

ექვთიმე თაყაიშვილი

რჩეული
ნაშრომები

ტომი

I

«ქალბნობა»

თბილისი

1968

90(c41)

008(47.922) [092 თაყაიშეილი]

თ381

წინამდებარე ტომში შესულია ნაშრომები ძველი ქართული ლიტერატურის შესახებ, უმთავრესად ამოკრებილი წერა-კითხვის გამაჟრკელებელი საზოგადოების აღწერილობათა წიგნებიდან, ნაწილი კი ჟურნალ-გაზეთებში იყო გამოქვეყნებული.

ამავე ტომში თავმოყრილია ექვთიმე თაყაიშვილის მრავალრიცხოვანი მემუარული თუ ავტობიოგრაფიული თხზულებანი. ისინი დაწერილია სხვადასხვა დროს, სხვადასხვა მიზნით, განხრითა და მოცულობით; ნათელს ჰფენენ სახელოვანი მეცნიერის ცხოვრება-შემოქმედების ხანგრძლივი გზის ამა თუ იმ მონაკვეთს—ჯერ სწავლა-განათლებისა და შემდეგ აქტიური მოღვაწეობის ამბებს. ამასთანავე მათში ცოცხლად არის ასახული ავტორის მრავალი თანამედროვე და თანამოსაქმე, საერთოდ ბურჟუაზიული საქართველოს საზოგადოებრივი, კულტურული და მეცნიერული ცხოვრება, ბავშვობისა და სიყრმის მოგონებაში უხეად არის დაუნჯებული მეტყველი ეთნოგრაფიული ჩანახატები (გურიისა), რომელთაც დამოუკიდებელი მეცნიერული მნიშვნელობაც ენიჭებათ.

ნ ა წ ი ლ ი   კ ი რ ვ ე ლ ი

**მასალები ძველი ქართული მწერლობის
ისტორიიდან**

**გამოსცემთა მთავარმა და უმსავალი წერილი ლავროს
ა. მ. ზარაზნიძემ**

იკვთიმი თაყაიშვილი—ქართული მწერლობის მკვლევარი

ეკვთიმი თაყაიშვილი იყო ფართო პროფილის ქართველოლოგი, რომელმაც დიდი სამსახური გაუწია ძველი ქართული მწერლობის, უმთავრესად ძველი ქართული საერო-მხატვრული მწერლობის შესწავლის საქმეს.

დაუფასებელია ე. თაყაიშვილის ღვაწლი ქართული სულიერი კულტურის ძეგლების შეკრების, დაცვისა და მეცნიერულად აღწერის მხრივ. საყოველთაოდ ცნობილია მისი მონუმენტური ორტომიანი «Описание рукописей «Общества распространения грамотности среди грузинского населения» (т. I, 1902—1904; т. II, 1906—1912). აღმწერელი სამართლიანად ამბობდა, რომ ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების ხელნაწერთა ფონდს მაშინ პირველი ადგილი ეკირა ქართულ ხელნაწერთა ფონდებს შორის. ე. თაყაიშვილი თავდაპირველად აპირებდა ხელნაწერების სისტემურ აღწერას კატალოგური ჩანაწერის რიგის მიხედვით. ასეა აღწერილი პირველი ოცდაათი ხელნაწერი. ნ. მარისა და ივ. ჯავახიშვილის მითითებათა კვალობაზე ოცდამეთერთმეტე ნომრიდან ე. თაყაიშვილი შეუდგა თემატიკური პრინციპით შერჩეული ხელნაწერი ჯგუფების აღწერას. ამით ავტორს საშუალება ეძლეოდა ცალკეული ხელნაწერების აღწერასთან ერთად მოეცა ხელნაწერთა ჯგუფების საერთო დახასიათება, გამოეყო საუკეთესო ნუსხები და იქიდან ამოეღო მისთვის საჭირო ტექსტები. აღწერილობათა შედგენა ე. თაყაიშვილმა პირველად ქართულად დაიწყო, საბოლოოდ კი რუსულზე გადავიდა, მასალები რომ „აღმოსავლეთისმცოდნეთა უფრო მეტი წრეებისათვის ყოფილიყო ხელმისაწვდომი“¹. აღწერილობათა რუსულად შედგენას, ალბათ, იმანაც შეუწყო ხელი, რომ მათი პუბლიკაცია იკისრა ცნობილმა ორგანომ СМОМПК.

აღწერილობათა უქონლობის გამო ძველი ქართული მწერლობის ძეგლები ჩვეულებრივ იბეჭდებოდა შემთხვევითი და უეარგისი დედნების მიხედვით, მაშინ როდესაც იმავე ტექსტების შემცველი საუკეთესო ნუსხები უყურადღებოდ იღვა სიძველეთსაცავებში. ასეთ პირობებში გასაკვირი არ იყო ისტორიულ-ლიტერატურული ხასიათის გაუგებრობანი და კურობული შეცდომები². ე. თაყაიშვილის წამოწყებას ბოლო უნდა მოეღო ყოველივე ამისათვის. სამწუხაროდ, ე. თაყაიშვილმა ვერ შეძლო წ. კ. საზოგადოების ხელნაწერთა მთელი ფონდის აღწერა. აღწერილობა მეორე ტომზე შეწყდა³.

ე. თაყაიშვილის აღწერილობათა ორტომეული სანიმუშო იყო თავის დროისათვის და შესანიშნავია დღევანდელი პირობებისთვისაც კი. ე. თაყაიშვილის

¹ Вместо предисловия, Описание, I, გვ. 11.

² იქვე, გვ. III—IV.

³ ე. თაყაიშვილის „აღწერილობას“ აკ. შანიძესთან ერთად შეუდგინეთ სიძველე (მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვეთი 2, თბილისი, 1939).

ნაშრომი არ არის აღწერილობა ამ სიტყვის ჩვეულებრივი მნიშვნელობით. აღმწერელი ითვალისწინებდა აღსაწერი მასალის როგორც გარეგნულ მხარეს, ისე, და განსაკუთრებით, მის შინაარსს. აღწერილობებში საერთოდ მთლიანად არის მოყვანილი ხელნაწერთა ყველა ანდერძი, მინაწერი-ჩანაწერი, შენიშვნები, ვრცელი ამონაწერები ტექსტების შესავლიდან და დასასრულიდან, უხვად ცნობები, რასაც კი მნიშვნელობა აქვს ძეგლის ავტორის, გადამწერის, ხელნაწერის თარიღის, ამკინძავის, შემკვეთელის, რესტავრატორის და მისთანათა შესახებ. აღმწერელი ხშირ შემთხვევაში გვაძლევს თხზულების შინაარსს, კარების დასათაურებას, ილუსტრაციების ნუსხას (როცა ხელნაწერი დასურათებულია). «Словом, — შენიშნავს აღმწერელი, — мы старались исчерпать весь историко-литературный материал, который может дать описываемая рукопись без полного издания ее текста» (Вместо предисловия). „ჩვენს პროგრამაში, რასაკვირველია, არ შედიოდა ყოველი აღსაწერი ძეგლის ყოველმხრივი გამოკვლევა“, განავტობს ე. თაყაიშვილი, მაგრამ ხელნაწერთა ახლოს გაცნობა ცვლიდა ამა თუ იმ საკითხზე მანამდის არსებულ შეხედულებას და ჩვენ საჭიროდ ვთვლიდით მათ აღნიშვნასო. „ამრიგად, — ასკენიდა აღმწერელი, — თუ ჩვენი აღწერილობა წინ წასწევს ქართული მწერლობის ძეგლების შესწავლის საქმეს და საკმაო მასალას მისცემს სპეციალისტებს, ჩვენი მიზანი სავსებით მიღწეული იქნება“.

ე. თაყაიშვილის აღწერილობამ თავისი მიზანი შეასრულა და შეასრულა დიდი წარმატებით. აღფრთოვანებით შეხედნენ აღწერილობათა პირველი ნაკვეთების გამოქვეყნებას ნ. მარი და ი. ჯავახიშვილი. პირველი ნაკვეთის გამოსვლის გამო ნ. მარი წერდა: «Большую, давно желанную, новость представляет настоящий труд. Пока описаны 24 номера, но о содержательности работы достаточно говорят посвященные им 202 страницы. Автор описания главное внимание обращает на содержание, а не на установившийся в последнее время шаблон внешнего описания... Что касается выполнения, то имя Е. С. Такайшвили, автора Описания, представляет достаточную гарантию тщательности воспроизведения текстов и вообще аккуратности работы»⁴. ი. ჯავახიშვილის სიტყვით, ე. თაყაიშვილის «Описание составлено прекрасно; тщательно, подробно и дает массу совершенно новых сведений... В описании мы имеем много ценных данных, дающих неопровержимые выводы в области исторических и историко-литературных интересов»⁵. თვითონ ე. თაყაიშვილი იგონებს ნ. მარის განცხადებას მისი „აღწერილობის“ გამო: «Какое же это описание, настоящее исследование»⁶.

როგორც თავისი, ისე ი. ჯავახიშვილის რეცენზიის საფუძველზე ნ. მარმა შეადგინა ვრცელი «Отзыв о сочинении Е. С. Такайшвили «Описание рукописей»... და დასაჩილდობლად წარუდგინა რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიას. აქ ხაზგასმულია „აღწერილობის“ დიდი მეცნიერული მნიშვნელობა, ამასთან ერთად დაწერილობით არის აღწესებული შრომის ნაკლოვანი მხარეებიც. საერთოდ

⁴ ЗВОРАО, т. XV, 1904, გვ. 0161.

⁵ Византийский вестник, т. XI, СПб, 1904, გვ. 347.

⁶ ე. თაყაიშვილი, მოგონებანი („მნათობი“, 1959, № 2, გვ. 172).

და მთლიანად, ნ. მარის აზრით, ე. თაყაიშვილის „აღწერილობა“ დიდი მოვლენაა (крупное явление) ქართველოლოგიის დარგში, იგი არის „первый по времени и прекрасный по выполнению опыт подробного описания грузинских рукописей большого собрания“. არ შეიძლება შრომა არ მივიჩნიოთ, როგორც „редкий и ценный вклад в русскую ориенталистическую науку“⁷. რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიამ ე. თაყაიშვილის „აღწერილობა“ დააჯილდოვა ოქროს მედლით.

ე. თაყაიშვილის „აღწერილობა“ ნამდვილად სცილდება აღწერილობათა ჩვეულებრივ ფარგლებს. ზოგიერთი „აღწერილობა“ სწორედ რომ დამოუკიდებელ სამეცნიერო გამოკვლევას წარმოადგენს, მთლიანად კი იგი ნამდვილი მეგზური და წინამძღვარია ძველი ქართული მწერლობით დანტერესებული ყველა პირისთვის. ე. თაყაიშვილის „აღწერილობის“ გარეშე შეუძლებელი იქნებოდა ძველი ქართული მწერლობის სამეცნიერო კურსის შექმნა, რასაც აღნიშნავს კიდევაც კ. კეკელიძე⁸.

ჩვენ აქ შევეხებით ე. თაყაიშვილის ზოგიერთ აღწერილობა-გამოკვლევას, რომელთაც აქვთ განსაკუთრებული მნიშვნელობა ძველი ქართული საერო ლიტერატურის ისტორიის სპეციალური საკითხების გასარკვევად.

კლასიკური პერიოდის მწერლობიდან ე. თაყაიშვილს აღწერილი და მიმოხილული აქვს ვეფხისტყაოსანი, აბდულშეისიანი, თამარიანი და ამირანდარეჯანიანი. მკვლევარმა შეისწავლა ვეფხისტყაოსნის მაშინ ცნობილი ყველა ხელნაწერი, მათ შორის სხვა ფონდებში დაცული თუ კერძო პირთა მფლობელობაში მყოფი (II, 554—592; პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ქართული ხელნაწერები და ოცი ქართული საიდუმლო დამწერლობის ნიშანი. პარიზი, 1933, გვ. 43—45; ელენე თარხან-მოურავისეული ხელნაწერი ვეფხისტყაოსანი, „მნათობი“, 1962, 3, გვ. 139—142).

ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერთა აღწერილობის დასკვნით ნაწილში (II: 580—582) მოცემულია ხელნაწერთა კლასიფიკაცია თარიღებისა და რედაქციების მიხედვით. ე. თაყაიშვილმა პირველმა დაადგინა, რომ ვეფხისტყაოსნის ჩვენ დრომდის მოღწეული არც ერთი ხელნაწერი არ არის მე-17 საუკუნის პირველ ნახევარზე უფრო ძველი და რომ ყველა ძველ ხელნაწერს აქვს ჩანართები და დანართები (II, 57), რომ ინტერპოლაციების ჩართვა რუსთველის პოემაში ადრე დაწყებულა, შემდეგ კი იგი განუგრძია მე-17 საუკუნეში ვილაც ნანუჩა ციციშვილს (იქვე). ე. თაყაიშვილი იმომწებს პოემის ძირითად გამოცემებს და არკვევს იმათ ურთიერთ მიმართებას, საგანგებოდ ჩერდება პირველ ბეჭდურ გამოცემასა და ვახტანგ VI ღვაწლზე. დიდძალი მასალის შეგროვების საფუძველზე ე. თაყაიშვილი საბუთიანად ამტკიცებს, რომ ვეფხისტყაოსნის ვახტანგისეული რედაქცია კრიტიკული გამოცემაა, რომ „ქართული მეცნიერებისა და კულტურის სარბიელზე ამ შესანიშნავმა მოღვაწემ შეძლო გაეწმინდა ვეფხისტყაოსანი იმ დანართებისაგან, რომლებიც შეიქმნა მე-17 საუკუნეში“. მკვლევარი იმასაც თვლის, რომ თვითონ ვახტანგის გამოცემაშიც ჩარჩენილია ინტერპოლაციები, ოღონდ ისინი „არც თუ მრავალრიცხოვანია და, საფიქრებელია, მე-17 საუკუნეზე უფრო ძველია“. ე. თაყაიშვილის ვარაუდით, ვეფხის-

⁷ Санктпетербург, 1908, გვ. 29 (ალკე ამონაბეჭდი).

⁸ ქართული ლიტერატურის ისტორია, II, თბილისი, 1924, გვ. 27.

ტყაოსნის შეთავებაზე, რასაკვირველია, მუშაობდა არა მარტო ნანუჩა ციცი-
შვილი. შემთავებელნი იყვნენ ბევრი. დასასრულ მკვლევარი იუწყება, რომ
ის აპირებს განხილული ხელნაწერების მიხედვით ვეფხისტყაოსნის გამოცემას
ივანე ეგნატეს ძე პოლტორაკის რუსული თარგმანითურთ. სამწუხაროდ, ეს
განზრახვა მან ვერ განახორციელა.

1917 წელს ე. თაყაიშვილმა გაზეთ „საქართველოში“ (№ 22) დაბეჭდა წე-
რილი⁹ სათაურით „ერთი ყალბი დოკუმენტის გამო“. ამ წერილით მკვლევარი
ამხილებს თანამედროვე უცნობ ყალბისმქმნელს, რომელსაც გერგეტის სა-
მების „სულთა მატჩანეში“ ჩაურთავს ვითომცდა შოთა რუსთველის საბიოგრა-
ფიო ცნობები.

ე. თაყაიშვილმა აღწერა ვეფხისტყაოსნის გაგრძელებათა გაგრძელება.
პოემა „ომინიანი“ (I, 563—580), გადმოსცა მისი დაწერილებითი შინაარსი
(574—580) და გამოთქვა მოსაზრებანი ავტორის ვინაობის თაობაზე (563—
564).

მე-12 საუკუნის ქართველ მეხოტბეთა ტექსტები მართლაც ძალზეა შერყ-
ენილი. «Путаницы в текстах, пропуски, перестановки слов и поздние
вставки делали эти произведения малопонятными» ამბობს ე. თაყაიშვი-
ლი, (II, 57). ბევრი რამ გაირკვა ნ. მარის ცნობილი შრომის შედეგად, თუმ-
ცა „ბევრი რამ (კვლავ) გაურკვეველი რჩებაო“ (იქვე). აღმწერელს უკომენ-
ტარიოდ მოჰყავს ნ. მარის ძირითადი დებულებანი თამარიანის თაობაზე (I,
530—531). რაც შეეხება აბდულმესიანს, ნ. მარის გამოკვლევის თანახმად ამ
ძეგლის ქების საგნად დავით აღმაშენებელი უნდა იქნეს მიჩნეული (II, 168).
თავის მოგონებებში ე. თაყაიშვილი ნ. მარის წიგნს მეხოტბეებზე (Древ-
негрузинские одописцы, TP, IV, 1902) უწოდებს „მშვენიერ“ ნაშრომს
(„მნათობი“, 1958, № 4. გვ. 186).

ჯერ კიდევ 1900 წელს გამოქვეყნდა ე. თაყაიშვილის საყურადღებო ნარ-
კვევი „მართლა მოაღწია ჩვენამდის ძველი დილარიანის ნაწყვეტმა თუ არა?“
(„მთაბე“, 1900, № 2, გვ. 41—56). ამირანდარეჯანიანის ხელნაწერების გან-
ხილვის საფუძველზე ე. თაყაიშვილმა დაამტკიცა, რომ ე. წ. დილარიანს არაფე-
რი საერთო არ აქვს კლასიკური პერიოდიდან ჩვენ დრომდის არმოღწეულ დი-
ლარიანთან, რომ ის წარმოადგენს ამირანდარეჯანიანის გაგრძელებას, შეთხზუ-
ლია არაუადრეს მე-17 საუკუნისა, ვილაც უცნობი ქრცხინჯალელი კაცის მიერ.
ახალი დილარიანი კი პეტრე ლარაძის ლალი ფანტაზიის ნაყოფია თავიდან ბო-
ლომდის და ძველ დილარიანს მხოლოდ სახელით უკავშირდება. პეტრე
ლარაძის დილარიანი დაიბეჭდა თბილისში 1903 წელს ხალხოსანი მწერლის
ზაქარია გულისაშვილის თაოსნობით. „მე მოვუწყე ეს საქმე“, შეინიშნავს ე. თა-
ყაიშვილი მოგონებებში („მნათობი“, 1959, № 9, გვ. 172). სამართლიანი ჩანს
ე. თაყაიშვილის გულისწყრომა პეტრე ლარაძის განცხადების გამო, თითქოს მი-
სი დილარიანის თავდაპირველი რედაქცია იოვანე ბატონიშვილმა მიითვისა,
პეტრე ლარაძე ტყუილი (იქვე). თავის წერილში, „საქართველოს ძველი
დროის თავგადასავალი“, დავით ღამბაშიძის პუბლიკაციის გამო („ივერია“,
1999, № 12, 13), ე. თაყაიშვილი არკვევს, რომ გამოქვეყნებული ტექსტი ნა-
წილია პეტრე ლარაძის საისტორიო პოემისა. წერილში გადმოცემულია პეტ-

⁹ წერილი გამოქვეყნდა ბ. ინგოროყვას თანავტორობით.

რე ლარაძის ცხოვრების საკმარის დაწერილებითი ისტორია. ამ წერილსაც დღემდის არ დაუქარგავს თავისი სამეცნიერო მნიშვნელობა.

დიდად საინტერესო მოსაზრებები აქვს გამოთქმული ე. თაყაიშვილს მე-13—15 საუკუნეების ლიტერატურულ-შემოქმედებითს ცხოვრებაზე ჩვენს ქვეყანაში (II, 54—57). ეს მოსაზრებები მიღებულია საისტორიო წყაროებისა და ხელნაწერი მემკვიდრეობის საფუძვლიანი შესწავლისა და გაანალიზების შედეგად.

ე. თაყაიშვილმა მნიშვნელოვანი ადგილი დაუთმო თავის აღწერილობაში როსტომიანსა და იმის ციკლის ტექსტებს (I, 347—390; II, 544—545). „აღწერილობაში“ ამომწურავი სისრულითაა მოყვანილი ისტორიულ-ლიტერატურული ხასიათის ყველა ცნობა, რაც კი როსტომიანის შესახებ მოიპოვება, როგორც ამ ძეგლის შემცველ ხელნაწერებში, აგრეთვე სხვა თხზულებებში (შაპნავაზიანი, ომაინიანი, არჩილიანი). თუმცა ავტორი მოკრძალებით შენიშნავს, ნ. მარის წერილის შემდეგ („ივერია“, 1891, №№ 132, 133, 135) როსტომიანის ქართული ვერსიების თაობაზე «ничего нового не прибавлено» (I, 350, შენ. I), მან მოიპოვა და გამოაქვეყნა რიგი სრულიად ახალი ცნობებისა, რომლებიც ამდიდრებენ ჩვენს წარმოდგენას როსტომიანის თაობაზე. ე. თაყაიშვილმა პირველად გავაცნო ზაქიანისა და საამიანის ტექსტები, მანვე სცადა გაერკვია ამ ძეგლების გამლექსავთა ავტორების, მამუკა მდივნისა და ბარძიშ ვაჩნაძის ვინაობა (365—367).

ე. თაყაიშვილმა გამოავლინა ე. წ. აღორძინების პერიოდის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ნათარგმნი ძეგლი „იოსებ-ზილიხანიანი“. მან აღწერა ამ ძეგლის შემცველი უნიკალური ხელნაწერი—S—1283 (II, 267—274), დაასაბუთა, რომ ხელნაწერი ეკუთვნის მე-16 საუკუნეს და პოემის ტექსტი არსებითად განსხვავდება თეიმურაზ პირველის სახელით ცნობილი ანალოგიური პოემისაგან; ერთი სიტყვით, ე. თაყაიშვილმა მოიპოვა იოსებ-ზილიხანიანის ახალი რედაქციის ტექსტი და სავსებით დამარწმუნებლად გააკრვია მისი აღრინდებობა თეიმურაზისეულ ვერსიასთან შედარებით.

რუსულდანიანის ხელნაწერებისა და შესაფერისი სამეცნიერო ლიტერატურის მიმოხილვის შემდეგ (I, 400—418) ე. თაყაიშვილი აღნიშნავს, რომ „ქართული ლიტერატურის ეს დიდად მნიშვნელოვანი ძეგლი ღირსია უფრო დაწვრილებითი და ყოველმხრივი შესწავლისა“ (I, 405). ე. თაყაიშვილს სწორად აქვს გაგებული რუსულდანიანის იდეური ტენდენციები, ახალი აზრი აქვს გა. მოთქმული ძეგლის თარიღის თაობაზე. მისი სიტყვით, „არაფერი გეოშლის ხელს ძეგლი მივაკუთვნოთ მე-16 საუკუნეს, ე. ი. ქართული ლიტერატურის აღორძინების ეპოქის დასაწყისს“ (I, 405).

განსაკუთრებით დიდი ღვაწლი მიუძღვის ე. თაყაიშვილს ქილილა და დამანას ქართული ვერსიების შესწავლის საქმეში. როგორც ცნობილია, ქილილა და დამანას აქვს მეტისმეტად რთული და დახლართული ლიტერატურული ისტორია. ამ რთული და დახლართული საკითხების გარკვევისათვის ე. თაყაიშვილმა შეასრულა საპატიო როლი. ქილილა და დამანას საკითხს „აღწერილობაში“ დათმობილი აქვს რამდენიმე ათეული გვერდი (I, 285—347). ნ. მარის სიტყვით, ესაა «сжатая, но содержательная монография о грузинских переводах Калилы и Димны» (Отзыв, стр. 182).

ე. თაყაიშვილმა მოიპოვა და საუცხოოდ აღწერა ქილილა და დამანას ქართული თარგმანის ერთი უცნობი ვერსია—S—3177. მან ეჭვმიუტანლად დაამტკიცა, რომ ამ ვერსიის ტექსტის პირველი ნაწილი გადმოუთარგმნია კახეთის მეფე დავითს (გარდაიცვალა 1602 წელს), თეიმურაზ პირველის მამას, ხოლო თარგმნა გაუსრულებია ვახტანგ VI-ის დავალებით ორ უცნობ პირს. თვითონ ვახტანგს ტექსტი ნაწილობრივ შეუსწორებია, შეუესია და გაულექსავს. ე. თაყაიშვილმა ადვილად გაარკვია, რომ ა. ხახანაშვილის მიერ ადრე გამოქვეყნებული ფრაგმენტი სწორედ ახლადმოპოვებული ვერსიის ტექსტს შეიცავდა და კლასიკური ეპოქისა მას არაფერი ეცხო (ა. ხახანაშვილმა შეცდომაში შეიყვანა სახელმძღვანელო ორიენტალისტი ა. კრიმსკი). სხვა არა იყოს რა, ხახანაშვილისეული ტექსტი (როგორც ახლადმოპოვებული ვერსიის ფრაგმენტი) ქილილა და დამანას ანგარი სოპაილის რედაქციიდან ყოფილა წარმომდინარე, ხოლო ანგარი სოპაილის რედაქცია შეიქმნა მე-15 საუკუნის მიწურულში (მისი ავტორი, ვიზო ჭაშიფი, გარდაიცვალა 1505 წელს). მართალია, აწინდელი კვლევა-ძიებით არ დადასტურდა ე. თაყაიშვილის თამამი დებულება, თითქოს ქილილა და დამანას ბექდური გზით გავრცელებული ვერსია სულხან-საბა ორბელიანის დამოუკიდებელი თარგმანის ტექსტს წარმოგვიდგენს, მაგრამ ქილილა და დამანას შემდგომი ლიტერატურული ისტორიის გახსნა შესაძლებელი გახდა სწორედ ე. თაყაიშვილის შესანიშნავმა გამოკვლევამ¹⁰.

ე. თაყაიშვილმა საფუძვლიანად შეისწავლა და განიხილა ბარამიანის ქართული ვერსიები (I, 521—562; II, 524—548; პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ქართული ხელნაწერები, 45—47). მან დაადგინა, რომ ქართულ ენაზე მოიპოვება ბარამიანის ერთმანეთისაგან სრულიად დამოუკიდებელი სამი ვერსია. პირველია უფრო ძველი და უფრო საყურადღებოც თავისი ლიტერატურული მნიშვნელობით, გალექსილი ბარამიანი, მეორეა პროზაული ბარამიანი ანუ ბარამიანი ანუ ბარამიანი ანუ ბარამიანი. ე. თაყაიშვილს შეუტრიადა ეველაფერი, რაც კი სხვადასხვა წყაროში მოიპოვება ბარამიანის ქართული ვერსიის ავტორის ნოდარ ფარსადანის ძე (ციციშვილის) შესახებ. მკვლევარი მკითხველებს აწვდის საჭირო ცნობებს ბარამიანის უცხოელი ავტორების, კერძოდ ნიშამი განჯელის თაობაზე (II, 528—531).

ე. თაყაიშვილს ერთმანეთისათვის შეუდარებია ბარამიანული დამიანი და ბარამიულიჩიანი. მისი სამართლიანი დასკვნით, პროზაული ბარამიანი (ბარამიულიჩიანი) და გალექსილი ბარამიულიჩიანი სულ სხვადასხვა ნაწარმოებებია და „ტყუილად ურევენ მათ ერთმანეთში“ (I, 552). ბარამიულიჩიანის გამლექსავს ონანა მდივანს ხელთ ჰქონია არა ჩვენი გულანდამიანი, არამედ დღემდის უცნობი სხვა წყარო (I, 558). ე. თაყაიშვილი ონანა მდივანს არ თვლის დიდი ღირსების მქონე პოეტად, „მის ლექსებს პოეტური ცეცხლი აკლია“. ონანა უხეშად ბაძავსო რუსთველსა და თეიმურაზს, განსაკუთრებით რუსთველს. „რუსთველის უკვდავი პოემის მიმბაძველობა საერაოდ დამახასიათებელი ნიშანია ქართული ლიტერატურის აღორძინების ეპოქისათვის“, ამბობს მკვლევარი, მაგრამ მიმბაძველობას უკიდურესი ფორმა აქვს მიღებული ონანა მდივანის მიერ გალექსილ თხზულებაში.

¹⁰ დაწვრილებით ამის თაობაზე იხ. ალ. ბარამიძე, ანგარი სოპაილის ანუ ქილილა და დამანას ქართული ვერსიები (ნარკვევები, I, 1945, გვ. 237—372).

დიდი გულმოდგინებით, სისრულით და სიზუსტით აქვს ე. თაყაიშვილს აღწერილი არჩილიანის ხელნაწერები (II, 133—173), ვახტანგ მეექვსის თხზულებანი (II, 406—410) და ბევრი სხვა. ის საგანგებო ყურადღებას აქცევდა ისეთ ავტორებს და ისეთ ძეგლებს, რომლებიც უფრო ნაკლებ იყო ცნობილი და შესწავლილი. ამიტომაც ე. თაყაიშვილი სპეციალურად აღარ შეჩერებულა: დავით გურამიშვილზე და მის ნაწერებზე (II, 471). აქ საჭიროდ მიმაჩნია აღვნიშნო, რომ სულხან-საბა ორბელიანის „სიბრძნე სიცრუის წიგნი“ ე. თაყაიშვილი რუსულად უწოდებს «Книга мудрости и лжи» (II, 549).

დაუფასებელია ის ცნობები, რომლებიც ე. თაყაიშვილის „აღწერილობაში“ მოიპოვება მრავალრიცხოვან პოეტ-მელექსეთა, მწიგნობართა და მწერლობის გულშემატკივართა, აგრეთვე ნაკლებ ცნობილ (თუ უცნობ) ძეგლთა, ფრაგმენტთა, ჩანაწერ-მინაწერთა და მისთანათა შესახებ. ამ მხრივ „აღწერილობა“ ამოუწურავ წყაროსა და დიდებულ საუნჯეს წარმოადგენს.

მის მიერვე გამოვლენილი და აღწერილი საუკეთესო ნუსხების მიხედვით ე. თაყაიშვილმა გამოსცა ქართული მწერლობის რიგი მნიშვნელოვანი ძეგლი. ასეთებია სიბრძნე ბალავარისი (თბილისი, 1895), კათალიკოზ-ბაქარიანი (თბილისი, 1895), მეღის წიგნი (თბილისი, 1899), თიმსარიანი (თბილისი, 1903). მართალია, ეს გამოცემები არ არის მეცნიერულ-კრიტიკული, მაგრამ, როგორც ვთქვით, ისინი ემყარება საუკეთესო ხელნაწერებს, შესრულებულია დიდი პასუხისმგებლობის გრძნობით და თავის დროისათვის სანიმუშოა.

თავისი გამოცემებით ე. თაყაიშვილი უპასუხებდა დროის მოთხოვნილებებს, მეცნიერებაში აღძრულ საჭირობორტო საკითხებს. ცნობილია, მაგალითად, რა დიდი რეზონანსი ჰქონდა რუსულ აღმოსავლეთმცოდნეობაში ბალავარიანის პრობლემას. აკადემიკოსმა ე. კრაჩკოვსკიმ შემოიღო სპეციალური ტერმინი კი — «варлаамовский период русского востоковедения»¹¹. „ბალავარიანის“ გამოქვეყნებით ე. თაყაიშვილმა მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა აღნიშნული პრობლემის შესწავლაში (ე. თაყაიშვილის პუბლიკაციის მიხედვით სიბრძნე ბალავარისი რუსულად გადათარგმნა ივანე ჯავახიშვილმა). მეღის წიგნის გამოცემა ეხმაურებოდა ნ. მარის განთქმულ სამაგისტრო შრომას «Сборники притч Вардана». თიმსარიანისადმი ინტერესი ე. თაყაიშვილს გაუმახვილა აკადემიკოს ს. ოლდენბურგის ნარკვევმა «О персидской прозаической версии книги Синдбада»¹². კათალიკოზ-ბაქარიანი კი ე. თაყაიშვილის ყურადღებას იქცევდა, უწინარეს ყოვლისა, როგორც საისტორიო წყარო.

„მეღის წიგნის“, „თიმსარიანისა“ და „კათალიკოზ-ბაქარიანის“ პუბლიკაციებს უძღვის (ან ერთვის) ისტორიულ-ლიტერატურული ხასიათის მოკლე, საქმიანი მიმოხილვა. ე. თაყაიშვილმა პირველმა გაარკვია კათალიკოზ-ბაქარიანის ავტორის, იესე ტლუშაძის ვინაობა და ძეგლის რაობა. თიმსარიანის წყაროდ ე. თაყაიშვილმა საბუთიანად მიიჩნია სპარსული სინდბადის წიგნი. მთარგმნელის საკითხის გამო მკვლევარი ერთგვარად ყოყმანობდა („ნამდვილად არ ვიცი, რომელ თეიმურაზ მეფეს ეკუთვნის თარგმანი, პირველს თუ მეორეს“), მაგრამ უფრო თეიმურაზ მეორის სასარგებლოდ იხრებოდა.

¹¹ Повесть о Варлааме и Иосафе. Перевод с арабского академика В. Р. Розена, под редакцией и с введением академика И. Ю. Крачковского, М. Л., 1947, стр. 16, прим. 2.

¹² Сборник статей учеников профессора Виктора Романовича Розена, СПб, 1897.

ამას წინათ ელენე კელენჯერიძემ გამოაქვეყნა „უორდრობისეული ქართული ხელნაწერების აღწერილობა“ შესრულებული ე. თაყაიშვილის მიერ (Рукописи Оксфордской библиотеки, приобретенные в Тифлисе Оливером Вардропом, ხელნაწერთა ინსტიტუტის მოამბე, III, 1961, გვ. 189—216). ამ აღწერილობაში, სხვათა შორის, გვაქვს ზუსტი ცნობები „ყისაჲ ჰამზას“ გვიანდელ ქართულ თარგმანზე (ისტორია ანუ მოთხრობა სააბყარანა-ამარამზასი და ბაბაა ამარისა, გვ. 199—201)¹³.

დასასრულ უნდა აღვნიშნოთ, რომ ე. თაყაიშვილის მიერ აღმოჩენილი და გამოცემული „ქელმწიფის კარის გარიგებით“ ცნობილი გახდა, რომ არსენ იყალთოელს ჰქუთვნებია ძველი შაირი „ვინ ნაჰარმაგვეს მეფენი“. ესაა რუსთველამდელი შაირის პირველი სრულყოფილი ნიმუში. მას დიდი მნიშვნელობა აქვს როგორც შაირის ლექსის ისტორიისათვის საერთოდ, ისე, და განსაკუთრებით, არსენ იყალთოელის ლიტერატურული მოღვაწეობისათვის კერძოდ.

თამამად შეიძლება ითქვას, რომ ექვთიმე თაყაიშვილის ნაშრომებს ძველი ქართული საერო ლიტერატურის საკითხებზე არ დაუკარგავთ თავიანთი მეცნიერულ-შემეცნებითი მნიშვნელობა არც ზოგად ისტორიულ-კულტურული და არც პრაქტიკულ-გამოყენებითი თვალსაზრისით¹⁴.

ბამბინათვის

ე. თაყაიშვილის ისტორიულ-ლიტერატურული ხასიათის ნაშრომები უმთავრესად ამოკრებილია აღწერილობათა წიგნებიდან, ნარკვევების ნაწილა უურნალ-გაზეთებში იყო გამოქვეყნებული, რამდენიმე ნარკვევი წინასიტყვისა თუ ბოლოსიტყვის სახით დართული ჰქონდა ტექსტების თაყაიშვილისეულ პუბლიკაციებს. წინამდებარე გამოცემაში დამოწმებულია შესაფერისი წყაროები.

ქართული მწერლობის საკითხებს ხშირად ეხება ე. თაყაიშვილი თავის მოგონებებში.

შემოკლებანი:

Описание рукописей: Описание рукописей «Общества распространения грамотности среди грузинского населения» (т. I, 1902—1904; т. II, 1906—1912).

პარიზის ნაც. ბიბლ., ხელნ.: პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ქართული ხელნაწერები და ოცი ქართული საიდუმლო დამწერლობის ნიშანი. პარიზი, 1933.

¹³ შტრ. ალ. ბარამიძე, ამირან-დარეჯანიანის გარშემო (საქ. მეცნ. აკადემიის სმგ მოამბე, 1960, № 1, გვ. 260—268).

¹⁴ ნიკოლოზ ბარათაშვილის თხზულებათა 1922 წლის გამოცემას ახლავს ე. თაყაიშვილის მიერ შედგენილი მიმოხილვა ნ. ბარათაშვილის ავტოგრაფებისა (გვ. 127—132). 1916 წელს ე. თაყაიშვილმა ცალკე წიგნად გამოსცა ხალხური სიტყვიერება (ამოღებული ძეგლი საქართველოდან).

ვ. ტ. ვარიანტები:

ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერთა ვარიანტები; ნაკვეთი პირველი, გამოსაცემად მოამზადა სოლ. ყუბანეიშვილმა, თბილისი, 1961; ნაკვეთი მეორე, გამოსაცემად მოამზადა ლიანა კეკელიძემ, თბილისი, 1961; ნაკვეთი მესამე, გამოსაცემად მოამზადა მერი გუგუშვილმა, თბილისი, 1962; ნაკვეთი მეოთხე, გამოსაცემად მოამზადა ივანე ლოლაშვილმა, თბილისი, 1963.

ე. თაყაიშვილის ნაშრომთა ერთი ნაწილი დედნებიდან გადმოწერა, ხოლო მეორე ნაწილი დედნებს შეუდარა და გამართა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ძველი ქართული მწერლობის კათედრის ლაბორანტმა ლაურა გოგორიშვილმა.

ВМЕСТО ПРЕДИСЛОВИЯ

Из всех книгохранилищ, которые располагают коллекцией грузинских рукописей, в настоящее время бесспорно первое место занимает библиотека «Общества распространения грамотности среди грузинского населения». Она превосходит все подобного рода собрания в отдельности как по количеству, так и по разнообразию содержания. В ней не мало ценных памятников грузинской литературы и вообще грузинской письменности, которых нет в других книгохранилищах. Библиотека была основана в 1879 году, по открытии деятельности самого Общества. Она обогащалась постепенно, благодаря преимущественно пожертвованиям. В 1887 г. был издан на грузинском языке первый краткий печатный каталог библиотеки, составленный тогдашним секретарем Общества Н. В. Мтварелишвили, под заглавием: კატალოგი ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელის საზოგადოების წიგნთ-საცავისა. პირველი ნაწილი, ქართული განყოფილება. შედგენილი საქმეთ-მწარმოებელი ნ. მთვარელიშვილისაგან. ტფილისი, 1887. გამოცემა „წერა-კითხვის საზოგადოებისა“. Тогда в библиотеке было всего около 960 рукописей и печатных грузинских книг. В настоящее время общее количество рукописей и печатных книг, не считая книг на русском и других иностранных языках возросло до 4150. Больше половины этого количества приходится, конечно, на печатные книги. Новый краткий каталог всего собрания составлен Д. Г. Каричашвили на грузинском языке, издается Обществом и скоро появится в свет под заглавием: კატალოგი ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელის საზოგადოების წიგნთ-საცავისა, შედგენილი დ. კარიჭაშვილის მიერ. ტფილისი. 1904. „ქ. შ. წერა-კითხვის გამავრც. საზოგადოების“ გამოცემა № 67.

Настоящий труд, первый том которого предлагается вниманию читателей, составляет опыт более или менее подробного описания рукописей названной библиотеки. Он был задуман сначала на грузинском языке. Несколько образцов были даже напечатаны в газете «Иверия» за 1890 год №№ 3, 4, 6, 7, 9, 11, 13, 14; 15; 20; 28; 29; 46; 57; 58; 89 и др., но потом мы решили издать его на русском языке, чтобы сделать доступным для большого круга востоковедов, которые не знают грузинского языка. До 30 номера рукописи описаны в порядке их расположения в библиотеке. С 31 номера однородные или одноименные рукописи большею частью рассмотрены вместе. В этом виде будет продолжено описание и в следующих выпусках. В конце последнего тома

Описания будут приложены два указателя: в первом из них рукописи будут распределены по родам произведений в алфавитном порядке, с указанием века появления каждой рукописи; второй будет указатель собственных имен¹. Этим можно будет восполнить в Описании отсутствие классификации рукописей по родам памятников, справедливо отмеченное критикою². Точная классификация рукописей по родам памятников при описании, собственно говоря, и не возможна, потому что под одним номером в одном переплете собраны иногда самые разнообразные по содержанию произведения.

В нашем Описании мы старались дать понятие как о внешнем виде и состоянии описываемой рукописи, так и, по мере возможности, об ее содержании, если таковое было неизвестно или мало известно в литературе. Кроме довольно пространств извлечений из текстов, нами приводятся все предисловия, послесловия, записки и заметки, которые могут служить для выяснения вопроса об авторе произведения, переводчике, переписчике, времени переписки, заказчике рукописи и условиях ее появления. Словом, мы старались исчерпать весь историко-литературный материал, который может дать описываемая рукопись без полного издания ее текста. Для определения времени недатированных бумажных рукописей мы, между прочим, привлекали к делу водяные знаки бумаги. Вопрос об водяных знаках, или филигранях бумаги грузинских рукописей еще не разрабатывался в литературе, и наблюдение в этом роде в конце концов может составить порядочный материал и сослужить службу для датировки недатированных бумажных рукописей³.

В нашу программу не входило, конечно, всестороннее исследование каждого описываемого памятника, но близкое знакомство с рукописями нас приводило иногда к иным заключениям, чем те, которые существовали в литературе и мы считали нужным отмечать их. Если не все наши заключения оправдаются впоследствии при специальном исследовании предмета, то во всяком случае при нынешнем состоянии грузиноведения они могут иметь некоторое значение. Затронутые вопросы могут вызвать интерес к специальным исследованиям, а сведения о рукописях укажут исследователям, над каким материалом им придется оперировать. Если, таким образом, наше Описание подвинет вперед дело изучения памятников грузинской письменности и даст спе-

---

¹ Тогда же, по окончании Описания, можно будет сделать более подробный очерк развития библиотек Общества.

² См. Н. Марр. Записки Вост. Отд. Имп. Русск. Археолог. Общ. том XV, стр. 0161—0162. И. Джавахов. Византийский Временник, том XI, № 1 и 2.

См. также отзывы Л. Г. Лопатинского о предисловиях Сборников для описания местностей и племен Кавказа, вып. XXXI, XXXII, XXXIII и XXXIV, в которых это Описание по частям печаталось.

³ Впоследствии мы намерены посвятить этому вопросу специальную статью с приложением рисунков самых водяных знаков. Тогда и выяснится вопрос, какие государства снабжали Грузию бумагой в ту или другую эпоху.

циалистам достаточный материал, то цель наша будет вполне достигнута. Известно, что памятники грузинской литературы еще мало разработаны. Мнения и выводы, которые существуют в литературе на счет большинства из них, не всегда основаны на изучении рукописей, а потому зачастую не выдерживают критики. У нас не раз случалось, что произведения XVII, XVIII и даже начала XIX века относили к XII и XIII векам. Тексты издавались и издаются не по лучшим спискам, а по первой попавшейся рукописи. Издатели часто не знают, где и какие рукописи находятся. Когда все памятники грузинской письменности подробно будут описаны и в частности наше Описание доведено до конца, тогда, можно надеяться, дело издания и обследования памятников грузинской литературы будет поставлено на надлежащую почву, и главное соберется большой историко-литературный материал, который может пролить свет не только на Грузию, но и на сопредельные страны, Византию, Армению, Персию и Россию, и выяснить степень их культурного влияния на Грузию.

(Описание рукописей, I, гл. I—IV).

ვეფხისტყაოსანი

314 (= 4732)⁴. Вепхис-тжаосани, или «Юноша в барсовой коже», поэма Шоты Руставели, рукопись in folio, в 34×21 сантиметра, в картонном переплете, обтянутом кожей с тиснениями, писана на бумаге круглым красивым мхедрули; оглавления и первое слово каждого четверостишия писаны красными чернилами, остальной текст черными; страниц 324. Переписка рукописи кончена в 1827 г. 1-го января. Писец хорошо известный каллиграф и автор многих стихотворных произведений Петр Ларадзе. Рукопись прежде принадлежала Николаю Гадеозовичу кн. Челокаеву, от которого, судя по записи на 1-ой странице, приобрел Д. З. Бакрадзе в 1877 г.

Начало: შესავალი პირველი ვეფხის ტყაოსნისა.

ამა ამბისა დასაწყისი პირველი, ჰამო და სასმენლად შეტანიერი სწავლასათჳს მოშაირეთასა, ტარიელისა და ნესტან-დარეჯანისა, რომელსა ვეფხის-ტყაოსნობით უკმობენ:

Всех четверостиший 1604. В конце стихов (стр. 283) запись: სრულ იქმნა დიდება ღმრთა ყოველთა კეთილთა მიზეზსა და მბადასა:

თუმცა იუტნეს წიგნნი ვეფხის-ტყაოსნობით კმობილნი საქართუშლოსა შინა ბეჭდილნი და ქელწერილნიცა, გარნა ფრიად განრყუნილნი და არად საქმარნი, ამისთვის მისცემოდა გულს მოდგინება თავადს სტატკის სოვეტნიკს და კავალერს თუმანოვს გიორგი ეგნატის ძეს, და მოეპოვა უძველესი ნაწერი ვეფხის-ტყაოსანი კერძოთა არტანუჯისათა, და ესე მე პეტრე ყარიბმან ლარაძემან მრავლითა შრომითა და ლტაწლის დადებითა მუნით გარდმოვსწერე. იანვრის ა-სა დღესა ჩ ყ კ ზ-სა წელსა:—

ქელო შრომელის მიწდების,
ხოლო შრომილი მისი კშთების.

«Хотя в Грузии и были книги, известные под названием Вепхисткаосани, печатные и рукописные, но они были сильно искажены и совсем негодны. Поэтому статский советник и квалер князь Георгий Егнатьевич Туманов приложил старание и нашел старый список Вепхисткаосани в пределах Артануджа, и это я убогий Петр Ларадзе с большим трудом и прилежанием старания списал оттуда, января 1-го дня, 1827-го года».

⁴ როდესაც ხელნაწერის ძველი ნომერი შეეცვლილია, ჩვენ ვუჩვენებთ მის ახალ ნომერსაც. შესაფერისს შემთხვევებში მოყვანილია «ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერთა ვარიანტებში» მიღებული ლიტერებიც (რედ.).

Объяснения малопомянутых слов приведены в алфавитном порядке, и в конце имеется запись, указывающая, что они предназначены для малосведущих людей, а то сведущие в них не нуждаются. В конце сказано, что такая запись была в древнейшем и трудно разбираемом оригинале: განმარტება ლექსთა ამთ, რომელნიცა უხმარნია ბრძენსა მას შოთა რუსთველსა, თუსსა ამას შრომილსა ვეფხის-ტყაოსანსა შინა, რომელნიცა ვიეთაგანმე მძიმედ საცნობელ და მისახდომ ექმნებიან, ამისთვის აქა ანბანსა ზედა ასხმულ არიან ლექსნი იგი მისგანვე განმარტებითა თუსითა მზილველთაგან ადულ მისახდომელად; ხოლო მრავალთა უწყუიან და არად საქმარ არს მათთვის განმარტება ლექსთა, და ესე შრომა დაჰშთების მათთვის, რომელთაცა საქმარ ექმნების. ესრეთ ეწერა უძველესსა და ძნელლად აღმოსაცნობელსა დედანსა შინა: —В тексте союз да перед 4-ым стихом всегда пропускается. В остальном текст рукописи близко подходит к изданию Чубнинова, только в нашей рукописи лишних II четверостиший. В издании Чубнинова 1593 стрф.

(Описание рукописей, II, 554—556).

315 (=1586). Вепхისტკაოსანი Шоты Руставели, рукопись в 31×21 сантиметра, в новом картонном переплете, перекрытом хорошим сафьяном, писана на бумаге мелким круглым мхедрули и черными чернилами; оглавления и первое слово каждого четверостишия писаны красными чернилами. В числе знаков филиграней бумаги имеется 1831 г. Пагинация показана на каждой странице буквами мхедрули; всех страниц 282, не считая оглавления из 4 страниц и объяснения слов в конце, которое занимает 12 листов. Писец дьячок Петр Моисеевич Таблиашвили. Рукопись первой половины XIX века; раньше она принадлежала Кетеване Георгиевне Джамбакур-Орбелиани, урожденной Эристой, и поступила в библиотеку Общества от ее дочери Александры Макаровны кн. Меликовой в 1880 г. В конце запись рукою текста: თუმცა იყვნეს წიგნნი ვეფხის ტყაოსნობით ვმობილნი საქართუშლოსა შინა ბეკდილნი და ჯელწერილნიცა, გარნა ფრიად განრყუნილნი და არად სახმარნი, ამისთვის მისცემოდა გულს მოდგინება თავადსა სტატსკი სოვეტნიკს და კავალერს თუმანოვს გიორგი ეგნატეს ძეს და მოეპოვა უძუშლესი ნაწერი ვეფხის-ტყაოსანი და კერძოთა არტანუჯისათა და პეტრე ლარაძეს მრავლითა შრომითა დეაწლოს დადებით აღწერა მშუტწნიერის ხელით და ადვილ მაკითხავით, ხოლო ესე მე კნიაზის მამუკა ორბელიანის სამრავალ-ეამიეროდ და ბედნიერობასა შინა მოსახმარებლად აღესწერე ფრიად უღირსმან პეტრე დიაჩოქმან ტაბლია-შვილმან მოსეს ძემ.

«Хотя в Грузии и были книги, известные под названием Вепхисткаосани, печатные и рукописные, но они были сильно искажены и никуда негодны. Поэтому статовский советник и ковалер князь Георгий Егнатьевич Туманов приложил старание и нашел старый список Вепхисткаосани в стороне Артануджа и Петр Ларадзе списал с большим трудом и заботами красивою и легко разбираемою рукою, а я, совсем

недостойный дьячок Петр Моисеевич Таблиашвили, написал сие (с той рукописи) в долгоденствие и на счастье князя Мамуки Орбелиани»⁵.

Запись эта не оставляет сомнения в том, что разбираемая рукопись есть копия предыдущей. На последней странице имеется запись рукою Левана Меликова о покушении на жизнь императора Александра II 4 апреля 1866 года и о том, как по этому поводу в Сионском соборе отслужили благодарственный молебен 5 апреля.

(Описание рукописей, II, 556—557).

316 (=2686). Вепхისტкаოსანი, рукопись in folio в 36×22 сантиметра, писана на бумаге мелким круглым мхедрули первой четверти XIX века. Досчатый переплет, перекрытый кожей, в который рукопись вложена, вероятно, взят от другой рукописи и потому она в нем не помещается: переплет короче рукописи. Заглавия и первое слово каждого четверостишия киноварные; текст писан черными чернилами; страниц 251. Бумага без филигранн. Писец неизвестен, но рука та же, которой писана предыдущая рукопись, и в начале синим карандашом сделана приписка, что рукопись переписана в 1825 г. Петром Моисеевичем Таблиашвили. Текст совершенно совпадает с текстом предыдущей рукописи, только он в разбираемой рукописи недокончен и прерывается 1434-ым четверостишием, который начинается стихом: ტარიელ მადლსა იხდიდა ტურფა სიტყვთ და ენითა (=1435 четв. изд. Чубинова). Далее на двух страницах отмечены оглавления и начальные слова четверостиший красными чернилами — лучшее доказательство, как писали рукописи в старину.

(Описание рукописей, II, 557—558).

317 (= 2781). Вепхისტკაოსანი, рукопись in folio в 34×22 сантиметра, в картонном ободранном переплете, писана на бумаге строчным мхедрули и черными чернилами; страниц 248; переписана рукопись в 1836 году, 28 августа, рукою секретаря церкви Креста Георгия Мижероведжи. Рукопись эта во всем сходная с рукописью переписанной Петром Ларадзе, повторяет все выше приведенные записи последней. Только в конце писец сообщает, что он списал рукопись с оригинала, найденного Георгием Тумановым, хотя по всему видно, что она списана с копии Петра Ларадзе:..... და მოეპოვა გიორგი ეგნატის ძეს თუმანოვს უძველესი ნაწერი ვეფხის-ტყაოსანი კერძოთა არტანუჯისათა და ესე მე მუნიოვან გარდმოსწერე მრავლითა შრომითა და ლუაწლისა დადებიითა ჭვარის მამის მდივანმა გიორგი მიეეროვეჯისათა. აღიწერა ესე თვესა აგვისტოსა, 1836-სა დღესა ჩ ყ ლ ვ-სა წელსა. В самом конце запись:

რაცა თავსა უწერია, კაცსა იგი გარდაბდების.
.ცა, ქვეყანა დაირღვევის და ლულის ბრძანება არ წარხდების.
ველი შრომელთა მიწდების და ნაშრომი შეების.

(Описание рукописей, II, 558).

⁵ Эти два слова написаны иною рукою и чернилами, чем остальной текст.

318 (=1515). Вепхისტკაოსანი, рукопись in folio в 35×22,5 сантиметра, в картонном переплете, перекрытом кожей, писана на бумаге строчным мхедрули первой трети XIX века; оглавления и первое слово каждого четверостишия писаны красными чернилами, остальной текст черными; страниц 264. Филигрань бумаги 1828 г. Начало и конец текста такое, как в предыдущей рукописи. В конце нет добавлений Нанучи Цицишвили. Рукопись прежде составляла собственность Стефана Чигпанашвили.

(Описание рукописей, II, 558—559).

319 (=3442). Вепхისტკაოსანი, рукопись in folio в 32×21 сантиметра, без переплета, писана на бумаге строчным мхедрули с красными оглавлениями и с красными начальными словами четверостиший; страниц означено 250, но первых 20 страниц недостает, хотя начало текста Вепхист-ткаосани налицо; очевидно, 20 первых страниц занимало другое произведение, так что в рукописи теперь 230 страниц; из них 25—26 недостает. Добавлений Нанучи нет в конце. Переписка рукописи начата в 1849 г. 18 октября и окончена 1 января 1850 г. коллежским регистратором Симоном Ивановичем Кргановым, о чем в конце имеется запись: აღიწერა ეს ვეფხისტკაოსანი ქალაქსა ტფილისსა ხელითა კოლეჯის რეგისტრატორი სიმონ ივანეს ძე ყორღანოვისათა. დაიწყო გარდმოწერა 1849-სა წელსა ღვინობისთვის 18-სა, გათავდა წერა 1850-სა წელსა ახალ წელიწადსა დღესა.

Начало такое, как в предыдущих рукописях, в конце нет указателя и объяснения слов.

(Описание рукописей, II, 559).

320 (=305). Вепхист-ткаосანი, рукопись in 4°, в 25×20 сантиметра, в картонном переплете, перекрытом черной кожей с тиснениями, писана на бумаге мелким строчным мхедрули и черными чернилами; страниц 250; переписана рукопись коллежским регистратором Иоанном Иосифовичем Ларадзевым, вероятно в половине XIX века. В конце запись переписчика: სრულ იქმნა წიგნი ესე ხმობილი ვეფხისტკაოსნად კეთილშობილის კოლეჯის რეგისტრატორის იოანე იოსების ძის ლარაძისა შიერ. Добавлений Нанучи в конце нет, равно как указателя и объяснения слов; начало обычное, четверостиший 1604. Текст совпадает с текстом, писанным Петром Ларадзе.

(Описание рукописей, II, 559—560)

321 (=3430). Вепхист-ткаосანი, рукопись in folio в 26×23 сантиметра, в досчатом переплете, перекрытом черною кожей, писана на бумаге строчным мхедрули первой половины XIX века; чернила черные; в начале недостает и текст начинается стихом: საგზა ძებნე წელაწადსა იგი უენი საქებარი. Конец сохранился и он показывает, что руко-

შიეს სლსანა ს печатного издания царя Вахтанга VI 1712 года и потому повторяет послесловие названного издания:

აწ დაიბეჭდა სტამბაში პირველ ნაწერი ჳელსა,
უგბილთა ფრიად სასწაელო, გონიერთ გულთა თენისა,
მეფის ვახტანგის ბძანებით და სიბრძნით კეთილ მქნელისა
და ნალეაწი მისის მლოცელისა მესტამებ მიქაელისა.
დაესრულა ესე წიგნი ქორონიკონს უნსა სმულსა II ტ. დ.

В рукописи приведено и начало толкования царя Вахтанга VI. თარგმანი პირველი წიგნისა ამისა ვეფხვის-ტყაოსნისა თქმული ბატონისუვილის გამგებელის პატრონის ვახტანგისა...

(Описание рукописей, II, 560)

322 (=3441). Вепхისტკაოსანი, рукопись in folio в 33,5×20,5 сантиметра, писана на бумаге строчным мхедрули с красными оглавлениями и с красными начальными словами четверостиший; вторая половина картонного переплета ободрана; в конце недостает; последнее четверостишие начинается так: ავთანდილ და ფრიდონისთვის ორნი ტახტნი დაამზადნეს (= Чуб. четв. 1574). Страниц 224. Из заглавия видно, что переписка рукописи начата в 1840 г. დავიწყე ჩ ყ მ-სა წელსა (в рукописи დღესა?) თებერვლის კ დღესა. На листе, приклеенном к переплету, дата, исправлена в том смысле, что к переписке приступили 15 мая 1840 г., а не в феврале: წელსა ჩ ყ მ-სა მისის იე დღესა მოვიწყე ესე ვეფხის-ტყაოსანი, რომელიც იქით პირზე სწერია, იმ თვეში აღარ მამცა პატრონმა, რო მეწერა, და მისში დავიწყე. Оглавление такое, как в рукописи, переписанной П. Ларадзевым, и текст тоже примыкает к этому варианту. Продолжения Нанучи Цицишвили нет.

(Описание рукописей, II, 560—561)

323 (=2315). K¹ Вепхისტკაოსანი, Рукопись in folio, в 33×22,5 сантиметра, в картонном переплете, перекрытом черной кожей, писана на синей бумаге строчным некрашеным мхедрули с красными оглавлениями и незатейливыми заставками; страниц 218; в числе знаков многочисленных филиграней бумаги 1811 г. и знак pro patria а также очень большой герб сложного рисунка; герб города Ярославля и буквы Я, М, Г и другие. Рукопись первой четверти XIX века, в начале дефектна и текст начинается стихом: შემოვიდა მას წინაშე თინათინის მონა ზანგი (=121 четв. Чубинова). С 191 страницы идет добавление Нанучи, но в конце тоже недостает, и последнее четверостишие начинается так: ვაზირსა ჰრქვა უოპარი არ დადგები არათ არა.

(Описание рукописей, II, 561)

324 (=1727). H¹. Вепхისტკაოსანი, из книг Рафаэля Эристова, Рукопись in folio, в 32,5×21,5 сантиметра, в картонном переплете, писана на бумаге полукруглым мхедрули; оглавления и первое слово каждого четверостишия писаны красными чернилами, остальной текст

черными; имеются и раскрашенные заставки педурного выполнения листов 133. Рукопись переписана женою Автадила Амилахвари, княгинею Анною, для своего сына Александра и кончена 25-го октября 1825 года, а чем имеется в конце запись: დასრულდა თვესა ოკტომბერს კ ე დღესა, წელსა ჩ ყ კ ე. აღწერე მე თავადის ავთანდილ ამილახორვის კნეინა ანნამ ესე ვეფხის-ტყაოსანი: ძისა ჩემისა თ-ა აღექსანდრესათვის. ანნა. Далее другою рукою приведены два акростиха; из начальных букв первого составляются слова: დავით ი ანნა—„Давид и Анна“, а второго — ვეფხის ტყაოსანი—„Вепхис-ткаосანი“:

დაწერილ ესე შენ მიერ
ამად რომელ მღვდრმან ესე
ვითარ წარწერე და დაშვარ
მოქვასცა ქება სხვათაგან

აღმოჩნდა ამო კმნილებად.
ნაღუაწ შენნი შენდა სხენებად.
ნათქვი მზეთა მათ საქებად,
აჲად არ სადა სხენებად.

ვაქმენ მიძღებელ შენ მიერ
ვეგრეოვე მასთან ეპისტოლისა
ფრიად ვკუავ გულს მოღვინება
ხის უღითა, ნემსურ სამოგვით.

ტკბილ წიგნი ხანის სრულებით.
ყოვლად ათწერდ რეულებით
არ ყოვნა ნაკაზმულებით.
ორფერ არ იასპულებით.

შეკრული მიიღე შენის ძმის დავით თუმანოვისაგან. Сбоку на поле четверостишие иною рукою:

ამ შენს ნაღუაწსა მღვდმარედ დავმზერი სუდით აღესილო,
აღერსით ვკაცენი ცრემლ ფრქვევით, სად გიწერია საქელი,
რად არ შეღირსა უბედურს გამეცან მშობლის მშობელი,
ასულმაც დედას მოგბაძა წერილინი გვეო დაობლებული.

კ. ბარბარე. Начало обычное: ამა ამბისა დასაწყისი პირველი ი т. д. Текст имеет добавления Нанучи, которые начинаются с 116 листа. Одно четверостишие прямо указывает, что добавления не принадлежат Шоте Руставели (лист 122):

აწ გონიერო, სიტყვანი მოსმენით შეიწყენარენით.
ძველი ნარჩობი ამბავი ლექსად ვთქვენ, გათხარენით,
შოთას დაურჩა უთქმელად, ჩვენ ესე დაჯაბრალენით
და ლექსი მიქენით ამისთვის. ენანი მომახზარენით.

(Описание рукописей, II, 561—562)

325 (= 4527). F¹. В е п х и с - т к а о с а н и. Рукопись в картонном переплете, в 21X17 сантиметра, писана на серой бумаге строчным икхედრული и с красными оглавлениями; страниц 375. Рукопись переписана Эсовом Бегтабеговым в 1805 г. и кончена 20-го марта, как видно из записи в конце: აღწერა ვეფხის-ტყაოსანი ესე ქელითა თავადის ესოვ ბეგ-თაბეგოვისათა მაისის კ, წელსა, ჩ ყ კ, ქართულსა ქ-კს უფგ. Рукопись принадлежит к той категории Вепхис-ткаосანი, в которой находятся добавления Нанучи Цицишвили. Продолжение Нанучи начинается с 307 страницы. Текст нашей рукописи неисправный. Например, вместо:

ქედსა ზედა გარდმოადგა მეტად დიდი ქარავანი, იმეem: ქალსა ზედან გარდმოადგა მეტად დიდი ქარავანი.

(Описание рукописей, II, 562—563).

326 (=1418). P. Отрывок Вепхისტკაოსани. Рукопись без переплета in 4°, в 26,5×19,5 сантиметра, писана на лощенной бумаге красивым круглым мхедрули; чернила черные, только оглавления, первое слово каждого четверостишия и союз და начинающий последнее четверостишие, писаны киноварью; от цельной и хорошей рукописи сохранилось только 10 листов. Текст начинается стихом: ზარი გაიხმა, შემოკრბეს ქალაქისა ერნი სრულად. В нашей отрывке сохранились четверостишия, считая по изданию Чубинова: 1069—1119 и 1147—1181. Филигрань бумаги: корона со звездой сверху и выше звезды полумесяца. Рукопись, судя по почерку и бумаге, XVII века.

(Описание рукописей, II, 563)

327 (=3077). N. Вепхистკაოსани. Рукопись in folio в 33×24 сантиметра, писана на хорошей бумаге без филигрании круглым красивым мхедрули; оглавления и первые два слова четверостиший писаны киноварью, остальной текст черными чернилами. Текст каждой страницы заключен в рамку из разноцветных чернил. Рукопись дефектна, недостает много и в начале, и в конце, и в середине; листы разрознены и вложены в картонный переплет меньшего формата, чем рукопись. Всего дошло до нас 112 страниц. Писец неизвестен, время переписки тоже, но, судя по письму и материалу, рукопись конца XVII века. В тексте наблюдаются добавления Нанучи Цицишвили, которые начинаются с 93 страницы.

(Описание рукописей, II, 563—564)

328 (=4499). K. Вепхистკაოსани. Рукопись в 30,5×22 сантиметра, писана на хорошей бумаге круглым, красивым мхедрули; первые два слова каждой строфы писаны киноварью, текст черными чернилами; киноварью обозначены также на поле каждого листа два слова следующей страницы; знаками препинания служат по две точки после каждого слова; филигрань бумаги корона с продолговатой дощечкой и виноградною кистью под ней. Рукопись дефектна, недостает немного в начале и в конце, страниц 492; переплет в персидском стиле тоже полпорчен и ободран; внутри он был покрыт красным сафьяном, извне черною кожею и украшен в середине и по краям позолоченными пластинками с листовным орнаментом. Писец и время переписки неизвестны вследствие дефектности, но несомненно, что рукопись второй половины XVII века, на это указывают бумага, почерк, орфография и самый текст, во всем сходный с текстами датированных рукописей XVII века. В тексте наблюдаются добавления Нанучи Цицишвили. Рукопись была найдена в Игдире в доме одного армянина и приобретена бывшим губернатором князем Михаилом Александровичем Накашидзе

იI 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100 101 102 103 104 105 106 107 108 109 110 111 112 113 114 115 116 117 118 119 120 121 122 123 124 125 126 127 128 129 130 131 132 133 134 135 136 137 138 139 140 141 142 143 144 145 146 147 148 149 150 151 152 153 154 155 156 157 158 159 160 161 162 163 164 165 166 167 168 169 170 171 172 173 174 175 176 177 178 179 180 181 182 183 184 185 186 187 188 189 190 191 192 193 194 195 196 197 198 199 200 201 202 203 204 205 206 207 208 209 210 211 212 213 214 215 216 217 218 219 220 221 222 223 224 225 226 227 228 229 230 231 232 233 234 235 236 237 238 239 240 241 242 243 244 245 246 247 248 249 250 251 252 253 254 255 256 257 258 259 260 261 262 263 264 265 266 267 268 269 270 271 272 273 274 275 276 277 278 279 280 281 282 283 284 285 286 287 288 289 290 291 292 293 294 295 296 297 298 299 300 301 302 303 304 305 306 307 308 309 310 311 312 313 314 315 316 317 318 319 320 321 322 323 324 325 326 327 328 329 330 331 332 333 334 335 336 337 338 339 340 341 342 343 344 345 346 347 348 349 350 351 352 353 354 355 356 357 358 359 360 361 362 363 364 365 366 367 368 369 370 371 372 373 374 375 376 377 378 379 380 381 382 383 384 385 386 387 388 389 390 391 392 393 394 395 396 397 398 399 400 401 402 403 404 405 406 407 408 409 410 411 412 413 414 415 416 417 418 419 420 421 422 423 424 425 426 427 428 429 430 431 432 433 434 435 436 437 438 439 440 441 442 443 444 445 446 447 448 449 450 451 452 453 454 455 456 457 458 459 460 461 462 463 464 465 466 467 468 469 470 471 472 473 474 475 476 477 478 479 480 481 482 483 484 485 486 487 488 489 490 491 492 493 494 495 496 497 498 499 500 501 502 503 504 505 506 507 508 509 510 511 512 513 514 515 516 517 518 519 520 521 522 523 524 525 526 527 528 529 530 531 532 533 534 535 536 537 538 539 540 541 542 543 544 545 546 547 548 549 550 551 552 553 554 555 556 557 558 559 560 561 562 563 564 565 566 567 568 569 570 571 572 573 574 575 576 577 578 579 580 581 582 583 584 585 586 587 588 589 590 591 592 593 594 595 596 597 598 599 600 601 602 603 604 605 606 607 608 609 610 611 612 613 614 615 616 617 618 619 620 621 622 623 624 625 626 627 628 629 630 631 632 633 634 635 636 637 638 639 640 641 642 643 644 645 646 647 648 649 650 651 652 653 654 655 656 657 658 659 660 661 662 663 664 665 666 667 668 669 670 671 672 673 674 675 676 677 678 679 680 681 682 683 684 685 686 687 688 689 690 691 692 693 694 695 696 697 698 699 700 701 702 703 704 705 706 707 708 709 710 711 712 713 714 715 716 717 718 719 720 721 722 723 724 725 726 727 728 729 730 731 732 733 734 735 736 737 738 739 740 741 742 743 744 745 746 747 748 749 750 751 752 753 754 755 756 757 758 759 760 761 762 763 764 765 766 767 768 769 770 771 772 773 774 775 776 777 778 779 780 781 782 783 784 785 786 787 788 789 790 791 792 793 794 795 796 797 798 799 800 801 802 803 804 805 806 807 808 809 810 811 812 813 814 815 816 817 818 819 820 821 822 823 824 825 826 827 828 829 830 831 832 833 834 835 836 837 838 839 840 841 842 843 844 845 846 847 848 849 850 851 852 853 854 855 856 857 858 859 860 861 862 863 864 865 866 867 868 869 870 871 872 873 874 875 876 877 878 879 880 881 882 883 884 885 886 887 888 889 890 891 892 893 894 895 896 897 898 899 900 901 902 903 904 905 906 907 908 909 910 911 912 913 914 915 916 917 918 919 920 921 922 923 924 925 926 927 928 929 930 931 932 933 934 935 936 937 938 939 940 941 942 943 944 945 946 947 948 949 950 951 952 953 954 955 956 957 958 959 960 961 962 963 964 965 966 967 968 969 970 971 972 973 974 975 976 977 978 979 980 981 982 983 984 985 986 987 988 989 990 991 992 993 994 995 996 997 998 999 1000

ეს ამბავი ნარჩომი მათ ღმერთა მორკმით მგონეთა,
 გალექსვა აკლდა ხვარაზმთა, მეტად ვერ მოვიგონეთა.
 ძეგლია პოვნა, გული ჰკრთა, გაყარლი დაველონეთა
 და კულავე ეთქვი, ლექსი გაემართე. მოსმენით გაიგონეთა.
 ან გონიერწო. სიტყვანი თქვენ ჩემნი შეიწუნარენით,
 ძველი ნარჩომი ამბავნი ლექსად ეთქვი, გაიხარენით,
 სარგისს დაურჩა უთქმელად. ჩვენ ესე დავიბარაღენით^ა
 და ლექსი მიქენით ამისთვის, ენანი მამაჰმარენით.

Приводим еще одно четверостишие из этого продолжения:

ბრძენთა ვინმე მოსწავლემან საკითხავსან ესე ეპოვნე;
 ესეაო მამაციისა მეტის მეტი სიგულოვნე.
 ოღეს მტერსა მოერიო, ნულარ მოჰკლავ, დაიყოვნე.
 და ვანდეს სრული მამაცობა. ესე სიტყვა დაიწყოვნე.

(Описание рукописей, 564—565)

329 (=2829). F. Вепхისტკაოსანი, рукопись в 26,5×20 сантиметра, писана на бумаге круглым и красивым почерком мхедрули. Заглавия и первые два слова каждой строфы писаны киноварью, остальной текст черными чернилами; бумага лощенная; филигранью служит продолговатая дощечка с короною сверху и виноградною кистью внизу, т. е. повторяется филигрань предыдущей рукописи; листов теперь 230, а было раньше 232; счет листов обозначен сбоку на полях буквами мхедрули; в конце запись сообщает, что в рукописи 132 листа и 1820 строф. ათას რვაას ოცი არის ეს ლექსი. ფურცელი ამისა ორას ოცდა ოთორმეტი; რუკოსი რაზბიტა; კარტონიყი პერეპლეთ, პერეკრუთიყი ჩერნოი კოჟეო, ობოდრან; ლისთყი პერეპუტანყი; პერვიყი და პოსლედნიყი ლისთყი ბოლე ვესეო პოსტრადალი. კ სახსთიყი, პოსლედნეი ჩერვოსთიყი, ვ კორონიკონ. სოხრანილესე; ონო პოკაჟყვარე, ჩო რუკოსიყი პერეპისანა ძლე სახლთუხუცესა ცარი ირაკლიყი I პაპუიყი ბებურიშვილიყი ვ 1688 გ.

^ა В №—4758 (стр. 438): სარგის დაურჩა უთქმელად. მას ესე დავიბარენით.

^ბ В №—4758: საკითხავნი.

შებური: შეილს: ლონ: ავმაროს:—პაპუა: სახელიანი:
ერეკლეს: სახლო: უხუცესია: ბრძანდების: სამართლიანი:
ბატონის: შეილი: ერეკლე: მოწყალე: დავლათ სვიანი:
და კორანიკონი ჭდებოდა: ტარი:—ონი: ვინიანი:

Начало такое, как во всех рукописях этого произведения XVII века. Разночтений с печатным изданием и добавлений очень много. Продолжение Нанучи начинается с 201 страницы. О произведении Саргиса Тmogველი последний неполный стих говорит так: და დილ: დარგეთ: სარგის: თმოგველსა:... Предпоследнего листа нет. Три строфы в конце из которых от последней сохранилась вторая половина четвертого стиха, не имеют параллели в других рукописях. В конце в рукопись вложена особая тетрадь из 8 листов, содержащая в себе объяснения слов до буквы ო (т). Тетрадь писана строчным мхედрули второй половины XIX века. Разбираемая рукопись была приобретена мною покупкою для Библиотеки Общества грамотности.

(Описание рукописей, II, 565—566).

330 (=4758)⁷. U. Вепхისტკაოსანი. Дар Давида Захарьевича Сараджева, рукопись in folio, в 34×23 сантиметра, писана на бумаге красивым круглым мхедрули и черными чернилами; оглавления и первые три слова каждого четверостишия писаны киноварью. Бумага персидская, лощенная, без филиграни. Переплет картонный, совершенно новый, перекрыт сафьяном; листы, поля и рисунки тщательно подправлены при переплетении; страниц 506. Рукопись снабжена 87 рисунками на отдельных цельных листах. Рисунки весьма характерны; они исполнены в красках и персидском стиле, но замечательны по своим мотивам и по тщательности выполнения. В этом отношении рисунки разбираемой рукописи выше всех подобных рисунков, виденных мною в других списках Вепхисткаосани. Тариель и Автандил в рисунках представлены очень молодыми. Содержание рисунков обозначено записями внизу по-персидски и по-грузински. Имена Тариель и Парсадан в персидских записях приведены в форме Тариал и Парсидан. В добавлениях в тексте оставлены места для новых иллюстраций. Писец не указан, даты нет, но судя по бумаге, почерку, рисункам и тексту, рукопись несомненно XVII века и скорее второй половины, чем первой. Текст обычный для рукописей XVII века, т. е. испещрен вставками и добавлениями Нанучи Цицишвили. Добавления начинаются с 417 страницы. На 477 странице приведено четверостишие, указывающее, что продолжение Вепхисткаосани не принадлежит ни Шоте Руставели ни Саргису Тmogველი.

ეს ამბავი დარჩომდა სარგის ლექსთა შეუწყობლად,
აგრეუ თმოგვი თმოგველთაგან შესავლითურთ დარჩა ობლად,
ესე სიტყუა მოახსენეს, ეინ ჩანს გმირთა რაზმთა მწყობლად.
და მიბრძანაო ლექსად თქვიო, მკვეერ ქართულად, დაუშრობლად

⁷ ამჟამად ამ ხელნაწერის ნომერია № 5006 (ს. ყუბანეიშვილი. ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერთა სტრუქტურული შედგენილობა, თბილისი, 1959. გვ. 307—311).

⁸ B №—4499; მოახსენე (ა 467).

⁹ მიბრძანა თუ.

Заглавие: ამა ამბისა დასაწყისი პირველი ამო და სასმენლად შევნი-
ერი სწავლისათვის მოშაირეთასა, ტარიელს და ნესტან-დარეჯანს ვეფხის-ტყა-
ონსობით უკმობენ. Далее добавленное четверостишие:

პირველ თავი დასაწყისი ნათქვამია იგ სპარსულად,
უკმობთ ვეფხის-ტყაონსობით. არას შეიქს ჭორცა სულად.
საეროა, არ ახსენებს სამეზასა ერთ არ სულად.

და არას გვარგებს საუკუნოს, რა დღე იქნას აღსასრულად.

Благодаря прекрасным рисункам, разбираемый список Вепхис-ткаосани является самым ценным из всех рассмотренных списков этого произведения, принадлежащих Обществу грамотности. В добавлениях мы встречаем лишних две главы, которых нет в других списках, а именно второе завещание Тариеля и второе завещание Автандила. В первом 34 строфы, во втором 27.

Ниже я привожу описание других списков Вепхис-ткаосани, которые Обществу не принадлежат, но которые сейчас имеются у меня под руками. Из них два принадлежат Церковному музею в Тифлисе.

(Описание рукописей, II, 566—568).

331. Вепхис-ткаосани. L. Рукопись Церковного музея №-363 без переплета, в 26,5×18 сантиметра; писана на бумаге круглым мхедрули и черными чернилами. Оглавления и первые два слова каждого четверостишия писаны киноварью. Рукопись дефектна. В начале недостает 27 листов, и текст теперь начинается с главы: ავთანდილისაგან ტარიელის ძებნად წასულა. Перед этим—четверостишие с таким началом: ყოვლთა ჰყადრეს ჩვენ უმისოდ თუცა ყოფა გვიარპისცა. Флигрань бумаги: большая корона со звездой о шести лучах; имеется и другой вариант того же знака: корона со звездой о шести лучах и над звездой полумесяц. Знак подобный первому варианту отмечен Лихачевым под №-3639 из документа, писанного в Италии в 1577 г. Второй знак попадает в рукописях и XVII века. Наша рукопись, несомненно XVII века. В конце имеется добавление Нанучи Цицишвили, которое начинается заглавием: ტარიელისაგან იბროთ მეფის სიკვდილის ცნობა. Последний ободранный лист начинается стихом: ამას თურ-
პე უბრძანებდა, მოჭობდა და დარჩა სრულად¹⁰.

(Описание рукописей, II, 568—569).

332. Вепхис-ткаосани Церковного музея №-530, рукопись в 33,5×20,5 сантиметра, писана на бумаге строчным мхедрули. Заглавия и начальная слова четверостиший писаны киноварью. Переплет картонный, обтянут черной кожей с тиснениями. Страниц 234. Кроме того в конце пять листов заняты выписками из жития Алексея божияго че-

¹⁰ В Описании рукописей Церковного музея Ф. Жордания разбираемый список отнес к XVI веку.

..товека и разными стихотворениями. Переписана рукопись в 1834 г., 28 января Иосифом Купаладзе. о чем в конце имеется запись: განსრულდა ესე ამბავი იანერის კე-სა დღესა წელსა ჩ უ ლ დ-სა. ღმერთმან მოახმაროს იორდანა ჯანელიძეს¹¹ ამინ. დავეწერე იოსებ კუპალაძემ. Заглавие: ამა ჰამბავსა დასაწყისი. პირველ ამო და სასმენელად მშვენიერი სწავლისათჳს მოშიარეთასა, რომელნიცა უხმობენ ტარიელ და ნესტან-დარეჯანს ვეფხის-ტყაოსნობით. Текст этой рукописи не представляет ничего особенного и, повидимому, списан с издания Вахтанга VI 1712 года. Прибавок Нанучи Ципишвили в том виде, как это замечается в других рукописях, нет.

(Описание рукописей, II, 569).

333. Вепхისტკაოსანი дворянина Коринтели. Е [H599]. Рукопись в 28×20 сантиметра, писана на толстой бумаге круглыми буквами мхедрули и черными чернилами; оглавления и первое слово каждой строфы писаны киноварью. Филигрань бумаги три полумесяца. Досчатый переплет, обтянутый кожей с красивыми тиснениями, разбит; рукопись в общем порядочно пострадала, тетради и листы разрозненны; много листов недостает; иногда недостающие места пополнены иной рукой на другой бумаге; листов теперь 247, но прежде было, как видно из записи в конце, 272. Из поздней записи в начале видно, что в 1820 г. рукопись принадлежала дворянину Григорию Антадзе: ესე სრული ვეფხის-ტყაოსანი თავისის სრულის სამხატრომთა აზნაურის გრიგოლ ანთაძესი. Заглавие и конец сохранились. Писец мдивани (секретарь) Мамука, который упоминает о себе в единственной записи киноварью после 1380 стиха, под оглавлением: თათბირი ავთანდილისი: где сказано: ლეთო: შეიწყალე: ამისი: მწერალი: მამუკა მდივანი— «Боже, помилуй писца сего мдивани Мамуку». Этот мдивани Мамука, вероятно, тот самый, который переложил на стихи в XVII в. часть Шах-Намэ 3 а а к и а н¹² в то время, когда он находился в плену у менгрельского владетеля Левана II Дадияни. И наша рукопись, как отмечено в послесловии, переписана в бытность Мамуки в плену. Переписана начата июня 13-го и кончена 18-го августа 1646 года, в короникон 334-ый. Запись эта сделана киноварью и рукою текста на последнем 247 листе:

1. (დიდებამ) სრულ: მყოფელსა: ღმერთსა: ყოველთა: შემწე: მფარველს(ა)
2. (ვიწყე ესე) ვეფხის: ტყაოსანი: თიბათვესა: ცამეტსა: სრულ:
3. (ვეყე ათ) ვერამეტსა: აგვისტოსა: ქქსა: სამას: ოცდა: თოთხმეტ(სა)
4. (თუ) რომ: აკლდეს: ნურავინ: დამწყველით: ტყვეობაში: ვსწერდ(ი)
5. (ეს წიგნი: ოცდა: ცხრა: რვეული: არის: ფურცელი: ორა(ს)
6. (სამოცდა თო) რმეტი.

Наша рукопись является таким образом самой древней из датированных рукописей Вепхист-ткаосани, которые только до сего времени

¹¹ Эти два слова вписаны другой рукой вместо двух выскобленных.

¹² См. Опис. под №—48, XXXII вып. Сборн. стр. 179—180=Опис. т. I, стр. 365—367.

известны в литературе. Кроме того, она украшена и снабжена 39-ю рисунками, исполненными в красках в персидском стиле; рисунки большей частью представляют сложные сцены и занимают целые листы, но они грубы. Художник Зичи, иллюстрировавший богатое издание Вепхис-ткаосани Г. Картвелишвили, мотивы некоторых рисунков, по-видимому, взял из этой рукописи, которая была тогда в распоряжении комиссии, работавшей над исправлением текста поэмы.

Разбираемая рукопись, как и все списки XVII века, имеет вставки и продолжение Нанучи Цицишвили. Продолжение начинается с 236 листа. Рисунками иллюстрируется и текст продолжения. Первый лист verso занят сложным рисунком: сверху поясное изображение царя с двумя ассистентами по краям. Ниже Руставели диктует свое произведение писцу. На раскрытой странице уже помещены начальные слова 16 строфы (по изд. Чубинова): ეგ ამბავი. Эти слова не случайно помещены для начала произведения Руставели. Этими словами начинается в разбираемом списке предисловие поэмы. Им предшествует киноварное оглавление: ამბავი დასაწყისი პირველი. ამო და სასამენელად შევნიერი სწავლისათვის მოშაირეთა, ტარიელს და ნესტან დარეჯანს ვეფხის ტყუოსნობით უხმობენ. Затем начало предисловия поэмы: ეგ ამბავი სპარსული ქართულად ნათარგმანები и т. д. Строфы предисловия в сравнении с изданием Чубинова расположены так: сначала приведены 16—29 строфы, потом 8—14 и затем 30—31. Таким образом совершенно отсутствуют 1—7 и 15 строфы. Отсутствие их нельзя объяснить дефективностью нашего списка, ибо в этой части рукопись не дефектна. Может только возникнуть вопрос, дефектен ли был оригинал, с которого списана наша рукопись, или отсутствующие строфы не принадлежат Руставели, а составляют позднейшие добавления? Сомнение в принадлежности Руставели особенно вызывает 15 строфа, в котором автор говорит о своей любви. Что касается расположения строф, то в разбираемой рукописи в этом расположении нужно признать большую последовательность, чем в печатном. В предисловии после 10 строфы печатного издания мы встречаем лишнюю строфу:

მას ცოცხალი ნუ ელევის, რაცა პირველ შეუყვარდეს,
ნურცა ლხინსა აღზავდეს, ნურცა კირსა შეუზარდეს,
მისთვის დასთმოს ყუალა კაი, მისთვის ეელსა გამოვარდეს,
და ნურცა გავა, მისი კერძი სოფელიცა გარდაქარდეს.

Чтобы покончить с предисловием, нужно еще отметить, что первый стих 14-ой строфы читается: მას უმოყვრო ვით მიენდოს, ვინ მოყვარე გააქვლავნოს, вместо: მათ უშმაგო ვით მიენდოს и т. д. Второй стих последней строфы поэмы читается: აბღულ მესხია შავთელი, ლექსი მას უქცრომელსა.

(Описание рукописей, II, 569—572).

334. Вепхис-ткаосани священника П. Карбелова. II (II 2610). Рукопись в 25×21 сантиметра, писана на лощенной бумаге

круглым мхедрули и черными чернилами; заглавия и первое слово каждой строфы писаны киноварью; листов было 252, но от трех последних сохранились только клочки и, кроме того, в начале недостает 6 листов. Текст начинается теперь словами: მე გარდავსულეარ სიბერე მკირს, ჳირთა უფრო ძნელია. Ободраны и попорчены листы и во многих других местах. Переплет не сохранился. Знаками препинания служат по три точки после каждого слова. Филигрань бумаги—рожок с переплязью в гербовом щите с короною. Даты нет, писец не указан, но, судя по почерку, бумаге и орфографии, рукопись XVII века. В тексте мы замечаем те вставки и добавления, которые наблюдаются во всех списках XVII века. Продолжение Нанучи Цицишвили начинается с 215 листа. На клочке бумаги в конце сохранилось и последнее слово текста: შეუშრომელსა, от стиха: ტარიელ მისსა რუსთველსა, მისთვის ცრემლ შეუშრომელსა.

(Описание рукописей, II, 572—573). ს. ყუბანეშვილი, ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერთა სტროფული შედგენილობა, 1959, გვ. 304.

335. Вепхისტკаосани царя Георгия XI. В(Н54). Рукопись in folio, в 45×30 сантиметра, писана на тонкой лощенной персидской бумаге без филиграни круглым, очень красивым мхедрули. Оглавления, первые два слова каждой строфы, союз და, начинающий последний стих, начальные и три последние буквы каждого стиха писаны киноварью, остальной текст черными чернилами. Текст каждой страницы включен в четвероугольную рамку из позолоты и других красок; рамка в 22×15,8 сантиметра; поля каждой страницы украшены бордюром, представляющим причудливую листву, исполненную золотом с бледным отливом; бордюр шириною в 7,7 сантиметра замыкается всегда другой рамкой из позолоты. Каждый лист этой рукописи представляет художественную работу, мотив переплетающейся между собою листвы, цветов и виноградных лоз с листьями на каждой странице особый. Иногда в этой причудливой листве появляются звери и птицы и еще больше оживляют ее своим бегом и преследованием друг друга. Из зверей попадают львы, тигры, волки, лисицы, олени, антилопы, туры, зайцы и обезьяны; из птиц — павлины, страусы, цапли, аисты, воробьи, петухи, курицы с цыплятами и другие. Листов в нашей рукописи 263. Переплет картонный, перекрыт черною кожею и украшен в середине и по краям инкрустациями из позолоченных пластинок с листвою и другими узорами; изнутри переплет перекрыт более светлой кожею темнокрасного цвета и имеет украшение такого характера, как лицевая сторона. И переплет и украшения нашей рукописи исполнены в персидском стиле. Эта замечательная по внешности и художественной отделке листов рукопись заказана была царем Георгием XI своему секретарю Бектабегу и переписана в четвертый индиктион его царствования, в короникон 368. Индиктион по принятой хронологии должен соответствовать 1679 г., а короникон соответствует 1680 году. В общем можно признать, что переписка разбираемой рукописи кончена в 1680 г.

В обширной и изящно исполненной записи в рамках, разделенных внутри на красивые фигуры, на двух последних листах рукописи писец восхваляет своего заказчика и царя-патрона Георгия XI, этого по истине героя без страха и упрека, дает характеристику его доблести, упоминает об его супруге Тамаре и детях Баграте и Марии. Царь, по словам записи, дал много средств, чтобы книга была украшена достойным образом и отличалась изяществом. «Сколько ни умерло царей в Грузии, замечает переписчик, никто не украшал книгу Велхис-ткаосани подобно патрону нашему». Приведем все послесловие переписчика:

ეპა, ქება და დიდება სამებით სრულსა და განუყოფელსა, რომელმან შექმნა ყოველნივე სულნი და უხილავნი კელმწიფებითა ძლიერებისა თავისისათა, რომელმან ყოველნივე არა რასაგან არსებად მოიყუანა და მართებს და განაგებს ყოველთავე წამის ყოფითა თვისითა, რომელსა შიშით მსახურებენ უსხეულოთა იგი წესთა მთავრობანი და დაიფარევენ ფრთებითა პირთა მათთათა და განცდად დიდებისა მისისა ვერ შემძლებელ არიან, არამედ ღალატებს მოყუისისა მიმართ და იტყვს, ვითარმედ წმინდა არს, წმინდა არს, წმინდა არს უფალი საბაოთ, ხოლო ოდეს ითქუას სამგზის წმინდა არსი, ჩანს კეშმარტიად რომე სამება იდიდების განცხადებულად. ხოლო ჩუენცა მიწიერნი ესე მიმზგავსებულობდეთ ზეცისათა მათ და რაოდენ შეგუანდის მიწიერსა და მოკუდავსა ამას და სიზმრებ წარმავალსა და აჩრდილებრ განქარებებადსა არსებასა ჩუენსა, იუენცა მათთანავე ვიტყოდით: დიდება მამასა, დიდება ძესა და დიდება სულსა ყოვლად წმინდასა, ერთს ღთებებასა განუყოფელსა და განუწყვალებელსა, რომელსა შვენის ყოველი დიდება, პატივი და თაყუანის ცემა მამისა, ძისა და წმინდისა სულისა აჲ და მარადის უკუნით უკუნისამდის ამინ, ამინ, ამინ.

მას ეპსა ოდეს ღმთიე გუირგვინოსანი და ყოელთა კელმწიფეთა შორის წარჩინებული და წარმატებული მეფეთ მეფე პატრონი შაჰნავაზ ამიერ სოფლით აღესრულა და დაჯდა მკვდრსა და ღმთიე დამყარებულსა ტახტსა საკელმწიფოსა ძე მისი ღმთიე დაცულ დაფარული, მეფობისა შარავანდედი, პრწყინვალე და უქესთაისი, კელმწიფედ და პატრონად მეფე გიორგი, ღმთისაგან ფლობა მინიკებელი, არს ღმთის მოშიში და ღმთისაგან შეყუარებული, ყოველთა ნათესავთა მისთ უდიდებულესი, თვთ დავით წინასწარმეტყუელის ტომი და მიზსგავსებული მისრ, უახოენესი და უგოლიათესი ყოველთა ახოვანთა და გოლიათთა, და უმაგრესი ანდამატისა, შემადრწუნებელი ყოველთა წინააღმდეგობთა, რომელმან სიმკნითა თვისითა დაიპყრა სამეფო თონისი ყოველივე და მოსრნა მახუილითა ურჩინი და მტერნი თვისნი, ღმთიე დაცულ დაფარულმან, ძლიერმან და უძლველმან, არა ხოლო თუ მნახავთაგან, არამედ მსმენელთაგანცა საქებელსადიდებელისა ჰაეროვნებისა და ასაკობისა მისისათა, მზისა და მთოვარისა მაჭუფთარემან, ახალმან სამოთხისა ნორჩმან, აერ შეუენიერმან ჯომარდობისა მაგალითმან, მამაცობისა დასაბამმან და ისპაობისა იადგარმან, გულ-ლომმან, მკლავ-მაგარმან, კელ-ფერხმოშაითმან, ვეფხებრ კისკას, ტახტისა და გუირგვინისა შესაფერმან, ჯერეთ სახითა და ასაკობითა ახლად მოწიფებულმან და ხოლო საქმითა და სიმკნითა გმირთაცა უგმირესმან, ღმთისა ღმთამან, ღმთის მოყუარემან, მშუილმან და უხუმან და თავმდაბალმან, ბევრგზის სხუათასა, ვითარცა შუენის კელმწიფესა, თავადთა და აზნაურთა

წარჩინებულთაგან სულ ამოფრთხინებით სატრფიალომან, კმა საფირონმან და ენა შაქარმან, იადონებრ შუენიერად მკობარემან, თვალმან პატროსანმან და მარგალიტმან უსასყიდლომან, ვარდმან ედემისამან სულამომან, სანთელმან დაუშრეტელმან და მზეებრ გაბრწყინებულმან, ყოველთა შემსედთა მისთა განმანათლებელმან, და მტერთა ცუილებრ დამადნობელმან, ვარსკულაემან მოკამკამემან, დილასა. იამანეთით აღმოსულმან, სახელ შუენიერმან, პატრონმან ჰატრონთაჲს, უფალმან ჩუენმან გ ი ო რ გ ი — ბრძანება ყო ჩეჲდა მოძარით დაწერად წიგნისა ამის ვეფხის-ტყაოსანისა, და წარავო მრავალი წარსაგებელი. ვითარცა საცნაურ ჰყოფენ თუალნი მთიარულთანი ჯელოვნებასა ამის წიგნისასა, და ენება, რათამცა ფრიად კეთილ-შუენიერ ყოფილიყო, რომელ არცა ფრიად კეთილ და შუენიერ, თუნიერ ხოლო ნაწერისაგან კიდე. ესეცა უწყოდით, უფალნო ჩემო, მრავალნი მეფენი გარდაცვალებულან და არავის შეუძკვია წიგნი ვეფხის-ტყაოსანი მსგავსად პატრონისა ჩუენისად. განაძლიეროს და მრავალ ჟამიერ ყოს ღ-თნ მეფობა, ჯელმწიფობა ამისი. ოდესცა ნახუილდეთ, სცნობთ, ვითარცა არს, და თქუენცა ბრძანებთ, ვითარმედ კეთილ არსო, ხოლო სრულ იქმნა წიგნი ესე ინ დ ი კ ტ ი ო ნ ს ა მ ფ ლ ო ბ ე ლ ი ს ა ჩ უ ე ნ ი ს ა ს ა მ ე ო თ ხ ე ა. დაუარულებელ ყუან ღ-თნ ჯელმწიფობა მეფის გ ი ო რ გ ი ს ა და კულად განაძლიეროს (ს) და დლიით დღე შემატოს შარავანდედობაჲსა მისსა და დაუპოვრჩილნეს ყოველნი მტერნი და მბრძოლნი მისნი, ხილუნი და უხილაჲნი, და წარემართოს ყოველსა შინა ღმთის მსახურებასა მისსა; და აღუარულნეს ყოველნი ჟამნი მისნი მყუდროდ და უშფოთველად, და მშვიდობით განაგოს ყოელი ცხორება მისი, ხოლო მერმესა მას ცხორებასა თანა მოსაყდრე ყოს მარჯუენით ძლიერებასა მისსა. ეგრეთვე წმინდამან ღმთის მშობელმან სახელდებულმან მარიამ, სძალმან წმინდისამან. თანა მყოფი მათი დედოფალი პატრონი თამარ დაიფაროს საფარველსა ქუეშე მისსა, ჯელი აღუწყრას და ნუგეშინის სცეს ნუგეშინის ცემითა მით სასურველითა და შეინმონოს მკურვალე ვედრება მისი და შეწიროს იგი წინაშე ძისა მისისა და ნაცულებად აგოს მადლი მისი და შეწირულ ყოს ყოველი მსხუერპალი მისი შეწირული გულითა დამდაბლებულითა და უმანკოთა, ხოლო სულითა შემუსურილითა, და ძენი მათნი აღზარდენეს, პატრონი ბ ა გ რ ა ტ და ბატონი მ ა რ ი ა ნ ი იგი ვარსკულათა პრწყინვალეთანი, და კულად დღესა მას საშინელსა უპყრას ჯელი მარჯვენე მისი და შეიყუანოს იგი საეანესა მას, რომელსა თვთ სუფევეს, რათა მუნ აღიდებდეს შემოქმედსა უკუენით უკუენისამდის ამინ.

შენ ძეო ღმ-თისაო, პირველ საუკუენეთა მამისაგან შობილო, ერთო სამებისაგანო, ჯეშმარიტო ღ-თო. მამისაგან გამოსულო, ემანოილ ღ-თო და კაცო, რომელი აღსასრულსა ჟამთასა განზრახეითა მამისათა და ნებითა სულსა ცხოელისათა გარდამოკედ ზეცითა ქუეყანად და თბე შემოსული იქმენ, იშეკქალწულის მარიამისაგან და ყოველი წესი კაცობრივი აღაპრულე, თჯნიერ ხოლო ცოდვისა, გარნა ყოველივე ცოდვათა ჩუენთა აკოცისათჯს ჯუარს ეცუი და დაეფალ და აღდგე მესამესა დღესა და ამაღლდი ზეცად და დასჯად მარჯვენით ღმთისა და კულად მომავალ ხარ განსჯად ცხოელთა და მკუდართა, შენ უკუე მეუფეო ყოვლად ძლიერო იესო ქრისტე, მფარულ ექმენ ორსავე შინა ცხოვრებასა ჯელმწიფეს მეფეს პატრონს გ ი ო რ გ ი ს, კეთილად განაგე ყოელი ცხორება მისი და წარმატებულ ყავ ყოელთა შორის მოასაკეთა მისთა, და ნუ ოდეს განაშორებ ცხორებასა შინა მისსა ფარვასა შენსა და

ძლიერებასა პატიოსნისა ჯვარისა შენისასა; დღე და ღამე სცევ და ჰფარვედი
ჰმართებად; განგებად და ნუგეშინის ეც და კელი აღუპყარ და განმსჭალე ში-
ნა შინა შენა და შემუხრენ ყოელი მავნი და წინააღმდეგომნი მისნი, და სუე
სრულ ჰყავ და ეტლ კეთილ, და სამოთხის მკუიდრად გამოაჩინე, და სახელი
მისი აღწერილ ყავ წიგნსა მას ცხოველთასა, რამეთუ შენდა შეუენის ყოველი
დიდება, პატივი და თაყუანის ცემა მამისა, ძისა და წმინდისა სულისა აწ და
მარადის, უყუნითი უყუნისამდე ამინ, ამინ, ამინ.

На второй странице последнего листа в середине весьма мелким почерком текста запись переписчика Бегтабега.

ქ. სახელითა და ღმთისათა აღვასრულე ქ¹³ს: ტაშ¹³: მე ფრიად ცოდვილმან
სახითა ოდენ მდივანმან და საქმითა ყოველთა მწიგნობართა უნარჩავესპან
კთაბეგ, და თუ უგბილებითა ჩემითა დამცდარი ნახოთ, ოდეს აღწერა მიბ-
ეს. არა წესი არს უარი პატრონისა, თუარა უხილავისა და ხილულისა
ტერისა. დად შელულარქნილ იყო გონება ჩემი და კაეშნისა აღტუორ-
თულობა: უკედ ვერ შემადლებინა და ამაღ შემინდობლით, შემეტე(ვე)ბა დაკ-
ლებისათუ(ს).

На второй странице предпоследнего листа в середине пять четверостиший шайри, посвященных восхвалению царя Георгия XI:

- ეს ჰელმწიფეთ ზედ ჰელმწიფე გიორგი სახელ-რქმეულად,
ვინც ნახის, ამის შეუენებას იტყოდის ნათელცემულად,
ბულბული უტყუქმნის, გაცუდღის, რა იქმლის სიტყუას თქმეულად,
და ავის თუალითა მის მნახი ღმთისგანმე გაქდების წყეულად.
გულ-ტკბილი, ენა-შაქარი, არ თქმულა მისგან მკუხია,
ჰელ-ფეჭ ჩაუქი ვეფქისებრ აწ გჳადრო კულა სიუხია,
მისგან გაცემა სიმრავლით ცის მსგავსად მოსაქუხია,
რ: ბურთის მტაცს ღიბას მთელს მისცემს, ვეჭუ ვერკონ გარდაუხია.
აჰა, გასინჯეთ მჭერეტელნო, ვით სცოდნავს ბურთი სრეული,
გავიდის, გჳადრო, ჰელ-ფიციხად მისგან ჩოგანი ქნეული,
ერთხელ აიგდის, ამოჰკრის უცდურად ოთხ-ხუთეული,
და ძრეულ კურით ბურთი გახეთქის, ან ქნის ჩოგანი მტრეული.
ცხენსა მყდომარე მას ჰკუანდა კირხნობით ისნას მზე ვითა,
იქმონენ დარბაისელნი მას საბურთალად წუევითა,
უბძანებს: რადგან იჭირვით, ნახეთ ვიბურთებ მე ვითა,
და საქურეტლად ყოელი სულდგმული არის ერთმანერთს წევითა.
ისარს ისროდა ჰელმარჯვედ. მშუღლს უყვის გამოზილობა,
მან ლომი მოკლის ჩაუქად. არ ჰქონდის მისი რილობა,
სხეას რასაც ნადირს მან უყვს სასროლად გამოკილობა,
და მობრუნდის, ვნახით მოკლული, მარჭაფას ჰქონდა კილობა.

На первой странице последнего листа четверостишие:

- ტარიელ ვაქოთ, ავთანდილ, ნესტანჯარ თინათინობა,
თუ როგორ ჰქონდათ მზისებრივ მუქეთ მიდგმის თინათინობა,
ვის თუალთ შეხედვა ზარედვისაწ მიხვდა თინათინობა,
და აწ მათი ქება ვის ძალუძს, დაინთქა თინათინობა.

На второй странице последнего листа два четверостишия:

- ნახეთ ავთანდილ უცხომან უცხოსთუს რა ჰყო სადა რა,
სად ვის მოუწდა, ვინ მოკლა, ვის ჰყურადა, ვისთუს სადა რა

¹³ Начертание буквы я для мхедрули не было еще установлено в XVII в., поэ-
тому наш автор не знал, как ее выразить: он написал сначала схожую букву и к ней
потом приделал вертикальную линию и вышло нечто в роде

წიგნით საღბინო ამბავი სცნა, თუთ მივიდა სად არა,
 და ვეფხი კლა, დაბნდა ტარიე ლმზის პოვნით მკუდრისა სადარა.
 მცდრად ზღვს ამბავს ფრიდონ წარსოქუამს, მეფე იქმნა
 დაეარდულად,
 ერთობ მეტად გაბედითდა, ლურჯ-ქმნა ქმნილი დაეარდულად,
 ფრიდონ სუენწით სათნოეობს, არ გაგლისპდა დაეარდულად,
 და ინლო ბძანებს, იგ ჩემია, დაჰკარგე და დაეარდულად.

На добавленном позднем листе простой бумаги в конце имеется поздняя запись сахлтухуцеса царя Ираклия II Кайхосро Чолакаева, сына сахлтухуцеса Григола, в которой он сообщает, что прибыл в Москву из Грузии в 1791 г. и там приобрел сей Вепхис-ткаосани и потом в мае 1795-го года вернулся в Грузию. Автор записи просит, при чтении вспоминать его:

ქ-კ ს ზ ღ ე ა მოველ საქართველოდამ სამეუფოსა ქალაქში მოსკოვს მე
 ვადი გრიგოლ-სალთხუცის ძე ქაიხოსრო ჩოლაყოვი საქართველოს მეფის
 ირაკლის დროს და ვიყავი კახეთის სალთხუცესი და (ა)მ(ი)ლახვარი და ვცემო-
 ნე აქ მოსკოვს ეს ვეფხის-ტყაოსანი და წაველ ისევე საქართველოში ჩლვე (წელ-
 სა) თვესა მაისს. ვინც ეს წაიკითხოთ ამ წერილით მოგონებულ მყავით. ქაიხოს-
 რო (вязью)¹⁴.

Как ни изящна и богата наша рукопись Вепхис-ткаосани, но текст ее не может считаться исправным. В нем, как и в других списках этого времени, наблюдаются вставки и продолжение Нанучи Цицишвили, и эти вставки нигде с такой полнотою не сохранились, как в разбираемом списке. Сравнительно с изданием Чубинова количество вставок составляет 180 строф, не считая продолжения, в котором 289 строф. Если к этому прибавить две главы продолжения, которых нет в нашем списке, но которые наблюдаются в экземпляре, приобретенном и пожертвованном Обществу Давидом Сараджевым, то общее количество строф продолжения составит 350.

Подводя теперь итог к обзору разобранных нами рукописей Вепхис-ткаосани, мы приходим к заключению: списков названного произведения ранее XVII века у нас пока нет. Самая древняя датированная рукопись 1646 года (№№—333). Все списки XVII века, описанные нами под №№—327, 328, 329, 330, 331, 333, 334 и 335, имеют вставки и продолжения позднейшего времени, главным образом Нанучи Цицишвили. Также самое нужно сказать относительно поздних рукописей, но зависящих от списков XVII века (№№№—323, 324 и 325). Все другие рукописи, за исключением тех, которые списаны с печатного издания царя Вахтанга VI 1712 г. (№№№—321 и 332), восходят к одному оригиналу, и так называемому артануджскому списку при посредстве копии Петра Ларадзе (№№№—314, 315, 316, 317, 318, 319, 320 и 322). Об артануджском списке, если он на самом деле существовал и был древний, по копии Ларадзе трудно судить. С древним текстом не вяжется употребле-

¹⁴ Следует еще упомянуть о наполовину обрезанной персидской записи на поле 1-ой страницы, в которой, на сколько могли разобрать в Тифлисе, речь идет о переплете рукописи.

ние формы ღჳა вместо ღჳჳ, впервые наблюдаемое у царевича Вахушта, равно как пропуск союза ჳ перед четвертым стихом каждой строфы и применение ჳ, которое ведет начало с католикоса Антония I. Однако можно полагать, что эти и подобные изменения были внесены в древний текст Петром Ларадзе, что можно подтвердить и другими текстами, списанными тем же лицом с древних рукописей. Такие изменения и такую орфографию применяли все лучшие переписчики XVIII и XIX веков, как, например, известный книжник и каллиграф Давид Ректор. Можно думать, что Ларадзе не изменял порядка и количества стрóf древнего списка. Действительно, за артануджским списком или, лучше, за копией Петра Ларадзе можно признать то достоинство, что последняя не вносит в текст тех вставок и продолжений, которые наблюдаются во всех рукописях XVII века. Но и в этом отношении значение ее не выше значения издания царя Вахтанга VI 1712 г. Этот замечательный деятель на поприще грузинской науки и литературы сумел очистить Вепхис-ткаосани от тех наслоений, которые образовались в нем в XVII в. Этим я не хочу сказать, чтобы в издании Вахтанга VI и в копии с артануджского списка П. Ларадзе все принадлежало перу Руставели, напротив, и в них мы замечаем вставки и пополнения, но эти вставки не так многочисленны и повидимому древнее XVII века. И в списках XVII в. мы замечаем далеко не одинаковое количество вставок. В рукописи 1646 г. их меньше, чем в некоторых рукописях второй половины XVII века. Над пополнением Вепхис-ткаосани работал, конечно, не один Нануча Ццишвили. Им занимались многие¹⁵. Первое издание поэмы, как мы отметили, принадлежит царю Вахтангу VI в 1712 г. В этом издании 1589 стрóf. Второе издание вышло в Петербурге в 1841 г. под редакцией Броссе, З. Палавандова и Д. Чубинова. Издатели внесли в текст из рукописей XVII в. 48 лишних стрóf против издания Вахтанга VI, так что у них получилось 1637 четверостиший. То же количество стрóf повторяется в третьем издании Д. Чубинова 1846 г. Но уже в 1860 г. в 4-м издании поэмы Д. Чубинов оставил только 1593 четверостишия. Другие издания: 5-ое 1867 г. (Г. Церетели и Д. Кияшани) в Тифлисе; 6-ое 1875 г. Ар. Каландадзе в Тифлисе, 7-ое 1883 г. П. Цулукидзе в Кутаисе и 8-ое 1887 г. Гр. Чарквиани в Тифлисе служат или повторением издания Д. Чубинова 1860 г. или Вахтанга VI. В 1888 г. Г. Картвелов выпустил в Тифлисе 9-ое издание Вепхисткаосани in 4° большого формата с иллюстрациями художника Зичи. Текст этого издания был проверен комиссией литературоведов и писателей, составленной по инициативе Ионы Меунаргия, на основании многих рукописей, но последняя редакция текста принадлежит Ивану Георгиевичу Мачабели. В издании оставлено 1576 стрóf, остальные комиссия выключила, как не принадлежащая, по ее мнению, Руставе-

¹⁵ Подвергнув критике текст поэмы с точки зрения поэзии, Алек. Ив. Сараджев находит в издании Чубинова около 150 подложных стрóf (Журнал Меамба, 1895—1901 гг.).

ли. Никаких разночтений на основании рукописей в этом богатом по внешности издании не приводится. В кратком послесловии в конце сказано, что у комиссии не было списка древнее 1646 г., т. е. древнее списка Коринтели, который нами описан выше. Союз $\odot$ перед 4-м стихом каждой строфы в этом издании опущен. Последующие издания 10-ое 1890 г. К. Таварткиладзе в Озургетах., 11-ое 1892 г. Гр. Чарквиани в Тифлисе, 12-ое 1892 г. К. Таварткиладзе в Озургетах, 13-ое его же в Ново-Сенаки, 14-ое и 15-ое его же 1899 г. в Батуме; 16-ое Вл. Кипиани 1899 г. в Тифлисе; 17-ое Гр. Чарквиани 1900 г. в Тифлисе; 18-ое К. Таварткиладзе 1903 г. в Тифлисе и 19-ое Общества грамотности 1903 г. в Тифлисе под редакцией Д. Каричашвили — повторяют текст издания Г. Картвелова. Последнее издание 1903 г. снабжено предисловием редактора и разъяснением слов и малопонятных мест. В одном из следующих выпусков Сборника мы собираемся напечатать текст на основании разобранных выше рукописей вместе с русским переводом поэмы Ивана Игнатьевича Полторацкого.

(Описание рукописей, II, 573—582).

336 (=3715). Комментарии к Велхис-ткаосани Шоты Руставели царевича Теймураза Георгиевича, рукопись in folio в 35,5×21,5 сантиметра, писана на хорошей бумаге полукруглым красивым мхедрули и черными чернилами, заглавные буквы из установного хуцури; переплет картонный, хороший; листов 201. Рукопись переписана в сентябре 1843 года под присмотром самого Теймураза и составляет как бы автограф. По смерти Теймураза рукопись поступила в библиотеку профессора Д. И. Чубинова, а оттуда в Общество грамотности. Рукопись представляет уникум: списков с нея не имеется. Это — одно из лучших произведений царевича Теймураза. Он здесь дает объяснение слов, указывает какого происхождения данное слово, грузинского или иностранного, объясняет смысл фраз и выражений и т. д. Объяснение слов поэмы, данное в издании Д. Чубинова, основано главным образом на разбираемом произведении. Теймураз знал по-персидски, по-арабски, и, как видно, по-армянски. Он был лучший знаток грузинской истории и литературы, состоял почетным членом Императорской Академии Наук, членом Парижского Азиатского Общества, и Королевского Антикварного Общества в Копенгагене. Заглавие:

განმარტება პოემა ვეფხის-ტყაოსნისა. ქმნული მეფის გიორგი შვათცაყეტის ძის თეიმურაზის მიერ, კავალერისა და ს-დ როსსიის ს. პეტერბურგის აკადემია-ნაუკისა პირველთა ჩვენთა შორის აღრიცხულისა პონეტნიი-ჩვენთა, და დანიის საკოროლოს კოპენდაღანის სამეფოს საანტიკვაროსა შეკრებულებასა შინა პირველთა ჩვენთა შორის დაწესებულისა და პარიჟის სოანტიკვაროსა ჩვენთა.

Начало текста: განმარტება ლექსთა მათ მადლისა ფრასისათა, რომელნიცა არიან ძეშლნი ქართულნი და რომელნიმე შემოტანილნი სხუათა ენათაგან

ქართულსა ენასა შინა, და აქა ვეფხის-ტყაოსნისა სტიხთა შინა ვმარებულ არიან, რომელნივე ლექსთა ამათგანნი გუარითა აღმოსავლეთისა მესტიხეთა მეტაფორაისათა ქვნილ არიან.

რიცხუთა მიერ სტიხთასა იჩუჭნებიან, თუ რომელი ლექსი რომელსა სტიხთა შინა არს.

სტახთა შა

სტახ: 1.

ტაეპი I. ს ა მ ყ ა რ ო: — ესე ყოველთა ცათა გარეგან მყოფი; უზენაესი, მტკიცე და უერტელესი ყოველთა ცათა ზედა. მ ყ ა რ ი, სამყარო ქართული ლექსითა. სამყაროს უძრავად ცად რაცხენ. ესე არს ცაჲ უძრავეთა ვარსკულავთა. მ ყ ა რ ი — უმტკიცესი და უმაგრესი ყოველთა ნივთთა ზედა:

სტახ: 2.

ტაეპი I. ტ ა ნ ი—გუამი და მორფ. ნაჟუჭთობა ცხოველთა სახისა.

სტახი 2.

ს ა ტ ა ნ ი ს ა:—სატანა ეშმაკი არს. სატანა—ლექსი ასურასტანელთა ენითა ეწოდების ეშმაკსა, და სომეხთაცა ლექსი ესე მათგან მიუღიესთ, თორემ საკუთრათ სომხური არ არის და არც ქართული. ქართულად სატანას ეშმაკი ეწოდება:

სტახი 3.

მ ი გ ნ უ რ ი:—ქართულად ეწოდების. არაბულად მანჯუნი ეწოდების: ტრფილად გამოითარგმანების.

სტახი 3. ტაეპი I. შ ი მ შ ე რ ი:—კრმალია სპარსულად.

В конце царевич Теймураз, толкуя стихи последней строфы, приводит все те сведения о Моисее Хонели, Шавтели, Саргисе Тмогвели и об авторе поэмы Шоте Руставели, которые были известны в его время. Эту часть произведения мы приводим целиком:

სტახი. 1599. ტახი I.

ამირან დარეჯანის ძე მოსეს უქია ხონელსა. მოსე ხონელი მდივან-მწიგნობარი ყოფილა მეფის თამარისა (ხონი ქვემო-სა ივერიაში, ესე იგი ქვემო საქართველოში, იმერეთში არის). უწინარესთა ეამთა ხონი ქალაქი ყოფილა, ახლა მუნ ეკლესია არის და სოფელი დაბა. მოსე ხონელს დაუწერია ამირან დარეჯანის ძის წიგნი, ღიახ. შვენიერნი ზღაპარნი, საეჟეკუო, გმირთა და ძლიერთა მამაცთა ბრძოლანი, რომელიცა განყოფების ათოთხმეტ კარად.

სტახი 2.

ა ბ დ უ ლ მ ე ს ი ა შ ა ვ თ ე ლ ს ა, ლ ე ქ ს ი მ ა ს უ ქ ე ს რ ო მ ე ლ ს ა: ა ბ დ უ ლ მ ე ს ი ა ი ყ ო ა დ გ ი ლ ი თ შ ა ვ თ ი თ. ესე არს ბამული სამცხისა, ახალციხის გარემოები. ესე იყო მდივან-მწიგნობარი დიდი-სა მეფისა თამარისი. ესე ქართველთა პიტიკოსთა შორის მაღალი გმირი არს. აქუსთ შეთხზულთა მის მიერ სტიხთა მაღალი ფრასი, რიფმანი, სხვა და სხვა გვარად სათარგმანებნი, ტკბილი ღარმონიკი, აზრითა შესაბამიერითა საესე, მშვენიერებითა ლექსებისათა უხვად აღსავსე, ურჩეულესითა თხზულებითა შემკობილ და საქებელ. ა ბ დ უ ლ მ ე ს ი ა, — რომელი-

ცა ითარგმანების მონად ქრისტესსა,—სახელად ეწოდა მას, ამისნი გვერდნი ლექსნი შესხმანი სამკებრონი თამარ მეფისანი, ხოლო გაუყე-თებიეს ამას სტიხად წიგნი, აბდულ-მესია სახელს დებიეს წიგნსა მას. რომლისათვისცა იტყვიან, რომელ ფრიადისა მადლისა კელოვნებითა ყოფილან სტიხნი მისნი შეთხზული, და იმ ქამისა ყოველთა მელექსე-თა ზედა უმეტესად უქიესთ ყოველთა სიბრძნის მოყვარეთა ქართველ-თა ლექსნი შავთელისანი, და თვთ რუსთაველიცა არა ჰფარავს ქებასა. შემ-დგომად მდივან-მწიგნობარი ესე აბდულ-მესია შემონოზნებულა და იოანე უწოდებიათ სახელად. გელათის მონასტერში შესულა, იქ უცხოვ-რია, და მუნ აღსრულებულა, და ამა იოანე აბდულ-მესია შავთელსა მრავ-ალნი წიგნი აღუწერია ქართულნი.

ტ-პი 3.

დილარგეთ სარგის თმოგველსა, მას ენა დაუშ-რომელსა. სარგის (ანუ სერგიოს) თმოგველი მდივან-მწიგნობარი ყოფილა თამარ მეფისა. თმოგვი სამცხის, ახალ-ციხის საზღვარში არის (ციხე და მცირე ქალაქი ყოფილა აქა); დილარგეთისა წიგნი მშვენიე-რი ზღაპარი შეუთხზავს სერგის-თმოგველსა. დილარგებუი ვინმე ყოფი-ლა ძლიერი და გვარეულობითა, ესე იგი ნათესაობით გეთი, ანუ გუ-თი. დიას ჩინებული წიგნი ყოფილა დილარისა; და სხვანიცა წიგნი აღუწერია სერგის თმოგველსა, როგორადაც რომ ვისრამიანი ფრიადისა ენაშუობით არს შეთხზული.

ტ-პი 4.

ტარიელ მისსა რუსთველსა, ძისთვს ცრემლ-შეუშ-რომელსა: — საქებული ესე პოემა არს დიდისა მისს ქართველთა ჰი-იტიოისისა, შაერთა ნექტარისა შოთა რუსთაველისა, რომელმან შეთხ-ზვითა ამით ვეფხის-ტყაოსნისათა მიანიჭა უკვდავება-საუკუნო თავსა თვსსა. ხოლო წიგნსა ამა უწოდა მიზეზითა ამით ვეფხის-ტყაოსანი, ვი-ნაადგან ტარიელ მოშორებულნი საყვარელსა თვსსა ნესტან-დარეჯანს და ველად გაპრილი, მწეცთა თანა უშენთა ადგილთა იქცეოდა რა, იმო-სებოდა იგი მაშინ ტყავითა ვეფხისათა. ესე უკვე წიგნი ლექსთანი ვე-ფხისტყაოსანი, ყოველთა ქართველთა, სიბრძნის მოყვარეთა შორის. უმეტეს ყოველთა ზედა, სხვათა ბევრთა¹⁶ თხზულებისაგან, არს უმეტეს მოწონებული. ვინაადგან ქართულსა ხარაქტერსა ზედა არს შეწყობილი. ხოლო მოლექსეობასა შინა რუსთაველი არცა ბაძავს ბერძენთა, არცა სპარსთა, არამედ აქვს მას მხოლოდ აღრჩეულ ლექსთა თვსთა შეთხზ-ვისათვს ჰაკუთარი ქართული ხარაქტერი და ჩვეულება, გინა ზნეუბა (sic): ხოლო აქა სათანადო არს, თუ ვინ იყო იგი და რომელს ქამსა და სადაათ და ვითარისა ხარისხისა მექონი.

შოთა რუსთაველი იყო უკუშ ქამსა უდიდებულესისა, დიდისა მის და ღირს სახსოვარისა მეფისა თამარ გიორგის ასულისა, თვთმპყრობელისა სრუ-ლიად ყოვლისა გიორგიისა, რომელ არს ივერია, ესე იგი ყოველი საქართვე-ლო, და იყო იგი მეჭურჭლეთ უხუცესი, ესე იგი მოლარეთ-უხუცესი (რომელ არს ფინანცის მინისტრი), იყო იგი მთავარი რუსთავისა. რუსთავი ძველად

¹⁶ В. рукописи: შერთა.

სამთავრო ქალაქი იყო და საზამთროდ სადგური მეფეთა; ქალაქსა ამას ძველად ეწოდებოდა ბოსტან-ქალაქი. ესე ქალაქი არს შერეთისა, ესე აგი გარე-კახეთისა მამული, ტფილისიდან შვიდი მილი გერმანიული, ტფილისიდან გაღმით, მტკვრის პირსა ზედა, მდგომარე არს რუსთავი.

ხოლო აწ ნაქალაქებსა მას ადგილსა უწოდებენ ნაგებებსა. ქალაქსა ამას რუსთავისასა ჰქონებოეს მრავალნი დაბანი და სოფელნი თვთ ნორიონი, მარტყოფი და გარემონი სოფელნი მათნი რუსთავისავე სამთავროსანი არიან. რუსთაველ არხიებისკომოსი, რომელიცა პირველად რუსთავისა ქალაქსა შინა მჯდარა. იგი საქართველოს მეფეთა ეამსა რუსთავის დაქვევას უკანა მოუყვანიათ: მარტყოფში, და იქ იქდა ეამამდე როსთა მმართველობისა; და მახლობელს ეანებადმდე რუსთველ არხიებისკომოსი სტეფანე. გვართი ჯორჯაძე, ცოცხალი იყო, და ამა ევგენი ექმარხოის დროს გარდაიცვალა, რომელიც ახლა ტფილისში ზისს. ესეცა საუწყებელ არს, რომელ რუსთველ არხიებისკომოსი იყო მკედრობისადა წინამძღვარი, და რუსთველის სასარდლო იყო სრულიად გარე-კახეთი, რომელ არს ესე ერეთი. ხოლო შოთა რუსთაველი იყო შობილნივე რუსთავსა შინა. თუმცაღა წერილთა შინა რომელთამე მეხილვა და სიტყვიცა მსმენოდა ნამდვილ ჰეშმარტებთ შოთა რუსთაველისა, რომელი იგი იყო ადგილით შერეთით ქალაქით რუსთავით და ქალაქიცა იგი იყო სამთავროდ მისსა მიცემული, მეფისა თამარისაგან, გარნა აწ ახლად ვპოვეთ რა მოთხრობა საქართველომსა, აღწერილი ფარსადან გიორგიჯანიძისა. მას შინა წერილ არს რუსულდან მეფისა მოთხრობასა შინა შემდგომნი ესე სიტყვიანი: „მეფემან რუსულდან მოინება წარგზავნა თათართა თანა ძისა თვისისა დავითისა, და აღიღო შანა და ფიცი მათგან უენებელობისა. ხოლო მოციქულად გაგზავნა თათართა მიმართ მთავარნი თჳსნი დიდებულნი კაცინი შანშე და ავაქ და ვარამ გურიელი და ერეთის ერისთავი შოთა, რომელიც მელნის სეფოზისათჳს კუპრობით იხსენიების“. სეფე სხვათა და სხვათა დიდებულთა, გინა მეფეთა მთავართა ნათესაობასა. გინა ნივთსა რაჲსამე, შესაფერსა მათსა, სახელედების, ხოლო სეფოზისათვის ამას ნიშნავს, ესე იგი დიდებულად გამოჩინებასათჳს საქმისასა. კუპრობით იხსენების სიშავისათვის მელნისა, ვინაჲდგან რუსთავისა ქალაქისა მახლობელ არს წყაროჲ, ვითარცა მელანი გამომდინარე რომელიცა იხმარების საწერადცა, და მახლობელთა მათ ადგილთა იპოვებიან გამომდინარენი ვაკესა აღიღლსა ზედა კუპრი მრავალი და ყოველსა ადგილსა შინა საქართველომსასა მუნით წარიღებენ ყოველთჳს კუპრთა, სახმარად ტიკთა ღვინისათა, გინა სხვათა რაჲსათჳსმე სახმარად. ამა მოთხრობითაცა აღმოჩნდა შოთა რუსთაველი, თუ სადაჲთ იყო იგი (ესე ქალაქი რუსთავი ახლად აღაშენა და განაახლა მეფემან საქართველომსამან ირაკლი პირველმან და ქმნა მუნ პალატიცა სამეფო, და მარადის ზამთრით სცხოვრებდა მუნ; არამედ ვახტანგ მეექვსემან, მეფემან ქართლისამან, კვალად დაარღვია ქალაქი იგი და პალატიცა სამეფო და ოხერ-ჰყო შურითა).

აწ აქა რუსთაველისა შოთასათჳს ვიტყოდეთ, პირველად და შემდგომად ლექსათჳს შოთა რუსთაველისათა ვიტყოდეთ, რომელ არს ვეფხის-ტყაოსანი: შოთა რუსთაველი იყო დიდებულთა და აზნაურთა წარჩინებულთა შთამომავლობისა, მთავარი რუსთავისა და პალატსა შინა მეფეთასა დიდად პატივცემული და სახელოვანი მოლორეთა ანუ მეჭურჭლეთა უხუცესი (ვითარცა ზემორეცა აღიწერა, მინისტრ-ფინანსი). შოთა რუსთაველი მის ეამისა ყოველთა თანამედროეთა თჳსთა აღემატებოდა ყოველისა სიკეთითა და ზნეობითა, სწავ-

ლულებითა, სიმკნითა, ახოვნებითა, მშვენიერებითა და ჰაეროვნებითა სახისათა, ანაგებითა გვაშისათა, კეთილისა გულითა და სიუხვითა, ვინაჲდგან მდიდარცა იყო იგი ფრიალ; პიტიკობასა შინა აღემატებოდა სხვათა ყოველთაჲკელოვანებითა ლექსათათა, ვითარცა ასაჩინოებსცა სტინნი მის მიერ შეთხზულნი, ენა-მკვე იყო იგი და მშვენიერ მოუბარ, და სხვათა და სხვათა ენათა ზედმიწევილებით მეცნიერ. შეთხზა აჲან წიგნი ესე მშვენიერ ვეფხის-ტყაოსანი, დიდისა მის თვთ-მპყრობელისა მეფისა და პატრონისა თვისისა თამარისათჳს, ბრძანებითა მისითა; საყამათებლად და შესაქცევად დიდებულისა მისი მეფისა და თანა მეინახეთათჳს მისთა, და გამოცდილებისათჳს ყოველთა მოყვარეთა პიტიკოსობისათა.

ხოლო წიგნი ესე ვეფხის-ტყაოსანი შეიცავს თჳსს შორის თუმცაღა ზღაპარ-სიტყუაობასა, მაგრამ ფრიადისა კელოვნებითა შეწყობილ არს ესე სრულიად ძველსა ქართულთა ზნეობათა, ჩვეულებათა და ხარაკტერსა ზღა ენისა ჩვენისასა. პირველად იწყებს წინა-სიტყუაობასა შინა ქებასა დიდებულისა მეფისა თამარისსა, და მიჯნურსა თუ ვითარსა მდგომარეობასა შინა ჰმართებს საქმისა ამის კელ-ყოფა. მოლექსეთა და პიტიკოსთასა აღმოაჩენს, თუ ვითარჯერ არს მოქმედებაჲ კელოვნებისა მათისა, და თუ პიტიკოსი ვითარი ჯერ არს; ასწავებს, თუ ვითარ თანა აცსთ საყვარელთა ურთიერთისა მიმართ მიჯნურობაჲ, რომელნიცა განეშაღებიან სჯულიერად შეუღლებისათჳს კეთილ-წესიერებით და არა უწყაოსა სიყვარულითა, და თუ სურვილსა ტრფიალებასა და ქირთა შინა რაჲ უხმსთ ყოფად და დაშორებასა შინა, ვითარ თანამდებარიან ურთიერთისა, რათა დატყვევებული საყვარელი თჳსი. ანუ დაკარგული, ვითარისა გულს-მოდგინებითა და შრომითა მოიპოვოს, და ვითარ ჰმართებსო რაჲცა თჳსისა შეწირვა და განწირვა სიცოცხლისა თჳსისა მოპოებისათჳს მისისა. ყმათა მეფეთა მიმართ რაჲ თანა-ამსთ და ვითარი ერდგულება ჰმართებსთ და სიყვარული და მათთა სამსახურისათვის სისხლისა დათხევაჲ, ვინაჲდგან მეფეთა ერთგულება არს ერდგულება მშობელისა მამულისა თჳსისა. ხოლო მეფეთა ვითარ ჯერ არს მზრუნველობა ქვეშე სკაპტრისა თჳსისა მყოფთა ერთათჳს, ერდგულთა მისთა და სახმართა კაცთა ვითარ განსხეავებული პატივისცემაჲ და სიყვარული და წყალობისა ნიჲებად უხვად ყოველთა ერთა; კვალად საყვარელთა განთავისუფლებისა ჟამსა ვითარი ჰმართებსთ სიხარული, ანუ მეგობართა მეგობრისა თჳსისა ქირთა შინა და განსაცდელთა შეწევნაჲ, და ძიებად მათთჳს სარგებელობისა და მეგობრობისათვის თავის თავის დაღებისა.

ვითარ ჯერ არს განშვენებულებაჲ და განკარგვა მკედრობათა, ბრძოლანი მტერთა მიმართ, თუ ვითარისა სახითა ჯერ არს, ანუ ნადირობა მეფეთა მიერ ვითარ ხამს; პალატნი მეფეთანი ვითარ სათანადო არიან შემკობად, ანუ საუნჯენი მეფეთანი თუ ვითარ ხმარებად სათანადო არიან. ვითარითა სახითა სტუმრობა და მოწვევა მეფეთა თანასწორთა თჳსთა და მეჭლითა და ლხინთა გარდახდა, პურობა, დახვედრა და ჩუქება ვითარ ჯერ არიან; ან ლხინისა ჟამსა მეფეთა მიერ წყალობანი თუ ვითარ განიცემიან. ანუ ქვეშევრდომთა ზედა მეფისათა წყალობანი ვითა გარდაეფინებიან; გლახაკთა და უღონოთა მოწყალება ვითარ ჯერ-არს, ანუ მონათა მიერ ძღვნობა მეფეთა და მეპატრონეთა წინაშე. ანუ კაცთა ქირთა შინა ვითარი მოთმინება ჰმართებს, ანუ ლხინთა შინა ვითარი წესიერება და გულითა კეთილითა და სიყვარულითა მოყვასთა თჳსთა თანა შეება; ანუ ვეზირთა და მრჩეველთა მეფეთა წინაშე განზრახვანი დარჩევანი ვი-

თარ ჰმართებსთ; ანუ მეფისა განრისხებისა ეამსა ვითარ ჯერ არს მახლობელთა მონათა მორიდება და გაფრთხილება მისთვისს; ანუ კაცსა ბრძოლათა შინა თუ ვითარი გულოვნება და სიმხნე ჰმართებსთ; ანუ ჯაბანნი კაცი თუ ვითარ საგოებელ არიან; ანუ კეთილის ყოფისათს ვითარ ჯერ-არს ნაცვალი ესე, და სხვანი უმრავლესნი კეთილნი წნეობანი ისწავლებიან წიგნისა ამისაგან, და ლექსნი ამათნი და ამბავნი ფრიად საამო და სახალისო არიან გულის ხშიერად მკითხველთათს მოყუარეთა სწავლისა და ლექსთასა.

ერთი ესე საკვირველ არა: რუსთაველმან თუ ვითარ ესრეთ ენა ზედმიწევნით უწყოდა და ვითარნი ლექსნი აღირჩიენა ლექსთა სახმარად, საკვირველ არს ფრად და გონიერება მისი საქებელ. ხოლო რომელნიმე ლექსნი არიან, მსგავსნი ლექსთა სპარსულთა და არაბულთა და სხვათაცა ენათა, და ფრიად გამოცდილება უნდა კაცსა, რომ შეამკნოს, რომ თუმცა ჰგვანან სხვათა ენისა ლექსთა, მაგრამ კი არ არიან სხვისა ენისა, არამედ ნამდვილნი ქართულნი არიან. მაგალ. (იხილე სტიხი 603): და მ ს ა ჯ ა რ ი. ესე ჰგავს ლექსსა სპარსულსა, მაგრამ ქართული არის, ესე იგი დამსაჯარი, დამსჯელი. სტიხი 621: უამა, ანუ იამა, ესიამოვნა (რა იხილა სასიამოვნო); სტიხი 1288. სპარსულად ნიშნავს ამას: ესე იგი. ხოლო ქართულად ი ა ნ ი მრავლობითად მრავალს იის ყვავილს დანიშნავს. მ ი ნ ა ნ ი—სინანული გვაქვს ჩემთვის, ანუ გეჰულობნები. მ ი ნ ა, აჰქედამ მ ი ნ ე ბ ი გამოდის და სხვანი.

ხოლო რომელნიცა სხვათა ენის ლექსნი უხმარებენ სტიხთა შინა, იგონი არიან აღრიდგანვე მრავალთა საუკუნეთა უწინარეს ქართულსა ენასა შინა შემოტანილნი, და ეგრეთ ეხმარობთ მათ, ვითარცა საკუთართა ლექსთა ჩვენთა, ვინაჲდგან ჩვეულება სხვათაცა ყოველთა ენათა, რომელ მეზობლობისა ძლით, ანუ ხშირად ერთისა რომლისავე ენისა სმენისა ძლით ურთიერთისა ლექსთა მიიღებენ და იხმარებენ თვსთა შინა ენათა.

ესე უკუტე წიგნი ვეფხის-ტყაოსანი არს ფრიად სახმარ ზნეობათა შინა ქართულთა, რომლისაცა თვსებანი ზემორე მოვიხსენიეთ, და ამა ღვწლითსათს დიდსა მას პიტიკოსსა რუსთაველსა შოთას საუკუნოდ მადლობით და ქებით ხსენება არა მოაკლდების.

სხტანიცა წიგნი, მსბენიეს მრავალთაგან, შოთა რუსთაველისა ნათხზევნი არიანო, მაგრამ ჯერეთ ვერა მივემთხვივე ესე ვითარსა სურვილისა. ჩემისა სატრფიალოსა ნიჰა, რომელიცა უძვრფასესისა დატკობითა აღავსებდა. სულსა ჩემსა. ესეცა საუწყებელ—არს, რომელ უკანასკნელ შოთა რუსთაველმან დაუტევა სოფელი ესე და ყოველივე დიდება და შვება საწუთოსა ამის, და წარვიდა წმიდად იერუხალემად, და შვევიდა მონასტერსა შინა ქართუტლთასა, რომელიცა აღშენებულ—არს უძველესთა დროთა შინა მეფეთაგან სრულიად საქართუტლომსათა, მირიან პირველისა და ვახტანგ გორგასლანისაგან, სახელსა ზედა ცხოველს-მყოფელისა ჯუარისასა აღშენებულსა, და განახლა მონასტერი იგი შოთა რუსთაველმან, რამეთუ ფრიადნი სიმდიდრენი შესწირნა მონასტერსა მას და ქრისტესს საფლავსა, და ყოველთა მათ თვითოეულად ქართუტლთა მონასტერთა, გინა სხტათა.

ხოლო იყოფოდა იგი მონასტერსა შინა ჯუარისასა ვიდრე აღსრულებადმდე მისსა, თუმცა სახითა ერის კაცისათა, მაგრამ ფრიადისა მოღუაწებითა, მრავლისა ქელის საქმითა, ლოცვითა, მარხვთა და გლახაკთა გამოზარდითა და ყოველითა სათნოებითა კეთილითა აღასრულა ცხოვრება თვისი, და დაეფლა მუნვე ჯუარის მონასტერსა შინა დიდსა ეკკლესიასა, სადაც შინაგან ეკკლესიისა

კედელსა ზედა გამოხატულ-არს სახეჲ მისი და ჰსჩანს ვიდრე მოღღეინდელად ღლელმდე.

კოდეწე ზემო განმარტებანი ესე ლექსთანი, რომელნიცა ძნელად გასაგონ იყვნეს მშვენიერსა აჲს შინა წიგნსა შოტთა (sic) რუსთაველიანსა, ვეფხისტყაოსანსა, სასარგებლოდ ერთ მემამულეთა ჩემთა ივერიელთა, გინა გიორგოელთა ერთა ქართუჭლთა, ვინაჲდგან სტიხთა შორის ქართუჭლთა ენისათა ესე უარესად სსუათა აღმოჩენილ-არს, და დიდისა კელოვნებითა ქმნილ; არა ვრიდებ შრომის-მოყუარებასა ერთ-მემამულეთა ჩემთა ერთა-თჳს, და ესასოებ. რომელ ესე ნაღვაწი ჩემი არა უგულებელს იქმნების მათ მიერ, და ყოველნი მხილველნი ამისნი და წარმკითხველნი კმა-ყოფილებით მიიღებენ, და კეთილისა გულითა ქველმსიტყველ მექმნებიან მე.

ყოელისა ზემოჲსა საქართველოჲსა და სსუათა მეფის გიორგის მეათ-ცამეტის ძე თეიმურაზ და კაეღერი, ჩლენი პოჩეტნიი ს-ღ როსიის აკადემია ნაუკის ს. პეტერბურღსს, და დანიის საკოროლოსა კოპენლაღანის საანტიკვაროსა შეკრებულებასა შ-ა პ-ლთა ჩლენთა შ-ს დაწესებული, და პარიჲის სოსიეტე-აზიატიკის ჩლენი.

დიდება ღმერთსა, ყოელისავე სრულ-ყოფელსა:

წელსა განჯორციელებიდან სიტყჳსა ღ-თისა **ԻԿԻԼ**

თთუჭსა სეკდენბერსა.

(Описание рукописей, II, 582—592).

აღწე თარხან-მოურავისაჲლი ხელნაწერი ვეფხისტყაოსანი¹⁷

(I)

ეს ხელნაწერი ელენე ერისთავის ასულს თარხან-მოურავისას თბილის-ში შეეძინა პ. კარბელაშვილის თაონობით. შემდეგ ელენე თბილისიდან ყირიმში გადასახლდა. იქ თავის მამულში, კუჩუკ-ლამბაღში ცხოვრობდა, იალტის მანლოზლად. 1912 წ. მე მივედი ელენესთან იალტიდან ამ წიგნის გამო-სათხოვად და სხვა ნივთების სანახავად. მაგრამ მას ეს ხელნაწერი, სხვა ნივთებთან ერთად, სევასტოპოლის ბანკში შეენახა შიშინაობის გამო და ამიტომ ვერ ვნახე. ელენესაგან მე მაშინ მივიღე მუზეუმისათვის მხოლოდ რაჲ-დენიმე სურათი და ნივთი და, აჲათანავე, დაპირება, რომ ხელნაწერს თბილისში გამომიგზავნიდა და ანდერძს დატოვებდა, რათა მისი ვერცხლეულობა, სურათები, ნოხები, ხატები და ჭკრები მისი სიკედილის შემდეგ „საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების მუზეუმისათვის“ გადაეცათ. მართლაც, შემდეგ, როცა ჩემი აჲხანაგი იოსებ დადიანი, ელენეს სიძე. მასთან მისულიყო კუჩუკ-ლამბაღში, ელენეს ეს ხელნაწერი ჩემთვის გადმოსაცემად ეძლია მისთვის, მაგრამ იოსებს მაშინ ვერ წაჲოელო და აჲას შემდეგ დიდად ნანობდა. ანდერძიც დაწერილი ჰქონებოდა ელენეს და თავის მეჲკვიდრეებისათვის, თავისი ქალებისათვის, მისი სურვილი გადაეცა. ელენე გარდაიცვალა კუჩუკ-ლამბაღში რუსეთში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემ-

¹⁷ ვაჲეყვნებთ „ვეფხისტყაოსნის“ ერთ-ერთი საყურადღებო ხელნაწერის აღწერილობას. ხელნაწერი დაცულია ოქსფორდში, ბოდლის ბიბლიოთეკის უორდროპისუელ კოლექციაში. № 17.

აღწერილობის დედანი აღმოაჩნდა ე. თაყაიზეილის (1863—1953) მეჲკვიდრეს ლ. კ. პოლტრაკეიას. იგი დასაბეჲდად მოაშადა და რედაქციას წარუღენა ი. მეგრელიძემ.

დეგ. რა პედი ეწია მის მრავალრიცხოვან სამუშეუმო ნივთებს, არ ვიცით, ვა-
ციტ მხოლოდ, რომ ეს ხელნაწერი ერთ ქართველს სტამბოლში მიეტანა: მისი-
თქმით. ვითომც მას ეს წიგნი უყიდოს სევასტოპოლში. ბევრი ლაპარაკის შემ-
დეგ. იოსებ დადიანს ეს წიგნი იმ ქართველისაგან უყიდა და 1923 წლის 16 ივ-
ლისს მე ვადმოპტა. ელენეს. სხვათაშორის, ჰქონდა წაშლით შესრულებული
პორტრეტი სოლომონ I ქალის მარია ბატონიშვილისა (რომელიც მისთხოვდა
ელოზბარ ვიორგის-ძე ერისთავს და გარდაიცვალა 26 აგვისტოს, 1843 წ. 75
წლისა). ვერცხლეულობა დიდძალი, ნოსები ბევრი და საუცხოო, ხატები და
ჯვრები საკმაოდ და სურათები მრავალი.

„ვეფხისტყაოსნის“ ელენესეული ხელნაწერი საშუალო ტანისაა—25×18.3
სანტ. დაწერილია ქალაღზე შავი მელნით. სათურები და პირველი სიტყვა
ტაებისა წითლურით არის ნაწერი. ტექსტი მოქცეულია ოთხკუთხედში, რონი-
ლიც შედგება ოთხი ხაზისაგან (ორი წითელია და ორი მწვანე). ხელი მრგვალი
მხედრულია, თითოეულს გვერდზე დატეულია ხუთ-ხუთი ტაეპი. სიგრძე და-
განი ტექსტისა 20,5 13,5 სანტ., ყდა კარდონისა აქვს, ტყავგადაკრული, მიხა-
კის ფერისა, წარწერით, მოოქვილი ასოებით: „ვეფხისტყაოსანი“.

ტექსტი აკლია თავში და ბოლოშიც. ახლა აღნიშნულია მხოლოდ 176 კაბა-
დონი. მაგრამ ამათ შორის 82-ე და მე-140 ფურცლები აკლია. ესენი დაკარგუ-
ლა ყდის გაკეთების შემდეგ. როდესაც არაბულის ციფრებით აღნიშნავეთ და-
ცული კაბადონები. ხელი ტექსტისა მე-17 საუკუნისაა, მხოლოდ 79 და 90—
—92. 133—135 ფურცლები მერგვა ზიმატებული და ზედ დაწერილი ტექსტი
მე-18 საუკ. ეკუთვნის. თავში პირველი ფურცელი და ბოლოში 49-ე შეკეთე-
ბულია მე-19 საუკ. დასაწყისისა მოლურჯო ქალაღით; ყდაც ამ დროს უნდა
იყოს გაკეთებული. ყდის კეთების დროს დაზიანებული აშიები ფურცლების
შეკეთებულია სხვა ქალაღით. შუაში ხელნაწერი შემკობილია სპარსული ყა-
იდის ფერადებიანი სურათებით, მაგრამ, სამწუხაროდ, საკმაოდ დაზიანებუ-
ლად და დაცული, სამაგიეროდ, აქ ჩვენ გვხვდება სურათების ისეთი კომპოზი-
ციები, ზოგჯერ რთული, რომლებიც სხვა ხელნაწერებში არ მოგვეპოვება.
სულ დაცულია 21 სურათი, ყველა განცალკევებულ ფურცლებზე, გარდა ერ-
თისა—„ასმათის და ავთანდილის საუბარი“, რომელიც მე-14 ფურცლის
ტექსტის ბოლოსაა ამავე ფურცელზე. ჩვენამდის მოღწეულია შემდეგი სურა-
თები: 1. ავთანდილისაგან ტარიელის ამბის ცოდნა (ფურ. 8), 2. ავთანდილის
ხეზე გასვლა და ტარიელის და ასმათის ნახვა (10), 3. ასმათის და ავთანდილის-
საუბარი ქვაბში (14), 4. ტარიელის და ავთანდილის ნახვა-შეხვედრა ასმათის-
საშუალებით (15), 5. ტარიელისაგან თავისი ამბის მბობა ავთანდილის წინაშე
(22), 6. ტარიელისაგან ნესტან-დარეჯანის ნახვა და ტარიელის ავად გახდომა
დარბაზში სევდისაგან (26), 7. ასმათი აწვლის ტარელოს ნესტან-დარეჯანს.
წიგნს (29), 8. ტარიელის დაბრუნება გამარჯვებით ბატაელებზე ოძითგან, რა-
მას მეფე შეპყრობილი მოჰყავთ (39), 9. შევლა ტარიელისაგან ფრიდონისა
(55), 10. ავთანდილისაგან ტარიელის ამბის მბობა მეფის წინაშე (62), 11. ან-
დერძი ავთანდილისაგან და მათი ყმის შერმანდინის ჯანიშინად დაგდება (78).
12. ტარიელისაგან ლომ-ვეფხთა მოკვლა და დაბნედა, ავთანდილის ტირილი
(88), 13. ავთანდილისაგან ფრიდონის ნახვა და შეყრა (97), 14. ავთანდილისა-
გან ზღვაში ომი (104), 15. ფატმანის მონისაგან ქაჯეთს ნესტან-დარეჯანის ნახ-
ვა და წიგნის მიერთვევა (129), 16. ავთანდილისაგან ამბის მოტანა და ტარიელის
დაბნედა (137), 17. ომი ტარიელ-ავთანდილ-ფრიდონისა ქაჯეთს და ქაჯეთის

კინის აღება (145), 18. ქორწილი ტარიელისა და ნესტან-დარეჯანისა (151), 19. ქორწილი ავთანდილისა და თინათინისა (161), 20. ტარიელისაგან რამაზ მეფის სიკვდილი (168), 21. ინდოეთს ტარიელისა და ნესტან-დარეჯანის ქორწილი (172).

სურათების მეორე, ცარიელ გვერდზე მერმინდელი მინაწერებია. უმეტეს შემთხვევაში—ულაზათო ლექსები. პირველი სურათის ორი ლექსი ეკუთვნის ლუარსაბს თარხნის ზაზას ძეს და დაწერილია 1812 წ. 13 მაისს. თარიღი ასე სწერიაო: „მამისი ივ; ქკს უე თარხნის ზაზას ძე ლუარსაბი“ (ჩართულად).

„ვეფხისტყაოსნის“ ს. კაკაბაძისეული გამოცემის მიხედვით თავში ხელნაწერს აკლია 127 ტაეპი და ტექსტი იწყება ახლა 128 ტაეპის მესამე ლექსით: „ყოველი პირი მიწისა თქუნენ ხრმლითა დაგომონია“. თავდება 1624 ტაეპით. ხოლო ამ ტაეპის უქანასხელი ლექსი იკითხება სულ სხვანაირად: „და აწ გნუ-კავ ომსა ლაშქარანო მისთვის არ დაზარებულსა“.

ამრიგად, ჩვენს ხელნაწერში, როგორც მე-17 საუკუნის ყველა ხელნაწერში, არის გაგრძელება „ვეფხისტყაოსნისა“, მაგრამ ამ გაგრძელებიდან დაცულია მხოლოდ 1611—1624 ტაეპები, დანარჩენი აკლია. ხელნაწერში არათუ ყოფილა გაგრძელება, არამედ დაცულია აგრეთვე მრავალი პარალელური. შემდეგ სხვადასხვა ავტორთა მიერ მიმატებული, ტაეპებიც. ამ ტაეპებს აქ ვუჩვენებთ ს. კაკაბაძის გამოცემის მიხედვით:

137¹, 145¹, 137¹, 159¹, 164¹, 168¹, 177¹, 189¹, 197¹, 214¹, 214², 231⁵, 236¹, 253¹, 274¹, 274², 276¹, 276², 277¹, 277², 277³, 291¹, 292², 293¹, 302¹, 308¹, 308², 341¹, 344¹, 347¹, 381¹, 402¹, 452¹, 467¹, 512¹, 512², 545¹, 549¹, 605¹, 620¹, 631¹, 647¹, 672¹, 678¹, 684¹, 727¹, 727², 731¹, 735¹, 737¹, 763¹, 763², 768¹, 782¹, 794¹, 914¹, 927¹, 970¹, 998¹, 1002¹, 1095¹, 1231¹, 1253¹, 1261¹, 1341¹, 1408¹, 1452¹, 1477¹, 1561¹, 1561⁵.

მიმატებული ტაეპების მიხედვით ეს ხელნაწერი უახლოვდება წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების ხელნაწერების №№—2829, 4492, 4732 და 5006 და საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების №№—54, 461, 757. არის ტექსტის რამდენიმე სათაური, რომელნიც სხვებში არ გვხვდება. მაგალითად, შემდეგ 385 ტაეპისა: „ამბავი ტარიელისა ხატავეთს წასვლისა და გამარჯვება“, შეიდეგ 630 ტაეპისა: „ავთანდილისაგან დაბრუნება თავის ჯელმწიფესთან“. შემდეგ 914 ტაეპისა: „აქა ავთანდილ ვარსკულავთ ეუბნების თავის გუნებაში“. ამას ქვემოთ შვიდსავე ტაეპს აქვს სათაური, მაჩვენებელი. თუ რომელი ვარსკულავი რის ეტლს წარმოადგენს. 438 ტაეპის შემდეგ წითლურით შენიშვნა არის: „აქა ასმათისაგან ტარიელის წინ სამხრის მორთმევა“. 823 ტაეპის შემდეგ: „პოვნა ავთანდილისაგან ტარიელის საწოლად მდებარისა“. 1285—1289 ტაეპები 1294 ტაეპის შემდეგ არის მოქცეული. 1351 ტაეპის შემდეგ: „თათბირი და რჩევა ტარიელისა და კიდეც გათაება რჩევისა“. 1363 ტაეპის შემდეგ: „აქა ომი ქაჭეთისა ფიცხელი და საკვირველი“. 1377 ტაეპის შემდეგ: „წიგნი ტარიელისა ზღვათა მეფის წინაშე გაგზავნილი“. 1397 ტაეპის შემდეგ: „წასვლა ფრიდონისას სამთავანე მხიარულად. ხელნაწერში არ არის ტაეპები: 152, 231, 795, 935, 1004, 1018. ტაეპების რიგი ზოგჯერ შეცვლილია. მაგალითად, ერთმანეთს მისდევენ 1001, 1006, 1002, 1002¹, 1008, 1009, 1003, 1005, 1007, 1010 ტაეპები.

1608 ტაეპს ჩვენს ხელნაწერში აქვს მიმატებული პარალელი, რომელიც ს. კაკაბაძის გამოცემაში არ არის.

ფრილონცა არის თავისა მორკმული შეებით ხარებით,
მტრთა საშიში. ერთგულთა მოსაქმრად დაუზარებით.
მათ მშათა აზნის საკითხი არ გაწყდის კაცი კარებით,
და გასცემდის ოქრო გუარსა, ლარს ნურეინ დაეკარებით.

ვარიანტები სიტყვებში და ლექსებში მრავალია, ზოგი—საყურადღებო-
ზოგი—უშინშენელო, მაგრამ აქ აღვნიშნავ მხოლოდ რამდენიმე ნიმუშს: პირ-
ველი მოზრდილი ციფრი უჩვენებს ტაეპს, პატარა ციფრი ტაეპის ლექსს. ჭერ
მოყვანილი იქნება დაბეჭდილი ტექსტი, შემდეგ ხელნაწერისა.

- 138₃ ქმარი არ მინდა უშენოდ მამხუდეს ხისაცა რგულსა,
ქმარი არ მინდა უშენო ხე მამხუდეს ეღემს რგულსა.
- 145₁ განაღა ლომსა იმელი დაგედვას რაცა მისადა,
განა აქუს ლომსა იმელა. დაგედვას რაცა მზისადა.
- 153₄ შემცოდესა ყუელაკასა ვითა ცვილსა დაადნობდეს,
კაცსა მისსა შემცილესა ვითა ცვილსა დაადნობდეს.
- 159₁ შერმადინ უთხრა: მართალ ხართ, ნუ ცრემლსა თუალთათ დამიწდეთ,
შერმადინ თქუა: დიდებულნო, მართალ ხართ, თუ ცრემლსა ღვრიდეთ.
- 452₂ არ შეგმოსთ. მაგა კაბათა არ აჯდით,—ტურთად გშუენიან,
არ შეგმოს სხუასა კაბასა. არ აჯდო, ტურთად გშუენიან.
- 529₂ ერთი ლა მე ვარ მემკუიდრე; ყუელაი თქუენ მოვჭლომია.
ერთი ლამე მე ვარ მემკუიდრე, წინაშე თქუენი მდგომია.
- 529₄ სამართლოთ ტახტი უჩემოდ არავის მისაჯლომია.
უშენოდ ტახტი აქამდის არავის არ მიხლომია.
- 545₃ მათ კილობანი მოქქონდა, ეუბნეს არ აყბითა,
მათ კილობანი მოქქონდა, ებურნეს არა ყბითა.
- 558₃ უთხარ: -დადეგ, გამოგონე, შენი საქმე მეცა მინა“,
უთხარ: -დადეგ. მომიცადე, თქუენი ნახეა შეცა მინა“.
- 633₃ სისხლსა, მისგან დადენილსა, მჭეცი ყოელი გააშლოკლა,
სისხლი მისგან დადენილი მჭეცმან ყოელმან გაშლოკლა.
- 649₂ მზე თუ უთქუა მგზავსი მისი ლა ანუ მისისა სახისა,
იგია ჩემი სიციცხლე. ჩემი მომცემი ახისა.
- 691₁ სიხარულსა მისგან ებნად სრულ პატიეთა მოსთულის ჳირსა,
პირველ მისგან ებნად მისდა პატიესა და მოსთულის ჳირსა.
- 674₄ მის მოყურისა მოშორება კულავ აბინდებს. არ ადილებს,
მოყუარისა მოშორება აჩრდილებს და კულავს აბინდებს.
- 752₂ ეინ არს ძალთა მეცნიერი, შემწე ყოელთა მიწიერთად,
ეის აქუს ძალი უხილაუი, შემწე ყოელთა მეცნიერთა.
- 1045₄ რათამცა ვით ეპოებ, მას ეიქ. გულმან სხუამცა რა ისმინა,
რითაც ვით სყობს, ამით ვპოებ, გულმან მეტი რა ისმინა..

1119₂ კულავ შესუეს და კულავ აუესეს სხუა ფარჩნი და სხუა კიქანი,
აუესეს და კულავ დალიენა სხუა ფარჩნი და სხუა კიქანი.

1206₁ ავთანდილ მალეით ცრემლისა წუავს დენად სისხლ ნართავისად.
ავთანდილ მალეით ცრემლსა წუეთს სისხლისა შესართავისად.

მე-1460 ტაეპი ასეა მოყვანილი:

ისია ჩემი გამზრდელი და თქუენად მოგებებული,
იქი ვერ მივალ, მრცხუენიან, გულსა საქმილი დებული,
ჩემდა არაკად სულდგმული კაცი არ დაბადებული,
და რასაცა მიზამთ, თქუენ იცით, ფრიდონ თქუენთანა ზღებული.

1162₄ შვილთა, ღმერთო, დამაქმევედა, დამქოლევდა მერმე ქუითა,
შვილთა კბილით დამაქმევედა, დამქოლევდა მერმე ქუითა.

1231₄ მზისა შუქი მოიცადე, ვარდო, ადრე ნუ დასკენები.
ზოიცადე, მზისა შუქო, ვარდო, ადრე ნუ დასკენები.

1232₄ იკითხავს, სულ თქუამს, უსტარსა ალტობს ცრემლითა ცხელითა,
იკითხავს, ალტობს უსტარსა ქალი ცრემლითა ცხელითა.

1357₃ ერთმანერთსა ელაღობნეს ლაღობათა მათთა მშუენთა,
ერთმანერთსა ელაღობნეს საუბართა მათთა ფერთა.

1395₁ ზღუათა მეფესა ვტყოდეს:—სამნივე ერთვან მეფენი,
ზღუათა მეფესა ვტყოდენ ორნივე შუქთა მფენანი.

1401₄ აწ გაუსრულა ყოველი მან მისი ნაერთგულები,
აწ გაუსრულდა ყოველი მას მისი ნაერთგულები.

1419₄ ვითა დამივისო საქმილი, ვგრევე მისიცა კმა დება,
ვით მე დამივისო საქმილი, აგრევე მისი კმა დება.

1421₄ შენ შენსა ცოლსა არ შეგრთავ, მე ჩემსა არ ვექმარები.
თუ შევი შენს ცოლსა არ შეგრთავ, მე ჩემსა არ ვექმარები.

1441₂ ღმერთი კარგსა მოაელინებს და ბოროტსა არ დაბადებს,
ღმერთი კარგსა მოაელინებს, არ ბოროტსა დააბუდებს.

1447₄ არა თქუეს თუ, არა გუაქუსო, არცა იყუნეს ვულ ნაკულნი,
და არ იციან თუ, რა გუაქუსო, იგ ამისთვის ვულ ნაკულნი.

1459₄ ამისთვის ვიწუი, საქმილი გულსა ედების, ებავთა,
ამად მედების საქმილი. გულსა ეცხელა, ებავთა.

1480₄ რადგან მერჩიო, ნუ მერცხუი, ჩემგან ნულარა გრცხუენიან
რადგან მერჩიო, ნუ მერცხუი, ესე არ შენი ზენია.

სხუა ვარიანტების აღნიშვნა აქ შეუძლებელია,—ეს სპეციალური გამოცე-
მის საქმეა. ავიღოთ, მაგალითად, ლექსი:

925₂ მისვე ჳმისა სიტკბოსაგან წყლით ქუანიცა გამოსხლიან.

ამის მაგიერ სწერია:

მისვე ჳმისა სიტკბოსაგან წყალთათ თევზნი გამოსხლიან.

ექვეს გარეშეა, რომ აქ თევზნი უნდა, ვინაიდან ადრე სულდგმულ საგნებზეა ლაპარაკი: რა ესმოდეს მღერა ყმისა სმენად მხეცნი მოვიდიან. ასეთი მაგალითები ბევრია.

(„მნათობი“, 1962, № 2, გვ. 139—142).

№—10 (ძველი ფონდით 7), X.

ევფხის-ტყაოსანი, in folio, დაწერილია ქალაღზე მხედრულის ხელით მე-18 საუკუნისა, ყდა აქვეს სპარსული რიგისა. შეიცავს 258 ფურცელს. ამათში 249 უჭირავს ევფხის-ტყაოსნის ტექსტს თავის გაგრძელებით და გადამწერის ბოლოსიტყვაობით. შემდეგ სამთვარხო (251—258), სხვა და სხვა ლექსები (257—258); შემდეგ მრავალი დაუწერელი ფურცელია და ბოლოს ცალკე აღნიშნული სათვალავით 7 ფურცელი შეიცავს რიცხვების გამობატვას ქართული ანბანით, ნახევნებია, რომელი ანბანი რომელ რიცხვს აღნიშნავს (ფ. 2); სხვა და სხვა ავთოფოვობის წაშლისა რეკეპტები (ფ. 3—4), შემდეგ თათრული ლექსები მხედრული ასოებით დაწერილი (ფ. 5—7).

მე-249 ფურცელზე v. გადამწერს შემდეგი ბოლოსიტყვაობა აქვეს: ქ: ესე: ლექსი: აღამა: გარდმოწერა: რომ: არის: ბეყოას ქალი(ა) ცოდვისგან: ვიტანჯვი: მიშველეთ: ვინც: ხართ: სომხის: შვილია ადრე: წავიდეთ: სამოთხეს: შემოვიხვეწოთ: მარიამის: შვილია და: ცოდვისგან: მალ: ნუ: მამკლავს: ვიაჯი თუ. თვის: დედის შვილია ვახსენოთ. დამბადებელი: ღმერთი: არსისგან: ქებული წამის: ხანს: შექმნა: ქვეყანა: არვისგან: დაწუნებული აღამ: და: იევა: დაბადა. კაცთაგან: შედარებული და: ანგელოზთ: დასი: შეაქვო: ეშმაკი: შექმნა: ვნებული და: ესე: წიგნი: არის: სამასი: რვა: არის: დაწერა: (sic): შამახის: წიგნი: იანვრის. იე. გასულსა: ქკს ტყ:.

წინანდელ წაშლილ ამოფხეკილ სიტყვებზედ სწერია ჯვარიანს სამკუთხედში:

ქ: მე: ცოდვილი: ყაზანთ ბეყოას: ქალაჰა: დამიწერია: ვეფხის: ტყაოსანი: ვინცა: გამოსაწერას: შენდობა: მითხრას: მე:

ქორონიკონი ნათლად დაწერილი-ტყ-უღრის 1702 წელს. დაბეჭდილ კატალოგში ავტორს ასო ყ-ნი ზ-ად მიუღია და ამ შეცდომით აიხსნება, რომ ხელნაწერს 1619 წელს მიაკუთვნებს. რომ ხელნაწერი მეთვრამეტე საუკუნეს ეკუთვნის ეს გარდა წერის ხასიათითა იმითგანაც სჩანს, რომ ქალაღის ნიშანი. ფილიგრანი, წარმოადგენს ღერბს ორი ლომით აქეთ იქით და ქვემოთ უზის ლათინური ასოები AJ. მეორე ფურცელზეა JD.

ხელნაწერის პირველ გვერდზეც არის იგივე წელი აღნიშნული ოთხ სტრიქონიან წარწერაში, რომელიც შემდეგ წაუშლიათ, მაგრამ ქორონიკონი ტყ კარგად სჩანს. ეს წარწერა ტექსტისავე ხელით არის შესრულებული და შეიძლება საზოგადოთ მისი აღდგენა:

ქ: დაიბადა: ქალაქსა: ღამით (?) ფახოას (?) ქალი:

ველენე: მარტისა: ათი: გასული: დღე:

ნავერუზხი: შავთიას: (?) დილას: მთვარეს:

ექსვი: გასული: (ქკს: ტყ):

ხახანაშვილსაც ქორონიკონი წინათ მოხსენებული ტზ-ანად წაუკითხავს (1619), ლექსი და მინაწერები არ მოჰყავს.

ტექსტი ვეფხის ტყაოსნისა ამ ხელნაწერში ძლიერ გარყვნილია, გადაწერილი სომხის ქალი ვერ ყოფილა დახელოვნებული ქართულში, ხელიც უშნოა. ამიტომ სამართლიანად მიუწერია ვილასას პირველ გვერდზე წიგნისა: დიად ცუდი ვეფხისტყაოსანია. არც მეთვრამეტე საუკუნეში ყოფილა მოსაწონი ეს ვეფხის ტყაოსანი: მე-112 ფურცლის აშიაზე v. მერმენდელის ხელით ასეთი მინაწერია:

მე. იოანემ. სარდლის. შეიღმა. ენახე. მინდა. მეყიდა. და. აღარ. ვიყიდე. 1723. იოანე (ხელჩართულათ მე-113 ფურცელზე).

ამ რიგათ ეს ვეფხის ტყაოსანი გადაწერილია შემახიას უეციო სომხის ქალის მიერ 1702 წელს.

(პარიზის ნაე. ბიბლ. ხელნ., გვ. 43—44).

№—11 (ძველი ფონდით 24)

ნაკლული ვეფხისტყაოსანი ვახტანგის მიერ დაბეჭდილი ტფილისში 1712 წელს. ყველა ნაკლული ტექსტი შევსებულია ხელნაწერით ლიბერ ქალაღზე, ნუსხა ლამაზის მხედრულით, in folio, ქართული ტყავ გადაკრული ყლით. სულ 172 ფურცელი, უმეტესი ნაწილი ხელითაა ნაწერი მე-19 საუკუნის დასაწყისში. ბოლოს უწერია:

სრულ იქმნა წიგნი ესე ყ-ის ზნეობებით სავსე, რომელიც ივერიელთა შ-ს იპოვებთან. დემეტრე (ეს სიტყვა ჩართულათ სწერია).

(პარიზის ნაე. ბიბლ. ხელნ., გვ. 44—45).

№—12 (ძველი ფონდით 8)

ვეფხისტყაოსანი in 4°, გაკრული ნუსხა მხედრულის ხელით, ლიბერ ქალაღზე, შეიცავს 120 ფურცელს, უბრალო კარტონის ყდაში, გადაწერილია 1811 წელს, რაც სჩანს ბოლოს მინაწერიდან: დიდება ღ-სა ყ-ლთა მასრულსა:

სრულ იქმნა კელითა იოანე იალღუზის ძისათა:

აპრილის 21. წელს 1811.

ფრანგული მინაწერი წინა ფურცელზე უჩვენებს, რომ ხელნაწერი შეუწირავეს ბიბლიოთეკისათვის გამზას 17 ნოემბერს 1824 წ. გამზა საფრანგეთის კონსული იყო ტფილისში.

(პარიზის ნაე. ბიბლ. ხელნ., გვ. 45).

ომაინიანი

О маиниани героическая повесть, содержание которой вкратце представляется в следующем:

Сын героя Барсовой кожи Тариеля, Саридан, был женат на дочери Автандила, другого героя той же Барсовой кожи. Славному и могущественному царю Саридану Индия показалась малою для него: он присоединил к своему царству еще другие страны и сделался царем Востока и Запада. Царство его процветало. В нем не было нищих и не

имущих достатка. При таком счастье, славе, богатстве и могуществе у него была все-таки и печаль: он не имел сына. Но раз после горячих молитв, ангел возвестил во сне Саридану, что Бог дарует ему сына, который будет счастливее и выше всех царей. Предсказание исполнилось, и царица родила сына, который был назван Омаином. Радости Саридана не было конца. Последовали празднества, длящиеся 40 дней, и посыпались награды от щедрот царя. Мальчик рос не по дням, а по часам и еще в детстве поражал всех своею ловкостью и силою: пяти лет он рвал уже панцирь, а когда возмужал, сделался совершенным во всех отношениях. По случаю его совершеннолетия был устроен пир, на котором сам Омаин раздавал несметные богатства всем присутствующим. Все были веселы и счастливы, только один незнакомец был опечален, как будто вокруг него было не веселье, а плач и горе. Заинтересованный этим обстоятельством Омаин приказал, чтобы на следующий день привели к нему незнакомца. Незнакомец, однако, не пошел к царевичу и гордо отвечал посланцу, что царевичу нет дела до его печали. Тогда Омаин сам отправился к незнакомцу и своею любезностью и ласковым обращением вызвал в нем расположение к себе, и незнакомец согласился рассказать о своей судьбе. Он был сын царя, обладателя морей. Раз во время охоты он спас от гибели полуживого человека, который несся по морю на обломке корабля. Спасенный от гибели и приведенный в чувство человек сообщил, что он купец из Египта, отправился в северные страны с торговою целью, но потерпел кораблекрушение и спасался на обломке корабля. Из дальнейших рассказов спасенного человека сын морского царя узнал, что Египтом правит красавица-женщина, которой отец при жизни добровольно уступил трон; при этом спасенный человек такими чертами описал красоту египетской царевны, что сын морского царя заочно влюбился в нее и, не долго думая, снарядил корабли, забрал многочисленные товары и богатства, взял с собою спасенного им человека и отправился в Египет. Но в Египте царевичу ни разу не удалось видеть царевну: она никому не показывалась, была окружена исключительно женщинами, а мужчины к ней не имели доступа; ей все докладывали письменно и письменно она делала распоряжения. В шесть месяцев раз она выезжала на богомолне, но толпа женщин, составляющая ее свиту, никого не допускала смотреть на нее, а любопытных и назойливых убивала. Потратив все свои богатства и не добившись своей цели, убитый горем царевич раз заснул в великолепном саду под розовым кустом. Его разбудил человек, который очень любезно обошелся с ним. Это был владелец сада, царский живописец, который тоже напрасно питал любовь к царевне. Живописец посоветовал царевичу вернуться домой, дал ему портрет царевны, корабли и средства для дороги. Царевич выехал и вот, через год прибыл в царство Саридана. Выслушав рассказ сына морского царя, Омаин подружился с ним и представил его своим родителям. Царевич настолько понравился царю и царице, что они решили выдать за него свою дочь. Свадьба уже была назначена, и гости

прибыли со всех концов Индии, но дочь царя отказалась выйти за царевича, который не совершил еще ни одного подвига и не выказал геройства. Саридан, его супруга и даже Омаин нашли доводы царевны резонными и сообщили об этом сыну морского царя. Тот тоже согласился и попросил Омаина отыскать героя, который мог бы померяться с ним силами. В Индии был тогда спасалар Салим, сын дяди индийского царя, который был воспитан вместе с Омаином. После Омаина лучшего героя в Индии не было. Он был влюблен в царевну, и царевна отвечала ему взаимностью. Он с большою радостью принял предложение Омаина выступить на поединок с сыном морского царя. Турнир, на котором присутствовали двор, войска и гости, съехавшиеся на свадьбу, был обставлен великолепно. Противники выступили на арену и геройски дрались два дня. Состязание кончилось победою царевича, который, в противоположность своему противнику, выказал в борьбе благородные качества рыцаря. Царевна уже влюбилась в победителя, была справлена пышная свадьба; царевич с большими богатствами отправлен домой на радость родителей, которые считали сына уже погибшим.

Между тем Омаин, видя портрет египетской царевны и выслушав рассказ об ее красоте, влюбился в нее заочно и стал мучиться от любви. Все стали замечать, что царевич одержим недугом горя и печали. Родители не знали, что делать. Визиря посоветовали царю созвать всех искусных мастеров, чародеев и чудотворцев: авось кто-нибудь из них увлечет царевича своим искусством. Совет был принят и исполнен, но царевича ничего не увлекало. Тогда два мастера объявили ему, что они могут сделать из дерева такого коня, который может полететь быстрее всякой птицы и в мгновение ока доставить, куда угодно. Царевич заявил, что такому искусству он охотно будет учиться, и приказал сделать коня. В десять дней конь уже был готов. Омаин взял из царской сокровищницы дорогой пояс, весь усыпанный драгоценными камнями, сел на коня, который понесся вверх и скрылся в облака в виду родителей и всего войска.

С быстротою ветра Омаин-Чабук очутился в Египте, где выдал себя за купца, торгующего драгоценными камнями. Царевна египетская пришла покупать драгоценные камни и была поражена красотой и благородством Омаина. Омаину удалось завязать сношение с царевной при посредстве жены своего домохозяина и обратиться в ее чертоги. Царевна решила выйти замуж за Омаина. Отец царевны сначала воспротивился этому, но потом, хорошо познакомившись с Омаином на охоте и убедившись, что он не простой купец, дал свое согласие.

Этим собственно кончается стихотворная часть Омаиниани. Во второй преимущественно прозаической части рассказана история египетского царя Али-Капура, отца царевны, которая выбрала себе в супруги Омаин-Чабука. После воцарения Али-Капура, которое было отпраздновано с большою пышностью и раздачею безчисленных богатств, в Египет прибыл со всем своим народом величайший в мире витязь

Гурдзи-богатырь и просил места для поселения. Али-Капур с радостью принял прославленного богатыря, отвел ему две области в Египте и выдал за него замуж свою сестру. От этого брака родился сын Завар. К тому же времени у бездетного до того Али-Капура родилась дочь Бурна-Мелик. Гурдзи-богатырь умер, сын его Завар возмужал. Он если не превосходил, то по крайней мере не уступал своему отцу, владел страшною Немса и наводил страх на Рим. Когда дочь Али-Капура, Бурна-Мелик, выросла, отец после совещания с визириями отказался от престола и посадил на царство свою дочь. Она не желала видеть мужчин, и даже при ней нельзя было говорить о мужчинах; письменно докладывали ей обо всем и письменно она делала распоряжения. Так прошли три года царствования Бурны-Мелик, когда в Египте появился Омаин-Чабук. Завар был влюблен в Бурну-Мелик, и старшая воспитательница ее дала слово Завару от лица своей воспитанницы, что если когда-нибудь Бурна-Мелик захочет мужа или имя мужчины будет упомянуто при ней, то это будет непременно Завар. Узнав о появлении в Египте Омаина и о любви к нему Бурны-Мелик, Завар письменно потребовал объяснения от старшей воспитательницы, но, не получив удовлетворения, с войском явился в Египет. Состязание между Омаином и Заваром длилось несколько дней. Наконец, победил Омаин и женился на Бурне-Мелик. После великолепной и пышной свадьбы Омаин со своей супругою на коне-самолете возвращается в Индию. Отец уступает ему трон и задает пир. Из Египта привозят массу богатства в приданое. Посреди такой радости Саридану докладывают, что среди табунов его появился необыкновенный белый конь, похожий на слона, который, истребив пастухов и людей, угнал лошадей. Омаин и Саридан выступают на охоту и встречают чудовищного коня. Омаин накидывает аркан на его шею, но не может удержать и, оставив отца, гонится за ним. Через 10 дней Омаин пристал к большой горе, у подошвы которой стоял громадный чинар. Под этим деревом Омаин побеждает двух дэвов и их служителя. От одного из них Сари-дэва Омаин узнает, что он находится в царстве Белого-дэва, потомка того дэва, которого убил герой Ростом в Мазандеранской стране. Дэв этот может превращаться в кого и во что угодно, но большею частью превращается в белого коня и недавно вернулся из далекой страны, пригнав черных коней из табуна индийского царя. Омаин отправляется и убивает Белого-дэва, другие дэвы прячутся в крепости на горе, но потом уходят через потаенный ход. Остаются в крепости только женщины и в числе их красавица-пленница, дочь Балхи-Бухарского царя. Омаин овладевает царством Белого-дэва и приглашает к себе через Сари-дэва своих родителей и жену. До их приезда Омаин влюбляется в дочь Балхи-Бухарского царя. Приезжают жена и родители Омаина. Дочь Балхи-Бухарского царя нравится всем, и супруга Омаина советует и просит его взять ее второю женою, на что Омаин с радостью соглашается. После свадьбы Омаин со второю женою едет в Туран, к своему тестю, царю Балхи-Бухара. Царство Белого-дэва он предоставляет Сари-дэву. Около Бал-

ხა (Балхети) Омаин убивает двух бобров. В самом Балхете Омаин застаёт посла константинопольского царя, который, вернувшись назад, так описал доблести и достоинства Омаин-Чабука своему государю, что тот решился отправиться в Индию, чтобы повидать Омаина. Путь кесаря лежал через Персию, где царем был Ануширван. Он принял кесаря с подобающими почестями и вызвался сопровождать его в Индию. К индийскому царю Саридану предварительно был отправлен гонец с извещением о приезде высоких гостей. Саридан вызвал Омаина из Балхи-Бухара. Последний приехал вместе с своим тестем, Сакан-Чинелем. Таким образом, сошлись вместе четыре знаменитейших государя. Последовали пиры и празднества. Чаша из лала шла кругом, и цари произносили тосты. В память о совместном пребывании цари высказывают мудрые мысли, которые вращаются около одной и той же идеи. что молчание лучше, чем необдуманное слова. Затем Омаин совершает еще один подвиг на глазах царей. Он побеждает богатыря Кара-Каила, который появился в столице Индии и навел страх на жителей. После всего этого цари, трогательно простившись друг с другом, возвращаются в свои государства.

(Описание рукописей, I, 563—580).

№—13 (ძველი ფონდით მ)

ოპანიანი ანუ ამბავი პირველი ტარიელის შვილის სარიდანის ძის ომანი კაბუკისა, რომელიც ამბავი ესე ზედ მოუბმის ამბავსა ვეფხის-ტყაოსნისასა, ლექსად და პროზად. მხედრული ხელნაწერი in 4°, 20,5×16 სანტ. დაწერილია ქალაღზედ მორგეალო მხედრულთ, შეიცავს 91 ფურცელს, ყდა კარდონისაა, მიხაკის ფერ ტყავ გადაკრული, სრულია, გადაწერილია დავით რექტორის მიერ 4 თებერვალს, 1782 წელს. სათაურები წითლურით არის ნაწერი. ბოლოში შემდეგი ლექსები და ბოლო სიტყვაობა არის დავით რექტორისა:

ჩემი თქმული შაირი მაჯამად. და თავად კიდურ-წერილობადვე. ჩემივე სახელი დავით:

დანაკლარი სევდითა, გული რა დღევს იგება:
ვიზრახე მუნიო აზატმან, წყლულო კირს ქვერად იგება:
ისრით ნაყრავსა სჯეროდი, კვლა ლახვარს გულს ნუ იგება:
და თვალთა ნუ იდენ ცეარებსა, იგვე დღე შენდა იგება:

ესეცა მისებრივი არს მაჯამა. და კიდურ-წერილობად. სახელი ჩემივე დავით.

დასაწყისის მკონე სკმუნავ, სოფლოსთა მომკლეს მანათა:
ვის მისცნა გაუმწარებლად, შევბანი ან ცხრა მანათა:
ისწავენ გაქვესე დასასრულ, დავითენ ოქრო მანათა:
და თლილთ სპეკალთ დღეს შენ ოხრება. ხვალე მე მომცნა მანათა:

ამის წიგნისა მხილველთა. და მკითხველთა. ჩემ მკირისა აღექსის ძის დავითისაგან. ესრეთ მორეგებხენნესთ:

ამისი კითხვა. ჩემგან ვიცი რომენ. სათანამდებო არაა. არამცა აღწერა. და ეს გვარსა ბედითსა მსოფლიოთა ჰამბავთა ზედა დაშრომა. მარა სევდიანი

საწოლთა ესე ნუგეშთაგან ყოლე მოკლებული. ურვანი გულთა მიღამებდა და კეჟანთა განმრავლებანი ტყვე მყოფდეს სოფელსა არა ვემდუროდ. მარა უბრალოდ დასჯაა ჩემსა ვეკირობდი. და ესეცა სოფლისაგან, რომენ არცა მე ზიტევა თვისისა მზაკერისა მშვილდისაგან მტერობის ისარ განწონასა მიუცილებელი. მარჴენისმან ჩემმან დამსუა საგნად: და ესდენთა ჳირთა განმრავლებამან. საპყრობილეთაგან შემდგომად გამოსვლამან ესე აღმაწერიან. ცუდად ჳდომას ცუდი შრომა ვირჩიე:

ე გ რ თ ე ვ ე ჳ ი რ თ ა ი ა შ ი ნ ა ვ ხ ა დ ო და მიხსნეს და მასვე სრულიად უცნაურსა და არა სრულიად უცნაურსა ღთსა დიდება:

ს რ უ ლ ი ჳ მ ნ ა ძ ა ლ ი თ ა ღ ო ს ი ს ა თ ა თ თ ვ ე ს ა ძ ე ბ ე რ ო ჳ ა ლ ს ა. რ ი ც ხ ო ს ა 4. წ ე ლ ს ა. ს ი ტ ე ვ ი ს ა ღ ო ს ა: 1782.

დავით (ჩართულათ).

მაღალ კეთილ-შობილი. აღექვის ძე რეკტორი დავით გამართულია.

დასაწყისი:

დიდება შენდა დიდება, ღთო ყოელისა მპყრობელი ჩვენ უღირსთაგან უცნობო, ენითა მიუთხრობელი.

ტექსტს წინ უძღვის ცალკე ფურცელზედ ფერადებით დახატული ერთი ლამაზი სურათი სპარსული ყაიდისა, რომელიც შეიცავს ჩვენის აზრით. მისრეთის კელმწიფის აღიქმბარ მეფისაგან თავისის ასულის ბურნა მელიქის კელმწიფედ დასმის გამორჩევას. წარმოდგენილნი არიან: ხელმწიფე ტახტზედ ფეხმოკეილი, მის წინ საეარძელში მისი ასული, აქეთ-იქით ორნი წინამდგომნი ფალავანნი, ქვემოთ მეჩონგურე და მერიქიბე ტაბაკით ბრეწეულების (?) მიმრთვეი.

ტექსტის დასაწყისში ფერადებიანი „ზასტაეკა“ არის.

პირველ გვერდზე სურათიანი ფურცლისა წარწერაა მხიდრულათ:

წიგნი ესე ეკუთვნის ვიკტორ ლეტელიეს.

აღწერა ამ ხელნაწერისა ნაზე ბროსზე N. J. As. t. XIV.

(პარიზის ნაე. ბიბლ. ხელნ. გვ. 45—47).

ერთი ყალბი დოკუმენტის გამო¹⁸

გაზეთ „საქართველოს“ უახლოეს ნომერში ბ-ნმა მოსე ჟანაშვილმა გამოაქვეყნა ახალი საბუთი შოთა რუსთაველზე¹⁹. საბუთში აღნიშნულია შოთას ვინაობა და გარდაცვალების თარიღი. დოკუმენტის გამოქვეყნებამ დიდი მითქმა-მოთქმა გამოიწვია ფართე საზოგადოებაში; ბევრსა ჳგონია, ამ საბუთით ახალი შეუქი მოეფინა შოთას პიროვნებას და მისი ცხოვრების დროსა. მაგრამ ნამდვილად ეს ესე არ არის. დოკუმენტის ახლო გაცნობამ დაგვარწმუნა, რომ იგი სულ ახალი დროის სიყალბეს წარმოადგენს²⁰.

¹⁸ ჩვენთა პატივცემულ მკვლევართა წერილს რედაქცია უცელულად ჰბეჭდაეს, როგორც უცელულად დაბეჭდა ისტორიკოსის ბ-ნ მოსე ჟანაშვილის წერილი და კვლავაც უცელულად დაბეჭდაეს სხვა მცოდნე პირთა აზრს ამავე საგანზე.

¹⁹ იხ. ვაზ. „საქართველო“ № 12 (1917 წლ.). ბ-ნ ჟანაშვილის წერილი: „ერთი ხელნაწერი“. შესწორება „საქართველოს“ მე 13 №-ში. ამავე საბუთს ეხება ბ-ნი ჟანაშვილი თავის წერილში: „შოთა და მისი ვეფხისტყაოსანი“, იხ. „საქართველო“ № 15.

²⁰ საბუთში ვეკი თითონ გამოქმეველმა ბ-ნმა ჟანაშვილმა შეიტანა, თუმცაღა დაუსაბუთებლად.

საბუთი მოთავსებულია გერგეტის წმიდა-სამების „სულთა მატიანეში“ (სა-
ალაპე წიგნში). თითონ ხელნაწერი ძველია და მისი ძირეული ტექსტი მე-12—
—13 საუკუნეს უნდა ეკუთვნოდეს. მატიანე შეგვსებულია შემდეგის დროის
სხვა და სხვა ჩანაწერებით.

ჩვენთვის საინტერესო შოთას შესახები ტექსტი მოთავსებულია ხელნაწე-
რის უკანასკნელს ფურცელზე (ეხლანდელ პაგინაციით მე-40 გვერდზე). უნდა
შევინშნოთ, რომ ეს ფურცელი უსათუოდ თვით ამ ხელნაწერისაა და არა სხვა
რომელიმე ხელნაწერიდან ამოღებული. ამაში არავითარ ეჭვს არ სტოვებს ეტ-
რატების შედარება (ხელნაწერი ეტრატისაა). ხელნაწერის უკანასკნელი
კვერდი ცარიელი ყოფილა. მხოლოდ ზემო ნაწილში ეტყობა სამი თუ ოთხი
ძველი სტრიქონი, რომელიც შემდეგ ამოუფხვიათ. ამის ქვემოთ მოთავსე-
ბულია შოთას შესახები წარწერა, შესრულებული ასომთავრული ხელით. მოგ-
კვავს ტექსტი უცვლელად:

„ქ თამ-რ: მეფე: გარდაიცვ-ლა: ქკ-ნსა: ჳლგ: იანვარსა: იწ: პარასკევსა (ე.
ი. 1213 წელს 18 იანვარს).

ქ მესხი ჳიაბრის ძე მგოსანი შოთა რუსთაველი წარვიდა: ერ-სალემ:
(sic) და მუნ: გარდაიცვალა ქორონიკონსა: ჳლთ: მისისა ა: დღესა ხუთშაბათ-
სა: შ-ნ: ღ-ნ: (თარიღი უღრის 1219 წელს 1 მაისს).

ოდეს ესე დაიწერა: ქ-ნი იყო ჳ: მა: (ე. ი. 1221 წელი) შ-ნ ღ-ნ მ-ქლს:“.

ძველ ქართულ პალეოგრაფიის მცოდნემ საკმარისია ერთი თვალი გადა-
აელოს მინაწერის დედანსა, რომ დარწმუნდეს მის სიყალბეში. წერის სტილი
სულ ახალ დროს უჩვენებს: იგი სავსებით თანამედროვე სტამბურ ასომთა-
ვრულის ასლია. წარწერა შესრულებულია ახლანდელი ალიზერინის მელნით.
აღსანიშნავია, რომ მელანი აღარც-კი მოჰკიდებია რიგიანად ეტრატსა, რად-
გან ყალბის-მქნელს—ეტყობა—ნაადრევედ დაუმშრალებია იგი; მას ვერ უვა-
რაუდნია, რომ ეტრატზე მელნის გაჯდომას უფრო მეტი დრო უნდებოდა, ვიდ-
რე ეს ჳაღალდისთვის არის საჭირო. წარწერას ეტყობა ისიც, რომ მასზე ეხ-
ლანდელ მეტალიურ კალამს უმუშაენია, და არა ლერწამსა ან ბატის-ფრთას:
ზოგ ასოთა მოხაზულობის გარე სრე უფრო ძლიერ არის დაჭირებული და შა-
ვედ გამოსული, ვიდრე ხაზის შუა ნაწილები. აღსანიშნავია აგრეთვე ერთი გა-
რემოება. ფურცელი, რომელზედაც მოყვანილია მინაწერის ტექსტი, ჩაშავე-
ბულა, რადგან ხელნაწერს უკანა ყდა კარგა ხანია რაც დაჰკარგვია. ყალბის
მქნელს დასჭირებია ფურცლის გადაფხეკა და მინაწერი შეუსრულებია ამ გა-
დაფხეკილ ადგილზე. გადაფხეკილს ნათლად ეტყობა, რომ იგი სულ ახალი
საქმეა: მას ჳერ მტვერი არც-კი მოჰკიდებია.

მინაწერის სიყალბეს ამხილებს თითონ საბუთის ტექსტიცა. უმეტეს
ყალბის-მქნელს ტექსტში შეჰპარვია ახალი ქართული ტერმინი.

მინაწერის ავტორი სიტყვა „მგოსანს“ ხმარობს „პოეტის“ მნიშვნელო-
ბით (იხ. ზემოთ, ტექსტში: „მგოსანი შოთა რუსთველიო“). მაგრამ ეს—ანაქრო-
ნიზმია. სიტყვა მგოსანი „პოეტის“ მნიშვნელობით მხოლოდ ახალ-ქართულ
მწერლობაში იხმარება. ძველად კი პოეტს ეძახოდნენ: „მოშაირე“-ს, „მოლექ-
სე“-სა, უფრო იშვიათად—„მლექსაეს“ ან „ლექსთა გამომთქმელს“²¹.

²¹ იხ. „ვეფხისტყაოსნის“ შესავალი, ხანები 20—25, „ისტორიანი, შარავანდელთანი“
მარიამ დედოფლის ვარიანტი. გვ. 365, 501.

„მგოსანი“ ძველ-ქართულში ნიშნავდა არა პოეტსა, არამედ მომღერალს, ზოგჯერ მომღერალ მემუსიკეს. ჩვენი ძველი ლექსიკოგრაფი საბა-სულხან ორბელიანიც სამართლიანად განმარტავს, რომ მგოსანი არის „მომღერალი ხმითა-საჟუსიკოთა ებანთა და საკრავთა ზედა“ (იხ. მისი ლექსიკონი, სიტყვა მგოსანი)²². მკითხველის საგულისხმოდ მოვიყვანდით რამდენსავე მაგალითს „ვეფხისტყაოსნიდან“. მომღერალ ტარიელისა და ავთანდილის შესახებ გვეუბნება პოეტი, რომ—

ორნივე ტურფად იმღერდეს

ვით იაღონი მგოსანი (იხ. 1331 ხანა მეცხრამეტე გამოცემისა).

ან კიდევ როდესაც როსტევან მეფე დარწმუნდა, რომ უცხო ვეფხისტყაოსანი მოყმე ხორციელი კი არ იყო, არამედ ეშმა, მისი ლხინის შემწეულად მოვლენილი, მან გულიდან სევდა გადაიყარა, და—მოთას სიტყვით—

„...სიხარულით
თამაშობა აღიდა;
მგოსანი და მუშაითი
უნმეს, პოვეს რაცა სადა.
ღია ვასცა საბოძვარი
ყველა დარბაზს შემოხადა“...
(119 ხანა, იქვე).

ყველა ამ შემთხვევაში სიტყვა „მგოსანი“—ცხადია—ხმარებული არის მომღერლის და არა პოეტის მნიშვნელობით. ამასვე ნახავს მკითხველი ძველი ქართული მწერლობის სხვა ნიმუშებშიაც.

მეორე კლასიკოს ქართველ პოეტის შავთელის. სიტყვით მეფის სასახლეში—

„ისმის მგოსანთა
ვით საფირონთა
ხმანი ეზნისა
და წინწილისა“ (აბღულმესიანი. 44).

სახარების ძველ-ქართულ თარგმანში ვკითხულობთ: „და მოვიდა იესე სახლსა მის მთავრისასა, და იხილა მუნ მგოსნები და ერი კრებული და შფოთი“ (მათე, 9, 23). სხვა ენის სახარების თარგმანებში ამ ადგილას მგოსნის საფარდოდ სწერია — მემუსიკე, სალაჟურის დამკვრელი, მოყვანილი მაგალითებიდან მკითხველი ხედავს, რომ მგოსანი ძველ-ქართულში სრულებით არ ნიშნავს პოეტსა, როგორც ეს ყალბის-მქნელს ჰგონებათ.

საბუთის სიყალბის მამხილებელია აგრეთვე თვით „სულთა მატიანის“ მინაწერები. ამ მინაწერებიდან ჩვენ ვცუბობილობთ, რომ ხელნაწერი ზელთა ჰქონია მე-18 საუკუნის მეცნიერებს—ვახტანგ მე-6 და დიდ ანტონი კათალიკოზს²³. ცნობილია, რომ მეფე ვახტანგ—ქართული მატიანების რედაქტორი იყო და ამავე დროს ვეფხისტყაოსნის პირველი გამომცემელი და კომენტატორი. დიდი ანტონიც შეეხო რუსთველს თავის „წყობილისტყვაობაში“. მაგრამ არც ერთი მწერალი, არც მეორე არ იხსენიებენ ჩვენი მინაწერის ცნობებსა. ეს გარემოება მხოლოდ იმას უჩვენებს, რომ ეს მინაწერი ვახტანგისა და ან-

²² „შეგოდებენიცა—გლოვის მგოსნად იოქმიანო“—უმატებს ლექსიკოგრაფი.

²³ იხ. ხელნაწერი—გვ. 39 (ვახტანგ მეფის მინაწერი), 38 (ვახტანგ მეფისავე მინაწერი—ავტოგრაფი), 37 (ანტონი-ის ავტოგრაფი).

ტონის დროს, ე. ი. მე-18 საუკუნეში არ არსებულა. წინააღმდეგ შემთხვევაში დაუჯერებელი ამბავი იქნებოდა, რომ მათ არ ესარგებლნათ აქ მოყვანილი ახალი და საგულისხმო ცნობებითა.

მაგრამ ეს მინაწერი არ არსებულა მეცხრამეტე საუკუნის ოთხმოცდაათიან წლებშიაც. საქმე ის არის, რომ ჩვენი ხელნაწერი—„გერგეტის სულთა შატრანე“, ხელთა ჰქონდა ცნობილ ისტორიკოს ბ-ნ თ. ჟორდანიას, და 1897 წელს, თავისი „ქრონიკების“ მეორე ტომში გამოაქვეყნა მისი მნიშვნელოვანი მინაწერები²⁴, მაგრამ ბ-ნი ჟორდანია არას ამბობს შოთას შესახები მინაწერის თაობაზე. აშკარაა ეს მინაწერი მის დროს არ არსებულა, რადგან შეუძლებელია არ შეემჩნია იგი და არ შეეტანა თავის გამოცემაში, რაკი ასე გულდასმით გადაუსინჯავს წიგნი და ამოუკრეფთა ყველა ცოტად თუ ბევრად საყურადღებო ისტორიული ცნობა. მით უმეტეს, რომ წარწერა მოთავსებულია საჩინო ადგილზე და შესრულებულია ასომთავრულით²⁵.

ამაზე შეგვიძლია დავამთავროთ საუბარი. არის კიდევ ზოგი რამ საბუთი, რომელიც ამხილებს სულთა შატრანეს მინაწერის სიყალბეს, მაგრამ, ვფიქრობთ, ისედაც ნათლად გამოიჩნება, რომ ეს მინაწერი სულ უკანასკნელი დროის ნაცოდვილარს წარმოადგენს: საკითხავი ის-ღა დარჩენილა, ვის და რისთვის დასჭირდა ამ სიყალბის ჩადენა.

(გაზეთი „საქართველო“, 1917, № 22. ექვთ. თაყაიშვილთან ერთად ამ წერილს ხელს აწერს პავლე ინგოროყვა).

თამარიანი

ТАМАРИАНИ, თამარ მეფის შესხმა ჩახრუხადისა.

... В конце нашей рукописи оставалось еще много белых листов, на которых потом поместили текст Тамариани, или восхваления царицы Тамары поэта Чахрухадзе. Эта часть рукописи тоже писана в XVIII веке мелким, но очень красивым письмом круглого мхедрули и заключает в себе 10 листов (стр. 155—173). Произведение Чахрухадзе целиком приведено в нашей рукописи, но оно предлежит в обычной для этого произведения редакции. В этом виде Тамариани был издан впервые Пл. Иоселиани, Тифлис 1838; затем Д. Чубиновым, Грузинская хрестоматия 1863, II, стр. 59—72; потом З. Чичинадзе, Тифлис 1882. Критическое издание текста вместе с ученым исследованием принадлежит профессору Н. Я. Марру. «Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии. кн. IV. СПб. 1902. Древнегрузинские описцы». Н. Марр так формулирует положения своего интересного исследования:

1) Памятник, известный под названием Тамариани и дошедший до нас с именем Чахрухадзе, есть сборник мелких стихотворений с более

²⁴ იხ. ხსენებული წიგნის შემდეგი გვერდები: 25—26, 206, 245, 246, 247, 293, 303, 321, 322, 517 და შეუდარეთ ხელნაწერსა.

²⁵ შეიძლება გვეფიქრნა, ხომ არ იყო ჟორდანიას დროს ეს ფურცელი დაფარული. მაგალითად ყდაზე დაკრულიო, მაგრამ ფურცლის გასინჯვამ დაგვარწმუნა, რომ ეს ასე არ ყოფილა, თვით ნაწერსაც სრულებით არ ეტყობა არც წებო, არც ყდაზე დანაკარგობა.

რუსთველის შესახებ, გარდა იმისა, რომ რუსთველს დაუწერია თხზულება, რომლის უმთავრესი გმირი ყოფილა ტარიელი. ჩვენ არც ის გვეცოდინებოდა, თუ რა სახელი ჰქვიადა რუსთველის შრომას. ასეთ მდგომარეობაში ვართ ეხლა ჩვენ „დილარიანის“ შესახებაც. ზემო მოყვანილის ლექსიდან მარტო ეს დასკვნა შეგვიძლია გამოვიყვანოთ, რომ რუსთველის დროს უკვე ცნობილი ყოფილა თხზულება სარგის თმოგველისა, რომლის უმთავრეს გმირს ჰქმევია „დილარი“, ანუ, უკეთ ვსთქვათ, „დილარგეთი“, და იმის ანალოგიით, რომ მოსე ხონელის თხზულებას თავის გმირის ამირან-დარეჯანის ძის სახელის გამო ეწოდება „ამირან-დარეჯანიანი“, სარგის თმოგველის შრომასაც უნდა რქმევოდეს „დილარიანი“, ანუ, როგორც უფრო საგულისხმოა, „დილარგეთიანი“. ჩვენ ვამბობთ, უნდა რქმევოდეს, რადგანაც ამგვარი ანალოგია უტყუარი არ არის. მაგალითად ვიცი, რომ რუსთველის თხზულების თავი გმირი ტარიელია. მაგრამ შრომას „ტარიელიანი“ კი არა ჰქვია, არამედ „ვეფხის-ტყაოსანი“. თუ რა გვარი ან რა ხასიათისა იყო ეს შრომა, სრულებით არ ვიცი. როგორც არ გვეცოდინებოდა ხასიათი რუსთველის შრომისა, თუ ჩვენამდის არ მოეღწია „ვეფხის-ტყაოსანს“, გარდა ზემო მოყვანილის ლექსისა. ხოლო რუსთველის სიტყვები „მას ენა დაუშრომელსა“ გვაძლევს საბუთს ვიფიქროთ, რომ სარგის თმოგველის შრომა ენის მხრით შესანიშნავი და ხელოვნური ყოფილა. ვეფხის-ტყაოსნის დამწერს თუ სხვა ვისიმე ენა მოეწონა, ალბათ მისი ენა მართლა მოსაწონარი ყოფილა. ცოტადნათ სარგის თმოგველის შრომის ხასიათს თითქო რუსთველის თანამედროვის ჩახრუხადის თხზულება გვიხატავს. ჩახრუხადე თავის თამარ-მეფის შესწმაში სხვათა შორის სწერს (ტაქა მე-5):

„მოუბარისა, მის მღულარისა, დილარგეთისგან აღმფოთებულად“.

ეს გაკვრით მოხსენება გმირის დილარგეთისა გვიჩვენებს პირველად იმას, რომ „დილარგეთიანი“ ჩახრუხადის თხზულების უწინ ყოფილა დაწერილი და შემდეგ იმას, რომ შინაარსი თხზულებისა ისეთი ყოფილა და ისე ხელოვნურად დაწერილი, რომ მკითხველზე დიდ შთაბეჭდილებას ახდენდა. ეს არის და ეს ჩვენი უძველესი ცნობები „დილარიანის“ შესახებ. ჩვენამდის არა თუ თვით ამ თხზულებას არ მოუღწევია, არამედ ცნობებიც გარდა ზემოხსენებულისა არავითარი არ შენახულა. მართალია, ანტონ პირველი კათალიკოსი შემდეგი ლექსით მოიხსენიებს სარგის თმოგველს:

„სარგის ესეცა, შოთაბერი არს კაცი.
სიბრძნის მოყვარე, ფილოსოფოს, გამომთქმელ.
რიტორა შევნიერ, პიიტკოს საქებელ,
თვით შოთა იტყვის დილარგეთ უქია მას.
საქებ არს ესე, თქმულთა მათთვის მიზნთა“.

მაგრამ ანტონის ეს უთქვამს შოთას სიტყვების და ქართლის ცხოვრების მიხედვით და ეს კიდევ იმას არ ნიშნავს, რომ ანტონის სხვა ცნობები ჰქონდეს ხელში „დილარიანის“ და მისი ავტორის შესახებ, როგორც ფიქრობს ბ-ნი ზ. ჰიქინაძე (იხილეთ მისი გამოცემა: ძველი ნიმუში დილარიანისა, გვ. 16). ყოველ შემთხვევაში საგულისხმოა, რომ ანტონის დროს ძველი დილარიანი აღარ არსებებულა. ანტონის და ირაკლი მეორის დროს დაბადებულა აზრი დილარიანის აღდგენისა, ანუ ახლად დაწერისა. ამ აზრს ეტყობილობთ ჩვენ ახალი დილარიანისაგან.

მოგეხსენებათ, რომ ახალი „დილარიანის“ ავტორი არის პეტრე ლარაძე. მისი დილარიანი წარმოადგენს უშეუღებელ ტომს in folio (იხ. № 1193 წერა-კითხვის ბიბლიოთეკისა), რომელშიც 568 გვერდია. თხზულება გაყოფილია თორმეტ თავად. წიგნი ლექსით და პროზით არის დაწერილი ისე, როგორც ქილია და დამანა. ლექსი შეიცავს შაირს, ყარბულს (თვით ავტორის შემოღებულა) და ალაგ-ალაგ ჩახრუხაულს. მთელი ექვსი გვერდი უჭირავს ლექსად დაწერილ შესავალს, რომელშიაც ავტორი მოგვითხრობს თავის ვინაობას და მისი დილარიანის დაწერის ამბავს. სრულებით არა სჩანს, რომ ლარაძეს შინაარსი სცოდნოდეს ძველი დილარიანისა, ან რომელიმე მისი ნაწილი ენახოს, ვინაიდან ავტორი თვით ამბობს:

„არ იყო ქართველთა შორის წიგნი ყე დილარიანი,
ამას იტყოდა ყოველი, მოხუცი, ბერი, კეიანი;
იყო, თამარის დროისა, ვინ მეფედ ჰკებდა სიანი,
მუნ დლითგან არღა გვასშია, ვართო მით კმუნევიანი“.

მეფე ერეკლეს გამოუცხადებია სურვილი, რომ დილარიანი დაწერილიყო, მაგრამ მაშინ ლარაძეს მოცალეობა არა ჰქონია.

„მეფეს ირაკლი გმირსა, მეგრძოლთ მაიწრუნ-მატირსა, ჰსწაღდა თვისსა დროებსა,
რათა ესებრ ჰამბავნი ექმნათ წიგნთ შენართაენი მისგან დაზრდილ მოყმებსა,
მაშინ უცალოება, საქმის გარემოება, არ მაძლევდა ეამებსა,
აწ მასთანვე ზრდილმან, მწირობითა კმუნელიმან, ხელ ვჰყავ მისს ნაბრძანებსა“.

ბოლოსიტყვაობაში ავტორი მოგვითხრობს, რომ მან ერთი დილარიანი დაწერა შავათ. ეს გაიგო მეფის ძემ იოანემ, მივიდა სანახავათ, მოსტაცა ეგ თხზულება და თავის სახელი დააწერა. მაგრამ მან ხელმეორედ და უკეთ დასწერა დილარიანი.

„ესე სხვა ახლად შევაძვევ, ვით მტილი ყვაილიანი,
იგ ამას არ ჰგავს, ვით ვარდსა გოგშო თავ-სხვილ-ველიანი:
ესე არს დიდად ნაღვაწი ჩემგან ქმნილ დილარიანი,
ხელმწიფებითა მაღალი, ლომგული, მკლავ-მყარიანი“.

შემდეგ ავტორი დასძენს:

„ჩემგან ახლად შემზადებულსა წიგნსა დილარიანსა ზედა მრავალი ღვაწლი და შრომა მივიღე ჰამბისა მოგონებასა და შეწყობასა ზედა. მხილველნო, გთხოვთ კურთხევით მომიხსენებდეთ. პეტრე ყარიბი ლარაძე“.

დილარიანი დაწერილია პეტერბურგში, მაგრამ არა სჩანს, რომელ წელში გაათავა ავტორმა თავის შრომა. შეგვიძლიან მხოლოდ ვთქვათ, რომ 1833 წ. დილარიანი დამთავრებული იყო (პეტრე ლარაძე გარდაიცვალა 1837 წელს. იხ. „ივერია“, 1299 წ. № 13). ეს სჩანს შემდეგი მინაწერიდან პირველ ფურცელზე:

„წიგნი ესე დილარიანი, გამოგზავნილი ჩემდა თბილისით თავადის გიორგი იგნატის ძისა თუმანოვისა მიერ, ხელითა ძისა თვისისა აღექანდრესითა, მივიღე ჩულგ-სა წელსა, სექტემბრისა, გ-სა რიცხესა შინა, მოსკოვს, და შევა-მოსინე თვისა ამისვე ია-სა რიცხესა. გ. ავლოვმან“.

ეს ჩვენი ხელნაწერი ავტოგრაფი უნდა იყოს ლარაძისა. ახალი დილარიანი მხოლოდ პეტრე ლარაძის შრომაა და ძველ დილარიანთან არაფერი საერთო არა აქვს გარდა სახელისა. შეენიშნავთ მხოლოდ, რომ ამ შრომაზე დიდი გავ-

ლენა ჰქონია კლასიკურ მითოლოგიას. კლასიკური მითოლოგიით ლარაძე ძლიერ თვალსაჩინოდ სარგებლობს.

ლარაძის უწინაც ყოფილან მსურველნი რაიმე ისეთი შეეთხზათ, რომ ძველ დილარიანთან თუ არა, ძველი დილარიანის გმირთან ცოტა ოდენი დამოკიდებულება ჰქონებოდა. ეს სჩანს ზოგიერთი „ამირან-დარეჯანიანის“ ხელნაწერებიდან. 1896 წ. ზ. კიკინაძემ გამოსცა „ამირან-დარეჯანიანი“ და ბოლოს დაურთო ის ორი თავი ეითომ „დილარიანისა“, რომელიც მან იცნა სარგის თმოგველის ნაშრომად. შემდეგ 1897 წ. ეს ორი თავი ზ. კიკინაძეც ცალკე წიგნათ გამოსცა ვრცელის წინასიტყვაობით, რომელშიაც შეკრიბა ყველა ცნობები დილარიანის და მისი ავტორის შესახებ და აგრეთვე მოიყვანა ზოგიერთი ადგილები ლარაძის დილარიანის წინასიტყვაობიდან (იხ. ძველი ნიმუში „დილარიანისა“. დილარიანი ქმნილი მე-12 საუკუნეში სარგის თმოგველის მიერ, გამოცემა ზ. კიკინაძისა, ტფილისი 1897 წ.). 1897 წ. ბ-მა ა. ხახანაშვილმა განიხილა დილარიანი და ნაჩვენები ორი თავი შემდეგ შეთხზულათ და ამირან-დარეჯანიანში ჩამატებულათ იცნო. ა. ხახანაშვილს მოყვანილი აქვს შინაარსი ამ ორი თავისა (იხ. Очерки по истории грузинской словесности, вып. II, стр. 230—232).

ამ ბოლო დროს ზემოხსენებული ორი თავი „დილარიანად“ აღიარებული რუსულად გადასთარგმნა ბ-ნმა მ. ჯანაშვილმა (იხ. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, вып. XXVI, стр. 15—70) და აღიარა ხსენებული ორი თავი სარგის თმოგველის ნაშრომის „დილარიანის“ ნაწილად (Из другого же его сочинения «Диларяни», ამბობს ავტორი, дошла до нас только часть. т. е. то, что ныне печатается в переводе на русский язык. იქვე, გვ. 16; შენ.).

იმის გადასაწყვეტად ნამდვილი ძველი დილარიანის ნაწყვეტია ხსენებული ორი თავი, ამირან-დარეჯანიანის ნაწილია, თუ სხვა რაიმე შრომაა, უნდა მიემართოთ თვით ამირან-დარეჯანიანის ხელნაწერებს და ესენი ერთმანეთს შეუდაროთ.

ამირან-დარეჯანიანი მოსე ხონელის დაწერილი მეთორმეტე საუკუნეში გალექსა მეჩვიდმეტე საუკუნეში სულხან ვინთანიაშვილმა. ამ გარემოებას ეტყობილობთ ჩვენ მეფის არჩილის თხზულებისაგან, რომელსაც არჩილიანი ეწოდება. არჩილი ამბობს:

სულხან ვინთანიაშვილი მეუ მახსოვს. იყო ჩემობას:
ცოდნა მას ჰქონდა ბევრი რამ, მაგრამ ჰსწამობდნენ ჩემობას;
ამირან დარეჯანის ძეს უქებდა გამოჩენებობას,
თუცა კარგათ სთქვა, მაშინაც ნუ ჰკონებს რუსთელის ოდნობას.

თუ თვით გალექსილი ამირან-დარეჯანიანის ხელნაწერს განვიხილავთ, დავრწმუნდებით, რომ მარტო სულხანს არ ეკუთვნის ამირან-დარეჯანიანის გალექსვა. ჩვენ გვაქვს ეხლა გალექსილი ამირან-დარეჯანიანი წერა-კითხვის საზოგადოებისა № 357, in folio, ლამაზი რგვალი მხედრულის ხელის დაწერილი. უდაში²⁶. თუმცა ხელნაწერს თავი და ბოლო აკლია, მაგრამ გარემოება ამირან-

²⁶ პირველი ოთხ ფურცელ-ნახევარი ხელნაწერისა შესავალს უკერია. ამ შესავალში ავტორი, როგორც რუსთველი, ვრცლად მოგვითხრობს თავის აზრს მელექსეობაზე, მიჩნეობაზე, რომლის ქარი მასაც სცემია, და ამირან-დარეჯანიანის გალექსვის თაობაზე. გალექსილ წიგნს ის აღარებს ბაღს და მკითხველს მებაღეს, როგორც მებაღე ბაღს გააშენებს, ისე

დარეჯანიანის გალექსვისა მაინც საკმაოდ არის შით გამოხატული. სულხანს გაულექსავს მარტო ცხრა კარი, დანარჩენის გალექსვა აღარ დასცალდება და მომკვდარა. შემდგომად მისი სიკვდილისა მის ძმას ბეგთაბეგს გაუტყველბოა

მხოლოდ მარტო ბრძენი მკითხველი დააფასებს კარგად ლექსებს და, რასაკვირველია, ჩენი ავტორის ლექსებსაც, რომელიც თავის ლექსებზე მაღალი აზრისაა. იმ არსებანს, რომელსაც ავტორიზა უკრავს ლახვარი მიჭნურობისა და მოლექსეობისა, მაღალი ფრზებით და თვალსაჩინო ფერადებით აგვიწერს:

გიშრის მშვილდსა ჩემთვის საკვლად გარდღეულად აებადა,
ვერ წაუვალ, სხიენი მისნი ჩემთვის ასრე აებადა,
შე ვაქე და ვერ შეუველ, ბრძენთა ენაც დაებადა,
არ დააკლდეს მის შორს მყოფსა თავსა ცემით ეაება და.

შეუღარეს.—არა იყო მზე მასთანა მონაწონი.
ელა ჰკრიოდა წამ-უწყვეტლად, მისთა მკერეთთა მონაწონი,
მის შორს მყოფსა არ დააკლდეს გულსა დაღვით მონაწონი,
ვინ ეღირსა თვალთ შეეკრასა, არ თუ იყო მონაწონი.

ეფიციავ, რომე მისი მსგავსი არ ნახულა არათ აროს.
შუქნი მისნი მიუღდომლად არ დააკლდეს არა თაროს,
იგი აძლევს მზესა შუქთა, მაგრამ თავი არათ აროს,
ვერეინ აქებს ხორციელი, თუ ვინ თავი არ ათაროს.

აქ მოვიყვანთ ზოგიერთ ტაეებს, რომელნიც რუსთველის შესახებ გამოთქმულ აზრს და ამ წიგნის გალექსვას ეხებიან:

რუსთველმან ამბო ლექსები გულისა მსგავსად მოსხმული,
თქვა გაქრა ტარიელისა, ჰყო ვეფხის ტყაეთა მოსხმული.
ცრემლი აჩქრევა თვალთაგან, მიწოდორთ საღრტობლად მოსხმული,
მის ამბით ვარდზედ ბულბულნი მოვლენ სატირლად მოსხმული.

მისთვის ტირიან ბულბულნი, გლახ, ცრემლი მდღუღარებია,
გლახ, უცხოს თემით გამოქრით ვარდისთვის უღარებია,
ვერ დაივირავს, მოფრინავს, თუ ვის ჰყავს ნუღარებია,
ვინ მისცემს, მაგრა თუ მიხედვს, არ იყოს მწუხარებია.

მისთვის მომწონდა რუსთველი, ტარიელ შექნა ბულბულად.
არ ამოენინა იგი მზე გაურჯელ და უჩხუბულად,
ვიღრამდის არა აღინა თვალთაგან ცრემლი გუბულად,
რა მიეწურა სიკვდილსა, მაშინ ჰნა შენატუბულად.

ამბით შეემკოთ ხელმწიფე, მამწაღდა გასალექსავად.
აწყა გალექსვა დავიწევი, სიტყვა ფრქვეული მთესავად.
ლექსს უფრო ყურსა უპყრობენ, ამბის წიგნები ძეს ავად.
ვიმღურებ მოსე ხონელსა, შეიქმნა ჩემზედ მკენესავად.

ამირან დარეჯანის ძე და სეფე-დავლა ძმობილნი,
მზე- ჰაბუკ, მათი შემსწორე, ჰაბუკად მათთან ხმობილნი;
მოსეს ეწერა ამბითა, კლდია მცვივნებრ დამდნობულნი
მკითხველნი, ორთავ გვითხარით სიტყვანი შესანდობულნი...

პირველ ამბად დანაწერსა, ან ლექსად ვიქ შეწყობილსა,
მკითხველთათვის საამოვნოს, მსმენელთათვის სიტყვა ტკბილსა,
ფალავანთა ომს გარდავხდევ, მტერთა მკლავის მოსაღბილსა,
სამღვთოსაცა არ დავაკლებ, ეშმას მით ვყოფ განაწილსა.

ან ამბავსა ლექსად ვიწევი, ავად ვთქვამ თუ ანუ კარგა,
კარგი კაცი კარგსა იტყვის, იგმა ავი არ დაქარგა,
ვინცა ისმენს მეცნიერი, ხობტის სიტყვაც მწვე ევარგა,
ცოლნა დარჩეს ამ სოფელსა, თვარ რა წაგვეყვის თანა წარგა.

სულხანის შრომა და კიდევაც დაუმთავრებია. ყოველივე ეს ცხადათ სჩანა. ბეგთაბეგის წინასიტყვაობიდან. ამას გარდა ბეგთაბეგე თითქმის ყველა მის ვალექსილ კარების ბოლოში, ან თავში მოგვითხრობს რაიმეს თავის თავზე²⁷.

27 მოგვყავს აქ ზოგიერთი საყურადღებო ადგილები ბეგთაბეგის წინასიტყვაობიდან:

ბეგთაბეგ გჯადრებ მკითხველსა, მელექსე-მოთარგმანესა, სიბრძნის უქნელსაც დაინახთ, არ დაიყოწით ხანესა. გასაჟირს იმ წაშს გაარკვეეთ, არ ბრძანებთ ის არს. ან ესა, მე ელექსობ უცნობლობითა, რიღით გული მიქმს მქანესა.

არსად შეთქვა ამის მეტად ლექსნი წიგნსა ჩასაწერად. მოვიწოდოშე გასრულება, მაგრამ ვერ ვთქვი ძმის თქმულთ ფერად, მართლს გჯადრებ, დღე ჰქონოდა, მას უნდოდა სხვაშე მწერად, რაც დააქლდა, მე ვათავე, მთქმელი ვრივე ვერვინ ვერად.

რუსთველსა აქათ მელექსე ბევრი ყოფილა მოქმელია, მას არსად დარჩა სიტყვანი, შით წინ დამიხვდა მელაა, უსინჯეთ სიტებო ქართულის. შალალ-შადაბალი ნელია, მას ნურვინ ვბაძაეთ მელექსე, თავების ეიყვნეთ მცველია.

სულხანს ეთქვა, ჩემსა ძმასა, უყეთ თავს შესავალები: ლექსნი გარკვევით მშეენვარე, სიტყვა-პასუხო ნალებო, აიყიში გამოირჩევა ქანით მოსული ლალებო, ღმთის მაღლსა ორთავ გვითხარით. შენდობა შესაბრალები.

მეთორმეტე კარის დასასრულ (ფურც. 240) ბეგთაბეგი ამბობს:

ეს ყველაი ასრე იყო, დაესრულა სისხლთა ძებნა. გავისაჩე ლექსის თქმითა, მაგრამ ცუდად არ დამებნა, ჩემის მეტმა ამ ამბისა ვერვინა ქნა ლექსად შეზნა, ღმერთმან მომცა გონებანი, მეტა მართებს მისი ქებნა.

ავტორი დიდი აზრისაა თავის ლექსებზე, მეთორმეტე კარის შესავალში (ფურც. 241) იხსებათა შორის, ამბობს:

ამ წიგნის გასალექსავად უხვად მიბოძა გონება*. თვარა და მე არ ძალ მედვა ეზომის გამოგონება; ეს არის ბალი ვარდისა, კრიფეთ, დაუწყეთ კონება, უბე აიგეთ, იყნისეთ, ვეროს დააქნობს ქონება.

შესავლის შემდეგ მეთორმეტე კარი იწყება ასე:

ისმინეთ, მეფეთ მეფეო, ცხოვნიშლა უქუნისამდე, დოვლათი თქვენი უფალმან გიშატოს დლითი დლისამდე, გიშიდროს ღმერთმან მოყვარე ნათესაიდან ძმისამდე. არცხვინოს შენსა ორგულსა შერცხვენით შერცხვენისამდე.

* წინა ტაბეებში ღმერთზეა ლაპარაკი.

ხელთ-ნაწერის მერმინდელ მინაწერებიდან აშეიბზე მოგვყავს შემდეგნი: მე-42 ფურცლის მეორე გვერდის ქვეშე აშეიბზე:

„ქ. ბატონიშვილი ბეჟანის არის, ღმერთმან ახმაროს (ამგვარივე წარწერა გამეორებულაა მე-217 ფურცლის ქვეშე აშეიბზე). მე-172 ფურცლის ქვეშე აშეიბზე უშნო მხედრულის ხელით სწერია:

„ამის დამწერი, ცათა სწორი ხელმწიფის ასული (ლი?) თამარ, ფილოსოფოსად გაზრდილი, დიდი მცოდნე ქალი“.

ჩვენი მიზნისათვის ეს გალექსილი ამირან-დარეჯანიანი საყურადღებოა მით, რომ მასში სრულებით არ მოიპოვება ის ორი თავი, რომელიც ვითომ ამირან-დარეჯანიანს ეკუთვნის და ამ ბოლო დროს დილარიანის ნაწილად იქნა აღიარებული. ცხადია, თუ მეჩვიდმეტე საუკუნის ხელნაწერებში ეს ორი თავი ყოფილიყო, ბეგთაბეგი იმას გაულებსავს არ დასტოვებდა. ეს მით უფრო საყურადღებოა, რომ დილარიანათ ცნობილი მეთერთმეტე და მეცამეტე თავები ბოლოში კი არ არის დაართული სხვა ხელნაწერებში, არამედ ჩაყვრებულია მეათე თავის შემდეგ და მათ ბოლოს დართული აქვს ამირან-დარეჯანიანის გაგრძელება, ანუ უკანასკნელი თავი. დილარიანათ ცნობილი თავები არა თუ გალექსილ ამირან-დარეჯანიანში არ მოიპოვება, არამედ არ არიან ივინი პროზით ნაწერ უძველეს ამირან-დარეჯანიანის ხელნაწერებშიაც. უძველესათ უნდა ჩაითვალოს ხელნაწერი წერა-კითხვის საზოგადოების № 393, ლამაზი რგვალი მხედრული ხელით ნაწერი. ხელნაწერს თავი და ბოლო აკლია, მაგრამ ხელის და მასალის მიხედვით სჩანს, რომ მეჩვიდმეტე საუკუნეს უნდა ეკუთვნოდეს. ამ ხელნაწერში მოქცეული მეთერთმეტე და მეთორმეტე კარები არც დილარიანის ამბავს შეიცავენ და არც დილარისშვალის ჯიშურის ამბავს. არამედ ამირან დარეჯანიანის ამბავს, ასე რომ ხსენებულს უძველეს და საუკეთესო ხელნაწერში დილარიანათ ცნობილი თავები არ მოიპოვებიან²⁸. მეცამეტე ხელნაწერი № 1359, აგრეთვე მხედრულის ხელით ნაწერი უნდა ეკუთვნოდეს მეთვრამეტე საუკუნის პირველ მეოთხედს და გადაწერილია ასტრა-

მე-237 ფურცლის ზემო აშიაზე გაკრული ნუსხა მხედრული ხელით:

„სახირო სამებაო, მრჩობლადვე შეიწყალე ნიკოლაი დადიანი 1810, დეკემბრის 25, (ეს ის ნიკო დადიანი, რომელმაც მოკლე ქართლის ცხოვრება დასწერა).“

მე-251 ფურცლის მეორე გვერდს ზემო აშიაზე მოსსო ნუსხა-მხედრულის ხელით:

„ეს დარეჯანიანი ელენეს ბატონიშვილის არის, ელენე“.

იმავე გვერდის განის აშიაზე მრგვალი მხედრულის ხელით სწერია:

ქ. ესე დარეჯანიანი დედოფლის თამარისა არის, ღმერთმან ანბაროს, ამინ.

უკანასკნელი მინაწერი ყველაზე უფრო ძველია; არა სჩანს, თუ ვისგან და როდის არის გადაწერილი ხელთნაწერი, მაგრამ, ჩვენი ზარით, ის უნდა ეკუთვნოდეს მე-18 საუკუნეს.

²⁸ მერმინდელ ხელით მინაწერთა შორის ხსენებული ხელთნაწერისა საყურადღებოა შემდეგი: მე-ოზ ფურცელზე: „ქ. ორბელიანის ზალის ასულის გურის დედოფლის მარიაშის მზითვისა არის. ვინცა მოიპაროს, რისხედდეს სამება და ყოველნი მისი წმინდანი, ამინ. ჩემს მშობელთ მოვშორდი წელსა იანვარს, ქორონიკონს ჩღჳმ (1798), თ; გურიას მოველ იმ. ღვთისმშობელმა დასწყველოს მოშპარავი ამისი“.

ეს წერილი, როგორც ეტყობა, თვით მარიამის ხელით არის დაწერილი. მარიამი, ორბელიანის ასული, იყო ვახტანგ გურიელის ცოლი, ხოლო ვახტანგი იყო გურიელი გიორგის შვილი. გურიელი ვახტანგი მოხსენებულია გუჯრებში 1788, 1796, 1798, 1806 და 1812 წლებში; 1812 წელს ვახტანგიც ცოცხალი იყო და მისი ცოლი მარიამიც; როდის მიიქცა ან ერთი, ან, მეორე, არ ვიცით, მხოლოდ ორივენი დასაფლავებულია ჯუმათის ეკლესიაში. მათი შვილები იყვნენ დათა (+1856) და კონსტანტინე (ეს უკანასკნელი მცირე-წლოვანი გარდაიცვალა) (Бакрадзе, Археологическое путешествие по Гурнии и Адчаре, стр. 260, 315, 320 и 337).

მე-მზ ფურცელზე, მერმინდელ მიმატებულზე სწერია: „ქ. სოლომონ ერისთვის ძე“, მერმე ხელნართულად სწერია: „სოლომონ“.

მე-რე გვერდის ზემო აშიაზე მერმინდელი ხელით სწერია:

„ქალსა ლამაზსა, თამარსა, თვალები გვიანს მყავალსა, უნდა წიგნი მომწერა, წერი წამტყდა კალამსა“.

ხანში. ამასაც თავი აკლია. დილარიანათ ცნობილი ორი კარი არც ამ ხელნაწერში მოიპოვება²⁹.

მესამე ხელნაწერი № 1119, გადაწერილია ლურჯ ქალღვრულ ნუსხა-მხედრულის ხელით 1825 წელს. ეს ხელნაწერი სრულია. ამ ხელნაწერზე არის დამყარებული ზ. ჭიჭინაძის გამოცემა, მაგრამ არც ამ წიგნში მოიპოვება დილარიანათ აღიარებული თავები. ეტყობა წიგნი ძველი ხელნაწერიდან არის გადმოწერილი, რომელშიაც, რასაკვირველია, შემდეგ მოპატებული თავები ერთმან და დილარიანისა არ უნდა ყოფილიყო. წერა-კითხვის საზოგადოებაში ინახება აგრეთვე პეტერბურგის ხელნაწერებიდან გადმოღებული ასლა ამირან-დარეჯანიანისა № 435. ვგონებ ეს გადმოწერილია ი. ლ. ოქრომჭედილიშვილის თაოსნობით. ხელნაწერი შედარებულია სამეცნიერო აკადემიის ვარიანტთან. ხშირად არის მოხსენებული აშიებზე, შედარებულია აკადემიის ხელნაწერთანაო. ეს შედარება კი სჩანს, მაგრამ თვით ტექსტი რომელ ხელნაწერიდან არის გადმოწერილი არ სჩანს. ხოლო შესაძლებელია, ეს იმ ხელნაწერიდან იყოს გადმოწერილი, რომელიც ბატონიშვილს ბაგრატი ეკუთვნოდა ერთხელ. ყოველ შემთხვევაში უნდა შევნიშნოთ, რომ როგორი ხელნაწერებიცა პეტერბურგში, ან რომელ დროს ეკუთვნიან, ეს ჩვენი ასლიდან არა სჩანს. ეს კი ცხადია, რომ იმ დედანში, საიდანაც გადმოუღიათ ჩვენი ასლი, ეგრეთ წოდებულის დილარიანის ორი ჩამატებული კარი მე-12 და მე-13 ყოფილა. ხოლო აკადემიის ვარიანტში ეს თავები არ უნდა ყოფილიყოს, ვინაიდან ამ თავებს აკადემიის ვარიანტთან შესწორება არ ეტყობა. და შეცამეტე კარის ბოლოს გვერდზე უწერია, გამოშვებულია აკადემიის ეგზემპლარშიო, მაგრამ ეს კი არ ვიცით, ეს შენიშვნა მარტო ბოლოს ეხება თუ მთელ ორ თავს დილარიანად ცნობილს. არ ვიცით აგრეთვე, აქვს ამ ორ თავს დედანში რაიმე შენიშვნა ისეთი, რომელიც უჩვენებდეს სიყალბეს დილარიანის თავებისა თუ არა. მაგრამ რაკი ამ გვარ შენიშვნას ჩვენ ეპოულობთ სხვა ხელნაწერში. როგორც ქვემოთ დავინახავთ, ჩვენ გვგონია, ამ გვარივე შენიშვნა იქაც უნდა ყოფილიყო. დაგვჩაბ კიდევ ერთად-ერთი ხელნაწერი ამირან-დარეჯანიანისა № 1623, წერა-კითხვის საზოგადოებისა, ნუსხა-მხედრულის ხელის ნაწერი და სრული. ხელნაწერი გადაწერილია 1776 წელს, აპრილის 27, ვინმე გიორგის მიერ³⁰. ხსენებულს ხელნაწერში მოიპოვება ორი თავი დილარიანათ აღიარებ-

²⁹ ხელნაწერი შეიცავს სულ 128 კაბადონს და ნაწერია ორი სხვა-დასხვა ხელით. ერთ ადგილას დატულია შემდეგი ლექსი:

„ბევრია მეფეთ ამბავი, არ გათავდების მშობითა,
ანუშირვანის ამბავი მამშია არაკობითა.“

ზოგნი იბრძვიან, არიან ნიადგა რაზმთა წყობითა
ზოგნი გლაბათა მისცემენ. სხედან ლეთის მოშიშობითა“.

უკანასკნელ ფურცლის ბოლოში წითელის მკლნით სწერია:

„გასრულდა დარეჯანიანი. ავთ წერისათვის ნურაინე გუწვევს. ეს დარეჯანიანი დიდის ხელმწიფის რუსეთის ქალაქს ასტრახანს დააწერა. გიორგობისთვის მ მივეყვით წერას. კა გავთავეთ.“

³⁰ ბოლოსიტყვაობა ხელნაწერისა ასეთია:

აღმწერი ამა წიგნისა, უნდოა ვინმე მონაი.

ვთხოვ ცთომილთა შენდობას, ვინცა შეატყოთ ქონაი,

ხმობენ მწერალნი, არ თქმული არს ცისა ღრუბლის არ ქონაი.

ეგრეთვე—წიგნსა არ აქენდეს ტყუილისა რა წონაი.

გიორგი (ჩართულად).

აპრილის 27 ქ-ის უად

ბულის მოთხოვნისა, მეთორმეტე და მეცამეტე. ამ ხელნაწერიდან არის დაბეჭდილი ის ორი თავი ვითომ-და ძველი დილარიალისა, რომელიც ზ. კიკინაძემ გამოსცა. ამაზევეა დაყარებული ბ-ნი ჯანაშვილის თარგმანიც.

თუ ამ ორ თავს შევედარებთ ჩვენ ლარაძის დილარიალს, დავრწმუნდებით, რომ მათში არავითარი მსგავსება არ არის. ეს ასეც უნდა იყოს, რაკი ლარაძის დილარიალს არავითარი კავშირი არა აქვს სარგის თმოგველის შრომასთან გარდა სახელისა. მაგრამ ეს კი საფიქრებელია, რომ თუ ლარაძე დარწმუნებული ყოფილიყო, რომ ერთი ორი თავი დაცულია ამირან-დარეჯანიანში ძველი დილარიალისა, თავის თხზულებას ცოტა არ იყოს დაამსგავსებდა ამ შრომას და შეიძლება სულ შეეტანა ეს ნაწყვეტი თავის შრომაში. უნდა ვიფიქროთ, ლარაძე ამ ნაშთის მიხედვით და მისი დედა აზრის მსგავსად შეთხზვიდა თავის დილარიალს. ეს მით უფრო საგულისხმოა, რომ ლარაძე, როგორც ვნახეთ, აღდგენას ჩემობს ძველი დილარიალისა. არა ვგონებ, ისეთ მწიგნობარ კაცს, როგორიც იყო ლარაძე, წყაითხული არ ჰქონებოდეს ამირან-დარეჯანიანის ხელნაწერები. ამირან-დარეჯანიანის ცნობილი ხელნაწერები ბატონიშვილების ნაქონია უმეტესი ნაწილი და ბატონიშვილებთან ლარაძე საქართველოშიაც და პეტერბურგშიაც შესული კაცი იყო.

ეხლა ვნახოთ, როგორ იწყება ეს ორი თავი ამირან-დარეჯანიანის ხელნაწერებში. სათაურათ აქ სწერია: „კარი მეათერთმეტე. ჭიმშერი ხაზართა მეფისა დილარის შვილის ამბავი“. შემდეგ მოყვანილია ასეთი შესავალი: „ოდესმე მეფეს ხაზართასა დაეპყრნეს ყოველნი ქვეყანა სიმხნითა და სიქველითა. ყოველნი მონებდნენ, უძრწოდეს ყოველნივე გარემონი მეფენი, რომელნიცა თვითველად აღწერილი არს სერგის თმოგველისაგან სიმხნენი და გოლიათობანი სიჭაბუქისა მისისანი. ამა უსწოროსა და სახელოვანსა ხელმწიფესა ეწივა სნეულება დიდი და გარდაიცვალა ამიერ სოფლით“. შემდეგ მოთხრობილია, რომ ამ ხაზართა მეფემ (უნდა ვიგულისხმოთ დილარმა) მოიწვია სიკვდილის დროს თავის ძმისწული ხოსრო და მას ჩააბარა თავის შვილი ჭიმშერი და ანდერძად დაუგდო, ათ წლამდის ესწავლებინა ყოველნი ზნენი სამამაცონი და შემდეგ დაემტკიცა მისთვის მეფობა ხაზართისა. აქედან იწყება ამბავი ჭიმშერისა და მისი თავგადასავალი. მეთორმეტე თავში მოთხრობილია ამბავი ჭიმშერის შვილისა, რომელსაც ჭიმშერივე ჰქვიოდა და შემდეგ მერსახელად დაერქვა არმოკლა მზე-ჭაბუკი. ჩვენის აზრით, მარტო ეს სათაური ამტკიცებს, რომ ხსენებულ ორ თავს არავითარი კავშირი არა აქვს სარგის თმოგველის დილარიალთან. როგორც დავინახეთ, რუსთველის სიტყვებიდან, „დილარიალის“ ანუ „დილარგეთიანის“ თავი გმირი დილარგეთია, და „დილარიალში“ მოთხრობილი უნდა იყოს მისი გმირობანი და თავგადასავალი, ვინაიდან სარგის თმოგველს დილარგეთი უქია და არა მისი შვილი ჭიმშერი. თუ სარგის თმოგველს ჭიმშერი ექო, მაშინ მისი თხზულება „ჭიმშერიალი“ იქნებოდა და არა დილარიალი ანუ დილარგეთიანი. თუ ზემო მოხსენებულ თავების სახელები გვინდა, ერთს „ჭიმშერიალი“ უნდა დავარქვათ და მეორეს „არ-მოკლა მზე-ჭაბუკიანი“ და ყოველ შემთხვევაში—არა „დილარიალი“.

გარდა ამისა მოთხრობის შესავალი თვით გვეუბნება, რომ სიმხნენი და სიქველენი ხაზართა მეფისა დილარისა თვითველად მოთხრობილია სარგის თმოგველისაგანაო. ცხადია, ამას ამბობს სხვა ავტორი სარგის თმოგველზე და არა თვით სარგის თმოგველი თავის თავზე. მასსადაამე, თხზულება არ ეკუთვნის სარგის თმოგველის შრომას. ამ შენიშვნით ავტორს ამ ორი თავ-

ვისა ეს უნდა ეთქვა მკითხველისთვის, რომ დილარის ამბავი, სიმხნე და სიქველე თვითუღალად აღგვიწერა სარგის თმოგველმაო და ეხლა მე მისი შვილის ჩიმშერის ამბავი შევთხზუო. აქ ჩვენ, თუ გნებავთ, გაგრძელება გვაქვს დილარიანისა და არა თვით დილარიანი. როგორც ნანუჩა ციციშვილმა დასწერა გაგრძელება ვეფხისტყაოსნისა და მოგვითხრა ტარიელის შვილის და სხვების ამბავი, ისე უცნობ ავტორს განუზრახავს გაეგრძელებია დილარიანის ამბავი. აქ მხოლოდ ის თვალსაჩინო განსხვავება არის, რომ ნანუჩა ციციშვილს ხელში ჰქონდა „ვეფხისტყაოსანი“ და მას მიბაძა გაგრძელების შეთხზვაში, ჩვენი „ჩიმშერიანის“ ავტორს კი სრულებით ნახული არა ჰქონია ძველი „დილარიანი“ და მისი გაგრძელება დასწერა ამირან-დარეჯანიანის მიხედვით და მასში ჩააქერა თავის თხზული გაგრძელება დილარიანისა, რომელსაც, როგორც მოვიხსენეთ, ჩიმშერიანი უნდა დაერქვას და არა დილარიანი. ჩვენ ტყუილად არ ვამბობთ ავტორმა ამირან-დარეჯანიანის მიხედვით დასწერაო. ვინც კარგად დაუყვირდება და ყურადღებით გადიკთხავს ამ ორ თავს, დარწმუნდება, რომ აქ ყოველგან და ყველაფერში მონური მიბაძევა ამირან-დარეჯანიანის მოთხრობისა, იგივე ენა, იგივე შედარებანი, იმავე მდეგებთან და მხეცებთან ბრძოლა და გამარჯვება და სხვაა³¹. ყველაფერი ეს გასაგებია მიბაძველი მერმინდელი ავტორის მხრით, მაგრამ შეუძლებელია, თუ ამ თხზულებაში ვიცნობთ ჩვენს სარგის თმოგველის შრომას. უკანასკნელ შემთხვევაში გავოცა, რომ სარგის თმოგველი ჩათლახი ავტორი ყოფილა, სუსტი მიმბაძველი მოსე ზონელისა და არა ის „ენა დაუშრომელი“ ავტორი „დილარგეთიანისა“, რომელსაც ასე მოწიწებით იხსენიებს რუსთველი. ყველა ორიგინალურ თხზულებას თავის ელფერი აქვს და, ეგონებ, სარგის თმოგველის შრომასაც თავისი ელფერი ექნებოდა. ყოველ შემთხვევაში ეს შრომა არ უნდა ყოფილიყო სუსტი მიბაძევა ამირან-დარეჯანიანისა. მოხსენებული გარემოების მიხედვით საკმაოდ სჩანს, რომ ეს ორი თავი ამირან-დარეჯანიანისა უნდა იყოს შეთხზული უცნობი პირისაგან არა უადრეს მეჩვიდმეტე საუკუნისა. შემთხვევლს მიუბაძავს ამირან-დარეჯანიანის თავებისათვის და მის მოთხრობის გმირათ გაუხდია დილარის შვილის ჩიმშერის ამბავი, ხოლო ეს „დილარიანი“ მას სცოდნია იმდენად, რამდენათაც ჩვენ ვიცით, ესე იგი რუსთველის და სხვების ცნობებიდან, რომ ეს თავები არც ძველ ამირან-დარეჯანიანს ეკუთვნიან და არც სარგის თმოგველს, ამის დასამტკიცებელი საკმაო საბუთი თვით იმ ხელნაწერშია, საიდანაც დაბეჭდილია ეს თავები. მეთერთმეტე თავს აქ გვერდზე ტექსტისავე ხელით უწერია:

„ქ. ვინცა სწერდეთ, ამ ამბავს ნუ დასწერთ. ეს ამ წიგნის მთქმელისა არ არის. ვიდასაც ცრუს ქრცხინვალ“... (გაგრძელება აშიაზე წაჭრილია).

რაც აქ აკლია ამ პირველ შენიშვნას, ის დამთავრებულია მეთორმეტე თავის შენიშვნაში. ამ მეთორმეტე თავსაც გვერდზე უწერია ასეთი შენიშვნა:

„ქ. ნურცა ამას დასწერთ: ესეც იმ ცრუს ქრცხინვალელის კაცისაგან არის ნალაყბი და მოგონილი“.

³¹ ენის მხრით თუმცა ავტორი ჰბაძავს ამირან-დარეჯანიანის ავტორს, მაგრამ მაინც შეგბვლებათ ისეთი სიტყვები, რომელნიც მეთორმეტე საუკუნეში არ იხმარებოდნენ, მაგალითად, დურბინი და სხვა.

ეს მინაწერები ცხადათ ამტკიცებენ, რომ დილარიანათ აღიარებული თავები მერმეა შეტანილი ამირან-დარეჯანიანის ხელნაწერებში და ისინი არ ეკუთვნიან არც მოსე ხონელს, ამირან-დარეჯანიანის ავტორს, და არც სარგის თმოგველს; ჩვენამდის მოუღწეველის დილარიანის ან დილარგეთიანის ავტორს, არამედ ვილაც ქრცხინვალელ კაცს არა უადროვეს მეჩვიდმეტე საუკუნისა. უფრო საგულისხმოა, რომ ავტორი მეთვრამეტე საუკუნეს ეკუთვნის. სხვებ ხელნაწერებში შეიძლება იყოს დაცული სახელი იმ ქრცხინვალელი კაცისა, რომელსაც შეუთხზავს „ჯიმშერიანი“ და ჩაუკერებია ამირან-დარეჯანიანის ხელნაწერში. ყველა ზემო თქმულის შემდეგ ჩვენ ვგონებთ, ნება გვაქვს ასეთი დასკვნა გამოვიყვანოთ: ზემო აღნიშნული ორი თავი ზოგიერთ ამირან-დარეჯანიანის ხელნაწერებისა არც ამირან-დარეჯანიანის ავტორს ეკუთვნის და არც ძველი დილარიანის ნაწყვეტს წარმოგვიდგენს, არამედ შეადგენს განცალკევებულს შრომას „ჯიმშერიანს“; შეთხზულს არა უადროვეს მეჩვიდმეტე საუკუნისა ერთი ვინმე ქრცხინვალელის ავტორის მიერ.

(მოამბე, 1900. 11, გვ. 41—56).

ქალღმრთის ხანის თაობაზე

Нашествие монголов в XIII в., порабощение страны врагами, опустошения Тамерлана, многочисленные вторжения персов, османов и тезгин и нескончаемые междоусобные войны привели Грузию в крайний упадок и вызвали в стране сильное падение культуры в XIV—XV в. При каждом нашествии погибало конечно большое количество памятников литературы и письменности. Церкви, монастыри, частные дома— все подвергалось разорению. Вследствие этого до нас не дошло, вероятно, и сотой доли тех письменных памятников, которыми располагала Грузия. Дошедшие же памятники главным образом церковно-религиозного содержания. Это объясняется прежде всего тем, что такого рода памятников было великое множество в Грузии вследствие преобладания религиозного направления во все время средних веков. Церкви и монастыри, разбросанные по всей Грузии в большом количестве, обильно были снабжены церковно-богослужебными и другими книгами религиозного содержания. Некоторые монастыри располагали библиотеками, в которых насчитывалось по несколько тысяч рукописей. Почти при всех церквях и монастырях имелись так называемые тайники, куда прятали церковное имущество при нашествиях врагов; затем церкви и монастыри в Грузии, как известно, были иногда в таких малодоступных горных трущобах, куда не всегда проникали завоеватели. Наконец, когда ценные рукописи религиозно-церковного содержания попадали в руки врагов, благочестивые люди, цари и царицы, епископы и священники, князья и дворяне, эристы и вельможи, словом все, у кого была какая-нибудь возможность, старались выкупить из рук неверных такого рода рукописи и вновь пожертвовать их церквям. Редкие из дошедших до нас ценных рукописей церковного содержания не

имеют приписки или даже по несколько приписок, что они выкуплены из рук неверных и снова пожертвованы церквям. Спасать и выкупать книги религиозного содержания считалось делом благоугодным. Не то было с рукописями светского содержания. Их почти не было или очень мало было в монастырских библиотеках и при церквях. Они были преимущественно при дворах царей, вельмож и эриставов, у людей светских, в частных домах, и потому легче уничтожались и пропадали по время нашествий врагов и междоусобных войн. Если они попадали в руки врагов, то их не считали нужным выкупать: это не было делом благочестия, этим нельзя было спасти душу, получить прощение грехов и определить себе поминование в церквях. Господствовавший в цветущее время царства большой интерес к поэзии, к светской литературе и к истории пал при общем падении культуры; при дворах царей уже не было поэтов, одописцев, историографов. Просматривая дошедшие до нас акты времен упадка, легко заметить, что писцы их, царские секретари, иногда очень мало грамотны: очень часто они не умеют верно писать корониконы.

Книжное дело, если оно и прозябало еще, сосредоточилось исключительно при монастырях, а там царило суровое аскетическое направление, которое все более и более усиливалось, все светское изгонялось и считалось источником соблазна. Рукописи светского содержания, книги исторические и поэтические стали постепенно исчезать в эту печальную эпоху. Светские люди, которые нынче так или иначе еще интересовались, были малограмотны и, переписывая такого рода книги, допускали невероятные искажения и ошибки. Когда за периодом упадка культуры в Грузии наступила эпоха возрождения в XVI и XVII в., и под влиянием персидской литературы снова пробудился интерес к поэзии и светской литературе, то естественно должны были обратиться к изучению и собиранию остатков национальной литературы и поэзии классического периода. Стали разыскивать и собирать рукописи, переписывать и распространять их. Но очень много произведений уже не оказалось, многое безвозвратно погибло, от некоторых дошли обрывки. То, что пережило период упадка и падения культуры, дошло в искаженном и изуродованном виде. Древних, подлинных списков, видимо, уже не было. В поздних уцелевших рукописях вместе с перлами были плевелы. Люди эпохи возрождения это чувствовали, и у многих явилось желание проредактировать старые тексты, исправить, пополнить и дополнить произведения древних поэтов и других авторов. Сначала такого рода пополнению или, скорее, искажению, подверглись поэтические произведения. Известная поэма «Вепхис-тгаосани» — «Человек в барсовой коже» была сначала пополнена многочисленными стихами, а затем продолжена неким Нануча Цицишвили в XVII в. Мы до сих пор не имеем ни одного древнего списка этого произведения. Дошедшие до нас рукописи не древнее первой половины XVII века, и между ними нет ни одной, которая не имела бы поздних вставок и пополнений. Оды Шавтели и Чахрухадзе дошли до нас еще в худшем виде. Путани-

ца в текстах, пропуски, перестановки слов и поздние вставки делали эти произведения малопонятными. Очень многое выяснилось только после трудов профессора Н. Марра³², но многое в них остается еще не выясненным. Сравнение описков дошедших до нас рукописей мало помогает делу. Тексты их не дают существенных различий. Очевидно все рукописи восходят к одному и тому же плохо сохранившемуся списку. То же самое можно сказать относительно рукописей «Велхисткаосани» и других произведений. То, что случилось с поэтическими произведениями, имело место и для исторических трудов.

(Описание рукописей, II, 54—57).

გმობმანსბი

45 (=1580). Ростомнани, *გმობმანსბი*, рукопись in folio большого формата, в 42×27 сант., писана на прекрасной бумаге красивым, крупным и круглым письмом мхедрули. Заглавия, первое слово каждого четверостишия и союз „და“ обыкновенно начинающий в «шари» четвертый стих, исполнены киноварью; текст писан черными чернилами. Эта великолепная рукопись, к сожалению, сильно пострадала: досчатый переплет, обтянутый черною кожей с застежками, ободран, первые 17 листов в начале рукописи и 40 в конце попорчены: листы большею частью порваны, а от некоторых сохранились только клочки. Начальный лист — в бордюре из золота; в верхней части листа зарисован герб грузинских царей; края бумаги и здесь ободраны. Рукопись украшена рисунками персидского стиля, исполненными в разных красках, но иллюстрация не доведена до конца; вторая часть рукописи без миниатюр, хотя места для них оставлены. Всех рисунков, принимая во внимание и попорченных, я насчитал 61. Некоторые из них занимают целые листы. Пагинация обозначена и по тетрадам и по отдельным листам на поле внизу буквами мхедрули. Всех листов было 496. Бумага, судя по водяным знакам, не одинаковая; филигранями служат: в одной половине листа геральдическая лилия в гербовом щите, увенчанном сложного рисунка короною, под щитом монограмма JH; в другой половине листа корона с крестом сверху и в середине и с монограммою внизу SK; в одной половине листа монограмма в виде VI, в другой в виде IV. Рукопись переписана в Москве по приказанию царя Бакара, сына Вахтанга VI. Дата не указана, но мы знаем, что Бакар выехал в Москву в 1725 и умер там в 1750 г. (Н. Г. II, 1, р. 628), стало быть, рукопись могла появиться только во второй четверти XVIII века, вернее всего в 1749—1750 гг. Переписчиком был некто Георгий Лукадзшвили, который сопровождал в Москву кн. Георгия Мхеддзе. Миниатюристами были тоже грузины, находящиеся при Бакаре, а на-

³² Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии. Кн. IV, Древнегрузинские одописцы. СПб, 1902.

блюдение и руководство над исполнением всего дела было поручено Бакаром двум его сыновьям, Левану и Александру. Следует заметить, что Леван родился в 1739 г., но в 1753 г., уже был женат на княжне Сибирской (Н. С. II, 1, р. 628). Если мальчику поручили надзор за работою, то ему было, вероятно, не менее 10 лет. Вот почему переписку рукописи следует отнести к 1749—1750 гг. Всеми указанными известиями мы обязаны послесловию в стихах, которое и приводим:

ადიდნეს ღმერთმან სვე მისი, ვისთვისცა მე ვღალადება.
მაქვს დაუცხრომლად დიდება მონასა კვლა და კვლადება,
ნერგ დავითის ცხებულის მეფის ბაქარის წადება.
და სრულ უოს ყოველი. ვითარცა ამისი იქმნა მზადება.

ქართველთა მეფის ბრძანება გვესმა ძეთა და მონათა.
ლევანს და ალექსანდრესა, მათთა ძვირისა წონათა.
სურვილი როსტომიანთა დაწერა, თანა ქონათა,
და დახატვა გმირთა სახეთა ყოველთათვის გასაგონათა.

მოიხმეთ თანახლებული მცნობი ძალისა ჩვენისა.
დავადეთ ესე ბრძანება, ვითა რა ნახოთ თქვენ ისა,
დახატვა სწორად დაწერა საამოდ წაშკითხვენისა.
და სრულ იქმნა ვისგან ვისითა მრთლად სახედ მოგისვენისა.

იმერთა ძირთა მოსახლე გარდმოსულია ამერთა,
გიორგი კნიაზ ფხვიძე შერთვით ქართველთა ამერთა.
ძველად გძლად მათი მონა და ეერაიენ გააწამეთა,
და იგი არს თანა ჳმობილი, ვინა მსახურა ყმა-ბერთა.

მას ჰყუნადა მონა მცირელი, მისი თან შეცაზდილია,
გიორგი სახელ-ღებული, გვარათ ლუკაძისშვილია,
წერა-კითხვითა მსწავლული არვისგან შენაცილია,
და მას მიჰხვდა ესე ბრძანება, ვით ზომით მონაწილია.

ჩვენ ორნი ძმანი მოურნეთ მახედან დადგინებულნი.
გვისხენ მხატვარნი ჩვენნივე, მონანი დატადებულნი.
სწერეს, დასახეს მსგავსისა, ვითარცა იყო ღებულნი.
და დიდს რუსეთს მოსკოვს ქალაქსა არს სამეუფოთ გებულნი.

Начало текста с сохранением знаков препинания:

ქ: დიდება: ღმერთსა: კარი: პირველი: როსტომიანთა: ეს: არა!
დასაწყისი: მანუჩარ; ჳელმწიფისა: და: საამ ფალავნისა.

ში: შემოქმედო: ნუ: წამწყმედ: დამხსენ: სახმილთა: აღია.
თავი: ეს: არის: როსტომთა: ბოლომდის: ლექს: მრავალია:
ქაიხოსრომდი: გაელექსავ: მღრთით: ვიტყვი: რა: სავალია.
და: ნეტარ: რა: გიყო: სპანდიერ: სოფელი: წარმავალია:

ბრძენი: ვინცა: ხართ: გასინჯეთ: სცნათ: ჩემი: დანაპირება.
მიბრძანეთ: ფილასოფოსნო: გან: სჯობს: გვარსა: ზდილობა.
თქვენ: შემახვეწეთ: უფალსა: არ: მიყოს: ქუევის: მცირობა:
და: გამომიჩნდების: ლექსზედა: აწ: ჩემი: გულმახვილობა.

იყო: მანუჩარ: ჯელმჭიფე: გმირი: და: სახელიანი.
 საამ: არს: ნარიმანის ძე: მორკმული: ნიბროზიანი.
 მას: ჯელთა: ჰქონდა: ქალაქი: ზაული: სიმაგრიაანი.
 და: სხვა: ძე: არ: ესა: შემდეგად: უმუნეთი: ქდა: გულ(მაგრიანი).

Ростомнани представляет из себя сокращенный перевод в стихах той части Шах-Намэ, которая начинается с рождения Заала и кончается смертью Госташаба. С содержанием «Книги царей», как это установлено теперь Н. Марром, грузины были хорошо знакомы еще в XI и XII веках³³. Есть большое вероятное, что перевод этой знаменитой книги, если не в стихах, то по крайней мере в прозе имелся раньше на грузинском языке. Н. Марр указывает в Публичной библиотеке в Петербурге (Собрание князя Грузинского №—50) дефектный экземпляр прозаического перевода Шах-Намэ. Автором грузинского Ростомнани царь Арчил считал Хосро Турманидзе, но Н. Марр, разобрав послесловие Ростомнани Петербургской публичной библиотеки (Собрание кн. Грузинского №—15), совершенно правильно установил, что перевод Ростомнани принадлежит не одному Хосро Турманидзе, а несколькими лицам, упоминаемым самим Турманидзе. Люди эти суть: «хевис-бери» и старшина Грема (?) Сабашвили, сын Сограта (Согратисдзе-Сабашвили), который является автором той части Ростомнани, которая начинается от рождения Заала и доведена до Лораспа; Хосро Турманидзе, который приписывает себе перевод 972 стихов (вероятно четверостиший), или рассказа о Спандиате Барзу целиком, и Парсадан Горгниджанидзе, известный историк, который, как видно, работал над Ростомнани в бытность свою в плену в Шуштаре (в Аравии) в третьей четверти XVII века. По имеющимся пока материалам нельзя точно установить, что принадлежит в Ростомнани Парсадану и вообще каждому из трех названных лиц, но участие всех их в переводе Шах-Намэ бесспорно устанавливается записью в конце Ростомнани, которая, к счастью, сохранилась и в разбираемой рукописи перед послесловием переписчика и которую мы долгом считаем целиком привести:

ქართველმც არის უფალი, ყოელის მპრობელი ზესია,
 მე ხოსროვ თურმანიძემან ამბავი ვპოვე ესია.
 უცხო. ტურთა და ლამაზი სპარსულად იყო ესია,
 და პატრონმან ჩემმან მიწმანა. ქართულად სწერე ესია.

სანდორ ბარზუს ამბავი აწ სრულად გაიგონების.
 მტერი ორგული ყოველი მეფესამც დაეღონების,
 ცხრაას სამოცდა ორმეტსა ლექსს ხოსროვ მოეგონების.
 და ვინც ნახოთ, ჩემსა ლოცვასა ნურავინ დაეღონების.

³³ См. статью Н. Марра: *ორიოდე სიტყვა „შაჰ-ნამე“-ს ქართულ თარგმანის შესახებ* (Газета «Иверия» 1891 г. №№ 132, 133, 135). К выводам к которым пришел Н. Марр в этой статье относительно перевода и авторов Ростомнани, пока ничего нового не прибавлено. О Ростомнани довольно подробно писал еще Хаханов (см. Очерки по истории грузинской словесности, вып. 3, стр. 112—119) и З. Чичинадзе. Грузинские писатели XVII ст. на груз. яз.

სხვად ბევრი აკლდა ამ წიგნსა პირველად თარგმანულთაგან.
პატრონი ჩემი სვიმონ, სვიანმცა არის სულთაგან,
მათსამცა ძეთა მიხედვის, რომე შორიკონ მტერთაგან,
და ძმათა მათი წყალობა ნუ მოეშლებიხს ხმელთაგან.

ეს გლახ გამართებს, თაო, ჩემო ლოცვისაგან არ დასცხრია.
ღმერთსა ხშირათ ეთაყუანე, გაათავე, რაცა სთქვია,
მანუჩართი ბაშანამდის ორსა თვესა დაეწერია,
და კვიანსა და გონიარსა მყადრმან კაცმან აღრე მძლია.

შუმტარს უბრალოთ ტყუეთ ეიყავ ფარსადან ლექსის წერიამჟ.
არა მყავს მშველი მომხმარე, არც მეფე არცა ერია,
ძმა მახლავს ჩემი უმცროსი მეღვინეა³⁵ შვენიერია,
და შევლად იმედათ მეცა მყავს მყურობელი სახიერია.

როსტომიანთმე გამღვქსავეი სოგრატიძე საბაშვილი.
ზალის შობათ ლოარსპამდის³⁷ ლექსი შითქვამს სიტყვა ტყილი,
გრემელთ თავე, ხვეის ბერი, ჯელმწიფეთა თანა ზრდილი.
და შენდობასა მიბრძანებდეთ, ვინცა ნახოთ ჩემი თქმული.

სამოციასა წლისა იქნეთ, მოიგონეთ მონახსენი,
ღვინოს ნუ სვამთ, თვით მთვრალი ხართ, ღმერთმან მოცა(თ) ყავარკენი.
სადავესა ნუ უყურებ, სამლოთო გაეც საჭურჭლენი,
და ეამსა ნურვინ მიენლობით, ვართ ამისი მოაყენი.

რა მტვერი ასტუდეს, გუშაგთა ველარა ნახომ შთის მტრი.
წამწამთა წინა შობასა არ გაათენებს შის მტრი.
არ დაბორკილდეს ვაჟკაცი ეამსა სამოცის წლის მტრი,
და კიცა სამოცდა თორმეტი გაქუს, გამართებს სამარის მტრი.

ამა წიგნსა უღვევლსა, გრძელათ უთქვამს კაცსა ბრძენსა.
თავი ბოლო ნაკლები აჭეს, რაც რომ უთქვამს ენას(ა) ჩვენსა.
ცოტა რამე მე ვარჩიე საკითხავათ მოგალხენსა,
და რაც აკლია, ვინც ათაოთ, სამოთხე ხედეს სულსა თქვენსა.

Другая запись в середине текста заставляет думать, что над Ростомиани, кроме выше указанных лиц, работал еще некий Серапион. Автор упоминает о Баграте, по всей вероятности Мухранском владетеле³⁸, и несколько наивно заявляет, что Руставели не может сравниться с ним. Следует мнимый ответ Руставели, а затем Баграта, который, отдавая должное многоопытности Серапиона, заявляет однако, что царь должен быть богобоязливым, добродетельным и заботиться о духовных делах и что труд Серапиона не принесет ему пользы в той жизни. Запись эта имеется во многих списках Ростомиани, не исключая и петербургского, но мы приведем ее из №—1505, так как только в этой рукописи четверостишия имеют соответствующие оглавления. В начале

³⁴ В оригинале лექსი სწერია.

³⁵ В петербургской рукописи более правильное чтение, მეღვინეად. Мелик-Садат или Мелик-Садат-Бег был брат Парсадана Горгнджанидзе (Н. Г. II, 1, p. 512).

³⁶ В петербургской рукописи: ამ როსტომიანთ.

³⁷ В петербургской рукописи: ლოარსპამდის.

³⁸ Багратов Мухранских было три; из них первые два жили в XVI веке, а третий в XVII.

приведена такая фраза: აქა მელექსე ავად გახდა, რა ექნა ამ მარტვილების ვარდამკედე — «здесь стихотворец заболел, что мне делать с этими детьми!» (тетрадь 26, лист 8 verso). Затем идут три четверостишия:

ბაგრატ ენახე, მარანსა ჯდა, მუხრანს შექნა ნადიმობა,
ხეულო საუდართ აშენება, დაიჭირა ბატონობა,
ძველი ტახტი განახლა, პოვა მღვთითა მორკმულობა,
და ნადლევი ვარ რუსთველისა, თუ მეტი ქნა ჩემოდნობა.

აქ[ა] რუსთველისაგან პასუხის შექცევა.
რას მამერჩი ბერი ბერსა, მე გავლექსე ლამაზ ენა,
აშიეი ვარ თვალ-წარბისა, ეინ სოფელი დააშენა,
შენ ტყუილად შემოგფიცეს, მათ აუბნეს ტკბილად ენა,
და თუმცა ფასი არ მიბოძა, მან რუსთაეი ამიშენა.

აქა ბაგრატის პასუხის შექცევა.
ვიცი, ჩემო სერაპიონ. ხართ მრავლისა მონახული,
მეფე უნდა ღვთის მოშიში, სიკეთითა დანერგული,
ამ სოფლისა დიდებასა მირჩენია მცირე სული,
და არას მარგებს საუკუნოს საბრკოთ შენი კირნახული.

Мы имеем и другое литературное упоминание о Серапионе. Автор «Шахнавазхани» Пешанг Бертадзе сообщает, что Серапион воспел героя Ростома. Имеются и другие упоминания о грузинских переводчиках «Книги царей». Так, например, Кайхосро, автор «Оманиани» в предисловии своего произведения говорит, что какой-то Кеделаури воспел туранцев и Ростома Заулистанского. Царь Арчил в своем Арчилиани сообщает, что Бардзим Вачнадзе переложил в стихи рассказ о Сааме. Все это бесспорно доказывает, как отметил Н. Марр, что «Шах-Намэ» переводился на грузинский язык одновременно и по частям.

Разбираемая рукопись, как видно, поступила в Общество грамотности из библиотеки кн. Александра Вахтанговича Орбелиани. На обороте переплета имеется его запись, указывающая, что рукопись принадлежала прежде царю Вахтангу VI (?), и когда царицу Дареджану отправили в Петербург, ее сопровождал отец Александра Вахтанг, который на возвратном пути в Москве получил в подарок сей Ростомани от своего родственника и друга Димитрия Багратиона. როსტომიანი ესე ნაქონია მეფის ვახტანგისა. როდესაც დარეჯან დედოფალი პეტერბურლსა წაიყვანეს, მამა ჩემი ვახტანგ თან ახლდა და იქითგან დაბრუნებაზე მოსკოვში დიმიტრი ბაგრატიონს ეჩუქებინა. მამაჩემისთვის როსტომიანი ესე ნათესაობის, სიყვარულის გამო. თა აღექსანდრე ჟამბაყურიანი ორბელიანი.

Какие-то комики М. и Г. Чолакашвили в иронической приписке советуют Александру Орбелиани молчать, когда его не спрашивают. Какое же родство, спрашивают они, могло быть между вами и царем Вахтангом или Димитрием Багратионом? სანამ არა გკითხონ რა, თქვენ თვითონ ნურას იტყვიეთ, ამიტომ რომ არ დაგვეჩერება რა. მ. ჩ.

რა ნათესაეი იყო მეფე ვახტანგ თქვენნი ან დიმიტრი ბაგრატიონი? რა გენაღლება, სულ ჩუმათ იყოთ. გ. ჩოლოყაშვილი. Тут же приписан ответ Александра Орбелиани, который указывает на свое родство с упомянутыми лицами. მე თქვენისთანა არა ვარ, დავჩუმდე. თქვენ ბრუნდე სიარული გიყვართ და იმ გზაზე არ შემოიძლიან გავლა. მეფე ვახტანგ ჩვენი სახლის ნათე-

საგი ასე იყო: იმის დისწული ელენე პაპი ჩემის მამის ელიზბარ ეშკალაბაშის ცოლი იყო, და ნათესავი უოფილა თუ არა? და თუ დიმიტრი ბაგრატიონის ნათესაობა გინდათ შეიტყუოთ, მობრძანდით და ამისაგან მოწერილს წიგნს გაჩვენებთ: შენ მ. ჩო. და კნ. გ. თა ა. ვ. ძე. ჯ. ორბელიანი.

Наша рукопись списана, по всей вероятности, с экземпляра, теперь хранящегося в Петербургской публичной библиотеке (Собрание кн. Грузинского №—15). Петербургская рукопись, судя по описанию Н. Марра (газета «Иверия» 1891 г. №№—132, 133, 135), начинается так же, как наша, содержит в конце и в середине те же сведения об авторах Ростомияни, какие мы привели выше. Наша рукопись и по внешности и по украшению напоминает петербургскую. Одинаковый формат, одинаковые украшения и рисунки заставляют думать, что переписчики и миниатюристы во всем рабски подражали оригиналу, хотя рисунков в нашей рукописи меньше. В петербургской Н. Марр насчитал 161. Приводимые Марром отрывки из петербургской рукописи не дают существенных вариантов сравнительно с нашими. Но петербургский список Ростомияни почти на столетие древнее нашего. Он переписан несомненно в 1671 г. Переписчиком, повидимому, был Парсадан Горгиджанидзе, который должен был выполнить эту работу, по предположению Н. Марра, в Шушtare, незначительном городе Аравии. Одна приписка ея в переводе гласит: «Боже, дай в долгоденствии владеть с ею книгою невестке царя царей Георгия Кетеване, аминь. Короникон 359 (= 1671)». Другая приписка поздняя: «Сия книга принадлежит невестке царя всей Грузии Георгия, дочери имеретинского сахлт-ухуцеса Зураба Церетели Кетеване, Боже, дай пользоваться в счастье и благоденствии; июня 22, в короникон 488 (= 1800)». Упоминание в разновременных записях Кетеваны нас не должно смущать, ибо Кетевана первой записи есть жена царя Арчила, невестка царя Георгия XI, а Кетевана второй записи жена царевича Иоанна, невестка последнего грузийского царя Георгия XII. Есть еще одно обстоятельство, которое делает несомненным переписку нашей рукописи с петербургской. Дело в том, что петербургская рукопись имеет на 8 листе вставку Парсадана Горгиджанидзе из нескольких четверостиший, в которых автор жалуется на свою судьбу, на свою ссылку в Шуштар, или Шустер, куда он был отправлен, по словам Парсадана, иранским повелителем без всякого суда, по одному только доносу карталинского царя. Парсадан просит бога даровать ум царям для распознавания правды, а себя утешает тем, что на том свете он будет выше других. Эта вставка повторяется и в разбираемой рукописи, как зависимой от петербургской; в пяти других рукописях, которыми мы располагаем и описание которых будет приведено ниже, она отсутствует. Вставка эта состоит из 4 четверостиший и помещена на 7 листе verso:

ღმერთო, გვედრო. გებარო, სიმატლით სანსევ უკლებო!
უბრალთ შეგებლებულსა შენ მიხსნი. შიპატრონებო.

ვირე ეციობლვარ, ყოველ წუთ ხშირათ ექნა შენი საკებო.
და მეფეთა სიმართლისათვის ჰქუა უბოძე სამცნებო!³⁹.

ქართველთა მეფემ მამბეზლა ჯელმწიფეს ერანელთანა,
არ გამოკითხეს, არაბეთს უბრძანეს ჩემი წატანა,
წამოველ. ღმერთსა მივენდევე, ვერ მამატუეებს სატანა,
და არას ვეპოო, თუ ღმერთი წყალობით იყოს ჩემთანა.

რაცა მიწას დაენარცხოს, მღვთის ბრძანებით აუუადეგბა,
ჰაერშია არ ამოვა, თესლი მიწით გამწუნდება,
თუცა ორბი ზეცაშია არაოდეს არ გაძლება,
და ფარსადან შენ მიწათ იქვეც, ღმერთს მონე და გეშველება.

მღვთის წინაშე აღვილია ტახტის მაგიერ სულარა,
ქართა სანაცელოდ მიწათა გაუთადების მულარა⁴⁰,
შესკამს და კია გაძლების ზოგნი შიგ დაიბულარა,
და ფარსადან იმ დღეს შენ სჯობნარ, მის უკეთესი გინდა რა!

Итак, в рассматриваемой рукописи мы имеем копию Ростомияни: Петербургской библиотеки.

(Описание рукописей, I, 347—358).

46 (=406): Ростомияни Мингрельской библиотеки, рукопись в 25,5×20 сант., писана на бумаге красивым, круглым письмом мхедрули и черными чернилами; заглавия и первое слово каждого четверостишия писаны жиноварью; на каждой странице помещены по пяти четверостиший, когда этому не мешает оглавление. Картонный переплет обтянут черною кожею с тиснениями. Довольно таки пострадавшую от времени рукопись подправил и привел в порядок, как видно из одной поздней приписки, бывший владетель Мингрелии Давид Дадияни. Края испорченных листов подправлены бумагою, недостающие тексты добавлены на другой бумаге и другим почерком; таковы страницы: 9—10, 363—366, 369—370, 739—742, 805—808, 901—904; всех добавленных листов 15; местами текст все же не пополнен, ибо, как замечает Давид Дадияни, он не нашел хорошего оригинала. В некоторых случаях места оставлены для пополнения и самим переписчиком старого текста (как напр., на стр. 50 и 51), очевидно, пропуск был в оригинале; что часто наблюдается в разных списках Ростомияни. Эти места сохранились в №—428 (листы 36 и 37) и №—2384 (лист 97). Пагинация была означена по тетрадам на полях сверху и снизу листов буквами мхедрули, но буквы большею частью обрезаны при переплетении рукописи. Всех тетрадей 57, в каждой тетради по 8 листов. С добавленными листами теперь в рукописи 920 страниц. В конце недостает пять четверостиший текста и целого послесловия №—1580. Начало сохранилось. Бумага рукописи двух сортов, одна потолще, другая потоньше; филигранью последней служит нечто в роде букета цветов из лилий. Эта одна из лучших рукописей Ростомияни. Некоторые ее стихи не встречаются в дру-

³⁹ Этого четверостишия И. Марр не приводит, по оно, вероятно, имеется и в петербургской рукописи.

⁴⁰ В петербургской рукописи: ბულარა.

глих списках, разночтений много, но есть и важные пробелы. Время переписки, судя по почерку и бумаге, вероятно, XVII век. Текст имеет оглавления, указывающие на содержание, чего нет в №—1580⁴¹. Начало представляет некоторые варианты сравнительно с №—1580, поэтому мы считаем нужным привести ее здесь (знаков препинания оригинала по две точки после каждого слова, не сохраняем):

კარი პირველი. დასაწყისი როსტომიანთა. თავი ეს არის პირველი მანუჩარ ჭელმჭიფისა და საამ ფალაენისა. ძლიერო შეუფეო, ნუ მიჰქვდი პატიეთა ამაოდ და შრომისა ზღაპარსა ამას ზედა, და მშვიდობით აკმარე.

1. ში⁴² შემოქმედო, ნუ წამწემედ, საქმილთა დამსხენ ალია⁴³, თავი ეს არის როსტომთა, ბოლომდი ლექს მრავალია, ქიხოსრომდი გაელექსო, ღეთით ვიტყვი რა სავალია, და ნეტარ რა გვიყო სპანდიატ, სოფელი წარმავალია.

ბრძენი ვინცა ხართ გასინჯეთ, სცანთ ჩემი დანაპირობა, მიბრძანეთ⁴⁴ თილასოფონსო, განა სჯობს გეარსა ზრდილობა? თქვენ შემახევენეთ უფალსა, არ მიყოს კვიისა⁴⁵ მცირობა, და გამომიჩნდების⁴⁶ ლექს ზედა აწ ჩემი გულ-მახვილობა.

3. იყო მანუჩარ ჭელმჭიფე გმირი და სახელიანი, საამ ძე ნარიმანისი⁴⁷ მორკმული ნიპროზიანი, მას ჭელთა ჰქონდა ქალაქი ზაული სიმაგრიანი და სხვა ძე არ ესეა შედეგად, კმუნეთ ძადა გულ-ნადელიანი.

Чтобы не повторять начала при описании других рукописей Ростомиани, мы укажем здесь разницу. В №№—1505 и 2384 заглавие приведено в таком виде:

ქ: კარი პირველი როსტომისა, ესე არს დასაწყისი მანუჩარ ჭელმჭიფისა და საამ ფალაენისა. ღმერთო, წარმართე საქმე ჭელთა ჩვენთანი და მოგვეც გონება ვრცელი და განძლიება, ხოლო ჭელი მწერლისა მიწასა შიგან ლებეზა და ნაწერი მისი რჩების. № 2384 к этому еще прибавляет: მეორედ ამის დამწერის ხელი რჩების.

Конец:

მიწერილი წიგნი ნახეს, რაცა ჰქონდა როსტომ მისცა, ხვათანი და ბარგისტანი, მოქედლი ჭრბალი მისცა, გულის ნადელითა ნაწრობი, ხანჯარი და ქამარიცა. და ოქროს უნაგირით შემეული მისცა მრავალი ცხენიცა.

ორი იავუნდის თასი და ნარიჩი ოქროსანი, სხუა მრავალი საქონელი. არა ითქმის ანგარიში, ესე პილოანმან როსტომ ბაბანს მისცა მისანი, და ოთხს ფარსავამდის თან გაჰყვა შეენება ფალაენისანი.

Запись Давида Дадвани 1838 г.:

- 41 В №—1580 оглавления встречаются иногда в виде исключения.
- 42 В №—1505: ჰე, а №—2384: ჰეი.
- 43 В №—1505: დამსხენ საქმილთა ალია.
- 44 В обоих шитованных рукописях: გვიბანეთ.
- 45 В обеих рукописях: ჰქუის.
- 46 В обеих рукописях: გამომიჩნდების.
- 47 В обеих рукописях: შვილი ნარიმანისა.

ეს როსტომიანი ღოდის ძეგნით ვპოვე დაფუშლი ფურცლებად და რაოდენადაც შესაძლო იყო შევაწყობინე და შევაკრვევინე მაგრა, დედანის უპო-არებისა ძლით მეტად ვერ გავამრთელეთ, ბოლოც დაკლებული აქვს, საშვალ ქალაღდის ჩაწების გარდაჲს. 1838-სა წელსა ნოემბრის 29-ს. ტფილისი. დავით დაღიანი (последние два слова вязью).

ჟი მკითხველნო! ამ წიგნს ნუ დასცინებთ, თუმცა ვინ გულის ხმეირაჲ წაიკითხოთ, პპოთმცა აჰას შინა ძველი ზნეობა და ზოგადი ჩვეულება ძველ-თა ქართველთა და გმირულნი მოთხრობანი, რომლითაცა ძველნი ქართველნი შთამომავლობათა, ანდაზად დაუღებდიან და ამით მათ შორის სიმხნესა და ახო-ვანსა ჯულსა განაღვიძებდიან, და სასიბრძნოცა მრავალი იპოება. დავით დაღიანი (последние два слова вязью).

(Описание рукописей, I, 358—360).

47 (=428). Ростом и ани, Рукопись in folio, в 33×22 сант., писана на бумаге круглым мхедрули и черными чернилами, заглавия и первый стих каждого четверостишия писаны киноварью. Рукопись без начала и конца, переплет пропал, но тетради пришиты друг к другу. Текст начинается теперь словами:

და: ნულარ: მემღურვი: მოგგვარე: სევდისა: დამადნობელი:
ტან: სარო: და: პირად: მთვარე: ჭანგ: მახვილი: ხვადი: ლომი;
ეპპოვე: ჩემგან: დაკარგული: ფასკუნჯისა: განაძლომი:
ვითა: გმართებს: დაემზადე: დამხუდი: მზეო: ტანტსა: მჯდომი.
და შენ: მოკახმე: დარბაზები: გაგვინათლდა: ცათა... ჯომი:

Словом, этой рукописи в начале недостает текста, который в №—406 приведен на 1—16 страницах, т. е. целой первой главы и части второй. Несколько листов недостает и в середине, например, одного листа нет после 496 страницы. В конце недостает последней главы и несколько стихов предпоследней. именно то, что в №—406 приведено на стр. 896—920, да плюс еще пять четверостиший и послесловия; текст кончается теперь четверостишем:

დედა: ნახა: ტირილითა, მას სჰანდიატ: ეუბნების:
ჩემგან: მისი: სიკუდილი: და: აწ: მორეენა: არ: იქნების:
ესე: კიცი: ზაულისტანს: რო: ჩემი: დღე: გათავდების:
და რა ექნა: ჩემგან: ჭელმწიფისა: აწ: ბრძანება: არ: ვატყდების:

В рукописи теперь 888 страниц; на каждой странице по пяти четверостиший. Бумага тонкая, без филигранни, почерк, повидимому, XVII века. Приписка позднюю рукою на стр. 107, на поле внизу, указывает, что книга принадлежала некогда царевне Елене: ქ. ეს წიგნი: ბატონი-შვილის: ელენესა: როსტომიანი: Некоторые листы в этом списке с соответствующим текстом несовременны рукописи, а добавлены потом другою рукою. Таковы страницы: 23—26; 31—34; 69—70; 75—82; 93—100; 107—110; 187—188 (этот лист совсем новый и письмо строчное мхедрули). Бумага добавленных листов имеет филигранью три полумесца. Эти добавления XVIII века, кроме указанного одного листа. Пагинация:

сбозначена на каждом листе буквами мхედрули; последний из сохранившихся листов 454-ый. На 3 и 4 страницах приведены по два четверостишия, и оставленные места показывают, что переписчик предполагал тут пропуски в оригинале, но другие рукописи в этих местах не отмечают пропусков. На поле 363 страницы какая-то запись криптографом. На поле 319 страницы сбоку заметка рукою текста:

მლთისა: მადლისა: ნუ: მაგინებთ: სამი: ლექსი: დამჩიომოდა «Ради Бога, не хулите, пропустил три стиха» (четверостишия).

Послесловия №—1580 в этой рукописи не может быть по дефектности, но на стр. 404 сохранилась та часть послесловия, которая принадлежит Сабашвили. Она повторяется и в других списках (№№—406, 1505, и 2384), кроме №—1580. В последнем все предисловия или послесловия разных авторов соединены в одно, причем, как оказывается, дело не обошлось без искажений. О Грემи, столице Кахетии, послесловие Сабашвили не упоминает. Вместо გრემელთ თავი — «глава (старшина) Грემи», все другие рукописи дают чтение მრეველთათავი — «глава прихожан». Затем один стих указывает, что хевис-бери (начальник ущелья) Сабашвили был искусный живописец и плодовитый стихотворец. Если бы все послесловия авторов Ростомияни сохранились на своих первоначальных местах, то легко было бы выяснить работу каждого из них в отдельности. Послесловие Сабашвили сохранилось во всех указанных рукописях там, где оканчивается рассказ о смерти Снаоша. В трех списках послесловие Сабашвили одинаково передается, №—406 дает варианты, которые мы отмечаем в примечаниях.

აქა ქექაოზისაგან სიაოშის სიკუდილის ცნობა:

В №-406 это заглавие приведено так:

გათავდა სიაოშის სიკუდილის ამბავი და ქაიხოსროსაგან სიაოშის სიკუდილის ცნობა.

ამ როსტომთა გამლექსაუ⁴⁸ სოგრატიძე საბაშვილი,
მხატვარია ჭელოვანი, ლექს ულავი, სიტყვა ტკბილი,
მრეველთა თავი, ჭევის ბერი, ჭელმწიფეთა თანა ზრდილი,
და შენდობასა უბრავენდლით, ვინცა ნახოთ ჩემგან თქმული⁴⁹.

სამოციას წლისა იქნეთ, მოიგონეთ⁵⁰ მონახსენი,
ღვინოს ნუ სეამთ, თვით მთვრალი ხართ, ეამმან მოგცა(თ) ყუარაჭენი.
სადავეთა ნუ უყურებთ, დაიფანჩის⁵¹ საჭურჭლენი,
და ეამსა ნუ ვინ მიენდობით, ვართ ამისნი მოაჭენი.

რა მტვერი ატყდეს, გუშაგათა ეელარა ნახონ მთის მეტინ⁵²,
წამწამთა შინა შობასა რა გაათენებს შხის მეტინ⁵³,

48 № 406 გამლექსეული.

49 Ibid, და შენდობასა უბრავენდლით, ვინც იკითხოთ ჩემგან თქმული.

50 Ibid, გაიგონეთ.

51 Ibid, დაიფანჩეს.

52 Ibid, რა მტვერი ასტყდა, გუშაგამან ეელარა ნახა მთის მეთი.

53 Ibid, წამწამთა შიგა შობასა რა გაანათლებს შხის მეთი.

ვით დააბრკოლებს, არ ვიცი, ეპისან⁶⁴ სამოციის წლის მეტი,
და კიკია ორმოცდა ორმეტრის⁶⁵ გაქუს, გმართებს სამარის მეტი.
(Описание рукописей, I, 361—363).

48 (=1505). Ростомიანი, рукопись, пожертвованная Шахро Херхеулидзе и привезенная из Кизляра, in folio, в 32×20 сант., написана на бумаге строчным, но разборчивым мхедрули и черными чернилами, оглавления и первое слово каждого четверостишия писаны кинноварью. Рукопись дефектна, недостает и в начале и в конце; переплет пропал. Пагинация выставлена на каждом листе двумя буквами заглавного хуцури, первая буква указывает номер тетради, вторая счет листов каждой тетради. От первой тетради сохранились три первых листа, наполовину попорченных; остальные листы до третьего листа второй тетради пропали. Рукопись обрывается на 238-ой главе стихами.

ტახტის. გულისათვის. მოკალ. შენ. იმისთანა. შეილია.
ტახტ. გვირგვინისა. აღარ. ნახავს. აწ. სპანდიატის. თვალისა.
ამ. სოფელს. კარგსა. არას. იქს. მეუღლარი. ბარ. შერცხევენილია.
და აწ. პირი. ჭამასპის. შიპყრა. მისგან. გულ. დაღაღულია.

Недостает и попорчены некоторые листы также и в других местах рукописи. Последняя тетрадь теперь сороковая, в которой 7 листов. Обыкновенно в тетради 8 листов. В тексте указаны и заглавия статей, на которые делится Ростомиани, но счет глав не приведен. На каждой странице нашей рукописи помещены обыкновенно по 9 четверостиший.

На странице 10, на поле внизу запись вязью: ელენე — Эленэ. На странице 13, 3 verso поздняя заметка: ქ. ძე სომეხითის მელიქის შეილმა ნინიმ ეს როსტომიანი ოთხს დღეს გარდევითხე და კიდევაც დავისწავლე. როგორც მე ამან მაამო, ოთხს ამისი პირველ მთქმელს აამოს თავის სარწმუნოებაზე. გიორგობისთვის იზ, ქკს უბო.

«Я сын сомхитского мелика (Меликишвили) Ниния в 4 дня прочитал и усвоил сей Ростомиани. Как мне это доставило удовольствие, пусть Бог доставит такое же удовольствие первоначальному автору сей книги по вере его, октября 17-го, в короникон 489 (=1801)».

Бумага рукописи разная по своим водяным знакам. В первой части рукописи филигранью служат: в одной половине листа в картуше В. Ф., в другой половине в картуше же С. Т.; филигрань бумаги другой половины рукописи — большой орнаментированный щит. Встречаются и другие филигранные. Рукопись, вероятно, XVIII века. Хотя наш список Ростомиани и дефектен, но сохранившиеся обрывки трех первых листов дают нам драгоценные сведения об авторе одной части «Книги царей», который нам до сих пор был неизвестен. Мало того, мы даже и не подозревали о существовании на грузинском языке этой части «Шах-Намэ». Как было упомянуто раньше, на грузинском языке известен был

⁶⁴ Ibid, ჭამს.

⁶⁵ Ibid, ოთხმოცდა ორმეტრი.

Ростомшани, т. е. та часть Шах-Намэ, которая начинается от рождения Заала и кончается смертью Госташаба. Все разобранные выше рукописи №№—1580, 406 и 428 только и содержат эту часть Шах-Намэ. Между тем наша рукопись открывает еще перевод других частей «Книги царей», которая предшествуют Ростомшани и носят название «Заакиани» и «Саамиани». Все это занимало в нашей рукописи 128 страниц или 576 четверостиший. Тут имеются рассказы о Зааке, Сааме, Фридоне и Манучаре. Далее следует известный нам уже Ростомшани. Предисловие Заакиани состоит из 15 четверостиший; из них первые семь и два последних кое-как можно еще восстановить в нашей рукописи, остальные сохранились наполовину. Но и то, что сохранилось, даст драгоценные сведения об авторе Заакиани и месте, где работа была выполнена. Из предисловия выясняется, что автором Заакиани был некий Мамука, царский секретарь, который переложил в стихи рассказ о Зааке в Одише (Мингрелия) в бытность свою в плену у Левана Даддани, сына Манучара. В начале автор заявляет, что старинный рассказ о Зааке оставался в Грузии не переложенным в стихи (стало-быть, прозаический перевод существовал до Мамуки). Ни Шавтели, ни Саргис Тмогвели, ни Манучар Писатель (вероятно, Мануча Цицишвили, который сочинил продолжение Барсовой кожи) не отважились, по словам автора, приступить к этому делу. Шота (Руставели) переложил в стихи похвалу Тариеля и Автандила; хвалил Нестан-Дареджана и Тинатина. Кахетинский царь Теймураз I был лучший из поэтов, но и тот не захотел взяться за это дело, а воспел Дзилихана и Лейлу. Я же, секретарь царский Мамука, заявляет автор, переложил в стихи Заакиани в то время, когда был в плену в Одише. Работа, как видно, была заказана ему Леваном Даддани: მიბრძანეს, გავუღებუ ამავე ზააკიანი. Целых семь четверостиший заключают в себе восхваление Левана Даддани. Леван же, упоминаемый в записи, есть Леван II Даддани (+1657), сын Манучара I. Леван II был самым могущественным владетелем Мингрелии. Постоянно одерживая победы над соседями, он неоднократно брал в плен вельмож, принцев и даже царей имеретинских. Трудно утвердительно указать, кто такой Мамука, автор Заакиани. Леван развез в плен известного своею отменною храбростью имеретинского царевича Мамуку, брата царя Александра и задушил его в крепости (Картлис-Цховреба, т. II, стр. 200). О нем, конечно, не может быть речи в нашей записи. История упоминает еще о другом Мамуке, имевшем дело с Леваном Даддани. Когда имеретинский царь Георгий по наущению моурава Георгия Саакадзе послал войска против Левана Даддани, то главнокомандующими были назначены «бокаулт-ухуцес» (начальник приставов) Мамука и Амилгабар Абашидзе, но, по словам историка Вахушти, затея эта не удалась, и войска, обращенные в бегство, вернулись назад (ibid, стр. 198). Быть-может, главнокомандующий Мамука попался тогда в плен, и хотя Вахушт его считает бокаулт-ухуцесом, но он мог быть и секретарем имеретинского царя. Кроме того, мы знаем, что Леван Даддани одержал еще победу над карталин-

ским царем Свимомом в Опишквите и взял много пленных (ibid, стр. 195). Возможно, что в числе пленников были наш Мамука и Бардзიმ Вачнадзе, которые и занялись переложением в стихи «Заакнани» и «Саамиани». Нижеприведенное заглавие «Заакнани» приписывает Мамуке, а «Саамиани» Бардзиму Вачнадзе. О том, что последний именно в Однше переложил в стихи «Саамиани», мы имеем свидетельство царя Арчила. При дворе Левана Дадиани литература, видимо, процветала. Приведем теперь предисловие, из которого мы взяли вышеприведенные сведения об авторе Заакнани:

...(თავი) პირველი. დასაწყისი...

...ზაქიანი ნათქოში არის მამუკა (მდივნისა)...

... (ამას უ)კანით საამის ანბავი ბარ(ძიმ ვანჩაძის ნათ)ქვაპინს...

გუბეუები გონიერთა, ვინცა (არ ხართ თვისა) მკვლელი;

ამას ყური მოუპყართ, ბრძენი იყოთ, ანუ ხელი,

საქართველოს ეს ამბავი დარჩომოდა ძველის ძველი,

და თუმცა იყოღეს ჩემგან უკეთ, რად არ მიყო ერთმან ხელი?

ვერ შეემათა შეთელსა და ვერცა სერგის თმოგველსა,

ვერცა მანუჩარს მწერალსა, ტბილის სიტყვისა მშობელსა,

(მო)რიღებოდეს სიტყვასა, უშვერსა და საგმობელსა.

(და ვი)სცა გვიტახეთ ამბავი, თქვენც ხედავთ გაუწყობელსა.

შოთამ გალექსა ტარიას და აეთანდილის ქებო,

ნესტანჯარს უკო ციმციმი; თინათინს მო(ყ)ვანებო,

მათ მოახმარა გონება და მისნი ტბილნი მცენებო,

(და თლ)ად არად სცალდა მათ ზედა, იმტერდა ვითა ებო.

თვით კახთ მეფე თაიშურაზ ყოველთა უკეთესია,

(მსმ)ენელი, გამომეტყველი მისგან ვინ უკეთესია,

(ამა) სოფელსა სიმუხთლით ლახვარი მას არ სთესია.

და (ძი)ლიხან აქო ლეილი, მან არ ინდომა ესია.

(ბრძ)ენი ვინცა ხართ გასინჯეთ ეს ჩემი დანაწერება,

(ზა)ქიანი გავლექსე და ფრიდონისა ქველობა,

ჩიმშედს და მეფეს აფთიონს ავათ არ უნდა ქსენება,

და სალიმ და თერიმ მმა მოკლა, ჭოჯოხეთს ყოფნა ინება.

მეფის მდივანმა მამუკამ ვთქვი ესე ზაქიანი,

(ყარ)ვია ესე სასმენლად, კაცი ვინცა ხართ ქვეიანი,

ოღონს ტყვედ ვიყავ, გავლექსე, მე თავსა უყავ ზიანი,

და ვინცა შენდობა მიბძანოთ, თქვენი არ იყოს ზიანი.

ქება ვით კვადრო მე ლომსა და მზეებრ მონათობელსა,

ხელმწიფეს პატრონს დადიანს. ლევანს ოღონის მფლობელსა,

(მას წყა)ლობისა) სიუხვით და ჯმლითა დამაყარობელსა

და (მის) ერთგულთა ლხინისა და ორგულთა დამამზობელსა.

(ველმწი)ფის მანუჩარისა ძე არის მტერთა მზარავი.

Далее три стиха этого четверостишия и пять следующих четверостиший опускаем, так как они сохранились только наполовину.

66 Пополнение недостающих мест этого заглавия и приведенного ниже текста есть не что иное, как догадка.

(პირველ) უნდა ჰქელმწიფენი სამართლითა იქცეოდეს.
აუი საქმე გარდაეშვას, კარგსა ხან-გრძლად ექცეოდეს.
ნაოჭარი ააშენოს, კარგი არსად იქცეოდეს,

და ღმერთი ამას დაიმადლებს განციოხვასა მისსა ოდეს.

თქვენცა გასშია, ზაჲ რა ქნა, უმალ თავის მამა მოკლა,
უბრალონი ჰქელმწიფენი აფთიმონ და ჭიმშედ მოკლა,
სხვა მრავალი ქვეყანასა გველისათვის კაცი მოკლა,

და სული ეშმაკს მიაბარა, დღენი მისნი შეამოკლა.

Начало текста:

ზაჲ იყო მუხეარდის ძე, ფალაენი გამოთქმული.

Далее пропускаем четыре четверостишия, так как они целиком не могут быть восстановлены.

ზაჲ ღართო ეშმაკს ნება, უთხრა სიკუდილი მამისა,
დღეს შეიმოკლებს ამითა, წარწყმელასაცა ლამისა,
(მას) გრძლად ეგონა სოფელი, არის ერთისა წამისა,
და ეშმაკმან ფიცხლავ გაბელა სიკუდილი მისის მამისა.

აჲა ზაჲქს ეშმაკი მამის სიკუდილს ურჩევს.

ეშმაკმან ორმო გათხარა, მის უცხო არ იქნებოდა,
შიგან ლახვარი დაასო, კაცი ვერ მოურჩებოდა,
ზაჲქის მამა აბანოს წავიდა, იარებოდა,
და რა ცოტა წავლო, ჩავარდა, იმამ წამს სული ხდებოდა.

რა მოკლა ზაჲქის მამა, ეშმაკი გაუჩინარდა,
ზაჲ ტიროდა, მოსთქვამდა, ეს რა ექენ, მეტად ინანდა,
რა მამეჩვენა კაცურად, ნეტარ ვინ იყო, ვინარდა,
და გლოვა გაუშვა, ტახტზედ დაჭდა და პირსა იბანდა.

ეშმაკმან შეკრა ზაჲქის მზარეულების გულია,
იმათ საკმელი წაუხდა, ვერცა ქნეს კარგი პურია,
სულ ნამზადისი წაუხდა, რაც რომე სანუკვარია,
და შიართმენ შექირებულნი, თითვან გულდაგულია.

რაც საკმელი მოუტანეს, მას იამა არად არად,
მზარეული აცემინა და გაყარა კართა გარად,
ის იბლისი კიდევ მოვა, მოეჩვენა სხვათა გვარად,
და ზაჲქს ესმა, მან დატუქსა, მან უბრძანა ბმოზა გარად.

წადი ჰკითხე იმა კაცსა, თუ რა იცის მან ზნენია,
კითხეს: ეაჲო, სითგან მოხვალ, ანუ იცი რა ზნენია?
იმან თქვა თუ: საფრანგეთსა მე ვისწავლე სულ ზნენია,
და მზარეულად სულ კარგი ვარ, სხვათა ბევრი მქირს ზნენია.

Остальная часть текста Заакиани и Саамнани имеется и в следующей рукописи, описание которой ниже приводится. Здесь добавим только конец Саамнани:

საამისურ მხიარულად მისსა შინა გაემართა,
რა მივიდა, ზაულულნი მიეგებნეს ფიცხლივ კართა,
მივიდა და სავარდუში ვით ჭანდარი აემართა,
და დაჭდა, შექნა ნადიმობა, რაც უნდოდა დაემართა.

როდესაც ზაალ მიეცა თმა თეთრი, ვითა ბერია,
შორს გარდაგლო შამშშიგან, ართუ ან, ვითა მტერია.
ფაშქუნქმა პოვა, გაზარდა, ბრძანება ღვთისა ერია,
და ვირემდის ამას პოვებდა, ეს იქნა, რაცა სწერია.

(Описание рукописей, I, 364—370).

Подводя итоги к обзору рассмотренных рукописей и называя условно все части грузинского перевода Шах-Намэ под именем Ростомiani, мы должны прежде всего констатировать, что ни одной полной рукописи Ростомiani не имеем, но текст можно целиком восстановить из разных списков. Чего нет в одном, сохранилось в другом; недостатки одних, покрываются достоинствами других. Пока нельзя только восстановить целиком всего предисловия и начала текста Зажиани. Дефектность рукописей, которые не древнее XVII века и которые имели крепкие переплеты, отчасти доказывает, что Ростомiani был любимой книгой чтения, им зачитывались, и рукописи от частого употребления портились. У грузинского народа нет более любимого героя, чем Ростом. Много сказаний, много легенд и народных стихов сложено о Ростоме. Быть-может, сказания о Ростоме вращались среди грузинского народа еще задолго до перевода Шах-Намэ, но нельзя отрицать, что и самый перевод перешёл в народ. В этом смысле любопытны параллели, которые указал Н. Марр между стихами Ростомiani и народными⁶⁷. В Ростомiani (рукопись №—406, стр. 633) читаем:

აწ სხვა საქმესა აპირებ, შენ როსტომ დაგვიწყებია,
ტუსი, გივი და გოდერძი ერანის თავადებია.
ორი ნაწილი დახოცეს. ჩვენ გვიყვეს რა ნუნებია.
და თუ ბევანს მოჰკლავ. იცილი, აწ სრულა აობრდებია.

Народные (Пшавские стихотворения, Тифлис, 1887 г., стр. 105):

ბევან, გივი და გოდერძი ერევანს თავადებია,
ბევანს ნუ მოჰკლავ, ბატონო, თორემ მეც გავეპარდებია,
ან კლდებზედ გადავეპარდები. ან წყალში ჩაეპარდებია.

Ростомiani (№—406, стр. 625):

ატირდეს და მოახსენეს: შენ მაღალო ჯელმწიფეო;
ჩენი სარჩო ჯალა იყო და საზამთრო ერთი ტყეო,
იგ ღორითა სრულ აესილა, არ კვების სიმრავლეო,
და ტანად ყველა პილოსა გავს, კბილები აქვს ჯრღლის სიგრძეო.

Народные (ibid, стр. 102):

ატირდი და მოახსენა: ბედნიერო ხელმწიფეო,
ცოტა რამ ველი გვიბოძე, ცოტა სანადირო ტყეო,
აქაც ღორი შემოსულა, კბილები აქვს ხმლის სიგრძეო;
რომელიც იმ დიდ ღორს მოჰკლავს, ღმერთო მიეც დიდი დღეო!
ამა ღორისა მაჰკლავი ბევანია, გივის ძეო.

Этот почти дословный переход стихов Ростомiani в народ служит лучшим доказательством популярности Ростомiani среди грузинского

⁶⁷ Н. Марр, წერილი ვეფხისტყაოსნის გამო. გაზეთი „ოეტარი“, 1890, № 12.

народа. Герой Ростом акклиматизировался в Грузии, если можно так выразиться, и сделался народным национальным героем. Отрывок народного Ростомiani, записанный Т. Разикашвили, можно прочесть в газете «Иверия» за 1889 г. №—82. Некоторые стихи этого отрывка дословно повторяются в рукописном Ростомiani. Например:

ზურაბ მჯღომი კოშკსა გვანდა, გარე ევლო გალაენი (№ 406, стр. 337).

В народном: ზურაბ იქდა, კოშკსა გვანდა, ირგვლივ ევლო გალაენი.

Там же в рукописи: მარცხნით უქდა ზანდარაზმან, მარჯვნით ომან ფალავანი.

В народном: მარჯვნივ ელო აბგაროზი, მარცხნივ იყო ფალავანი.

В рукописи (ibid, стр. 360):

შენ ბერიკაცი, მუხთლობით, სუბრად პირი აილო,
რად მამკალ, გიჯობს ზღვაშიგან თევზთაგან ცნობა აილო,
ჰაერთა შიგან გახვიდე, ზეითი ძალ-ქუა აილო,
და ვარსკვლავთა თანა საქდომლად მიწათ სურვილით აილო.

В народном:

შენ ბერო კაცი, რად მომკალ, ხმალი რად დამეც ვადამდე,
შენ მამაჩემსა როსტომსა საით წახუხვალ სადამდე?
ზღვას გახვალ, იქ გამოგყევა, ქვესკენეს ვერ დაემალეზი,
გერჩიენა ცას წაჰსულიყუე, ვარსკვლავთა ქუეა აჯელო,
ხმელეთი საჰვერტლად გქონდეს, მიწა სურვილად წაგელო.

В рукописи (№—428, стр. 350):

მერმე გაუხსნა ხუფთანი, ელეა გამოჰკრთა მზევითა.

В народном:

ასწია გმირისა მკლავსა, ელვანი იყენენ ცისანი.

Все рассмотренные рукописи Ростомiani могут быть разделены на две группы. Одна группа наиболее полная (№№—1505, 2384, и 2714) заключает в себе Заакнани, Саамнани, Фридоннани и Ростомнани. Рукописи этой группы мало отличаются друг от друга, но за лучшую из них нужно признать №—1505, полнее №—2384. Другую группу составляют рукописи, заключающие в себе собственно Ростомнани или то, что до сих пор считалось за Ростомнани, а именно та часть Шах-Намэ, которая начинается с рождения Заала и кончается смертью Госташаба (№№—1580, 406, 428 и отчасти 1701). Рукописи этой группы, в свою очередь, можно разделить на две категории. К первой нужно отнести №—1580, копию петербургской рукописи, которая заметно отличается от других как большими пробелами, так и лишними вставками. Ко второй категории относятся №№—406 и 428, между которыми тоже замечается разница, но скорее количественная, чем качественная, ибо №—406 заключает в себе несколько четверостиший, которых нет в других списках, и допускает иногда пробелы, которые не всегда можно объяснить дефективностью. Оправдаем наши выводы примерами. В №—1580 шестнадцать четверостиший перед вставкою Парсадана Гор-

გიდჯანიძე (стр. 7в) ничего общего не имеют с таким же количеством стихов других рукописей. Это особая редакция, но редакция худшая, чем в других. О том, что самой вставки Парсадана нет в других рукописях, мы уже говорили. Кроме того, в означенной рукописи совершенно отсутствуют: 16 четверостиший после шестого четверостишия от начала или от стиха: ასაკი სრული მკერდ-მკლავი ვაჟის მათ აჭიანდა (№—406, стр. 2—6); 64 четверостишия на стр. 18в от стиха ამას ბრძანებ: მე ვწუხორდი ცის სწორთა შარიერთა (ibid., стр. 41—54); 10 четверостиший на стр. 70в, от стиха: ვის უამბეს: ყარან სადმე ლაშქარშიდა შეპარულა (ib., 173—175); 16 четверостиший на стр. 248 в, от стиха: ფარემუზ როსტომს წინაშე თქვა ესე საუბარია (ibid., 495—498); три четверостишия на стр. 359а, от стиха: სამსა დღესა დაკაზმულნი ერთმან ერთსა ვეუბნით (ib., 697—698); по одному четверостишию на страницах 161в, 260а, 393а и 407а. Зато в №—1580 имеется много лишних стихов, совершенно отсутствующих в других рукописях. Из них по одному четверостишию приведено на страницах: 9 а, 11 б, 14 а, 130 а, 152 б, 160 б, 163 а, 188 а, 201 б; 208 б, 209 а, 225 а, 246 а, 291 а, 297 а, 303 а, 311 а, 312 б, 315 а; 316 б; 320 а, 340 а, 345 б, 352 а, 353 б, 355 б, 356 б, 359 а, 366 б, 268 б, 370 а, 370 б, 375 а, 376 а, 383 б, 384 а, 387 б, 388 б; 391 а, 393 а, 396 а, 399 б, 401 а, 406 а, 412 б; по два четверостишия на страницах: 231 а, 384 б и 398 а. Следует отметить, что добавленные стихи встречаются очень часто вместо прозаического оглавления других рукописей; иногда такие стихи писаны киноварью. Мне сдается, что все эти добавления сделаны Парсаданом Горгиджанидзе, и в этом нужно видеть главную его работу в Ростомиани. Пробелы можно объяснить дефектностью оригинала Горгиджанидзе. Может статься, что в итербургской рукописи нет столько пробелов: кое-что могли пропустить и московские переписчики. Разночтений лексического характера очень много. Для примера укажем некоторые места из №—406. Вместо: აკიდეს და გემართნეს (стр. 142), в № 1580 читаем: მადლი ჰკადრეს გემართნეს (стр. 61 б). Вместо: რკინის კარსა, читается თამთან კარსა (65а); პური (96б) პირი (38а); სმასა (191)—ტმასა (85б); მას დღესა (200)—მას ლამესა (90а); უფასონი საქურკულენი (211)—უთვალაენი საქურკულენი (100а); რამ დაბადა (299)—ვინ დაბადა; ბარამ შეკრა (297)—ბრძანა შეკრა (138б) и т. д. Перестановки слов и стихов в этой рукописи тоже очень часты..

В №—406 нет: вставки о Баграте Мухранском, 7 четверостиший на 308 стр., от стиха გამორჩივა ლომგულნი სახელდებულნი თავდანი (№—428, стр. 294—296); двух четверостиший на стр. 319, от стиха: ომის ძებნა რა შეიძლო, სამანგანით წამოვიდა (ibid, стр. 308); такое же количество четверостиший на стр. 340, 466; 8 четверостиший на стр. 526, от стиха: მიწას დასცა უწყალოდ მთის ოდნად გადიდებული (№—428, стр. 510—512); 4 четверостиший на стр. 533, от стиха: დღესითგან თქუნენი სწორება ეტლსა ძლივ შეეფერების (ibid, стр. 518—519); 3 четверостиший на стр. 720, от

стиха: ავერ ქათვლის ქელმწიფე მორკმული შამახსურული (ibid, стр. 708); на стр. 775 под заглавием: აქა ქახოსროვის ხეიაშანი და ახლადვე დალოცვა ქელმწიფედ, приведен текст следующей главы, и таким образом пропущено 18 четверостиший. от стиха: ჯანი მამეგარეთ, ერთსა დღესა ქელმწიფეგან კაცს უბრძანა (№—428, стр. 764—767); нет по одному четверостишию на стр.: 313, 537, 500, 508, 587 и 792. Добавления стр. 505—808 не на месте. Лишние четверостишия, которых вовсе нет в других рукописях, встречаются в №—406 на страницах: 68, 166, 193, 337, 338, 339 и 647, по одному четверостишию на каждой странице. Заметим кстати что, листы №—406 иногда перепутаны. Так, за текстом 784 страницы должен следовать текст 789, а за текстом 788 страницы текст 785. Текст собственно Ростомиани остальных рукописей, №№—428, 1505, 2384 и 2714 больших отличий между собою не представляют, но исправнее всех их №—428. За последней рукописью остается преимущество и по древности, ибо, как мы указали, рукопись XVII века.

Отдельные главы и эпизоды из Шах-Намэ, или Ростомиани очень распространены среди грузин, но больше всего, судя по многочисленным спискам, грузинскому народу нравится известный своею художественностью романтический эпизод между Бежаном и Манижэ, носящий название Бежаниани или Бежан-Манижаннани. Бежаниани выдержал более десяти изданий, тогда как другие части Ростомиани еще ни разу не были изданы. Списков Бежаниани, как увидим, в Библиотеке общества довольно много.

(Описание рукописей, I, 372—378).

იოსებ ზილიხანიანი

165 (=1283). Иосеб-Зилихანიани, рукопись в 22×16 сантиметра, в досчатом переплете, обтянутом кожей с тиснениями, писана на бумаге круглым, красивым мхедрули и черными чернилами; оглавления и первое слово каждого четверостишия писаны киноварью. Бумага без филиграни. В начале и конце немного не достает; в начале пропали 3 листа. Некоторые листы ободраны. Рукопись украшена 11 рисунками, исполненными в красках; рисунки грубы и занимают целые листы. Некоторые из них попорчены и ободраны; всех страниц 236. Переписчик и время переписки не указаны, но, судя по почерку и материалу, рукопись, вероятно, XVI века, во всяком случае не позднее XVII; она вообще древнее всех рукописей Общества грамотности, в которых встречается Иосеб-Зилихანიани. Первые две страницы этого интереснейшего списка заключают в себе конец предисловия и неизвестного переводчика. Он обращается к Руставели и просит у него разрешения заняться сим сочинением и затем, подражая ему, излагает, что требуется от настоящих стихотворцев и истинно влюбленных. Приводим уцелевшие части этих стихов:

აწ რუსთველო. გეთხოვები, რომე მომცე ნება თქმისა,
არ გასწყრე და არ ამიკლო, თხოვა მე მაქვს ამ ჰოქმისა,
რომე გაკადრე უკადრომა დაჭრა თქვენის ნასაქმისა,
და თქვენა იცით, სხვაეე არგებს, დასწეულდეს რა, აქმისა.

მელექსენო, ნუ გონიათ თავი რუსთვლის დასადარი,
რომე აღძრეთ უმეცურად, თავსა ირქვით მისი დარი,
ლექსითა ბოლო შემოგაკლდესთ და შიქნეთ სიტყვა მკუდარი,
და მას მეუფემ განგებითა წყალობისა დასცა დარი.

მოშიარე არა ჰქვიან, რომე თავსა ირქვას ხელი,
კაცი მაშინ გამოჩნდების, გაარჩიოს საქმე ძნელი.
არ თუ გაწყდეს შუაზედა. აღარ გასწედეს თავს საბელი,
და რა ადულდეს გარ . დარჩეს ნელი.

მელექსეს მართებს სიტყვის ხშირობა,
და სიტყვა . . . . . რობა
სეუდის არ ჩვენა გაძლება, მალეითა ჰონდეს ტირობა,
და თუ ესე სრულად არა სჭირს, არ ეთქმის არცა ვირობა.

კელაე აშიეს მართებს მაშიეის, რომ ჰქონდეს დიდი კრძალვანი,
თვალად სიტურფე დიადი, ტანიცა ჰქონდეს ალვანი,
პატიეთ არ ჩენა, გაძლება, შეძლოს რამაცა მალვანი,
და შორით ბნენა და სურვილი. მისის ცეცხლითა ხალვანი.

თვალად და ტანად ტურფასა ჰელ-ფერჩიც უნდა ასეთი,
ვით ვეფხი შემოწყრომილი დარბოდეს ვითამცა შეთი,
გულად ლომისა მჩაგრავი შამხედველთათეინც ასეთი,
და ცხენოსან-მშვილდოსნობითა ვერაეინ სჯობდეს არსეთი.

მაშიეს მართებს სინათლე, რომ შისა ჰქონდეს ცილობა.

Остальные стихи этого четверостишия полностью не могут быть восстановлены в виду того, что бумага ободрана. Далее начинается первая глава произведения. აქა ბირველი დაწყება ისუტ-ზილიხასი. Приходим первые шесть четверостиший этой главы:

შენთა ჰელთ არის, რუსთველო, საბელი ყვეელთა ხელისა,
მომცენ ნებანი გამოეთქვა ამბავი ამა ტრელისა,
იოსებ შეენიარისა, ზილიხას სანატრელისა,
და რომე აქვს წვიმა ცრემლისა, შეუშრობელად ცხელისა.

ეს ამბავი ადრინდელო ცოტა ვჰპოვე დანარჩომი,
ქართულადა გარღვეთარგმენ სპარსულადა მუნ ნათქვამი,
ამიყთა და მაშიყთათეინ სასმენელად მოსანდომი,
და გაიგონეთ, ლექსითა მკითხნო, რას გარდიჭდის კაცთა ტომი.

აწუა ვახსენებ დღესა მას, თუმცა დიადი ხანია,
ყმისა სახელი იოსებ, ქალისა ზილიხანია,
ერთმანერთისა მიჯნურნი არიან შესაგვანია,
და აწ მათი შეყრა ისმინეთ, თუ როგორ დიდნი რჯანია.

აღმოსავლეთის კელმწიფე როშნეან იყო ქებულო,
მეფეთა ზედა მეფობა მას ჰქონდა დაკვიდრებული.
შემხედადეთ შემაშომელი, კლა მთეარე პირ-გავსებელი,
და ლალად ჯდა იგი უკადრი: იყო არვისგან ვნებელი.

შვიდთა ქიშვართა მამული მას ჰქონდა უხ-უშურველსა.
მოკლენილსა და მორკმულსა, მებრძოლთა გასაკვირველსა,
ცხენიდან იშვად გარდაჭდის, სრულ ნადრობდნი ტყე-ველსა,
და მისსა სახელსა სპარსულად უქმობდენ თეიმუსა ქველსა.

არ გამოსულა მისთანა კელმწიფე სახელანი,
შვიდნი მეფენი ხარაჟას აძლევდნენ. დია ყმანი.
ალაფობდის და იბრძოდის, არვისგან სჭირდა ზიანი,
და მებრძოლთა შემაბრწუნებელი ტახტსა ჯდა დავლათიანი.

Последняя глава: აქა უცნობლად იოსებისაგან გასაკითხავად ზილიხას ხმობა
(стр. 233) начинается так:

რა მეფემ გამოიარა, ყურსა ესმა საწყლად მბობანი.
ბრძანა, ამა დროთა მოყრილ ვარ, ამ საქმისა არ მაქვს ტყობანი,
არცა მსმენია ღეთის წინა, ასრე ვის ჰქონდეს ჯმობანი,
და კაცი გაგზავნა, ის ვინ ტირს, მისი ქენ მოყვანებანი.

Для сравнения приводим начало первой главы по Теймуразу из №—403, описание которого представляем ниже:

აქა იწყების ამბავი პირველ იოსებისა და ზილიხანისა.

მიჯნურთ ამბავი შემოკრბა ამ წიგნსა ჩემგან თქმულებსა,
უსუფ-ზილიხანც ვახსენოთ, ნურც მათ დავაქლებთ გულეებსა,
შეუთხზნათ ლექსთა ყუაილნი, ვერ ნახათ დანასულეებსა,
და ქართულად ვიტყვი ყოველსა ამბავსა მე სპარსულეებსა.

ნამად მთავარსა იაკობს ძე ჰყვანდა ათორმეტები,
ორი ცოლი ჰყავს უფროსსა, თვალნი აქვს მრულთ მკერეტები,
უმცროსსა ერჟვა რაქაელ, შეენებით მეტის მეტები,
და მოსე მოგვითხრობს, რომელსა უძლოდა ნათლის სვეტები.

რაქაელ უშვა ორნი ძე, იოსებ, ბენიამენი,
იოსებს იცნობთ, თუ ვაქო, ყველამ დამიციეთ ამენი.
რა საყვირეელი ძე ნახა, მამას ხედა გულს სიამენი,
და ცისკარს ჰგვანდა შეენებით გიშრისა წარბ-წამწამენი.

В переводе царя Теймураза I повесть начинается историею Иосифа, в нашем списке в начале приведена история Зилыханы. В разбираемом списке имеются следующие оглавления:

1. აქა პირველი დაწყება ისუფ-ზილიხასი (3).
2. აქა პირველად სიზმრად ზმანება იოსებისაგან (?) ზილიხასი (5).
3. აქა მეფისაგან ქალის სენთა კითხვა და პაქიმთავან მიჯნურობისა წამება (7).
4. აქა ქალისაგან პასუხად თავის ამბავის მბობა (9).
5. აქა ქალისაგან მეორედ სიზმრად ნახვა მისეე ყმისა (12).
6. აქა კელმწიფეთაგან ქალის ჰკვად მოსვლის ტყობა-თხოვნა (15).
7. აქა მეფისაგან ქალის კმობა და ბრძანება შათგან, ვინც გინდაო (17).

8. აქა დიმეშუის გავზავნა აზიზთან და ქალის მიცემის შეთვლა (25).
9. აქა დიმეშუის შაბრუნება და აზიზისაგანც ფეშქაშ-მოციქული (27).
10. აქა მეფისაგან ქალის ქორწილი და გავითვით გავზავნა (29).
11. აქა ზილიხასაგან მალვით აზიზის ნახვა და არ იოსებობა და დაბნედა (36).
12. აქა იოსების ამბვის დაწყება და სიზმრის ნახვა (52).
13. აქა ძმათაგან ლალათით იოსების ორმოში ჩაგდება (56).
14. აქა ძმებთა განასყიდი და ვაჟართა ნასყიდი იოსებ მისირს გაემართა (67).
15. აქა ამას წინ გულ-შემოყრილა ზილიხა ბალს წაშული დაბრუნებით იოსების ნახული (70).
16. აქა კითხვითა იოსებისაგან თავის ჭირთა თქმა და ზილიხას გულთ-შემოყრილობა, გუნება-შეტყობით დღე ერთ გამოსვლა (85).
17. აქა ბაზიყა რქმული ქალი იოსების გავონებით მიჯნური (88).
18. აქა ბაზიყასაგან მოციქული ზილიხასთან და იოსების თხოვნა (89).
19. აქა ზილიხასაგან ბაზიყას პასუხი ისმინეთ (90).
20. აქა ბაზიყასაგან გამართვა მისრს თავის რჩომით ზილიხასთან (92).
21. აქა ბაზიყასაგან გააბღლება, საბატონოს დაგდება, საქონლის გარდაგება (102).
22. აქა მუხთლის სოფლისაგან გაუხარებლის ბაზიყას სიკვდილი (107).
23. აქა იოსებისაგან შაუხედლობით ზილიხას რჯა ისმინეთ (113).
24. აქა მანგის შედგომა და იოსების ვერ ცდენა (116).
25. აქა თათბირი მანგისა (126).
26. აქა იოსების შემოყვანა და საცდელად მუახლეთ შეყენება (130).
27. აქა თათბირი აბუჰაითისა (138).
28. აქა მანგის თათბირ დაჯდომა (139).
29. აქა ქალისაგან ძრახვის სმენა და იოსების ჩვენებით თავის მართლობა (147).
30. აქა თათბირი მანგისა (149).
31. აქა მისრთ ცოლთა თათბირი იოსების შეყრად ზილიხასი (162).
32. აქა ჯელმწიფის სიზმრის ნახვა და სხვათაგან ვერ ახსნა იოსების მეტისაგან ღვთის ბრძანებით (192).
33. აქა იოსების მოციქული ზილიხასთან და წყევლთაგან შეცვლა (207).
34. აქა მანგისა და აბუჰაითის სიკვდილი, ქალის გაყრა (224).
35. აქა უცნობლად იოსებისაგან გასაკითხავად ზილიხას კმობა (233).

Далее недостает несколько глав.

В переводе царя Теймураза мы имеем следующие оглавления (приводим из №—403):

1. აქა იწყების ამბავი პირველ იოსებისა და ზილიხანისა (12).
2. წასვლა ვაჟართაგან მისრ-ეგვიპტედ იოსების გასყიდვისათვის (13).
3. სიზმარი ზილიხანისაგან და იოსების ჩვენებაში ნახვა უცხოლ და საოცრად (13).
4. იოსების მიყვანა მისრეთს დიბ-ვაჟართაგან და მეფისაგან სყიდვა (17).
5. ზილიხანისაგან. იოსების მიჯნურობა და გამდლის გავზავნა (19).

6. იოსებისაგან ზილიხანის დაურჩება. ნახეთ ღვთის სიყვარული იოსებისა (23).

7. ამბავი. მისრ ეგვიპტისა მეცნიერნი იყვნენ და მეკერპობა მოიგონეს (23).

8. აქა მეჭლისი ლა ლხინი მისრეთის ქელმწიფისა (24).

9. აქა ამბავი ბაზიყასი. მისი ხელობა და იოსების გულისათვის მიღრეთს მოსვლა (27).

10. აქა ბაზიყასაგან იოსების უნახავად გამიჯნურება, მისრეთს მოსვლა (28).

11. სიკვდილი ხელისა ბაზიყასი იოსების გულიათვის (33).

12. აქა მეორედ გამიჯნურება ზილიხანისაგან იოსებისა (35).

13. აქა იოსებისა და ზილიხანის ერთად შეყრა და მეფისაგან შეტყობა (38).

14. ბრძანებითა ღვთისათა მეფისაგან სიზმრის ნახვა და იოსების ორმოცდამ ამოყვანა (42).

15. სიკვდილი მეფისა და იოსების გახელმწიფება ეგვიპტეს და ზილიხანის შერთვა (44).

16. აქა ქორწილი იოსებისა და ზილიხანისა და მისრეთს ხელმწიფობა (51).

В переводе царя Теймураза сокращено передано то, что подробно излагается в интересующем нас списке, но иногда мы встречаем и обратное явление. Например, о происхождении и воспитании Базики в переводе Теймураза говорится подробнее, чем в разбираемом списке, хотя вообще истории любви Базики в нем отведено втрое больше места, чем у Теймураза. По Теймуразу, Базика влюбившись заочно в Иосифа, тотчас отправляется в Египет; по разбираемому переводу, она сначала посылает письмо к Зилихане и просит у нее уступки Иосифа, не подозревая, что Зилихана влюблена в него, и когда получает отказ от нее, только тогда решается отправиться в Египет. В этой части интересующего нас перевода встречаются лучшие лирические места. К сожалению, этот неизвестный до сих пор перевод пока обнаружен нами только в одном разбираемом списке и при том дефектном. В конце нет глав о смерти египетского царя и воцарении Иосифа. В середине не достает 8 листов, вначале трех. Из всего сказанного нужно заключить, что разбираемый список Иосиб-Зилиханиани представляет совершенно особый труд, ничего общего не имеющий с Теймуразовским переводом. Сравнивая текст разбираемого списка с другими, мы не нашли не только ни одной тождественной главы, но даже одного тождественного стиха. Текст в нашем списке, несмотря на дефектность, вдвое больше, чем в других; количество глав увеличено; слог стих и вообще язык не подходят к Теймуразовскому переводу. Поэтому надо полагать, что в нашем списке мы имеем совершенно другой перевод Иосиб-Зилиханиани, несомненно принадлежащий к эпохе Возрождения, но предшествующий Теймуразовскому переводу.

(Описание рукописей, II, 267—274).

68 (=2541). Русудანიანი, рукопись in folio, в 34×21 см., написана на бумаге скорописью мхедрули и черными чернилами. Оглавления писаны киноварью. Рукопись в простом картонном переплете и включает в себе 499 исписанных страниц. Текст почти без всяких знаков препинания. Переписчик не указан, дата не приведена, но несомненно, что рукопись начала второй четверти XIX века, ибо в числе знаков филиграней разного сорта бумаги мы встречаем 1826 и 1828 годы. Эта одна из полных рукописей Русудანიани. Список №—23, уже описанный нами, далеко неполный. Начало:

იყო ქვეყანასა ზმირინისასა დიდებული და სახელგანთქმული კაცი, რომელსა სახელი ერქვა აფთვიმიანე, და ჰყვა მას ათორმეტი ძე სახელგანთქმული და ხელმწიფეთაგან მიჩნეული, და ჰყავთ და ერთი მზისა მსგავსი; სახელი მისი რუსუდან, რომლისა ანბავი გაითქვა ყოველსა ქვეყანასა ზედა. ყოველსა სახელმწიფოსა; მივიდოდიან ხელმწიფეთ დიდებულნი ხელმწიფეთა ძეთათვის სათხოვნელად, და არა ინებდენ, და აფთვიმიანე უბრძანებდა: „ერთი ასული მივის და უსიკვდილოდ არავის მიეცემო“. და წარვიდიან მოციქულნი ათორმეტისა ქელმწიფისანი (до сих пор киноварью). ეამსა რომელსამე ქვეყანასა იამანეთისასა იყო ქელმწიფე ერთი მდიდარი და ძლიერი. ყოველთა მეფეთა ზედა ალაღებული; სიმდიდრისა მათისათვის იძლია ეშმაკისაგან და დაუტევა ღმერთი ქეშმარიტი და იქმნა კერპთ-მსახური, ამისთვის დაივიწყა ღმერთმან მოწყალეზასა შინა და რისხვასა შინა მოიხსენა. გარდაიცვალა მეფე იგი და დარჩა სამეფო მისი სხვათა, ამისთვის რომ არღარავინ დაშთა მათის ურწმუნოებისაგან მეპატრონე მისისა გვარისა, ამა მანუჩარისაგან კიდე, და ესეცა მუცილითა დარჩომოდა დედასა კეთილად მეცნიერსა და ქრისტიანობასა ზედა აღზრდილსა სათუთობითა, და შვენებით შემკულსა. ოდეს იშვა მანუჩარ, დედა მისი ამიერ სოფლით გარდაიცვალა.

На 3 странице встречается два четверостишия в этом прозаическом произведении:

რა ფალავანმან ახალმან ეს გაოგონა ქებაო,
ზანდარს უბრძანა: უცილოდ ცეცხლმან დამიწყო დებაო,
აფთვიმიანეს ყავს ქალი, მე შინდა მის გვერდს ზღუბაო
და ნემს მებრძან ვერვინ იშოვნოს, თუ ლეთისა იყოს ნებაო.

მანუჩარ იტყვის მკმუნეარე მიჯნურობისა სენითა,
ღმერთს ევედრება გულმღუღრად, ქებასა ასხამს ენითა:
აჲ მომეახლა უკუნი, შენ განმინათლე ლხენითა,
და შენ მომეც თმენა პატყეთა. მალ მივისწარადო ცხენითა.

Конец: მაშინვე მისი ურიცხვი ქონება ააკიდებინა უკლებრად, მისთვის თაბუთი შეაკვრევინა, ისე უსულოთ მკედარი შიგ ჩააწვინეს და გაისტუმრეს და ერთს კვირას ეგრე დაბნედილი არონინეს, რომე სული ყულში ფეთქდა, თვარე სხვა სიცოცხლის ნიშანი არა ქონდა რა. ერთსა კვირასა უკან კიდევ სული მოუბრუნდა, მაგრამ მართლა ცნობა არა ქონდა. არონინეს⁵⁸ დიდის ქირითა და მიიყვანეს ქვეყანასა თვისსა. მან მიზეზითა რუსულანისათა და

⁵⁸ В № 1541: ატირეს.

ლეთისა წინა მოაჯობითა მისის გამოხსნისთვის თავისავე ქვეყანათა მოსვლან⁵⁹ და ძეთა და ასულთა ნახვა და ლხინება⁶⁰ იზოვნა, და რუსულან მისთვის თავგანწირული დღიე და ლამ⁶¹ სისხლისა ცრემლით მტირალი ამ სოფლით ასე დაიკარგა და მისის შეყრის უნუგეშოდ ამა ცრუ სოფლით განვიღამ⁶². უეჭურე მუხთალსა და ცრუ სოფელსა უხანოსა და ამასან⁶³.

Затем два четверостишия:

ფერთის შვიდნი ნაკადნი სამოთხით გამოშინარე,
თვითო შვიდ შვიდ შტოდ იყოფის ღეთის წყალობისა შინარე.
ორშეოდღა რეად იქევის სულისა ნათლად მფინარე!
და ყოველთა რწყევით ვენახი, ნუ ვინ იწნებით მძინარე.

უთქვამთ ბრძენთა მოციქულთა სიბრძნისათვის არ ქადება.
არცა მრავლის ქონებისთვის, რადგან ევამღებრ განქარდება.
ნურც ძლიერი იქედმადლებთ, წარმავალ არს; აქ არ დგება.
და მღელრთანა ვწერთ საამიკოდ, ქაბკეთ გული შეხარბდება.

Содержание Русуданиани в общих чертах такое:

В стране Змиринской жил добродетельнейший муж Аптвимиане, могуществом подобный государям, отец двенадцати сыновей, развивавших свой ум в путешествиях и чтении; под конец Бог даровал счастливому отцу и прекрасную дочь, Русудану. Тем временем в Иемение жил витязь Манучар, отпрыск царственных предков, лишенный царства, так как под давлением победителей предки его из христианства обратились в язычество. Манучар впрочем с малолетства был тайно воспитан в христианской вере, а представленный затем «новым царям» имел большой успех при дворе в качестве витязя и получил в дар небольшой удел, где и коротил дни свои, когда дошла до него молва о красоте Русуданы. Манучар едет к Аптвимиане, женится на его дочери и возвращается с женою в своё владение; но тут он получает приглашение явиться ко двору безбожного царя: Манучар мог одолеть всех своих врагов, но этого не делал, так как в господстве безбожных врагов видел перст Божий, а против Божьей воли не следует действовать ни силою ни подкупом; отступничеству от Христа он предпочитал жить на чужбине. Теперь его снова приглашают ко двору: безбожный царь обещает возратить Манучару наследие; быть-может, ему придется переменить веру, но зато он возвратит себе свое и поработит врагов; поэтому он должен уехать: пусть не сокрушается Русудана. Манучар уезжает, Русудана—безутешна; горе её не поддается описанию, когда туда же ко двору за Манучаром уводят сначала дочь, прекрасную Роа-

⁵⁹ Jbid, მოსვლად.

⁶⁰ Jbid, ლხინებაჲ.

⁶¹ Jbid, და რუსულანისთვის გაჭრილი დღე და ლამე.

⁶² Jdid, вместо последних 8 слов: ვითომ დღეთა შინა მისთა ქირი არ ენახოს (B. №3698: არ ყოფილიყოს).

⁶³ Jbid, конец так изложен: უეჭურეთ სოფლის სიმტყუნეს და სიმუხთელეს; თუ რამდენ ფერად იქევის და რამდენსა ქირსა და ლხინსა აჩვენებს კაცსა, მაგრამ დღეთა მოსისხლობისაგან არა ოდეს დასცხრების და არცა ლხინსა აამებს. ქირსა და ლხინსა აროდეს უჩვენებს კაცსა (№ 3698. ქირსა და ლხინსა ორისაჲ სამსაღად უჩვენებს).

даму, а затем сына Придона. После увода дочери утешать Русудану являются родители. Они же утешали ее, когда был отозван Придон, напоминанием примерной жизни мученика Евстратия с его супругою и детьми. Сама Русудана старалась прибодриться, но тщетно: она занемогла от огорчения. Тогда-то и собрались со всех концов света двенадцать братьев развлекать ее рассказами, кто вычитанным из старых книг, кто слышанным, кто виданным. К концу последнего рассказа приезжает Придон, который велит записать рассказы всех дядей, и лишь тогда отпускает их с родителями домой. Вскоре умирает Русудана, и обезумевший было от горя Манучар, получает разрешение царя съехать домой. Все двенадцать вставочных рассказов проникнуты одной идеею: что печали и испытания под конец всегда сменяются по Божьей воле радостью и покоем: этот дидактический характер составляет существенную черту редакции каждого рассказа Русуданиани (Н. Марр, Грузинский извод сказки о трех остроумных братьях из Русуданиани. Сборник факультета Восточных языков «Восточные заметки», СПб. 1895, стр. 223—224).

Целиком Русуданиани пока еще не издан. Отрывки появлялись одновременно. Так, Д. И. Чубинов поместил в своей хрестоматии в 1846 г. «Рассказ о китайском царевнице Джимшеде» (Хрестоматия, т. I, стр. 36—73), а во втором издании 1863 г. он же поместил «Рассказ о Гостаме» из IX главы Русуданиани. Н. Марр в указанной статье дал текст и перевод «Рассказа о хозарском царе и трех братьях, диламских царевницах» (XI глава Русуданиани). Статья Марра не ограничивается только переводом сказки, и кратким вышеприведенным содержанием Русуданиани, а заключает в себе общий критический разбор всего памятника. Содержание по главам на русском языке дано А. Хахановым (Очерки по истории груз. словесности, вып. 3, стр. 6—52). Относительно времени появления памятника мнения расходятся. Д. И. Чубинов относил Русуданиани к XIII веку, М. Броссе—к XV (Bulletin scientifique, 1838, IV, p. 53—62), а Н. Марр признает в нем памятник XVII века (см. цитированную статью, стр. 233). А. Хаханов не видит убедительных доводов, отодвигать этот памятник с XIII к XVII веку (Очерки, 3, стр. 9). В том виде, в каком Русуданиани дошел до нас, он ни в каком случае не может быть отнесен к XIII веку. Общий дидактическо-морализующий тон, так заметно отличающий этот роман от произведений классического периода, масса вульгаризмов, упоминание механических часов, огнестрельного оружия и серебрянной монеты—абаз», вошедшей в Грузию в употребление при Аббасе I, и другие доводы, подробно указанные Марром и отчасти Броссе, вполне убеждают нас в этом. Но ничего не мешает отнести памятник к XVI веку, т. е. к началу эпохи возрождения литературы в Грузии, когда после периода упадка, уже стали появляться проблески национальной тенденции. А национальная тенденция, хотя еще робкая, явно заметна в этом произведении и никем из исследователей не отрицается. Правда, рассказы Русуданиани имеют параллели в других литературах и в этом отношении их нельзя

признать самобытными, но автор грузин связал их общею идеею и в положении главных героев романа изобразил положение грузинских царей и правителей во время господства иноверцев. К какому бы времени мы ни относили Русуданиани, во всяком случае это очень важный памятник грузинской литературы, заслуживающий более подробного и всестороннего обследования, а такое обследование возможно только тогда, когда текст этого обширного сборника будет проверен и издан на основании всех известных рукописей.

(Описание рукописей, I, 400—406).

ბარამგურნიანი

Повесть о Бараме Гуре или Барамгурниани в стихах, перевод с персидского Нодара Парсаданидзе ბარამგურნიანი (1—199). Об этом произведении мы до сих пор имели только литературное свидетельство царя Арчила, который посвятил автору четверостишие и который с похвалою отзывался об его труде⁶⁴. Самого произведения мы до сих пор не знали и оно становится известным впервые с описываемой рукописи, которая приобретена мною недавно для Библиотеки общества грамотности, и из одного сборника Церковного Музея №—860, описание которого приводим ниже⁶⁵. Разбираемое произведение, не считая начала, занимало в нашей рукописи страницы 162—539, из них пропали страницы 171—182; 187—340; 345—350 и затем один лист в 22 тетради, три листа в 24-й и три в 25-ой. В общем в этом произведении, вероятно, недостает, включая и начало, около 83 страниц или более 400 строф, считая на каждой странице по пяти строф. Первые 150 страниц или около того в нашей рукописи, видимо, занимало другое произведение, которое не дошло до нас. Из начала Барамгурниани пропало, вероятно, несколько листов. Что в начале повести недостает сравнительно немного, это видно из того, что часть предисловия сохранилась, и она занимает теперь почти два листа.

Из этого предисловия видно, что автор грузинского Барамгурниани взялся за работу по поручению своего патрона, при котором он состоял, видимо, в качестве стихотворца. Четыре первые сохранившиеся строфы составляют конец утраченного восхваления этого патрона, имя которого, к сожалению, не упоминается, но дело идет, очевидно, о царе или царице. Далее приведено восхваление поэта Руставели и царя Теймураза I, которых наш автор, подобно царю Арчилу, справедливо ставит выше всех других грузинских поэтов. Их восхвалению посвящены три последующие строфы. «Кто их стихи, заключает наш автор, сравнивает со стихами других, тот не имеет понятия о стихах». Называя себя ниже Нодаром, автор дает нам право, считать его за того Нодара Парса-

⁶⁴ См. Опис. под №—135, XXXVII вып. Сборника, стр. 7—8. Опис. т. II, стр. 139—145.

⁶⁵ Этот список тоже имеет свои дефекты.

данидзе, которого царь Арчил выставляет восхвалителем Барам Гура. Последние строфы предисловия посвящены персидским поэтам и прежде всего Низами Ганджийскому, автору персидского оригинала поэмы о Бехраме Гуре. Подражателем Низами, по словам автора, был Хосро Дахлави (из Дели) и, по его мнению, трудно определить, кто выше Хосро или Низами. Ту же самую поэму, продолжает автор предисловия, Навай или Навайс изложил на джагатайском языке, а Джами обработал на персидском. Все эти четыре поэта, по словам Нодара, достойны высшей похвалы, стихи их исполнены мудрости, и вот он взялся переложить их на грузинский язык и переложить на стихи.

Знаменитый персидский поэт Низами (1141—1203), был уроженец кумский, но носил прозвище «Ганджеви», Ганджийский, потому что большую часть жизни провел и умер в Гандже, или в нынешнем Елисаветополе. Низами писал и лирические стихотворения, но главную его славу составили пять эпических произведений, известных под общим именем «Пятерицы» («Хемсе»): 1) «Мехзеноль осрар» (Сокровищница тайн) мистико-аскетического направления; 2) «Хосров и Ширин»; содержанием этого произведения служит любовь сасанидского царя Первиза к армянской княжне Ширине; оно же должно изображать стремление души человеческой к Богу; 3) «Лейла и Меджнун» — роман из жизни бедуинов, близкой по сюжету к истории Ромео и Джульеты; 4) «Искандер-Намэ» — «Книге об Александре» и 5) «Хефтпейжяр» «Семь красавиц». Последнее произведение посвящено романтическим похождениям сасанидского царя Бехрама Гура⁶⁶.

Бехрам Гур или Барам Гур почитался на всем востоке идеалом рыцаря, охотника и женского поклонника. С ним персы связывают начало поэтической литературы. Говорят, что этот царь первый начал употреблять стихотворную речь. Причиной этого была его возлюбленная рабыня Диларам (покой сердца), которая на поэтическую речь своего господина и возлюбленного отвечала, по влечению внутренней симпатии, размеренными и на конце созвучными словами⁶⁷. Бехрам Гур выстроил для семи своих жен-красавиц, уроженок семи разных стран, семь отдельных дворцов или замков. К каждой красавице он поочередно являлся, и та его приветствовала каким-нибудь рассказом⁶⁸. В этом заключается главный сюжет поэмы.

Низами занимает первое место среди поэтов Персии после Фирдоуси; он лучший романтический персидский поэт; был современником Руставели и предметом заискиваний со стороны царствующих мусульманских князей. Атабег Азербайджана Кизил-Арслан пригласил Низами ко своему двору и очень милостиво обходился с ним. Князь Ширвана Ахсистан просил Низами обработать любовную историю Лейлы и Меджнуна. Подобно ширванскому шаху, и другой азербайджанский атабег Насрат-ад-дин Абубекр, преемник Кизил-Арслана, старался

⁶⁶ См. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона.

⁶⁷ Шерр. Всеобщая история литературы, т. I, перевод П. Вейденбейга, стр. 89—90.

⁶⁸ В нашем Барамгурани рассказами развлекает мудрец Манн.

привлечь Низами к своему двору и просил посвятить ему «Книгу об Александре»⁶⁹. Во второй части этой поэмы находится рассказ о походе русов против г. Бердаа»⁷⁰.

Обнаружение одного из лучших произведений Низами на грузинском языке нужно считать приятной новостью тем более, что стихи переводчика Нодара Парсаданидзе в общем очень удачны, и он во всяком случае стоит выше многих своих современников-стихотворцев и совершенно справедливо заслужил похвалу царя Арчила. Можно надеяться, что мы найдем более полный список грузинского Барамгуриани, и тогда удастся восстановить всю поэму. Четвертый из семи рассказов поэмы о Бехраме Гуре принадлежит русской царевне Насрин Гуш (ухо нарцисса). Рассказ этот переведен на русский язык казанским профессором Эрдманом (Уч. Зап. Каз. ун. 1843 I—IV). В разбираемом списке Барамгуриани он отсутствует вследствие дефектности, но сохранился в списке Церковного Музея⁷¹. Низами, как первоклассный романтический поэт, имел массу подражателей. В числе последних были Хосро или Хозру из Дели, самый выдающийся поэт Индии, (+ 1315) и Мевлана Джамии (1414—1492), который в подражание Низами также сочинил «Пятерину» — «Хамсе»⁷². Нодар Парсаданидзе, упоминая об них, видимо, хорошо был знаком с их направлением и произведениями. Верно также известие Нодара, что интересующая нас поэма была переведена на джагатайский язык.

(Описание рукописей. II, 525—531).

ბბბბბბბბ

78 (=1613). Повесть Барамгани в стихах, рукопись в 30,5×20,5 сант., написана на бумаге круглым красивым мхедрули. Оглавление, первое слово каждого четверостишия, союз და и многие отдельные буквы и знаки писаны кинноварью, остальной текст черными чернилами. Досчатый переплет, обтянутый черною кожею, теперь ободран. Пагинации нет. Рукопись дефектна, недостает и в начале и в середине. В начале недостает 11 четверостиший первой главы; далее после 10 страницы 8 четверостиший второй главы; III и IV главы совершенно отсутствуют; от V сохранилась половина, от VI то же самое; дефекты замечаются также в XII и XIII главах после 38 страницы. В следующей рукописи недостающие места нашего списка можно прочесть на страницах: 1—3; 15—33; 43—48 и 72—77. Всех страниц теперь 174. Текст

⁶⁹ Н. Марр. Возникновение и расцвет древне-грузинской светской литературы. Журн. Мин. Нар. Просв. 1899, №—12, стр. 238.

⁷⁰ Этому вопросу посвящен труд профессора Эрдмана: *De expeditione Russorum Berdaam versus, auctore impitio Nisamio*, 1826—1832, Casani. См. также у Н. Гулака: «О знаменитом персидском поэте Низами Ганджийском и о его поэме: Поход русов против Бердаа», XXVI вып. Сборника мат., стр. 116—196.

⁷¹ В Барамгуриани и этот рассказ приписывается мудрецу Мани.

⁷² Шерр, т. I, стр. 98, 100.

Барамнани (стр. 1—172) сопровождается в рукописи другими стихами автора, заключающими в себе большею частью «анбант-кеба», по два стиха в начале и конце каждой страницы. Такой порядок продолжается до середины рукописи. Далее сопровождающих текст стихов уже нет до послесловия, которое тянется на нескольких листах. Из послесловия видно, что Барамнани переложил на стихи по поручению царя Вахтанга VI Мдивани Онана из Кахетии. Работа выполнена в Астрахани в 1726 году; начата в конце февраля, кончена в конце апреля. Онана занимал должность царского мдивана, т. е. секретаря. Автор, по его словам, писал в день по одной тетради. Произведение заключает в себе 812 четверостиший. Наша рукопись представляет, повидимому, автограф. С 85 страницы текст сопровождается стихами:

აღმითქვამ სიტყვა ლექსითურთ, გული დავაყარ ქელია,
აპრობად მკლავთა ცად მიმართ ვიჭმარე ენა სველია,
ამტრახანს ცუდად დებიოთა დავჟეუ მთიარელი წელია.
ალესწერე, ლექსით შევაწყეუ, მსმენელთა გამახელია.

(ბარამი)ანი სახელად მთქმელთა ამ წიგნთა უწოდეს,
(ბრძენ)თა და ფილასოფოსთა ენა ეერ გამოუწოდეს;
ბევრნი შეინთქნენ, სინჯვიდენ, ცეცხლითა გული უწოდეს.
ბოლოდ შეამკეს, ტიროდეს, ცრემლითა გაიწუწოდეს.

გულიჯან ქმელთა მნათობი საყვარლად ჰქედნად, შენოდად;
გონება ჰკლევდა მას მისი, თვალთა სინათლედ სწენოდად;
გემო სოფლითა საქმისა მითქვამს, მათ რაცა ლხენოდად;
გუგა თვალისა მრავალჯერ მტირალი მორესწყენოდად.

დიდის ჩინელთა მეფისა არ ძეა, განა სულია,
დღეს მათი ყოელი სიკეთე სულ თემზე განასულია;
დუმილით ჰქონდენ სურვილნი, მუნითვე განასულია,
დოვლათი სეიანობითა სვე ცამდი განასულია.

ესე ეპოვე, გავალექსე უგბილმან და სიტყვა მცირმა,
ერთხელ მესმა, გული ჩემი აღმიდღულა მათმა კირმა;
ენა შეეძარ სასიტყველად ღარიბმა და მარტო მწირმა,
ესოდენი ლექსი სრულ-ეჰყავ მე ამისმა შენამზირმა.

ვის არ გასმიათ ამბავი ტკბილნი და გემრიალეზი,
ვით მითქვამს, უური მიეცით, ნახეთ სიტყვსა წყალეზი,
ვაქებ კბილ მარგალიტებსა, ვის გარ უსწენან ლალეზი;
ვინ ხელისათვის ხელობდა, იგ ორნივე შესაწყალეზი.

ზემთისა წყარო შეფრქვევით ეარღსა რწყავს გიშრის გუბითა.
ზედ ძოწსა ლალნი უშვენის მარგალიტითა ტყუბითა.

Текст в нашей рукописи теперь начинается стихами анбанткеба:

გზადის გუნდთა მწყობრთა დასნი, უბრწენელი ხარ მესათნოდ,
გარდამოქდა, გამლოერდა, მიქელ ქმა ჰყო, შენთან მოვედ.

Начала дефектной повести:

ეუპრა ურიცხვი ქვეყანა, იგი უფლებდა ჩინელთა,
მისგან დამეტდა მეფობა მათ ჰელმწიფეთა წინელთა;

სიბრძნისა რუო საუნჯე, მფლობელობს ეით ათინელთა,
და ყოველთა ზედან სიუხვით წყლისაებრ წარსადინელთა.

Конец:

რადას ვაგრძელებ. ყოველნი მაშინ კმუნეთა არიან,
ქამამდე შავით მოსილთა აროდეს გაისარიან,
მერმე ძე მათი ქელმწიფედ ტახტზედან დაამყარიან,
და მისებრ განწესდეს მეფობა. ურჩნი კელად შეაზარიან.

დასრულდა მიჯნურთ ამბავნი, პირველ ბრძენთაგან თქმულები,
მათ ქელმწიფეთა საქმენი, თიკით ბოლომდი სრულები;
პირნი, შვება და განცხრომა, სიბერე აღსასრულები;
და ისმინეთ ტყბილნი სიტყვანი, აწ ჩემგან გალექსულები.

ვინ პირველ ამბად დაწერა ბრძენმა კეთილად ქებულმა;
კპოვეთ ჩვენ მათთა სიბრძნეთა წარმოთქმით იმედულმა;
გავლექსე, გავაშაირე, არ პირველ გულსა დებულმა;
და მე კახმან ვინმე მწერელმან, მდივნობით სახელ-დებულმა.

Послесловие:

დასრულდა წიგნი ესე ბარამიანი და იქმნა ამა მიჯნურთა ამბავთა ლექსი
რეაას თორმეტი, რომელმან გავლექსე თვესა სამსა და დაესწერე ღღეში რვე-
ული ერთი და მისთვის ვერ არი კაი კელი. ამბათ ქებასა ცალკე უნდა წაი-
კითხვიდეთ, ამაში ნუ შეურთავთ.

ეპა, სწავლის მოყვარენო და მოთხრობისა მოსაწადენო, სიბრძნისა მე-
ძიებელნო და მეცნიერებისა საუნჯენო, რომელიმე ხადით ქეშმარიტებისა
მცნებათა და უპირველესთა მათ ბრძენთა სიტყვიერ-ყოფასა, ყურად იღებთ.
წერილთა მათთა, შეიძინებთ მიმოდამფენელთა თქვენთაგან გემოვან იქმნე-
ბით ბუნებისა სიპყურვალთა და რჯულიერ ყოფად კაცყოფილებისა ჩვენ-
სათვის, რომელიმე ხადით მიბაძვითა უწინარეს გამომეტყველთა სამლოთთა
სამიჯნუროთასა, ნეტარ ხართ და კეთილი გეყოს თქვენ, და რომელნიმემცალა
იურვით მსოფლიოსა ამის საშვებელად ნასიტყუსა კეკლუთთა ზედან ყმა-
ქალთა მიჯნურობასა, იგი არა სარგებელ გეყოსთ სახსრად სულთათვის!

ვინაიდან ყოფილან ზოგადნი ბრძენნი სოფლისა ამის ნიეთთა მლაღ-
დებელნი, რომელთამე უთქვამსთ საქმენი საეროთა ვაჟთა საკეთილონი, პირ-
მზეთათანა სიყვარულნი დაუტყმით ლექსითა გემოვანითა და ამბითაცა
შვენიერითა. ვსთქვენთ ესეცა მათთანა, ვითარცა იაგუნდთა შორის კენჭნი,
ანუ მთოვარეთა შორის ვარსკვლავნი, ნათელსა შორის ბნელი და ვარდთა
თანა ასკილნი, ესრეთ შორს არიან საერონი სამლოთთა წერილთა მიერ, ვი-
თარცა ესე ესრეთ.

გარნა ესეცა ვსთქვენთ, ვითარცა სამთვითებამან, სამგვამოვანმან სამება-
მან სრულმან დიდებითა, მეუფებითა და სამარადისობითა არა განყოფილ-
მან, ერთმან ღმერთმან, ერთარსებამან და ერთმეუფებამან შექმნა ანგელოზ-
ნი მისნი სულად და მსახურნი მისნი აღად ცეცხლისად; ბრძანა და დაებადა
ქვეყანა ესე წყალთა ზედან და მიავლინა ძენი ადამისანი ნიეთთა ოთხეცე-
თა ქანდაკებულად, შვილნი ერთი მეორისა თანა; მისცა ძალი თვისი ძლიერე-
ბით სხეულებისამებრ თვისისა, და მისცა საშვებელნი ნიეთიერთაგან გემო-
ვან მქნელნი მიმოდამსენითა, ანუ გულისკმის-ყოფითა უფლება კეთილთა და

ბოროტთა ზედან. ხოლო რომელთა თმენით დაუთმეს, კეთილარს იგი ბოროტთა ზედან. და რომელთა არა დაუთმეს, ბოროტარს იგი კეთილთა შორის.

ესთქვათ ჩვენ ყოველთა, თუმცა ესეცა ითქმოდა კაცად-კაცადისა მზგავსად მგზავსადობა და საწუთროსა ამის შერაცხვა. უთქვამსთ და არიან წიგნებნი საერონი კაცთა შესატყობებლნი, ბრძენთა და ფილასოფოსთაგან თქმულნი საღერელად და საღაღობებლად მსმენელთა მისთათვის, ვინაიდგან ნიეთიერნი და მსოფლიონი კაცნი საწუთროსა შიგან რასამე შერგებოდიან. მაშ არ დასწერდენ იგი ფილასოფოსნი, რომე ზოგადთა ჰაბუთა პირ-მზეთა ქალთათვის რაოდენნი ძლიერნი და საკაცობონი ღვაწლნი დადვიან, ანუ მიჯნურთა რა პატიენი ნახიან და მნათობნი მკლავით გამოიყვანიან. აბა, მათსა ეზღენსა კეთილსა თუ ბოროტს საქმესა არა ცუდად რასამე დაჰკარგვიდენ, და იტყოდენ ვაჟთა ჰაბუტობისა მასწავლებელად და თვისისა სიბრძნისაცა გამოსაცხადებლად, და მერმე მათ სამღვდელთა წერილთა ყოველთა კაცთა ბუნება ვერასადა მისწვდებოდა და მისთვის მოიგონეს, რომე ერის კაცნი უსწავლელნი და ცოდნა დაკლებულნი არ დაარჩენენ და ამაზედ იხალისებდენ, და საჰაბუტოსა საქმესა ყურსა მიუპყრობდენ. ზოგმან სხვა თქვა და ზოგმან სხვა. და ერთი ეს მე მითქვამს.

აწე ესე დიდისა ჩინელთა ჯელმწიფის ჯონშერისა ამბავნი იწყებოდა და მუნ მყოფთა კეკლესთა ქალთათვის უსწოროთა ჰაბუტთა მიჯნურობა ითქმოდა ბარამ ჰაბუტისა და გულიჯან ჩინელთა მეფისა ასულისა, მათნი სურვილი დაუცხრომელი და საკვირველი. ესე ბარამ იყო სახლეულთაგან ომი და ნერგად ყვავილ-ფურტლოვან ქმნილი მის დიდისა ჩინელთა მეფისა და მისგანვე ძედ ნაზარდი და შვილად ნაქმობი უნაყოფობისათვის მის ჯელმწიფისა; და იგი პირ-მზე და ჰმელთა ზედა მანათობელი გულიჯან ასული იყო მის ჯელმწიფისა, და მათ დაუცხრომელი ერთმანერთისა სურვილისა ცეცხლისა სიმჭურვალითა დაღებულ იყვნენ უმიჯნურესად ყოველთა სოფლის შემსვეალულთა ძეთა კაცისათა. და მიწევილ იყო ყოველსა ქვეყანასა საქმენი მათნი. და ოდეს სცნეს სპარსთა ფილოსოფოსთა, და მიიწივა ამბავნი მათნი სპარსეთად, ბრძენთა გულნი მიუძღვნეს და მეცნიერთა ცნობანი განუხვნეს, შეიწვიეს და შეინაწევრეს და დაწერეს ამბად სპარსთა ენათა ზედან. მან ბრძენმან და მეცნიერმან კაცმან კეთილმან, არა თუმცა უსწავლელმან და უგბილმან ჩუბინ ბრძენმან, რომელი იყო თემისაგან ქირმანელთასა, თქვა მათ მიჯნურთა საქმენი. და იცით ყოველთავე, რომელსაცა ქვეყანასა შიგან ლომთა ჰაბუტთაგან პირმთვარეთა ქალთა ზედან მიჯნურობანი იქმნებიან და ანუ შეენიერთა ქალთაგან კაცთა შორის ნაზნი და ზარიფნი სიყვარულნი განეცხადებოიან, იგი სპარსნი მეცნიერნი ტყბილისა და გემოვანისა სიტყვიითა დასწერენ და გააუბნებენ მათ მოყვარეთა და მათგან სხვანი მეცნიერნი ქართულად გარდმოიღებენ. და ესეცა იყო მეცნიერთაგან სპარსთა ენათაგან გადმოთარგმნული.

აწე მენება და სურვიელ ვიყავ, ვეძიებდი მრავალ გზის, ვითარცა ჯელთმეგდო. ოდეს ვპოვე მე ყოველთა უსიტყველთა უნაკლულესმან და კეთილთა მეტყველთა აჩრდილთაცა მიზამედ აღა ღირს მჩენელმან ძემან კახეთის მდივნისმან და თვით მდივანმან ონანამ, გავაღექსე მათ მიჯნურთა სატრფილონი ამბად ნათქვამნი, რომელი არს ამბავნი მათნი კაცთა ერობისა მახალისებელი, ჯომარდობისა ეტლთა ზედან მაგალითად შემასრულებელი, ყმათა ვაჟობისა, სიმკნე გოლიათობისა მასწავლებელი, პურადობისა საბოძვარ-

სა ზედან ბუნებისა გამსხნელი, მოისარ-ასპარეზთა ზედან ოროლისა მღერი-
თა და ბურთისა გარდათურგენითა მაწინაებელობისა მამგონებელი, რომე-
ლი ახალისებს ჭაბუკობასა ზედან კაცოფილებასა ჩვენსა, და მეცა მისთვის
ქელი ვჰყავ.

აწე ისმინეთ და გულის-ჟმა ჰყავთ, მცირესა ამას ნაშრომსა ზედან სარ-
წმუნო იქმენით: რომელიმე ამა ამბისა წიგნსა შიგან წერებულ იყო და მიე-
ხვდით, დაუკლებელად ვეცადენით და მთლად შესრულებად გამოვიძიეთ და
იმ რიგად გავლექსეთ იგი ტუბილნი და გემოვანნი ამბავნი, მაგრამ ბევრი რამე
დამიშთა, ამაღ რომე ჩვენად დასახედავად ბევრნი ვინმე თავადნი, დიდებულო,
თუ მცირებულნი მობრძანდიან და საუბართა შეექცეოდინ; ზოგნი ლალობდიან
და იცინოდინ; ზოგნი ნარდსა და ჭადრაქსა ზედან იმღეროდინ, და მათმან
ტუბილმან საუბარმან გულნი ვიპილის და წერაში ლექსი ვეღარ გაეხჩალხი, და
მე, რომელიც მენება, იმ რიგად ვერ დავაგვარიანი, და რომელსაც არ მაიწო-
ნებთ, ამრიგად აკლია სიკეთე. და მერმე არც კელის სიკეთეს გაუფრთხილდი,
ამაღ რომე კალმად ბატის ფრთე მქონდა და ქალაქსა და მელანს თქვენც
დახედეთ, რა ცუდნი და არას კელისანი არიან და მისთვის კარგი ჭელი არ მო-
ვიდა და მერმე, რომელიც ტრიქონი მოფხეკილი და მეორედ გაკეთებულა
არის, ისიც სხვის საუბრის გონების გართვით სხვა სიტყვა დაესწერი, და გე-
ველრები ყოველთა მეცნიერთა, რომე არა უფულებელს ჰყოთ ღვაწლი მონი-
სა თქვენისა, რომე ახალი ნათქვამი წიგნი იყო და ეს მრავალგზის მოფხეკი-
ლი სტრიქონი ამისთვის მოვიდა, რომე მასუქან გავაკეთე. ზოგი რამ გაუჩალ-
ხავი ლექსი დამრჩომოდა; ცალკე საღვთო ვერ დავანებე და, ვერცა თავი
ქელთ მოვიეც; ყოველთა დღეთა მსხდომარეთა მათ შორის მიმოთქმითა გუ-
ლი ძლიე ვიპოვნი და კეთილნი სიტყვანი მიმელის. ვაშურებდი შესრულებასა,
დიდმარხვის დღესა ესწერდი და რა საეკლესიოს განწესებულ ლოცვისაგან
ერნი შემოვბრუნდით, დღეში ერთი რვეული დავსწერი, ოთხმოცდა თექვსმე-
ტი ლექსი, რომე მრავალთა ნახიან სწრაფადობა კალამთა ჩემთა, მაგრამ ქე-
ლის სიავეს არ დამაჭერა, ბუზმა წამიხდინა ასო მრავალგზის და შეჰპაა და შეკ-
ერაშიგ ერთმანერთს ფურცელი მიეკრა და მელანი გაეცხო და ამთვენი მავნე-
ბელი და არა კელის შემწე რას კარგს წიგნს მოიყვანდა.

ვიწყებ ამ წიგნის გალექსვა თებერვლის დამდევს და დაარულდა გასულს
აპრილსა, და დაწერით შესრულდა იგი მისს. ქკსა უიღ. ქრისტეს აქეთ ათას
შვიდას ოცდა ექვსსა. დასაბამიდგან ვიდრე აქამომდე შვიდი ათას ორას ოცდა-
თოთხმეტსა.

В этом длинном послесловии в начале автор высказывается отно-
сительно превосходства духовной литературы над светскою, считает
счастливыми и блаженными тех философов, книжников, ученых и поэ-
тов, которые пишут на духовные темы. Произведения светского харак-
тера, по мнению автора, так же далеки от произведений духовного, как
камешки от яхонта, как звезды от луны, тьма от света и шиповник от
розы; но так как не всякий человек в состоянии усвоить духовную ли-
тературу, то выдумали светскую, чтобы светские люди не остались совер-
шенно несведущими в науках и могли развлекаться произведениями ге-
роического характера. Далее автор сообщает, что темою настоящего
сочинения служит нежная любовь витязя Барамы к Гулиджане. Барам
был отпрыск китайского царского дома, усыновленный и воспитанный

бездетным китайским царем Джоншером, а прекрасная и славная Гулиджана была дочь того же китайского царя, который усыновил и воспитал Барама. Весть об их нежной любви дошла до персидских мудрецов и ученых и один из них, мудрец Чубин, который был из Кирманской страны, воспел их любовь. А известно всем, продолжает автор, что персидские мудрецы и поэты никогда не оставляют без похвалы и всегда воспевают в сладкозвучных стихах любовь витязей-львов к лунолицым красавицам и признание к любви нежных и хорошевоспитанных красавиц к витязям, а грузинские ученые переводят их на грузинский язык. Также случилось и с этим произведением, которое было переведено с персидского языка на грузинский ученым грузином. Я всячески искал и жаждал найти эту повесть, продолжает далее автор, и когда нашел прозаический перевод, приступил и переложил его на стихи. Автор признается, что, несмотря на его старание, некоторые стихи остались без отделки: так как его посещали во время работ много знатных и незнатных грузин, которые отвлекали от дела и мешали работать. Поэтому в его автографе много соскобленных и потом вписанных строк. Писчий материал у него был тоже неважный: писал он гусиным пером, бумага и чернила были плохие, и потому письмо вышло некрасивое. Отдельного помещения у него не было, времени было мало, он спешил кончить, писал в Великом посту, по одной тетрадке в день или 96 стихов; мухи испортили много букв; кроме того, листы тетрадки прилипали друг к другу, и письмо портилось. Работу автор начал в первых числах февраля, кончил к конце апреля, а переписал 15-го мая, в короникон 414, в год от Р. Х. 1726, от сотворения мира 7234.

(Описание рукописей, I, 521—529).

87 (=1746). Барамияни в прозе, рукопись в простом картонном переплете, в 21×17,5 сантиметра, написана на синеватой бумаге строчным мелким мхедрули и черными чернилами. Некоторые оглавления писаны красными чернилами. Всех листов в рукописи 35. Начало и конец текста такие же, как в других, описанных рукописях. В конце рукою текста приведены два четверостишия, ничем не замечательных. Филигрань бумаги: в одной половине листа орнаментированный цветами гербовый щит, украшенный короною, в щите медведь на задних лапах, держит топор; в другой половине буквы С. М. Р. и 1808 г. Рукопись, без сомнения, первой четверти XIX века. В конце рукописи запись криптографом.

Подводя итог к обзору рукописей Барамияни, мы прежде всего должны отметить, что Барамияни в прозе и Барамияни в стихах совершенно различные произведения по фабуле и содержанию, и напрасно смешивают их между собою, полагая, что разница между ними только в форме. Содержание прозаического Барамияни в общих чертах такое:

«В стране Урумети был царем Кишвар, исполненный всех добродетелей, славы и богатства. Ему недоставало только наследника, и Бог удостоил его и этого блага, даровав сына на 40-ом году жизни. Наслед-

ник был назван Барамом. С шести лет к нему были приставлены философы в качестве воспитателей. До 14-летнего возраста мальчик усвоил все науки, через год он знал все военное искусство, а в 16 лет сделался настоящим героем. Видя совершенство своего сына, отец устроил большой пир, пригласил вельмож, войско и народ и поручил их Бараму, предварительно дав ему наставление и указание, каков должен быть истинный правитель народа. После пира Барам с войском отправляется на охоту и здесь впервые выказывает свою ловкость и геройство, убив чудовищного льва, который навел ужас и обратил в бегство целое войско. На другой день Барам, преследуя лань, увлекся и отделился от войска, к вечеру он ранил ее, но наступившая ночь помешала проследить добычу; напрасны были поиски и последующих дней. Через неделю он пристал к подошве горы, по своей природе напоминающей рай. Здесь над истоком речки возвышалась высокая башня, построенная из мрамора. В башне Барам нашел богато отделанный трон; на одной стороне трона была нарисована женщина необыкновенной красоты. Бараму она показалась живою и он почувствовал к ней пламенную любовь. Подойдя близко и пощупав трон, Барам удостоверился, что дело имеет с рисунком. У подножия трона он увидел 80-летнего старика, который сообщил ему все подробности относительно этой обстановки. Оказалось, что рисунок представлял портрет китайской царевны Гуламдамы, которая имеет тысячи поклонников и которая живет в высокой башне над площадью столицы Китая, и в месяц раз показывается людям с крыльца своей башни. Старик изъездил весь мир, наконец прибыл в Китай, увидел Гуламдаму, влюбился и остался там три года. Затем, видя, что для него нет утешения в любви и что он никогда не удостоится руки Гуламдамы, взял ее портрет, написанный китайскими художниками, прибыл к подошве этой горы, построил башню и живет в ней, довольствуясь тем, что имеет возможность лицезреть хоть портрет этой небывалой красавицы. Он оставил себе только двух верблюдов и двух рабов, которые доставляют ему пищу. Рассказав старику, в свою очередь, и о себе, Барам отправляется в Китай, твердо решив: или добиться руки Гуламдамы и исполнить влечение своего сердца, или умереть. Через месяц он был уже в стране каджов (бесов), и отдыхал в великолепном саду царя Сифора. Сестра Сифора, Сарра, прислала ему через служанку различные яства на блюде и просила поскорее уехать, чтобы Сифор с братьями, вернувшись с охоты, не застали его и не причинили вреда. Скоро однако показались Сифор и пять его братьев: Шамса, Кхамса, Тамса, Шамиль и К'амиль. Увидев Бараму, Сифор отдал приказ братьям схватить его. Барам всех братьев одного за другим привязывает к деревьям. Затем в единоборстве побеждает самого Сифора и хочет отрезать ему голову, но вспомнив наставление отца, что побежденных нужно миловать, а также вняв мольбам Сарры, он щадит царя каджов. Потом все побежденные делаются его друзьями и слугами. После пиров и увеселений, длившихся несколько дней, Барам высказывает желание ехать дальше в Китай.

Его предупреждают, что на границе Китая и владения каджов живет в пропасти Апра-дэв, от которого много терпят как каджи, так и китайцы. Барам просит указать ему место этого дэва. Сифор с братьями и сестрою проводят Барама до местожительства дэва. Барам один спускается в пропасть, убивает Апра-дэва и освобождает пленницу-красавицу Равазу, дочь Хати-хутского царя каджов. Богатство дэва Барам дарит Сифору, каджов отпускает домой и сам едет в Китай. При прощании Шамса, брат Сифора, дает ему волосы от своей головы, указав, что когда Барам сожжет волос, он немедленно предстанет пред ним и, когда нужно будет, приведет все войско каджов. Часть пути Барам совершает морем: сев на корабль вместе с купцами, на море он убивает кита, который чуть было не проглотил и опрокинул их судно. Затем он прибыл к столице Китая, которая в то время была осаждаема болгарским царевичем Безадо. От содержателя гостиницы Барам узнал, что китайский царь Панхор не выдал свою дочь Гуламдаму за болгарского царевича, и последний явился теперь с 200-тысячным войском и силою хочет добиться своего. Барам сжигает волос Шамсы. Шамса немедленно является и вскоре по приказанию Барама приводит всех своих братьев и войска каджов. Каджи побеждают и рассекают болгаров, Барам лично убивает царевича Безада, голову его сажает на копьё и вместе с письмом, что он, Барам, убийца Безада и что желающие с него должны искать кровь — ставит копьё перед воротами дворца китайского царя. За ночь Барам с добычею отпускает каджов, сам он в одежде и шапке из бурки по веревке поднимается к боковому крыльцу башни Гуламдамы и удостоивается лицезреть ее через окно. Китайцы издали смотрели на битву двух незнакомых войск и недоумевали. Их удивление еще более усилилось, когда на другое утро никого не видели кругом города, кроме поля, усеянного трупами болгаров. Прочитав письмо Барама и не находя нигде автора, при дворе царя решили, что Барам был небесный поклонник Гуламдамы, который, вероятно, возмущившись поведением болгарского царевича, снизошел с неба и, поразив болгаров, снова вознесся туда же.

Между тем Барам завязывает сношение с Гуламдамою при помощи служанки Давлаты. Начинается между ними любовная переписка, в которой Барам ничего не говорит о своей личности и своем происхождении, а только выставляет себя безумно влюбленным и просит сжалиться и не губить его. Гуламдама, хотя уже питает симпатию к Бараму, но отвечает холодно и сдержанно и советует ему поскорее кончить эту несбыточную затею и не губить себя. После пятого письма Гуламдама признается в любви, но советует иметь терпение, хранить в тайне свою любовь и довольствоваться счастливым положением влюбленного, которому возлюбленная отвечала взаимностью.

Войска, оставленные Барамом на охоте в Уремети, в продолжении десяти дней тщетно искали его. Вернувшись, они доложили царю Кишварду о случившемся. Опечаленный царь отправил гонцов во все стороны и обещал большую награду тому, кто принесет весть о Бараме.

Скоророду Шабрангу удалось найти башню старика, откуда Барам отправился в Китай. Приведенный к Кишвару старик лично доложил царю обо всем и с подарками вернулся домой. Обрадованный Кишвар снарядил и отправил большое посольство к китайскому царю. Во главе посольства были поставлены визирь Достар и скороход Шабранг. Их сопровождало сорокатысячное войско. В письме, адресованном на имя царя Папхора, Кишвар просил отыскать его сына Барам и вернуть его. Устроив торжественный прием посольству и войску урумов, китайский царь ответил визирю Достару, что о Бараме, сыне Кишвара, он ничего не знает, а знает только о небесном Бараме, который поразил сулгарского царевича Безада и который оставил им письмо и копьё. Визирь Достар узнал копьё Барам и в письме признал почерк своего царевича. Начались поиски. Скоро нашли Барам, одели его в царскую одежду и представили Папхору. Войско урумов ликовало. Барам на торжество пригласил царя каджов с его войском, братьями и сестрою. Начались пышные празднества, угощенья и пиры, длившиеся в 20 дней. Посреди этих торжеств царю Папхору доложили, что царь болгаров Навшад явился с 200-тысячным войском, чтобы отомстить за кровь своего сына Безада. Барам с каджамы выступает в бой, китайцев к делу не хотят привлечь. Происходит целый ряд единоборств. Сифор, царь каджов, с братьями побеждают всех богатырей болгаров. На другой день происходит битва между Навшадом и Барамом. Барам, конечно, побеждает и убивает Навшад. Неприятели все истреблены. Гуламдама с своей башни следит за подвигами своего возлюбленного. Победы достойно отпразднованы царем Папхором. После целого года празднеств, Барам через своих визирей просит у Папхора руку Гуламдамы. Папхор лично рад, тем не менее выбор всецело предоставляет Гуламдаме. Сарра, сестра царя каджов, и Раваза, которую Барам освободил от Апра-дэва, отправляются от Барам к Гуламдаме. Гуламдама в чосторге, но прежде чем самой выйти замуж, женит своего отца на Сарре. Раваза выходит замуж за царя каджов. Затем происходит брак Барам с Гуламдамою. Празднества и пиры длятся 40 дней. Барам с Гуламдамою едут домой. Царь Кишвар задает пиры; 40 дней пируют все подданные. На три года народ освобожден от всяких податей. Кишвар уступает трон Бараму. Жизнь влюбленных супругов до самой смерти проходит счастливо; а когда они отдали дань природе, сказано в конце повести, память об них сохранилась в семь рассказе».

Списки прозаического Барамияни могут быть разделены на две категории: краткий и пространный. К пространному принадлежат №№ — 1548, 2392 и 3064, остальные — представляют краткую редакцию. Краткая редакция издана в Тифлисе в 1880 г. Иваном Калатазовым и Павлом Перадзе. ძველი მწერლობა. ბარამიანი, ამბავი ბარამისა და გულამდამისა სპარსულიდან გადმოთარგმნილი ბრძანებითა მეფის ეპიტაფიისა. გამოცემული იქანე კალატოზოვისა და პავლე ფერაძისაგან. ტფილისი, 1880. Книжка издана в высшей степени безграмотно, без соблюдения знаков препинания и понимания рукописного текста. Приведенное в конце сти-

хотворение едва ли принадлежит автору Барамини. Оно не встречается ни в одной из разобранных рукописей и по форме своей не может быть древним. В предисловии указанного издания З. Чичинадзе говорит, что Барамини переведен по приказанию царя Вахтанга и что Онана Мдвани переложил его на стихи в Астрахани после смерти Вахтанга. Это заявление неверно. Барамини переложен на стихи, как мы видели, в 1726 году, стало быть, при жизни царя Вахтанга: последний умер в 1737 г. Кроме того, не существующий и изданный прозаический перевод переложен на стихи Мдиваном Онаною, а другой, нам пока неизвестный. В другом месте (Грузинская литература XIII—XIV в. на груз. яз., Тифлис, 1885, стр. 10) З. Чичинадзе говорит, впрочем без указания источников, что Барамини переводился на грузинский язык три раза: первый раз XIII в., потом в конце XVII в. и в третий раз в стихах в начале XVIII века Онаною Мдиваном. О древнем переводе Барамини мы не имеем никаких указаний в старинных памятниках. Существующий прозаический перевод не может быть особенно древним уже по одному тому, что в нем упоминается огнестрельное оружие и телескоп. Имя царя Вахтанга, по нашему мнению, напрасно приплетено к прозаической редакции. По приказанию Вахтанга Онана переложил на стихи другой Барамини, прозаический текст которого, судя по смыслу послесловия Онаны, существовал уже давно. Имя инициатора появления стихотворного Барамини, нужно полагать, было перенесено и к другому прозаическому рассказу под тем же названием. Мы уже говорили, что стихотворный Барамини это особое произведение, не похожее по своей фабуле на прозаический. В этом можно убедиться указанием содержания стихотворной редакции, которое вкратце представляется в следующем виде:

«У китайского царя Джоншера, который был известен своим могуществом, богатством и мудростью, была единственная дочь Гулиджана, краса и гордость вселенной. Этот же царь Джоншер воспитал, как собственного сына, отпрыска китайского царского дома, Барама, отличавшегося при внешней красоте всеми достоинствами героя-рыцаря. Царь назначил своего любимца и воспитанника спасаларом (главнокомандующим) китайских войск. Однажды, когда в начале лета царский двор переезжал в летнюю резиденцию в горах, ветер отбросил занессы паланкина, в котором везли Гулиджану. Барам и Гулиджана увидели друг друга и влюбились. При посредстве служанки между ними завязалась переписка, а потом произошло тайное свидание, на котором Барам и Гулиджана объяснились в любви друг другу и поклялись в верности. Любовь и разлука скоро так подействовали на Барама, что он слег в постель. Напрасны были старания докторов и астрологов распознать болезнь и помочь горю царя. Между астрологами нашелся однако мудрец, который угадал действительную причину болезни, но не объявил об этом царю, а только посоветовал издать приказ, чтобы все состоящие при дворе, не исключая и слуг, посетили больного. Приказ издан и исполнен. В числе посетителей была и Гулиджана, при ви-

ле которой Барам как будто ожил. Астролог понял, в чем было дело, и для вида дал лекарство. Барам выздоровел. Обрадованный царь Джоншер устроил пир, на котором Гулиджана сидела напротив своего возлюбленного. Их взаимная пламенная любовь стала уже заметна для всех. Царь был крайне опечален этим обстоятельством. Барама он считал своим сыном и не хотел допустить, чтобы Гулиджана сделалась его женою. На государственном совете, которому царь доверил свое горе, было решено арестовать Барама. Гулиджана подвергается телесному наказанию. Предупрежденный верным слугою Барам покидает пределы Китая. Гулиджана убивается от горя. В ответ на утешения матери она сравнивает себя с Нестан-Дареджаною, влюбленной в Тарселя, причем передает все содержание Барсовой кожи, затем приводит в пример любовь Иосифа и Зулейхи. Лейлы и Каси, Виса и Рамини. Оказалось, что Гулиджана прекрасно была знакома кормилицею с содержаниями любовных романов, герои которых носят указанные имена.

Между тем Барам целый год блуждает по пустыням и подобно герою Барсовой кожи обращается с патетическою речью о помощи к каждому из семи планет особо: солнцу, покровителю царей; луне, покровительнице странников; Заре (Венере), утешительнице немощных; Отариду, покровителю ученых; Марсу, покровителю воинов; Муштару, покровителю визирей (советников); Зоалу, покровителю всех работ. Через год Барама мы застаем в роскошном саду Зардахчани, где он сидит длинные беседы с цветами. Цветы хорошо принимают и угощают витязя Барама: Он слушает беседу розы с влюбленным соловьем, напоминающую содержание Вард-Булбулнани. Соловей обращается потом с речью к Бараму: он ревнует к нему розу, но Барам успокаивает его, сообщив, что у него есть своя возлюбленная. Роза делает замечание, соловью, что он надоедает гостю своими приставаниями. Когда роза увяла, Барам оставил сад цветов Зардахчани и прибыл к морскому берегу. Здесь он нашел индийских купцов-магометан, которые не решились ехать дальше из боязни пиратов, которые только что ограбили других купцов. Барам едет с ними и истребляет всех пиратов. Седрак, глава купцов, воздает похвалу герою и предлагает подарки. Барам отказывается от них и едет дальше. В стране Балхети он встречается с Милладом, военачальником балхетского царя Наримана, вышедшим на охоту с войском. Миллад подружился с Барамом и затем представил его царю Нариману. Нариман пришел в восторг от красоты и благородства Барама и возлюбил его, как брата. Желая помочь горю друга, Нариман с войском выступает и направляется в Китай. С ним едет, конечно, и Барам. На дороге они встретили китайского вельможу Барзама. От него они узнали, что царь Джоншер умер, и Гулиджана отказалась от престола, пока не будет отыскан ее возлюбленный Барам, и вот Барзам выехал, чтобы искать Барама. Барам открывается Барзаму и через него доставляет вести о себе Гулиджане и китайским вельможам. Барам и Наримана китайцы принимают с необыкновенными почестями.

Барам женится на Гулиджане и делается китайским царем. Нариман, после трогательных и сентиментальных прощаний, возвращается домой. Барам, по словам повести, правил царством мудростью Соломона, он был сильнее Джимшеда. Супруги жили и царствовали 150 лет. У них было три сына (Завар, Зирак и Гармасилад) и четыре дочери. После столь счастливой жизни от старости умирает Гулиджана, и за ней следует и Барам. На престол китайский вступает их старший сын.

Подражание бессмертной поэме Руставели составляет отличительную черту эпохи возрождения литературы в Грузии. Певцу Тамары подражают почти все стихотворцы XVII и XVIII веков, но нигде подражание не доходит до таких мелочей, как у Онаны Мдивана. Он подражает Руставели не только в отношении описания внешней красоты и характеров героев, но даже в эпизодах развития фабулы. Эти сходства заставили некоторых признать в Барамии прототип Барсовой кожи, но здесь, очевидно, дело далее подражания не идет. Она подражает не только Руставели, но и царю Теймуразу I, вводя эпизод беседы розы с соловьем. Нет сомнения, что подобные вещи Она внесла в повесть не из прозаического оригинала, а от себя. Стихи Онаны, большей частью, гладки, но лишены поэтического огня. Тексты разных списков стихотворного Барамии не представляют особых отличий друг от друга, только рукопись Давида-Ректора везде пропускает союз *და* перед четвертым стихом, Давиду-Ректору принадлежит и деление текста на главы. Другой экземпляр Барамии, переписанный тем же Давидом-Ректором в 1788 г., хранится в Парижской Национальной библиотеке (Brosset, *Nouv. Journ. Asiat.* t. XIV. p. 234—240). По этой рукописи приводит содержание стихотворного Барамии А. Хаханов (Очерки по ист. груз. словесн., вып. 3, стр. 125—127), но он не дает содержания прозаического Барамии и ничего не говорит об его различии от стихотворного. Сообщение А. Хаханова, что «любовь между Гулиджан и Барамом Кирманским составляет содержание Барамии», неточно. Кирманским назван не герой повести Барам, а Чубин, автор персидского оригинала. Слова: писал пером, а бумагу и чернила сами видите, потому и почерк нехороший», принадлежит автору Онаны Мдивани, а не Давиду-Ректору. Слова: «Прозаический рассказ следует читать особо» нужно заменить словами: «анбант-кеба следует читать особо», ибо в тексте сказано: *ამბანთ (вместо ანბანთ) ქებას ოცად უნდა წაიკითხვიდეთ, ამასი ნუ შეურთავთ*. В автографе текст Барамии сопровождается стихами анбант-кеба, списки же не повторяют этих стихов, а запись, что их надо читать особо, сохраняют.

(Описание рукописей, I, 552—562).

№ 15 (ძველი ფონდის II)

ბარამიანი. in 4°, დაწერილია ლექსად გაკრული მხედრულით, 83 ფურცელი. ყდა ხისაა შევსებული გადაკრული ზედ ჩაღრმავებული სახეებით.

ათაურები წითლურით. ეს ბარამიანი გალექსილია ონანა მდივნის მიერ 1726 წელს ასტრახანს, ხოლო ჩვენი ხელნაწერი გადაწერილია მისი დედნისგან 1769 წელს, 6 ოქტომბერს, და გამართულია (შესწორებულია) დავით რექტორის მიერ 1788 წელს, ყველაფერი ეს ცხადათ სჩანს ბოლოსიტყვაობიდან და შიგნის ბოლოს მინაწერებიდან. არ არის მართალი ვითომც ხელნაწერი გადაწერილი იყოს დავით რექტორის მიერ, ეს დავით რექტორის ხელი არ არის, ხოლო მისი ხელით არის დაწერილი მე-82 ფურცლის ბოლოს (recto) შემდეგი ფრაზა:

ქ. ეს ბარამიანი. მე. ალექსის ძემ დავითმან. გავმართე.

ქ-კს. უოვ. თიბათვით: თ:

ონანა მდივნის ავტოგრაფი ბარამიანისა მე აწერილი მაქვს დაწერილებით (იხ. აღწერა წერა-კითხვის ხელნაწერებისა, რუსულ ენაზედ, ტ. 1, გვ. 532—540). ზემოხსენებული ხელნაწერი იმეორებს ყველა ცნობებს და მინაწერებს ავტოგრაფისას, გარდა მრავალი ანბან-ქებისა, რომელიც ყოველ გვერდზე აქვს დამატებული დედანს პირველ ნახევარში ხელნაწერისა. აგრეთვე ჩემს შრომაში სრულად არის წარმოდგენილი ყველა სხვა ხელნაწერების აღწერა ბარამიანისა (გვ. 541—562). ამიტომ აქ უკვე ცნობილს მინაწერებს აღარ ვიმეორებ. თარიღი აღნიშნულია ხელნაწერში ხუტურის ასობით.

სრულ იქმნა ოქტომბერს: ვ: ქ-კს. უნზ: (=1769).

პირველ გვერდზე ხელნაწერისა სხვადასხვა ხელით სწერია ცნობილი ლექსები: ყაფლანიშვილის საბასი (საბა ორბელიანის), არჩილ მეფისა, ვახტანგ მეექვსისა, სხვათა შორის მისი გამოცანა:

ორსა ბროლისა ბურთს შუა შიგან უფასო თვალია,
იაგუნდისა აუზი მაშვიან ვარდის წყალია,
გარშემო ქალა ავლია, ვერ დასწე-ეს ნაპერწყალია
და აველა მახედან ვარჯიშობს მუხე და ქართაც ქმლია.

ამას შემდეგ ანახანუმის ლექსი:

ანისახანუმის ნათქუამი, ვკვონებ სანატრელს ეხებულს საქართველოს
მეფეს თეიმურასზედ:

ორსო ლომურად შეყრილნო, ტანო წერწეტნო და შლო.
ქიშმინი მისად საბჭყლად ვით ორბი მხარ განაშალო.
ფერად ბედისა ჩემისა პირ ქუფრად მიმონაშალო
და დამცა იშლები ვინე ჩემი და მისი შეყრა დაშალო.

ამას შემდეგ არის ანჩინური სამალაევადი ანბანის ახსნა-განმარტება, რომელიც ზემოთ მოვიყვანეთ (გვ. 4).

(პარიზის ნაყ. ბიბლ. ხელნ. გვ. 48—49).

კილილა და ღამანა

31. Калила и Димна, рукопись в 32×21 сант., писана на бумаге мелкою скорописью мхедрули и черными чернилами. Пагинация идет по тетрадам через восемь листов. Порядок их в некоторых местах перепутан. Переплет досчатый, обтянутый кожей с тиснениями. За-

стежки ободраны. Кем и когда переписана рукопись не указывается, но судя по письму и бумаге, она несомненно XVIII века. Водяной знак бумаги состоит из горизонтальной досочки с короною над нею и выпогранною кистью внизу. Такой знак попадаетея в датированных рукописях первой четверти XVIII века. На полях там и сям приведены объяснения некоторых слов. Судя по заметкам цензора, эта рукопись легла в основу тифлисского издания Калилы и Димны 1886 года. Из записей позднейшего времени отметим некоторые. На обороте переплота:

1) მიიცივლა მიტროპოლიტი ჯუმათისა მაქსიმე ნიჟარაძე ქუთაის ჩუიასა წელს სექტემბრის ია-სა.

Митрополит Джуматский (в Гурии) Максим Нижарадзе умер в Кутаиси в 1811 году, сентября 11-го.

2) მიიცივლა წინამძღვარი სოხასტრისა არხიმანდრიტი დავით იოსელიანი ჩუზ წელს.

Циннамдзгвар (настоятель) монастыря Сохастери Давид Иоселиани умер в 1807 году.

3) მიიცივლა გურიელი მამია ჩუკე-სა წელსა ნოემბრის 27.

Мамия Гурнели умер в 1826 году, ноября 27-го.

4) საქართველოს სარდრის იოანე ორბელიანის მეუღლე ანასტასია მიიცივლა ჩუით-სა წელს სექტემბერშიდ.

Жена сардара Карталинии Иоанна Орбеллиани Анастасия умерла в 1819 году, в сентябре.

5) მიიცივლა საქართველოს მეფის გიორგის ძე დავით პეტერბურხს ჩუით წელს:

Сын грузинского царя Георгия Давид умер в Петербурге в 1819 году.

На первой странице синей бумаги перед текстом приведены шесть четверостиший, ничем не замечательных. На другой странице четверостишие кн. Григория Церетели, который играл выдающуюся роль в истории Имеретии в начале XIX века:

თუ უმეტარმა საქმე ქნას აშპარტანული, რიგია,
ჩემგან მოთქენა წესია, გული ამაზე მიგია,
საიციხულს რასმე იტყოდეს, რაცა არა მშვენის იგია,
და ყრუსავით ყურთა დაიხშავ, ვითამცა არ გამიგია. ო
თაი გრიგოლ წერეთელი.

На последнем листе в конце рукописи в числе разных записей имеются и такие:

ჩუიე-სა წელს სვიმონის ჩემის ძმის წიგნი მივიღე ქუთაის ივლისის კესა, კაცი ეხზო, გავგზავნე ტრაპიზონს გაზპარა მივე ქირაი ორასი მარჩილი:

ამავე ივლისში გაუგზავნე ბარბარე სიმონოვიჩის მეუღლეს

(тут одна строчка нарочно замарана).

«1815 года, июля 26-го, получил (или получила, неизвестно кто пишет) письмо от моего брата Свимона в Кутаисе. Он требовал к себе человека. Послал в Трепизонд Гаспара, дал за услугу 200 марчилов: В этом же июле месяце послал жене Симоновича Варваре»

ჩუთ-სა წელს აგვისტოში წაეიდა იეროსალიმის ექვილი ჭვარის მამა ენე-
დიტ არხიმანდრიტი იერუსალიმს იმერეთით. ამას გაყვა ავალოვი გიორგი
იქით:

«1809 году в августе отправился из Имеретии в Иерусалим пове-
ренный Иерусалимского монастыря. настоятель монастыря Креста
(«джварис мამა»), архимандрит Венедикт. С ним вместе туда поехал
Георгий Авалов».

На следующей странице: ეს ქილა და მანას წიგნი საპენგრელოს მთავ-
რის ლევან დადიანის მეუღლის ზურაბ წერეთლის და თამარ დადიანის ასულ-
(ი)სა მართასი არის.

«Сия книга Калилы и Димны принадлежит супруге Мингрельского
владельца Левана Марте, дочери Зураба Церетели и Тамары Дадияни».

(Описание рукописей, I, 285—287).

32. Калила и Димна, пожертвованная кн. И. Чавчавадзе, рукопись
в 35×22 сант., написана на синеватой бумаге красивою скорописью
мхедрули. Заглавия и начальные слова стихов писаны киноварью,
остальной текст черными чернилами. В двух местах вырвано по листу,
но самые листы не пропали. Пагинация обозначена арабскими цифра-
ми на каждой странице и буквами мхедрули на тетрадах. Филigrань
бумати: в одной половине листа корабль и под ним 1808 г., в другой
буквы: К. Г. К. О. С. Н. А. М. Всех страниц 544. Переплет досчатый,
обтянутый черною кожею с тиснениями. Сохранились и застежки. В
конце рукописи рукою текста запись:

ალიწერა წიგნი ესე ქილილა და მანასი. თავადის აფხაზის იოანესთვის:

ალმწერი წიგნისა ამის. სპირიდონ ია...ოვი⁷³.

სრულ-იქმნა სეკდემბრის: ოცდა ცხრას: წელსა: ჩუი: ქე ს: უეშ:.

«Переписана книга сия Калилы и Димны для князя Иоанна Абха-
зи. Писец сей книги Спиридон Иа в⁷³. Окончена сентября 29-го,
1810-го года, в короникон 498».

На другой странице позднейшею рукою написано:

წიგნი ესე ქილილა და მანანა თუმცა ეკუთნოდა თავადს იოანე აფხაზოვსა;
ხოლო ახლა ეკუთვნის წილში რეგებით თავადს დიმიტრი იოვანეს ძეს აფხაზოვს
ჩუმშ-ს წელსა იანვრის კთ-ს დღესა.

«Книга сия Калилы и Димны, хотя принадлежала князю Иоанну
Абхазу, но теперь по жребью досталась кн. Димитрию Иоанновичу Аб-
хазу, 1848-го года, января 29-го дня». Текст делится на 14 глав. В на-
чале каждой страницы обозначена глава.

(Описание рукописей, I, 288).

33. Калила и Димна Студенческой библи., рукопись в 31×21 сант.,
написана на хорошей лощеной бумаге круглым письмом мхедрули.
Текст писан черными чернилами, заглавия и начальные слова стихов —

⁷³ В середине слова пропущены буквы в оригинале.

киноварью. Пагинация обозначена по тетрадам. В каждой тетради по посьми листов. Многих листов недостает. В конце на 7 новых листах дополнен позднейшею рукою недостающий текст. В середине во многих местах белые листы, добавленные во время переплетения книги для пополнения текста, до сих пор пусты. Всех листов с белыми 404. Рукопись имеет крепкий картонный переплет, обтянутый желтоватой кожей. Там и сям в тексте оставлены пустые места для рисунков, которых однако нет, как и во многих других списках. В начале каждой страницы есть указание на главу, к которому относится текст. На полях местами встречаются объяснения слов. Филигранны бумаги: большой гербовой щит, богато орнаментированный внутри и снаружи; нечто в роде кувшинчика; знак в роде креста с завитыми концами и буквами F. C. Филигрань добавленных листов — знак рго patria и 1808 г., выше надпись УФА. П. Кем и когда переписана рукопись, не видно, но, судя по письму и материалу, она должна непременно относиться к XVIII веку и притом скорее к первой половине, чем второй. На это косвенно указывает и одна приписка другою рукою на обороте первого листа, где сказано: იოსებ: დამბადა: ქალაქს: მარიამობისთვის: ით: გასულს: ხუთ-შაათს: შუადღისას: ქკს ულდ. «Иосиф родился в Тифлисе в исходе 19-го августа в короникон 434 (=1746 г.)». Если такую запись могли сделать на рукописи в 1746 г., то значит, она переписана в первой половине XVIII века. По поводу этой записи некто Тетия Тархнишвили замечает, что он ровесник кому-то. Другой это оспаривает. Еще одна запись указывает, что рукопись принадлежала мдивану Димитрию.

ეს ქილილა დიმიტრი მდივნისაა, ვინც მაიპაროს, ღმერთი გაუწერეს.
Начало:

კარი პირველი ქილილა და მანასი, სპარსულისაგან ქართულად ნათარგმანები მეფის ვახტანგისაგან.

მეც მივეც სპარსთა ზღაპრისა თარგმანებისა მეგებართა ი თ. დ.

(Описание рукописей, I, 289—290).

34. Калила и Димна, приобретенная от Захария Чичинадзе, рукопись в 35×21,5 сант., написана на простой белой бумаге скорописью мхедрули. Заглавия и начальные слова стихов писаны кинноварью, остальной текст черными чернилами. Пагинация обозначена по тетрадам снизу листов буквами асomtаvრული и арабскими цифрами. Всех тетрадей 37. В начале недостает первой тетради. В каждой тетради по 8 листов. Переплет досчатый, обтянутый кожей с тиснениями. Застежки ободраны. Филигрань бумаги: подражание знаку рго patria в середине, выше буквы Ф. М., ниже 1829 г. На других листах другие знаки и 1824 г. В конце запись рукою текста:

სრულ იქმნა ივლისის ე-სა დღესა სფირიდონ ბიავისაგან ჩუკოტ-ს წელსა:

«Окончена июля 5-го дня Спиридоном Биаевым 1829-го года». Места для рисунков в тексте оставлены. На полях имеются разъяснения слов. Текст теперь начинается стихами:

მტერმან ლოდი მომხატვდრა. მოყუარემან ვარდის კონა. ეგრე მტერ-
ნან ვერ მატკინა. მოყუარემან შემალონა.

Наш список сравнительно с печатным добавляет в конце:

დიდის ცლით ჩემგან ნაღუაწნი, თუცა გაკლიათ გულები:
გულო ნუ ზრუნავ მტერისა მოგონებულსა ნებასა,
ნუთუ სხუა კარი განგედოს, მით მორჩე ძნელსა სნებასა.

Затем стихи, приписываемые какому-то мальчику:
ეს ბოლო ლექსი ყმაწვილს ვისმე უთქვამს:

დავლოფით თვალი ლალები, და მალგაღიტი მალეობი.
გული ავივსოთ სულივით, უღვივით დანამალები.
სულ შემოვლოფით შაილი და შიცილი ლექსთა ძალები
და კაკბელათ მოვინადილოთ ბოლო კალაქნი ქალები:

(Описание рукописей, I, 290—291).

35 (=2650). Калила и Димна, рукопись в 33×21 сант., написана на бумаге круглым мхедრული. Оглавления, первое слово каждого стихотворения и первая буква новой строки писаны киноварью, остальной текст черными чернилами. Переплет новый картонный. В конце немного недостает. Впрочем заключительное стихотворение Вахтанга VI сохранилось целиком, но нет заметки:

ვითა წინა ლექსი აჩენს, მე დამრჩა გაულექსავე და სულხან გალექსა
ყაფლანიშვილმან, რომელი ბოლოდ მონაზონ იქმნა და ეწოდა საბა.

Равно как вследствие дефективности не сохранилось послесловия переписчика, и отсутствует дата. Тем не менее рукопись, без сомнения, XVIII века. Бумага разная. Филиграни: бумаги: три полумесяца, один меньше другого; виноградная кисть с верхом в виде короны, а в другой половине листа сложная надпись (нельзя разобрать); столб в виде кружков и другие знаки. В тексте оставлены места для рисунков с заметками на полях: დასახტავი — «для рисунка». Некоторые стихи сопровождаются заметками, что они принадлежат царю Вахтангу VI. მეფის თქმული. На полях там и сям разъяснения непонятных слов. Пагинация указана буквами мхедრული по тетрадам, число которых 49; в каждой тетради по 8 листов, но последняя теперь состоит из двух, а первая из семи листов. Всех страниц ныне 770. Текст начинается так же, как в печатном. Знаками препинания служат две точки и точка.

На каждой странице в начале указана глава текста. Этою рукописью, как видно из заметок, пользовались при издании Калилы и Димны в 1886 г.

(Описание рукописей, I, 291—292).

36 (=3183). Калила и Димна Чубиновской библиотеки, рукопись в 31×20 сант., написана на хорошей лощенной бумаге мелким, но красивым, кругловатым мхедრული. Оглавления и начальное слово стихотворений писаны киноварью. Пагинация указана по тетрадам киновар-
ბ. ე. თაყაიშვილი

ными буквами мхედრული. Всех писанных страниц 697. Переплет досчатый, обтянутый коричневою кожею. Порядок глав указан на каждой странице. Места для рисунков оставлены с заметками на полях: დასახატო. Бумага разная. Преобладает бумага с филигранью: в одной половине листа знак из трех полумесяцев, так связанных и расположенных, что образуют как бы пышный цветок лилии, в другой половине зубчатый овальный полукруг и под ним буквы FCA⁷⁴. Попадают листы с богато орнаментированным внутри и снаружи большим гербовым шитом: в начальных листах в одной половине изображение какого-то животного в виде летучей мыши, в другой сложная надпись; орнаментированный круг в виде вазы с звездюю наверху, над звездюю буквы. Конец текста: ვითა წინა ლექსი აჩენს მე დამრჩა გაულექსავი და სულხან საბამ გალექსა ორბელის ძემან. რასაც ლექსს აშიაზე მანი უზის, მეფის არის ნაბძანები. დიდის ცლით ჩემგან ნაღვაწი, თუმცა გაკლიათ ვულები. Знаками препинания служат две точки в конце текста и стихов, точка и запятая в середине. На полях объяснены слова. Рукопись переписана в Тифлисе в 1769 г. Писец священник Николай, сын Анчисхатского протоиерея Алексия. В конце имеется запись: აღიწერა ქალაქსა ტფილისს, ჯელითა ანჩისხატის დეკანოზის ძის ნიკოლოსისათა: აწ წინაგიყოფ სიყვარულსა ლთისასა და გევედრებით. რომელნიცა მიემთხოვივნეთ ნამუშავევსა ამას. ქსენებასა ჰყოფდეთ. ჩემთვის. ჰეშმარიტად ირწმუნეთ. რაოდენ ძალმედვა სიმართლეს ვეცადე: იანვარს კ. ქკს. უნზ.

«Написано в городе Тифлисе рукою Николая, сына Анчисхатского протоиерея. Ныне из любви к Богу предуведомляю и умоляю Вас, которые увидите сей труд мой, помянуть меня. Будьте во истину уверены, что, насколько мог, старался быть точным. Января 20-го, в короникон 457 (= 1769)».

Писец упоминает о себе еще в записи на 461 странице:

მუშავი ამისი: ალექსის დეკანოზის ძე. უღირსი მღუღელი ნიკოლოსი.

«Работник сего сын протоиерея Алексия недостойный священник Николай». Из записей не рукою текста укажем на четверостишие на первой странице, убеждающее не читать Висрамиани.

სიტყვას ვიტყვი მეტად მზრიანს, თუ შევსმის კაცსა მღბთიანს,
მოვახსენებ ბრძენსა-ჰკვიანს, არ გამხილებ გიეს-ბნედიანს,
ვის ღმერთი სწამს აღამიანს, ნუ ჩაბედავს ვისრამიანს,
ღაუბნელებს დღესა მზიანს, ყოჯოხეთში ნახავს ზიანს.

На другой странице четверостишие эротического содержания:

კუბიღონ მკრა გულს ისარი, დამიკოდა, დამიწულულა,
ცნობა სრულად დამიფანტა, სასიკედილოდ მიმარულა,
ვესტას ტარისთვის სანთებლად თაუი ჩემი დანიშნულა
და თვალ ცრემლიანობს მუღბული, რა ვარღებდ სარი დასმულა.

პ. დ.

⁷⁴ Средняя буква поставлена ниже крайних.

Подпись инициалами П. Д., быть может, указывает на известного знатока грузинского языка Петра Дадияни.

В нашей рукописи совершенно правильно помещено «завещание царя Вахтанга» раньше предисловия Саввы-Сулхана Орбелиани, такой порядок почему-то изменен в издании Чкония, в котором предисловие Орбелиани помещено раньше «завещания Вахтанга». Между тем Орбелиани сам заявляет, что он осмелился говорить после «завещания царя». ბატონის ანდერძს ქვემოთ ამისთვისა ვქენ ყფობა (стр. 11). Словом, завещание Вахтанга (стр. 11—13) должно было быть помещено на 8 странице после слов: კეთილად და წარმართებით ღმერთმან აღასრულოს ჩვენი ნდობა, ნება, ყოფნა ქველს საქმეთა, ამ წიგნისათვის რომ დაგვირქმევია მნათობი თავთირა. Этим кончается предисловие Анвари Сохлики, персидской обработки Калилы и Димны, затем идет завещание царя Вахтанга, а под конец предисловие Саввы Орбелиани.

(Описание рукописей, I, 292—294).

37 (=2726). Калила и Димна, рукопись in folio большого формата, в 36×23 сантимет., написана на бумаге черными чернилами. Досчатый переплет, обтянутый кожей, разбит. Рукопись безусловно XIX века, ибо, как я уже указал, наш список переписан с №—21 и составляет сокращенную редакцию Калилы и Димны, приготовленную князем Мелигзадом Ашхарбеговичем Бебудовым, а так как рукопись, описанная нами под №—21 переписана в 1839 г., то наша рукопись не могла появиться раньше указанного времени. Насколько Милигзад Бебудов сокращал грузинский текст Калилы и Димны, это можно видеть из следующих примеров:

Вместо предисловия, помещенного на 1—13 страницах печатного текста, в рукописи мы читаем:

დასაწყისი პირველი, თქმული ბრძნისა ანვარი სოილისა, სიბრძნეთა იგავთა, შეწყობითა, სწავლის აღმატებათა, ქილილა და მანას წიგნია.

რიტორთა და მეცნიერთა, ფილოსოფოსთა, ამის შეკრების რიგები მრავალ რიგათ შეუწყვიათ, სასიბრძნო სწავლა, სამხიარულო და საცრუო არაკები ერთმანერთში აურევიათ, ნადირთა, მხეტთა, თევზთა და ფრინველთა ენათა მაგიერ არაკნი და სიბრძნის გზები მოუყვანიათ და ბედნიერებით გამოუჩენიათ. მეფეთაგან ყმათა შერისხვა, შეწყალება, გადიდება და გამდიდრება, მტერთაგან გაცლისა, მოშვორებისა და მათის გაცულების საქმე უმოქმედებიათ. წიგნი ესე ბრძნისა და გზიანსა ფილოსოფოს ბარამად სახელდებულს, ინდოთა და ბიშლიმის თემთა ქელმწიფე ყოფილა, მას ინდოურის ენით ეთქმევიანებინა. რა ეს წიგნი ისპანს შეპირებებში მყოფს ვახტანგს ქართველთასა ხელად ეგლო, ენახა, რაც მეფეთა რიგია, გაპირებულთა რჩევა, ერთგულთა წყალობა, ორგულთა მისაგებელი, ქელმწიფეთა და ხელისუფალთა წესნი აქედან მიხვდებიან. მაშინ სპარსულისაგან ქართულად ეთარგმანებინა თვითონ სპარსული არა სკოდნოდა, მთარგმნელიც თავის გონებისა ვერ ეშოვნა, მირეც-მორეცით გარდმოეთარგმნათ, სხვას ენაზედ თუ არა კანის მკოდინარისაგან გამოთარგმნა ძნელია. რა გაეთაბინა ქართლში სულხან ორბელიანისათვის გამოეგზავნა და მოეწერა მაღალსა მდაბალი ლექსი:

წუთის სოფლისა სურვილი უგუნურება მგონია,
მოყვარე კეთილს ჰყვარობდეს, ბრძენთაგან გამოგონია,
აწ მოიგონე შენ ჩემი პირველი სიყვარულია,
ეს საქმე კარგათ მისაქმე, თვალთ ნუ მოგვივარულია.

და ებრძანა ეს ჩემი ჰერონახული გაჩაღებ გემოვნად. სადაც ლექსები ჩართული იყოს, აგრევე ქართულად ლექსები ჩაურთეთო. რა ეს ბრძანება მოსვლოდა, უარი არ შეიძლებოდა და წიგნი ტკბილად და გემოვნად დაეწყო თოთხნეტ კარად. Далее уже заметка Мелигзада Бибудова:

რა ჩემს სოფლად ყოფნისა ცუდაობის გამოდ ენახე, რომ მრავალი ლექსნი და იგავნი ღრმა სიტყვაობითა მკითხველნი შეუგებელად დარჩებოდნენ, ამისთვის მე თავადმა მელიგზად ბებულოვმა აღვიღ შეტყობისათვის შემამულეთა ჩემთა ზოგიერთნი გაუგებელნი იგავნი გაუშვი, რათგანაც მას შიგან ვრცელად იყო დაწერილი და ერთის იგავის კითხვით რა მოებმოდა მეორეს საგანზედ ლაპარაკი, მკითხველნი უსარგებლოდ და შეუტყობრად დარჩებოდნენ. სხვათა მყოფთა და პირმეტყველთა კაცთათვის რაოდენ სასარგებლო არს და მის ღროს რა გეარად გამოაჩენს და ყოველსა გეამსა დაანახებებს, თუ როგორ ჭერ არს ამ ქვეყანაში ცხოვრება.

Все, что в печатном издании помещено на стр. 13—33, в нашем тексте пропущено. Потом приведено *პირველი ანდერძი*—первое завещание (стр. 34 печатного издания), а потом опять пропуск до 67 страниц, да и в этом месте текст начинается баснею Барамана. Сокращая таким образом текст для передачи вкратце основной фабулы Калилы и Димны, Мелигзад Бибудов собрал басни текста во второй части рукописи, предпослав каждой из них указание, для какой цели или для доказательства какого положения та или другая басня приведена. Указаны даже страницы и главы оригинала Калилы и Димны, откуда эти басни взяты. Басни сопровождаются и обычными стихами грузинского перевода. Это вторая часть нашей рукописи пронумерована отдельно и заключает в себе 150 листов. В первой части 71 лист. Рукопись кончается обычным стихотворением Вахтанга VI, которое однако не докончено, ибо последний лист не сохранился.

(Описание рукописей, I, 294—296).

38 (=433). *Калила და დიმნა*, рукопись в 32×21 сант., написана на тонкой бумаге красивым круглым мхедრული. Заглавия и первое слово каждого стиха писаны киноварью. Рукопись без переплета, дефектна. Текст начинается следующими словами третьей главы:

...პოვრობა სხვსა საქმესა უნდა ჰქონდეს: ესე საქმე ამას ჰგავს. მას განძი უძვეს რამე და მისი იმედი ესოდენსა შეუპოვრობასა აქნევიანებსო: თუცა მისის საქმისა ნერგსა სთვლისა ქარი სცემოდა. მისი პოხიერება და მშვენიერება მისისა რტოთა ყლორტებთა არ გამოაჩნდებოდაო. უთქომსთ ცეცხლისა უქონელი კაცი ფრთე ბოლოს დაცვინულს ფრინველსა ჰგავსო. თქვა შაირი.

ცეცხლს ნუ მოიკლებ ვინათგან ცეცხლსა აქვს დიდი ძალები და т. д.

В конце недостает двух глав и текст обрывается словами XII главы:

სოლომონს ესეთი სიტყუები ღია მოეწონა და ქება შეასხა. გესლს საქ-სალა ნარევსა სასმელსავით მოერიდა და უკვდავებისა წყალი საღეთაც მოუ-ტანათ, მუნვე წარგზავნა. ესე არაკი ამად მოვიუბნე, რათა სცნათ, მე უამათად სიციცხლე არ მინდა და ჩემი თუ მათი სიკვდილი მეტნაკლებო...

Пагинация показана по тетрадам буквами мхедрули. Всех тетрадей налицо 40 (21—40); в тетради по 8 листов. Филигрань бумаги: небольшая корона с кисточкою, в другой половине листа сложная надпись. Попадаютя и другие филигранны. Рукопись безусловно XVIII века. На полях объяснение слов. Места для рисунков обычно оставлены.

(Описание рукописей, I, 296—297).

39 (=939). Калила и Димна, рукопись в 33×22 сант., написана на бумаге мелкою скорописью мхедрули и черными чернилами. Указания глав в начале каждой страницы писаны красными чернилами. Рукопись без переплета, дефектна, всех тетрадей 20, из которых в начале недостает 4. Конец добавлен потом на синей бумаге без стихотворения царя Вахтанга VI. Для начала укажем стихотворение:

ღეთისა და კაცთა სიბრძნითა ესე მოიწონების:
გაუსინჯავად მეფემან სისხლი დასთხოოს მონების,
რადგან მეფენი ღეთის სახელ ქვე იგიც მოიგონების
და სხვას აცოცლებს და სხვას მოჰკლავს, სხვა რისხვით დაეღონების.

Этому стихотворению на первой странице предшествует 5 строк прозы. На полях объяснение слов; места для рисунков не оставлены. Филигранью бумаги служит небольшая корона с виноградною кистью: Рукопись, вероятно, XVIII века.

(Описание рукописей, I, 297—298).

40 (=2439). Калила и Димна, рукопись в 35×22 сант., писана на синей бумаге мелким строчным мхедрули. Оглавления писаны красными, но бледными чернилами: Рукопись дефективна, сохранилась только начальная часть, всего 34 листа. Предисловию не предшествует стихотворение Вахтанга VI, остальное цело. Конец соответствует 60-ой странице печатного издания и кончается словами: ტაები. ჭე მრავლის ნდომი შეიქმნა მიწა: დიდობის მჩენი წამს შეიბიწა. Рукопись конца первой четверти XIX века, ибо в числе знаков филигранны выставлен 1822 г.

(Описание рукописей, I, 298).

41 (=2887). Калила и Димна, рукопись на синей бумаге в 33.5×21 сант., писана мелким строчным мхедрули и черными чернилами. Оглавления и начальные слова стихов писаны кинноварью. Рукопись, без переплета, дефектна. В начале недостает 104 страницы, и текст начинается следующими словами второй главы:

და ერთი მუშესა უნოსს, სხვისა სისხლია გვაშავ მოაქვს და საბრანძესა.
В конце текст обрывается словами XIII главы:

ცისა უსწრაფე, შთვარის უმაღლე, დაღმა ღვარისებრ ჩასაქანებლად,
ხან ორთქლსავითა აღმა ამრბენი ღრუბელსა შერთვის არ შეკრებულად.

Визу. на полях, указаны страницы киноварными буквами мхедрули, но, к сожалению, счет доведен только до 124 страницы, остальные не обозначены. На полях встречаем объяснения слов; места для рисунков не оставлены. Главы обозначены на каждой странице. Рукопись начала XIX века, ибо в числе филиграней бумаги показаны годы 1810 и 1812.

(Описание рукописей, I, 298—299).

42 (=3168). Калила и Димна Чубиновской библиотеки, рукопись на серой бумаге, в 33,5×22 сант., писана строчным мхедрули и черными чернилами. Всего 11 тетрадей из 8 листов каждая. Из этого видно, что рукопись неполная; текст обрывается теперь словами первой главы: უნდოდა დამანასათს მისი შეშინება არ გაეცხადებინა. ამაზედ შუთურბას ყვირილისა ესრე ძლიერი ჯმა მოვიდა, რომე ლომი შიშით თვისის ადგილიდამ... Начало такое, как в печатном. Рукопись в новом картонном переплете и переписана, по всей вероятности, в первой четверти XIX века, ибо в числе знаков филиграней выставлен 1813 г. и, кроме того, в середине листа медведь с топором в большом орнаментированном кругу.

(Описание рукописей, I, 299).

43 (=110). Сборник разных произведений, рукопись 21,5×17 сант., писана наполовину на синеватой, наполовину на сероватой бумаге строчным мхедрули и черными чернилами, оглавления и начальные слова четверостиший писаны красными чернилами. Пагинация означена на каждой странице буквами мхедрули. Рукопись в досчатом переплете, обтянутом кожей с тиснениями; она несколько пострадала и включает в себе 286 страниц. Писец не указан, дата отсутствует, но без всякого сомнения манускрипт первой четверти XIX века, ибо филигрань бумаги первой половины рукописи указывает на 1814 г., а второй — на 1813. Кроме того, в первой половине рукописи водяными знаками служат: в одной половине листа двойной круг, в круге двуглавый орел и под ним буквы Г. Д. Я., в другой половине листа буквы Я. М. Ф. Во второй половине рукописи водяные знаки состоят из корабля и букв У. Ф. А. М. По содержанию манускрипт представляет сборник следующих произведений:

1) Повесть Чар-Давришани (1—112), которая делится на 7 глав.

Начало: კოსტანტინუბოლის ჰელმწიფის ამბავი, უშვილობისათვის თუ როგორ შეწუხებულ იყო. კარი პირველი დიდ ვაჟრის შვილისა. Конец: დასრულდა ჩარ-დავრიშანის ამბავი. და აქა დაიწყების ლექსი დღე-ღამის გაბაასებისა.

2) Беседа дня с ночью, или «Сарке-ткмულта» царя Теймураза I (113—184). დღისა და ღამის გაბაასება, თქმული მეფის ირაკლის ძის მეფის თეიმურაზისაგან, რომელი იქმნა ცხებულ შემდგომად წელიწდისა ცხრისა

თქმისა ამისისა: წიგნსა ამას ეწოდების სარკე თქმულთა: Произведение это в стихах и, если верить приведенному заглавию, сочинено царем Теймуразом Ираклиевичем (?) за девять лет до своего коронования. Эта заметка явно ошибочная: она приписывает, как видно, сочинение «Саректмулта» Теймуразу II Ираклиевичу, между тем произведение принадлежит Теймуразу I Давидовичу, который короновался в 1605 г., когда ему было всего на всего 16 лет.

В конце написано: განსრულდა დღისა და ღამის აზბაკი. На стр. 122 заметка: ქ. აქ დღიანს აკლდა ლექსი: სვე; და ერთი ტაეპი. «Здесь в оригинале недоставало 225-го четверостишия и одного стиха». Вообще нужно заметить, что ни для одной статьи сборника у писца не было хорошего, полного оригинала:

3) Восхваление Шах-Аббаса в стихах без указания автора (185—193). Заглавие и первое слово каждого четверостишия пропущено в нашей рукописи, ибо, как видно, их хотели написать красными чернилами, но не выполнили почему-то. Конец стихов оборван.

4) «Вард-Булбулანი», или Беседа розы с соловьем (ვარდ-ბულბულაობი) царя Теймураза I (193—210). Эта часть тоже написана без начальных слов.

5) Оманиани, повесть в прозе, без оглавления и начальных слов (210—226).

6) Басни или сказки из Калилы и Димны в прозаическом переводе (229—286). Басни эти начинаются со второй половины IV главы, именно баснею «О купце, его жене и воре» и кончаются баснею VI главы «О судье». Есть пропуски и в сохранившемся тексте нашей рукописи. Так, например, на стр. 277 оставлено место и приписано сбоку: აქ დღიანს აკლდა «Тут недоставало в оригинале». Эту часть рукописи издал целиком с прибавлением русского перевода А. С. Хаханов под названием: «Грузинский отрывок Калилы и Димны» (см. I вып. III тома «Древностей Восточных» импер. Московск. Археол. Общ.; Очерки по ист. груз. словесности, вып. III, стр. 141—245). Издатель отнес разобранную нами рукопись к XVIII веку, а в сохранившихся отрывках басен признал древний перевод Калилы и Димны, восходящий к XII веку. И то и другое мнение не выдерживает критики. Что рукопись не XVIII века, а начала XIX, это уже не приходится доказывать после приведенных мною выше фактов: раз бумага рукописи вышла из фабрики в 1813—1814 гг., появление манускрипта нельзя уже отнести к XVIII веку. Что касается самых отрывков, то прежде всего нужно заметить, что в «Библиотеке общества грамотности» мы имеем не только указанные отрывки, но почти цельный подобный прозаический перевод Калилы и Димны. Я говорю «почти», потому что и в той рукописи, о которой я веду речь, недостает немного в начале и больше одной главы в конце. Нужно сожалеть, что указанная мною рукопись осталась неизвестною Хаханову; он, вероятно, издал бы ее целиком. Подобное явление повторяется у многих грузинских издателей. Тексты печатаются по первой попавшейся рукописи. Лучшие списки остаются им неизвестными, хотя

иногда они лежат в той же библиотеке, откуда издатели берут оригиналы для своих изданий. С окончанием предпринятого мною «Описания рукописей общества грамотности» подобным явлениям, надеюсь, не будет места.

Прежде чем высказать свои соображения об авторе этого особого прозаического перевода Калилы и Димны на грузинский язык, приведу описание указанной мною рукописи.

(Описание рукописей, I, 299—302).

44 (=3177). Калила и Димна Чубиновской библиотеки рукопись в 31×215 сант., писана на тонкой лощенной бумаге круглым красивым, разборчивым мхедрули и черными чернилами. Оглавления писаны кинноварью. Пагинации нет. Переплет новый, картонный. Рукопись дефектна, недостает и в начале и в конце. Несколько листов из сохранившихся в начале оборваны в нижней части и потом подправлены белой бумагой. Всех страниц теперь 615. В конце каждой басни оставлены места, вероятно, для рисунков и добавлений. Писец не указан, дата отсутствует вследствие дефектности, но рукопись безусловно не позднее начала XVIII века. Филигрань бумаги: горизонтальная дощечка, над нею корона средней величины, а под дощечкой кисть из симметрично расположенных кружков в виде ромба. Этот список Калилы и Димны представляет особый прозаический вариант непохожий на другие списки и печатное издание. Текст нашей рукописи теперь начинается охотою китайского царя Уманунфала и по содержанию, но не по редакционносоответствует 17-ой странице печатного издания; по 14 страниц печатного издания заняты предисловием Анвари Сохаили, предисловием Саввы-Сулхана Орбелиани и «завещанием царя Вахтанга VI». Текст собственно произведения начинается с конца 14-ой страницы, так что недостающий текст начала Калилы и Димны вполне мог поместиться на одном листе, поэтому в начале нашей рукописи нужно признать потерянным всего на всего один лист старого текста Калилы и Димны. На других листах, если только недостает в начале других листов, должно было быть помещено предисловие. Знаками препинания служат по две точки после каждого слова, но при приведении отрывков из этой рукописи мы такую пунктуацию не сохраняем. Начало текста.

...შეტყობინოსა მსგავსად ზეცას ვასრულნი იყუნეს. და შავარდენი. გავაზნი და ბარნი, ფრჩხილითა სისხლთა მღურელითა ფრინველთა ქველები და უსხნეს. და რა ქელმწიფემ ნადირობიდამან მოიკალა და მინდორი მძოვრითა და ეა მფრინველთა დაცალა და ლაშქარნი ყუალანი თავის თავისად გაიყარნეს. და ქელმწიფე და ვაზირი დარბაზისაჲენ წამოვიდეს, მას ყამსა შზისა სიცხისაჲა. ხუფთანი ვითარცა ცვილი დადნებოდა, და ბორკაუსუნისა გაცხელებითა მარქათა ქარისა მსგავსი ვაკდებოდას. ქელმწიფემან ჰომაიენფალ ბრძენსა შას ზოგასთარის უბრძანა: თუ ამისთანას სიცხეშიგან სიარული კჳუიანის კაცისაგან არ ეგებოსო, არცა კარავნი და სეივანნი გვახლიან, და სიცხისაგან ნამეტნავისა მიწის პირი, რა რიგაცა მკედლის გარემო ალაგი, ისრე შემწუარი არისო და. რარეგაცა ოთხის ნივთისაგან, ეგრეთვე ესე მიწა ქჳნილ არსო, რას მოიგონებ რო-

მე ერთს ეამსა ჩრდილშიგან მოვისვენოვო, და რა მზე თავის ალაგს მალრიბში-
გან ჩავიდეს, ჩვენ ჩვენთვის შინისაქენ წავიდეთო. ვაზირმან ხოჯასთარი ს-
ლოცავი ენანი იკმარნა და ესრეთ მოახსენა: მე რომე თქუენს საფარველს ქვე-
შე შემოვეფარე, მას აქათ ცეცხლებრ შემწველისა აღისა მსგავსსა მზისა
მცხინვარებისაგან არას... (ободран лист, сравни с печат. изд. стр. 17).

На 9 странице мы имеем ссылку на Руставели, которой нет в дру-
гих списках:

შემოქმედლა ყოველთასა ასრე გაუწევა ესე სოფელი, რომე კაცი უკ-
ცოდ ვერა იქნების. კაცსა რომე თვითვეულსა თუითო საქმე უც, რომელსამე
ქელისუფალსა და მუშათა ერთმანერთისაგან სარგებელი აქუს და საქმე ამის-
თვის, ვითა ერთმანერთს უნდა მორჩილებდენ. რუსთველი იტყვს ვითა: ლენ-
სი: სხვამან სხვისი უკეთ იცის სასარგებლო საუბარი. თუ ჩემგან ჩემს მოყვარუ-
სა დაეპიროს რამე, მე მანდა მოვექმარო, და თუ კიდევ ჩემის მოყუარის მო-
ყუარესა დაეპიროს რამე, აგრევე ჩემი მოყუარე მოეხმარების. ესე ასრე შეწ-
ყობილი და გამართული არის (сравни с 24 стр. печатного издания).
Текст нашей рукописи обрывается на 13 главе словами:

ნათქვამიუ არის: სხვისა ორმოსა მამთხრელი, თვითან ჩავარდებო, და
რომელიც პირუტყენი იმ ქაში იყუნენ, რადგან იყო განსაცდელი მათთა, არას
ერჩოდენ ერთმანერთსა, და ერთს დღეს ერთი (მოქალაქე) გაიარა და ჩანელა
ქაა და ნახა კაცი და თქვა: (ვეცდები იმ)ის ამოყვანას, რომ მალღად მომხუ-
დებისო და ჩა(უშვა თოკი), შემოფრინდა თოკზედ მიიმუნი, ამოსწია და ამოიკ-
ვანა, და ჩაუშვა მეორედ, მოეჭიდა ლომი და ამოიყვანა... (Сравни с печат-
ным, стр. 554).

Таким образом нашей рукописи в конце недостает части 13 главы
(печатн. стр. 554—561) и целиком 14-ой.

В некоторых местах фразы имеют в начале и конце кружки в виде
пуля, и записи на полях указывают, что те места, которые в рукописи
отмечены кружками, в персидском оригинале переданы стихами «шай-
ри», т. е. четверостишиям из 16 слогов в стихе⁶⁰ ამაჲ ქუემორ რომელიც
ამ ნიშანს და ნიშანს შუა წერილ არს, ეს სიტყუა სპარსულს წიგნში შაირად სწე-
რია და ამას ნიშნითა სცნობთ.

На стр. 96 по-персидски и по-грузински написаны: «შაირი—шайრი»,
и дальше оставлен целый лист пустым. Иногда и прозаический текст
заключает в себе фразы в виде стихов, напр., на 181 стр. читаем такое
место: მე შენი კაის მდომობისათენ ამ ქართულებს გეუბნები, მაგრამ მზე-
სავით ნათელი არის, რომ ჩემი მამხალივით ნათელი ქართულები შენს ბნელსა
და ავს ბუნებას არ გაანათებს: არ გათეთრდება ყორანი, რაგინდ რომ რეცხ-
ქვითა, შავით ნაქსოვი ჭეჭიმი მისდღეში არ გათეთრდება, ვინდ უკვდავების
წყლით რეცხო, მას არა მოეკიდება.

На стр. 376 слова текста: სამურის ქარი имеет заметку на поле:
დღდანში ბადი სამუმი ეწერა და ზეპირათ სამურს ეძახიან. На этой же стра-
нице имеется заметка переписчика, сообщающая, что острый знак
в тексте («оксио») указывает на стих «шайри» оригинала: საცა ეს
ოქსიო აქუს, შაირი ყოფილიყო. На 447 странице персидская фраза:

Текст других списков Калилы и Димны состоит из прозы и стихов
разных образцов и размеров. В нашей рукописи стихов, писанных ру-

кою текста, нет, но в некоторых местах по-персидски указаны, где они должны быть. Затем там и сям иногда на полях, иногда между строками мелкою скорописью мхедрули, совершенно отличною от почерка текста, кем-то вписаны стихи, большею частью двустишия и четверостишия. Кто же автор этих стихов? Без сомнения все стихи этой рукописи принадлежат царю Вахтангу VI. В этом убеждает нас почерк, которыми писаны стихи. Сличив этот почерк с автографами Вахтанга VI, нельзя не признать между ними полного тождества. Вся разница в том, что в нашей рукописи по недостатку места почерк мелкий, но характер письма тот же самый, какой наблюдается в собственноручных записях Вахтанга VI на полях Картлис-Цховреба списка царицы Марии и в особенности собственноручном его письме к сыну своему Бакару, имеющемся у меня: Вахтанг не только вписывает стихи в нашу рукопись, но очень часто исправляет и прозу: заменяет одни слова другими, прибавляет новые выражения, изменяет фразы, дополняет текст, делает вставки и т. д. Так на стр. 1 зачеркнуто *ბორგაუსუნისა* и надписано *ქეჩიმის*; на стр. 10 вписана фраза: *მტერობა ასეთს ცეცხლს ანთებს, რომ იმ ცეცხლისაგან ყველა დაიწვის*; на стр. 11 прибавлено: *კვიანთან ხელმწიფე და მოციქული ერთი ბეჭედი, რომ ორი თვალი უჯდეს*; на стр. 608 зачеркнуто *თქვა* и надписано рукою Вахтанга *შახსენა*; на стр. 609 прибавлено *ბძანა*; на стр. 22 прибавлена целая фраза: *იმის დოვლადში თრთოლა იქნების და იმის გელმწიფობის ბინას სიმაგრე არ ქონდეს და არ იქნების*; на стр. 38 зачеркнута фраза: *თვითო გამორჩევა მაჰაქისა ქეასა მოვახვედროთ*, и надписана: *სიტყვა უნდა გაიგონოს და შერმე თქვას*; на стр. 169 фраза: *სახელოვნად რომელი მოკუდეს, მას სიკუდილი არა ჰქვან*, заменена Вахтангом стихом Руставели: *სჯობს სიტოცხლესა ნაზრახსა სიკუდილი სახელოვანი*; на стр. 179 фраза: *რაააც დასთეს, მასვე მოიმეო*, заменена Вахтангом: *მასვე მოიმეო უთუოდ. რაც რამე დაგითესია*. На 49 стр. зачеркнуто слово *ქარქაბსა* и надписано *შურთხსა* и т. д. Иногда Вахтанг указывает порядком фраз заметками на полях: *ეს აქ უნდა* — «это здесь нужно» (549), *ეს ზეით უნდა* — «это выше нужно» (550). Эти заметки являются, по всей вероятности, плодом сличения перевода с персидским оригиналом. Местами Вахтанг также зачеркивает слова, неуместные в Калиле и Димне, как, например, упоминание о Христе на стр. 602. *უფლისა ჩვენისა იესო ქრისტესი*. Многочисленные прозаические вставки делает Вахтанг на стр. 1—143. Вставки эти, большею частью, касаются прозаического перевода персидских стихов, отсутствующего в этой части рукописи. Словом, Вахтанг, вставляя стихи и исправляя прозу, редактирует перевод какого-то другого лица или, скорее, других лиц; а что над прозаическим переводом Калилы и Димны работало несколько лиц, это мы узнаем из «завещания» самого Вахтанга, приложенного к Калиле и Димне. По этому завещанию, Калила и Димна была переведена на грузинский язык еще во времена главной и могущественной царицы Тамары, но тот перевод по обстоятельствам времени пропал. Новый перевод был затеян кахетинским царем Давидом (1604), отцом царя Теймураза I, который успел довести свой прозаический перевод до басни «О черепахе и скорпионе» (в раз-

бираемой рукописи эта басня начинается с 143 страницы и входит в состав первой главы, а в печатном начинается с 122 страницы (всех страниц и печатном 586). Перевод царя Дасида случайно попал в руки Вахтанга VI, и он поручил одному персиянину, немного знающему по грузински, закончить перевод. Персиянин приступил, но не зная хорошо грузинского языка, не мог удачно выполнить поручение, да и самому Вахтангу скоро пришлось выехать в Испагань, и дело перевода само собою было прервано.

В Испагане Вахтанг нашел одного армянина, знающего по-грузински, и поручил ему пополнить грузинский перевод Калилы и Димны. Армянин исполнил поручение царя, но и этот перевод не удовлетворил Вахтанга: в переводе не было стихов, недоставало некоторых слов, и работа нуждалась в общей стилистической отделке. Затем, по интригам некоторых лиц, которые, по словам самого царя, за добро воздали ему злом, Вахтанг был отправлен в Кирман, где он, не имея других дел, всецело занялся этою книгою и не щадил труда. Таковы наши сведения, сообщаемые завещанием Вахтанга. В чем же однако должна была состоять работа Вахтанга? У него был в руках прозаический перевод, над которым работали три человека; ему оставалось сличить с оригиналом перевод, проверить и исправить прозу и вставить в соответствующих местах стихи, которых совсем не было в переводе. Такая работа проделана Вахтангом над нашею рукописью, в которой мы признаем тот перевод, который был начат царем Давидом и докончен другими лицами по поручению Вахтанга и который сам Вахтанг вновь сличил, исправил и снабдил многочисленными стихами. Если бы этот прозаический перевод был древний и восходил ко времени Тамары, Вахтанг не стал бы исправлять его и во всяком случае не сказал бы, что тот перевод пропал по обстоятельствам времени. Не древний перевод исправляет Вахтанг собственноручно, а новый, сделанный по его инициативе и указанию. Но начало этому труду было положено Кахетинским царем Давидом, который, по словам завещания Вахтанга, вовсе не переводил стихов и допускал в переводе пропуски слов. Перевод Давида вошел в нашу рукопись без изменения, и Вахтанг стал исправлять и пополнять его уже в разбираемой рукописи. Вахтанг перевел персидские стихи прозою и вписал между строками, а там, где этого нельзя было сделать, свои записи помещал на полях и проводил черту к тем местам, где им следовало быть вписанными. Если эту часть текста Калилы и Димны Вахтанг относит к царю Давиду, то перевод остальной части приписывает себе. Лучшим доказательством этого может служить стихотворение, которым теперь открывается печатное издание, но которое в нашей рукописи помещено Вахтангом на поле 143 страницы, откуда начинается басня «О черепаше и скорпионе». Вахтанг считает себя переводчиком в числе других, ибо стихотворение начинается словами: *მეც მთხვევ სპარსთა ზღაპრისა თარგმნებლის მეგბართა* — «и я последовал за переводчиками сказочного сюжета персов» и т. д. Язык перевода Вахтанговской редакции простой и понятный; в нем со-

першенно отсутствует тот витиеватый и возвышенный стиль, которым отличается проредактированный Саввою-Сулханом Орбелиани перевод. Сам Вахтанг о своем труде замечает, что он писал легким народным языком, чтобы читатель без труда мог усвоить содержание; стихи перевел стихами без изменения: где было четверостишие — четверостишием, где было двустишие—двустышием, где один стих — одним стихом, где десять стихов — десятью стихами и т. д., а прозу перевел прозою. В персидском оригинале, замечает Вахтанг, прекрасные стихи, и сочетание их превосходное; мои, быть может, не понравятся, но нужно помнить, что переводчик не может сравниться с автором оригинала.

Исправленный и снабженный стихами перевод Калилы и Димны Вахтанг послал для нового исправления, сличения и пополнения известному ученому монаху и писателю Савве-Сулхану Орбелиани, причем написал ему вежливое и любезное письмо, в котором просил вспомнить об его первоначальной к нему любви и забыть о несогласиях. Сведения эти мы черпаем из предисловия Сулхана Орбелиани, помещенного в лучших рукописях Калилы и Димны вслед за завещанием Вахтанга, а в издании И. Чкония, почему то предшествующего ему. Очевидно, Вахтанг VI не был доволен своим переводом, раз он обратился за исправлением и новым редактированием перевода к Сулхану Орбелиани. По словам самого Орбелиани, Вахтанг работал над книгою Калилы и Димны в бытность свою в Кирмане и приложил много труда и усилий; сам Вахтанг не очень хорошо знал по-персидски, а переводчиков таких, каких сам желал, не достал; поэтому перевод вышел безпорядочный, ибо, прибавляет Орбелиани, произведение одного языка на другой могут хорошо передать только настоящие знатоки дела: кое где следует порядок изменить, кое где следует прибавить фразу, кое где убавить, а то из буквального перевода выйдет одна безвкусица. От предложения царя Орбелиани не счел возможным отказаться, хотя и заметил, что монаху скорее следует заниматься Библиею, чем подобными вещами. Затем Савва Орбелиани напоминает о своем родстве, любви и преданности Вахтангу VI, который называл его прежде своим дядей и воспитателем, но с которым интриги злых людей разлучили его. Орбелиани очень искусно и деликатно, но ясно и отчетливо намекает, что Вахтанг поддался влиянию злых людей и незаконно лишил его и его братьев милостей, а, теперь, когда нуждается, обращается к нему и кается в ошибках, но теперь уже поздно: господин не должен возненавидеть слугу при жизни, а то, когда он умрет, плач и раскаяние мертвого не воскресят и прошлого не вернут. Эти мысли Орбелиани хорошо иллюстрирует тремя баснями собственного измышления (стр. 8—11); он ведь как известно, был прекрасный баснописец, автор «Книги мудрости и лжи».

Такова история перевода Калилы и Димны на грузинский язык, сохранный предисловием известной до сих пор редакции. Но эта история общая, мало разъясняющая частности. По ней нельзя составить понятия ни о характере труда Вахтанга ни Орбелиани. Значение описы-

ზეამოი ნამი რუკოპისი ვ თომ ი სოსთოი, ჭო ონა დოე ოდელჲო პოჩი ვსო რუბოუ ვაჲტანგა VI ი ეგო სოტრუდნიკოვ, ნე პროედშუო ეშე პოდ რედაკციეო სავვი-სულხანა ორბელიანი. პო ნეი მოეჲ ვიასნიჲ პერვოსტეპენნიუ როლჲ სავვი-სულხანა ორბელიანი ვ დელე პერევიდო კალილი ი დიმნი ნა გრუზინსკიი ეზუკი. ნასთავიჲ ნა თომ, ჭო რაზბირაემა რუკოპისი ესჲ თა სავაი, კოტორუო ვაჲტანგ VI პოსლალ სავვე ორბელიანი დლა ისპრავლენიი ი პოპოლნენიი, მო ნე ბუდემ, იბო, ისპეშრივ რუკოპისი ისპრავლენიი ი მნოგოჩისლენნიი ვსთავკაი სთიჲო მუჲდუ სთროკაი ი ნა პოლჲო ტექსთა, ვაჲტანგ პრევატილ ეე კაკ ბუ ვ ბერნოვიკ ი ვ ეთომ ვიდე ნე პოსლალ ბუ სავვე ორბელიანი. ონ, ვეროიჲნი, ველელ პერეპისაჲ ეე, პრიბემ, კონეჩნო, კოე ჭო მოგ ი ბიზმენიჲ. ნო ვ ობეშემ დოედშაი დო ნას რუკოპისი დოე პოლნოე პონიჲი ო ხარაქტერე ტრუდო ვაჲტანგა ი ეგო სოტრუდნიკოვ, ა სლიბენიე ეე ს რედაკციეო სავვი-სულხანა ორბელიანი რელეფო ნე ვიასნიჲ ნამ ვიდაიოეშეა ჲნიბენიე პოსლედნეო ვ ობოგაშენიი როდნიი ჲტერატურაი პერევიდომ სთლჲ პრეკრასნიი კნიგი.

პო ობეშპრიიჲთო მნიბენიუ, პროზა გრუზინსკო პერევიდო კალილი ი დიმნი იზვესთნიი დო სიჲ პორ რედაკციი პრიადლეჲიჲ ცარუ ვაჲტანგუ VI, ა სთიჲი სავვე სულხანუ ორბელიანი; პო სლიბენიე ტექსთა პროზაი დოედშეი დო ნას რუკოპისი რედაკციი ვაჲტანგა ს რედაკციეო სულხანა ორბელიანი დოკავიჲეაჲ, ჭო პოსლედნიი ნე მენიჲე პოტრუდილსი ნად პროზოო კალილი ი დიმნი, ჭემ ნად ეა სთიჲაი. ეზუკი ორბელიანი ჲტერატურნიი, ობრაზნიი ი ცვეტისთიი. ეზუკი რედაკციი ვაჲტანგა პროსთიი, ნაროდნიი ბეზ ვსჲკიჲ პრიკრას ი ვიბურნოსთეი. ტექსთ ვაჲტანგოვსკოი რედაკციი ოტლიბაეჲა სვოეო სჲატოსთიუ, ტექსთ პერევიდო ორბელიანი პროსთრანიი. მალე თოგო, სრავნივჲ მუჲდუ სობოუ ეთი დვა პერევიდო, ვი ნე ნაიდეჲე ნე თოლკო სოვერშენიო თოჲესთენნიო ოტრუვკა, ნო დოჲე ოდინაკოვიი ბოლეს ილი მენეს პროსთრანიი ფრაზაი. დლა სრავნიენი ვოზემ ნესკოლკო მესთ იზ თოი ი დრუგოი რედაკციი, ნო სრავნივჲ პროზაი, მო კონეჩნო ოპუსკაემ სთიჲი ორბელიანოვსკოი რედაკციი; იჲ პროპუსკი ნისკოლკო ნე მესაჲე თეჩნიუ მოსლი ვ პროზე:

რედაკციი ვაჲტანგა

ანდერჲი პირეველი. ესე რო-
მე ვინცა შენთანა შენგან ვადრ-
დებული კაცი იყოს და შენგან
პატივეცემული, მის ამხანაგსა მისი
ძვირი და ავი არ ვაუგონო, ამისთ-
ვის რომე ვისცა პატივს დასდებ,
ყუალანი მას დაქიშპდებიან და
დამტერდებიან და რა კელმწი-
ფის წყალობა მაზედ ნახონ,
ჩხუბითა და ეშმაკურის ქართლ-
ლით ამას ეცდებიან, რომე ანუ
ბეზღობითა ანუ წყლიანობითა
დრო შემოიგდონ და კელმწიფი-

რედაკციი ორბელიანი

ანდერჲი პირეველი. ესე რომე,
რომელსაც ყმათაგანსა და კელქ-
ვეშეთა თაჲი ვამოეჩინოს, სხვის
სიტყვით მისის სიღიღის სახე-
ლის დამცირობას ნუ დაუჭერებ,
ამისთვის რომ, ვინც მეფეთაგან
ვადიდდებ, ყოველკაცი მას ვა-
უქიშპდებ და ვეცდებიან თაჲი-
სი ბატონის სამსახურს დააშო-
რონ, და კელმწიფის წყალობა
მას ზედა არ დაემტეიკოს და
ტყუილითა და ქერჯითა მის
წახდენას ასრე ეცდებიან. მისის

სა გუნება გამოუცვალონ და ამ-
სობაშიგან, რაც მათი გუნებას
ნატრა იყოს, ისი გაუსრულდეს
(სტრ. 23).

კარი პირველი. გაფრთხილ-
ბისათვის ჩხუბიანისა და ავ-ენა კ-
ცისა. ჭელმწიფემან მან რაი
ქუეყნის მპყრობელმან უბრძა-
ნა მას ფილფაი ბრძენსა, ვითა
პირველის ანდერძის ნაწერი ეს-
რეთ იყო, ვითა რა კაცმან წინაშე
ჭელმწიფეთა პატივი დაიდვას,
ყოველი კაცი იმას ამტერდეს და
ქიშობა დაუწყოს და მრავალნი
მოსატყუარნი სიტყუანი უთხრან
მანამდისი, სინამ ჭელმწიფას
ტებილი თვალი და გული მაზე-
დან გამოუცვალონ. მაშ აქლმწი-
ფე უნდა, რომე ჩხუბიანსა და
ენად ავსა კაცსა გაუძღობდეს და
ყურსა არა მიუპრობდეს, რა შე-
იტყოს რომე ცარიელი გაკეთები-
საგან და შემგონებელისა არ იყოს,
თავის გუნების ალაგსა და მილა-
მოსა არა შემოუშვას. არცა დაი-
ჯეროს. და მე ბარამან ამას მოვე-
ლი, ამისი შესატყვისი ქართული
გითხრა და ამა არაჲის სიტყუა გა-
მოგიცხადო: ვინცა კელმწიფითა
კარსა გაკეთებულნი კაცი იყო, იან,
სიტყუანი მრავლანი ჩხუბიანისა
ენისანი, დასაწყისი მისის ეშმაკო-
ბისა და მოყუარე და მტერი, ერ-
თად ყოფნა და გაყრა ნუსხით
მითხრა. ბრძენმან ბარამანს მო-
ახსენა: კელმწიფითა მუდამი წ-
სი ყულოა მაგ ანდერძითა არის,
და კელმწიფითმან თუ ჩხუბიანი
კაცი არ შიამინა, უთროსი თავი-
სი საჭელმწიფო ააოხროს და და-

სახელის შოვნისათვის სწავლი-
სიტყუებს შემოიღებენ და მოსა-
ლორებელის რჩევით ასეთებს მო-
ახსენებენ, მეფის გუნება⁷⁵ მას
ზედა გამოსცვალონ და თავისი
ნდომა აღასრულონ (№ 3183,
სტრ. 41, изд. Чкония, стр. 34).

კარი პირველი. რიდი ორ-ენა
კაცისა და მიუნდობელისაგან.
რაიდაბიშლიმ ფილფაი ბრძენს
უბრძანა: პირველის ანდერძის
წერილი ეს იყო, რომე თუცა კ-
ცი ვინმე თავისისა მეპატრონისა
წინ სამსახურით წადგეს და მისის
წყალობით თავჩენილი შეიქმნას.
შურითა და სიქიშპით მისნი ამხ-
ნავნი აუმტერდებიან და მის
წაცდენას ეცდებიან, და ჭერჯით
მის-ზე ჭელმწიფის გულს გამო-
ცვლიან. მეფეთაგან წესია, შემას-
ვენელსა და ეშმაკთ მოყვარეს
კაცს ყური არ მიუპყრას, გასინ-
ჯოს, მოიცადოს და გულისწამა
პყოს, ბეზღება. სიბოროტისა კი-
დე არა არის რა, რომე მათ სიტყ-
ვას არ ისმენდეს და არც დაიჯე-
როს, აწ ბარამანთან ეს სავედრე-
ბელი მაქვს, რომე ამისი შემს-
გავსებულნი იგავნი მითხრას:
რომე ერთის კაცის სიტყვა რა
ჭელმწიფის წინ სათნო იყოს, მას
შურითა და შესმენით ერთგულის
სიდიდის საფუძელის შერყევა,
მტრისა და მოაღისაგან მისი დაშო-
რების საჭე რაგჯარად იქმნები-
სო. ბარამან მოახსენა: მეფით სა-
ფუძელთ სიმტკიცე მაგა ანდერ-
ძითა დამყარებულა: თუცა ჭელმ-
წიფითმან მამბეზლართა და მეშურ-
ნითა და ავ-ენა კაცთა მისი სი-
ბოროტი, შესმენა და ავ-სიტყ-
ვაობა არ მოაჲქვითინა, ბედნიე-
რობის მარიგებელთა და ერთ-

აქციოს, და მისი დიდი ზიანი თვით ჯელმწიფისაცა ეცეს და მის თემსა და ქუეყანასაცა და, რა ჩხუბიანი კაცი ორთა მოყუარეთა შუა შემოვიდეს, მაშინვე მათი საბოლოო ავსა და უკუღმართსა საქმესა დაეხას, ისრე ვითარცა მას ლომსა და კარსა დაემართა. და ჯელმწიფემა ჰკითხა, როგორ ყოფილა? ჩემსა მზესა ყველა უკლებლად მიაბეგო (სტრ. 61—62).

არაკი ვეზირმა თქვა. იყო ერთი დედალ-მამალი მტრედი და ისინი მოკრეფდენ შემოდგომის პირს მარცვალსა და სქამდენ ზამთარში. და მოაგროვეს მარცვალი ერთს შემოდგომასა და ერთი ორმო აავსეს, და ერთს დღეს წავიდა მამალი სხვაგან და დედალი შინ დარჩა, და როსცა შეაგროვეს, მაშინ ის მარცვალი ნედლი იყო და იმ ორმოში გახმა მარცვალი და დაიკლო. მოვიდა მამალი და ნახა, რომ აკლია ორმოსა, ეგონა შექმა დედლისაგან და სცენა დედალსა: ეს ამისთვის შევაგროვე, რომ როსცა მოვიდეს ზამთარი და აღარა იმოებოდეს რა, მაშინ ესქამოთ, შენ ახლავ შეგიქამია, სცემე, და დედალი იფიცეიდა, მაგრამ არ უჭეროდა. მერმე ცოტახანს უკან მოვიდა ზამთარი, და დანამდა ორმო და, როგორი პირველ ორმო სავსე იყო, ისრეჲ აივსო. და მაშინ, რა ნახა მამალმან, ინანა გალახვ: ცუდად ვსცემე და დავკარგე ჩემი შეუღლეო, იმის გაყრისათვის ტიროდა და იტყოდა: მოშორვე-

გულითა სამსახურისაგან კელს ააღებინებენ და წაახდენენ, და რა ისინი სამსახურს დაშორებინან, ჯელმწიფისაცა და ქვეყნის დასაკლისი იქნება. ჩხუბიანმა და მეშურნემ რა ორს მოყვარეთ შუა სამდურავისა და გულ-კლებისა გზა პოოს, მათში სამდურავი და დაშორება გაგრძელდების, როგორათაც ლომსა და კარს მოუჯდაო. რაიმ ჰკითხა, როგორ ყოფილა? (№3187 სტრ. 80, изд. Чкония, сტრ. 67—68).

ვეზირმა თქვა არაკი. უთქვამთ: ორთა ტრედთა გაზაფხულ თვისად საზრდოდ მრავალი მარცვალი⁷⁶ რაიმე შეაგროვეს და ერთსა ადგილსა საზამთროდ შეინახეს. მარცვალი იგი ტენიანი იყო, და სხვილებული, და რა ზაფხულ სიცხის ჰაერი⁷⁷ მოვიდა, მარცვალი გაქმა და საზომსა მოაქლდა. მამალი ტრედი სხვაგან იყო, და რა მოვიდა, ნახა, საზრდელსა მოჰკლებოდა, დედალსა მას ეკრტიმლებოდა და ეტყოდა: ესე მარცვალი ზამთრისათვის (საზრდელად) შევკრიბეთ, რა ყინვასა შინა ველარა გვეპოვნა რა, და თოვლს ყოველივე მოეცვა, მაშინ გამოგვეზოგა; დროსა ამას მთა და ბარი ნაყოფითა სავსეა, აწ შენ ეს რად შეგიქამია და ცნობასა⁷⁸ გარდამხდარხარ? დედალმა ფიცა: ამისგან არა მამიკლია რა და არცა რა მიგემები. მამალი რა მარცვალთ მოკლებულსა ხედვიდა, ფიცსა არ უჭეროდა, სცემდა და ელალებოდა, და რისხვით გააძო. რა მოზამთრდა და ნოტიობა შეიქმნა, მარც-

⁷⁶ Этого слова нет в изд. Чкония.

⁷⁷ В печатном: პარი.

⁷⁸ В печат. ცოდნას.

ბა მოყუარისა ავია, უარესი ეს, რომე ჭკვიანი მალე არ უნდა აჩქარდეს და გაუსინჯავად საქმე არ უნდა დაიჭიროს, და რომელიც აჩქარდეს, მას დაემართოს სინანული, როგორც იმ ტრედს დაემართა. კელმწიფემ ბრძანა: თუ მე ჩემს ბრძანებაში ავჩქარდი და დაევავე, მაშ უნდა შენ კელი შეგენახა, მაგრამ შენ მისინვე მოჰკალ, ახლა ჩავლილთ, გაუშვი და გაათავე, ნულარ ჩამაგდებ ჭირსა. მოახსენა ვეზირმა: სამი ვინმე ჩააგდებს კაცსა ჭირსა: ერთი ეს რომ ვინმე შევიდეს ომსა უფიქროდ და უშიშრად და გაუფრთხილებლად, მეორე ის, რომელსა არა ჰყვანდეს ცოლშვილი და დაიწყოს მპარაობა და დააგროვოს მრავალი, და ვერც თვითან შეჰკამოს და დარჩეს იმის ცოდვაში; მესამე ეს, რომ ბერმა კაცმა ქალი შეირთოს, ქალი ყოველ დღივ სიკვდილს ინატრის იმ კაცის კელიდამ, ამ რიგნი კაცნი ჩააგდებენ თავის თავს ჭირში. მე კელმწიფის ბრძანება ვათავე, სხვა რა დამიშავებია? (სტრ. 595—596).

არაკი კელმწიფემ ბრძანა. სოლომონ იყო კელმწიფე და ჰქონდა მას წყალობა ღვთისა ასეთი, რომე მონებდენ(ს) მას მწვენი და ფრინველნი და ყოველივე სულიერი საწუთროსანი და მორჩილობდენ. მზე იყო მისი

ვალი დანედლდა, დასხვა და პირველსავე საზომსა მოვიდა. მამალმა მტრედმა სცნა მისი მოკლები-სა მიზეზი რამე ყოფილიყო, საყვარლისა გაყრისათვის ტირილი და ვაება შექმნა და შეჭირვებული მალლისა წმითა გვრინევდა და იტყვოდა: მოყვარის მოშორებისა სიმწარე ძნელი ყოფილა, მაგრამ ესე მისგან უძნელესია, რომე სინანულსა სარგებელი აღარა ჰქონდესო. ამა არაკისა სარგებელი ესე არს, რომ ჭკუათ მყოფელი კაცი საქნელსა საქმეზედ არ აჩქარდეს, რომე მას ტრედსავით გაყრისა ცეცხლითა არ დაიწვასო. მეფემ უბრძანა: თუცა მე ჩემთა საქმეთა ავუჩქარდი, შენცა სიჩქარით წესსა გარდაჰვედ და მე ესრე სატანგველსა შიგა ჩამაგდეო. ვეზირმა მოახსენა: სამნი ჩააგდებენ თავისა თვისსა ტანჯვათა შინა: პირველი, რომელი ომსა შეუგებულად იბრძოდეს და მძიმედ დაიკოდოს; მეორე, უშვილო კაცი უსამართლოდ საქონელს მოიხვეჭდეს, იგი სხვასა დარჩება და მას ცოდვა დაედება; მესამე, ბერმა⁷⁹ კაცმა ყმაწვილი ქალი შეირთოს და ქალი, გულწამხდარი, მის სიკვდილსა ნატრობდეს და მისი ცოლობა არ უნდოდესო (ibid, სტრ. 634—335, изд. Чкония, стр. 532—533).

მეფემ ბრძანა არაკი. უსიტყვიათ, დიდი სოლომონ ბრძენი ესეთი მეფე იყო თვისისა ნებისა გამგლენელი და მისის წადილისა გამმართველი. კაცთა, ქაქთა და მიწაზედ მავალთა და ფრინველთა მისის ბრძანების მორ-

⁷⁹ В цитированной рукописи: ბრმა, в других ბერმა.

მსახური და მთვარე მნათობი.
ჟამი დროთა იმისი იყო და ქვეყანა
წადილისაებრ მისისაჲ. და გან-
გებითა ღვთისათა მოვიდა ანგე-
ლოზი რომელსამე ჟამსა და მოარ-
თვა თასრ სავსე უკუდავების
წყლითა და უთხრა: თუ ეს თასი
შესვა, უკუდავი შეიქნებო და თუ
გინდა რომ უკუნისამდე იცოცხ-
ლო და არ მოკუდე, ეს თასი და-
ლიე, და თუ შენი სიკუდილი
გინდა, ნუ შესვამ. და ამაზედ
სოლომონ ჩავარდა ფიქრსა და
გონებასა და თქვა: ეს სათავნო
სიცოცხლისა არის ასეთი, რომე
ამით მოისყიდებს კაცი საუკუ-
ნოს თავის ნებისად, და სიცო-
ცხლე ასეთი მიწა არი, რომ ამით
ამოვა ნაყოფი კეთილი. და ბრძა-
ნა მსულელა სულიერთა ყოველთა
და ცხოველთა. ყოვლის ქვეყნისა
და ჰეითხა მათ: რას მირჩევთ, ეს
უკვდავების წყალი დავლით, თუ
არა? და მათ ყოველთ მოახსენეს
ხვეწითა და აჯით, რომე დალიე
ეს სასმელი, რომ შეიქნა უკუდავი
და ჩვენ ვიყოთ საფარველსა შენ-
სა განსვენებული და ნიდაგ შე-
ნის ნახვით ვილხენდეთ და ვმო-
ნობდეთ ქელმწიფესა. მერმე სო-
ლომონ ბძანა: ასეთი სულიერი
ვინმე დარჩა, რომ ამ ჩემს რჩე-
ვასა და ვეზირობას არ მოსული-
ყოს? მოახსენეს: ბუთიმარის მე-
ტი არავინ დარჩომილა, ყველა
მოსულა. და გაგზავნა ტაიჭი ბუ-
თიმარის მოსაყვანად. და წავიო
ტაიჭი, უთხრა, მაგრამ ბუთიმარ
იმ ტაიჭის სიტყვთ და მოციქუ-
ლობით არ მივიდა. მერმე გაგზავნა
ერთი ძაღლი და იმისა სიტყვით
მოვიდა, და სოლომონ უბრძანა:
პირველად ეს გკითხო, რომ პი-
რუტყვში ცხენი ჯობს ყველა პი-
რუტყვს, და უწინ ცხენი გამო-

ჩილების ზოსტერი სულის გამსა
ზედა შემოერთყათ; განგებულები-
სა მწერალსა კელმწიფებისა რიგი
მისის სიმართლის ყდაში დაეტანე-
ბინა, პატივისა და გამოძიებისა
უნაგირი მისის ნიაქარის მსგავ-
სის მარქაფისათვის ზურგთა
დაედგა. დღესა ერთსა მას ან-
გელოზმან ერთისა სირჩითა უკ-
ვდავებისა წყალი მოუტანა და
ევრე უთხრა: ძლიერსა და ჰა-
ლალსა და ყოვლის მპყრობელსა
მეფესა, რომელსა შენდა მოუ-
ცემია მოუშლელად მეფობისა
საყდარი, ესე ნებასა შენსა ზედა
მოუგდია: ანუ შესმად უკუდავე-
ბისა წყალი ესე და ბოლოდ სიკვ-
დილისა სასმლისა აღარ გეშინო-
დეს, და ანუ (ადრე) წასვლაჲ
ქირისა საპყრობილისა ვიწროე-
ბისაგან და მისვლად ვრცელსა მას
სამოთხესა და სავანესა (და) გან-
სასვენებელსაო. სოლომონ გან-
კვირვებასა ჩავარდა და იტყოდა:
სიცოცხლე ამისთვის კეთილ არს,
რომე მეორედ მოსვლისა სავაჰ-
როსა შინა ქელთ იგდოს მრავა-
ლი სარგებელი კაცმან და სიცო-
ცხლის მინდორი ესეთი რამ
არის, რომელსა შიგა ორისავე
სოფლისა საბედნიერო თესლი
დაითესების, და სიკუდილისაგან
უკუდავების ბედნიერობის ნაყო-
ფი აღმოეცენების. ამა სოფლისა
ქელი მოკლეა, რომელი მას
გრძელსა ბედნიერობასა ვერა
მისწვდების. მაშე ყოვლის გზით
სიცოცხლის გემო მას უკუდავე-
ბასა ვერ შეედარება, მაგრამ
სიკვდილისა წესსა ჯამს კაცი
დასჭერდეს, სამიოდ დღე თუცა-
და ესხნეს, ნებასა ღვთისასა უნ-
და ცდილობდესო. კვლავ დაი-
ყოვნა, რომე აღამიანთა და ქაჯ-
თა და ქვეწარმავალთა და

გიზავნე და იმის სიტყვით არ მოხველ და მეორედ ძალის სიტყვით მოხველ. ბუთიმარმა მოახსენა: ძალის აქუს მინდოდა და ცხენს არა. გაიკინა და უბრძანა: ერთი რჩევა მაქუს, მაგრამ ვერ გამამირჩევია და შენ მიჩივი: მართლიად ეს უკუდავების წყალი დავლიო, თუ არა? ბუთიმარ მოახსენა: ამ უკუდავების წყალს მარტო შენ დაღევე, თუ ყოველნივე ნათესავი და მოყუარენი შენნი? სოლომონ ბძანა: ეს ღვთის წყალობა ყველაათვის არ მოსულა, მარტო ჩემთვის უბოძებია ღმერთსა და ჩემის მეტს სხვას ამ წყლისაგან წილი არ აქუთ. მერმე ბუთიმარმა მოახსენა: ეპა მოციქულო ღვთისაო, რას აქნევ მაგვარ სიცოცხლეს, რომ ყოველნი ძმა და შვილი და მოყუარე და მეგობარნი შენნი შენს წინ დაიბოცნენ და შენ კი ცოცხალი იყო. მე არ ვეკობ მაგისთანა სიცოცხლისაგან შენ ვემო ნახო რამე. რა ეს გაიგონა, სოლომონს მისი სიტყუა დიად მოეწონა და აღარ დალია ის თასი და სითაც მოსულ იყო, ისრევე იქით გაგზავნა (სტრ. 574—575).

მფრინველთა მოხუცებულნი მოკრიბოს და მათ გამოარჩეინოს. და რაჲცა მათ დაასკუნან, მან იგი ქნას. და ყოველთა მათ შემოკრებილთა მის უკვდავებრსა წყალისა შესმა ჰკითხა, და ყოველმან სულმან ესრე მოაქსენა: უკვდავების უმჭობესი რაჲ იქნებისო. სოლომონ იკითხა: აქა მყოფთაგან გარდა სხვა ვინმე დარჩომილაო, რომე აქა გვაკლდესო? მათ მოახსენეს: ბაბლანი აქ არ არისო, და არცა თქვენი ბრძანება მისვლიაო. სოლომონ მას საწვევრად ცხენი მიუვლინა. და არა მოვიდა, მერმე ძალლი მიუვლინა. რა ძალლი მივიდა, მაშინვე ბაბლანი გამოჰყვა და მოვიდა. სოლომონ უბრძანა: ერთი ძნელი საქმე გამიჭირდა, შენის ბრძნისა რჩევითა ამა ხვანჯისა გამოგება მნებავსო. ბაბლანმა მოაქსენა: მე თქვენი მონა ვარ და თქვენთვის გაძნელებულისა ხვანჯისა გამოგება მე ვით შემძლიაო. ანუ შენისთანა ბრძნის მეფისაგან ესეთი რჩევა რა საკითხავიაო? მაგრამ მდაბლისათვის პატივი და წყალობა ამადლებულის ხარისხთა მჭდომელსა და დიდებულისაგან არა საკვირველი არისო. თუცა მაღალი მეფეთ მეფე ესეთსა წყალობასა მიყოფს, გაძნელებული იგი მიბრძანოსო, რაჲცა ჩემის შემუსრვილისა გონებისაგან შვიძლების მოვანსენებო. სოლომონ უბრძანა: კაცთა ჩამოღმა ცხენი ყოველთა ცხოველთა საუკეთესოჲა და ძალლი ყოველთა საუარესო, რასათვის უმჭობესისა მოგზავნითა არა მოხვედ და უარესისა პირითა მოხვედო? ბაბლანმა მოაქსენა: თუცა იზინი სიკეთით ქებულია და შემძლებელობით სრულია, მაგ-

რამ მას დანდობის მთლიანად არ უძიონია და არცა ერთგულობისა წყაროთაგან ცვარი უსვამსო. დანდობა რომელსაც გამოუცოხნია, ანუ ერთგულობისა წესთა დამტყიცებულა, მე თქვენგან წვევისა ბრძანება მიუნდობელინა და ერთგულობის უცოდინარისა პირით არ ვისმინე, მიმდოსა და ერთ პირის სიტყვით გიახელო. სოლომონს მოეწონა და მერმე უკუდავების წყლის შესმის საიდუმლო მას ჰკითხა. ბაბლანმა მოახსენა: მაგა წყალსა მარტოი თქვენ შესვამ(თ), ანუ თქვენთა მოყვარეთა და საყვარელთაცა მოყვასთა და ყმათაც ასმევ, ანუ არაო? სოლომონ უბრძანა: მარტოი ჩემისა ბრძანება, მე უნდა შევსვაო, სხვათა ამაში წილი არ უცსთო. ბაბლანმა მოახსენა: ღე, მაღალო ჰელმწიფეო. შენ რომ ცოცხალი იყო და ყოველივე თქვენი საყვარელნი და მეყვარენი, და მეგობარნი, შვილნი და სახლეულნი და ნამსახურნი და იჯოცნენ, რა ლხინი და შებება და სიცოცხლე გექნებისო? ესეთისა სიცოცხლისა გემო რა იქნების, რომელსაც დღეგრძელობასა გაყარისა ჰმუნევი აქვს, რითლა გაისვენებსო? სოლომონ ესეთი სიტყვები ღია მოიწონა და ქება შესასხა. გესლ-სამსალა ნარევისა სასმელსავით მოერიდა და უკუდავებისა წყალი საღითაც მოეტანა, მუნევე წარგზავნა (№ 3183, стр. 608 — 611, изд. Чкония, стр. 510 - 512).

Из этих немногих примеров ясно видно, что Савва-Сулхан Орбелиани не оставил живого места в Вахтанговской редакции. Это не исправление и не редактирование чужого труда, а свой вполне самостоятельный перевод. Орбелиани, отдавая должное желанию Вахтанга

лмეთ ხორშილი პერევიდი კალილი დიმინი გურიული ენა, იგი ინიციატივი, ტრუდი დი ხლოტიამ, თემ ნე მენე ბრაკუეტი პრისლანი ემუ ტრუდი, კოგა ვ სვომე პრედისლუივი ჯავლიანე, ჭო ცარი ნე იჩენე ხორშილი ზნალ პო პერსიდსკი, ა პერევიდიკოვი თაკი, კაკი სამ ჯელალ, ნე მოგ დოსატი დი ჭო პო ეთი პრიჩინე პერევიდი ვიშელ ბეზპორიადოჩნი. სავე-სულხანი ორბელიანი ლეგე, ვეროიანი, ბილი სნოვა პერევიდი კალილი დი დიმინი ს პერსიდსკო ენა, ჭემ ისპრავლიანე ვახტანგოვსკი რედაქციუ.

თაკ იბსოტი დელო ს პროზაიკისკი პერევიდი კალილი დი დიმინი ვ რედაქციი ორბელიანი, პოსმოტირე თეპერე, კაკ პოსტუპილ სავე-სულხანი ორბელიანი ს სტიხოვრენიამი ვახტანგა დი ვ კაკოი მერე ინი ვოსპოლზოვალსე. სნაჩალა უკაჟემ ნა იდნი ჯამეტიკა ვ კონცე ვსეხ ლუჩსიხი დი ცელინიხი რუკოპისეი კალილი დი დიმინი, კოტორა პრედუპრეჟდაე, ჭო თე სტიხოვრენი, კოტორე იტმეჩენი ნა პოლახ ბუკოვი მ (ნაჩალნი ბუკვა სლოვა «მეპე» — ცარი) პრინადლეჟატ ცარიო: რასაკ ლეკსს აშოიზელ მანი უზის, მეფის არის ნაბრძანებო. მეჟდუ თემ, ვნიმათელინი პერესმოტირე ვსე რუკოპისი, ი ნიგდე ნე ნაშელ იტმეტიკი ბუკოვი მ. თემ ნე მენე ვ კალილე დი დიმილე ორბელიანოვსკი რედაქციი იმეოტსე ნესკოლკო სტიხოვრენი, დეიფაქტილნი პრინადლეჟატიხი ცარიო ვახტანგუ VI, დი კაკოე იზ ნიხ ილი იმეოტსე იტმეტიკა ნა პოლე სლოვამი მეფის ნაბრძანებო — «სკაზანიო ცარემ», ილი ნოსი იტმეტიკა უკაჟივალსე ნა ცარი ვახტანგა, ნო ჩისლო თაკიხ სტიხოვრენი კრაინე ოგრაიჩენო, დი ვსე ინი იტმეჩენი ვ პეჩატნიო იზდანიი. პო ეტიმ დანიამ ცარიო პრინადლეჟატ: ნაჩალნიო დი კონეჩნიო სტიხოვრენი პეჩატნიო იზდანიი (სტრ. 1 დი 586), დევატი ჭეტივოსტიშიი «შაირი» ვ თაკ ნაჟივალსე «ჟავეშაიში ცარი» (სტრ. 9, 11—13), დუოსტიშია ნა სტრ. 108, 523, 529 დი ჭეტივოსტიშია ნა სტრ. 141, 450, 483, 524 დი 527. პერესმოტირე რაზობრანიხ ნამი რუკოპისეი ორბელიანოვსკი რედაქციი ნე პრიაბილ კ უკაზანიამ ნი იდნიო სტიხოვრენი. თაკიმ იბროზომ ვ ორბელიანოვსკი რედაქციი კალილი დი დიმინი პომეჩენო ვსეო 19 სტიხოვრენი ცარი ვახტანგა, ვ თომ ჩისლე იდნი სტიხოვრენი სოსოტი იზ დუოხ ჭეტივოსტიშიი (სტრ. 1), იდნი იზ პიატი ჭეტივოსტიშიი (სტრ. 586), ტრი იზ დუოსტიშიი კაკოე (108, 523, 529) დი პიატი იზ ჭეტივოსტიშიი (141, 450, 483, 524, 527). იზ ვსეხ ეტიხ ვ ინიტერესოუიე ნაშ რუკოპისი ვ ავტოგრაფიკისკი ჯაპისეხ ვახტანგა სოხრანილსე:

1) ნაჩალნიო სტიხოვრენი პეჩატნიო იზდანიი, პომეჩენი ვ რაზბირაემოი რუკოპისი ნა სტრ. 143, იდკუდა ნაჩინაეტი სე ბასია «ო ჭერეპახე დი სკორპიონე», ვ ზნაკ თოგო, ჭო ვახტანგ ს ეთოგო მესა პრიაპისვალ სებე რაბოტი ნად პერევიდი კალილი დი დიმინი, ა დო ეთოგო მესა პერევიდი იტნოსილ კ ცარიო დავიდი, იტუცუ ტეიმურაზა I. ვ ავტოგრაფიკისკი ჯაპისე ვახტანგა ეთო სტიხოვრენი პრედავლიანე სრავნიტელინი ს პეჩატნიამ ნებოლშიო ვარიანტი:

მეც მივეყე სპარსთა ზღაპრისა თარგმანებისა მეგებართა,
არავინ მიშეგებს გარეგან მათა და გინა მე ბართა,
არ ვგავარ არა საქმიოთა ვარდთა კოკობთა მკრეფართა
და რა უყო, გაბჰვეთ სამუდმოდ; სახმელსა მძაფრად მეგებართა.

ვერ ვიტყვი ღირსად საფერად წმიდის სამების ქებასა,
მოსეც შლის ამოებაზე ღეთის სახელისა ხმობასა.
ზღაპარი შეტქვა, ისიცა ვაკმარე ამა მშობასა,
და ამისთვის აღარ მიეხედუ უშესაელობას, გმობასა.

2) Двустистише 523 стр. несколько в иной редакции:

რაცა კაცი არას საქმით არ გეშინჯოს, არ გეცადოს,
რატუმ ვტყვი ხვამიადსა, რა გინდ ბერსა შეეცადოს.

(стр. 583).

В редакции Орбелиани сказано:

რაცა კაცი არას საქმით არ გეშინჯოს, არ გეცადოს,
ხვამიადსა ნუ გაანდობ, რაგინდ მრავალს შეეცადოს.

3) Вместо двустистишия 529 стр. у Вахтанга читается один стих и то в измененном виде (стр. 590):

პირ-მთვარე, მუშკ-საყნოსელი გულისა წარმტაცებია.

У Орбелиани читаем:

პირ მთვარე, მუშკებარ სუნნელი გულისა მოსანდომელი.
სურელის მახარებელი, მნახულთა შემადომელი.

В нашей рукописи совершенно отсутствует двустистише 108 страниц печатного издания, приписываемое Вахтангу. Это доказывает высказанное мною мнение, что Вахтанг не разбираемую мною рукопись послал Савве Орбелиани, а другую, в которую мог внести некоторые дополнения. Впрочем, указанное мною двустистише не всеми рукописями приписывается Вахтангу, так что оно может ему и не принадлежать.

4) Четверостишие 450 страницы сохранилось в нашей рукописи в измененном виде, причем поля рукописи при переплете обрезаны и первый стих Вахтанга пропал. Поэтому первый стих мы приведем по редакции Орбелиани, а остальные по Вахтангу (стр. 512):

(მე ვარ ღამისა მოყუარე, ამ ღღისა მომლოდინარე),
თასი და შინა აღესილი კაშკაშით გარდმომდინარე.
წაიღა გვალვა, მოვიდა ივ ვარდი მოუწყინარე,
და ზამთარი წახდა, ზაფხული გვეწვივა მოსალხინარე.

У Орбелиани читаем:

მე ვარ. ღამისა მოყუარე, ამ ღღისა მომლოდინარე,
თასი და ჰქია ღვინითა კაშკაშით თავს გარდმდინარე,
ყინვა წახდა და მოვიდა ივ ვარდი მოუწყინარე,
და ზამთარმან გავლო, ზაფხული მოგვეცა მოსალხინარე.

5) Четверостишие 527 страницы печатного издания в автографе Вахтанга читается так (стр. 587):

ნადიმი ქონდა ნათელი, შხისაცა შესადარიაშო,
ომი ვეშხისა უძალე, მტერთა სრვით დაუზარია,

სასწორის სჭითა ყოველნი მისი შორილი არია,
და უხვად გაეკმით ჭვეყანად სხვა არა ყვანდა დარია.

У Орбелиани читаем:

ნადიმთ ნათელი, პურ დიდი, მზისაცა შესადარია,
ვეშპისა ომი ძალ ედვა, მტერთა სრვად დაუზარია,
სწორის მსჯავრითა ყოველთა მისი შექჳმნოდა ზარია,
და უხვად გამცემი უნჯისა, სხვათა მეფეთა დარია.

6) Вместо четверостишия 483 страницы, в автографической записи Вахтанга один стих (стр. 543).

თქვა სიტყვა უტებოსი შაქრისა, უმჯობე მარგალიტთა.

Быть-может, Вахтанг в посланной Савве Орбелиани рукописи дополнил это четверостишие. У Орбелиани оно читается так:

დაიწყო სიტყვა წელიანი, ბროლისა უწმინდესია,
სიტყბით თაფლისა უტკბილუ, რაცაა მისი წესია,
რომელი ყური ისმენდა, რამც იყო უამესია,
და პლატონ ბრძენისა ნათქვამსა, შენვე სთქვა უკეთესია.

Прозаическое место нашей рукописи вместо Платона упоминает Аристотеля:

მოახსენა სიტყვა უმჯობეს თვალმარგალიტთა და უტებო შაქრისა
და მის სიტყვს მსმენელსა არისტოტელსაც შეგნებდა სიამოვნით.

Четверостишие 141 стр. печатного издания отсутствует в Вахтанговской рукописи (оно должно было быть на стр. 165).

7) Четверостишие 524 стр. печатного издания у Вахтанга (стр. 584) приведено так:

წარბ-ბრტყელი ტუჩი პატარა, ვარდის ფურცლისა დაწვია,
კბილ-მარგალიტი უფასო, ენას შაქარი აწვია,
ტანად სარო და ლერწამი, შემხედლა კირი აწვია,
და მისთა ტრფიალთა უწყალოდ ცეცხლთა მომდები აწვია.

У Орбелиани сказано:

წარბ-ბრტყელი, ტუჩ პატარაი, ვარდის ფურცლებრი დაწვია,
კბილ-მარგალიტი, ღრძნილ ძოწი, ენა შაქარი აწვია,
ტანად სარო და პირად მზე, მკვრეტელთა კირნი აწვია,
და მისთა ტრფიალთა უწყალოდ ცეცხლთა მომდები აწვია.

Стихотворения завещания Вахтанга, равно как последнее стихотворение, которым кончается печатное издание, не сохранились в нашей рукописи по дефектности. Таким образом из всех сохранившихся в разбираемой рукописи автографических стихотворений Вахтанг VI Савва-Сулхан Орбелиани оставил в своей Калиле и Димне только 7, да и то в большинстве случаев исправленном, переделанном и значительно измененном виде. Но, быть-может, у Вахтанга мало было стихов и оставлять было нечего? В том то и дело, что у него стихов было не мало. Смело можно сказать, что Вахтанг меньше поработал над прозою Калилы и Димны, чем над ее стихотворениями. По крайней ме-

ре в нашей рукописи исправление в прозе гораздо меньше, чем пополнение прозы стихами. В разбираемой рукописи я насчитал более 260 стихотворных автографических записей Вахтанга. Если принять в соображение дефективность рукописи и уничтожение некоторых записей при обрезке полей, то можно утверждать, что в цельной рукописи их было более 300. Прозанческих записей можно насчитать около 200. Прозу исправляет Вахтанг, как было указано, большею частью до басни «О черепахе и скорпионе», стало быть, в переводе царя Давида. Замечу кстати, что текст перевода царя Давида изобилует записями персидских слов сверху строк. Очень часто одно и то же понятие приведено и по-грузински и по-персидски. Из других записей на иностранных языках укажем на одну запись по-немецки от 25 января 1754 г., которая сообщает, что разбираемая рукопись принадлежала князю Георгию Ратиеву: Dieses Buch gehört dem Fürst Georgi Ratiëff 1754 Jahr den 25 genuary (стр. 236)...

Приведенных примеров вполне достаточно, чтобы выяснить характер труда царя Вахтанга в деле снабжения стихами прозаического перевода Калилы и Димны. Некоторые из указанных стихотворений очень удачны и смело могут войти в любой сборник афоризмов и сентенций. В общем, конечно, стихотворения Вахтанга уступают стихотворениям Орбелиани.

Отрывки басен из Калилы и Димны, помещенные в №—110 рукописи и изданные А. Хахановым, ничем не отличаются от прозаического текста нашей рукописи стр. 360—437 и 350—359, если, конечно, не считать орфографии; только в расположении басен есть некоторая путаница, в №—110: текст открывается девятой басней IV главы и кончается первою басней VI главы (последняя представлена дефектно). Затем следует седьмая и восьмая басни опять IV главы, так что последняя басня «О судье» принадлежит не к VI главе, как я отметил выше, а к IV. Стихов Вахтанга, написанных на полях, в №—110 не приводится, но исправления прозы царя повторены. Так на стр. 369 слово ფრადე Вахтанг заменил словом ნაქტბავად; в №—110 читаем მუტად на стр. 369 слово იბოლეს Вахтанг заменил словом ნახეს то же самое повторено и в №—110. В расположении глав и басен нет никакой разницы между редакциями Вахтанга и Орбелиани. Такой разницы и не может быть, так как оба перевода сделаны из одной и той же персидской редакции, известной под названием Анвари Соханли. Эта редакция появилась в XV веке. Эмир или визирь Анвари Соханли не был собственно автором персидской обработки Калилы и Димны XV века, а только ее инициатором⁶¹. По его приказанию Гуссейн-Али переделал старый персидский перевод Калилы и Димны Наср-Аллаха, разделив его на 14 глав, вместо 16 редакции Наср-Аллаха. Грузинский перевод,⁶² как мы видели, сохранил предисловие редакции Анвари Соханли и деление текста на

⁶¹ Выше, в конце описания рукописи под №—36 слово «автора» нужно заменить словом «инициатора».

14 глав. Четырнадцатая глава, отмечена и в разбираемой рукописи. Листы нашей рукописи оказались перепутанными при переплете, что при отсутствии старой пагинации сразу нельзя было заметить. Продолжение текста 615 страницы теперь помещено на стр. 314—315 и 306—313. Кроме того, за текстом 305 страницы должен следовать текст 316—320 страниц. Выходит, что в разбираемой рукописи целиком сохранилась 13 глава и первые два листа 14 главы. В этом смысле мы исправляем приведенное выше сведение о дефектности рукописи. Текст обрывается теперь первою баснею 14 главы, словами:

...მერბე ჭელმწიფის შვილმა თქვა: ყველა ტყვილია და ღ-თი მართალი. და ხარხოს მიმცემელიც ის არი, რაც მისი ბრძანებაა, ის იქნებოს. რა ხელისნობა, ან მუშაობა რას ქვიან. ცუდათ შერბიან ზოგნი: უმღთოდ არა იქნება რა, ვიცი, რომ ღ-თს მიენდოს, ყველას ისი გობს. ბეზირგნიშვილმა თქვა: მაგისი არავიცირა, ჭკვსა... (стр. 313). Нам остается еще отметить, что царь Вахтанг VI пробыл в Персии от 1712 до 1717 года, и к этому промежутку времени следует отнести работу его над Калилою и Димною.

Из всего сказанного и обзора рукописей Калилы и Димны мы приходим к следующим выводам:

1) Древнего перевода Калилы и Димны, хотя бы в отрывках, мы пока не имеем.

2) Новый прозаический перевод начат кахетинским царем Давидом (+ 1604) и доведен им до басни «О черепахе и скорпионе».

3) Перевод Давида продолжен по инициативе и предложению Вахтанга VI одним персианином и докончен армянином в Испатане: затем весь прозаический перевод просмотрен и проредактирован Вахтангом VI в Кирмане, а также снабжен им собственными стихотворениями.

4) Перевод Вахтанговской редакции с исправлениями прозы самого Вахтанга и с автографическими стихотворными записями дошел до нас в дефектном списке (№—3177) и в прозаических отрывках в №—110.

5) Текст всех остальных списков Калилы и Димны вместе с печатным изданием, исполненный в стихах и прозе, составляет самостоятельный перевод Саввы-Сулхана Орбелиани, который внес в свой труд, кроме так называемого «завещания царя», еще около 9 стихотворений Вахтанга и то в измененном и переделанном виде.

6) Оба перевода сделаны с одной и той же персидской редакции Анвари Сохаили.

7) Некто Мелигзад Ашхарбегович Бебудов сократил в 1839 г. перевод Орбелиани для удобопонятности основной фабулы книги и содержащихся в ней басен (№№—21 и 2726).

(Описание рукописей, I, 302—347).

337 (=954). Католикос-Бакарანი, или повесть о католикосе Доментии III и царе Бакаре, сказанная священником Иесе Тлашадзе в царственном граде Константинополе в 1727 г. по Р. X., в короникон 415, არის წიგნი ესე კათალიკოზ-ბაქარიანი, მრავალმცა არიან წელსნი და ემნი ცხოვრებისა მათისანი, თქმული ტლამაძის ზღლის იესესი. დაიწერა ქალაქსა შინა სამეფოსა კონსტანტინეპოლის ქრისტეს აქეთ ჩიკვ, ქ-ესა უიე: — Рукопись в 15×20 сантиметра, написана на бумаге круглым красивым мхедрули и черными чернилами. Оглавление и первое слово каждого четверостишия писаны киноварью. Знаками препинания служат по две точки после каждого слова. Пагинации нет, равно как на предыдущих страницах не повторены первые слова следующих страниц, как это обыкновенно встречается в хороших рукописях. Поэтому трудно очень восстановить первоначальную последовательность листов, которая несомненно была нарушена при переплетении рукописи. Переплет новый, картонный. Рукопись дефектна и представляет из себя уникум: другие списки этого произведения пока неизвестны. Наш список был найден покойным фотографом А. Роиновым в Дагестане и пожертвован Обществу грамотности. Теперь в рукописи: 318 строф, из которых одна повторяется два раза (см. 12 и 251 строфы). Писец и время переписки не указаны, но судя по материалу и палеографическим признакам, рукопись второй половины XVIII века. Автор Католикос-Бакарани — священник Иесе Тлашадзе сопровождал Доментия III в Константинополь и, как видно, был очень близким человеком к нему. Произведение написано в Константинополе в 1727 г. размером шаири. Автор принадлежит Руставеловской школе и подражает творцу Вепхис-ткаосани, как и все стихотворцы эпохи возрождения, но поэзии в его произведении мало. Тлашадзе хотел изобразить политическое состояние Восточной Грузии своего времени и в частности подробно описать путешествие и пребывание в Константинополе католикоса Доментия III и по обычаю века изложил все это в стихах. Католикос-Бакарани дает весьма ценный материал для истории Грузии первой трети XVIII века и в частности подробные биографические данные о католикосе Доментии III. В нем мы имеем много новых сведений о царе Вахтанге VI, о ксанских и арагвских эриставах, о кахетинском царе Имам-Кулихане и его борьбе с Вахтангом VI, царем Бакаром и турками, о действиях турецких пашей в Тифлисе и бедствиях ими причиненных Грузии, и т. д. Доментий III, сын царя Левана и брат Вахтанга VI, был выбран католикосом в 1705 г. Это — был человек образованный, деятельный, полный сил и энергии, но вместе с тем честолюбивый и упрямый. Он скоро поправил дела своей паствы, которая пришла в совершенное разстройство вследствие предшествующих смут. Мцхетский собор потерял много имений, и потому материальные силы католикосата уменьшились. В особенности кахетинские дворяне не допускали Доментия пользоваться именными Мцхетского собора в Кахетии. До-

ментий решил поехать в Персию, чтобы при помощи персидского правительства вернуть собору земли и получить утверждение в своей должности от шаха. Шах устроил ему хороший прием, утвердил его католикосом и по особому фирману вернул Мцхетскому собору все его прежние земли в Кахетии. Доментий не мало заботился о возобновлении и украшении церквей и церковной утвари. Мирное правление его продолжалось до отъезда Вахтанга VI в Персию (1712 г.). Против Вахтанга начались интриги. Брат его Иесе принял магометанство и был объявлен шахом царем Грузии под именем Али-Кули-хана. В интригах против Вахтанга обвинили и Доментия. По сообщению миссионера Крузинского, патриарх Доментий изъявил готовность взять жену и принять магометанство, но его отец, великий судья Испагана и сам магометанин, заставил его отказаться от этого желания. Оставленный Вахтангом правителем Грузин брат его Свимон схватил Доментия и послал сыну Вахтанга Бакару, чтобы тот выколол ему глаза, но жена Вахтанга не допустила до этого и держала его при себе с большим почетом. Историк Вахушт не обвиняет Доментия в интригах против своего отца. По возвращении Вахтанга из Персии отношения его к Доментию, по-видимому, мало изменились.

Когда затем Вахтанг VI выехал в Россию, католикос Доментий III не захотел остаться в Карталинии под турецким владычеством и удалился в крепость Лори, которая еще не была занята турками, и пробыл в ней три месяца; отсюда он переехал в Ксанское ущелье, но скоро Реджеп-паша сумел заманить его различными предложениями в Тифлис и отправить в Константинополь под благовидным предлогом лестного приглашения султана, который прислал ему фирман и подарки. Доментий выехал из Тифлиса 20 апреля 1725 года и через 12 дней был уже в Эрзеруме, где пробыл 7 дней. Дальнейший путь его лежал через гор. Тогат, близ которого в сел. Кукусе он молился над могилою Иоанна Златоуста; потом посетил он гор. Османджух, в котором его внимание обратили крепость и большой каменный мост о 30 пролетах и 7 быках. В гор. Амасии он молился над могилою св. Василия, а в Никомидии или Измире, над могилою св. Пантелеймона, которая по словам повести излечивает от всех болезней и в особенности от ужаленья змеи. В гор. Скутари (Ускудар по-грузински), куда он прибыл на 40 день после выезда из Грузии, он был встречен «чохардарбашем» султана и отдыхал там три дня. В Константинополе ему отвели дом Мудмаг-эфенди, расположенный близ султанского дворца, и окружили почетом. Константинопольский патриарх Иеремия устроил Доментию почетный прием, выслав ему навстречу священников с образами, крестами и большими свечами, но он был скоро сменен султаном к великому огорчению Доментия. В Константинополе тогда были четыре вселепских патриарха. Доментий сошелся близко с иерусалимским патриархом Хрисанфом, человеком, по словам повести, очень образованным. Он часто посещал Доментия. Антиохийского патриарха тогда сменили, выставив ему в обвинение то обстоятельство, что многие из

его паствы приняли католичество. Второго ноября султан назначил аудиенцию Доментию. принял его очень милостиво, посадил около себя, подробно расспросил о делах Грузии и дал обещание не разорять страну и отправить Доментия с почетом на родину. Но в Константинополе уже был получен донос на грузинского католикоса, в котором советовали султану не отпускать Доментия, этого энергичного и смелого человека, который может отторгнуть Грузию от турок. Кроме того, в самом Константинополе нашелся человек, который склонял его к союзу с французами и, повидимому, и к принятию католицизма. Это — был Иосиф, сын тифлисского нацвала, который стал исполнять должность переводчика при нем в Константинополе, отличался ловкостью и пронырством. При его посредстве ссудили католикосу Доментию деньги, но вместе с тем он сумел расстроить его добрые отношения с султанским двором. Отец его занимал должность нацвала в Тифлисе, принял католичество, и за это был прогнан тифлисцами.

Доментий тоже окорю прогнал от себя Иосифа, но не вернул себе расположения султана. Достопримечательности Константинополя, Софийский собор, старинные церкви, султанский дворец, крепость, сад и Золотой рог, очень понравились грузинам, и Тлашадзе дает их описание в своем произведении. Доментий иногда выезжал на загородные прогулки, на рыбную ловлю, но пребывание его без дела в Константинополе все же становилось для него тягостным. Тлашадзе самым энергичным образом советовал ему выехать из Константинополя еще тогда, когда их отношения с султанским двором не были плохи и когда еще можно было получить разрешение на выезд, но Доментий медлил и доказывал, что без братьев один он не может оставаться в Грузии при наличии многочисленных врагов. Повидимому, он рассчитывал на скорое возвращение Вахтанга VI в свое царство и желал тогда вернуться в Грузию. Скоро однако турецкое правительство не оставило Доментия в столице и сослало его в заточение на остров Тенедос в 1727 г., т. е. в том году, когда написан разбираемый «Католикос-Бакариани». Мы не знаем, отправился ли Иесе Тлашадзе вместе с Доментием на остров Тенедос, но известно, что он в том же году получил от Доментия акт, по которому католикос пожаловал ему и его сыновьям в Атенском ущелье 23 дыма крестьян на кормление. Акт этот напечатан мною в XXI вып. «Сборника материалов» (стр. 77), а Католикос-Бакариани издан мною же с описываемой рукописи в Тифлисе в 1907 г. Иесе Тлашадзе, повидимому, известен был и другими произведениями в Грузинской литературе, которые однако до нас не дошли. Так, историк Вахушт в числе источников своей истории Грузии указывает на хронологические данные, выписанные Тлашадзевым, в котором, вероятно, разумеется наш Иесе Тлашадзе.

(Описание рукописей, II, 592—596).

წიგნი „კატალიკოზ-გაპარიანი“ დაისტამბა ერთთ ერთ დედნის მიხედვით, რომელიც წერაკითხვის გამავრცელებელ საზოგადოების წიგნთ-საცავს ეკუთვნის (№ 953). ხელნაწერი 15X20 სანტიმეტრი, დაწერილია ქალაღზე ლამაზი მრგვალი მხედრულის ხელით, სათაური პირველი გვერდისა დაწერილია წითელის მელნით, ქორონიკონის რიცხვის გარდა; წითელის მელნით არის აგრეთვე ნაწერი პირველი სიტყვა თითოეულის ტაეპისა, დანარჩენი ტექსტი ნაწერია შავის მელნით. წიშნებათ იხმარება, გარდა ზოგიერთ შემთხვევისა, ორ-ორი წერტილი თითოეულის სიტყვის შემდეგ. ხელნაწერს ქალაღდის ყდა აქვს. სათვალავი ფურცლებისა ტექსტის ხელით ნაწერი არ მოიპოვება, არ არის აგრეთვე ნაჩვენები თითოეულის გვერდის ბოლო სიტყვა, რომლითაც იწყება მეორე გვერდი, რაც ჩვეულებრივ მოვლენას შეადგენს კარგის ხელნაწერისა. ამის გამო, არ ვიცით რიგი ფურცლებისა, ხოლო შინაარსის მიხედვით სჩანს, რომ ფურცლები არეულია. ზოგიერთი ფურცელი წინასიტყვაობისა ბოლოშია მოქცეული. არეული უნდა იყოს აგრეთვე ზოგიერთ შემთხვევაში სხვა ფურცლებიც. ჩვენ აზრის მიხედვით დავაწყვეთ ზოგიერთი ტაეპები და დაუსვით მათ სათვალავი არაბულის ციფრებით, რაც სინამდვილეში არ არის. ნამდვილში რიგი ტაეპებისა ასეთია: 1—3, 22—288, 301—306, 289—300, 313—318, 307—312, 4—21. ზოგჯერ ერთ და იმავე ფურცელზე ნაწერი ლექსები აზრით ერთიერთმანეთის მიმდევარნი არ არიან, ჩვენ ამგვარი ლექსების დაწყობა არ გვიკისრია, მაგრამ გვგონია, რომ დედანი-რომლიდგანაც ჩვენი ხელნაწერია გადმოღებული, ფურცლებარეული ყოფილა და გადამწერს არ უზრუნვია მათი თავის ადგილას დალაგებისათვის. საზოგადოთ გადამწერი ვერ ყოფილა მცოდნე ქართულის ენისა; ხშირათმართლ-წერა სიტყვებისა და მათი ფორმები გარყენილია. საჭიროთ დავინახეთ ზოგიერთი ამგვარ სიტყვების და ფორმების შესწორება, მაგრამ ამასთანავე უმეტეს შემთხვევაში, და არა ყოველთვის, უჩვენეთ ტექსტის შენიშვნებში, თუ რა ფორმით სწერიან ისინი დედანში. ხელნაწერი სამწუხაროდ ჩვენდა სრული არ არის, შეიცავს მხოლოდ 108 გვერდს, ანუ 318 ტაეპს. ამათში ერთი ტაეპი ორჯერ არის გამეორებული სხვა და სხვა ადგილას (იხილე მე-12 და მე-251 ტაეპი). რამდენი ფურცელი, ან ტაეპი აკლია დედანს, არ ვიცით. არ ვიცით აგრეთვე, ვინ არის გადამწერი ჩვენი წიგნისა. ანუ როდის არის ის გადამწერილი, ხოლო წერის ხასიათის მიხედვით და აგრეთვე ქალაღდისა და მელნისა შეგვიძლია ვსთქვათ, რომ ხელნაწერი ყოველ შემთხვევაში მე-XVIII საუკუნეს ეკუთვნის. თზულემა დაწერილია, როგორც სათაურიდგან სჩანს, კონსტანტინეპოლში, მაგრამ ჩვენი ხელნაწერი ავტოგრაფი კი არ არის, რაც მტკიცდება იმგვარი შეცდომებით, რომელზედაც ზემოთ გექონდასაუბარი. არა გვგონია, რომ თვით ავტორს ეკუთვნოდეს ასეთი შეცდომები. ამას გარდა ჩვენ უფრო უტყუარი საბუთი გვაქვს ხელში იმისა, რომ ჩვენი დედანი ავტოგრაფი არ არის. ეს საბუთი გახლავთ რამოდენიმე სიგელი დაწერილი იესე ტლამაძის მიერ. ხელი ამ სიგლებისა და ჩვენის დედნისა სულ სხვა და სხვა არის. ხელნაწერის შესახებ ბაასის დასამთავრებლად უნდა მოვიხსენიოთ, რომ ის ნაპოვნია დადესტანში განსვენებულის ა. როინიშვილის მიერ და შემოწირული წერაკითხვის საზოგადოების წიგნთსაცავისათვის.

2. ავტორი კათალიკოზ-ბაქარიანისა

ავტორი „კათალიკოზ-ბაქარიანისა“ არის მღვდელი იესე ტლაშაძე, რომელიც ხლებია კათალიკოს დომენტის სტამბოლში და, როგორც ეტყობა, ძრიელ დაახლოვებული ყოფილა კათალიკოზთან. მისი გაბედული ბაასი და თამამი რჩევანი დომენტისადმი, რომელნიც გამოხატულნი არიან 256—300 ტყეებში ჩვენი წიგნისა, საკმაო საბუთს გვაძლევენ ამგვარი დასკვნისათვის. ეტყობა, ტლაშაძეს წინეთ უმსახურია ვახტანგ მეფისათვის და რუსეთშიაც ყოფილა, მაგრამ მერმე თავის ნებით მოშორებია და დომენტის გაყოლია სტამბოლში, ტლაშაძე თვითონ ამბობს თავის თავზე:

„წაველ. მივმართე რუსეთსა, თავი არავინ მანება,
მოეშორდი მწყალობელს ბატონს, რაღას მიშველის ნანება“.

სტამბოლში ყოფნას ტლაშაძე ძრიელ სწუხს, ურჩევს დომენტის საქართველოში დაბრუნდეს მალე. ტლაშაძე თითქოს გრძნობს, რომ კარგი არაფერი მოელის სათათრეთში, თუმცა „კათალიკოზ-ბაქარიანიდან“ ჭერ კიდევ არა სჩანს, რომ კათალიკოზს ცუდად ეპყრობოდნენ და ან მისი ექსორიად გაგზავნა სურდათ. არ ვიცი,თ, გაჰყვა თუ არა ტლაშაძე ტენედოს კუნძულზე დომენტის, მხოლოდ ეს ვიცი, რომ 1727 წელს, ესე იგი იმ წელს, როდესაც „კათალიკოზ-ბაქარიანი“ დაწერილი, დომენტიმ სტამბოლში დაწერილი სიგლით უბოძა იესე ტლაშაძეს და მის შვილებს ატენში ოცდა სამი კომლი კაცი სახუცოდ, არ ვიცი,თ აგრეთვე, დაუწერია სხვა რამე იესე ტლაშაძეს, თუ არა, მხოლოდ ჩვენი ისტორიკოსი ბატონიშვილი ეახუშტი თავის ქრონოლოგიური ცნობების ერთ წყაროთ იხსენიებს ტლაშაძის მიერ აღმოწერილს ქორონიკონებს, მაგრამ სამწუხაროდ არ უჩვენებს, რომელ ტლაშაძეს ეკუთვნის ეს ქორონიკონები. რაკი მწიგნობარი ტლაშაძე სხვა არავინ ვიცი,თ, ჩვენის მოსაზრებით, ქორონიკონების აღმომწერათა უნდა ეიკულისხმეთ ავტორი კათალიკოზ-ბაქარიანისა მღვდელი იესე ტლაშაძე.

3. რამოღვიწხე სიტყვა „კათალიკოზ-ბაქარიანის“ შესახებ

თხზულება „კათალიკოზ-ბაქარიანი“ დაწერილია ლექსად. ავტორი ეკუთვნის რუსთველის სკოლას, როგორც თითქმის ყველა მელექსენი მისი დროისა ტლაშაძე ბაძავს რუსთველს ლექსის წყობაში, ფორმაში და ზოგჯერ სიტყვა-სიტყვით იმეორებს რუსთველის სიტყვებს და ლექსებს. ეტყობა ტლაშაძეს ვეფხვის ტყაოსანი ზედ მიწევნიოთ ჰქონია შესწავლული და ამ შემთხვევაში ის არა გავს თანამედროვე სამღვდლო პირებს, რომელნიც რუსთველს მანდამინც არ სწყალობდნენ, რადგან ვეფხის ტყაოსანი სასულიერო შინაარსის თხზულება არ იყო. თავის შრომას ტლაშაძე რუსთველის ხსენებით იწყებს და არა სცდება, როდესაც ამბობს:

„რიტორ რუსთველო, კარგ გამომთქმელო, ენა ტბილო და შაქრიანო,
აჲმა მთქმელებმა, ჭურღმა-მელუბმა ლექსი მრავალი მოვპარიანო“.

კათალიკოზ-ბაქარიანი თუმცა ლექსათ არის დაწერილი, მაგრამ ხელოვნურ პოეზიის ნაწარმოებს არ წარმოგვიდგენს. პოეზიის ნიშანწყალი ძრიელ ნაკლებათ ეტყობა ტლაშაძის თხზულებას. მართალია, აქა იქ შეგხვდებათ ადგილები, რომლებზედაც ითქმის „არა უშავს რაო“, მაგრამ ეგ საკმაო არ არის.

„კათალიკოზ-ბაქარიანი“ საყურადღებოა არა პოეზიის მხრით, არამედ საისტორიო მნიშვნელობის მხრით. ეს თხზულება გალექსილი მატიანეა ტლაშაძის დროის ქართლ-კახეთის ისტორიისა, ნამდვილი მოთხრობაა თანამედროვე პირისა, საქართველოს პოლიტიკური მდგომარეობის სურათია მეთვრამეტე საუკუნის პირველი მეოთხედისა. ამ მხრით ტლაშაძის თხზულება ძლიერ წააგავს გურამიშვილის „დავითიანს“, თუმცა მნიშვნელობა დავითიანისა ისე გაცილებით დიდია, ტლაშაძის კათალიკოზ-ბაქარიანზე, რომ შედარებაც არ შეიძლება. გურამიშვილის შრომას უფრო საზოგადო მნიშვნელობა აქვს, ტლაშაძისას უფრო კერძო. ტლაშაძის თხზულება მოთხრობაა კათალიკოზის დომენტი მესაპის და მეფის ბაქარის შესახებ, მაგრამ უმეტესი ნაწილი ამ მოთხრობისა რასაკვირველია დომენტი მესაპის შეეხება, ანუ უკეთ რომ ვსთქვათ მის ბიოგრაფიას.

აქ იხეთი ცნობებია დომენტის შესახებ, რომელნიც სრულიად არ მოიპოვებინან სხვა წყაროებში. ბევრ ახალ ცნობებს იძლევა „კათალიკოზ-ბაქარიანი“ აგრეთვე შესახებ ვახტანგ მეექვსისა, ქსნის და არაგვის ერისთავებისა. კახთ მეფის მახმად-ყული-ხანისა და მის ბრძოლისა ვახტანგთან, ბაქართან და ოსმალებთან, აგრეთვე შესახებ ოსმალოს ფაშებისა ტფილისში და მათ მიერ ქართლის აოხრებისა, ერთი სიტყვით „კათალიკოზ-ბაქარიანს“ დიდი მნიშვნელობა აქვს ჩვენი ისტორიისათვის და ამიტომ საჭიროა მოინახოს სრული ხელნაწერი...

ჩვენ იმედი გვქონდა სრულის ხელნაწერის პოვნისა და ამიტომ დიდი ხნიდან დასტამბული ტექსტის გამოცემა შევაჩერეთ, მაგრამ რაკი იმედი არ გაგვიმართლდა, საჭიროდ დავინახეთ ნაკლულოვანი ტექსტი მაინც გამოგვეცა. აქ უნდა დაუმატოთ, რომ ამ თხზულების გამოცემა აზრათა ჰქონდა განსვენებულს ჩვენს მოღვაწეს პეტრე უმიკაშვილს და რამოდენიმეჯერ მიმართა თხოვნით საზოგადოებას გაზეთის საშვალებით, ეცნობებინათ, აქვს თუ არა ვისმეს ხელნაწერი „კათალიკოზ-ბაქარიანისა“, მაგრამ ვერავითარი ცნობა ვერ მიიღო და ნაკლულოვანი ტექსტის გამოცემა არ ისურვა. შეიძლება, ეხლა ჩვენმა გამოცემამ მოახახვიოს ქართული ხელთ-ნაწერების მქონეთ ეს თხზულება თავიანთ წიგნებში. ვიმედოვნებთ, თუ ვისმეს ეს წიგნი აღმოუჩნდება, შემოსწირავს წერაკითხვის საზოგადოების წიგნთსაცავს, ან დროებით მაინც გვათხოვებს.

(კათალიკოზ-ბაქარიანი. ექვთიმე თაყაიშვილის გამოცემა, თბილისი, 1895. ბოლოსიტყვაობა. შენიშვნები ხელნაწერის შესახებ).

თიმსარიანი

67 (=3616) Т и м с а р и а н и, копия рукописи Петербургской публичной библиотеки (Собрание кн. Грузинского №—52), переписанная преподавателем 2-й тифлисской гимназии Г. Н. Гехтманом в 1891 г., в бытность его студентом Петербургского университета, и любезно уступленная им Библиотеке общества грамотности. Страниц всех 153, и они соответствуют страницам оригинала. Это особая редакция Тимсариани, переделанная и дополненная в 1781 г., известным Давидом-Ректором Алексеем-Месхиевым, или Месхишвили. В конце рукописи запись Месхиева:

მეცნიერნი ამაზედან ნუ განმეცხავთ, რომელ ესე მისი საქმე არ იყო და რად სწერდაო. თუ ვინმე იტყვიო, მართალ არს, მაგრამ სიცილი უფროს განცხრომისად შემდგომილია, ამის სოფლისაგან ქმნილიცა მოღვაწენი ოდესმე განიცინებენ. მე გულისევიანი ვსჯე და ცუდათ ჭლომასა ესე შრომა ვარჩიე, თვარა ამისი წერა ჩემი კელი არ იყო.

მკითხველთა ოდენ მოგახსენებ: რა ვკყო თუმცა ესე წიგნი სრულად ჩემსა ენასა ზედან გამემართა, ვისცა გარდმოუთარგმნია მას შრომა წაუხლებოდა და ამისთჳს მოვერიდე, მაგრამ რადგან დიდად ავს ენაზედ იყო შეწყობილი, მე როგორმე გავსჩარხე და უცხოდ კი არ შევაწყვეე, ამიტომ რომ კარგი ენა ამისთანასა ცუდს ამბავზედ რად უნდა დამეშრო! ამ წიგნში რაც არაკების ბოლოებია, ჩემი მოგონილი და გაკეთებულია, და ზოგიერთიც ჩემივე მოგონილია, თუცა ავია და დაიწუნებთ, მაგრამ ამისთანა წიგნსა ის შეეფერებოდა, და მეცნიერებით რად უნდა თქმულიყო?! ამათ სიტყვათა მომხსენებელი ვარ ალექსიძე დავით.

თვესა დეკემბერსა, რიცხესა 10, წელსა 1781.

«Ученые, не осуждайте меня за это! Если кто окажет, что это было не мое дело и нечего было трудиться, будет прав, но хотя смех скорее удел довольства (роскоши), тем не менее и деятели, отрекшиеся от мирской жизни, иногда смеются. Я сидел сокрушенный сердцем и пустому сидению предпочел сей труд, а то не дело моих рук было это писать. Читателям однако должен доложить, что если бы я целиком исправил эту книгу сообразно с требованиями грузинского языка, то труд переводчика был бы умален, поэтому я избегал этого. Но так как язык его был очень плох, то кое что я исправил, но хорошо не переделал, ибо нечего было мне тратить хороший язык для такого нехорошего сюжета. Последние басни этой книги измышлены и сочинены мною; если они нехороши, и вы забракуете, то знайте, что такой книге подходит такой язык, паучно и не следовало излагать. Эти слова докладываю я, Давид Алексидзе, месяца декабря 10-го числа. 1781-го года»⁸².

В разбираемой рукописи 40 басен; порядок их чередования до 28 басни одинаковый с другими рукописями; 28 басня имеет приписку, что она измышлена и сочинена Давидом Алексидзе. ალექსის ძის დავითის მიერ მოგონილი და ქმნილი. Это оглавление одинаково нужно отнести ко всем последующим басням, кроме 38, которая соответствует 30 басне других списков, «Лисица, представившаяся мертвой». Таким образом, по этому списку о первоначальной редакции Тимсариани нельзя судить. Давид-Ректор Месхишвили совершенно изменил первоначальный облик произведения. Напрасно он жалуется на плохой язык переводчика. В моем издании язык лучше, чем в переделке Месхишвили. Содержание Тимсариани вкратце такое:

Индийский царь Тавкарчхан, неимеющий равного по богатству, мудрости и добродетельности, был опечален неимением наследника и

⁸² После этого Давид Месхишвили на трех последних страницах приводит свои стихотворения разных образов.

сильно об этом сокрушался. По совету лучшей своей жены одну часть своего богатства царь роздал нищим, другую употребил на другие благоудные дела, и, после молитв и постов, Бог даровал ему сына от любимой жены. Астрологи предсказали новорожденному большое счастье вместе с большим испытанием в жизни. Царь отдает сына на воспитание сначала своим визирям, но когда они ничему не могли научить его, потом поручает царевича мудрому врачу и философу Сумбату. Новый умелый воспитатель вызывает в царевиче любознательность; последний обнаруживает способность и скоро усваивает всю людскую мудрость и знание. Перед тем как привести его к царю Сумбат смотрит в гороскоп и бледнеет как мертвый. На вопрос царевича Сумбат отвечает, что по козням дьявола семь дней и семь ночей над царевичем будет висеть меч. Сумбат при этом прибавляет, что царевич с помощью Бога избегнет этого испытания, и дает ему наставление в эти семь дней не произносить ни одного слова. Царевич исполняет его совет и, явившись к отцу, на все его вопросы не дает никакого ответа. Изумленный царь не знает, что делать. Воспитатель Сумбат не показывается. Тогда вызывается кормилица царевича, обещает царю узнать, в чем дело, и берет царского сына к себе домой. Кормилица прельщается красотой царевича и предлагает ему вступить с нею в связь, обещая при этом отравить царя и доставить ему трон. Царевич с негодованием отвергает предложение, и кормилица решается погубить его, пока он начнет говорить. Она клеветает на царевича, будто тот предлагал ей вступить с ним в связь и возымел намерение убить царя. Царь верит и отдает сына палачам. Тогда семь царских советников, визирей, берутся спасти царского сына. Каждый из них, начиная со старшего, по очереди является к царю и парными рассказами, или «тхимсалами» разубеждает его, и царь отменяет казнь. Но кормилица не дремлет. Она появляется после посещения каждого визиря и ответным рассказом опять убеждает царя, и снова отдается приказ о казни. Так проходят роковых семь дней, по истечении которых царевич начинает говорить, и истина раскрывается. Кормилица подвергается наказанию, советников и воспитателя царь достойно одаряет и благодарит, а сыну уступает трон. Следует общее ликование и довольство.

Грузинский Тхимсариани представляет из себя перевод персидской версии «Книги Большого Синдбада» (см. С. Ольденбург. О персидской прозаической версии «Книги Синдбада». Сборник статей учеников профессора Барона Виктора Романовича Розена. СПб. 1897, стр. 353—278). От «Большого Синдбада» отличают «Малый Синдбад», в котором на семь рассказов меньше, чем в «Большом». По мнению профессора С. Ольденбурга «Малый Синдбад» выработался из Большого. «Большой Синдбад» имеет автором аль-Асбага бен-Абд-ад-Айзиза бен-Салима ал-Сиджистани, а «Малый Синдбад» вероятно Мубарак б. Пертукс—Муса ибн-Иса ал-Кисрави. Родословная таблица Тхимсариани представлена у Ольденбурга в таком виде: индийский оригинал, пехлевийская обработка, старый персидский перевод Канаверзи X в., обработка

Самарканды XII в., грузинский Тхимсариани. Наше издание Тхимсариани еще больше доказывает мнение Ольденбурга о принадлежности Тхимсариани персидской версии Большого Синдбада. Ольденбург располагал только краткими сведениями, сообщенными Н. Я. Марром. относительно петербургской рукописи, подвергнутой перделке Давида-Ректора. А. Хаханов привлек к делу и лучшую нашу рукопись №—1538 и дал таблицу рассказов этой рукописи (см. Очерки по ист. грузин. слов., вып. III, стр. 112—123), но и в этой рукописи, как мы видели, недостает двух рассказов, из которых один к счастью, оказался в рукописи №—3615 и внесен в мое издание. Замечу кстати, что А. Хаханов напрасно относит последние двенадцать рассказов петербургской рукописи к Давиду-Ректору, ибо, как я уже отметил выше, рассказ «Лисица, представившаяся мертвой», находится во всех списках, не исключая и персидского «Большого Синдбада». Значит, Давиду-Ректору принадлежит одиннадцать рассказов. В заключение дадим таблицу рассказов по моему изданию, следуя плану профессора Ольденбурга.

1. }		1. Лисица, обезьяна и рыба.
2. }	Синдбад.	2. Спор о старшинстве волка, лисицы и верблюда.
3. }		3. Кашмирский царь и вожак слонов.
4. Старший визирь.		1. Обезьяна, баран и слоны ⁸³ .
5. }	Советник.	1. Попугай, хозяин и неверная жена.
6. }		2. Женщина, два любовника и муж.
7. Рабыня.		1. Чистильщик платья и его сын.
8. }	II. Советник	1. Пара куропаток.
9. }		2. Минно потерянная монета.
10. Рабыня.		2. Царевич и гуль (женщина).
11. }	III. Советник.	1. Старуха с плачущей собакой.
12. }		2. Три желания.
13. Рабыня.		3. Кабан и фруктовое ⁸⁴ дерево.
14. }	IV. Советник.	1. Кошка, ребенок и змея.
15. }		2. Банщик, его жена и царевич.
16. }		3. Неверная жена, поймавшая мужа.
17. Рабыня.		4. Капля меду ⁸⁵ .
18. V. Советник.		1. Неверная жена, перехитрившая тестя.
19. Рабыня.		5. Разбойник, обезьяна и лев.
20. VI. Советник.		1. Спрятанная ткань.
21. Рабыня.		6. Перемена пола.
22. }	VII. Советник.	1. Львиный след.
23. }		2. Человек, изучивший женские козни.

⁸³ В Большом Синдбаде: Обезьяна, женщина, баран и слоны. О женщине в Тхимсариани нет упоминания.

⁸⁴ В Б. С. фиговос.

⁸⁵ В том виде, в каком этот рассказ изложен в Тхимсариани, следовало бы озаглавить: «Собиратель меда».

24.	}	1. Отравленное молоко.
25.		2. Легкомысленная мать и дитя в колодце.
26.		3. Дитя, давшее наставление любовнику матери.
27.		4. Дитя и украденные деньги.
28.		5. Продавец благовонного дерева и слепой старик.
29.	} Царевич.	6. Похищенная царевна и 4 искателя ее руки.
30. Рабыня.		7. Лисица, представившаяся мертвой.
31. Синдбад.		4. Юноша—вор.
32. Синдбад.		5. (Недостает рассказа: Удод и отшельник)

Сравнивая нашу таблицу рассказов с таблицею персидской прозаической версии «Большого Синдбада» (Ольденбург, стр. 271), мы должны отметить прежде всего совершенное отсутствие в Тимсариани рассказа «Брезгливый человек и хлебы», отнесенного к V советнику. Затем 1-ый и 3-ий рассказы IV советника нашей таблицы отнесены в таблице Большого Синдбада к III советнику, 1-ый рассказ III советника к IV, и 2-ой рассказ III советника VI. Значит, вся разница сводится к пропуску одного рассказа и последовательности других. Если эти особенности не составляют недостатка дошедших до нас рукописей Тимсариани, то нужно предположить, что Тимсариани переведен с одной из утраченных версий персидского Большого Синдбада. Возможность такого положения допускает и Ольденбург (стр. 274, примечание).

(Описание рукописей, I, 395—400).

I

თიმსარიანი, რომელიც პირველათ გამოდის ქართულს ენაზე, გადმოთარგმნილია სპარსულის ენიდან, როგორც სათაურის შენიშვნა გვაუწყებს, მეფის თემურაზის მიერ. მაგრამ ეგ კი ნამდვილათ არ ვიცით, რომელ თემურაზ მეფეს ეკუთვნის თარგმანი, პირველს, თუ მეორეს. ცოტა უსტორმასტორობა ენისა, რომელიც თემურაზ პირველს არ შეშვენის, და აგრეთვე ის გარემოება, რომ მეჩვიდმეტე საუკუნის ხელთნაწერი თიმსარიანისა სრულებით არ მოიპოვება, ადგილს აძლევს მოსაზრებას, რომ შრომა უფრო თემურაზ II უნდა ეკუთვნოდეს, ვიდრე პირველს. მაინც-და-მაინც ამ საკითხის გადასაწყვეტი საბუთები ჯერ ხელში არ გვაქვს და ამის გამოკვეთვა მომავლისათვის უნდა გადიდვას. სიტყვა „თიმსარი“ ანუ უფრო ნამდვილი გამოთქმით „თიმსალი“—სპარსულს ენაზე ნიშნავს არაკს ანუ ამბავს.

თავდაპირველად ეს თხზულება ინდოეკრს ენაზე გაჩენილია, ინდოურიდან მომდინარეობს ფალაური თარგმანი, ფალაურიდან ძველებური სპარსული მეათე საუკუნისა. მეორე მეთე საუკუნეში ძველი სპარსელისაგან შეუმუშავებიათ ახალი თარგმანი. სპარსულისაგან არის ნათარგმნი ქართული თიმსარიანი და თათრული. ფალაური ენიდან აგრეთვე ეს თხზულება უთარგმნიათ

არაბულზე, არაბულიდან ასურულზე, ებრაულზე და ისპანიურზე, ხოლო ასურულიდან მომდინარეობს ბერძნული თარგმანი⁸⁶. ამგვარათ თიმსარიანის თარგმანი ყველა ძველ ცნობილ ლიტერატურას ჰქონია და ამ მხრით არც ქართული ჩამორჩენია სხვებს.

II

დღეა აზრი თიმსარიანისა მოკლეთ ასე შეიძლება გამოიხატოს: ინდოეთის მეფე თავყარჩხან სვიანობით, სიმღიდრით, სიბრძნით და დიდებით ასეთი განთქმული იყო, რომ სხვა დედამიწაზე ტოლი არა ჰყოლია, მაგრამ უშვილოების გამო დაღონებული იყო. თავის უკეთესის ცოლის რჩევით, ხელმწიფემ დაურიგა სიმღიდრე და მონაგები გლახაკთა, ობოლთა და ჭკრივთა და აგრეთვე მეუღაბნოეთა, კურცხლით ევედრა ღმერთსა, და ღმერთმა მიანიჭა მას შვილი. გახარებულმა მეფემ შეჰყარა ვარსკვლავთმრიცხველნი და ჰკითხა მათ ბედი თავის შვილისა. მათ უქადეს ხელმწიფის შვილს ჭიმშედის ბედი და დღეგრძელობა, მაგრამ ესეც დაატანეს, რომ ცხოვრებაში დიდი განსაცდელი მოეღოს ეშმაკისაგანო. მეფეს ერთი ხელოვანი სუმბატ აქიმი ყავდა, მეცნიერა და ფილოსოფოსი, და რა კი დანარჩენმა ვეზირებმა ვერაფერი ვერ შეასმინეს მეფის შვილს, თავის ყრმა მას მიაბარა გასაზრდელათ. ხელმწიფის შვილმა სუმბატის ხელში მალე ისწავლა ყოველი კაცობრიული მეცნიერება და სწავლა. რა სწავლას მორჩა და მოიწიფა, სუმბატ აქიმიმა ხელმწიფესთან მოსაყვანათ გაამზადა, მაგრამ ჭერ საეტლოში ჩახედა, და რა ჰყარა რამლი, უუცრათ შეკრთა და ფერი წაუვიდა, მეფის ძემ შეატყო, რომ კარგი ნიშანი არ იყო, და სთხოვა ყველაფერი ნამდვილათ ეთქვა. სუმბატ აქიმიმა მოახსენა, შვიდ დღეს და ღამეს შენს თავზედ ხმალი იქნებისო, და დარიგება მისცა, ამ შვიდ დღეს და ღამეს ხმა არ ამოიღოვო, რაც არ უნდა გკითხონო. თვითონ ხელმწიფესთან აღარ გაჰყვა და მარტო შვილი გაგზავნა. შვილმა ხელმწიფეს არავითარ კითხვაზე პასუხი არ მისცა. გაოცებულმა ხელმწიფემ არ იცოდა რა ექნა, სუმბატ აქიმი არ გამოჩნდა, და ვერას კაციდან თავის შვილის მუნჯობის მიზეზი ვერ გაიგო. მაშინ წამოდგა ძიძა ყმაწვილისა და ხელმწიფეს უთხრა, მაგის მიზეზს მე გავიგებო, მე ძიძა ვარო, მე ყველაფერს მეტყვისო, და წაიყვანა ხელმწიფის შვილი თავის სახლში. ძიძამ ხელმწიფის შვილას სილაპაპეს ვედარ გაუძლო, არმიყომა დაუწყო და აღუთქვა, თუ ნებას დამეცობა, მამაშენს მოვწამლავ და ტახტი შენ დაგარჩებო. ხელმწიფის შვილმა ზიზლით უარყო ეს უცნაური წინადადება, და უთხრა, ამ შვიდ დღეს მამას ხმას ვერ გავცემო და, თუ ამ შვიდ დღეში მოკვდები, ბედი შენი არის, თუ არა მაგის პასუხს მერმე გაცემო. ქალმა გადასწყვიტა თავის გადასარჩენათ ხელმწიფის შვილის დალუპვა შვიდ დღემდის და ამ აზრით ხელმწიფეს დააბეზლა, სააკვაცოთ მომიწოდებო და შენის სიკვდილის წინადადება მომცაო. ხელმწიფემ დაუჭერა და შვილი ჭალათებს მისცა მოსაკლავად.

ხელმწიფის ვეზირებმა შენიშნეს დიაცის ვერაგობა და გადასწყვიტეს ეშველათ ხელმწიფის შვილისათვის. ვეზირები, თავი ვეზირიდან დაწყებულ-

⁸⁶ Сергей Ольденбург, профессор. О персидской прозаической версии книги Синдбада. Сборник статей учеников профессора Барона Виктора Романовича Розена. СПб. 1897, стр. 274.

ლი, თითო თითო დღეს შედიან ხელმწიფესთან და თავის თიმსარებით ანუ არაკებით ღიაციხის ეშმაკობაზედ არწმუნებენ ხელმწიფეს და ხელმწიფე აჩერებს შვილის სიკვდილით დასჯას, მაგრამ თითოეულის ვეზირის შემდეგ შემოღის ხელმწიფესთან ღიაცი და საპასუხო თიმსარიო ხელახლა აჩერებს ხელმწიფეს შვილის დანაშაულობაში და ხელმწიფე ბრძანებას იძლევა შვილის სიკვდილით დასჯისას. ამრიგათ გადის შვიდი დღე, ხელმწიფის შვილი ხმას ამოიღებს, სუმატ ექიმი გამოჩნდება, სიმართლე გამოაშკარავდება, ღიაცი დაიხსება, ვეზირები და სუმატ აქიმი დიდ საჩუქარს და მადლობას მიიღებენ, ხელმწიფე თავის შვილს ულოცავს ტახტს და საყოველთაო მშვიდობა და ბედნიერება მყარდება.

თავი ნასკვი მოთხრობისა არის თიმსარებში ანუ არაკებში. სპარსულს - დიდს სინღადის წიგნში“, რომლიდგანაც ქართული თიმსარიანი არის ნათარგმნი, სულ ოცდა ცამეტი თიმსარია, ქართულში ერთი თიმსარი „მოზოზლარი კაცი და პურები“ არ არის სრულებით და ერთი „ოფოფი და განდევგილი“ აკლია ხელთნაწერებს. დანარჩენი ყველა (ნუსხა თიმსარია იხილეთ 110—111 გვერდზე), ხოლო არაკები ზოგჯერ სხვანაირათ არის განაწილებული მოლაპარაკეთა შორის, ვიდრე სპარსულში. სპარსულში თითო ვეზირს ორ-ორი თიმსარი ეკუთვნის, ქართულში კი მეხუთე და მეექვსე ვეზირს თითო თიმსარი უწევს, სამაგიეროთ მეოთხე ვეზირს ქართული თიმსარიანი სამს არაკს აკუთვნებს. ეს მცირე განსხვავება, შეიძლება, ცუდათ დაცული ხელთნაწერების მიზეზი იყოს, მაგრამ ესეც შესაძლებელია, რომ იმ სპარსულს დედანში, რომლიდგანაც უთარგმნიათ ქართული თიმსარიანი, ასეთივე რიგი იყო.

ხელთნაწერებს თიმსარიანისა, რომელთაც ჩვენამდის მოუღწევიათ, ყველას დიდი ნაკლი აქვს: არც ერთი ხელთნაწერი სრული არ არის, ამას გარდა ზოგიერთ ხელთნაწერებში ენა და რიგი თავებისა შესწორებული და შეცვლილია, ასე რომ სულ სხვა რედაქცია გამოდის; ზოგჯერ თიმსარიანის არაკები შეერთებულია სიბრძნე სიკრუის არაკებთან. ჩვენ ხელთა გვქონდა თითქმის ყველა ცნობილი ხელთნაწერები თიმსარიანისა, ამათში №№ 13, 1538, 3615 და 2446 ეკუთვნის წერაკითხვის საზოგადოების წიგნთ-საცავს. ერთიც ზოპოვება პეტერბურგის საჯარო ბიბლიოთეკაში (№ 52 თ-ს გრუზინსკის ხელთნაწერებისა), ამ ხელთნაწერიდგან გადმოუღია ასლი ბ-ნს გ. ნ. გეხტმანს 1891 წელს, რომელიც ჩვენ გვითავაზა და რომლისათვის გულითადს მადლობას ვუძღვნით. ხოლო პეტერბურგის ხელთნაწერი აღმოჩნდა სრულიად შეცვლილი და შევსებული დავით რეკტორისაგან და ამიტომ გამოუყენებელი. აქედგან ჩვენ დაეურთეთ ჩვენს გამოცემას მართო ბოლო (იხ. გვ. 106—107), სხვა არ გამოგვადგა. პირველი 28 თიმსარი ამ ხელთნაწერისა რიგით ეთანხმება სხვა ხელთნაწერებს, მაგრამ ენა შეცვლილია, შემდეგ ამისა დავით რეკტორი უმატებს 11 თიმსარს ანუ არაკს მისგანვე შეთხზულს, და თვით აწერს თავში: „ალექსის ძის დავითის მიერ მოგონილი და ქმნილი“ (გვ. 75). ბოლოში დავით რეკტორი მოგვითხრობს, თუ რა ცვლილება მოუხდენია მას თიმსარიანში:

„მეცნიერნი ამაზედან ნუ განმეცხავთ, რომელ ესე მისი საქმე არ იყო და რად სწერდაო. თუ ვინმე იტყვიო, მართალ არს, მაგრამ სიცილი უფროს განცხრომისად შემდგომილია, ამის სოფლისაგან ქმნილიცა მოღვაწენი ოდესმე განიცინებენ. მე გულსედიანი ვსჯე და ცუდათ ქდომასა ესე შრომა ვარჩიე, თუარა ამისი წერა ჩემი ჳელი არ იყო.

„მითხველთა ოდენ მოგახსენებ: რა ვჰყო, თუშეცა ესე წიგნი სრულად ჩემსა ენასა ზედან გაჰმეართა, ვისცა გარდმოუთარგმნია, მას შრომა წაუხდებოდა და ამისთვის მოვერიდე, მაგრამ რადგან დიდად ავს ენაზედ იყო შეწყობილი, მე როგორმე გავსჩარხე და უცხოლ კი არ შეეაწყვეე, ამიტომ რომ კარგი ენა ამისთანასა ცუდს ამბავზედ რად უნდა დამეშრო! ამ წიგნში რაც არაკების ბოლოებია, ჩემი მოგონილი და გაკეთებულია, და ზოგიერთნიც ჩემივე მოგონილია; თუცა ავია და დაიწუნებთ, მაგრამ ამისთანა წიგნს ის შეეფერებოდა, და მეცნიერებით რად უნდა თქმულ იყო?!

„ამათ ჰიტყვათა მომხსენებელი ვარ ალექსის ძე დავით. თვესა დეკემბერსა, რიცხეს 10, წელსა 1761“.

წერა-კითხვის საზოგადოების ხელთნაწერთა შორის ყველაზე უკეთესი აღმოჩნდა №1539 მეთვრამეტე საუკუნისა. ამ ხელთნაწერში ტექსტი დაყოფილია თავებათ, თიშარებს უმეტეს შემთხვევაში სათვალავი უზის და ენითაც სხვებს ბევრათ სჯობია და თავდაპირველი რედაქციის კვალი ემჩნევა. ამიტომ ამ ხელთნაწერზე დავამყარეთ ეს გამოცემა. №13-ში მარტო 11 კარია დაცული, გადაწერილია 1811 წელს, ენა შეცვლილი და გარყვნილია. № 2446 ნაწყვეტს წარმოგიდგენს თიშარაინისას და ეკუთვნის მეთვრამეტე საუკუნეს. № 361 გადაწერილია 1804 წელს, რიგით მისდევს №1538, მაგრამ ენა აქაც შეცვლილია, გადამწერი თვით ამბობს გაფუჭებული დედანი მქონდაო, მაგრამ ეს ხელთნაწერი ჩვენთვის მიიღე საყურადღებოა, ვინაიდან ამაში დაცულია ერთი არაკი „ქურდი ახალგაზრდა“, რომელიც სხვებში არ არის. ეს აღგილი ჩვენ შემოგვაქვს ამ გამოცემაში (იხ. გვ. 103—105). აგრეთვე ამ ხელთნაწერიდან, რომელიც გიორგი წერეთლის ნაქონია, შემოგვაქვს სხოლიებში ზოგიერთი აღგილები⁸⁷. ამ რიგათ სხვა და სხვა ხელთნაწერებიდან ჩვენ თიშარაინის ტექსტი თითქმის შევაცეთ, აკლია მხოლოდ ერთი თიშარაი „ოფოფი და განდგილი“.

(თიშარაინი, ე. თაყაიშვილის რედაქტორობით და წინასიტყვაობით, თბილისი, 1903).

მირიანი

№ 14 (ძველი ფონდით 10)

მირიანი, მხედრული ხელნაწერი, in 4°, დაწერილია ქალაქზე გაკრული ნუსხა მხედრულით, შეიცავს 32 ფურცელს, კარდონის ყდით, პირველ გვერდზე უწერია:

წიგნი ესე ეკუთვნის ვიქტორ ლეტელიეს. ტექსტის დასაწყისს „ზასტავა“ ყვავილების ფერადებით შესრულებული.

სათაური: ქ. აშბავი პირველი თავი. დასაწყისი. ჩინეთის ჯელმწიფისა. აჰა წიგნსა ეწოდების მირიანი.

სათაურები ნაწერია წითლურით. ფილიგრანი ქალაქისა: გვირგვინი ენახის ტევნით ქვემოთ.

ტექსტის დასასრულს მარცხნივ და მარჯვნივ წითლურით ნახატავი ორა ვარსკვლავის მსგავსი ყვავილია და ირგვლივ წარწერა აქვს: მარცხნივ: ქ. აღ-

⁸⁷ დაწერილებით ცნობები თიშარაინის ხელნაწერების შესახებ იხილე ჩემს «Описание рукописей Общества грамотности», т. I, стр. 109, 290—302.

წერა. მირისა. და ნომი. აეთამის. წიგნი. სამსა. დღესა. (მარჯვნივ): და ამისთვის. ვერა. რაი. კაი: კელი. იქმნა თებერვალს (ი^ზ). ქ^ს: უნ^მ (=1770)⁸⁸.

პირველ ფურცელზედ ხელთნაწერისა ორი ლექსია:

ქ: გიწერს ბრძენი შენიერად, უმსგავსოსა საქმეს მოვლად.
რას მაშიუბ ვისსა ვისი, მეცნი მბრძნობენ ძველსა პროვლად.
ტრფილებს მდრანჯვენლობით: ყვაი ვარღზედ ნუხარ პროვლად.
და შენებრ მსგავსთა ელაციცე. მათთა ბაგეთ. იყავ მლოვლად:

ქ: იგი რა არის საწყინო. გულსა გასაგმირალი:
უპასად ქცევა მიდამოდ. ჰყავს საყვარელი მტირალი:
სურან ერთ ოდენ სხუად არად. მუხთალ არს გულ მწირალი.
თვალთა რად ჰფარავს ფიცებით იგი არს მისდა მზირალი.

მეორე გვერდზე პირველი ფურცლისა ექვს ტაეპოვანი ლექსია კიდევ უმნო მხედრულით შემდეგ მიწერილი, უმნიშვნელო და ულაზათო.

ბროსეს აღწერა ნახე N.J.As.t XIV, გვ. 240—241 და t. XVI. აგრეთვე Bul. de L'Acad. XXIV, გვ. 296—297.

(პარიზის ნაე. ბიბლ. ხელნ., გვ. 47—48).

ზომიერთ ძველ ხელ-ნაწერების შემსახებ

(წერილი რედაქციის მიმართ)

თავ. გრიგოლ დავითის ძის გურიელისაგან ჩვენ მივიღეთ ოთხი ძველი ხელ-ნაწერი წიგნი შემდეგის წერილით:

პატივემულო ევთიმე სვიმონის ძე.

ამასთანავე გიგზავნით ამა წერილის მომრთმეველის ხელით ოთხს ძველს ხელთ-ნაწერს საეკლესიო წიგნს, რომელშიაც იბოვნით შესანიშნავს ხელოვნებას ძველის დროების ხელითწერისა და მხატვრობისას. გთხოვთ ეს ხელთ-ნაწერი წიგნები, შემდგომ თქვენს მიერ კარგათ განხილვისა, გარდასცეთ „წერა-კითხვის გამავრცელებელს საზოგადოებას“ ჩემ მაგიერად.

„ეს წიგნები დიდის მეცადინეობით შევიძინე სხვა-დასხვა კერძო კაცთაგან და კიდევ ვცდილობ, რაც შეიძლება, მეტი შევიძინო და გაახლოთ „წერა კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოებისათვის“, გარდასაცემათ, რათა ჩვენს მომავალს არ დაეკარგოს ესრეთნი ძვირფასნი ძეგლნი ძველის მწერლობისა და მხატვრობის ხელოვნებისა.

„როგორც ხელა დავინახე, გურიაში ძლიერ ბევრი ყოფილა სხვა-და-სხვა შესანიშნავი ძველი ხელთ-ნაწერი წიგნები, როგორც საეკლესიო, ისრე საეროც, მაგრამ ჩვენში ბეჭდვის შემოღების შემდეგ ხელთ-ნაწერთა წიგნთა პატივა სრულიად დაჰკარგვიათ და მრავალი მათგანი მოსპობილა, რადგან სახვევის ქაღალდის აღვიღზედ უხმარიათ.

დავშთები თქვენი მარადის ერდგული გრიგოლ გურიელი“.

ამ წერილში მოხსენებულ ოთხ ხელთ-ნაწერს გარდა კიდევ მივიღეთ თავ. გრიგოლ გურიელისაგან ერთი ეტრატზი დაწერილი წიგნი. ასე რომ სულ ჩვენ

⁸⁸ ალ. ხახანაშვილს 1760 წელი აქვს ნაჩვენები. კატალოგში მე-19 საუკ.

მოგვივიდა მისგან წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოების გარდასაცემად ხუთი ხელთ-წაწერი:

1. მარხვანი in folio დაწერილია ქალაქზე მშვენიერის ნუსხა ხუცურის ხელით და შემკობილია სურათებით და მშვენიერად ნახელავის პეთურის ასოებით (ინიციალებით). ზოგიერთი სურათი პირდაპირ ტექსტის ქალაქზეა ნახატი, ზოგიერთი შემდეგ არის დაწებებული, როგორც მაგალითად სერობა, ჯვარცმა, ქრისტეს დასაფლავება და ამაღლება. ეს მერმე დაწებებული სურათები უფრო მდაბიო ნახელავია სხვებზე და ფერადებიც სხვებისა ჰსჯობია. განსაკუთრებით ლამაზია ის სურათები, რომელთაც მინიატურული ზასიათი აქვს; ამგვარია მაგალითად მაცხოვრის სურათი, ლაზარეს აღდგენა და სხვ. მეთაური ასოები ხელ-წაწერაში ძრიელ ბევრია და სხვა-დასხვა გვარისა არის. ზოგიერთი წარმოგვიდგენს სხვა-დასხვა ცხოველების თუ ფრინველების სურათს და დახატულია წითელის და შავის მელნით. აქა-იქ თავების ბოლოში გამოსატულია „უაზები“ ყვავილებით. მარხვანი შეიცავს 296 ფურცელსა და გადაწერილია 1791 წ. 3 ნომბერს გიორგი კობახიძის ხელით და ვახტანგ გურიელის ბრძანებით.

ვახტანგ გურიელი, ძე გურიელის გიორგი მე-5, თავის მეუღლე ორბელიანის ასულ მარიამითურთ დასაფლავებულია ჭუმათის ეკლესიაში. გუჯრებში, რომელნიც დ. ბაქრაძეს მოჰყავს თავის არხეოლოგიურ მოგზაურობაში, ვახტანგი იხსენიება 1788—1812 წლებში.

აქვე მოგვყავს ერთი ლექსი, რომელიც ვახტანგს უთქვამს 1795 წ. დიდ-მარხვაში, და რომელიც ჩვენ გამოგვიგზავნა თავ. გრიგოლ გურიელმა.

„მოდღარსა მსწრაფ აღუარე, ცოდანა ნუ დაფარაო,
აღსარებითა ცოდვანი და ითქმის, ვითა ფარაო,
ეინ ყური შექმნა, მან ქმნილი სად არ ისმინოს, არაო
და თვალთა შექმნელთა თვალთაგან ქმნილი ვით დაეფარაო“.

2. სახარება პატარა ტანისა, დაწერილი რბილ ეტრატზე წვრილის და ლამაზის ნუსხა მხედრულის ხელით. ამგვარი თავანებური ნუსხა მხედრული ხელი ჩვენ სხვა ხელ-წაწერებში არ შეგვხვედრია. ზოგიერთი ასოები ჰგავს ხუცურ ასოებს და საზოგადოდ წერას ძველის მხედრულის ხელან ზასიათი აქვს. ხელ-წაწერი შეიცავს 292 ფურცელს და უნდა ეკუთვნოდეს მე-14—15 საუკუნეს. გასაკვირველია, რომ ეს სახარება სრულებით არ არის დაყოფილი თავებათ და მუხლებათ. ხოლო სათაური თითოეულის სახარებისა დაწერილია აშინაზე, ხუცურის ასო-მთავრულით. ხელნაწერს თავი და ბოლო აკლია. იოანეს სახარებისა მხოლოდ ერთი ფურცელია დაცულა. ხელნაწერში ოთხ-თავად მახარობელის სურათი ყოფილა, მაგრამ ჩვენამდის მოუღწევია მხოლოდ მარკოზის და იოანე მახარებლის სურათს. მარკოზის სურათი უკეთ არის შენახული და საკმაოდ ლამაზი ნახელავია.

3. ითიკათეოლოდია და სწავლანი მაქსიმე აღმსარებელისანი სულიერის საღმრთო მეცნიერებითნი. დაწერილია ქალაქზე ლამაზის ნუსხა მხედრულის ხელით. გადაწერილია 1794 წ. 25 მარტს, იეროდიაკონის პორფირის მიერ და გაბრეელის თაოსნობით, შეიცავს 148 ფურცელს.

4. წიგნი ღებრძნისა ძისა ზირაქისა და წიგნი ეკლესიასტე. დაწერილია ქალაქზე ლამაზის ნუსხა ხუცურის ხელით, ხელნაწერი უნდა ეკუთვნოდეს მე-17—18 საუკ. შეიცავს 176 ფურცელს.

5. უამნ-გულანი in folio დაწერილია ქალღმერთ ლავანის ნუსხა ხუცურის ხელით, შეიცავს 295 ფურცელს და უნდა ეკუთვნოდეს მე-18 საუკუნე. ეს შემოსწავნილი ხელთნაწერი წიგნები გადაეცა „წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოებას“ და მათი ვრცელი აღწერილობა თავის დროზე იქნება შეტანილი კატალოგში.

თავ. გრიგოლ გურიელის უხვი შემოწირულობა ჩვენის საზოგადოებისათვის პირველი მგალითი არ არის. გარდა იმისა, რომ მან მთლად გადმოსცა „წერა-კითხვის საზოგადოებას“ მთელი გამოცემა „ქილილა და ღაბანასი“; არ ვივლის ისე წელიწადი, რომ თავ. გრიგოლ დავითის ძემ არ შემოსწიროს ჩვენს საზოგადოების წიგნთ-საცავს რამდენიმე ძველი წიგნი, ფული, თუ ნივთი. მისი სხვა-და-სხვა დროს შემოწირული წიგნები თათქმის ერთ პატარა ბიბლიოთეკას შეადგენს და გარდა სამეგრელოს თავადის და აღ. მესხიშვილის შემოწირულობისა, სხვა შემოწირულობა მის შემოწირულებას ვერ შეედრება. თავ. გრიგოლის შემოწირული ოქროს ვარაყით ნაწერი სახარება ბაგრატ მე-4 დროისა, ეფრემ მცირის ავტოგრაფი და უძველესი სამკურნალო წიგნი სამუდამოდ დამამშვენებელი იქნება ჩვენის ბიბლიოთეკისა. გრიგოლ გურიელი არ უზოგავს არც ხარჯს და არც შრომას, რომ მოიპოვოს ხელთნაწერები და შემოსწიროს ჩვენს საზოგადოებას, ჩვენ ვიცით, რომ ერთ ფრიად საყურადღებო და მდიდრულათ შემკობილ ხელთ-ნაწერში, რომელიც უცხო ტომთ ხელში ჩავარდნილა, გრიგოლმა 50 თუმანი აძლრა, და ჩვენთვის ჰსურდა შემოეწირა. მაგრამ ვერ მოურიგდა, ვისურვებთ, რომ ასეთი გულ-შემატკივარი ჩვენს საზოგადოებას სხვაც აღმოსჩენოდეს.

ამას გარდა თავ. ილია პეტრეს ძის ნაკაშიძისაგან ჩვენ მივიღეთ „წერა-კითხვის საზოგადოების“ გადასაცემათ შემდეგი მის მიერ შეკრებილი ხელთ-ნაწერები:

1. კრებულნი სხვა-და-სხვა დროს და სხვა-და-სხვა შინაარსის ნაწერებისა, რომელშიაც მოქცეულია:

- ა. წამება წმიდისა დიმიტრისა.
- ბ. წამება წმიდისა რაქდენისა.
- გ. გარდამოცემაჲ, თქმული იოანე დამასკელისა.
- დ. ექვსთა დღე დიდისა ბასილისი.
- ე. კაცისა შესაქმნისთვის გრიგოლი ნოსელ ეპისკოპოსისა.
- ვ. ცხოვრება ნიკოლოზ მთავარ-ეპისკოპოსისა, მირონ ქალაქისა.
- ზ. ანდრია მთავარ-ეპისკოპოსის თარგმანებაჲ გამოცხადებისა წმიდისა იოანე მახარებლისა.

- შ. ბუნებისათვის კაცისა თქმული ნემესიოს მიერ.
- თ. მოთხრობა უღმრთოისა მახმედისათვის ბაგრატიისა.
- ი. მოკლე ისტორია მახმედისათვის და უწყება კურთხევისათვის. ხელ-ნაწერი შეიცავს სულ 290 ფურცელს, in folio.

2. ამირან დარეჯანიანი გადაწერილი ასტრახანს მხედრულის ხელით, თავი და ბოლო აკლია.

ეს წიგნი შეუწირავს ჩვენს საზოგადოებისათვის გორის მაზრის სოფელ ფლავის ებანში მცხოვრებ აზნაურ მიხეილ მაჭავარიანს.

3. ზიმოსელა ტელემაქისა და ათინაიდა, შეიცავს 292 ფურცელს. წიგნი ჩართულია 21 სურათი. გადაწერილია 1828 წ.

4. სამხედრო ტიბიკონი, in folio შერეავს 242 გვერდს, გადაწერილია 1824 წ.

5. ფსალმუნი დაეითისი, ხუცური ხელ-ნაწერი ქალაღზე ნუსხა ხუცურის ხელით, თავი და ბოლო აკლია.

ყველა ზემოთ ხსენებული ხელ-ნაწერები გადაეცა „წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოებას“.

(გ.ზ. „ივერია“, 1891, № 89).

РУКОПИСИ ОКСФОРДСКОЙ БИБЛИОТЕКИ, ПРИОБРЕТЕННЫЕ В ТИФЛИСЕ ОЛИВЕРОМ ВАРДРОПОМ⁸⁹

I. Сборник законов царя Вахтанга VI-го, рукопись in folio в 31 × 21 сант., в досчатом переплете, обтянутом черной кожей с тиснениями, писана на бумаге крупным красивым круглым мхедрули и черными чернилами; оглавления писаны киноварью. Филигранные бумаги различные: корона с виноградной кистью, жруг со змеей и крестом сверху, во второй половине листа сложные записи. Открывается сборник алфавитным указателем (стр. 1—57). Но указатель этот отличается несколько по почерку от текста, он отдельно нумерован по тетрадям грузинскими буквами; сверху нумерация арабскими цифрами поздняя. Филигранные бумаги этой части рукописи иная, чем остальной части, здесь корона с виноградной кистью, а в остальных частях кружок со змеей и крестом сверху, а во второй части листа сложная запись инициалами. В конце этого указателя имеется запись другой рукой и она сообщает, что алфавитный указатель составлен по поручению царя Теймураза II священником Осе Деканозншвили 1-го июля 1750-го года.

ქ: იგი ძველნი საძიებელნი ვინათგან არევით იყუნეს: და საჭიროსა ეამს, ძიებასა შინა დიდად დაშურებოდენ მსაჯულ-განმგენი: რომელი საჯამსოა რომელს ადგილს იყო ძეილ საქმე ჰპოებდენ: და აჰას დიდი შრომა ედვა: ამისა ადგილ საპოვნელობისა მიზეზი მეტრძანა ყოლად ამაღლებულისა ღთივ გვირგვინოსანისა საქართველოს და ყაზახ ბორჩალოს მპყრობელ-მქონებელის ცხებულის მეფის თეიმურაზის მიერ: რათა ღონე რამე მეძია ადვილ საპოვნელობისა: და აწ მე ესრეთ ვიღვაწე მცარე რამე: ჭერ გავრიცხვენ ძველნი საძიებელნი: და მერმელა ანბანზე გამოვყრიბენ: რომელი საჩივარ-სამართალნი რომელს ასოზე უნდეს: დახედავს: ამის რიცხვით ძველის საძიებელის რიცხვენი მიიყუანეს: და მუნთქუესე ჰპოებს: მეფე აღიდეთ: სუფევით: დაბალი მდაბალი⁹⁰ ხუცესი დეკანოზის შვილი ოსე ვმუშაკობ: ბრძანებულსა მეფისასა: ივლის: ა: ქ-კს უ-ლ-შ ჩღს:

Такая же запись, но хуже сохранившаяся, имеется еще в парижской рукописи сборника законов царя Вахтанга и в копии с нее списан-

⁸⁹ ქალაღის კანს. რომელშიც აღწერილობაა ჩადებული, აწერია: Описание рукописей Оксфордской библиотеки и ени мпсс Марджори Вардроп, приобретенных в Тифлисе Оливер Вардропом от комиссионера Атанасиана (7 первых) и персидского принца (5 последних) 1—12.

⁹⁰ Эти два слова так повторяются в оригинале.

ной академиком Броссе в 1828 г.,⁹¹ но в ней имя составителя указателя 'Осе Деканоцишвили не упоминается.

Далее следует в нашем сборнике сравнительный указатель глав всех семи законов сборника (стр. 61—111). Листы этого указателя перепутаны в одном месте и это какой-то Иесе отметил в поздней записи: ექვსი ფურცელი გადმოაბრუნე და ამას შესწორება განუჩვენებლობით მოსვლია. იესე (вязь). В конце рукою текста приведена запись, из которой видно, что указатель, и, вероятно, вся старая часть сборника переписана священником Павлом: ზანდუქისა: ამის: დამწერი: მღვდელი: პავლე: Затем следует предисловие Вахтанга VI-го (3 листа). Затем на поле сверху собственноручная поздняя запись царевича Давида Георгиевича указывает, что рукопись некогда принадлежала ему: საქართველოს მეფის ძის დავითისა არის: Позже рукопись составляла собственность кн. Давида Туманова თავალი დავით თუმანოვი. Тексты законов приведены в разбираемом сборнике в обычном порядке:

1. Законы Монсеевы, სამართალი მოსესი (12 листов).

2. Законы греческие, სამართალი ბერძნული (стр. 172—236). Эта часть сборника прерывается на 147-й статье, остальные статьи (148—418) отсутствуют по дефективности.

3. Законы армянские. სამართალი სომეხორი (448—620). В этой части недостает 1—107 статьи. В конце рукою текста читаем:

ოდეს მე⁹² ოსეს იესე ამას საანჯმნოსა სამსჯავროსა ვსწერდ. იწროებთა გონებისათა ვსწერდ: რამეთუ სომეხთა სამსაჯულო წიგნი სომეხთა მიერჲ აღწერილი მქვენდეს. და სიტყვა შეუთხზველ და დედა გაუმართველ. მე იგი არა შევძერწე: სწორედ მისებრ აღმიწერია: მნახთა გექენი. ნუ. კიცხვით. ხსენება ჰყოფთ ჩემსა თუცა ჰნებოდათ მის ბრძ(ნული)სა⁹³ მიერ ადვილ იქმნებოდა გამართვაჲ. და ესეცა რომე მამა⁹⁴ იცნან ქართულზედ გადმოღებულია⁹⁵. მით ჩემი ბრალი არ არის. В этой записи Иесе Осес(дзе) сообщает, что когда он это писал, у него в руках была армянская книга законов, писанная армянами, но оригинал был неисправный и по слогу и по первичному тексту, и он не считал нужным их исправлять, а писал так, как было в оригинале. Трудно утвердительно сказать, относится ли эта запись к оригиналу, писанному по-армянски, с которого сделан был грузинский перевод, или грузинскому готовому переводу, с которого списывал писец сборника. Нужно полагать, что запись говорит об армянском оригинале, с которого был сделан грузинский перевод. При этом понятно, почему грузинский перевод значительно отстает от армянского подлинника. Я. Г. Тер-Иоаннисян, сличивший грузинский перевод с армянским оригиналом, говорит, что в грузинском переводе система расположения законов церковных и гражданских, у Гоша состоящих из трех

⁹¹ См. Наше Описание рукописей Общества грам. т. II №—359, стр. 617—618.

⁹² Это слово зачеркнуто в оригинале и надписано ცა.

⁹³ Прежде было написано ბრძნულისა (აღწერილობის ტექსტში ფრჩხილებში ჩასმული (ნული) ხიზადისმულია).

⁹⁴ За этим словом были слова ბრძნთ გამო, которые зачеркнуты.

⁹⁵ Вместо этих двух слов раньше было — გადმოთარგმნული.

частей, и самая нумерация их, изменены и перемешаны, а статьи местами сокращены или слиты, местами выброшены, а местами дополнены новыми (см. журнал «Юридическое Обозрение» за 1886 №—291)⁹⁶.

4. Законы каталикосовы. სამართალი კათალიკოსისა (стр. 624—632).

5. Законы царя Георгия. ძეგლის დადება მეფის გიორგის მიერ (стр. 634—656).

6. Законы Агбуги: სამართალი აღბუღასი (стр. 660—711). В конце рукою текста запись переписчика, который клянется богом, что писал так, как было в оригинале, хотя замечал, что там были ошибки и сокращался, но исправлять не решался. ქ ლთია მოწამე. ვითაც. მას წიგნსა ეწერა, მე სხვა არა დამიწერია: ვსცნობდი: ცთომილ იყვის. და ეკმუნვიდი მარა ჩემგან. გამართვა: უჯერო: იყო. მე ნუ მადბრალებთ.

7. Уложение царя Вахтанга VI-го, бывшего царевичем при составлении Уложения. სამართალი ბატონიშვილის ვახტანგისა (стр. 714—851). Начинается предисловием Вахтанга. შესავალი ა. ბატონიშვილის ვახტანგის ნაბრძანები. Пропущены были статьи и потом вписаны 146, 178, 226—233. Не приведены статьи, хотя для них оставлены места: 149, 185, 195, 234—237. Текст нашей рукописи, без первого алфавитного указателя, писан, по всей вероятности, в первой половине XVIII века, а указатель в 1750 году. Разбираемый сборник один из лучших сборников законов царя Вахтанга, который только дошел до нас. Но ценность его увеличивается еще тем, что он сохранил в конце в виде позднего приложения проект новых законов царевича Давида.

8. К описываемому сборнику приложены в конце «Законы царевича Давида». სამართალი ბატონიშვილის დავითისა. Это скорее проект законов или, лучше, проект нового уложения, составленный в 1800 году по поручению царя Георгия XII-го его сыном царевичем Давидом, генерал-лейтенантом русской службы. Это уложение писано на синей бумаге полукруглым мхедрули и черными чернилами без красных строк; разделено на 32 главы; каждая глава делится на статьи. Уложение переписано или лучше, переписка кончена 27-го декабря 1800 г. в городе Тифлисе рукою священника Гавриила, ключаря Анчисхатской церкви; სრულ იქმნა დეკემბრის კვ. წელსა ჩუ. სამეფუოსა ქალაქსა ტფილისს. ქელითა ანჩისხატის კანდელაკის მღუდლის გაბრი(ე)ლისათა: Предисловие же писано собственноручно царевичем Давидом 26-го ноября 1800 года в Тифлисе. Приводим это предисловие:

ბრძანებითა მისის უმაღლესობის მეფის გიორგისათა წარმოუდგენ ყოველთა საზოგადოებათა გონებისა ჩემისა სჯათა.

ვინათგან უწყიან ყოველთა თუ ვითარიითაჲ სურვილითა ქელეყოთ წინაპართა ჩუჴნთა სამოქალაქოსა სჯულისათჳს ერთადმი კარგიერებისა მოყვანად, რომელთაცა შრომა არა არს უსარგებლო. და ვინათგან სოფლისა ცვალებისა გამო მწერალთა მიერ თვთ მსაჯულთაგანცა იხილუებოდა მეტ და ნაკლულევან-

⁹⁶ ე. თაყაიშვილი შეცდომით მიეთითებს: см. газету Юридическое обозрение за 189. №—254 (ე. ქ.)

ბაჟ. და მით ოდესმე იხილებოდა უთანხმობაჟცა სჯულსა შინა და ვარჯსა, ამაღ
მებრძანა უმაღლესისა მამისა ჩემისაგან და შეესთხზე, როველსაჟცა აქეს უმე-
ტეს მიდრეკილებაჟ ბუნებითისა მიმართ სჯულისა, და ამით ვაჩვენო მეფესა
ჩემსა სასახური და ერთაჟცა ვუჩვენო გზაი კარგიერებისა და უღელსაჟცა ქვე-
შე მოყვანაჟ მორმჩილებისა (sic) და მსაჯულთაჟცა, რათამაჟ აქვინდესთ ღონის-
ძიება განსჯისადმი ნანდვილისა მოქალაქეთადმეჟცა და მხედართა.

საქართველოს მეფის ძე მეჰკვიდრე რუსეთის ღენერალ-ლეიტენანტი და
კავალერი დავით. ნოემბრის 26, 1800 წელსა, ტფილისს.

Затем следует указать глав и статей, а потом привести текст
проекта уложения.

На��.ის თავი ა. ამბოხებისათვის.

ვიეთთაჟცა იწუნ ამბოხი პირისპირ მეფისა და ანუ საზოგადოებისა და
უმეტეს ჟამსა ბრძოლისასა, იგინი ძელსა მოუკიდნენ. ხოლო მეშფოთენი ჭურუ-
მითა დაისჯებიან და სალდათნი განიჯოხვიან. ხოლო იარაღთა ჰელმყოფელნი
ორზომად განიპატივებიან და მოსამართლეთაჟცა წინაშე ავად მქცევენი ტანჯულ
იქმნებიან პატიმრობითა, გუშმითა და გინა ჭურუმითა მით, რამეთუ მსაჯულთა
შეურაცხ-მპყოფელნი შეურაცხყოფენ პირჰშოსა.

Конецъ განმარტება.

მცირისა საქმისათვის არა მოიყვანებიან ტანჯვად თავადნი, აზნაურნი, მო-
ქელენი, სალდათნი, მონაზონნი, მსახურნი, დედანი უსაკონი, ხუცესნი და დი-
აკონნი თვინიერ მეფის ორგულებისა და მამულისა, ეკლესიისა გატეხისა სა-
ქელმწიფოს ამბრისა და საჭურველოთა საჯლთა და ციხის გაცემისა და მტერ-
თა პირობის მიცემისა და ანუ გამოლაპარაკებისა.

II. Сборникъ законовъ царя Вахтанга VI-го, рукопись in folio в 33,5X
21 сант., писана на бумаге строчнымъ мхедрули и черными чернилами;
оглавления и первое слово каждой статьи писаны золотомъ; встречаются
и красные строки; переплетъ досчатый, обтянутый черной кожей с тис-
нениями: страницъ 524. Переписана рукопись в 1819 году и кончена сен-
тября 1-го тифлисскимъ гражданиномъ титулярнымъ советникомъ Николаемъ
Мосесовичемъ Багнинымъ, о чемъ повествуется в записи в конце и в сти-
хахъ переписчика:

ქ. აღმოვსწერე მოქალაქე მოსესის ძე ტიტულარნი სოვეტნიკი ნიკოლოზ
ბაღინოვი სექტემბრის ა-ს დღეს—ჩყით—წელსა:

ვიპყარ კალამი, ვიშრომე. ვეტრფე ჰელმარჯვეთ წერასა,
სამართლის წიგნი მოსესი, ვეწყვე ბერძელის მზერასა,
სომხურს და კათალიკოზის წუნსა დაესდებდი ვერასა.

და მეფის გიორგის თხზულები მალხენდა, ეყოფდი მღერასა.

აღბულას სიტყვა მქვერობით საქების სჯულის დებანი,
მეფისა ბრძნისა ვახტანგის სამართლის გავრცელებანი,
ექვსთა ამკობდა მეშვიდე, ვით მომღერალთა ებანი,
და მეც შემაქცევედა მწერალსა, მაქნდა ყე მათნი ქებანი.

სხვანიცა წიგნნი მრავალნი არს ჩემგან დანაწერები,
სადა იხილოთ ნაღვაწი და შრომა ჩემ მიერები.
გთხოვთ ვერებითა ყოველთა, ერთი შეხედეთ თუ ბერები,
და ლოცვით მახსენეთ, ღ-თნ თქვენც შემოგზლოსთ მაგიერები.

ველი დამიწედეს მშრომელის, ნაშრომი სოფლად ანთებიათ,
წინანი წაელე, ახალი მოელენ და შემოკრეცხიან,
იგი გელიან საწუთოს, სმოსლებრ დაქედლებიან.
და მუნ ღირს გუეოს ღ-თნ, რად მარჯვიე წმინდაი გუნდაი დეგზიან.
ტიტულიარი სოვეტნიკმან ბალინოვმან გვარონებით,
ნიკოლაოზ ვსწერე ესე ტვილ მცემბანი ჰამონებით,
კლამს მარჯედ ეხმარებდო, არ ღროებთა დაცუნებით.
და ეს სახმარყოთ თხზულნი ჩემნი, მიგოსებდეთ მოხსე ეთით.

Николай или Николоз Мосесович Багшиов известный каллиграф начала XIX века. Им переписаны еще два сборника законов царя Вахтанга: один парижской библиотеки 1826-го года и другой Общества грамотности 1809 года⁹⁷.

Из одной записи в начале видно, что рукопись была куплена у одного комиссионера Димитрием Давидовичем Джорджадзе в 1876 г.:

ეს წიგნი დაქონდა ერთს დაღალს და მე ვიყიდე თერაჯეტ მანეთათ თბილისში 1876 წელსა, მაისის 12 დღესა თა დიმიტრი დავითის-ძე ჯორჯაძე.

Описываемый сборник законов полный, порядок расположения законов такой же, как в предыдущем сборнике, нет, конечно, в нем проекта уложения царевича Давида. В начале алфавитный указатель (стр. 1—36) с заметкой составителя в конце, как в предыдущей рукописи, только имя составителя Осе Деканозишвили не упоминается; далее идет сравнительный указатель статей (37—116), а потом следуют законы Моисеевы (117—132), Законы греческие (133—227), Законы армянские (231—387), Законы каталикосовы (389—393), Законы царя Георгия (395—407), законы Агбуги (409—443), Законы царя Вахтанга (445—524).

III. История или повесть о Саабкаране-Амарамзе и Бабае-Амире, перевод с персидского на грузинский язык Шамшадинского моурава князя Соломона Тарханова при усердном сотрудничестве князя Свимона Александровича Макаева: ისტორია ანუ მოთხრობა სააბყარანა-ამარამზასი და ბაბაა ამარისა, გარდმოღებული სპარსულიდამ ქართულსა ენასა ზედა შამშადინის მოურავის თავადის სოლომონ თარხანოვისაგან თანაგულს-მოდგინედ შემწეობითა თ-ს სვიმონ ალექსანდრეს ძის მყაყვისათა: рукопись in folio в 34×12,5 сант., писана на бумаге строчным мелким мхедрули и черными чернилами; оглавления писаны красными, но бледными чернилами; страниц 564; переплет картонный, обтянутый кожей. Переписка кончена в 1883 году 8-го апреля, о чем имеется запись в конце: განსრულდა ჩუღ-სა წ. აპრილის 8-ს დღესა სრულ იქმნა ესე.

Начало текста:

მეისტორიენი ასე მოუთხრობენ, რომელ ბაღდაღის ქალაქში ერთი ვარსკულავთ მრიცხულეი კაცი იყოვო, დიდათ მეცნიერი და მდიდარი, სახელად ჯამისმიმ ერქუა. ერთი შვილი ჰყოლია ბებახტ წოდებული, ესე იგი უბედოდ. მრავალ ცდილა ამის მამა, რომ იმისთვის მეცნიერება ესწავლებინა და მენაჭიბობა, მაგრამ არა ქნილა. იმის გონებას არ შეუწუნარებია. Последняя глава

⁹⁷ См. наше Описание рукописей Общества грамотности, т. II, №№—358 и 359, стр. 616—618.

сообщает об оставлении царской власти Амарамзом и его смерти: აქა ამარამზასგან ჯელმწიფობის დატევება და ამიერ სოფლით განსვლა. Кончается. глава четвертишним:

ღღემღე ცას ქტტშეთ მეფეთ მპყრობელი,
ღღეს აქა ეპგიე ამბალ ხმობილი,
ვერვის ვერვინ ჰმობს ჩემებერ მშობელი,
გარნა თვთვე მგემს შობლის მშობელი.

Это обширнейшая повесть вроде Караманиани. Переписчик поместил стихи в конце по поводу своего труда, который ему был заказан арагвским Эриставом подполковником Иваном Рафаеловичем. При переписке ему помогали две женщины, то диктовали ему, то сами писали.

ამბაეი ესე გათავდა პირველ სპარსთაგან თქმულები,
ორთა თაგადთა ნაღწაწი, ქართულად გათარგმნულები,
ქელნი უშერითა წერითა, ზედ დაუპყრითა გულები,
ვინცა ამას უტრსა არ უპყრობთ არ ხართ ქაბუკად თქმულები.

ვით პავლე ბერი მოგვიტობს, მორჩილება სჯობს უფლისა,
მეცა ვისმინე ბრძანება მის გამო ჩემის უფლისა,
ივანე რაფაილის ძის პენციონ კავალერისა,
პოდპოლკოვნიკის თავადის არაგვის ერისთავისა.

გარდამოვსწერე შვიდამ მიჩხაპულ მოჩხაპულისა,
არ ესწერდი, მარამ უმეტეს მე ამან გამაგულისა,
რადგანც რომ იყო ნაღწაწი ნეტარად ხსენებულისა
ალექსანდრე ძის სვიმონის უდროით სენებულისა.

მეშინის, ნუთუ ამგვარმან საქმემან კვალად გამირთოს,
არაშოეთ ამბავთა წერითა რაცა მაქვს მცნება წამერთოს,
უქმისა მუშაკობისთვის ეშმაკთაგან სული წამერთოს,
როს წარედგე მწარეს ჯოჯობეთს, მუნ შემწე არვინ დამერთოს.

უყვისა ფსკერსა ვიწოდე, სიგრილე არსით მდინოს,
ვევედრებოლე პეტრესა, ვის გასაღებო ეპიროს,
ეპკოდებლე მწარედ მდულარედ, ცრემლი სისხლისა მდინოს,
ალარ გამოლოს საშობთე, სატანას თვალი ეპიროს.

წიგნისა ამის სახელი საბუარან ბაბამარიან,
წერის ემს ჩემდა შემწენი, ორნი მხეველნი არიან,
ზოგჯერ მიკითხეს, მე ესწერდი, ზოგან ნაწერი არიან,
თუ რომ გამგზავნეს ჯოჯობეთს, ეეკობ, რომ მგზავრად ეპარიან.

ვინც რომ შემთხვათ ამას საკითხად, ნურვინ ამიღებთ
ღღის მადლს საკიცხად,
რამცა პპოვით შოგან შეცდომა, გთხოვთ თქტტნ გაპმართოთ
მალ წასაკითხად

ნუ მწყვეთ, ნუცა მგმობთ მე უგუნურსა და არა მსლელსა
ბრძენთან საკითხად
არამედ ოთხნივე გთხოვთ შეგვავედროთ, ოღეს მობრძანდეს
ქრისტე განკითხვად.

IV. Лексикон Саввы Сулхана Орбелиани, лექსიკონი საბა სულხან ორბელიანისა, рукопись в 21×16,5 сант., писана на бумаге строчным

დი ქუანთა. ხ- შევდგომა მას მეფისაა ესეა მეგობარი ულთოსახელით აპ-
ნელიანოს, რ-ლი მსახურებდა ეშმაკსა არეს.

4. Мученичество св. Екатерины თქმსა ნოემბერსა კვ: წამება წ-ისა
ეკატერინისი, რ-ლი იყო ასული კოსტ მეფისა: Это метафрас св. Екатерины.
Начало: ეღსა ოცდამეათეობეტესა მეფობასა უსჯულოსა და ულთოსა მქანენ-
ტისა შური დიდი იყო კერპთსახურებისათჳს. რ-ლისათჳს დასჯდა მეფე მქანენ-
ტი საყდართა ზ-ა. ქალაქსა შინა აღექანდრიას.

5. Житие девы Каноникки, которая была дочь константинопольского
польножи и сделалась отшельницей, ცხოვრება ქალწულისა კანონიკისი,
რ-ლი იყო ასული მთავრისა ერთისა კონსტანტინოპოლისა და იქმნა მყო-
ვარ. Начало: იყო ვინმე ერთი მამათაგანი რ-ლსა ერქუა სილოვანე და
მსჯდა იგი ქუაპსა შინა. მონასტერსა ფარასასა. მახლობელად იერუსალიმისა.

6. Десять заповедей, которые были даны узревшему Бога Моисею:
აანი მცნებანი, რომელნი მოეცნეს ღ-თის მხილველსა მოსეს თითითა ღ-თი-
სათა წერილნი რომელი თანა გუამს ყოველთა ქრისტიანეთა დაძარხუად. На-
чало: ძე ვარ უფალი ღმერთი შენი, რომელმან გამოგიყვანე შენ ქუანთ
ეგვიპტიო.

7. Житие и деяние св. Нисимии, которая сперва была глупа и впо-
следствии сделалась покровительницей отшельников. Она была дочь еги-
петского царя. ცხოვრება და მოქალაქეობა წ-სა ნისიმესი, რ-ი იქმნა პ-ლ
სულელ და უკანასკნელ იქმნა მოურნე მძოვართა, ესე იყო ასული მეფი-
სა მეგვიპტელისა. Начало: იყო ეგვიპტეს ქალი სახელით ნისიმე და იყო
ქელსა ქვეშე მისსა ათხუთმეტი ქალაქი ყ-ითურთ დაბით და სანახებით სამკ-
დრელად (sic) მშობელთა მისთა გ-ნა რ- იყო მამა მისი მეფე მის ქუანისა და
ესე ქალი ხ- მარტო ესეა შათ ცხ-რებასა მთ-სა და მამამან მისმ-ნ შეუქმნა მას
გპრგვნი (sic) ოქროსი.

VI. Политический театр, საპოლიტიკო თეატრი. рукопись в 21×17 сант.,
без переплета, дефектна, писана на бумаге строчным мხედრული с красны-
ми оглавлениями. Из 30 глав в нашей рукописи сохранились только 12 и
то последняя без конца. Оглавления писаны вязью заглавного хуцури.
Начало: დასაწყისი პირველი ამის კთხვის მოყუარეთადმი. Писец вязью
подписывает свое имя и фамилию, кажется Иосеб Габашвили ოსებ
გაბაშვილი. В некоторых местах попадают схолии, как добавления архи-
мандрита Захарии, არხიმანდრიტი ზაქარია, как например, в 6-ой главе.
Рукопись первой половины XIX века.

VII. Сборник разных произведений без начала и конца, рукопись в
21×15,5 сант., писана на бумаге строчным мხედრული конца XVIII в. Ог-
лавления писаны киноварью. Новые строки начинаются заглавными ху-
цури, писанными киноварью. Писец Зирак во многих местах упоминает о
себе. Содержание:

1. Житие и деяние св. Нисимии, ცხოვრება წ-ისა ნისიმესი. В начале
больше половины недостает и текст теперь начинается словами: მაშინ
თქუა მე წერილთა მრავალთა წარვიღე წიგნები სპარსეთით საბერძნეთად
და კ-დ წიგნები საბერძნეთით სპარსეთად: და აღვილი ქველის საქმე:
В конце переписчик Зирак упоминает о себе в записи უფლო ი-ეო ღმე-
როთ შენ ც-ი ზიარაქ.

Х. Книга Андрея Салоса, Юродивого. ცხოვრება და მოქალაქეობა ნეტარისა ანდრიასი, რომელი იქმნა. სალოს ქრისტესთვის, გუაჯუთხენ შამაო, рукопись в 20×16,5 сант., в картонном переплете, перекрытом кожей, писана на бумаге красивым, мелким строчным мхედрули и черными чернилами. Оглавления писаны киноварью.

Начало: ძამანო ჩემნო საყუარელნო და მონანო უფლისანო ისმინეთ ვედრებისა ჩემისა და გაუწყო რ არს საქმე ესე ტკბილი ვა თაფლი. და საყნოსელად სუმნელ და ჰამო.

Конец: მე ვიშრომე და გარდავეწერე ჩემთვის, რომ ჩემ სიცოცხლეში ნუ-რავინ ინებებთ ანუ თხოვას ანუ წართმევეას. დაიწერა ათას რევას ჩვიდმეტში ივლისის თვარამეტს. დაჰწერი.

Из этой записи видно, что рукопись переписана в 1817 году, июля 18-го. Рукопись цельная, хорошая.

XI. Всеобщая География, рукопись в 17,5×11,5 сант., в картонном переплете, перекрытом кожей; писана на бумаге красивым полукруглым мхედрули и черными чернилами. Оглавления писаны красными чернилами, на 81 странице.

Начало: მოკლედ გამოჩინება გარემოს ქყნისა. და განყოფილება ყრისა ნაწილებისა. მისთვის რლნიცა საგელმწიფო. რლსამე ნაწილსა შა არიან. და ყრისავე საქელმწიფოსა. სამძღვრისა დიდება. ვინ ვის შორის უფროს არს ძალითა, სიმდიდრითა. მურდახილითა ანუ სხვითა რითამე:

Конец: დასრულდა. წიგნი ესე ლეოლრაფია ანუ მოკლედ ქვეყნის სიმრგულისათვის აღწერა პირველ ლათინთა ენისაგან რუსულად თარგმნილი. ხ რუსულისაგან ქართულად: ხელითა ზე შ: 1775:

Из этой записи видно, что сия география впервые была переведена с латинского языка на русский, а потом с русского языка на грузинский 3. Е. Ш. 1775 году.

XII. Жизнеописание Эзола, рукопись в 17×11,5 сант., в картонном переплете перекрытом кожей. писано на синей бумаге полукруглым мхედрули и черными чернилами. Оглавления киноварью. Филигрань бумаги указывает на 1809 год. Рукопись первой четверти XIX века.

Начало: ცხოვრება მოდგმითი: გონება მახვილისა ესოპესი: მოდგმა იგი საქმეთა რომელ არიან კაცთა შორის, ყოველივე გამოვსცადენ და სხვანიცა რაიმე მრავალნი. Рукопись полная.

XIII. Путешествие по Европе Саввы Сулхана Орбелиани, рукопись в 21×17 сант., в картонном переплете, перекрытом коленкором, писана на синей бумаге полукруглым мхედрули, с красными строками; страниц 152. В конце недостает текста путешествия от октября до конца, т. е. до 13-го мая, или по рукописи Грузинского общества истории и этнографии №—93 недостает текста 14 листов, и текст кончается словами და ამას გარდა შეიღნი თავი კაცნი არიან, სამი ფრანცისი, ერთი იტალიელი, ერთი ნემსა და ორი სპანიისა, ამ შეიღთა თითოს სამსამი შემდეგი ჰყავს რომ ოცდაერთი იქმნება, ამ ოცდაერთს კაცს გულზედთ დიდროვანი...

Начало: სახელითა მამისათა და ძისათა და სულისა წმიდისათა ამენ.

სულხან საბას ორბელიანოვისამან მრავალთა ქვეყანათა უცხო ანბავები. წელსა ქვეს ქეს (sic) 1720-სა ნოემბრის 21 დღესა ფრანციცის თემის ბო-

ლოდამ წამოვედი, რუსა პრკვიან ანტიბ ქალაქი. ალი მილი ვლეთ დაილია ფრანცია, ნიცა ერქუა იტალის ადგილია, საბოს ბატონის ქალაქია საბოს ბატონის აქამდის დუკა ერქუა. ახლა სიკილია მისცეს, ამ შერიგებაზე სპანის მეფისა იყო დიდი სამეფოა და მეფე დაერქუა. საბაოს ადგილები დიდი მთები თოვლიანი მოჩნდა მაგარი ადგილები კლდიანი ღრმა ხეობიანი.

ხუთი მილი სხვა ვლეთ ერთი მომცრო ნავთსაყუდელი იყო საბაისავე პატარა ქალაქი ლაფრანგა ერქუა, მაგარი ციხე იყო, მაგრამ ფრანცისები და ისინი რომ აშლილ იყვნენ ფრანცისებს ზარბაზნით დაეხვრიტათ. ციხე აეღოთ მაგრამ ვერ დაეკითათ, როსცა შერიგება მომხდარ იყო, ისევ მიეცათ იქ სადილად გავედით: თურმე საბაო მეფეს ჩვენი ამბევები ყველა შეეტყო, იმ ქალაქს ბოიკად გამოეგზავნა, იქ დაგვხდა, მაშინვე მოვიდა ჩვენთანა გეილერსა საბაოს მეფესთან პატივი დაგვიწყო. ჩემა მეფემ ამახედ გამოგზავნაო, ახლა გაისარჯეო, ნახეო. ჩემგან რაც მადლი მოეხსენებოდა ის შევეუთვალე, წასვლა ხომ არ მოხდებოდა, კაი ღვინოები, ხილები, ნარიჯი, ლიმონი გამოგზავნა. მაგრამ ბალი და ყაისი მისთანა არსად მიწახავს. სადილი ვსკამეთ. წამოვედით ექვსა ზარბაზნი გაყარეს. შელნივე გვიყვეს რაც მართებდა პატივი და ალერსი არ დაგვაკლეს. ამათ მეტივ კმენეს, მასთან მისრული არ ვიყავი. მპატივეს, არ ვეწვიე და ასე დაგვხედენ. ამ საბაის მეფის ქალი იყო ისპანის მეფის ცოლი, რომ ზეით სიკილია დავსწერეთ ათი მილი სხვა ვიარეთ, სამი ოთხი მაგარი ციხე ჩამოვიარეთ, საბაოსი კლდიანი მაგარი ტყე მძვირად ჩნდა, ზეთი ხე მრავალო, ვენახოვანი, სახნავი ნაკლები, ქარი პირისპირ სცემდა, ნავი მართლა ვერ იარებოდა:

მოვედით მონაკა ქალაქსა, ესე ქალაქი ზღვაში ერთ მილი კლდე იყო, ტფილისის მეტეხსავით. სამგანით ზღვა ევლოთ, ცალგანით ზღვა ევლო, ცალგანით ვიწრო შესავალი, მაგარი ციხე დიდად და ძლიერად გამაგრებული, გარშემო ორ რიგათ ზარბაზნი იდვა კაი მონასტრები ჩნდა. ის ქალაქი ერთის ფრენჭიფისა იყო, ყმა არაეისია, ახლა ფრანცისის მეფისათვის ზურგი მიუყუდებია. მე რომ ფარიზ ვიყავი თვითან ის ფრენჭიფეც ვნახე, თვითან ბერად შემდგარ იყო და ადგილი და ქვეყანა უმცროსის ძმისათვის დაუტევა ციხე ქალაქი მიღზე იყო, ჩვენ ზღვის პირად სახლში ჩამოვედით. კაცი ებოძა, ავეპატივე, მე მამეშურებოდა, ადრე წასვლა მინდოდა, ბოდიში და დალალოლობა შევეუთვალე, მუსური ბუხური (I) მე რიშარ გავგზავნე, მოვიკითხე და დიდი პატივი ეცა. მაშინვე შვიდი ზარბაზნი გაყარეს, კარგის პატივით დაგვხედენ, იმ თემს ვიწროობა ეთქმოდა, სულ კლდიანი სანახავი ბევრად იყო, თორემ ზეთის ხილი, ლეღვი, ლეღვხუარი მრავალი იყო, ნარინჯი, თურინჯი. კაი ნავთსაყუდელი. მერმე ერთი წინამძღვარი და დარბაისელი გამოგზავნა ბოდიში მოგვთხოვა ჩემს სახლში მინდა მობრძანებულიყავო. მეც რაც მართებდა, ის შევეუთვალე. 16 ივნისს აღრიან წამოვედით შვიდი ზარბაზნი კიდევ გასტყორცეს. რამდენსაც ზარბაზნსაც გასტყორცნებდნენ, იმდენს ჩვენი მენავენი ვიკარლეს დაიძახებდნენ. ზარბაზნის მადლის გარდახდა იყო. ქართულად ასე მოვა: ი დად მეფესა, ი დად ვინც არ იცით—სალხინოს სიცოცხლეს პქვიან, კაი სოფლები და მაგარი ციხები ჩამოვიარეთ. ათი მილი ვლეთ, მოვედით, მისივე ქალაქი იყო, მცირე და მაგარი, საჩვენო ქარი იყო. იქ დავექით. შემკობილი ადგილი იყო, ტურფა სამრეკლოები აეშენებინათ, დიად მოსაწონარი იყო. მანტუა ქალაქი ერქუა, სახლები სულ ცადაქნილა იყო, ხის სიძვირეს ჰგვანდა, ტყე არსად ჩნდა, სრულ კლდე იყო. სადაც ხე იყო, სულ ხილნარი. სა-

შიოდ მონასტერი ვნახეთ, დიად მოსაწონები, ერთში კაი -ნაწილები, ტრაპეზში დატანებული ფერადის მარმარილოთა, ფერადის ყ(თ)ლად გამარტებით აეგოთ, ქვის გარდმოხსნა გაეკეთებინათ, ასე ეგონა კაცს, აწ ახლა გარდმოუხსნიათო; ჯერ სისხლი არ შეშრობიაო.

17 ივნისს შუა ღამისა წამოვედით ჯენევის თემში მოვედით. ამ ქალაქზე ზედმოხმით იყო კაი შენობები.

В числе знаков филиграней бумаги 1823 г. Рукопись первой четверти XIX века. Рукопись неважная, в тексте не мало ошибок.

(საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტის მოამბე, III, 1961, გვ. 195—206).

ავტორი „საქართველოდს ძველი დროის თავ-გადასავალისა“

პატივეცმულმა „მწყემსის“ რედაქტორმა დეკ. დ. ღამბაშიძემ ამ დღეებში დაუბრია თავისს ხელის მომწერლებს მის მიერ დატამბული წიგნი შემდეგის სათაურით: „საქართველოდს ძველი დროის თავ-გადასავალი, ლექსად დაწერილი (ძველი ხელთ-ნაწერი) გამოცემული დეკ. დ. ღამბაშიძის მიერ“. გამოცემლის წინასიტყვაობიდან ვტყობილობთ, რომ წიგნი დაბეჭდილია ხელთ-ნაწერიდან, რომელიც ეხლა ეკუთვნის პეტერბურგის საჯარო წიგნთ-საცავს და წინად ეკუთვნოდა იოანე ბატონიშვილს. ხელთ-ნაწერს ბოლო ჰკლებია, განცალკევებული სათაური არა ჰქონია, გარდა ცალკე თავებისა. პირველი ნახევარი შავად ყოფილა დაწერილი, მეორე ნახევარი, რომელიც ას-ლია პირველის ნახევრისა, უფრო ღამაზად და მუქ ქალაღზედ. დაბეჭდილი წიგნი, გამოცემის სიტყვით, შეადგენს მეორე ნახევარს ხელთნაწერისას და შეიცავს „ქართლის, ცხოვრების“ მოთხრობის გალექსვას. ხოლო პირველი-ნაწილი, რომლის დაბეჭდვა სამერჯისოდ განუზრახია გამოცემელს, წარმოგვიდგენს ძველის აღთქმის გალექსვას. „ეს ძვირფასი განძი ქართული მწიგნობრობისა“, მოგვითხრობს გამოცემელი, „მეტად დაშორებულია ქართველის მიერ ბილვასა და გარდაკითხვას; ამიტომაც საჭიროება ამისთანა შორეულის მასა-ლის გამოცემისა უფრო და უფრო თვალსაჩინო და საშუროა“. შემდეგ პატივე-ცემული გამოცემელი განაგრძობს: „საშუხაროდ დაწერ-გამლექსავის არც ვინაობა ვიცით და არც ხანა არსებობისა“.

სხენებულ გამოცემას, როგორც მოსალოდნელი იყო, ზოგიერთ გაზე-თებმა თავისა შენიშვნები უძღვნეს და, სხვათა შორის, დაიბეჭდა ბ. ა. ხ-შლის ჩვეულებრივი რეცენზია, მაგრამ რეცენზენტებმა განიმეორეს იგივე, რაც წი-ნასიტყვაობაშია და სხვა ვერავითარი ახალი ცნობა ვერ მოგვაწოდეს. ავტორი და დრო წიგნის დაწერისა უცნობი დარჩა, როგორც გამოცემლისათვის, ისე რეცენზენტებისათვისაც.

ვინაიდან პატივეცმულს დეკანოზს დ. ღამბაშიძეს განუზრახავს ხელნა-წერის პირველი ნახევრის გამოცემა, ამიტომ საჭიროდ დავინანეთ მკითხ-ველებს განუზიაროთ, თუ ვინ არის ავტორი აღნიშნულის წიგნისა და ზოგი-ერთი ცნობები მოვიყვანოთ იმის შესახებ. იმედი გვაქვს, რომ გამოცემელს ეს ცნობები გამოადგება და ახალი გამოცემა კიდევ უკეთესი იქნება ეხლან-დელზედ.

წიგნი, რომელიც დეკ. დ. ღამბაშიძეს დაუსტამბია, შეადგენს ერთ ნაწილს წიგნისას, რომელსაც ეწოდება „წიგნი მრავალ-ფერ ყუთავილოვანი“. ხოლო ავტორი „წიგნისა მრავალ-ფერ-ყუთავილოვანი“ არის ყარაიბი (ასე უწოდის ავტორი თავისს თავს) პეტრე გიორგის ძე ლარაძე. პეტრე ლარაძეს ბევრი ლექსები უწერია და ბოლოს ყველა მისი ნაწერები შემოუტრებია ერთად და განუყვია სამ წიგნად. ერთი წიგნი წარმოგვიდგენს განცალკევებულ თხზულებას და შეიცავს დილარიანს, მეორე წიგნი ყოფილა „სახე მგოსანი“. ხოლო მესამე წიგნში შეკრებილია ყველა დანარჩენი ნაწარმოები პეტრე ლარაძისა და ამ წიგნისათვის თვით ავტორს დაურქმევია „წიგნი მრავალ ფერ-ყუთავილოვანი“. ავტორი თვითონ ამბობს:

„ამა წიგნსა მძეს სახელად
 მრავალ-ფერ-ყუთავილოვანი,
 მით რომე სხენან სსჭა და სსჭა
 ჰამბაენი სახელოვანი,
 ეთ მტილი ყუთავილ მრავალი,
 სატრფობი არ ეკლოვანი
 და მოალხენს მჟურეტთა გულმბსა,
 ყმანი იყუნენ თუ მხციოვანი“.

ამის შემდეგ იწყება წინასიტყვაობა წიგნისა, რომელიც შეიცავს თერთმეტ ლექსს და რომელშიაც მოყვანილია ცნობები ავტორის ნაწერებისა და ამ წიგნის შინაარსის შესახებ. ამ ცნობებიდან სჩანს, რომ ავტორს თავისს სიცოცხლეში სულ 20 000 ლექსი დაუწერია, თუ ამ სათვალავში დილარიანსაც ჩავთვლით; თავის ნაწერები გამოუცია სამ წიგნად: ერთ წიგნად დილარიანი, მეორე წიგნად „სახე მგოსანი“, რომელიც თურმე შეიცავს 1 900 ლექსს, და მესამე წიგნად „წიგნი მრავალფერ-ყუთავილოვანი“, რომელიც ერთს ხელთ-ნაწერში შეიცავს 2136 ლექსს 344 სათაურით, ხოლო მეორეში—2185 ლექსს. წინასიტყვაობას ავტორი ასე ათაეებს: „და ათთაგან ერთი შეეკრიბე ჩემთა თქმულთა აქა წყობითა“. შემდეგ მოსდევს ძველის აღთქმის გალექსვა ადამით-გან დავით წინასწარმეტყველამდე. დავით წინასწარმეტყველს უკავშირებს ქართველ ბაგრატიონების შთამომავლობას ისე, როგორც ქართლის ცხოვრება, და მერე გალექსილია ქართლის ცხოვრების ტექსტი თამარის მეფობის დასასრულამდე.

შემდეგ მოყვანილია შესხმა თამარ მეფისა⁹⁸, და ბოლოს სხვა-და-სხვა ლექსები პეტრე ლარაძისა. ასეთი ხასიათი აქვს ორს ხელთ-ნაწერს მრავალ-ფერ ყუთავილოვანის წიგნისას, რომელიც მოიპოვება „წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოების“ წიგნთ-საცავში, №№ 155 და 387.

აქ უნდა შევნიშნოთ, რომ დეკ. დ. ღამბაშიძის გამოცემა შეადგენს ძლიერ განსხვავებულს ვარიანტს წერა-კითხვის საზოგადოების ხელთ-ნაწერებთან შედარებით. ამ ხელთ-ნაწერებში სრულიად არ არის ტექსტი თამარის გარდაცვალებიდან დაწყებული ბოლომდის (იხილე დ. ღამბაშიძის გამოცემის გვ. 183—237) და წინა ლექსებიც სხვა რიგად არის დაწყობილი, სათაურები არ ეთანხმება დაბეჭდილს და სხვა ბევრი განსხვავებაა შიგ. ერთ ხელთნაწერში №155 ბევრი ცალბედი ადგილია დატოვებული, რომლიდანაც სჩანს, რომ

⁹⁸ ეს შესხმა პეტრეს დაუწერია 1825 წ.

ტექსტი სრული არ არის ამ ხელთ-ნაწერში. ამ ნაკლს ავსებს ხსენებული გამოცემა.

„ქართველთა შორის წერა კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოების“ წიგნთ-საცავში მოიპოვება აგრეთვე მეორე შრომა პეტრე ლარაძისა „დილარიანი“, რომელიც, როგორც ეტყობა, ავტოგრაფი უნდა იყოს (№ 1193), „დილარიანი“ დაწერილია პროზად და ლექსად, ისე როგორც ქილილა და დამანა. ლექსი სხვა-და-სხვა გვარის არს, მაგალითად შაირი, ჩახრუხაული და „ყარიბული“. ეს უქანასკნელი პეტრე ლარაძის გამოგონილია, როგორც თითონ ამბობს. ლექსი ოც მარცვლოვანია, ტაეპში აქვს ოთხი ლექსი და თითოეული ლექსი განიყოფება სამად, რომლის პირველ ორ ნაწილს აქვს ერთნაირი დაბოლოება, აი მისივე სიტყვები ყარიბულის შესახებ და ყარიბულის ნიმუში:

„კვალა ეს ყარიბული, ახლად შემოღებული, ლექსი გვირად
ტყბილადა.

თვით ჩემგან შეწყობითა, იქმნა მოგონებითა, ტურთად
შეწყობილადა

სხვასა არავის სადა, ეს გვარი განეცხადა. თუ ვის აქვს
ქაღილადა.

და სახსოვრად ჩემდა ესე აქარე განვაწესე წარვალ
ვით აჩრდილადა“.

წინასიტყვაობაში „დილარიანისა“ ავტორი მოგვითხრობს. რომ „მეფე ერეკლეს დროს განიზრახეს „დილარიანის“ აღდგენაო. ეს შრომა, როგორც ეტყობა, პეტრესთვის მიუწვდევიათ, მაგრამ მაშინ მას ეს ვერ შეუხრულებია მოუცლელობის გამო და შემდეგ პეტერბურგში ყოფნის დროს დაუწერია დილარიანი. წინანდელ „დილარიანს“, სარგის თმოგველის თხზულებას, თაპარის დროისანი, ავტორის სიტყვით, ჩვენამდის არ მოუღწევია. ბოლო სიტყვაობაში პეტრე ლარაძე, მოგვითხრობს, რომ მან ერთი „დილარიანი“ დაწერა შვავად, ეს გაიგო მეფის ძემ იოანემ, მივიდა მასთან და მოსტაცა. მხოლოდ მან ხელ-მეორედ და უკეთ შეთხზა დილარიანი. ჩვენ ხელთ-ნაწერსა გ. ავალოვის მინაწერი აქვს ბოლოში, რომლიდგანაც სჩანს, რომ ის მიუღია მას მოსკოვში ტფილისიდან 1833 წელს გიორგი ივანატის ძის თუმანოვისაგან. აქედან სჩანს, რომ „დილარიანი“ 1833 წლამდის დაუმთავრებია პეტრე ლარაძეს.

რაც შეეხება წიგნს მრავალფერ-ყვავილოვანს ერთ ხელთ-ნაწერში (№ 55) 374 გვერდზე მოყვანილია ერთი ლექსი, რუსულიდან გადმოღებული სამეგრელოს მემკვიდრის დაეთის მიერ და შესწორებული ანუ, როგორც ლარაძე ამბობს, გაიამბოკოებული პეტრეს მიერ 1834 წელს, ივნისის 19. ხელი ამ ლექსისა სხვაა, ვიდრე უმეტესი ნაწილი ტექსტისა და, ჩვენის აზრით, ხელთ-ნაწერი 1834 წლის ადრე უნდა იყოს გადაწერილი. რაც შეეხება მესამე თხზულებას პეტრე ლარაძისა—„სახე მგოსანი“ ეს ჩვენ არ შეგვხვედრია.

ლარაძეები შთამომავლობით იყვნენ მეგრელნი, ძველად გადმოსახლებულნი ქართლში და დასახლებულნი სომხეთ-საბარათიანოში. აქ მათ გაუშენებიათ ორი სოფელი—დიდი ეგრისი და პატარა ეგრისი. დიდი ეგრისის არის ორ ვერსზედ გომარეთიდან თრიალეთის საპრისტაოში. ორის ეგრისის სიშორეზედ დიდის ეგრისიდან იწყება მდინარე ზურტაკეტის ხრამი, რომელიც აქა ქციის ხრამზედ განიერია, ასე რომ ჩალმართის დაწყებიდან წყლის პირამდე ხუთი ექვსი ვერსი იქნება. ამ ზურტაკეტის ნაპირს ყოფილა პატარა ეგრი-

სი. პატარა ეგრისში დარჩენილია ეკლესია ლარაძიანთ აშენებული. სასახლეს ნანგრევები და სხვა შენობები. აქ აღარავინ არ სცხოვრობს ამ უამად. სოფელი არ დარჩენილა აგრეთვე დიდ ეგრისშიაც, სადაც პეტრე ლარაძის შაჰის დროს სახლებულა ასი კომლი გლეხი. ამ უამად დიდს ეგრისში სახლობს მხოლოდ უკანასკნელი წარმომადგენელი ლარაძიანთ გვარია კნინა შართა ივანეს ასული შალიკაშვილისა: აქვეა ორი ძველი პატარა ეკლესია ქვითა ერთი მთავანი, როგორც წარწერიდან სჩანს, აშენებულია პეტრეს შაჰის გიორგი მღვდლის მიერ, ხოლო მეორე უფრო ძველი უნდა იყოს. როგორც სჩანს სიგელებიდან მეფე ლუარსაბ მოწამის დროს ყოფილან ლარაძეები დიდს ეგრისში. ბევრი მთავანი სამღვდელო კაცი ყოფილა. მღვდელი ყოფილა აგრეთვე პეტრეს შაჰიც, გიორგი, რომელსაც, პეტრეს გარდა, ჰყოლია კიდევ შვილები დაეით, იოანე და იოსებ. გიორგი ჭერ ყოფილა სარდალ ქაიხოსრო ორბელიანთან, რომლის მამულს თურმე ის განაგებდა. შემდეგ, როცა აბდულ-ბეგმა სომხით-საპარათაშვილი თეიმურაზი და თეიმურაზ მეორეს დაუწყო ბრძოლა. გიორგი ლარაძე დარჩა ქვეშის ციხეში. ის იყო მოურავი ციხისა და ჰყავდა მხოლოდ ოთხმოცი კაცი. აბდულ-ბეგმა ხან ძალით და ხან დიდებისა და პატივის აღთქმით მოიწვია ქვეშის ციხის აღება, მაგრამ ვერც ძალით გააწყობა რამე და ვერც მოფერებთ. გიორგი ლარაძე უერდგულა მეფე თეიმურაზს და ასე შეუთვალა აბდულ-ბეგს: „ვიწმუნებინ მეფის თეიმურაზის და იმისი შვილის ირაკლის სახელი საქართველოში იხსენიება, ამ ციხეს ცოცხალი ვერ დაგანებებო“. შემდეგ, როდესაც აბდულ-ბეგი დამარცხდა თეიმურაზის მიერ, გიორგი ლარაძე ტფილისში ჩამოვიდა. თეიმურაზს გაგებული ჰქონდა მისი ერთგულება და გიორგი ლარაძე რევან სარდალს აღარ დაანება, არამედ თავისს პალატაში იყოლია. შემდეგ, როდესაც თეიმურაზმა პატრები გაჰყარა ტფილისიდან და ჩამოართვა მათ ხარების ეკლესია და მათთან სასახლე, მეფემ უთხრა გიორგი ლარაძეს: „შენგან ვალდებული ვარ და პატრების საყდარი და სასახლე შენთვის მიბოძებიაო და იქ უნდა დასდგეო“. გიორგი ისე შეეჩვია სასახლეს, რომ ეს წყალობა არ განხარებია, არამედ კიდევ იტირა თურმე, მაგრამ მეფის ბრძანება ასარულა და მას შემდეგ ხარების ეკლესიის დეკანოზი იყო და ზემო ჩამოთვლილი ოთხი შვილი შეეძინა⁹⁹. დეკანოზი გიორგი გარდაიცვალა 1794 წელს.

პეტრე ლარაძე, როგორც ეტყობა, დაახლოებული კაცი ყოფილა მეფეების სასახლესთან და ბატონიშვილებთან. მეფეების სამსახური გიორგიმ შეიღებს ანდერძად დაუგდო. პეტრე ყოფილა განსაკუთრებული მოსამსახურე თეიმურაზ ბატონიშვილისა. თეიმურაზი, როგორც ვიცით, საქართველოს რუსეთთან შეერთების დროს სპარსეთში წავიდა და მერე შეურიგდა რუსებს. ამ შერიგებაში დიდი ადგილი სჭერია პეტრეს. პეტრე ლარაძე თავმომწონედ ამბობს ერთ ადგილას: „ეს შაირნი მაშინ ვთქვი, ოდეს მწირობასა შინა მხნედ მობედლობით ვმსახურე მეფის ძეს თეიმურაზს და ძლიერის ხელოვნებით გამოვიყვანე იგი სპარსეთითო“. ის თვითონ წასულა სპარსეთში თეიმურაზის მოსანახავად და დიდი ჰირი და ვაება გამოუცდია გზაში, როგორც მას, ისე ბატონიშვილს. სპარსეთიდან დაბრუნების შემდეგ კარგი განწყობილება მის და ბატონიშვილს შორის შეწყვეტილა და თეიმურაზი ძლიერ გაჭავრებული ყოფი-

⁹⁹ ეს ცნობები ამოღებულია ლარაძიანთ სიგელ-გუჯრებიდან, რომელნიც ჩვენ საქართველოს სიძველეში დავბეჭდეთ.

ლა ლარაძეზედ, ის თითქო ღალატს ეწამება პეტრეს. პეტრე ამის მიზეზს მლიქვნელობაში ჰხედავს. თეიმურაზს. პეტრე ძალაუფლებურად წაუყვანია პეტერბურგში. გზაზედ პეტრეს მოციქულის პირით უთხოვია ბატონიშვილისათვის, დაეთხოვა ის, მაგრამ თეიმურაზს თნოვნა არ შეუწყნარებია. პეტერბურგში პეტრე ცალკე დაუყენებია ბატონიშვილს. პეტერბურგში ყოფნის დროს უნდა იყოს დაწერილი, როგორც „დილარიანი“ ისე უმეტესი ნაწილი ლარაძის ლექსებისა.

პეტრე ლარაძე თითქო სასახლის მოლექსე ყოფილა პეტერბურგში გადასახლებული ბატონიშვილებისათვის. როდესაც დასჭირდებოდათ, შეუკვეთდნენ პეტრეს ლექსის დაწერას როგორც ბატონიშვილები, ისე იქ მყოფი ქართველები. „ეს შაირი“, ვკითხულობთ ერთ ადგილას, „მაშინ ჰსთქვა პეტრე ლარაძემ, ოდეს მეფის გიორგის ასული, მენგრელიის დედოფალი ნინა მობრძანდა პეტერბურგს, და თანა მყოლთა მისთა თავადთა და აზნაურთა ჰსთხოვეს პეტრეს დაწერა შაირთა, რეცა მათ მაგიერად“. პეტრეს ნაწერებში ბევრი ლექსია ბატონიშვილებისადმი ძღვნელი, მაგალითად მეფის ძის დავითისა, თეიმურაზისა, იოანეს ძის გრიგოლისა, მეფის ძის ოქროპირისა, მიხაილისა, ილიასა და სხვათადნე. ბევრი ლექსი უძღვნია პეტრეს აგრეთვე გიორგი თუმანიშვილისათვის. ლექსთა შორის რამდენიმე ანბანთქება არის, რამოდენიმე იამბიკონი, ეპიტაფიები და სხვა. აქვე არის ეპიტაფია საქართველოს მეფის ძის იულონისა, პეტრეს მიერ დაწერილია, ოხუნჯობა ჩვეულებრივი მოვლენა ეყო პეტრეს დროს პეტერბურგში დასახლებულ ქართველებისათვის. ერთ ნაჩვენებ ხელთ-ნაწერში (№ 155) დაცულია შემდეგი ლექსი პოეტის ალექსანდრე ჭავჭავაძისა. ლარაძის შესახებ:

„ძველ მოლექსედ საქებულად ნიჟად ესე დაიდვიან,
რომ სიერუვის უშვერებას მჰვერ მეთჰვობით დაპურვიან;
თქვენცა იცნობთ პეტრე ყარობს, ძველი კვალნი არ უგმიან,
ლექსნი. მისნი ტუთილნიცა სხვათა მართალთ ემჯობიან“.

ერთ პატარა ხელთ-ნაწერში, რომელიც ჩვენ ეგრისში ვნახეთ, ჩამოთვლილია, თუ რომელი ლარაძე, რომელ წელს მიიცვალა. ამ ხელნაწერიდან ვტყობილობთ, რომ ყარობი პეტრე ლარაძე გარდაცვლილა 1837 წელს, თებერვლის 24. აი ეს მინაწერიც „კაცი იგი დეთისა ყარობი პეტრე ლარაძე, გიორგის ძე, მზრუნველი და მამა სახლისა, გარდაიცვალა თებერვლს კდ, შუადღის უკან, ეკასა მეთვე საათისასა, ჩულს წელსა. საუკუნოდ იყავნ კურთხევით ხსენება მისი უფლისა მიერ ღვთისა ჩვენისა ამინ“.

(გაზ. „ივერია“, 1899, №№ 12, 13).

მელის წიგნი

„მელის წიგნი“ დაისტამბა ერთ-ერთ ხელნაწერიდან, რომელიც შეძენილია წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოების წიგნთსაცავის № 2965. ხელნაწერი პატარა ტანისაა, სულ 18×11,5 სანტიმეტრი, დაწერილია ლურჯ-ქაღალდზე ადგილად გასარჩევ მორგვალ მხედრულის ხელით და შავის მელნით. ტექსტს ყოველ გვერდზე გარშემო უელის ოთხკუთხედი. სათვალავე გვერდებისა აღნიშნულია ქვემო-აშინაზე მხედრულის საოებით, ხოლო ზემო-აშინაზე სომხურის საოებით. არაკების სათვალავე აღნიშნულია ქართულის ასო-
168

ებით ამოიბეზე. ყოველ წინა გვერდზე უმეტეს შემთხვევაში ნაჩვენებია პირველი ასოები შემდეგი გვერდის პირველი სიტყვისა, ნიშნებათ იხმარება ყოველი არაკის ბოლოს: ~, ესე იგი ორი წერტილი და მრუდე ხაზი. სხვებ შემთხვევაში ნახმარია თითო წერტილი წინადადების დამთავრების შემდეგ და იშვიათათ მძიმე. ყდა ქალაქისა აქვს ტყავგადაკრული. ჩვენს ხელნაწერს აქვს მხოლოდ ერთი ფურცელი ანუ 245 და 246 გვერდები ამატომ უკანასკნელი მე-158 არაკი ჩვენის დედნისა ნაწყვეტათ არის შენახული, აგრეთვე აქვს კიდევ ჩვენს ტექსტს სომხურ და არაბულ მელის წიგნთან შედარებით ექვსი არაკი 159—164. ეს ნაკლი ჩვენს ხელნაწერს კი არ ეკუთვნის, არამედ იმ დედანს, რომლიდანაც ჩვენი ხელნაწერია გადმოღებული. ეს აზრი მტკიცდება შემდეგის გარემოებით: უკანასკნელ ფურცლებზე ხელნაწერისა ანუ მე-249 გვერდზე მოყვანილია მხოლოდ სამი სტრიქონი, დანარჩენი ნაწილი მე-249 გვერდისა და მთელი შემდეგი მე-250 გვერდი ცალიერა ყოფილა. ამ გვერდებზე მოყვანილი ბოლონდელი მინაწერები, რომელთაც ტექსტთან არაერთარი კავშირი არა აქვსთ, ეკუთვნიან, როგორც ნაჩვენებია (იხ. გვ. 142, შენ.), 1887 წელს. რომ ჩვენის დედნიდან იყოს დაკარგული ბოლო ფურცლები, ცალიერი აღგილი არ იქნებოდა დატოვებული და მერმე კიდევ თითქმის ორი გვერდი. ამჟამად, ბოლო არაკები ჰკლებია იმ დედანს, საიდანაც გადმოუღიათ ჩვენი ხელნაწერი. ხელნაწერს თარიღი არა აქვს, მაგრამ მასალის და წერის ხასიათის მიხედვით შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ყოველ შემთხვევაში ის არ ეკუთვნის მეთვრამეტე საუკუნის დასასრულის უწინარეს დროს, უფრო საკეშპარიტოა, რომ ხელნაწერი გადაწერილია მეცხრამეტე საუკუნის პირველ წლებში.

მელის წიგნი მოიპოვება როგორც სომხურს, ისე არაბულს ენაზე. უწინ ის აზრი იყო გავრცელებული მეციხოროთ შორის, რომ სომხური მელის წიგნი ნათარგმნია არაბულისაგან, მაგრამ ეხლა პროფესორმა ნ. მარმა მშვენიერათ დაამტკიცა თავის თხზულებაში «Сборники прилч Вардана. СПб 1899», რომ სომხური მელის წიგნი კი არ არის არაბულისაგან ნათარგმნი, არამედ არაბული სომხურისაგან. ჩვენ მიერ გამოცემული მელის წიგნი, ჩვენას აზრით, ნათარგმნია აგრეთვე სომხურისაგან. ქართული მელის წიგნი უფრო ახლა სომხურ მელის წიგნთან, ვიდრე არაბულთან. ქართულს თარგმანში არ მოიპოვება ის განსხვავებული არაკები, რომელიც არის არაბულს ტექსტში, მაგალითათ, ბრმა და წმიდანი, ავაზაკი და მეუღაბნოე, ალექსანდრე დიდი, არისტოტელი და ჭულელი. სავაგიეროთ ქართულში არის ის არაკები, რომელიც მოიპოვება სომხურ ტექსტში და არ არის არაბულში (6, 242, 30). რიგი არაკებისა ეთანხმება იმ რიგს, რომელიც არსებობს მელის წიგნში. გარდა ამისა უფრო მეტ საბუთათ ის მიგვაჩია, რომ ქართულში ზოგიერთი სიტყვები სომხურის ფორმით არის ნახმარი, მაგალითათ, ნილოს ნილოსის მაგიერ (იხ. შენ. 22), კურია რკუს მაგიერ (გვ. 18), ბუთის ქვა (გვ. 66). სიტყვები ბუთი გადმოუთარგმნელათ დაუტოვებია ავტორს: ეხლანდელი ანის მახლობელი სომხები თურმე დასრეტლ ქვას ეძახიან ბუთის ქვას (იხ. ხსენებული შრომა მარისა გვ. 25), ნისაფი სვინიდიის მაგიერ (ეს სიტყვა არაბულიდან ყოფილად შემოტანილი სომხურში) და სხვა. ყველა ამის მიუხედავათ უეჭველათ უნდა ჩაითვალოს, რომ ქართული მელის წიგნი სომხურიდან არის ნათარგმნი. ხოლო საქიროთ მიგვაჩნია აქ შევნიშნოთ, რომ ზოგი რამ განსხვავება სომხურს ცნობილს დედნებთან ემჩნევა ქართულს ტექსტს. ჩვენ აღვნიშნავთ მხოლოდ რამდენიმე განსხვავებას: 1 არაკი ბევრით უფრო შემოკლებულია ქართულს

თარგმანში, ვიდრე სომხურში. ამ არაკის რედაქცია ქართულში უფრო ახლოა ეზოპის იმავე არაკთან, ვიდრე სომხურთან (იხ. მარრის შრომა, გვ. 499). მე-7 არაკში კონსტანტინე მეფის მაგიერ იხსენიება კონსტანტინეპოლის მეფე. მე-8 არაკში არ არის მოხსენებული, რომ ტვირთს მარბილი შეადგენდა. მე-14 არაკში აღგილის სახელი გალატი არ იხსენიება. მე-39 არაკის სათაური არის მელა და მორიელი და არა მელა და კიბო, როგორც სომხურშია. მე-50 არაკში კატა ხელმწიფის მესაწოლეთ იხსენიება და არა მესანთლეთ. მე-77 არაკში ლაკლავ-ზე სრულებით არ არის ლაპარაკი, არამედ მარტო გვრიტზე. მე-79 არაკში ლაკლავის მაგიერ იხსენიება გვრიტი. მე-108 არაკში ვირის კულის მაგიერ მოხსენებულია ვირის თავი. მე-156 არაკში ფრინველთ მეფეთ ჩიტია მოხსენებული და არა ტოროლა, როგორც სომხურშია. ყველაზე მეტ განსხვავებათ ქართულის ტექსტისა უნდა ჩათვალოს მე-111 არაკი. აქ სომხურს და არაბულს მელის წიგნებში მოთხრობილია ღორების და მუტრუქების არაკი. ხოლო ქართულში სულელი მგელის არაკი. უკეთ რომ ვთქვათ, აქ შეერთებულია ოთხი არაკი: მგელი და დეკეულები, მგელი და თხა, მგელი და ვირი, მგელი და მონადირე. თუშ-ცა სხვა ვარდანულს კრებულში არის არაკი, რომელიც წააგავს ამ არაკს (იხ. მარრის წიგნი გვ. 542 და აგრეთვე 529), მაგრამ მელის წიგნში კი ეს არაკი არ არის და ხსენებულ ვარდანულს კრებულშიაც დიდათ განსხვავებულია. ამას გარდა ზნეობრივ მოძღვრებაში არაკების ბოლოს ხშირათ ეპოულობთ გარჩევას. ყველა ნათქვამს თუ დავემატებთ იმას, რომ შიგა და შიგ არაკებში ხშირია განსხვავება სიტყვებში თუ ფრაზებში და ზოგჯერ ქართული ტექსტი თითქო არაბულს ეთანხმება, უნდა ვიფიქროთ, რომ თუ ასეთი ხასიათის მელის წიგნის გამოცემა არ არსებობს სომხურს ენაზე, ქართულის მთარგმნელს ხელში ჰქონია ხელნაწერი სომხური მელის წიგნი ცოტა განსხვავებულის რედაქციისა. შესაძლებელია ვიფიქროთ, ის არაკები, რომელიც ბოლოს აკლია ჩვენს დედანს, არ იყო იმ დედანში, საიდანაც ქართული მელის წიგნია ნათარგმნი. ხოლო არაბულის ტექსტისათვის ამგვარის მოვლენა, ესე იგი განსხვავება დედნისა, უკვე შემჩნეულია.

ქართულს ხელნაწერს მელის წიგნისას საკმაო ნაკლი აქვს. ხშირია გაპერებული სიტყვები და ფრაზები. ხშირათ შეგხვდებათ აგრეთვე გამოშვებული სიტყვები, ზოგჯერ შესმენილიც, რითაც აზრი გაუგებარი რჩება. მართლ-წერა სიტყვისა და საზოგადოდ ენა ზოგჯერ ჭეროვანი არ არის. გაუგებრობა ტექსტისა ზოგიერთ შემთხვევაში, როგორც სჩანს მარრის შრომასთან შედარებით, იმიტაც შეგვიძლია ავხსნათ, რომ მთარგმნელს ვერ გაუგია ზოგიერთი აღგილები ტექსტისა და აზრი ბუნდოვანათ გამოუთქვამს, ან სულ გვერდი აუქცევია ზოგიერთი აღგილებიზა. ქართული მელის წიგნი ძველ თარგმანს არ უნდა შეადგენდეს, უფრო საკემშარიტოა, რომ ის არაა ნათარგმნი სომხურიდან მეთვრამეტე საუკუნეში.

მელის წიგნი შეადგენს ერთს გავრცელებულს გვარს ვარდანულის იგავ-არაკებისა. დასაწყისი, ზრდა და განვითარება სომხურში ამგვარი კრებულებისა, როგორც სჩანს მარრის შრომიდან, დაახლოებით ყოფილა ასე: მეორე მუცხეტი საუკუნის ბოლოს და მეცამეტეს დასაწყისში ცხოვრობდა ცნობილი მჭადავებელი სომხებისა ვარდან აიგეკელი, პირველათ მოძღვარი და შემდეგ მუჟდანოე. ეს ვარდანი ცოცხალი და ადვილათ განსაგებ ენით ქადაგებდა. თავის ქადაგებაში ვარდანი მაგალითებათ ხმარობდა არაკებს, ხოლო არაკებს თვით კი არა თხზვიდა, არამედ იღებდა წიგნებიდან, განსაკუთრებით ეზოპის

კრებულიდან და მხეცთა სახის მეტყველისაგან (Философ). ვარდანმა ეს არაკე-
ბი გადააკეთა თავის მიზნის გვართ და დაურთო მათ სულის სასარგებლო სწავ-
ლანი და ზნეობრივი მოძღვრებანი, თავი მიზანი ეს სულის სარგებლობა და
ზნეობრივი მოძღვრება იყო ვარდანისათვის, ხოლო არაკი იყო საშუალება სა-
სულიერო სწავლა-მოძღვრების გასატარებლათ. ამგვარი იგავ-არაკებით მოძ-
ღვრება მოსწონდა ხალხს და მალე დაიწყეს მათი ერთად შეკრება. თვით ვარ-
დანსაც უნდა ეკუთვნოდეს ერთი-ორი ასეთი კრებული, როგორც საგონებე-
ლია. ხოლო სხვები უფრო გულმოდგინეთ ჰკრებდნენ ერთად იგავ-არაკებს ვარ-
დანის კრებულის მიხედვით და ამ კრებულის მსგავსათ. ამგვარი კრებულები
თანდათან მრავლდებოდენ და იზრდებოდენ, რადგანაც ბევრი უსახელო პიძბა-
ძავი გამოუჩნა ვარდანს. აქედგან წარმოსდგა ვარდანული კრებულები იგავ-
არაკებისა. თავდაპირველი პატარ-პატარა კრებულები იზარდენ, ხშირათ ორ
კრებულს აერთებდენ ერთად, საიდგანაც გაჩნა რთული კრებულები. ზოგჯერ
ვრცელი კრებულებიდან მოკლე კრებულებს აღგენდენ სკოლაში სახპართ და
ზოგჯერაც მოკლე კრებულებს ავრცობდენ სხვადასხვა ვარდანულის არაკებით.
თვით ეზობის იგავ-არაკებთა კრებული და მხეცთა სახის მეტყველიც, რო-
შელნაც გაუხდენ დედაბოძათ ვარდანის არაკებს, აღარ შენახულან წმიდათ
და შეურყეველათ სომხურს ენაში, ვინაიდან მათშიაც შექმონდათ ვარდანუ-
ლი არაკები. ეს ზრდა არ შეწყვეტილა მეთექვსმეტე, მეჩვიდმეტე საუკუნე-
ლის, სხვათაშორის ვარდანულს კრებულებში შევიდა მეთოთხმეტე საუკუნე-
დან მხითარ გოშის არაკებიც. გარდა არაკებისა ხსენებულს კრებულებში
დაიწყეს შეტანა სხვადასხვა სულთა მარგებელის და სასიამოვნო მოთხრო-
ბებისა, ხალხური არაკებისა, ზღაპრებისა და თხრობათა. ამ სახით წარმო-
დგა სხვადასხვა შინაარსის და ხასიათის კრებულები. ერთს გავრცელებულს
გვარს ამგვარის ვარდანულის კრებულებისას, რომელიც მეჩვიდმეტე საუკუ-
ნეში ოთხჯერ გამოიცა ევროპაში (1668—69 წელს ამსტერდამში, 1676 წ.
მარსელში, 1683 წ. მარსელშივე და 1698 წ. ლივორნოში). იმ დროიდან
ვარდანულის კრებულების ზრდა შეჩერდა. ვრცელი გამოკლევა ვარდანის
კრებულებისა ეკუთვნის, როგორც მოვიხსენიეთ ნ. მარსს. რომლის დი-
სერტაციამი «Сборник притч Вардана», მეკრებილია და განხილული ყო-
ველგვარი ცნობები ამ კრებულებისა და მათში მოქცეული არაკების შე-
სახებ¹⁰⁰. უწინდელ შრომათა შორის უფრო ცნობილი იყო სენ მარტენის
შრომა 1825 წელს პარიზში გამოსული *Choix de Fables de Vartan en armenien et en français*. ქართული თარგმანი დღემდის ცნობილი არ იყო და
ესლა პირველათ იბეჭდება. გამოცემა მეზობელთ ხალხების არაკების თარგმა-
ნებისა და შეკრება ჩვენი მწიგნობრივი და ხალხური არაკებისა, რომელსაც
ამ ბოლო დროს ჩვენდა სასიამოვნოთ ყურადღებას აქცევენ ჩვენში, მოვეცეპს
მასალას იმ კითხვის გადასაწყვეტათ, თუ რა ეკუთვნის ქართველს ერს ამ
არაკებში, რა გვაქვს ნასესხები და რა არის საერთო სხვებთან. ხოლო სანაწ-
დის ეს მასალა არ გამოიცემა, მანამდის სჯა ამ კითხვის შესახებ ნაადრევი
იქნება.

(მელის წიგნი, თბილისი, 1899, ვ. თაყაიშვილის ბოლოსიტყვაობა).

¹⁰⁰ ნ. მარსის შრომაში შეტანილია მოკლე ცნობები ქართული თარგმანის შესახებ ჩემის
კერძო წერილიდან (იხ. გვ. 574—575). ხოლო დაწერილებითი განხილვა ქართული თარგმანი-
სა, სამწუხაროთ, ავტორმა ველარ მოასწრო, რადგან დისერტაცია თითქმის დამთავრებული
ქონდა.

უნდა ვუზველოთ ჯვარის მონასტერს!

საქართველოში აუარებელი ძვირფასი ნაშთია ხუროთ-მოდღვრებისა, მაგრამ მათ შორის ჯვარის მონასტერს განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს. ჯვარის მონასტერი შესანიშნავი ნაშთია არა თავის სიდიდით და ჩვეულებრივ ჩუქურთმათა სიმრავლით, არამედ თავის სიძველით, უძველესთ ფორმების დაცვით, უძველესი ქანდაკებათა და წარწერათა შენახვით. ეს არის დასაბამი „პროტოტიპი“, გუმბათიანი ეკლესიისა საქართველოში. შედარება ამ ნაშთისა სხვა მრავალ შემდეგი დროის გუმბათიან ეკლესიებთან ნათლად გვიჩვენებს, თუ როგორ თანდათან განვითარდა საეკლესიო ხუროთ-მოდღვრება საქართველოში და როგორ მიიღო ის თავისებური ქართული ორიგინალური სახე, რომელსაც ქართული სტილი ჰქვია. თუმცა ბევრი განსაცდელი უნახავს ჯვარის მონასტერს ამ თორმეტი საუკუნის განმავლობაში, ბევრი რამ მიუმატებიათ და მიუშენებიათ შემდეგ დროში, მაგრამ საზოგადო ძველი სახე მას მაინც უცვლელად დაუცავს დღემდის. ამ მხრივ საოცარ მაგალითს წარმოადგენს ჯვარის მონასტერი. სიმაგრე და კეთილშენობა ამ ნაშთისა გასაკვირალია. თქვენ აქ აშკარად ხედავთ, რომ ბუნებათა ძალებს მზეს, წვიმას, თოვლს და ქარს, რომელიც აქ მუდამ ძლიერად ქრის და ზამთარში ქარ-ბუქად იქცევა ხოლმე, ზოგიერთი ქვები სანახევროდ დაუდნია, შეუქამია, მაგრამ ეკლესიის კედლები მაინც შეურყეველია, რადგანაც დიდის და კარგის ქვებით არის ნაშენი. ამ ნაშთის კედლებზე დღემდის დაცულია ქვებზე გამოქანდაკებული ძრიელ იშვიათი და საუცხოვო სურათები ანგელოზებთა, წმიდანებით იესო ქრისტესი, მაშენებელთა და სხვა დიდებულთა. რასაკვირველია, ზოგი მათგანი ასე თუ ისე საკმაოდ დაზიანებულია დროთა ვითარების გამო, მაგრამ რაც შენახულა, ისიც დაუფასებელია განძია ამ ხელოვნების შესასწავლად საქართველოში, იმ დროის მთავრებთან სახეების და ტანისამოსის გასაცნობად. სხვა ეკლესიებს იშვიათად შეუნახავთ აძლენი ხელოვნური და უძველესი დროის ქანდაკებანი, ამათთან ერთად აქ დაცულია უძველესი წარწერანი, უძველესი ნიშნები ქართულის ასომთავრულის ანბანისა, ქართულის პალეოგრაფიისა. ჩვენ ჯერ არ ვიცით დაბეჭდვით, რა დროს შემოიღეს საქართველოში ხუცური ანბანი, მაგრამ გადაჭრით შეგვიძლიან თქვა, რომ მეშვიდე საუკუნეში ხუცურს ასომთავრულს ანბანს უკვე დამთავრებული სახე მიუღია. ისეთი დამთავრებული, რომ შემდეგ დროში ასომთავრული ანბანი თითქმის უცვლელად რჩება. ამის უტყუარ

საბუთს გვაძლევს ჯვარის მონასტრის წარწერები, შეიძლება სხვა წარწერებზე გვექონდეს ამ დროისა, შეიძლება მათი შინაარსი კიდევ ვიცოდეთ, მაგრამ დაბეჭივით არც ერთზე არ შევიძლიან თქმა, რომ მეშვილე საუკუნეს ეკუთვნის, და როდესაც გვეითხავენ, სად გაქვთ უძველესი ნიმუშები ქართლის ანბანისა, ჩვენ ყოველთვის ჯვარის ეკლესიაზე მივუთითებთ ხოლმე, იშვიათად მოხდება, რომ ისტორიულ საბუთებს, ქრონიკას და მატრიანთა ცნობებს, ასე ეთანხმებოდნენ წარწერები, როგორც ეთანხმება ჯვარის მონასტრის ქანდაკებათა წარწერები ჩვენი ისტორიული წიგნების ცნობებს. ჯვარის მონასტრის აშენების ისტორიას მოგვითხრობს ქართლის მოქცევის ქრონიკა, სუმბატ დავითის ძის ბაგრატიონთა ისტორია და ქართლის ცხოვრება. ამ ცნობების მიხედვით ჯვარის ეკლესიის აშენება დაიწყო გურამ კურაპალატმა (575—600) და წელთაღმდის ამოყვანა მოასწრო კედლებისა, განაგრძეს შენობა მთავარმა სტეფანოს I და მისმა ძმამ დემეტრემ (600—619), დაამთავრა ეკლესია მთავარმა ადარნასე პირველმა (619—639), ხოლო სტეფანოს II (639—663) გალავანი შემოავლო ეკლესიას და პალატები ააშენა. ყველა ეს პირები, გარდა გურამისა, ეკლესიის დამწყებისა, გამოქანდაკებულნი არიან ჯვარის მონასტრის კედლებზე დაჩოქილნი, მვედრებელთა პოზით, და მათ წინ ან ზემოთ ქანდაკებთათვე წარმოდგენილნი არიან ის წმინდანები, რომელთაც ეს საისტორიო პირნი ევედრებიან. დემეტრე მიქელ მთავარ-ანგელოზს ევედრება, სტეფანოს იესო ქრისტეს, ადარნასე გაბრიელ მთავარ-ანგელოზს, ამ დროს საქართველო ბიზანტიის გავლენის ქვეშ იყო და ქართლის მთავრები ბიზანტიის საჰეფო კარის მოხელეთა ხარისხებს, ტიტულებს ატარებდნენ. ესევე მტკიცდება ჯვარის ეკლესიის წარწერებით. აქ ადარნასე და დემეტრე წოდებულნი არიან „ჰპატოსად“, სტეფანოს „პატრიკიოსად“, ისე, როგორც სხვა ქართულს საბუთებშია. სწორედ იმ დროიდან, რომელსაც ეკუთვნის ჯვარის მონასტერი, მეშვილე საუკუნიდან, იწყება საქართველოში განვითარება მწიგნობრობისა, ხუროთ-მოძღვრებისა და ისტორიათა და მატრიანთა წერისა, და ყველა ამის ცხად-მყოფელია ჯვარის ეკლესია და მისი წარწერანი. ადარას ვიტყვით იმაზედ, რომ ეს ადგილი წმიდა ნინოს ცრემლებით მორწყული, ცხოველი ჯვარის სამყოფი, ეხლაც დაცული ეკლესიაში ქვითკირით ნაშენი კვარცხლბეკი ჯვარისა და თვით ის ხის ჯვარი, რომელიც მირიანის დროს აქ ამართული იყო და რომელსაც მეთვრამეტე საუკუნეში უკანასკნელად შექედილს დღესაც უჩვენებენ ამ ეკლესიაში, სამლოცველო და სათაყვანებელი უნდა იყოს ყოველი ქართველისათვის. მაგრამ ეხლადელი მდგომარეობა ხსენებული ძეგლისა გულსაკლავია. განსვენებულის თავგამოდებულის მოღვაწის ალექსანდრე ეპისკოპოსის მიერ გაკეთებული ცინკის სახურავი ქარს გადუძრია. ეკლესიაში წვეთი ჩამოდის და ყოველი წვიმას შემდეგ წყალი დგება. გუმბათის ქვები აქა-იქ შერყეულია და ლამის არა ჩამოინგრეს, თუ დროზედ არ მივეშველეთ. კომიტეტი უკვე შემდგარია ყოვლად სამღვდლო ანტონის თავმჯდომარეობით. ტფილისის ხუროთ-მოძღვართა წრემ დახმარება აღგვითქვა უსასყიდლო რჩევით, გეგმის შედგენით და ტეხნიკური მხარის გამოკვლევით, ხოლო საკმაო თანხა საჭირო; უნდა

ეუშველოთ ამ შესანიშნავ ძეგლს ქართულის ხუროთმოძღვრებისა, ამ თორმეტი საუკუნის მოწამეს საქართველოს თავგადასავლისა, უძველეს ნაშთებს ქართულის ქანდაკებისა, ქართულის ანბანისა და ქართულის ჩუქურთმებისა. ყველამ გამოვიდოთ წელილი, დიდმა და პატარამ, ერმა და ბერმა, განათლებულმა და გაუნათლებელმა. გვეყოფა ამდენი გულგრილობა ჩვენი ძვირფასი ნაშთებისადმი მომავალი თაობა არ გვაპატიებს, თუ ეს ძეგლი ჩვენს თვალს წინ დაინგრა.

(გაზ. „სახალხო ფურცელი“, 1914, № 31).

ნ ა წ ი ლ ი მ ა ო რ ა ე

**ექვთიმე თაყაიშვილის ავტობიოგრაფიული
ჩანაწერები და მოგონებანი**

**გამოსაცემად მოამზადა და შესავალი წერილი დაურთო.
ბ. ლომთათიძე**

აპაღემიკოს ეპქთიმე თაყაიშვილის მემუარული და ავტობიოგრაფიული ნაწერების შესახებ

ქართული კულტურის ძეგლები ათეულობითი მოქირანახულე-მკვლევარი და მხნე საზოგადო მოღვაწე ექვთიმე თაყაიშვილი 1945 წლის განაფხულზე დაუბრუნდა თბილისს საფრანგეთიდან, სადაც იგი ჩვენს სამეზუეუ-მო საუნჯეს უვლიდა. მადლიერმა საწმობლომ ღირსეულად დაუფასა მსკო-ვან მავულიშვილს ღვაწლი და საშუალება მისცა განეგრძო მეცნიერული მკ-შაობა, როგორც კვლავ ქართული უნივერსიტეტის პროფესორსა და ახლად დაარსებული აკადემიის ნამდვილ წევრს. მან ორთავე დაწესებულებაში მთელი ძალ-ღონე გაცხოველებულ საბუბლიკაციო მუშაობას მოახმარა. ოთხმოცდამესამე წელიწადში გადამდგარმა ნამდვილი ყმაწვილური ხალი-სითა და სიმკვირცხლით მიჰყო ხელი იმ დიდი ხარვეზის შევსებას, რომელიც საქართველოდან ძალაუბნებურად გადასევეწამ წარმოქმნა მის ხანგრძლივ მკ-მოქმედებით ბიოგრაფიაში. ის რვა წელიწადი, რომელიც ე. თაყაიშვილმა კვლავ სამშობლოში გაატარა, უაღრესად ნაყოფიერი გამოდგა: დამატულად შრომობდა თითქმის გარდაცვალებამდე (1953 წლის 21 თებერვალს). ამ ხნის განმავლობაში მან გამოაქვეყნა 16 დიდ-პატარა ნაკვლევი და თითქმის იმდენივე დასაბეჭდოდ გაამზადა, ხოლო სიკვდილმა სხვა მრავალის მზადება შუა გზაზე შეაწყვეტინა.

სიყრმითვე ძლიერ მტკივანი ფეხი და ზშირი გაცივება ძალიან უზღუდა და მოხუცს შინიდან გაძოსვლის საშუალებას, მეტადრე ჩამოსვლიდან 2—3 წლის გასვლის შემდგომ: ერთხანს თუ დაწესებულებებში, სესია-სხლოძებზე და სხვაგან დადიოდა (თითონაც კითხულობდა მოხსენებებს) და საკუთარი ავტომანქანით თბილისსა და მის მიდამოებსაც კი მიმოივლიდა ხოლმე, მერე და მერე თითქმის სულ ბინაში გამოიკეტა და ზოგჯერ ლოგინად მწოლიარეც კი მუშაობდა. ამასთანავე, სმენა-მხედველობაც შესუსტებული ჰქონდა, ბე-ლი უკანკალებდა და წერა უმძიმდა—ტექნიკურად. რა თქმა უნდა. მისი ნა-მოწაფარი. ძველი თანამშრომელი და მეგობარი, აწ ავრეთვე განსვენებულა ირო დიონ სონ დუ ლა შვილი ჩვეულებებისამებრ ერთგულად ემველ-ბოდა მუშაობაში, მაგრამ მხოლოდ დრო და დრო ახერხებდა ამას, საკუთარი დიდი მოვალეობით დატვირთული (ხელოვნების მუზეუმის საგანძურის მკვი-ლი იყო).

ყოველივე ამის გამო აუცილებელი შეიქნა და 1948 წლის 10 მარტს თბი-ლისის უნივერსიტეტმა დაუნიშნა კიდეეაც ე. თაყაიშვილს თანამეგწვე, რომე-ლიც უნდა მიხმარებოდა მას ახალ-ახალი ლიტერატურის გაცნობაში, მასალ-ების მოკრებაში, ჯერ მხოლოდ მოფიქრებულ ნაშრომთა დაწერასა ან თარგ-მნაში (ქართულიდან რუსულად, ან პირიქით) და დაწერილთა რედაქციასა თუ ბეჭდვაში.

ეს საპატიო და თან საინტერესო მოვალეობა დაეკისრა ამ სტრიქონების ავტორს, იმხანად ჯერ კიდეე ახალგაზრდა მუშაკს, რომელიც 1952 წლამდე

უწევდა თანამშრომლობას ე. თაყაიშვილს (ნინო ლოლობერიძე: ხშირი და არსებითი მონაცვლეობა-დანმარებით); ცდილობდა შეძლებისამებრ შეემსუბუქებინა მისთვის ტვირთი და გაემართა დასაბეჭდი ნაშრომები. ამგვარი თანამშრომლობა საინტერესო იყო თუნდაც იმიტომ, რომ ესოდენ ღვაწლმოსილ ისტორიკოსთან და არქეოლოგთან, თავის დროზე იმოღვნა საზოგადოებრივი საქმიანობის მესვეურთან ხშირი შეხვედრა (მეტწილ საღამოობით) და აზრთა გაცვლა-გამოცვლა ერთგვარ სკოლას წარმოადგენდა—მით უმეტეს, რომ ე. თაყაიშვილს ბოლომდე შემორჩა გასაოცარი (თუმცა კი რამდენადღე „შერჩევითი“) მეხსიერება; ცოცხალი, გამჭრიახი და თავისებური აზროვნება; დაუსრუტელი ხალისი ამა თუ იმ მოვლენისა ან პიროვნების შესახებ თავისი შეხედულების გაზიარებისა. ამასთანავე ის ხომ იმხანად თავიდან ეჩვეოდა მშობლიური კულტურის, მეცნიერების წიაღს და გულწრფელად, მთელი არსებითი ცდილობდა კვლავ ორგანულად შეარწყმოდა მას, თან მოეტანა თავისი უზარმაზარი გამოცდილება, ნააზრები და მუდამ ფხიზელი შეფასება ყოველგვარი ვითარებისა. ამასთანავე, მას ხელთ ჰქონდა უმდიდრესი არქივი (პირადიცა და, ნაწილობრივ, მის მიერ შექმნილი „საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოებასაც“), რომელიც ისევე „ნიავემიუქარებლოვ“ ჩამოაბრუნა საქართველოში, როგორც სამუზეუმო ქონება (ამჟამად ინახება კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტში).

დაუდგრომელი მოხუცი ძალიან იჩქაროდა თავის ნაშრომთა გამოქვეყნებას, ვაი თუ ყველაფერი ვეღარ მოაქსწროო (და როგორც ითქვა, ეს შიში არც გამოდგა უსაფუძვლო!). მიუხედავად ამისა, ხანდახან იგი თავად მოისურვებდა ხოლმე წარსულის გახსენებას და გონებაში განსაკუთრებით ჩარჩენილი ამბების მოყოლას. მოსაგონარი (და თავმოსაწონიც!) ხომ ნამდვილად უამრავი რამ ჰქონდა და ამიტომ ასეთი წიაღსვლა ჩვენს მუშაობაში კარგა ხნობით გრძელდებოდა ხოლმე, ხშირად ჩვენი შეკითხვითაც ვაღვივებულნი. ვცდილობდით, არც ერთი საზოგადოებრივ რამდენადმე მაინც ყურადსაღები და თვით მისი ან მის თანამოსაქმნელა დახასიათების ამსახველი ამბავი არ გამოგვჩვენოდა ჩაუწერელი. ოთხი წლის მანძილზე ასეთი, სახელდახელო ჩანაწერი მრავლად დაგვიგროვდა. ინტერესი რომ შეგვატყვო, ე. თაყაიშვილმა თითონვე გამონახა, შიგა და შიგ, დრო: ჯერ ჩვეულებრივი, საშურო მუშაობისაგან შესვენების სახით, ხოლო მერე და მერე უკვე განზრახ, მთელი საღამოობითაც კი გვიკარანახებდა მოგონებას, ისე რომ ორი სკელი რვეული შეგვევსო. კარნახის დროს ზოგჯერ შეჩერდებოდა და იკითხავდა, „ზედმეტი დაწერილებით ხომ არ გაიამბობ? არის კი საინტერესო?“ (ბოლო კითხვას ჩვენ, რა თქმა უნდა, დადებითად ვუპასუხებდით ხოლმე). ხანდახან თითონვე ჰკვირიდა კმაყოფილებას ამა თუ იმ ეპიზოდის გახსენება და ხალისიანად დასძენდა: „აი, ეს კი კარგი მასალა მოგეცი! ასეთი რამეები არ უნდა დაიკარგოს!“ ზოგი რამ საკმაოდ ვრცლად გაიხსენა ჩვენ მიერ თუ სხვათა (მაგ., განსვენებული ლევან ასათიანის) მიერ „შეკვეთილ“ თემებზე. საბოლოოდ, ჩანაწერთა მოცულობამ ორას გვერდს ბევრით გადაამეტა. სამწუხაროდ, ბერიკაცს შესამედიც კი არ დასცალდა იმისა, რის ჩაწერინებასაც აპირებდა, ხოლო, მეორე მხრივ, ხანდახან ვარიანტებს იტყოდა ხოლმე ერთისა და იმავე ამბისა. ვრცლად აპირებდა და შედარებათ

ცოტა თქვა ქართველ მწერალთა შესახებ; განზრახული ჰქონდა „ვეფხისტყაოსნისა“ თუ სხვა უმნიშვნელოვანესი ძეგლების ყველა ხელნაწერის თავგადასავლისა და მოპოვების ვითარების მოყოლა და მხოლოდ რამდენისა-მე კი შესძლო და ა. შ.

მოგონებათა პირველ რეეულს, უმთავრესად ავტობიოგრაფიულ ამბებს რომ შეიცავს, ავტორმა გადაიხევა-შესწორების შემდეგ თითონვე უწოდა „მცირე მოგონებანი“. ისინი ჩაწერილია 1949 წლის 23 ნოემბრიდან 2 დეკემბრამდე. უწინ, იმავე წლის იანვარში, ნაწყვეტ-ნაწყვეტ გვქონდა ჩაწერა-ლი ისეთივე მოგონებანი და ზოგი რამ მეორდება კიდევაც, მაგრამ ვარიანტები კარგად ავსებენ ერთიმეორეს და მათი შერწყმა არ მივიჩნიეთ სასურველად, მით უმეტეს, რომ ერთში ნაწყვეტ-ნაწყვეტი „წიადსვლება“, მეორე კი გაბმით არის ნაკარნახევი და უფრო გამართულია. ორივეში მოთხრობილია ე. თაყაიშვილის ქუთაისსა და პეტერბურგში სწავლის, თბილისში პედაგოგიური, საზოგადოებრივი და მეცნიერული მოღვაწეობის, ამ უკანასკნელთან დაკავშირებული ზოგიერთი მწვავე კონფლიქტის ამბები და — ძლიერ მოკლედ—საზღვარგარეთ გამგზავრებისა და ყოფნის ვითარება. ქრონოლოგიური თანმიმდევრობა ყოველთვის არაა დაცული, მაგრამ ეს მკითხველს თითქმის არ უშლის ხელს. გზადაგზა მომგონებელი მოკლედ და მკაფიოდ გვიხატავს თანამოსწავლეთა, მასწავლებელთა, თანამშრომელთა და საერთოდ თანამედროვეთა პორტრეტებს.

ნაკარნახევ მოგონებათა მეორე რეეულს (ჩაწერილს 1950 წლის 26 იანვრიდან 4 მაისამდე) ავტორმა უწოდა „მცირე მოგონებანი ქართველ მოღვაწეთა შესახებ“. სათაურიდანაც ჩანს, რომ იგი მრავალი პიროვნების გახსენება-დახასიათებას ლამობდა, მაგრამ, რა თქმა უნდა, დაიწყო ილიათი („ზოგი რამ მოგონება ილია ქაქავაძის შესახებ“) და ისე გაიტაცა იმ დიდი, მას მიერვე „მაშინდელი საქართველოს ბელადად“ მიჩნეული კაცისა და მოღვაწის საქმიანობის, ხასიათის, ოჯახური გარემოცვის ავ-კარგისა და ზოგჯერ უცნობი დეტალების გახსენებამ, რომ დრო აღარ ეყო სხვათა ამბის საგანგებოდ მოთხრობისათვის, რის გამოც ზოგი მათგანი მხოლოდ ილიასთან დაკავშირებით აღმოჩნდა დახასიათებულა.

დაახლოებით ასეთივე და საქმოდ ვარიანტულია III თავი, „ავტობიოგრაფიული მოგონებანი“.

რაც შეეხება პიროვნებათა და მოვლენათა შეფასებას, მოგონებებს წითელ ზოლად გასდევს ავტორის, საყოველთაოდ ცნობილი, ზნეობრივი მრწაჰისისა და ფიციხელი ტემპერამენტის გამოვლინება: პირუთვნელობა, გადაპრობა და სუსხიანობა (ზოგჯერ ეგებ ნამეტანის!); მის მიერ, ეროვნულ-საზოგადოებრივი თვალსაზრისით მანედ მიჩნეული ყოველივეს დაუზოგავად მხილება; ინტერესი ოჯახური ყოფისა და ადამიანთა საქციელის ისეთი დეტალებისადმი, რომლებიც ყოველთვის ვერ ამშვენებენ ამა თუ იმ პიროვნებას (თუნდაც კარგ მოღვაწეს)² და ა. შ.

¹ ამ დანაკლის რამდენადმე ანაზღაურებს ლიტერატურული მუშეუმი თხოვნით ნაკარნახევი მოგონებანი („ლიტერატურის მატთან“, წ. 6, ნაკვ. პირე, 1952).

² მისი, უკვე გამოქვეყნებული მემუარების მკითხველთა შორის გავრცელების შემდგომ არა ერთი და ორი, წყენით აღსავსე (და ხანდახან მართებული) გამოძახილი გაჩნდა ჩვენს

მაგრამ, თუ ოთხმოცს გადაცილებული მოხუცის მეხსიერების ზოგჯერ ბუნებრივ მოჩრდილვას და ფაქტებისა თუ პიროვნებათა, ან მათი თანმიმდევრობის უნებურ, მცირე აღრევას არ ჩავაგლებთ სათვალავში, მოგონებათა აკტორის საერთო ობიექტურობა და სიმართლისადმი ერთგულება ექვეს არ იწვევს.

შემდეგ: შეიძლება ვინმემ უსაყვედუროს მას საკუთარი, პირად-საზოგადოებრივი კონფლიქტებისადმი ზედმეტი ყურადღება, მაგრამ ასეთი მომენტები მისი ყოველგვარი მოღვაწეობის ისტორიაში ფრიალ მნიშვნელოვან რამდენსავე ძვრა-გარდატეხასთან არის მჭიდროდ დაკავშირებული და ამიტომ იმსახურებს, უმთავრესად, ყურადღებას.

ბევრი რამ აორკეცებს ე. თაყაიშვილის მოგონებათა ლიტერატურულ მიზიდველობას: იმთავითვე ვიყავით დარწმუნებული (და, ჩანს, არც შევეცდარვართ), რომ მათ ქართველი მკითხველი ისევე დაეწაფებოდა, როგორც ამ უანრის ბევრ სხვა, ჩვენში თუ სხვაგან ცნობილ ნიმუშს; მათშიც მოვლენათა სხარტი თხრობა და ცინცხალი, ხშირად იუმორისტული მხატვრულობა მოხდენილადაა შეზავებული და ავტორის ბიოგრაფია განუწყველად არის გადაჯაჭვული ჩვენი მოწინავე საზოგადოების ბიოგრაფიასთან.

ჩანაწერთა მეოთხე თავს შეადგენს ჩვენი საგანგებო, არაერთგზისი თხოვნით (1949 წლის იანვარში) ნაკარნახევი მოგონებანი ე. თაყაიშვილის მიერ წარმოებული გათხრითი მუშაობის შესახებ. იგი შედარებით მოღვაწეობის ამ მხარის დახასიათებისა და თან საერთოდ ჩვენში არქეოლოგიის ისტორიისათვის (რაზედაც სისტემატურად გვიხდება მუშაობა პირადად ჩვენ). ამ თავს ზოგი რამ დაუუმატეთ სხვადასხვა დროს „სიტყვის მიერ მოტანილიდანაც“.

დასასრულ, მეხუთე თავში წარმოდგენილია რამდენიმე ათეული ცალკე ეპიზოდი თუ კრიტიკული შენიშვნა-მოსაზრება, შერჩეული ოთხი წლის (1948—1952) სახელდახელო ჩანაწერებიდან. ამ უკანასკნელს ვაკეთებდით ე. თაყაიშვილთან ერთად მისი ნაშრომების მოწესრიგება-თარგმნისას, როდესაც ამა თუ ამ საკითხთან დაკავშირებით ბევრი რამ ახსენდებოდა (ან იმ წუთს პირველად მოსდიოდა აზრად) ისეთი, რაც, ჩვენი გაგებით, არ იყო მოკლებული არც მეცნიერულსა და არც სამემუარო ინტერესს. შენიშვნები ხშირად მოგვაგონებენ ერთგვარ „ინტამურ“ სქოლიოებს ახლა უკვე გამოქვეყნებული და ჩვენი საზოგადოებისათვის კარგად ცნობილი, მაგრამ იმხანად მხოლოდ დასაბეჭდად გამზადებული ნაშრომებისადმი („1917 წლის ექსპედიცია“, „სუმბატის ქრონიკა“, „იბერთა სახელმწიფო“) და აგრეთვე ზოგი დღემდე გამოუქვეყნებელისადმი. ზოგი შენიშვნა გამოთქმულია ამა თუ იმ მეცნიერის ნაშრომების მიმართ, რომელთაც ე. თაყაიშვილი მაშინ ეცნობოდა; ზოგში დასახულია შემდგომი კვლევის ამოცანები; ზოგი შეეხება საბჭოთა საქართველოს გასახარელ ვითარებას და ა. შ. ყოველივე ამის გამო შენიშვნებიც მოგონებებთან ერთად გამოქვეყნების ღირსად მივიჩნით და გვგონია, რომ არ შევმცდარვართ.

საზოგადოებაში. ზოგი დაიბეჭდა კიდევაც (მაგ., აკაკი წერეთლის შესახებ მისი ძმისწულის ვასილ წერეთლისა), ხოლო ზოგი ჩვენ ხელთ იმყოფება და მათ ქეროვანად ვითვალისწინებდით მოგონებათა ამ გამოცემაზე მუშაობისას.

I. ავტობიოგრაფია

ჩემი მეტრიკის მიხედვით, დაბადებულეარ 1863 წლის 5 იანვარს, მაგრამ შესაძლოა ამაზე ერთი წლით მაინც უწინ ვიყო დაბადებული, ვინაიდან ჩვენში მეტრიკას მონათვლისას ადგენდნენ ხოლმე. დავიბადე ოზურგეთის მაზრის (ახლა მახარაძის რაიონის) სოფელ ლეხაურში, რომელიც საუკეთესოდ ითვლებოდა გურიაში—ჰაეით, მდებარეობით, ძველი კარგად დაცული ციხით, ეკლესიებითა და მათში შენახული სიძველენით.

მამა, სიმონ ნიკოლოზის ძე თაყაიშვილი მე არ მახსოვს. დედამაც, ნინო ნაკაშიძის ასულმა სულ პატარა დამტოვა. შვიდი წლისა რომ შევიქენი, მიმცეს ოზურგეთის სამაზრო სასწავლებელში. მესამე კლასში რომ გადავედი, იგი საქალაქო სასწავლებლად გადააკეთეს, პროგრამა სულ შეუცვალეს და ამიტომ სამაზრო სასწავლებლის დამთავრება მომიხდა ფოთში. შემდეგ შევედი ქუთაისის კლასიკური პროგიმნაზიის მეორე კლასში. პროგიმნაზიას განაგებდა ინსპექტორი იუდანო, რომელსაც მშვენიერად ჰქონდა დაყენებული პროგიმნაზიის საქმე, სახელგანთქმულიც იყო და ის სახელი მას შერჩა გარდაცვალების შემდეგაც: გიმნაზიაში რამე რომ შეგკედენოდა, მასწავლებლები გვეტყოდნენ ხოლმე: «Как вам не стыдно ошибаться, вы—прогимназисты юдинских времен!». პროგიმნაზიის დამთავრების შემდეგ შევედი კლასიკურ გიმნაზიაში (V კლასში) რომელიც დავასრულე 1883 წელს. იმავე წელს შევედი პეტერბურგის (ახლა ლენინგრადის) უნივერსიტეტის საისტორიო და საფილოლოგო ფაკულტეტზე და გავათავე მისი კურსი 1887 წელს.

იმავე წლის ოქტომბერში მომიწვიეს ლათინურისა და ბერძნულის მასწავლებლად თბილისის სათავადაზნაურო სკოლაში. შემდეგ ვიყავი იმ სკოლის გამგე და წილად მხედა მისი რეაკლასიან გიმნაზიად გადაკეთება და განუწყვეტელი ბრძოლა კავკასიის სამოსწავლო ოლქის სამზრუნველოსთან, რომლის თვალშიც ქართული გიმნაზია ქართული ნაციონალიზმის და ანტირუსული მიმართულების ბუდე იყო. იმავე დროს და შემდეგაც ვასწავლიდა ლათინურს, ბერძნულს, ისტორიასა და გეოგრაფიას თბილისის სხვადასხვა სახელმწიფო გიმნაზიებში.

1904 წელს თავი დავანებე სათავადაზნაურო გიმნაზიის გამგებლობას და უფრო ინტენსიურად განვაგრძე აღრევე დაწყებული მუშაობა ისტორია-არქეოლოგიაში, მასწავლებლობასთან ერთად.

თბილისში ჩამოსვლისთანავე ამირჩიეს: წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების გამგეობის, საეკლესიო მუზეუმის კომიტეტისა და ქარ-

თული დრამატული საზოგადოების წევრად. ვიყავი წევრი რუსული არქეოლოგიური საზოგადოებისა, აღმოსავლეთის შესწავლის საზოგადოების თბილისის განყოფილებისა; წევრი და მდივანი მოსკოვის არქეოლოგიური საზოგადოების კავკასიის განყოფილებისა და სხვ. ვიყავი ერთი დამაარსებელთაგანი ქართული წიგნის გამომცემელი საზოგადოებისა და ფაქტიური ხელმძღვანელი კავკასიის არქეოლოგიური ინსტიტუტისა.

უნივერსიტეტის დამთავრებას შემდეგ განზრახული მქონდა პედაგოგიური მუშაობა და სრულიად არ ვემზადებოდი სამეცნიერო მოღვაწეობისათვის, მაგრამ ძალაუნებურად კი მომიხდა ამ მხრივ მოქმედება. წერა-კითხვის საზოგადოებას (რომლის გამგეობის წევრობაც უჩემოდ დამაქისრეს) დაარსებული ჰქონდა ბიბლიოთეკა-მუზეუმი და მასში ინახებოდა, სხვათა შორის, ხელნაწერები და არქეოლოგიური ნივთები, რომელთა მოკლე კატალოგი შეედგინა გამგეობის ყოფილ მდივანს, პედაგოგ ნიკო მთვარელიშვილს. ჩემ დროს იგი აღარ იყო მდივნად და, რადგან სხვა არავინ ჩანდა, ისევე სუნდა მომეველო მუზეუმისათვის. ამას დაუკავშირდა ჩემ მიერ დაწყება სპეციალური მუშაობისა—თავი და თავი, პედაგოგიურის გარდა—ლიბრირი ბაქრაძისა და ნიკო მარის ჩაგონებით. ეს მოხდა 1890 წელს, როდესაც გაზ. „ივერიაში“ დაეტყობებ წერა-კითხვის საზოგადოების მუზეუმის რამდენიმე ხელნაწერის აღწერილობა და თან ცალკე წიგნად გამოვეცი „სამი ისტორიკული ხრონიკა“ (ქართლის მოქცევისა, სუმბატ დავითის-ძის ბაგრატიონთა ისტორიისა და მესხური დავითისა).

იმ თხზულებამ სახელი გამითქვა: ილია ჭავჭავაძეს დიდად მოეწონა, გიგა ყიფშიძემაც ქება შემსახა, ზოლო ძველი და ახალი ქართული ლიტერატურის სახელგანთქმულმა მკოდნემ ნიკო დადიანმა მომიძღვნა არჩილური, 7 თვის-სახელიანი აკროსტიხი. წერა-კითხვის საზოგადოებამ მომანდო მუზეუმის კატალოგის შედგენა. მაგრამ გამომიჩინდნენ მოწინააღმდეგეები, რომლებმაც შექმნეს განგაში, კატალოგს ვერ შეადგენს, მოუშზადებელია და ფულიც ტყუილად დაიხარჯებაო. ერთმა მათგანმა, ...შეადგინა სია ჩემი ნაშრომის კორექტურული და არაკორექტურული შეცდომებისა, დაბეჭდა და სახელად დაარქვა „აღვადგინე“. გაზეთში მცირე პასუხი გავეცი და გადავწყვიტე, ქართულად კი აღარ შემედგინა აღწერილობა, არამედ—რუსულად, და მებეჭდა იგი სახალხო განათლების მზრუნველის კრებულში «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа». ჩემთვის ნივთიერად სასარგებლო იყო (გასამრჩელოდ გვერდში თითო მანეთს იძლეოდნენ), მაგრამ საქმისათვის საზარალო გამოდგა: ქართულად რომ მეკეთობინა, ყველა ხელნაწერის აღწერა-გამოცემას მოვასწრებდი, რუსულად თარგმნას კი დიდი დრო უნდოდა და აკი ნაწილი გამოუქვეყნებელიც დამრჩა!

1889 წელს ღიმიტრი ბაქრაძემ დააარსა საეკლესიო მუზეუმი და სხვებთან ერთად მეც მიმიწვია იქ სამუშაოდ. მომეც მისი წესდება ქართულად გადმოხათარგმნად და მეც შევასრულე, გამოიცა. ბაქრაძემ კონდაკოვთან ერთად იმოგზაურა ქართულ ეკლესიათა განძეულობის აღსაწერად და როცა იმ აღწერილობითი ნაშრომის კორექტურა მოვიდა თბილისში, საუბედუროდ, თითონ ცოცხალი აღარ დახვდა, ისე რომ ნაშრომი გამოსცა მარტო კანდაკოვმა. იგი, ცოტა არ იყოს, უტაქტოდ მოიქცა: იმის მაგიერ, წიგნი ელიარებინა საერთო ნაწარმოებად, განაცხადა, შიგ ბაქრაძეს ეკუთვნის მხო-

ლოდ ქართული ტექსტების თარგმანიო. ბაქრაძის გარდაცვალებამდე საერთოდ ვმუშაობდით მასთან რამდენიმე კაცი და კარგი ურთიერთობაც გვქონდა ერთიპორეში, შემდეგ კი ამიმხედრდნენ, როგორც უკვე ვთქვი...

ასე იყო თუ ისე, საპედაგოგოსთან ერთად ჩავები საპეცნიერო მუშაობაშიც. 1907 წელს დაეარსე საისტორიო და საეთნოგრაფო საზოგადოება და მას შემდეგ კიდევ უფრო გავაძლიერე კვლევა-ძიება, რომლის შედეგებიც კარგად არის ცნობილი. ჩვენი ახალი საისტორიო მეცნიერების ფუძემდებელი ივანე ჯავახიშვილი დიდად აფასებდა ჩემ ნაშრომებს. მე იმ რამდენიმე პირთა შორის ვიყავი, ვინც ჯავახიშვილის ხელმძღვანელობით, ერთად დააარსა უნივერსიტეტი; ერთ-ერთ წინასწარ კომისიასაც ვთავმჯდომარეობდი თბილისში. 1918 წლის 21 მაისს უნივერსიტეტის საბჭომ მომანიჭა ისტორიის დოქტორის ხარისხი honoris causa, გავხდი პროფესორი და ვკითხულობდი ლექციებს არქეოლოგიაზე. იმავე დროს არჩეული ვიყავი საქართველოს დამფუძნებელი კრების თავმჯდომარის ამხანაგად.

ჩემი ლექციები შეწყდა 1921 წლის თებერვალში, როდესაც იძულებული ვავხდი წავსულიყავი საფრანგეთში, მენშევიკების მთავრობის მიერ წაღებულ საშუაურო განძეულობის დასაცავად. აღნიშნული მთავრობა, საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების გამო, საფრანგეთის მაშინდელ პირველი მინისტრის ბრიანის წინადადებით გაიხიზნა პარიზში და საკულტურო განძეულობაც იქ წაიღო. მის მეთვალყურედ დამფუძნებელი კრებისა და თვით მუზეუმთა ხელმძღვანელობის მიერ მე ვიყავი დანიშნული. ამრიგად, ბედმა მარგუნა საფრანგეთში დაბინავება დიდი ხნით, ეროვნული საუნიჯის სამშობლოში დაბრუნების მოლოდინში. ის განძეულობა გადავარჩინე გაყიდვისა დაგირავებისა და ობოლენსკის ცოლის პრეტენზიისაგან, რომლის მიხედვითაც განძეულობის თითქმის ნახევარი მამამისის, სამეგრელოს მთავრის კუთვნილებად ცხადდებოდა. საქმე სასამართლოდის მივიდა, პროცესმა 7 წელიწადს გასტანა და ობოლენსკის ცოლის დამჯრცხებით გათავდა.

საზღვარგარეთ მეცნიერული მუშაობა არ მიმიტოვებია: მოვასწარი გამოცემა კოლა-ოლთისისა (1907 წ.) და ლეჩხუმ-სვანეთის (1910 წ.) ექსპედიციათა ანგარიშებისა ცალკე წიგნებად და აგრეთვე რამდენიმე წერილისა.

როდესაც საფრანგეთში ჩამოვიდა სსრკ წარმომადგენელი ბოგომოლოვი, წერილით ვთხოვე ჩემთვის შეხვედრა დაენიშნა და მანაც თავისი მანქანა გამომიგზავნა. მაგრამ შიგ იქდა პოლკოვნიკი ე..., რამაც გამაკვირე, რადგან ვიცოდი, რომ პოლკოვნიკს იმ ჰაიჯრის დროს ობოლენსკის ქერივის მხარე ექირა და ჩვენ წინააღმდეგ მოქმედებდა. გზაში მითხრა, ბოგომოლოვს დავპირდი. ევგენი გეგეპკორიცი მოვა მეთქი, მაგრამ ევგენისათვის არც შემიტყობინებია ეს ამბავიო. ვკითხე, რაში დაგპირდა ევ სიცრუე მეთქი? მიპასუხა, იმისთვის, რომ მეტი შთაბეჭდილება მომეხდინა ელჩზეო... მივედი ბოგომოლოვთან. რომელმაც, რათქმა უნდა, დიდი სიმპატიით მიმიღო. ვკითხე, როგორ გნებავთ, ახლავე მოგახსენოთ გარემოება მეთქი? მითხრა, ჯერ ვისაუზნოთ და შეიძლება იმის დროსაც ვაოვარკევიოთ საქმეო. შევატყევე, რომ ვ... რაღაც მანქანებით დაახლოვებდა ბოგომოლოვს. საუზნის დროს ჯიბიდან ამოიღო წერილი, რომელშიც ნათქვამი იყო, რომ ვ...-ს 50 000 ფრანკი მიეცა ადვოკატისათვის და ამით გაეჩერებინა საქმე. ზედმიწევნით პატიოსანი კაცი ბოგომოლოვი, აბა, როგორ წარმოიდგენდა, რომ ის ადვოკატი ნამდვილად ობოლენ-

სკის ქვირვის პრეტენზიას იცავდა და არა ჩვენსა? გამოართვა ვ...-ს ბარათი და ისე ჩაიდო ჭიბეში, რომ ჩანდა, ფულის ანაზღაურებას აპირებდა.

იმ დროს საფრანგეთის გამგედ მოსული იყო გენერალი დე-გოლი, რომელიც იმავე დღეს ბოგომოლოვთან ერთად უნდა გაფრენილიყო მოსკოვში, ზავის შესაკერებლად, რადგან ომი ჭერ დაუმთავრებელი იყო. ვუთხარი ბოგომოლოვს, მანამ გაფრინდებოდეთ, დე-გოლს უნდა მოეთხოვოთ, განძეულობა დაეკიბრუნოს მეთქი. მიპასუხა, მაგ საქმისა მე არაფერი ვიცი და კარგი იქნება, თქვენ შეადგენდეთ მოხსენებას, მე კი ხელს მოვაწერინებ დე-გოლსაო. მეც დავეწერე მოხსენება, რომელშიც განმარტებული იყო საქმის გარემოება. იმ მოხსენებას დე-გოლმა წააწერა, დაუყოვნებლოდ დაუბრუნდესო.

განძეულობის მიღება ბოგომოლოვმა მოგვანდო თავის თანამემწესა და კონსულს საფრანგეთში ა. ა. გუზოვსკის და მე. გუზოვსკიმ ის ქალღიღინა მეორე დღესვე წარუდგინა დოჟონს, რომელსაც განძეულობა ებარა. დოჟონს არ იამა ასეთი რამ და განუცხადა, ეს მინისტრმა უნდა გადაწყვიტოს და არა დე-გოლმაო. ამაზე გუზოვსკიმ უთხრა, თუ ეგ საქმე ხვალამდის არ გადაგიჭრით, ტელეგრაფის გაუგზავნი დე-გოლს და ეაცნობებ, რომ მის განკარგულებას არ ასრულებთო. დოჟონს მეტი გზა აღარ ჰქონდა და დაგვთანხმდა ქონების ჩაბარებას, რამაც ერთ კვირას გასტანა. უკლებლივ მივიღეთ კარგად დაცული ჩვენი განძეულობა, ერთი ქინძისთავიც კი არ დაგვკარგვია.

შევეუდექი ნივთების ჩალაგებას ყუთებში. სულ 39 იყო, 25 უკვე ჩავალაგე, მაგრამ შემდეგ ავად გავხდი და შევეწყვიტე საქმე. ამ დროს პარიზში ჩამოვიდნენ პ. და პროფ. შ. ამირანაშვილი. რომელიც ჩემ დროს უნივერსიტეტის სტუდენტი იყო. დანარჩენი ყუთები ამირანაშვილმა ჩავალაგა. განძეულობა მიიღო მოსკოვიდან გამოგზავნილმა ორმა ღიღინა თვითმფრინავმა, რომლებმაც ჩვენც წამოგვიყვანეს საქართველოში. მარშუტი ასეთი იყო: პარიზიდან მარსელში, მარსელიდან ბენგაზიში (ჩრდ. აფრიკა), ბენგაზიდან თეირანში, თეირანიდან თბილისში. გამოეფრინდით 5 აპრილს, ხოლო ჩამოეფრინდით 11 აპრილს.

ჩემი ღვაწლი დიდად შეაფასა საბჭოთა მთავრობამ, რომელმაც მომანიჭა უადრესი პატივისცემა: იმავე წლის 15 აპრილს დანიშნული ვიქენი თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ისტორიის კათედრის პროფესორად (სსსრ განათლების სახალხო კომისიარის ვ. კუპრაძის ბრძანება № 859), ხოლო 1946 წლის 28 დეკემბერს ერთხმად ამირჩიეს საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ნამდვილ წევრად. საისტორიო მეცნიერებათა ნაწილში (არჩევა გაპოცხალდა გაზეთებში 1947 წლის 1 იანვარს, ხოლო მანამდე 28 დეკემბერსვე უერთბო მაცნობა აკადემიის პრეზიდენტმა ნ. მუსხელიშვილმა).

II. [მასალები ავტოგრაფიისათვის]

1. ააად. დ. თაყაიშვილის პირადი საბუთების სია

1. პეტერბურგის უნივერსიტეტის დიპლომი, ფილ. მეცნიერებათა კანდიდატისა, გაცემული 1888 წლის 20 იანვარს (მალებული მაქვს 1888 წლის 29 თებერვალს).

უნივერსიტეტში შეყვლი 1883 წლის აგვისტოში.

2. საეკლესიო მუზეუმის კომიტეტის წევრი გავხდი 1889 წ. 13 თებერვალს.

3. მე-3 გიმნაზიაში ლათინური ენის შტატგარეშე მასწავლებელი გავხდა 1893 წლის 12 ივნისს.

4. მოსკოვის არქეოლოგიური საზოგადოების წევრად ამირჩიეს 1901 წლის 28 აპრილს.

5. ცნობა პეტერბურგის აკადემიისა, რომ ჩემი ნაშრომი «Описание рукописей общества грамотности» დაჯილდოებულია პირველი ხარისხის საპატიო მედლით.

6. ცნობა რუსეთის არქეოლოგიური საზოგადოებისა, რომ ჩემი ნაშრომი «Материалы по археологии Кавказа» (მოსკოვის არქეოლოგიური საზოგადოების გამოცემა, вып. XII) დაჯილდოებულია ოქროს დიდი მედლით.

7. აღმოსავლეთმცოდნეთა საზოგადოების თბილისის განყოფილების წევრად ამირჩიეს 1908 წლის 22 მაისს.

8. 1911 წლის 24 აგვისტოს (ზუბალოვის დროს) გადაამიყვანეს თბილისის მე-3 გიმნაზიაში, შტატის მასწავლებლად (ისტორიისა).

9. Société Asiatique-ს წევრად, პარიზში, ამირჩიეს 1925 წლის 13 ნოემბერს.

10. ქართული კულტურის მოყვარულთა საზოგადოებამ საპატიო წევრად ამირჩია 1913 წლის 5 აპრილს.

11. დროებით განვაგებდი დირექტორის ადგილს თბილისის მე-6 გიმნაზიაში 1912 წლის 1 აგვისტოდან და 1913 წლის აპრილიდან.

12. მცხეთის ჭეარის განმარტებული კომიტეტის წევრად არჩეული ვიყავი 1913 წლის 5 ივნისს, ეგზარქოს პავლეს მიერ.

13. ბრძანება საქართველოს განათლების მინისტრისა ისტორიის პროფესორად ჩემი დანიშვნის შესახებ—1945 წლის 15 აპრილს.

14. ცნობა აკადემიის თავმჯდომარისა [პრეზიდენტისა] აკადემიის ნამდვილ წევრად ჩემი არჩევის გამო—1945 წლის 28 დეკემბერს.

2. სასწავლებელი ურსენის ნუსხა

1869/70—1871/72 წწ.—ოზურგეთის სამაზრო სასწავლებლის მოსამზადებელ კლასში.

1872/73 წ.—იმ სასწავლებლის I კლასში.

1873/74 წ.— " " II კლასში.

1874/75 წ.—ფოთის სამაზრო სასწავლებლის III კლასში.

1875/76 წ.—სასწავლებელში არ ვყოფილვარ, წელიწადი დაეკარგე.

1876/77 წ.—ქუთაისის კლასიკური პროგიმნაზიის II კლასში.

1877/78 წ.— " " III კლასში.

1878/79 წ.— " " " IV კლასში.

1879/80 წ.—ქუთაისის კლასიკური გიმნაზიის V კლასში.

1880/81 წ.— " " VI კლასში.

1881/1882 წ.— " " VII კლასში.

1882/83 წ.— " " " VIII კლასში.

ოზურგეთის სკოლაში შევედი 1870 წლის სექტემბერში. 1873 წელს გადავედი II კლასში, რომელიც გავათავე 1874 წელს. იმავე წელს შევედი ფოთის სკოლის III კლასში, რომელიც გავათავე 1875 წლის ივნისში.

1876 წლის სექტემბერში შევედი ქუთაისის კლასიკური პროგიმნაზიის II კლასში. პროგიმნაზიის ოთხი კლასი დავამთავრე 1879 წელს. იმავე წლის ივნისისთვის შევედი ქუთაისის კლასიკური გიმნაზიის V კლასში. გიმნაზია გავათავე 1883 წლის ივნისში.

1883 წლის სექტემბერში შევედი პეტერბურგის უნივერსიტეტში, რომელიც დავამთავრე 1887 წლის სექტემბერში.

3. სამსახური და სხვაბნარი მუშაობა

1887—1894 წლებში ვიყავი მასწავლებლად თბილისის სათავადაზნაურო სკოლაში და III კლასიკურ გიმნაზიაში (შტატგარეშე), 1891 წლის 1 სექტემბერამდის.

1894—1904 წლებში ვიყავი სათავადაზნაურო გიმნაზიის გამგედ.

1904 წლის 1 სექტემბერიდან ვიყავი ისტორიის მასწავლებლად თბილისის მე-6 ქალების გიმნაზიაში.

1. 1900 წელს დავაარსე „საქართველოს ისტორიისა და ლიტერატურის მოყვარულთა წრე“. ეს გარემოება მოხსენებული იყო, როგორც სასიამოვნო ამბავი, გაზ. „ივერიაში“ (1906 წ. № 256) და ჟურნ. „მოგზაურში“ (1901 წ. გვ. 197—199).

2. 1902 წელს ამირჩიეს კავკასიის სტუდენტთა საზოგადოების გამგეობის წევრად.

3. 1902 წელს ამირჩიეს თბილისის სამეურნეო საზოგადოების გამგეობის სარევიზიო კომისიის წევრად. მარტის 27 ვიყავი სამეურნეო ბანკის კრედიტის გახსნის წევრად (?). ერთხელ ვიყავი თბილისის სათავადაზნაურო ბანკის წლიური კრების თავმჯდომარედ.

4. ვიყავი წევრი აღმოსავლეთ ქვეყნების შემსწავლელი საზოგადოების თბილისის განყოფილებისა, მაგრამ საზოგადოება არ მოქმედებდა და ისევე ამოიშალა.

5. შევადგინე ნ. ბარათაშვილის ლექსებისა და წერილების ხელნაწერთა

მიმოხილვა სრული აკადემიური კრებულისათვის, რომელიც გამოსცა ეკატ. მიხ. ას. ერისთავმა (იხ. „სახალხო ფურცელი“, 1917, № 815).

6. ქუთაისის საადგილმამულო ბანკის წარმომადგენელთა კრება. კორესპონდენტთა ანგარიშები, ჩემი გამოსვლა-საუბრეები და შეკითხვები, ზრძოლა და ოპოზიცია კ. ჩიკვაიძის წინააღმდეგ (იხ. „ივერია“, 1899, №№ 118, 119, 121 და 124).

7. წერა-კითხვის საზოგადოების კრება 1909 წელს. ჩემი სიტყვა საქართველოს მუზეუმისა და ბიბლიოთეკისათვის დაუყოვნებლივ საკუთარი შენობის აგების შესახებ (იხ. ვაზ. „დროება“, 1909, № 285).

8. 1892 წლის 18 აპრილს ქართული წიგნების გამომცემელი ამხანაგობის კრებაზე ამირჩიეს სარევიზიო კომისიის წევრად.

9. მედიატორეთა განაჩენი ე. თაყაიშვილის მიმართ თ. ჟორდანიას პრეტენზიების შესახებ (ვაზ. „ივერია“, 1891 წლის №№ 120, 134, 229 და 233. თ. ჟორდანიას წერილები). ვაზ. „ივერია“, 1892, № 27.

10. ე. თაყაიშვილის მიერ თბილისის სახალხო უნივერსიტეტში, ქართული წელთაღრიცხვის შესახებ წაკითხული ლექციის გამო (ვაზ. „ჩვენი გზა“, 1907 წ.).

ეს უნივერსიტეტი თბილისში დაარსდა 1907 წელს, მიხ. თამამშვივისა, გ. თუმანიშვილისა და ე. თაყაიშვილის თაოსნობით. იქ იკითხებოდა რუსული ლექციები კავკასიის ერთა ისტორიისა და ლიტერატურის შესახებ. აღნიშნული ლექცია პირველი იყო და მის შემდეგ ლექციები კიდევ რამდენსამე თვეს იკითხებოდა.

11. ე. თაყაიშვილის ლექცია ქართული ფრესკების შესახებ, წაკითხული საქ. საისტორიო და საეთნოგრაფო საზოგადოების მიერ მოწოდებით გამოფენის გახსნისას, 1917 წლის 8 იანვარს.

12. ე. თაყაიშვილის მოხსენება საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების ათი წლის (1907—1917) მოქმედების შესახებ (იხ. ვაზ. „საქართველო“, 1917, № 256) (სრული ანგარიში არ დაბეჭდილა).

13. ე. თაყაიშვილის მოხსენება ვახუშტი ბატონიშვილის გეოგრაფიის წყაროების შესახებ, რუსეთის გეოგრაფიული საზოგადოების კავკასიის კანყოფილების სხდომაზე (იხ. „სახალხო ვაზეთი“, 1911, № 225).

14. ვიყავი მოსკოვის არქეოლოგიური საზოგადოების კავკასიის განყოფილების მდივნად 1905 წლის 10 აპრილიდან 1918 წლის 15 თებერვლამდე. შეკუთვნის შედგენა იმ განყოფილების №№ 23—86 ოქმებისა (იხ. «Известия Кавказского отделения Московского Археологического общества», вып. II, III, IV, V).

განყოფილების პირველი მდივანი იყო ბაგრატ აბრამის ძე ნაყასარიძიანი, 1901 წლის 21 მარტიდან (იხ. ოქმები №№ 1—9). შემდეგ აირჩიეს დიპტირი ალექსანდრეს ძე ლოპუხინი, შაგრაპ შან უარი თქვა მდივნობაზე (1903 წლის 10 აპრილს, იხ. ოქმი № 11) და მაშინ აირჩიეს ალექსანდრე ნიკოლოზის ძე დიაჩკოვ-ტარასოვი, რომელიც იყო მდივნად 1905 წლის 10 აპრილამდე (ოქმები №№ 12—22), როდესაც იგი მე შევეცვალე. ჩემ შემდეგ 1918 წლის 15 თებერვლიდან 1920 წლის 2 დეკემბრამდე მდივნად იყო ლეონ მელიქსეთ-ბეგი (ოქმები №№ 87—114).

III. [ბავშვობა და სიყმაწვილე]

1. ჩემი ბავშვობა სოფლადი მასწავლის

ჩემი წლოვანების მოწმობის ჩვენებით, დავბადებულვარ 5 იანვარს 1863 წელს (ძველი წელთაღრიცხვით), მაგრამ შესაძლოა ამაზე ერთი წლით ადრე მაინც ვიყო დაბადებული: ჩვენში წლოვანებას მოწმობა ნათლობის დღიდან იწერებოდა.

ჩვენი სოფელი ლეხოური საუკეთესო ადგილად ითვლებოდა გურიაში თავისი მდებარეობით, ჰავით, ძველი, კარგად დაცული ციხით, ეკლესიებით და მათში შენახული სიძველენით, რომელნიც პირველად დიმიტრი ბაქრაძემ ასწერა, გურია-აჭარაში არქეოლოგიური მოგზაურობისას. ლეხოურს ჩქარი აქისწყალი ჩამოედის. წყალს სათავე უდევს ადგილ აქიაში. ჩემ დროს აქისწყალი კალმახით იყო განთქმული. იგი ერთვის მდინარე ბეუჯს, ოზურგეთის მახლობლად. ლეხოურის საზოგადოებაში შედის, ლეხოურს გარდა, კიდევ სოფლები: აქი, ნიაბაური, ქაქუთი და ქანიეთი. თვით ლეხოურს შუა ადგილი უჭირავს ჩამოთვლილ სოფლებს შორის, აქი და ნიაბაური გაშენებულია აქისწყლის ზემოებში, გურია-აჭარის სამხრეთის ქედებზე, ქაქუთი—მდინარე ჩოლოქის პირზე. ეს მდინარე 1879 წლამდე რუსეთს საზღვრავდა ოსმალეთისაგან.

მამაჩემი, სიმონ ნიკოლოზის ძე თაყაიშვილი არ მახსოვს, სულ პატარა დამტოვა. დედაჩემი ნაკაშიძის ქალი იყო, ნინო გიტულის ასული, ლეხოურის მოსაზღვრე, აქისწყლის მარჯვნივ მდებარე სოფელ მაკვანეთიდან. მამაჩემს ჩინი ჰქონებია, მუდამ სანუკუარი ჩვენი თავად-აზნაურობისათვის, და კარგი თანამდებობაც სქერია, „კორდონის ნაჩაღნიკობა“. კორდონის უფროსი ყოფილა, ე. ი. ჩოლოქის საზღვრის მცველობა უწევია, თავლუხური უღვევებია. რომ ფირალებს, ყაჩაღებს და კონტრაბანდისტებს ფეხი არ გადმოედგათ ჩვენს მიწა-წყალზე. ვისაც კი მოვესწარი, ყველანი მამაჩემს დიდის ქებით იხსენიებდნენ, როგორც შეგნებულს, ჰკვიანს, პატიოსანს და მხნე ადამიანს. მეტადრე მისი ქება მესმოდა მისი ნაყმევებისაგან. მამაჩემი ძმებს შორის, რომელთაც მე მოვესწარი (ერდიშელსა და კოსტანტინეს), უფროსი იყო. ჰყოლია მესამე ძმაც, თავისზე უფროსი, სოსო, რომელიც ფირალებთან შეტაკებაზე მოუკლავთ. ეს შეტაკება მალაქია გურიელის თაოსნობით ყოფილა მოწყობილი: მალაქია გურიის გამგეობას ეწეოდა მამინ თურმე, დასდევნებია ჩვენი საზღვრების გადმომლახველ ფირალებს, ატეხილა ორივე მხრივ სროლა და ამის მსხვერპლი გამხდარა სოსო. მეველი მისი დაუტყერიათ და უნდა მოეკლათ თურმე, მაგრამ მამაჩემს ამის ნება არ მიუცია: დამნაშავე საპყრობილეში ჰყოლიათ დიდ ხანს და გათავისუფლებულა სასყიდლით. იგი ყოფილა ქობულელი, გვარად ზოიძე, კინტრი-

შის პირას სახლებულა. ჩემი უფროსი ძმა ნიკო ოთხმოციან წლებში, რუს-თათართა ომის შემდეგ, ხშირად დაიარებოდა ქობულეთის რაიონში და ნადირობდა ქორით ხოხობზე. ნადირობისას ხშირად სწევდნენ ზოიძეს. რაღა თქმუნდა, ზოიძე დიდის ამბით გამასპინძლებია ჩემ ძმასა და ამასთან გაუხსენებია კიდევ მისთვის თავის გადარჩენის ამბავი.

ოთხ ვაჟიშვილს გარდა ბებიჩემს ოთხი ქალიც ჰყავდა, ჩემ პატარაობისას უკვე ყველა გათხოვილი: ერთი—ეკა, დათუნაშვილს ჰყავდა შემოქმედში, ბებიჩემით მკურნალი ქალი იყო; მეორე—ელისაბედი, ანათის ცოლი, ჯურჯუვეთში სახლობდა; მესამე—ზაბალე, ქვეყარაძეს ჰყავდა ქაქუთში და მეოთხე — მაკა, კუპრაძის ნაცოლევი იყო და ჩემ პატარაობისას ბიძაჩემ ერდშელთან ცხოვრობდა. ყველანი კარგნი და განთქმულნი მეოჯახენი იყვნენ. მათ შორის მაკა იყო ყველაზე უფრო გონებაგახსნილი, შეგნებული და ტონის მიძეკე მიძაჩემთა ოჯახებში. კარგად იყო გაწაფული ქართულ წერა-კითხვაში, საღმრთო წერილში; იყო მორწმუნე, როგორც სხვა დებიც, მაგრამ ეს არ უშლიდა ვეფხისტყაოსნით მის გატაცებას. მამიდაჩემმა თავიდან ბოლომდე ზეპირად იცოდა ეს დიდებული ნაწარმოები: ანბანის რომელ ასოსაც კი დაუსახებლბდი მას, იმ ასოთი დაწყებული ოთხი ტაეპი ვეფხისტყაოსნისა ახსენდებოდა ხოლმე. თუ ვინმე შეცვლით ან დამახინჯებულად იტყოდა რუსთაველის ლექსსა, მამიდაჩემი დაუყოვნებლივ უსწორებდა. ერთხელ, მახსოვს, ძალიან ავად გახდა, დასუსტდა, ხმას არ იღებდა, შეკითხვაზე პასუხს არ იძლეოდა. ჩვენები შეშინდნენ: ავადმყოფს ენა ჩაუვარდა, რაღა გადაარჩენსო, ამბობდნენ. ჩვენთან ვარდენ შარაშიძე იყო მაშინ, მისი ბიძაშვილი დედით, მილიციის ოფიცერი, დრუჟინაში მომსახურე. აი იმ ადამიანმა გვითხრა, მაკას სჯერა, რომ ლაპარაკი აწყენს და ამიტომ არ უნდა ხმა გაგვეთო; ეხლავე გიჩვენებთ, შეუძლია ლაპარაკი თუ არა, მომეცით ერთი ვეფხისტყაოსანიო! ბიკოლაჩემმა მიუტანა ვარდენს ვეფხისტყაოსანი. შევედით ავადმყოფთან, ვარდენი დაუჯდა წინ ავადმყოფს და ვეფხისტყაოსნის ფურცლას შეუღდა. ხან ერთი ადგილი წაიკითხა იმ შარაშიძემ, ხან მეორე — კარგად იცოდა კითხვა; ავადმყოფმა ცოტათი თვალეზი გაახილა: ცხადი გახდა, ყურადღება მიაქცია კითხვას. ბოლოს წამკითხველმა ვეფხისტყაოსნიდან მოგვასმენია სიტყვები: „მზე უშენოდ არ იქნების, რადგან შენ ხარ მისი წილი, განაღამცა მას ეახელ, მისი მოყმე, არ თუ წბილი“. ამის გაგონებაზე მაკამ ჩახლჩილის ხმით, მაგრამ გარკვეულად წარმოსთქვა: „სტყუო, სტყუი! მისი ე ტ ლ ი არ თუ წბილი უნდა“. ჩვენ გაგვეცინა და გავმხიარულდით. ვარდენმა განგებ შეცვალა სიტყვა: იცოდა, რომ ამას შეუსწორებელს არ დასტოვებდა მაკა, თუ კი ხმის ამოღებას შესძლებდა. შემდეგში ხშირად მოვაგონებდით ხოლმე მამიდაჩემს, თუ ვეფხისტყაოსანმა როგორ ამოაღებინა ხმა. ბებიჩემისაგან მას ძველი კარაბადინები დარჩა. მაგრამ მაკა სოფლის ექიმობას არ მიჰყოლია ბებიჩემით, ახალ მკურნალეებს მისდევდა და მათ რჩევას ასრულებდა. იშვიათი მოვლა იცოდა ავადმყოფისა. თუ რომელიმე ჩენნი მონათესავე ავად გახდებოდა, რა გადამდები სენითაც არ უნდა ყოფილიყო შეპყრობილი, მაკა მანიც გაჩნდებოდა იმასთან და სანამ მორჩენილს არ დაინახავდა ავადმყოფს, მანამ არ მოსცილდებოდა. ბიძაჩემებისათვის საჭირო ყოველნაირი მიწერ-მოწერა მის ხელში იყო. ლექსების თხზვაც იცოდა მაკამ. ქორონიკონიცა. ეს მამიდაჩემი ხელსაქმეშიაც გავარჯიშებული იყო: იცოდა ქალმა ქრა-კერვა, ქსოვა, ქარგვა და სხვა. იმ დროს საკაზე მატერია კონტრაბან-

დად „თოფობით“ შემოჰქონდათ ევროპიდან, საფრანგეთ-ინგლისიდან, ოს-მალეთის საშუალებით. ერთი „თოფი“ ერთ საკაბეს, ლამაზად დაწყობილ თუ დაკეცილ ერთეულს შეიცავდა და ზედ, ქალაღზე შესრულებული, ქალის სურათი იყო დაწებებული; ეს იმას უჩვენებდა, თუ რა გვარი კაბა უნდა შეკერილიყო. ამ სურათის მიხედვით მაკა სჭრიდა მატერიიდან კაბას და უბადლოდ ჰქერავდა.

მაკას დიდი პატივი და სახელი ჰქონდა მოპოვებული ლეხოურის საზოგადოების ქალებში, ყველა მათგანი იღებდა მისგან რჩევასა და დახმარებას. მაკა ყველას თანაბარი აღერსით ექცეოდა. ასე ვთქვათ, იყო ქალების პატივისა და ღირსების ერთგვარი დამცველი. ჩემს პატარაობაში ერთს ჩვენი მეზობლის ახალგაზრდა ქალს შვილი ეყოლა, მეორე მეზობლის ახალგაზრდა ვაჟს შეეცდინა. ამ ამბავმა დიდი მითქმა-მოთქმა გამოიწვია. ქალის ზნეობა მაშინ გურიასი უფრო მტკიცედ იყო დაცული, ნამეტნავად გლეხობაში. მოხბდარი საქმის გამო იკრიბებოდნენ და მსჯელობდნენ, თუ როგორ დაე-საჩათ დანაშავე ახალგაზრდა ქალი. ვიღამაც წამოისროლა, გავაშიშვლოთ და „ალაიაში“ გავატაროთ. ალაიაში გატარება უდრის რუსულ „პროვესტი სკოვ სტროი“-ს, ესე იგი მამაკაცთაგან შემდგარი ორ მწყობის შუა უნდა გაეტარებინათ, უწყალო სიტყვების თქმითა და სხვა შეურაცხყოფის მიყენებით. ეს რომ მაკამ გაიგო, დაუყოვნებლივ მიმართა ჯვარსა, სადაც კრება იყო, და ერთი ამბავი აუტეხა თავმოყრით: „თქვე უსინდისობო თქვენა, განა თქვენ ის მამაკაცები არა ხართ. რომ საქებრად მიგაჩნიათ ქალების შეცდენა და გაუპატიურება? ყოველთვის ამაზე ლაპარაკობთ. ამას იყეხათ! ეხლა, როდესაც თქვენი წრის კაცს თქვენი საქებარი საქმე ჩაუდენია, იმის მაგიერ რომ აიძულოთ, ის ქალი შეირთოს, თქვენ გინდათ საწყალს შეურაცხყოფილს ქალს კიდევ უფრო გაუგონარი მტარვალური შეურაცხყოფა მიიყენოთ? აბა, გაბედეთ ამის მსგავსი რამეს ჩადენა, მე ვაცნობებ „უეზლის ნაჩაღნიკს“ და ნახავთ, რა მოგივათ, გრცხვენოდეთ ამ განზრახვისათვის, გრცხვენოდეთ“!. კრებაზე შეგნებული ხალხიც იყო და უთხრეს მაკას: „არა, ქალბატონო, ჩვენ მაგას არ ჩავიდნენ, ეს ვიღაც „ყაზილარის“ აზრი იყო; ჩვენ იმ ახალგაზრდას ვაიძულებთ ის გოგო შეირთოს და, თუ არ შეირთო, ჩვენი საზოგადოებიდან გავრიცხავთ“... მართლაც შეართვევინეს იმ ახალგაზრდა ვაჟს ის ქალი.

როგორც ზემოთ ვთქვი, მე მამა არ მახსოვს, დედამაც პატარა დამტოვა. დედას სულ ოთხი შვილი ვყავდით: უფროსი იყო ჩემი და ლისა, მისი მომღღენო ნიკოკია (ნიკო), მერმე ვარლამა (ვარლამი) და ბოლოს მე. ჩემს გარდა ყველანი ძიძების გაზრდილნი იყვნენ, მე დედა მზრდიდა და ამიტომ მისთვის მე უფრო საყვარელი შვილი ვყოფილვარ. ხშირად მეტყობდნენ ხოლმე, დედა რომ ცოცხალი გყოლოდა, უსწავლელი დარჩებოდი, დედას ისე უყვარდი, რომ ერთს წუთსაც არ შეეძლო შენი მოცილებო. ბავშვობაში მე ცელქი ვყოფილვარ, სამი წლისა ხეზე გავსულვარ, გადმოვარდნილვარ და მარჯვენა ფეხი მომიტეხია. მე არ მახსოვს ეს ამბავი, მახსოვს მხოლოდ, თუ ერთ დამეს როგორ ამომვარდა მოტეხილი წვივის ძვალი და შეშინებულ დედაჩემს როგორ აღგენ თავს ბიძაჩემები ქონის ხანთლით ხელში და

1 ჩვარი ერქვა ადგილს, ლეხოურის ეკლესიის დაბლა მდებარეს, სადაც სასოფლო კანცელარია და სკოლა იყო.

ანუგეშებდნენ, არაფერი უშავსო. ჩვენში მამინ იყვნენ ძმანი არუბელიძენი, დოსტაქრები. პირველად ესენი მწალობდნენ, მაგრამ სიციელქის გამო არტაშანს ვერ ვიტანდი და ბოლოს ერთ სოფლის ქალს, ექიმ ძილიხანა ბურჭულაძისას ჩაუუვარდი ხელში საექიმოდ და დავკოვლდი. სხვა ბავშვებს როცა კი გაეჭავრებდი, „კოქლაბუხას“ მეძახდენ.

დედაჩემი ენერგიული და კარგი მეოჯახე ყოფილა; დიდად ზრუნავდა შვილებისათვის. ჭერ იყო და ჩვენი და ლისა გაათხოვა: სიმონ გოთუას მისცა ძიმითში, შედარებით კარგ მემამულეს და კარგ ადამიანს. მასსოვს ქორწილის ამბავი, მაყრები რომ აჩქარებდნენ დედაჩემს სადილს უკან, „მოგვეც ჩვენით“, ეუბნებოდნენ, ესე იგი მზითვი აპყიდეთ ცხენებსო, შორი გზა გვაქვსო. შემდეგ დედაჩემმა უფროსი ვაჟიშვილის საქმე მოაგვიარა, ოზურგეთის მაზრის სასწავლებელში მიადებია ნიკოკია. მაგრამ სასწავლებელში მიღებული შვილის ქტევა ნამდვილ ტრაგედიად გადაექცა დედაჩემს: მოზრდილი ყმაწვილი იყო ნიკოკია და არ ჩერდებოდა სწავლის სავანეში, იპარებოდა ხოლმე იქიდან და ბრუნდებოდა სახლში; არაფერმა არ იმოქმედა მასზე, არც მოფერებამ, არც დატუქსავამ, არც გალახვამ. რამდენჯერაც კი წაუყვანია ნიკოკია სასწავლებელში ჩვენ ერთგულ ყმას ელიზბარა სურდულაძეს, იმდენჯერვე მას, შინ დაბრუნებულს, ნიკოკია თავისზე აღრე დაბრუნებული დაჰხვედრია ჩვენი სახლის კარ-მიდამოზე. გაჭავრებული დედაჩემი სახლში არ უშვებდა ნიკოკიას და ურჩ შვილს ეზოს გარე-გარე უხდებოდა ტრიალი სადამომდე, საღამოს კი გულჩვილი ბებია აძლევდა ბინას. გაგრძელდა ეს ამბავი დედაჩემის სიკვდილამდე, შემდეგ აღარავის არ დაუძალებია და ნიკოკია დარჩა უსწავლელი.

დედის გარდაცვალება კარგად მახსოვს. მასთან ვიწექი ლოგინში, ღამე გამადვიძეს და ატირებული ძალად მომაცილეს დედას. შემოდგომა თავდებოდა, ბუხარში ცეცხლი ენთო, ბუხრის წინ დამსვენეს, იქვე ჩემი ძმა ვარლამი იყო. აივანზე წვილ-კვილი ატყდა და მეზობლები მოგროვდნენ. მე არ მესპოდა, რა იყო სიკვდილი. ხანდახან მეზობლის ქალები შემოდიოდნენ ჩვენთან და მოთქმით გვეუბნებოდნენ: „ვაი, უბედურებო, დედა აღარა გყავთ, ობლებად დარჩით, რა გეშველებათო!“ ჩვენ ერთი ძალღი გეყავდა, „ვეარდიად“ წოდებული, ისიც ჩვენთან იჭდა ბუხრის წინ: ავადგებოდით, აივანზე გამოვიდოდით, გამოგვეყვებოდა, შევიდოდით, შეგვეყვებოდა და ჩვენთანვე ჯდებოდა ხოლმე მოწყენილი. ტირილი რომ მინელდა, ბებიაჩემმა მოშიალერსა, წაპიყვანა თავის ფაცხაში და თავის ლოგინში დამაწვინა. სხვა ჩვეულებრივი მოტირება დედისა და დაკრძალვა არ მახსოვს.

დედა რომ გარდამეცვალა: ხუთი წლისაზე მეტი არ ვყოფილვარ. სამ ძმას, მცირეწლოვანად დარჩენილთ, „აბეკუნად“ ჩვენი სიძე სიმონ გოთუა დაგვინიშნეს. მე ჩემმა დამ წაპიყვანა თავის სოფელ ძიმითში. შვიდი თუ რვა თვე იქ ვიყავი და მერმე ისევ ლეხოურში დამაბრუნეს, ბებიაჩემს მიმამბარეს. ამასობაში მამიდაჩემს შაკას ჩემი ძმის ვარლამისათვის ხუცური წიგნის კითხვა ესწავლებინა. წინათ ასე იყო მიღებული ჩვენში, სწავლის დამწყებებს უმაღლესად ანბანს შეასწავლიდნენ და ხუცური წიგნის კითხვაში ავარჯიშებდნენ ხოლმე; ხუცურში ნავარჯიშები შემდეგ მხედრულ ანბანზე გადაყავდათ და მხედრულად დაწერილ ტექსტებს კითხულობდა. მაგრამ ჩემი ძმა ვარლამი ასცდა მხედრულ ანბანს, კორპუსისათვის მოითხოვეს. კორპუსში

მიღების არზა დედაჩემს გაეგზავნა თავისი ნათსავეის ნიკო ყენიას რჩევით. ის ყენია კარგი კაცი იყო, ოზურგეთის პოლიციაში მსახურობდა, ეგონებ პოლიც-მეისტრად; დედაჩემი ებრალებოდა და მისი რჩევა ერთნაირი დახმარების იერს ატარებდა. ჩვენმა „ამეკუნმა“ სიძონ გოთუამ და ერთგულმა ყვამ ქველია ლოქარიამ ვარლამი წაიყვანეს ქუთაისში, იქ მანინ ლევანოვი გუბერნატორ-ობდა. ჩემი ძმა სრულიად მოუმზადებელი იყო, მაგრამ მაინც მიიღეს და გაგზავნეს ვორონეის კადეტთა კორპუსში. ჩენი „ამეკუნისა“ და ბიძაჩემ-ბის რჩევით ჩემი ძმა ნიკო „კონნო-ირეგულიარნი“ პოლკში შევიდა. თავაღ-აზნაურთა გაუნათლებელი შვილებისათვის ეს პოლიც ერთგვარ სამხედრო სკოლას წარმოადგენდა: იქიდან მოელოდენ ყველანი, მათი ხანგრძლივ-სამსახუროს შემდეგ, ჩინს (მილიციის პრაპორშჩიკობას), ჭვარსა და მელღებს. ოჯახობას და ფიზიკურ მუშაობას არ კადრულობდენ. ამ ჩინისა და ჭვარ-მელ-ღების მიღება ყველა თავაღ-აზნაურს იდეალად ჰქონდა დასახული. როგორც მამაჩემი, ისე ბიძაჩემებიც ჩინიანები იყენენ, წმიდა გიორგის ჭვრებიც ჰქონ-დათ და სხვადასხვა მელღებიც. უფროს ბიძას ერდიშელს ჩინი ყირიმის ომშ-ჰქონდა მიღებული, ისე როგორც მამაჩემს, ხოლო მეორე ბიძა კოსტანტინე დეპუტატად ყოფილიყო გაგზავნილი მოსკოვში, ალექსანდრე II კურთხევის დროს, იესე გურიელთან და ალექსანდრე ნაკაშიძესთან ერთად და ჩინით მა-შინ დაეჭილდობინათ.

მამაჩემი და ბიძაჩემები ერთ დიდ ეზოში ცხოვრობდენ. ამ ადგილს ქუ-თაისიეული (გურულად „...სოული“) ერქვა. ეზოს თავს ერთი დიდი გასიბუ-ლი ლოდი იღვა. არსებობდა ლეგენა, თუ რატომ „გადევიდა“ (ესე იგი გა-დაშენდა) უშვილოდ ქუთაძე: ვითომ ერთ დღეს ქუთაძეს ქრისტე ესტუმრა გლახაკის თუ მათხოვარის სახით და წყალობა სთხოვა, ქუთაძემ არ შეიწყნარა სტუმარი, არც ასეა და არც აქამა კარს მომდგარს, ლანძღვით გა-ისტუმრა ქრისტე, ქრისტემ კი დასწყევლა ქუთაძე და მისი ოჯახი „გადევი-და“. როგორც ჩვენ, ისე ბიძაჩემებს სახლები, ოდები ცალ-ცალკე გვედგა. იქვე ცალკე ბებიჩემსა ჰქონდა ფაცხა: ოღაში არ შეეძლო ცხოვრება. „სუ-ლი მიხუთდება, ჰაერი არა მყოფნისო“, ეს ჰქონდა მუდამ სათქმელად. ფაცხას-თან ახლო ბებიჩემისა და ბიძაჩემების საერთო სამზარეულო სახლი იღვა. მზარეულობას ეწეოდა ბებიჩემის მზითებს მოყოლილი მოახლე თვალმაისაა —მეტად მხნე, დაულალავი, კაცთმოყვარე და თავის საქმეში დახელოვნებუ-ლი ადამიანი. იგი ამზადებდა სადილ-ვახშაშს და აწვდიდა ბიძაჩემებსაც და ბებიჩემსაც. ზოგჯერ თვალმაისას, როდესაც კი საქირობა მოითხოვდა, ბი-ცოლაჩემების მობარებულნი შევლოდნენ.

ბებიჩემი შარაშიძის ასული იყო, საჯავახოდან. ჩემი პატარაობისას უკვე ღრმა მოხუცი, მაგრამ მხნე და ახოვანი, წარმოსადგეი შეხედულებისა, მაღალი ტანისა, რიხიანი ხმისა, მეტად უშიშარი და გაბედული. ხშირად დამე ლეხო-ურში ატყდებოდა ხოლმე თოფის სროლა და კიჟინი. ეს იმას გვაცნობებდა, რომ ვიღაცას ფირალები დასცემიან და გაურკეციათ მისი საქონელი: ცხენები, ხარები, ძროხები და სხვა. მთელი სოფელი მიისწრაფოდა დაზარალებულის საშველად. მისდევდნენ გამტაცებლებს, ხან დააყრევინებდენ გატაცებულსა. ხან ეერა, მაგრამ ამ შემთხვევაშიც ცდილობდენ კვალისთვის მაინც მიეგ-ნოთ, გაეგოთ თუ რა ადგილას გაეყვანათ ჩოლოქს გაღმა საქონელი და ქობუ-

2 ალექსანდრე ნაკაშიძე შემდეგ ელიზაბეტპოლის (განჯის) გუბერნატორი იყო.

ლეთის იმ სოფლებისათვის მოეკითხათ საზღაური. დიდ სირცხვილად ითვლებოდა მამაკაცისათვის, რომ ასეთ დროს სახლში დარჩენილიყო და არ მიშველებოდა მეზობელს. კიევის ხმას ბებიაჩემი ყველაზე უშალ მოჰკრავდა ხოლმე ყურს (ფხიზელ ძილს ფლობდა), გამოვარდებოდა ხოლმე ეზოში და გასძახებდა, „მოდინ, მოდინ ჩემი შვილებიო!“ ბიძაჩემებიც დაუყოვნებლივ იღებდნენ ხელში მაქანელა თოფს, რომელიც თითოეულს გამზადებული ეკილა კედელზე, და დევნაში არავის არ ჩამოუვარდებოდნენ, თავისი თანგაყოლირი მსახურებიანად. საერთოდ უნდა ითქვას, რომ ყოველ ასეთ დროს საოცარი ერთსულოვნება სუფევდა ლეხორში.

ბებიაჩემი ყველაფერი შევლოდა თავის შვილებსა და შვილიშვილებს. ბიძაჩემები ამუშავებდნენ ხოლმე ყანებს ღომისას თუ სიმინდისას, ფეტვისასა თუ ჭადის ჭადისას; ღომის ქარფასა და სიმინდის ცეხვას კი ბებიაჩემი კისრულობდა, შეყრიდა ხოლმე ქალებს და ბიჭებს და ხელმძღვანელობდა. მაგრამ თავის თავ-და-თავ ხელობად ბებიაჩემი ექიმობას სთვლიდა: განთქმული იყო, მთელი სოფელი მოდიოდა მასთან სააქიმოდ, მეტადრე ქალები. თავისი კარაბადინების კვალობაზე მოქმედებდა ბებიაჩემი; ოზურგეთში მეწერიშალებსაგან ყიდულობდა ეგრეთ წოდებულ „ბარგის“ წამლებს, თვითონაც აგროვებდა და ახმობდა სხვადასხვა ყვავილებს (ყველაზე მეტს ცაცხვისას და თხიფსელასი), აკეთებდა აბებს და მაჭუნს; შელოცვებითაც მკურნალობდა. გასამრჩელოს არ თხოულობდა, მაგრამ ხელცარიელი იშვიათად თუ ვინმე მოვიდოდა მასთან: მოჰქონდათ ყველი, ხაჭაპური, ხილი, სანთლის არაყი, ღვინო, მოჰყავდათ ჭათები და სხვა. ფულიც მოჰქონდათ, თუმცა იშვიათად, „ბარგის წამლებისათვის“, ასე, ორი შაური, სამი და ზოგჯერ ერთი აბაზი. ამაზე მეტი კი გასამრჩელო არავის გაუღია. ბებიაჩემს ამრიგად საკმაო სანოვაგე უგროვებოდა, რაც ჩვენ—ბავშვებს, მის შვილიშვილებს გეხმარებოდა. ბებიაჩემი არ გვარჩევდა ბავშვებს, ყველას ერთნაირი მზრუნველობით გვეპყრობოდა; მაგრამ მე, როგორც ობოლს, უდებდ-მამოს, უფრო მიბრალებდა და არავისაგან ისეთი მოფერება, ალერსი და მზრუნველობა არ მახსოვს, როგორც მისგან. სამწუხაროდ, ბებიაჩემი ბოლო ხანს დაჰბლად დაეცა. ჩემი შემბრალბელი მძიმე ავადმყოფი გახდა. ავადმყოფს თავს დაადგნენ თავისი ქალები, მაკა და ელისაბედ ანთაძის მეუღლე და თავისი განსაკუთრებული მოვლით ერთ წელიწადს კიდევ გაუგრძელეს სიცოცხლე.

2. ოზურგეთის საზაფრო სასწავლებელში

შვიდი წლისა რომ გავხდა, შემოყვანეს ოზურგეთის საზაფრო სასწავლებელში. მამიდაჩემმა მაკამ შემიკერა ახალუხი და სკალატის (მაუდის) ჩოხა; მიყიდეს წულები (მანამდის ფეხშიშველი დავდიოდი). ჩოხას ჩვეულებრივი საქილეები არ გაუკეთეს და ზოგიერთები მე, ამის ჩამცემელს, დიაკონს მეძახოდნენ. ეს იყო ბავშვობაში პირველი და უკანასკნელი ხეირიანი ჩაცმა ჩემი: შემდეგ, ზამთარ-ზაფხულს, პარტუსინაზ ბლუზის მეტი არა მცმია რა. სასწავლებელში მიმიყვანა ჩვენმა სიძემ და „აბეკუნმა“, სიმონ გოთუაშ. დამსვენა პირველ კლასში: ის უდრიდა შემდეგი დროის მოსამზადებელ კლასს. იქ მოსწავლენი-ჩვეუფ-ჩვეუფად იყვნენ დაყოფილი. ჩემ თაობაზე სასწავლებელში მიცემული თხოვნა რომ განიხილეს, სასწავლებლის გამგემ ჩემს სიძეს განუცხადა, „პი-

ლებულია და ხვალ მოვიდესო“. სასწავლებლიდან შინაიქნენ რომ გამოეწეოთ, მთელმა კლასმა უკან მომადევნა კიეინით, „ხრამოი, ხრამოიო!“³.

მეორე დღეს რომ მივედი სასწავლებელში, ჩქმეტა დამიწყეს მოწაფეებმა. ჩემმა სიძემ სთხოვა სკოლას გამგებს, რომ ჩემთვის დაენიშნა ვინმე დამცველად. იმ დროს მოსამზადებელ კლასში პატარებთან ერთად ოცი წლისანიც იხსდნენ. ჩემდა საბედნიეროდ იქ იყო ჩემი ბიძაშვილი (დელას მხრივ) ნაკაშიძე. სახელად ყაისარის; იქნებოდა ერთი 18 წლისა, მეტისა თუ არა. დამცველად სწორედ ეს ბიძაშვილი დამინიშნეს. ნაკაშიძისავე გვარისა იყო სასწავლებლის გამგეც, ყაისარივე ერქვა სახელად. როგორც შემდეგ დავრწმუნდრი, ნაკლებად განათლებული კაცი ყოფილაყო, მაგრამ ადამიანად არა უშავდა რა. მოსამზადებელი კლასის მასწავლებელი იყო ქართველი კათოლიკე აკოფოვი, ყოვლად ცუდი—როგორც მასწავლებელიც და როგორც ადამიანიც. ცემას მეტი მისგან არა გამოდიოდა რა.

მოსამზადებელი კლასის მოწაფენი ოთხ ჯგუფად იყვნენ გაყოფილნი. თითოეულს სამი ჯგუფიდან ასწავლიდნენ უფროსი მოწაფენი და უკანასკნელ ჯგუფს, მეოთხეს—თვით აკოფოვი. ვინც კი ვიყავით ახალნი მოწაფენი, უფროს მოწაფეთ მიგვიყვანეს კედელთან, სადაც ჩამოკიდული იყო რუსული ანბანის ტაბულები და დაგვიწყეს ანბანის სწავლება. მაგრამ მოწაფეები ვერაფერს ითვისებდნენ: ძალიან უხეიროდ და შეუგნებლად გვასწავლიდნენ. ჩემთვის ხომ იმ დროს ყველაფერი გაუგებარი და სიზმარი იყო; სანამ უფროს განყოფილებაში არ გადავედა თითქმის არა მისწავლია რა. აკოფოვი რუსულ იგაეებს გვასწავლიდა: გვაზეპირებინებდა, როგორც თუთიყუშებს, ახსნა-განმარტებას არ იძლეოდა და ჩვენც ვაზეპირებულის შინაარსი არ გვესმოდა. მე ბევრი მასწავლებლის ხელში გამოძივლია, მაგრამ აკოფოვისთანა უნიჭო და უეარგისი მათში არავინ მინახავს. ზეირიანად მასწავლებლობდა ოზურგეთის დასახლებულ სასწავლებელში დეკანოზი სიმონ ქიქოძე, ამერეთის ეპისკოპოზის, გაბრიელის ძმა. გვასწავლიდა ქართულ ენასა და საღმრთო რჯულს; ლოცვებს ჯერ ქართულად გვაზეპირებინებდა, მერმე რუსულად. თუ რამე შევიძინეთ მოსამზადებელ კლასში, ეს მხოლოდ მისა წყალობით.

სამი წლის შემდეგ გადამიყვანეს პირველ კლასში.

ოზურგეთის სასწავლებელში იოსებ თაყაიშვილიც ეწეოდა მასწავლებლობას. ამ ადამიანს დიდი სიციხველე შემოჰქონდა სწავლაში, ყველაფრის კარგი ახსნა-განმარტება მოსდგამდა, ქართულშიაც და რუსულშიაც და სიყვარულით ეპყრობოდნენ მოწაფეები. იოსებ თაყაიშვილი გურიიდან ჩასული სწავლობდა მოსკოვის უნივერსიტეტში და ერთი პირველი ახალგაზრდათაგანი იყო, მაგრამ მეოთხე კურსიდან დაბრუნდა სამშობლოში: ცხოვრების უსახსრობამ აიძულა. შევიდა სამსახურში, რომ თავის ძმას იაგორ თაყაიშვილს დახმარებოდა და მიეცა მისთვის საშუალება სამკურნალო ფაკულტეტის დამთავრებისა, მოსკოვშივე. იოსებ თაყაიშვილი, მეტად ნიჭიერი კაცი, ვინმე გეგიძესთან ერთად სწავლობდა გიმნაზიაშიც და უნივერსიტეტშიაც. იმ გეგიძისაგან არა ერთხელ და ორხელ გამიგონია, ჩვენს ამხანაგობაში და ჩვენს წრეში იოსებ თაყაიშვილისთანა ნიჭიერი სხვა არ ყოფილაო. ეს გეგიძე ჩემ დროს ტფილისში პალატის წევრი იყო, წინათ კი ქუთაისში—საოლქო სასამართლოს წევრი. ქუთაისში დიდ მონაწილეობას ლებუ-

³ ამ ორჯელ თქმულ სიტყვას მიაყოლეს კიდევ სამი სიტყვა.

ლობდა ქართულ საქმეებში—სხვათა შორის, თანამშრომლობდა ვაზეთ „შრომაში“, რომელიც იქ გამოდიოდა.

იოსებ თაყაიშვილის გარდა ჩვენთან მასწავლებლობდა ვაილ პეტრია-შვილა, რუსულ ენას გვასწავლიდა. ვერ იყო ისეთი დახელოვნებული მასწავლებელი, როგორც იოსებ თაყაიშვილი; უფრო ფორმალური მეთოდით სარგებლობდა. იტყოდა ხოლმე, „აქედან აქნობამდე დაიწყო“; ახსნა-განმარტებას არ მისდევდა. შემდეგ ხანებში ეს პეტრიაშვილი ქუთაისის სა-მოქალაქო სკოლაში გადაიყვანეს გაჰკედ; დიდხანს, საფრანგეთში ჩემი წასვლისასაც კი, ცოცხალი იყო.

როგორც ზევით ვთქვი კიდევ, საღმრთო სკულსა და ქართულ ენას გვასწავლიდა სიმონ დეკანოზი, ქიქოძე. გვასწავლიდა პირველსა და მეორე კლასში. მაშინ არსებობდა ჩვენი პოეტების აკადემიის წერეთლის, ილია ჭავჭავაძისა და სხვების ლექსთა კრებული, კირილე ლორთქიფანიძის გამოცემა, სახელად „ჩონგური“. სიმონ დეკანოზი სწორედ იქიდან გვაზეპირებიანებდა ლექსებს. მოწაფეებს ის წიგნი არ გვექონია და მასწავლებელი იძულებული იყო თავისი ერთადერთი ცალიდან ეკარნახა ჩვენთვის ლექსები.

იოსებ თაყაიშვილი ისტორიასა და გეოგრაფიაში გვევარჯიშებდა. ძლიერი სიყვარული აღგვიძრა ამ დარგების სწავლისა ჩემმა თანამოგვარემ. ყაი-სარ ნაკაშიძეს, სკოლის გამგეს, გამოაწერინა მნათობთა მოძრაობის მაჩვენებელი („ტელური“) და გვაჩვენა, რამაც დიდი შთაბეჭდილება მოახდინა ჩვენზედ ამ ამბავს დაესწრო თვით სკოლის გამგეც, როგორც ვთქვით ზევით, დიდი განათლების არმქონე, და ცხოველი ინტერესით ისმენდა, ჩვენსავით, იოსებ თაყაიშვილის ახსნა-განმარტებას.

სიმონ ქიქოძე ჯერ ქართულად მოგვიყვებოდა ხოლმე ახალი და ძველი აღთქმის ისტორიას და შემდეგ რუსულად. ამით ძალიან გვიადვილებდა საგნის გაგებას.

ჩემთვის სახელმძღვანელო წიგნი არასდროს არავის არ უყიდნია სამაზრო სასწავლებელში ყოფნისას: ვიხსოვებდი იმას, რასაც ზეპირად მოგვითხრობდა მასწავლებელი. რუსული ენის სახელმძღვანელო მხოლოდ ზოგიერთ მოწაფესა ჰქონდა—უფრო მეტად იმას, ვინც წლოვანებით დიდი იყო. მე ამგვარებს ვეხმარებოდი გაკვეთილების სწავლაში და ამ სახით ვსარგებლობდი მათი წიგნებით.

როგორც შემდეგ დავწმუნდი, სიმონ ქიქოძე ნაკლებად ყოფილიყო დახელოვნებული ქართულ სასულიერო ლიტერატურაში. კარგად მახსოვს, ერთხელ ვიხმარე სიტყვა „ხუცესი“ ჩემი გაკვეთილის მოთხრობაში და ბატონმა სიმონმა მითხრა: „ხუცესი“ რა სიტყვაა? როგორ შეიძლება ამის თქმა? ეს არ არის კარგი სიტყვა, „მღვდელი“ უნდაო. მე კი მერე და მერე ვნახე, რომ სიტყვა „ხუცესი“ ხშირად იხმარებოდა ქართულ სახარებაში. მაგრამ მაინც უნდა ვავიშორო, რომ სიმონ ქიქოძე კარგი მასწავლებელი იყო: იოსებ თაყაიშვილს გარდა ყველას სჯობდა. მისი უმცროსი შვილი ჩემთან იყო ოზურგეთის სასწავლებელში, შემდეგ ინჟინერი გახდა; უფროსი შვილი ტიტე კი ცნობილ ექიმად ითვლებოდა თბილისში.

ჩემი სწავლა სამაზრო სასწავლებელში მეორე კლასით მოთავდა. მესამეში რომ გადავიდი, ოზურგეთის სამაზრო სასწავლებელი საქალაქო სასწავლებლად, „გაროდსკოე უჩილიშჩე“-დ, გადააკეთეს, იქ სწავლა სულ სხვა გეგმით უნდა ეწარმოებინათ, თითო კლასში ორ-ორი განყოფილება და

ორი წლის კურსი იყო. ჩვენ გამოგვიცხადეს, შევიძლიათ დაამთავროთ სამაზრო სასწავლებელი ფოთშიო.

თუ ჩვენ, მოწაფეებს მოგვიხდა წასვლა ოზურგეთიდან, მასწავლებლებსაც, ზოგიერთს მაინც, არ ასცდათ ეს აშბავი. იოსებ თაყაიშვილი ალექსანდრეპოლის⁴ სამაზრო სასწავლებელში გადაიყვანეს. ერთ წელიწადს დარჩა იქ, მეორე წელიწადს კი იძულებული გახდა, თავი დაენებებინა მასწავლებლობისათვის: ალექსანდრეპოლის ჰავას ვერ იტანდა და ამასთან მოცილებულიც იყო თავის ქვეყანას. დაბრუნდა სამშობლოში და ქუთაისის სააღვლმამულო ბანკში შევიდა დამფასებლად. იმ ბანკს მაშინ განაგებდა ბესარიონ ლოდომერიძე, პირველი თავმჯდომარე ბანკის გამგეობაა. შემდეგ იოსებ თაყაიშვილი ბანკის დამფასებლობას თავს ანებებს და ამიერკავკასიის რკინიგზაში მსახურობს, გიორგი წერეთელთან ერთად; რჩება აქ რამდენიმე წელსა და მერაპე სასაზარტლოს ბოქაულობას კარგულობს ოზურგეთში. იქ აწარმოებს გაუთავებელ ბრძოლას სამაზრო პოლიციის უხეშ მოქმედებასთან, გულმოდგინედ ექსახურება პოლიციისაგან დაჩაგრულთ: უწერს არხებს და ასწავლის, თუ როგორ უნდა ებრძოლონ მოპირდაპირე პოლიციას. ამის ვაშო პოლიცია გადამტერებელი ჰყავს იოსებს. უკანასკნელი მისი ადვოკატად იყავი არის ლეჩხუმის მაზრა. იქ იოსები გამოჰძიებლობას ეწევა და ცხოვრობს სიცოცხლის უკანასკნელ წუთებამდე. როდესაც უნივერსიტეტი დაკამათავე და თბილისში ჩამოვედი, ბრძანაწლაედააედებული დამხვდა ეს ჩემი გვარის კაცი. იმ დროს ბრძანაწლაეის ოაერაკიისა არა იცოდნენ რა. ოზურგეთში ყოფნისას იოსებს ძმა, ექიმი იაგორ თაყაიშვილი, ხელს უწყობდა, ლეჩხუმში კი ხელისშემწყობი აღარაინ ჰყოლია. ტყვიელები გაუმკაცრდა, ვეღარ აიტანა ასეთი მდგომარეობა იოსებმა და რვეოლვერით თავი მოიკლა. ქუთაისში ლეჩხუმიდან ჩამოსვენებულს მის გვამს „ოკრუენოი სუდას“ წვერები და სხვანი დახვდნენ. ქუთაისიდან მიცვალებული წაასენეს ლეხოურში და იქ დამარხეს. მე, რასაკვირველია, წავედი ტფილისიდან ლეხოურში. მიეუსწარ იმ დროს, როდესაც უნდა საფლავში ჩაესვენებინათ გვამი და სიტყვა წარმოესტქვი: განვმარტე, თუ რა ლეაწლი მიუძღოდა იოსებს გურიის წინაშე. მიცვალებულზე სიტყვის თქმა ჯერ არ იყო მაშინ გურიასში მიღებული ჩვეულებად და ჩემმა სიტყვამ დიდი შთაბეჭდილება მოახდინა დამწარეებზე. იოსებ თაყაიშვილს დიდის პატივით იხსენებდა ყველა მისი მოწაფე ოზურგეთის სამაზრო სასწავლებლისა, როგორც მამულის სიყვარულის და ქართული პატრიოტიზმის სულის ჩამდგმელს და როგორც პირველ ნასწავლ და განათლებულ კაცს გურიასში. იოსებს დიდი გავლენა ჰქონდა არა თუ მარტო მოწაფეებზე, არამედ საყოველთაოდ, ყველა გურულზე: მასში გურულეპი ნასწავლ კაცს აღმერთებდნენ.

როგორც პირველად მოვიხსენიეთ, იოსებმა მისცა საშუალება თავის ძმას იაგორ თაყაიშვილს, სამკურნალო ფაკულტეტი დაეშთავრებინა მოსკოვში. მაგრამ იაგორს ორიოდე საგანში დააკლდა გამოცდის ჩაბარება და შეძლეგაც არ შეუესია ეს დანაკლისი. უკანასკნელი მოვლენა აღბათ უფრო იმ გარემოებამ გამოიწვია, რომ ახლადკურსდამთავრებულს და შინ დაბრუნებულს მთელი გურიის ავადმყოფეები მიადგნენ კარს: მისი მამის ალექსანდრეს სახლის ფართო ეზოში, პირდაპირე ქედვა გაიმართა ხალხისა. იაგორი, რასაკვირ-

⁴ ახლა ქ. ლენინკანი, სომხეთში. გ. ლ.

ველია, არავის გასამრჩელოს არ სთხოვდა; სინჩავდა ავადმყოფებს, უწერდა წამალს, აძლევდა ჰიგიენურ დარაგებებს. კარგი ექიმი იყო, დიაგნოზს სწორს აღგენდა, დიდი ყურადღებით ეპყრობოდა ავადმყოფებს და ხალხში დიდ სიყვარულსა და ნდობას იწვევდა. ოზურგეთში, რასაკვირველია, იყვნენ სამაზრო მკურნალები, მაგრამ ხალხი უფრო იაგორ თაყაიშვილთან მიდიოდა. ამ ამბავმა ზოგიერთ ექიმში შური აღძრა და იაგორს უჩიოდნენ: „ნება არა აქვს აქიმობისო, უკანონოდ აქიმობსო“. შეგნებული და პატიოსანი ექიმება კი იაგორს პატივისცემით ეპყრობოდნენ, მეტადრე უფრო იმისთვის, რომ უკადრისობას არ ხედავდნენ მასში. იაგორა, ცხენით იქნებოდა თუ ფეხით, ყველგან მიდიოდა; სხვას კი არ შეეძლო, ასე მოქცეულიყო, წასვლა-მოსვლისათვის უსაუფოდ ეტლი უნდა მოეთხოვა.

უანგარო კაცი იყო იაგორი, როგორც ვთქვი, საექიმო ფულს არავის არ სთხოვდა და იმით კმაყოფილდებოდა, რასაც ზოგიერთები თავის ნებით იძლეოდნენ.

იაგორ თაყაიშვილი ზედმიწევნით პატიოსანი ადამიანი იყო. გარდაიცვალა პირველი რევოლუციის დროს. მას დარჩა ბევრი წერილობითი დოკუმენტი ავადმყოფობისა და ხალხის ზნე-ჩვეულების შესახებ. მე მისგან დიდი პატივის მეთი არა მახსოვს რა.

ოზურგეთში ჩემმა სწავლამ გამახსენა ზემოჩამოთვლილი მასწავლებლები: აკოფოვი, სიმონ ქიქოძე და იოსებ თაყაიშვილი და კიდევ ამისი ძმა, ექიმში იაგორ თაყაიშვილი და ვილაპარაკე ბევრი რამ ამათზე, მაგრამ ამ ქალაქში ჩემი ცხოვრებისა აზღენი არა მითქვამს რა. იქ ცხოვრება კი საკმარის ხანს მომიხდა. ოზურგეთში ჩემი პირველი მისვლიდანვე ბინაც უნდა მქონოდა, რომ იქიდან სასწავლებელში მევლო და, თქმა არ უნდა, წამოიჭრა საკათხი თუ ვისთან უნდა მეცხოვრა ბავშვს. ნათესავი ოზურგეთში მე არავინა ძყოლია და ჩემიანებს ჩემ დასაბინაველად სხვა, უცხო ოჯახი უნდა გამოენახათ. ბიძაჩემმა ერდამულმა ვაჟრებთან მიმავყანა: იმ მოდგმის ხალხი ხუთი თუ ექვსი მოიპოვებოდა ოზურგეთში. იმათ შიშართა ბიძაჩემმა: ეს ბავშვი კლასში მივალბინეთ, ბინას საკირიებს ეხლა, რომ აქიდან იაროს სასწავლებელში და რომელს შეგიძლიათ მოათავსოთ თავისთან, ქაღს და სურსათს მოგიტანთო. იმ ვაჟართა შორის ჩვენი სოფლიდანაც იყო ერთი, ეგნატე ურუშაძე, ფართლით ეპყრობდა, ახლად იყო დაბრუნებული სტამბოლიდან. სწორედ იმ ურუშაძემ უთხრა ბიძაჩემს, ეს ბავშვი დატოვე ჩემთან, გაიზრდება, ისწავლის და არზას დაიწერსო. ბიძაჩემს გაეხარდა: პატიოსანი და შეგნებული ადამიანი ეუბნებოდა იმ სიტყვებს. ბიძაჩემი დაპირდა ურუშაძეს თვითურად გრლია ჩემ შენახვაში თითო „ქილა“ ქაღის ფქვილი და საკმლისა ორი მანეთი.

ურუშაძის დუქანს ორი ოთახი ჰქონდა მადგმული. ურუშაძემ ერთში მე და თავისი დამხმარე ნოქარი, ვაჟრობის შეგირდი მოგვათავსა, მეორეში თვითონ დაიღო ბინა. კარგა მეპყრობოდა ურუშაძე, რასაც თვითონ სჯამდა, იმას მე მაქმევდა, არაფერს მაკლებდა. მაგრამ ერთი წლის შემდეგ ამ ადამიანმა ცოლი შეირთო და მოჰკიდა ხელი სახლის აშენებას ოზურგეთის მახლობლად. სახლის აშენებაში გართულმა ურუშაძემ დუქანს რიგიანად ყურადღება ვეღარ მიაქცია და ნოქარმაც ვერ წაიყვანა ვაჟრობის საქმე კარგად. გაღრაბდა ოჯახი. საკმელი შემოგვაკლდა. დღეში ერთხელ ექამდით: ან შუაღლისას ერთად, ან საღამოს ეამს დუქანში მიგზავნიდნენ ხოლმე სახლი-

დან საქმელს. იმ დროს ოზურგეთში დასახლდა თავადი გიორგი გუგუნავა და ჩემმა სიძემ იმასთან გადამიყვანა საცხოვრებლად.

გუგუნავების გვარი მოსახლეობდა სოფ. ძიმითში, ნაგომრის მახლობლად, სუფსის ნაპირას. გიორგი გუგუნავა, გოთუასთან ერთად, ტიპიურ ფეოდალად ჰოვლენოდა ქვეყანას. იგი მაღალი, შესახედავად კარგი კაცი იყო. განათლება მიეღო რუსეთში, სამხედრო კორპუსში, მაგრამ ვერ გაეთავებინა, რადგან უფროს კლასში გადასვლისას თავისი ამხანაგი მოეკლა: დედა შემაგინა, მე ჭაყვა დანა ვკარი მუცელში და იმ წამსვე მოკვდაო—აქ მოპყვებოდა ხოლმე თვითონ ის კაცი თავის აშხავს—მე, რასაკვირველია, გამომრიცხეს კორპუსიდან და გამიჩინეს სამუდამო ჭარბაკაცობაო, მაგრამ ახლო ხანში ნიკოლოზ პირველი ხელმწიფე მოვიდა კორპუსში, მე მაშინ როგორც უმდაბლესი ჭარბაკაცი, ისე ვიყავ იქა და ცალკე ვიდექიო. იმპერატორმა მომაქცია ყურადღება და იკითხა, ეს ვინ არისო. იმპერატორს მოახსენეს ყველაფერი, რომ მე სასამართლომ გადამიწყვიტა სამუდამოდ სალდათად ყოფნა. იმპერატორმა ბრძანა, ჭარბაკაცად იყოს, მაგრამ სამსახურის წარჩინების კვალობაზე ყველა წარჩინება მიეცესო. ამ ბრძანების შემდეგ, მე ჭერ გავხდი ფელდფებელი, მერმე პოლპორუჩიკი, პორუჩიკი და კაპიტანამდე მივადწიეო... კაპიტანად ქცეულს გიორგი გუგუნავას მოსკოვში მდიდარი ქალი შეერთო და სამსახურისათვის თავი მიენებებინა, „ატსტაკეჟა“ გამოსულიყო. ცოლს სიზღიდრის შესუსტების შემდეგ უტოლოდ საშობლო გარიაში დაბრუნებულყო და აქ შეერთო მეორე ცოლი, ფრიად ლამაზი, მაკა შალიკა-შეილია ასულიო. გურიას სწევოდა გიორგის პირველი ცოლიც, მაგრამ ამ რუსის ქალს რაკი შეეტყო თავისი ქმრის მეორე ცოლიანობა, ისევე მოენახა თავისი სამშობლო რუსეთი. პირველი ცოლისაგან იოლად განთავისუფლებული გიორგი გუგუნავა მეორესთან აღარ ერიდებოდა ცხადად ცხოვრებას, დიდის სუყვარულით ექცეოდა მას და ეძახდა, „ჩემი სიცოცხლეო“.

ეს გიორგი გუგუნავა, უნდა ითქვას, ერთგვარი მოვალე იყო ჩენი, თავაშვილებისა, ჩემი და ჩემი ძმებისა. როცა ყმები გაათავისუფლეს, თავდაზნაურობას ფულით აუნაზღაურეს ყმების ხელიდან გამოცლა. ჩემი და ჩემი ძმების ფული, ჩენი გათავისუფლებული ყმების სანაცვლო, ჩვენმა სიძემ სიმონ გოთუამ მიიღო. რამდენი იყო ეს ფული, არ ვიცო, მაგრამ რაც იყო, სულ გიორგი გუგუნავას გამოერთმია ჩენი სიძისათვის და, რასაკვირველია, გამორთმეულის დაბრუნება აზრადაც არ მოსვლია, არც მოუვიდოდა. გიორგი გუგუნავა „აბეჟნობას“ უწევდა ჩენი სიძის მცირეწლოვან ძმისწულს და იმის მამულს კი ჩენი სიძე ხმარობდა მუქთად: გიორგი გუგუნავა არაფერს სთხოვდა აქაში. მამულის მუქთად ხმარება ერთგვარი „სანუქბო“ იყო ჩენსა გათავისუფლებულ ყმებში მიღებულისა და გუგუნავას ხელში გადასული ფულისა: ჩვენ სიძესა და გიორგი გუგუნავას შორის კარგ დამოკიდებულებას ჰქონდა გადგმული ფეხი. გიორგი გუგუნავა შესანიშნავად ლაპარაკობდა რუსულს და ქართულსაც ჰფლობდა, რასაკვირველია. ოზურგეთში დასახლებულმა კერძო ვეჟილობა დაიწყო სამაზრო სასამართლოში. ჩვენმა სიძემ ახლა მის ოჯახში დამაბინავა. ცოლიცა და ქმარიც კარგად მეპყრობოდნენ, ნეტადრე ცოლი, მაკა შალიკაშვილი. ერთი ეს იყო, რომ ჩემთვის ცალკე რამივკუთხე არ იყო გაწესებული. ქართველი თავადის ჩვეულებისდა კვალად გუგუნავას დიდი სტუმრობა ჰქონდა ხოლმე და ამიტომ ხშირად ან მისიანებ

ოთახში მიხლებოდა იატაკზე დაგება ქვეშაგებისა და იაე წოლა, ან გუგუნავას ზღვივის ოთახში.

გუგუნავას მდივანად ჰყავდა ნოე ჩიგოგიძე (მაშინდელ დროისებურად „ჩიქოქიძე“ თუ „ჩიკოქიძე“), შემდეგ ოზურგეთის მაზრაში პოლიციის პრინტავი—ი, იმ ხანებში, როცა მე უნივერსიტეტი გავათავე. მიზი ვაჟი თბილისში პედაგოგობდა ამ საუკუნის პირველ ხანებში.

გუგუნავას სადილ-ვახშაშზე მუდამ ვალობა იმართებოდა, თუ კი სუფრაზე თავს მოიყრიდნენ ხოლმე მაშინ ამით განთქმულნი, აკეთში ნობინადრე გვარები—შალიკაშვილები და მაგალობლიშვილები. თვითონ გუგუნავაც ებმოდა ხოლმე. მაგალობლებში ყველაზე მეტად ერჩიოდა გუგუნავას ცოლის ძმა, დათა შალიკაშვილი. გუგუნავას ოჯახს დადამალი ვერცხლულობა ებადა: მრავლად ჰქონდა კულები, ღოჭები, აზარფეშები, კოვზები, ქიქები, დანა-ჩანგალი და სხვა. გუგუნავას ხშირ სტუმრებად ევლინებოდნენ ძმანი ბებურიშვილი: ბებურა და ეტლია. გუგუნავამ სთხოვა ბებურას, ხელზე მოსაშახტურე ეშოვა მისთვის და ბებურამაც უშოვა, გულზე მასპინძელს თავისი უკანონო ძმა რაფიელა მოჰგვარა. იმ პირს მე ძალიან კარგა ვიცნობდი. მრუდე ხელისა გახლდათ, მანამდე ბიძაჩემს, ერდაშელ თაყაიშვილს თვალმარგალიტი და ოქროს ნივთები მოჰპარა: ბიძაჩემმა ხელში ჩაიგდო ქურდი და ზოგი რამ, გაყიდვას ვადარჩინილი, დაიბრუნა; მოასურვა დამნაშავის სასამართლოში მიცემა, მაგრამ მოსურვებული სისრულეში არ მოიყვანა; გულკეთილობა მოსდგამდა ბიძაჩემს, შეებეწვნენ პატიებას, ხეყწნამ გასჭრა და ბიძაჩემმაც აბატა ქურდს. ეს ყველაფერი მაყას, გუგუნავას ცოლს, ეუამბე. ცოლმა ქმარი გააფრთხილა, მაგრამ ქმარმა არ გაუგონა: „მე ვერ გამიბედავსო მოპარვას“, ასეთი პასუხი გასცა თავის კეთილმოსურნე მეუღლეს. არ გასულა ორი თვეც, რომ გუგუნავას ოჯახის მთელი ვერცხლუული უკვალოდ გაქრა, ვერაფერი იპოვეს. თქმა არ უნდა, ამის შემდეგ უკანონოდ შობილო რაფიელა ბებურიშვილი დაითხოვეს. ვერცხლულობის დაკარგვის ერთი წლის უკან კი გუგუნავებს მოუხდათ სოფელ ძიმითში დაბრუნება და სამუდამოდ იქ დამკვიდრება: კერძო ექილობა ოზურგეთში ვერ აძლევდა ხელგაშლილ გიორგის შესაფერ სარჩოს. მე კავშირი არ გამაწყვეტია გიორგი გუგუნავას ოჯახთან: გიორგის შვილს—კანონიერი ცოლისაგან, რუსის ქალიაგან ნაყოლს—ნიკოლოზს ვემგობობდი.

გუგუნავები გადასახლდნენ სოფელში და მე ახალი ბინის გამონახვა დაჰპირდა ოზურგეთში. რუსის ოჯახში მოვხვდი, ფოტის გამგესთან დავსახლდი, თვითონ მიმიწვია თავისთან საცხოვრებლად. შვილები ჰყავდა, სკოლაში ახლად შესულები. რუსულ ენაში ვარჯიშობის საშუალება მომეცა: სწავლაში ვეხმარებოდი გამგის შვილებს და რუსულ ენაზე მიხლებოდა ახსნა-განმარტების მიცემა. იმ ოჯახში პირველად ვიგევე რუსული „კვასი“. ბურაბს აკეთებდნენ ზღმარტლისაგან, რომელსაც მრავლად აძლეოდა ოზურგეთის მიდამოები.

ერთი წლის უკან იმ ოჯახმაც მიატოვა ოზურგეთი და უკანასკნელი წელიწადი ოზურგეთის სასწავლებელში ჩემი ყოფნისა მელექედურზე გადასახლებით დამთავრდა. მელექედური ოზურგეთიდან ნატანების მიმართულებით; მოშორებით მდებარეობს და გორას წარმოადგენს. იქ ჩემმა სიძემ თავის დისწულებთან, მელუებთან მომათავსა. მელუებმა მელექედურზე საკუთარი სახლი ჰქონდათ. სამი ძმა იმ ოჯახიდან ტასულიერო სასწავლებელ-

ში სწავლობდა. უფროსი მათგანი, 18 წლისა სადილ-ვანშაჰს გეცემებდა. მელუებთან ჩემი ყოფნისას, დეკემბერში დიდი თოვლი მოვიდა. საშობაოდ მელუები ძიმიოში წავიდნენ, მე კი ლეხოურს ვეწვიე. გათავდა შობის უქმეები, ჩემიანებმა დიდი თოვლიანობა ყურად არ აღეს, გამაყოლეს კაცი და დამპარუნეს მელექედურზე. მელუებს შინ დაბრუნებულს პკონებდნენ ჩემიანები, მაგრამ მოტყუდნენ, ისინი ჯერ არა ჩანდნენ. მიოხრეს, დარჩი აქო, ხვალ და ზეგ აღბათ მოვლენო. რას ვიზამდი? მეც დავჩაჩა. ოზურგეთის სასწავლებელში დიდთოვლიანობის გამო სწავლა შეწყვეტიდა. მელუები არ დაბრუნდნენ და კარგახანობაჰდის მომიხდა მარტო-მარტო ყოფნა მელექედურზე. მარტო დარჩენილს სულაც არ მომიწყენია. სახლი. საცა შევცხოვრობდი, მეზობლებისაგან მოშორებით იდგა. ჩვენს გადმოღმა ფერდობში პატარა წყარო გამოდიოდა. წყლის კალპოტი არ დაეფარნა თოვლსა და თოვლისაგან თავისუფალ ადგილს ბევრი შაშვი და ჩხართვი ეტანებოდა. ძუის მახეები დავმართე და შაშვი-ჩხართვებს ჰქერა ვეწყე. ამით ძალიან ვერთობოდი. ერთ-ორი ტყის ქათამიც გაეხა ჩემ დაგებულ ძუის მახეებში. მელექედურზე, მეზობლად ვინმე თოთიბაძე ცხოვრობდა. თავისთან გაიწვია იმ ადამიანმა, მითხრა: „აქ მარტო რა გინდა? ჩემთან წამოდი, პატრესა გცემო! სვიმონ თაყაიშვილის შვილი ხარ და მე კი სვიმონისაგან ძალიან დავალეზული ვარო. მისი წყალობაა, რომ აქ დავიარები, თორემ ციპბირში უნდა ამომეყო თავი, ისეთი საქმე მქონდა ჩაღენილო!“ რა ჩაღენა, არ მითხრა თოთიბაძემ და არც მე ვკითხე. ეს იყო მხოლოდ, რომ არ გავყვეი. ან რად გავყვებოდი? თავისუფლად ვეღარ ვინადირებდი! შერმე ცოლი საწყარი ჰყავდა ჩემს გამწვევს. რაკა მე ჩემი ბინა არ მივატოვე, თოთიბაძემ შინც ერთი საშახტური გამიწვია: შეშა მომიტანა და დამიპო, უზრუნველყო ამ მხრივ: საქმელს კი მე თვითონ ვიმზადებდი. 10 დღის უკან მელუები დაბრუნდნენ და ჩემ ცხოვრებას თავისი ჩვეულებრივი იერი მიეცა.

ქართველთა ოჯახები, რომლებშიც მე მომიხდა ცხოვრება, იშვიათობას არ წარმოადგენდნენ სხვა ქართველთა ოჯახებს შორის. გლეხისა იყო—მისი ვაჟრად ჰქეული უფროსი დაუდევრობდა თავის საქმეში, თავადისა იყო—მისი უფროსი დაუდევრობდა, ქეიფს მისდევდა, დარღვიანობდა: გიორგი გუგუნავამ თავისი ოჯახი მთლად გააღარბა დაუდევრობით, ამის უნებლიე მოწმე ვიყავი. კანიკულებისას ძიმიოთს რომ მივიდოდი ხოლმე, გუგუნაეების ნახვას არ ვიციწყებდი; ჩემ მეგობარს, გიორგი გუგუნავას უფროს შუკლს ნიკოლოზს, ქუთაისიდან კანიკულებზედვე ჩამოსულს, ვნახულობდი. თუმცა ნიკოლოზი ქუთაისის გიმნაზიაში სწავლობდა. მე კი ოზურგეთში, ის უფროსი იყო და მე—უპროსი, შინც შეთვისებული ვიყავით ერთმანეთთან. გიორგი გუგუნავა, ისევე როგორც სხვა მისი მოამენი, მიწებს ჰყიდდა და ისე არჩენდა თავის ოჯახს. ამრიგად გაღარბებულმა თავადმა ვეღარ შეინახა უფროსი შვილი ნიკოლოზი გიმნაზიაში. ნიკოლოზი დედამ, გიორგი გუგუნავას პირველმა ცოლმა, რუსის ქალმა თავისთან, რუსეთში გაიწვია. ეს მოხდა მაშინ, როცა მე ფოთში ვსწავლობდი. იქ შევხვდი უკანასკნელად ნიკოლოზს, რუსეთში გამგზავრებულს. ჩემი სტუდენტობისას გავიგე, რომ ნიკოლოზ გუგუნავას თავი მოეკლა სიყვარულის გამო. გიორგი გუგუნავას ერთი ვაჟი მეორე ცოლისაგან, მაკა შალიკაშვილისაგანაც ჰყავდა, ვარდენი ერქვა. მასაც ისეთივე ამავეი დამართა, რაც მის ნახევარძმას ნიკოლოზს: სახლიკაცის აღექანდრე გუგუნავას ქალი შეჰყვარებოდა,

ვიორგის ნება არ მიეცა მისი შერთვისა და თავი მოეკლა. ვიორგიმ ვერ აიტანა შვილის ვარდენის სიკვდილი და მალე გარდაიცვალა. თუ მიწების რაიმე დაურჩა ამ თავაღს გაუყიდავი, პირველმა, კანონიერად ცნობილმა ცოლმა, მიისაკუთრა და მკაა შალიკაშვილი ცარიელზე დატოვა. მკაას ინახებდნენ თავისი ქალიშვილები, გლახებზე გათხოვილები.

3. ფოთის სამაზრო სასწავლებელი

ოზურგეთში ჩემი ცხოვრება მელუებთან ყოფნით დამთავრდა. გადაკეთდა ოზურგეთის სამაზრო სასწავლებელი საქალაქო სასწავლებლად და მეც ოზურგეთის მიტოვება მომიხდა. „აპეკუნმა“ სვიმონ გოთუამ ფოთში წამიყვანა, მაგრამ ძალიან მოგვიანებით: თავისი „ლახანას“ (კომპოსტოს მხალის) შემოსვლას ელოდა, „ლახანა“ კი, რომელიც ოზურგეთში ჰქონდა დათესილი და ფოთში უნდა წაეღო გასაყიდად, ოქტომბრამდე არ შემოსულა. ოქტომბერში ჩემმა სიძემ და მისმა მოზიარემ ამბაკო ურუშაძემ დატვირთეს მხლით „ქალადიდური ნაეები“ (დიდი ნაეები) და სუფსით გაუყენეს გზას გრიგოლეთამდე, სადაც სუფსა ზღვას ერთვის. გრიგოლეთიდან ნაეები ზღვით გაატარეს მალთაყვის შესართავამდის; მალთაყვიდან კი ფოთამდე კაპარჭინით მიიტანეს. პალიასტომის ტბის მახლობლად გადმოტვირთეს „ლახანა“. მე და ექვსიოდე კაცი ჩემი ამხანაგი და ჩვენთან ერთად კიდევ ჩვენი სოფლის ლეხორის ერთი მცხოვრები შოშიტაიშვილი ცხენებით მივიდოდით. ჩემი თანამგზავრი ყველა ამხანაგი დროზედ შესულიყო ფოთის სამაზრო სასწავლებელში. ისინი ერთხმად მეუბნებოდნენ ახლა არ მიგიღებენ, დაგვიანებულა, ქრთამი თუ გასჭრის, ინსპექტორი მიზეზიანი კაცი არისო.

ფოთის სამაზრო სასწავლებლის ინსპექტორობას ეწეოდა ვინმე ზიკოვი. ცალთვალა. იმ ცალთვალა ინსპექტორთან ჩემმა თანამგზავრებმა მიმიყვანეს. ორნი ამათვანნი, ურუშაძე და შოშიტაიშვილი ჩოხაში იყვნენ გამოწყობილნი. თითოეულს ეკიდა ხმალი, ფიშტო და სატევარი და ხელი ხმალზე ედო. ინსპექტორს ქალაღები წარუდგინე. სად იყავი ამდენს ხანსო, მკითხა ინსპექტორმა, გვან არისო. რა უნდა მეთქვა პასუხად, ხომ არ ვეტყვოდი, ჩემ სიძეს ლახანა დროზე არ შემოუვიდა-მეთქი?!—ავად ყოფნას გადავაბარაღე ჩემი დაგვიანება. რითი იყავით ავადო?—მკითხა ინსპექტორმა. ციება მოვიმიზეზე. მერმე და იქ თუ ციებით იყავი ავად, აქ სასიკვდილოდ მოხვედრო?—მითხრა ინსპექტორმა,—ფოთი ხომ ციების ბუდეაო. ერთი ლა დაპრჩენოდა მეთქვა ამაზე და ვუთხარი კიდევ, სხვა სამაზრო სასწავლებელი არ არის და ჩვენმა უფროსებმა ამ ფოთის სასწავლებელში მომითითებ მეთქი. ინსპექტორმა ჩემ თანამგზავრებს გადაავლო თურქოს, თითქოს ეკითხებოდა, აბა, როგორ მივილო, და შოშიტაიშვილი და ურუშაძე რომ დაინახა, უარი ვეღარ სთქვა ჩემ მიღებაზე. ერთი ეს მითხრა კი, ალბათ თავის გულის მოსაფხანად, ვერ დაეწევი ამხანაგებსო. ჩემთვის ამას რაღა მნიშვნელობა ჰქონდა, რაკი მიღებულ ვიქმენ სასწავლებელში?! ახლა ერთი ის იყო, რომ ბინა და იყო ჩემთვის საჭირო. ჩემი ოთხი ამხანაგა—ჯაყელი, შარაშიძე, ერქომიშვილი და ქადეიშვილი მოთავსებულიყვნენ ერთი გურულის სამიკიტნოში, უკანა ოთახებში, და მეც იქ მომათავსეს. საქმელ-სასმელს გვაძლევდა შიკიტანი. ჩემმა „აპეკუნმა“ კიდევ მითხრა, თვეში ოთხ მანეთზე მეტი არ გაბედო და არ დახარჯო. ასე იყო თუ ისე, მე განვაგრძე ოზურგეთის სამაზ-

რო სასწავლებელში დაწყებული სწავლა ფოთის საპაზრო სასწავლებელში. დაეწიე კიდევ ამხანაგებს და გავუსწარი კიდევ სწავლაში: ფოთის სასწავლებელი დაემათავრე ჩემ ამხანაგებზე უკეთესი ნიშნებით. რუსულ ენას გვასწავლიდა ფოთში თვით ინსპექტორი ზიკოვი, ისტორიას—ვინმე აყოფოვი. ეივეც ქართველი კათოლიკე იყო, როგორც ოზურგეთის სკოლის მასწავლებელი აყოფოვი; მაგრამ ფოთისა არ ჰგავდა ოზურგეთისას, კარგი ადამიანი და კარგი ქართველი იყო. ის შემდეგ ქუთაისის წმ. ნინოს სასწავლებელში ქართული ენის მასწავლებლობას ეწეოდა და გაზეთ „დროება“-შიაც თანამშრომლობდა, კორესპონდენტებს აწვდიდა ქუთაისიდან, დასახლებულ გაზეთს.

ფოთის სასწავლებელი რომ დავამთავრე, დაებრუნდი ლეხორში, თაყაიშვილების სამკვიდრებელ სოფელში.

4. ჩემი გვარაულობის ტიპი და სხვადასხვა ამბავი

თამამად შეიძლება ითქვას, რომ არც იმ ოჯახებს, რომლებთანაც მე ვიყავი შეკედლებული ოზურგეთში და არც ფოთურ გარემოცვას, ნირი არ შეუშლიათ ჩემი გზისათვის, არაფერი იმდენი გავლენა არ ჰქონიათ ჩემ პიროვნებაზე. ეს წრე ჩემთვის არას წარმოადგენდა სულიერ ნათესაურსა. ლეხორის ნიადაგზე წარმოშობილი ჩემი გვარისანი კი, ზოგნი მაინც, მრავალ მასალას იძლეოდნენ ჩემი განვითარების ზნეობრივ არეზე; ჩემი სულიერი ზრდისათვის. ერთი მათგანი—იოსებ თაყაიშვილი, პირდაპირ იღვალად მყავდა გადაქცეული. არც ვასაკვირია ეს: ჩვენ გვარში მაშინ იოსები ერთადერთი ნასწავლი იყო; მისდევდა სამოციან წლებში წარმოშობილ პატრიოტულ გეზს, იწერდა „დროება“-ს და მისი საშუალებით გვაცნობებდა ხოლმე საინტერესო წინსვლის ამბავს.

მეორე პირი, რომელიც ძლიერად იზიდავდა ჩემ გულს, კოწია თაყაიშვილი იყო. იგი მეგობრობდა და ამხანაგობდა იოსებსა და იაგორ თაყაიშვილებს. იაგორ თაყაიშვილზე, ამ უანგარო ადამიანზე მე კიდევ მქონდა ლაპარაკი.

კოწიას დიდი განათლება არ მიუღია და ლელო გაქმონდა თავისი, ბუნებისაგან ნაბობები, დიდი ნიჭით. თაყაიშვილების ეს ერთ-ერთი წარმომადგენელი „კონვოიში“ მსახურებდა — კირილეს ლორთქიფანიძის, აკაკი წერეთლისა და ჩვენნი ქვეყნის სხვა ამგვარი შვილების პეტერბურგში ყოფნისას და, როგორც პეტერბურგში მაცხოვრებელი, ამ ქართველ პატრიოტებს, რა თქმა უნდა, ხშირად ზედებოდა და დიდდაც იყო გამსჭვალული ქართული პატრიოტობით. კოწია შესანიშნავად ფლობდა მჭერმეტყველებას და უებრო პროპაგანდისტად ევლინებოდა თავის წრეს; ძალიან კარგად იცნობდა თავისი დროის ლიტერატურულ ნაშრომებს. მის ლიბერალობას საზღვარი არ ჰქონდა. კოწია ლამაზი, წარმოსადგევი გარეგნობითაც დაეჭილდოებინა ბუნებას, მაგრამ ავადმყოფობდა პეტერბურგში შეძენილი ქლეკით. დიდ ხანს კი იცოცხლა: თავს კარგად უვლიდა. კოწიას აცხოვრებდა თავისი წილი სამკვიდრებელი მამულები, თორემ ქლეკით დაავადებულს შრომა არ შეეძლო. ძიმიში დედისაგან, გუგუნაევს ქალისაგან ჰქონდა დარჩენილი მამული, ლეხორში—მამისაგან. მოსდგამდა დაციწვა: თუ რამე არ მოეწონებოდა, ისეთი ბასრი გამკილაეი სიტყვები ამოხდებოდა ხოლმე პირთაგან, რომ ადამიანი პირდაპირ ისპობოდა. კოწიას დროს

ქლეკი სათაყილო სწეულებად მიაჩნდათ: ვერავინ ჰხედავდა თქმას, ამასა და ამას ქლეკი სჭირსო და ვერც ვერავინ გაუბედავდა ვისმე ეთქვა, ქლეკი გპირსო. კოწია რომ იტყოდა, ავად ვარო, და ვინმე ჰკითხავდა, რა გპირსო, იგი მოურიდებლად ეტყოდა ხოლმე შემკითხველს, მამალი ქლეკიო! რას ამბობ, ბატონოო, ისმონდა ხოლმე პასუხად შემკითხველის სიტყვები, ღმერთმა დაგიცვასო. გურიანში ბინადრობდა ერთი ხუმარა აზნაური ნიკიფო ქარცივაძე. სწორედ იმ ნიკიფოს ერთხელ კოწიამ ამცნო: აგერ, ბოლოს მოხუცებაში ქლეკი გამომიწედაო. ნიკიფომ ამბზე აი როგორ უბნო: ერთი, თუ ღმერთი გწამს, მიღობრე მაგი შენი ქლეკი, 70 წელიწადი სულ ამას ამბობ, ქლეკი მკლავსო; მთელი გურია გადავიდა მას აქეთ, შენ კიდევ ცოცხალი ხარ, იქნებ მეც მიშველოს მაგ შენმა ქლეკმა და შენოდონი გაეძლოო. კოწია თაყაიშვილის მარხვის შენახვა არ მოსდგამდა; არც გურულების ზოგიერთი ჩვეულება სწამდა—მაგალითად, დიდი ტირილი მიცვალებულზე, საკურთხის მიტანა ეკლესიაში და სხვადასხვა და ამის გამო უღმერთოს ეჩახნენ. ერთხელ ვილაძე უჩივლა კიდევ გუბერნატორ ლევანოვთან, უღმერთობას ჰქადაგებსო. კოწია დაიბარეს, მაგრამ გაათავისუფლეს, რაკი არაფერი საბუთი არ ჰქონდათ გამტყუნებისა.

კოწია დიდ პოპულარიზაციას უწევდა ქართულად გამოაულ ლიტერატურულ ნაწარმოებს: ხშირად მოუყრიდა ხოლმე თავს მეზობლებს და უკითხავდა ახალ გამოსულ წიგნებს. მახსოვს, როდესაც ქუთაისის პროგიმნაზიაში შევედი, ხელში ჩამივარდა მაშინ ილია ჭავჭავაძისა და ვანო მარაბლის თარგმანი „მეფე ლირი“-სა. ვილაძემ მათხოვა ეს წიგნი და საახალწლოდ ლეხორში წასვლისას თან გავიყოლე. კოწიას თურმე ჯერ არ ენახა, მე კი უკვე წაკითხული მქონდა. ქუთაისში რომ ვბრუნდებოდი, ჩვენს სიძეს სიმონ გოთუას გამოუვარე ძიმითში და კოწიაც იქ დამხვდა. მეორე დილას უნდა დაეძრულიყავ სიძის სახლიდან ქუთაისისაკენ. საღამოს ქაშის დაინახა ჩემ ხელში „მეფე ლირი“ კოწიამ და ძალიან გაიხარა, თანაც მისაყვედურა, რომ გქონდა ეგ შესანიშნავი წიგნი, რატომ არ მითხარით: წიგნის გამოსვლა კოწიას გაეგო გაზეთიდან და მისი წაკითხვის დიდი სურვილი აღძროდა.

ძიმითში დამხვდნენ კიდევ ორი ძმა გუგუჩავა და ხუთიოდე სხვა მათგვარი, ყველანი „მეფე ლირი“-ს წაკითხვას მონდომებულნი. კოწიასთან ერთად გადაწყვიტეს იმ პირებმა, დამე ეთიათ და გადაეკითხათ ქართულ ენაზე ახლად მოვლენილი წიგნი—გამოჩენილი ინგლისელი მწერლის ნაწარმოები. ეს ამბავი მოხდა მაშინ, როცა გურიაში ღამთა შემოღებული არ ჰქონდათ ჯერ კიდევ და მხოლოდ კართოფლისა და ქონის სანთლით სარგებლობდნენ. ზამთრის სიცივე უფლობდა, ყველანი ბუხარს მოუსხდნენ. წიგნის წაკითხვა კოწიას დაეკისრა: იშვიათი დიქცია ჰქონდა. ჯერ ვახშობამდე იკითხა კოწიამ, ამასობაში ერთი კართოფლისა და ორი ქონის სანთელი დაიწვა და სხვა აღარ მოიპოვებოდა; ბუხარის ცეცხლის შუქი გამოიყენეს წიგნის დანარჩენის ჩასაკითხავად და დილაძე მოუხდა კოწიას კითხვა. ერთი რამ არ მოეწონა წამკითხველს ინგლისელი მწერლის ნაწარმოებისა: ლირისაგან გადახდილი ომის მოკლედ გადმოცემა. მაგრამ იქვე თვითონვე განმარტა: ალბათ მწერალს არ ჰსურდა თნობის დამძიმებაო.

კოწიას თავისებური რწმენის ნორმები ამოქმედებდა; არაფრად მიაჩნდა ჩინოვნიკები, ღენერლები და ვაჰრები. გურიას იმ ქაშად დიდ კაცად ?ოვლენონდა თავადი და ღენერალი დიმიტრი გურიელი, მალაქიას ძე. ბაზარში გავლილს ღენერალს ყველა ვაჭარი თეხზე წამოდგომით სალამს აძლევდა; კოწია

კი, თუ იმ დროს იყო გამოხული, იჭდა თავისთვის მუხლზე მუხლგადაღებული და თავს არ იწუხებდა. თეხზე წამოდგომას არ ლამობდა, უსაღმოდ სტოვებდა თავადსა და ლენერალს. ასევე ექცეოდა დიმიტრი ლენერლის სიძეს, ისეთსავე თავადსა და ლენერალს, ნესტორ წერეთელს, ქუთაისის გუბერნიის თავადაზნაურობის წინამძღოლს. სხვათა შორის, თავადაზნაურობის იმ წინამძღოლს თავისი მეუღლე პელაგია სულ მუდამ თავის გუნებაზე ატარებდა თურმე. როგორც ამბობდნენ, აკაკი წერეთელს თავის ნაწარმოებში „კულტურ-ხანუმი“, სწორედ ეს პელაგია ჰყავდა გამოყვანილი კულტურხანუმად. კოწია ახალგაზრდებს გვიშლიდა, ხსენებულ ლენერლებს და მათ გვარებს გაცნობოდით და დავახლოვებულეყავით: ყოვლად შეუძლებელია, რომ ამ ხალხმა უკუდი რამ არ გადმოგდოთ რაო, გვეტყოდა ხოლმე. იშვიათ პატიოსან ადამიანად დაქაბადებოდა ქვეყანას ეს პირი.

თუ კოწია და იოსები თაყაიშვილების გვარს მოვლენოდა ახალი მიმართულების ნირშეუცვლელ მიმდევრებად, სხვა ორნი—ალექსანდრე და გიორგი ნირშეუცვლელ ძველ ადამიანებად გასჩენოდნენ.

ალექსანდრე, მამა იოსებისა და იაგორისა, უკვე მოხუცებული, თავის ნისებზე ყველაზე უფრო განვითარებული და საქმეში ჩახედული პიროვნება, ძველ ქართულ ლიტერატურაში კარგა ერკვეოდა: ზეპირად გადმოგვეცემა ხოლმე ვეფხისტყაოსანს, კარგა იცნობდა ვახტანგის კანონს და, როგორც შემდეგ დავრწმუნდი.—სიბრძნე-სიტყვის წიგნსაც. პოეტობდა, ლექსებსა სწერდა. რუსულს ამტკრევდა. თათრული კარგად იცოდა. სახით თითქმის უშნო იყო, მაგრამ სანდომიანი, ნამეტნავად მაშინ, როცა ლაპარაკობდა: ჩინებულად საუბრობდა, იეპორს ფლობდა. როცა კი რაიმე კითხვა წამოიჭრებოდა ხოლმე ბაასის დროს, ალექსანდრე ჭერ შესაფერ არაკის იხსენებდა, იტყოდა და მერმე ისე იძლეოდა პასუხს; თან თამბაქოს ეწეოდა გძელტარიანი ჩიბუხით, ნელ-ნელა, აუსწრაფებლივ. ჩოღერა იყო, ე. ი. ორი წინა კბილი აკლდა. აუჩქარებლივ და ირონიით ესაუბრებოდა ყველას—შვილებსაც, ცოლსაც, თანამოგვარებსაც და გლეხებსაც. მისი ლაპარაკი, ყოველთვის უცნებურო, უმეტეს წილად არშიყობას და არშიობაში მის გამარჯვებას შეეხებოდა. ალექსანდრეს ცოლად ნაკაშიძის ასული ჰყავდა, მოეტაცნა. საერთოდაც მისი გამარჯვება არშიობაში ძალმომრეობაზე იყო დამყარებული. ასე იცოდა ხოლმე თქმა, ამას და ამას ვეცი, ჩაებუხულო და სხვა... ერთხელ მამიდაჩემს ვკითხე: ეს რაფერაა, რომ ალექსანდრეს არშიყობა ძალმომრეობით სცოდნია მეთქი? რაფერაა და მახინჯი იყო და ნებით ვინ დაჰყვებოდაო, მიპასუხა მამიდაჩემმა.

რომელ სერიოზულ საქმეზედაც კი ჩამოვარდებოდა ლაპარაკი, იმას ალექსანდრე თავისებურად ქალისა და თავისი, ძალმომრეობაზე დამყარებული არშიყობის ამბავით ამთავრებდა მუდამ.

მახსოვს, ბიძაჩემებსა და კოწიას (თაყაიშვილებს) თავი მოეყარათ ერთი საჩივრის გამო: ნიკიფორე თაყაიშვილი ალექსანდრეს, ბიძაჩემებსა და კოწიას ლეხთურის ციხის აღვიღს ედავებოდა. ნიკიფორეს აგულიანებდა დედა—მიქელაძის ასული, ქაიხოსრო თაყაიშვილის ქვრივი. დავა გაუთავებელი ხდებოდა იმ ქვრივის წყალობით. მოპირდაპირეთ არ იცოდნენ როგორ გასწორებოდნენ მოდავეს და ერთი მითქმა-მოთქმა ჰქონდათ ამის თაობაზე: ეს ინტრიგანი ქალი არ გვასვენებსო, ამბობდა ყველა მათგანი, როდემდის უნდა ვიაროთ სასამართლოში, როდის უნდა მოეღოს ბოლო ამ ამბავსაო. სხვადასხვა აზრი გამოითქვა, თუ როგორ უნდა მოქცეულიყვნენ აბეზარი ქალის თავიდან მოსაშორებლად. ალაპარაკ-

და ალექსანდრეც. თქვენ რა იცით, თუ როგორ უნდა მოექცეთ მაგ დედაკაცს. მაგის მე ვიცი. ჟვარზე რომ მოუხდება გამოსვლა, ვეცემი, ჩაებუხულავ, ასე ვუქ, ისე ვუქ და დაეწყნარებ, სხვა არა უშველის რაო.

ერთხელ შეატყობინეს ალექსანდრეს, გლენმა ხე მოგიკრაო. ალექსანდრემ დაიბარა ის გლენი და უთხრა არაკი: მგელი რომ თხას სკამს, ჭერ რბილს გადაყლაპავს, მერმე, ძვალს ტ-ზე დაიზმანებს, გამეტევა თუ არ გამეტევაო, და ისე გადაყლაპავსო. შე მამაძალო, იმ ხეს რომ სკრიდი, იყოლი, რომ ტ-ში გაგეტყოლოა?!

შვილებს ალექსანდრე ყველას დაცინვით უმასპინძლებოდა. ერთხელ შვილმა იაგორმა კითხა ალექსანდრეს, მამავ, ჩვენ გვარში სულელი თუ ვინმე იყო, და მიიღო ასეთი პასუხი: მამულეთში ყველა ბრძენი იყო, მაგრამ დედულეთში ყველა სულელი და შენც იმათ ჰგავხარო.

იაგორ თავიშვილმა ცოლად მოიყვანა ერთი სოფლელი ქალი, გოგითძის ასული—შესანიშნავი დიასახლისი, მაგრამ შინაურულად ნასწავლი. იოსებ თავიშვილმა უთხრა ალექსანდრეს: მამაჩემო, ვერ ურჩიე ჩემს ძმას, რომ ცოტა განათლებული ქალი შეერთო. ალექსანდრემ ასე უპასუხა: შენ რომ იმ უნივერსიტეტში რაღასაც ებადუნებოდი და ვითომ რაღაც შეისწავლე, ვეფხისტყაოსანი წაგეკითხა, არა სჯობდაო? მაშინ მიხვდებოდიო: დამეშალა, ვერ დავშლიდი, დამრჩებოდა უმეცრებაო. რა ჩემი საქმე იყო, გინდა ვირიც შეერთო.

ალექსანდრე ხშირად ლაპარაკობდა თავის მამაცობაზე, რაინდულსა და იდეალურს ეტრფიალებოდა. მისი ლექსები კი უმეტეს შემთხვევაში უცენზურო იყო. მაგრამ ვინაც კი მოიწონებდა ალექსანდრე და სახელოვანდაც მიიჩნევდა გურიაში, მისთვის ქებასაც არ იშურებდა, წესიერი ლექსით გამოთქმულს. ერთი ასეთი ლექსი დიდად ცნობილი დავით გუგუნივას თაობაზე ბათუმის მუზეუმს დაუცავს თურქე; თვით მუზეუმის დირექტორმა მოჰაწოდა, რისთვისაც მას დიდ მადლობას მოვახსენებ. ალექსანდრე ლექსებს შესანიშნავი რითმით იძლეოდა. თვითონ თავის ნაწარმოებს არ ინახავდა: რომ დასწერდა ლექსს, იმას უგზავნიდა, ვინაზედაც გამოსთქვამდა ხოლმე. გურია მოდებული იყო მისი ლექსებით. ერთხელ ალექსანდრესთან მივედი მე და ჩემი ბიოლას დისწული—დადიშველიანის ასული, სულ ახალგაზრდა, ლამაზი ქალი, რომელიც სწავლობდა ქუთაისის, წმინდა ნინოს „ზავედენიაში“. ალექსანდრესთან დაგვხვდა ვინმე ვაშაყმაძე. ის ჩონგურს უკრავდა და ალექსანდრეს ლექსებს დამღეროდა ზედ. აი ამისთანა ლამაზი ქალი მოვიყვანე აქა და უდიერი ლექსი არა დაამღერო რა მეთქი, ვუბნე ვაშაყმაძეს. არა. ლამაზ ქალისათვის ჩვენ სხვა კარგი ლექსი ვიცითო, მიპასუხა თავის მხრივ ვაშაყმაძემ და ჩონგური რომ მომართა, ასე დაამღერა: „შენ შეგნატრიან არენი, ნათელო, ცის სამყაროსა, მთვარეს წაუხდეს ციმციმი და მზენიც ვერ გედაროსა“... სხვა აღარ მახსოვს. ჩემმა ძმამ ნიკომ ზეპირად იცოდა ერთი გრძელი ლექსი, ალექსანდრეს მიერ გამოთქმული არჩილ მიქელაძეზე. ეს მიქელაძე ტიპიურ ნაშთს წარმოადგენდა გაღარიბებული ძველი ფეოდალებისას; სოფელ კულაშში მკვიდრობდა.

მრავალნი იყვნენ მიქელაძენი კულაშში. მათში მხოლოდ დავით მიქელაძის (ცნობილი „მეველეს“) მამას ალექსანდრეს ჰქონდა შეძლება, დანარჩენებს და მათ შორის არჩილ მიქელაძესაც ხელცარიელობა მოსდგამდათ. მისი ასული ნატალია ბიძაჩემს კოსტანტინეს მეორე ცოლად ჰყავდა მოყვანილი. ჩემი პატარაობისას არჩილი უკვე კარგა მოხუცებული იყო. გაზაფხულისას თავისი მოზრდილი თავისფერი ჯორით მოადგებოდა ხოლმე ბიძაჩემს კარს, ხში-

რად თავისი ორი ვაჟითურთ, და თავის ქალთან ზამთრობამდე რჩებოდა. მათი სტუმრობა ძვირად უჭდებოდა ბიძაჩემს, მაგრამ სტუმართა და ნათესავთა მიღების ადათი ათმენინებდა და ათმოზინებდა ყველაფერს. მერმე ბიკოლა ნატალიას ძალზე უყვარდა თავისი მამა არჩილი და ანებიერებდა. ერთი მოსამაზახურ ქალი მუდამ მიჩემებული ჰყავდა არჩილს თავისი ქალისაგან. ხელპირს აბანინებდა, ტანისამოსს აცმევდა, აივანზე წამოსაწოლად ნოხსა და ნაალს უშლიდა და ბუზებს უგერიებდა იმ სადიდნხო სტუმრად მოსულს ადამიანს. ასეთი პატივი არჩილს სიკვილიამდე არ მოჰკლებია თავისი ქალისაგან. ალექსანდრემ თვალში ამოიღო ეს ჩვენი მძახალი და შეამკო ლექსით, რომელიც პირიდან პირში გადადიოდა ლეხოურელებსა და ახლო-მახლო სოფელთა შორის. სამწუხაროდ, ის ლექსი აღარც მე მახსოვს მთლიანად და ვგონებ წარმომშობ ადგილზედაც აღარ შენახულა: თუ რამ მაგონდება, უცენზუროა და აქ მოტანა არ ეგების. სხვათა შორის, ლექსში ასეთი ფრაზაც იყო: ჩვენდა დასავსებად გვიოხრებია შენი ქალიო. არჩილმა ალექსანდრეს ლექსითვე უპასუხა, მაგრამ მელექსეობა რაკი არ ეხერხებოდა, სეფე გუგუნავა მოიშველია. იმ ლექსიდან ერთი ფრაზა მახსოვს: შენ გაზრდილ ჩოღერაში შით გავიარე ჩემი ჭოროთო. ალექსანდრემ არ დაავდო ეს ლექსი უპასუხოდ და არჩილს ხომ შეეხო და შეეხო, სეფე გუგუნავასაც კარგა კბილი გაჰკრა. სხვათა შორის ალექსანდრეს ამ ლექსში ასე ჰქონდა ნათქვამი: კნიაზ არჩილ, აწი კჳარა, აწ ხუმრობა გამიშვია, შენ რომ ძაქა გეხმარება, აწი მაზე მიმიშვიაო. და მერმე გამოთქმული იყო აზრი: სეფე გუგუნავასაც არაფერი აქვს სახლშიო, არჩილივით ისიც მაწანწალაა და სხვისი ხარკით იკვებებაო. უცენზურო, უწმარურო ფრაზებით სავსე ლექსებს ერთობ ფეხი მოეკიდნა მთელ გურიაში. ასეთი ლექსები აქვს ცნობილ მწერალს სვიმონ გუგუნავასაც, დავითის შვილსაც. სვიმონ გუგუნავას ლექსებში ანდრია ერისთავის უფროსს ძმასთან ვარლამ (?) ერისთავთან მიწერ-მოწერისასაც ჩაურთვია უცენზურო ფრაზები, რომლებიც სხვათა შორის აკაკი წერეთელსაც ეხება, რაკი იგი ვარლამ ერისთავს ეხმარებოდა ლექსების გამოთქმაში.

ალექსანდრეს, იოსებსა და იავორს გარდა, სხვა ოთხი ვაჟიშვილიც ჰყავდა. ერთს ყარამანი ერქვა; კარგი ადამიანი იყო. მე რომ უნივერსიტეტში მივდიოდი, მაშინ გარდაიცვალა. მეორეს ალექსი ერქვა, ფოსტას უფროსობდა ალბულაში (მისი შვილი ალექსანდრე—შურა საბაეშვი თეატრის გამგეა თბილისში). მესამე ვაჟი ბათუმში პრისტავობას ეწეოდა, მეოთხე—ტარიელი, მამასაებრ ლექსების გამოთქმელი, უსწავლელი დარჩა და შინ მუშაობდა უებბო; დიდ ბურჯობას უწევდა ალექსანდრეს ოჯახს. ალექსანდრემ ას წელზე მეტა იტოცხლა. ცოლი რომ შევირთე, მივედი მასთან სანახავად და ცოლიც თან მყავდა. ლოგინში იწვა ალექსანდრე, დიდად მოხუცებული; ვეფხისტყაოსნით ხელში დაგვიხვდა. ჩემ ცოლს ასეთი ფრაზა შემოაგება მოხუცმა: აფხაზები იტყვიან. ვისაც ჩემი სიყრმე არ უნახავს, ლმერთმა ჩემი სიბერეც ნუ აჩვენოსო. და თან დაურთო: ნუ იფიქრებ. რომ ასეთი ვყოფილიყავ სიკბაბუკეშიო.

სულ სხვაგვარ პიროვნებას წარმოადგენდა ჩემგნით ზემოთვე აღნიშნული მეორე მოხუცი გიორგი თაყაიშვილი. ცხოვრების წმინდა წყლის მატერიალისტი; არაფერი იღუერი მისწრაფება რამ არ მოსდგამდა. ყოველი შეფასება მის მიერ რომელიმე ფაქტისა მატერიალურ ხასიათს ატარებდა. კამასმაზე იყო გადამდგარი ეს ჩემი თანამოგვარე: ორი-სამი სადილიც რომ ეჭამა. მშინაო, შინც იძახდა. დიდხანს მსახურობდა მილიციაში. ჭილდოდ მიღებულს წმინდა გიორგის ჭვარსა და აუარებელ მედლებს ატარებდა. მილიციის პრაპორ-

ჩივი სულ იმას იძახდა, ჩინი რად მინდა, თუ ჩინს ჯამაგირიც არა აქვსო; ჩინს ჯამაგირიც უნდა ჰქონდესო, არა მყავს კაცი, რომ ჩემი ხმა ხელმწიფესთან მოვიდეს. თორემ ჯამაგირს დამინიშნავდაო.

გიორგის ხელმწიფეც სწამდა დიდად და ღმერთიც, მაგრამ არაეითარი ჩვენი წესი—როგორც არის მარხვის შენახვა, მკვდრისათვის საკურთხის მიტანა, ხატისათვის ფულის შეწირვა—არ ჰქონდა ჩვეულება: ღმერთსო, ამბობდა ხალხეუ ეს თაყაიშვილი, ვეხვეწები აქეთ მომცეს შეძლება და სარჩო, ღმერთს ჩვენი ხაჭაპურები და ჩვენი ძღვენი რათ უნდაო?! ხალხი სულელიაო! არც ტირილში მიდიოდა და არც წაბურვა იცოდა. შენ რომ მოკვდები, ეუბნებოდნენ გიორგის, კაცი არ მოვა შენთანო. მაგისი არ მეშინიანო, ეუბნებოდა პასუხად, რომ ავეროლდები, მიწაში ჩამაგდებენ. მაშ რას იზამენო?! გიორგის ცოლად ჰყავდა ასათიანის ქალი, ზემო იმერეთიდან. მარხვის შემნახველი ეფემია. თუმცა ძალიან კარგად უძღვებოდა ოჯახს, ქმარი მისი მაინც უკმაყოფილებას გამოთქვამდა.

საზოგადოდ გიორგი ვერავის ვერ ეწყობოდა, ვერც ცოლსა და ვერც შვილებს. ნამეტნავად უფროსს, რომელიც ჩემს ღროს, შეკვეთილში, ნატანების მახლობლად, საბაყოში მსახურებდა. ერთი შვილი გიორგის კორპუსში ჰყავდა რუსეთში. იაგორი ერქვა. მაგრამ ამას კორპუსი არ დაუმთავრებია: კლექი შეხვდა და სახლში დაბრუნებულს სიკვდილმა მოუღო ბოლო. მესამე შვილი სიორ, გომნახის დამთავრების შემდეგ, აქციზის მოხელეობას ეწეოდა ოზურგეთში. გიორგის რწმენით, შვილი არასდროს სახლში არ უნდა დარჩენილიყო, სწავლას გაათავებდა თუ არა, უნდა უსათუოდ ჩინოვნიკად ქცეულიყო. გიორგის სამი ქალიც ყავდა. ყველანი გლეხებს გაჰყვენ ცოლად, მამის დაუქითხავად, მამა კი ამის გულისათვის არც ერთს სახლში არ უშვებდა. ერთი ქალი კუპრაძემ იცოლა, ერთი—ოთხმეზურმა.

გიორგის, როგორც კარგს მეოჯახეს, კარგი მუშაობა მოსდგამდა. ეზოში ჰქონდა დიდი ბაღი, თავისივე გაშენებული; ოდა წაბლის ხისა, ორსართულიანი, იშვიათი მოვლენა იმ მხარეს: ორსართულიანი სახლი გურიაში არ იცოდნენ. მაგრამ მთავარს შემოსავალს გიორგის წისქვილი აძლევდა: ახლო-მახლო სხვებს წისქვილები არ ჰქონიათ და დასაფქველად სიმიინდი გიორგისთან მიჰქონდათ. მარტო იმ წისქვილის მინდს შეედლო ერთი მოსახლე კაცის რჩენა და ყველანი მის პატრონს ბედნიერ კაცს ეძახდნენ. გიორგის კი არ აკმაყოფილებდა ის შემოსავალი: მჭადს პატროსანი ძალიც არ შესჰამს, არამც თუ პატროსანი ადამიანიო; პური უნდა გქონდეს, პურიო. მართლაც გიორგი არც მჭადსა სჭამდა, არც ღომს, ეგ რა საქონელიაო. პურს ყიდულობდა ჯარისკაცებისაგან, შავ რუსულ პურს (თეთრი პური ძვირობდა) და იმას გიხსნებოდათ.

ბევრ მიწას ჰვლობდა გიორგი და ბლომად მოჰყავდა ხილი: ბალი, ალუბალი, მსხალი, ვაშლი, კახაშბალი, ქლიავი, კორკიმელი, ატამი, ყურძენი (ჩხავერი) და სხვა. ყველაფერი ეს სულ მისი დამყნილი და ნახარები იყო. გიორგი ხილს, რამდენადაც კი შეიძლებოდა, ოზურგეთში ჰყიდდა. საერთოდ კი გურიაში თავად-აზნაურობას სათაკილოდ მიაჩნდა ხილის გაყიდვა და გიორგიზე, რომელიც ამას არ ერიდებოდა, „გვარის მომჩაყავიაო“ (შემარცხენელი), იძახდნენ. ერთხელ გიორგიმ არყის გამოსახდელი ქვაბიც კი მოაწყო წისქვილთან, მაგრამ იმ ღრის შემოღებულს სააქციზო გადასახადი არ გაიღო და დაწყებული საქმე ვეღარ განაგრძო. ამ ამბის ბრალი ჩინოვნიკებს დასდო: ხელმწიფე მე ხელს არ შემეშლიდა, ჩინოვნიკები რომ არ ყოფილიყვნენო. ძალიან ეტანებოდა გი-

ორგი ლეინოსა და არაყს. ბევრს სვამდა, თუ კი იშოვნიდა. საუკეთესო სადილებს ამზადებინებდა შინ ოთხშაბათობითა და პარასკევობით: გოქს, ან დიდ მამალს, ან სხვა ამგვარს კლავდა ხოლმე. ეს შეენიშნათ ზოგს და ერთხელ ეკითხათ მისთვის: რაღა ოთხშაბათ-პარასკევობითა გაქვს კაი სადილი, რა ამზადებიაო? გიორგის ასეთი პასუხი გაეცა: სხვა დღეებში ეფემია შემომეზიარება სადილში, ოთხშაბათ-პარასკევს კი მისთვის მარხვავა და მარტო მე დამარხებავ. მახოვს, ერთხელ ოზურგეთში ცხენით მიმავალმა გიორგიმ ბიძაჩემთან გამოიარა და მაპიდაჩემს უთხრა, შშოია. მამიდაჩემმა ჰკითხა, განა სახლში საქმელი არ მიირთვით? რას მივირთმევედი, როცა არც საქმელი მაქვს სახლში, არც სასაშელო, ათქვა პასუხად გიორგიმ და თავისი გზა განაგრძო. გიორგი წავიდა და პატარა ხანს უკან მამიდაჩემთან მივიდა გიორგის მეუღლე ეფემია. მამიდაჩემი შეეკითხა მოსულს, როგორ მოხდა, რომ გიორგი უქმელი გაუშვი ოზურგეთშიო? ჩვენ შემოგვიჩვენა. მშვიერი ვარო! უიო!—წამოიძახა ეფემიამ,—იმ ოხერმა დღეს ერთი დიდი შემწვარი მამალი, ორი ყველი, მისი შესაფერი პური, ერთი ხაჭაპური შექამა, და კიდევ ერთი დოქი ლეინო დალიაო.

გიორგის რომ სახუპარო ეთქვა რამე განგებ, ამის პრეტენზია არ ჰქონია, მაგრამ ჩვეულებრივ ლაპარაკში ისეთი სიტყვები ამოხდებოდა ხოლმე პირიდან, რომ მთელ გურიას ედებოდა: ბებურა ბებურიშვილს ახსოვდა ბევრი მისი ნათქვამი, ხშირად ახსენდებოდა და ხშირად დაურთვია გახსენებულნიათვის: გიორგისთანა ჰკვიანი კაცი გურიაში არავინ არისო. მაგრამ თვითონ გიორგის ბებურაზე კარგი წარმოდგენა არ ჰქონია, არ მოსწონდა ბებურას ავანტურისტობა. მოსწონდა და გაღმერთებული ჰყავდა დიდი მოხელეები, ლენერლები, შაზრის უფროსები, მოსამართლეები და სხვანი ამგვარნი. სხვათა შორის, ეს ჩემი თანამოგვარე დიდ პატივსა სცემდა სენაკის მაზრის უფროსს, თავის შვილების მომნათლავს, გიორგი ბებურიშვილს, ბებურას ძმას. ერთხელ გიორგი ბებურიშვილი ბებურას თანხლებით ეწვია გიორგი თაყაიშვილს, როგორც ნათლია ნათლიმამას. სახლში გიორგი თაყაიშვილს მხოლოდ ცოლი, ეფემია ჰყავდა. გიორგი ვახშმის თადარიგს შეუდგა და პატარა ხნით სტუმრების დატოვება მოუხდა: მეუღლისათვის ხელი უნდა წაეშველებინა. შემდეგ სტუმრებთან უკან დაბრუნებულმა მასპინძელმა უბნო გიორგი ბებურიშვილს: არა, არა, უშმო კაცი არ ვარგაო; მე რომ გავედი გარეთ, ძმა რომ მყოლოდა, ის შენთან დარჩებოდა და შეგაქცევდაო. გიორგი ბებურიშვილმა თავის მხრივ მიუგო აჩივლებულს: ძმა მეც კი მყავს, აგერ, ბებურაი, მაგრამ რას მიკეთებსო. არა, არაო, გაისმა სანაცულოდ გიორგი ბებურიშვილის თქმაზე, მე ძმა გითხარი, თვარა ბებურას ძმობა ვინა სთქვაო.

გიორგი თაყაიშვილის დროს ახალი სამაზრო სასამართლო დააარსეს ოზურგეთში და მოსამართლედ დავით ბაქრაძე დანიშნეს. გიორგის მოსწონდა, სასამართლო რომ უსმენდა ჭერ ერთს, მერმე მეორეს და ისე რომ ადგენდა ხოლმე განაჩენს.

ერთხელ გიორგიმ გლესს უჩივლა სასამართლოში ადგილის თაობაზე. გლესი არ გამოცხადდა და სასამართლომ გიორგის მიუხაჯა, რასაც თხოულობდა და გაახარა. მაგრამ ამ განხარებას მალე ბოლო მოეღო: გლესმა განაახლა საქმე, გიორგი ისევ დაიბარეს, საქმე ხელახლად გაიჩა და სასამართლომ გლესს მიაკუთვნა სადავო მიწა. თარჯიმანმა რომ გამოუცხადა გიორგის, შენ საქმე წააგე და მიწა გლესს დარჩაო, გიორგიმ უთხრა განმცხადებელს: შენ ცდები, იმ გლესმა წააგო, მე როგორ წავაგებდი, გუშინ არ იყო, მოვიგეო? ბაქრაძემ, რასაკვირ-

ველია, ქართული იცოდა, მაგრამ სასამართლოს საქმის წარმოება რუსულ ენაზედ სრულდებოდა კანონისდა კვალად და მისი კლიენტებს მისი დადგენილების შესახებ თარჯიმანისაგან უხდებოდათ. რაკი გიორგიმ თარჯიმანს არ დაუჭერა, ბაქრაძე ჩაერია საქმეში, ქართულად აღაპარაკადა. გიორგის ახლა თვით მოსამართლის პირით ეუწყა, შენ საქმე წააგე, მიწა გლენს დარჩაო. გაოცებულმა გიორგიმ მაშინ დამსწრე ხალხს მიმართა თავისი სიტყვა: ძმებო, თქვენ აქ რას უტლითო? ეს სასამართლო კი არა, კონჩინაი ყოფილა—დღეს მოიგებ, ხვალ წააგებო!

გიორგი პირდაპირ პასუხს იშვიათად თუ ვისზე მისცემდა. ხშირად მოპირდაპირეს მისგან მხოლოდ: „არა, ზო, კი, რატომ არა“ ესმოდა, სხვა არაფერი. ბე ბურა ბებურიშვილს უთქვამს გიორგის ასეთ გამოსვლებზე: მოდი ახლა შენ და გაიგე, რა პასუხი მოგცაო.

გიორგი უფროს შვილს, ერმილეს ვერ ეწყობოდა; სულ ემღუროდა, მისას არაფერს არ იწონებდა. როცა უცოლო იყო ერმილე, გიორგი ამბობდა: ჩემი შვილი სულელია, ქალებს დასდევს, ეს არ ვარგაო. კოწია თაყაიშვილმა ჰკითხა ერთხელ გიორგის, განა შენც არ დასდევდი ახალგაზრდობაში ქალებსაო? როგორ არაო, უპასუხა გიორგიმ კოწიას, ქალის გულისათვის სახლიც კი გავყიდე, მაგრამ მაშინ აბდალი ვიყავიო; ახლა, რომ დაეპკვიანდი, შვილმა მე უნდა დამიჭეროსო. კოწიამ ამაზე ასე უთხრა: შენი ხნისა რომ შეიქნება, მაშინ დაგიჭერებ-სო. ერმილემ ცოლად შეირთო ქარცივაძის ქალი, სულ ახალგაზრდა. გიორგიმ არ მოიწონა ეს ამბავი, უმზითეო ქალის შერთვა როგორ შეიძლებაო? ჩვენ ვკითხვით გიორგის: ეფემია რომ შეირთე, მზითევი მოგცესო? დიახო, გვიპასუხა გიორგიმ, ეფემიას მზითევი ერთი მოსაზღვე კაცი მომცესო და რომ დავინახე ის კაცი, მომეწონაო: ასე მითხრა, თაყაიშვილო, დაგასახლებო; ყველაფერი ვიცი, სახლის შენება, მიწის დამუშავება, მეზაღვეო და სხვაო. მართლაც ყველაფერი იმ მზითვის კაცმა ამიშენაო,—სახლიც, წისქვილიც, კარ-მიდამოც, ბაღიც, ხალიცა და ბედელიცო; ქალისთვის კი არც შემიხედინაო; ასე უნდაო, ქალი ყველა ქალია და მზითვით უნდა მოვიდესო.

გიორგის არ უყვარდა ისეთი სტუმარი, რომელიც არაფერს გამორჩენის საშუალებას არ იძლეოდა. არ მოსწონდა უფროსი შვილის სტუმართმოყვარეობა. ერთხელ, გიორგისთან რომ მივედი, მისი უფროსი შვილის ლაპარაკი მომესმა. ვინ არის ერმილესთან სტუმარი მეთქი. ვიკითხე. ვინ არის და გოგიეი ზარალაიო— მიპასუხა გიორგიმ — პატროსანი კაცი ჩემ შვილთან ხომ არ მოვაო? სტუმარს მერ სახელად „ზარალას“ უწოდებდნენ: ეს იმას ნიშნავდა, რომ იმ ადამიანს ზარალის მოტანის მეტი არა შეეძლო რა სხვისათვის. გიორგის ისიც არ მოსწონდა, როცა სხვას მოსდიოდა სტუმარი. ერთხელ მოუხდა ბიძაჩემთან გამოვლა ცხენით სხვაგან მიწადენს და მამიდაჩემმა დახვდა დერეფანში. „წადი, შენ იქ სტუმარს ემსახურეო“, მიმართა მამიდაჩემმა მოსამსახურეს, როცა გიორგი მოადგა კარს: „ვინ არის სტუმარიო?“, იკითხა გიორგიმ. „ჩვენი სიძე სვიმონ გოთუაო“, გაიგონა პასუხად მამიდაჩემისაგან.

— რა უნდა? რისთვის მოვიდა? — მოაყოლა კითხვა კითხვაზე გიორგიმ.

— მოვიდა ჩვენ სანახავად, ჰაერის გამოსაცვლელად!— დაიწყო მამიდაჩემმა—ლეხოურში ხომ უფრო კარგი ჰაერია, სანამ ძიმიტში?!

—ლეხოურში რომ ჰაერი წახდა, განა არ შეუტყვია?—მოჰყვა გიორგი თავისას—სადაა აქ ჰაერი? ჰაერიც ხომ წახდა და წახდა, ხალხიც წახდა ამასთანაო.

ერთი ჩვენი მეზობელი, კვანტია სალაქვაძე, კონტრაბანდის გამო ციმაბინში გაგზავნილი ათი წლით, ყავლის გავლისას, სამშობლოს დაუბრუნდა.

გიორგი და საერთოდ გურულები ისეთი წარმოდგენისანი იყვნენ ციმბირზე, რომ თითქოს იქ არც ჰაერი იყო, არც საქმელი-სასმელი; ნამდვილ ჯოჯობეთად ჰგონებდნენ. გიორგიმ, როგორც ცნობისმოყვარე ადამიანმა, ჰკითხა სალაქვაძეს, ციმბირში პური თუ იშოვებო?

— პურიო?—დაიწყო სალაქვაძემ,—პური აუარებელია, ერთ კაეიკად იშოდნენ მოგცემენ, რომ ერთ დღეს ვერ შესჭამო!

— ხორციო?—ჰკითხა გიორგიმ.

— ხორციც ლეშედ (ბლომად) არისო,—სთქვა სალაქვაძემ—ხარისა გინდა, ძროხისა გინდა, ნადირისა თუ შველ-ირმისაო, აუარებელიაო!

— ღვინო?

— ღვინო არ არის, მაგრამ არაყი—რამდენიც გინდაო!

— ვაიმე, ვაიმეო!—წამოძახა გიორგიმ—ეს რა მითხარიო? ქვეყანა იგი ყოფილა და ციმბირი—ლესოური, აქ ხომ არც საქმელია და არც სასმელიო! აქ რა მოგარბენინებდა, ისეთ ქვეყანაში თუ იყავიო?

გიორგის ცრუმორწმუნეობა არ მოსდგამდა. ერთხელ, ჯერ კიდევ ბავშვობის ასაკს არ აცილებული, მივედი მასთან. ეზოში დავინახე ხარები და ძროხები. გიორგი ოზურგეთში წასასვლელად ემზადებოდა. გამომელაპარაკა:

— ასეა, ღმერთი გვეწყრება, ჰირი გაჩნდა; ერთი ძროხა ქე მომიცვდა, ეს ხარებიც დამეხოცება; ამ ცხენსაც წელკავი დაემართა, მომიკვდება.

— შე უბედურო — წაედავა ცოლი ეფემია გიორგის,—ყველაფერს რომ ცუდს ახსენებ, მოვა მაი ცუდი, აბა მაშ რა დაგვემართებაო?

გიორგი მე მომიბრუნდა:

— ქალი სულელია, ბიძია! შენ ოქროს იცნობ? ოქრო გინახავსო?

— როგორ არა — ეუპასუხე შემკითხველს, — ოქროს ფულიც მინახავს და ოქროს ნივთიც მეთქი.

— აბა, არ ახსენო, — მითხრა გიორგიმ, — თორემ მოირბენს აქაო!

გიორგი, თუ შინიდან მიდიოდა სადმე, ცოლს ავალებდა ხოლმე, თუ რა და რა საქმე გაეკეთებინა სახლში. სწორედ იმ დღესაც გიორგიმ, როცა ჰირი-საგან მოსალოდნელი ზარალი ჩამოთვალა, ცოლსაც დავალება მისცა, თუ რა გაეკეთებინა და ისე გაუყენა ცხენი ოზურგეთის გზას. არ გასულა დიდი ხანი, რომ გიორგიმ უკან მოაბრუნა ცხენი. „ეფემია, ეფემიაო!—დაუძახა ცოლს,— დამავიწყდა ვერ გითხარი ესა და ესაც გამოიკეთეო“. კარგო!—უპასუხა მეუღლემ მეუღლესა და გიორგიმ ცხენი ისევ ოზურგეთის გზას გაუყენა. ენახოთ და პატარა ხანს უკან ისევ არ მოაბრუნა ცხენი? ამგვარი ფანდი ორჯელ გაიჰეორა კიდევ. უკანასკნელი მობრუნებისას ასე მიმართა ცოლს: დამავიწყდა, რომ შენ გაკეთების მაგივრად ვაფუქება იცი საქმისაო; არც არაფერი გამოიკეთო და არც არაფერი წამიხდინო.

როდესაც კი გიორგი მიდიოდა სადმე მარტო, ქვეითად იქნებოდა თუ ცხენით, ხელს აქნევდა და თავის თავს ელაპარაკებოდა თითო რამ საქმეზე. ჩინოვნიკებს, მოხელეებს „ხელმწიფის მოჭამაგიერებს“ ეძახდა.

ერთ ხანს ოზურგეთში გვარდიის პოლკოვნიკი ოტია დადიანი ეწეოდა მაზრის უფროსობას. გიორგი მივიდა თურმე საქმეზე მასთან სახლში, დილის ათ საათზე. „კინაზს სძინავსო“, უთხრეს დადიანის სახლისებმა. გიორგი ერთი საათის შემდეგ კიდევ მივიდა. ჯერ არ ამდგარაო, ახლაც ასე სთქვეს სახლისებმა. ბოლოს, როგორც იყო, ნახა გიორგიმ მაზრის უფროსად ქცეული პოლკოვნიკი დადიანი და დაურიდებლად დაუწყო ლაპარაკი: „არა, არაო, უთხრა

დადიანს, — მე დადიანთან კი არ მოვსულვარ, მე ხელმწიფის მოჭამაგირესთან მოვედიო; ეს რაფერი მოჭამაგირე ყოფილხარ, სულ გძინავსო? დადიანს შეშენის ქორი, მიმინო, მაძებარი, ძალღები და ლხინიო; აქ კი ჩვენ საქმის კაცი გვინდაო!“ ოტია დადიანი უსმენდა გიორგისა და გულიანად იცინოდა, სათაკილოდ არ მიიჩნევდა ვაგონილ კიცხვას.

მაზრის უფროსებში გიორგის ყველაზე უფრო გერარდი მოსწონდა, რაკი ავაზაყებს სასტიკად სდევნიდა და სინილას უწყვეტდა გურიში. გერარდი კოჭლობდა. ქართველს სიძედ ვახდომოდა. გიმნაზიაში ჩემი ყოფნისას ქუთაისში მოსახურებდა, საგლებო „პრისუტსტიეის“ წევრობას ეწეოდა.

მე გიორგის ვუყვარდი, რაკი სხვა ბავშვებივით არ ვიქცეოდი და არ ვაწუხებდი, არ ვეტანებოდი მის ხეხილსა და არ ვკრეფდი; ბაღში ხილის დაკრეფას და ჰამას გიორგის მეტი არაეინ უშლიდა ბავშვებს მაშინ გურიის არე-მარეზე. რაკი კოჭლი ვიყავი, გიორგი გერარდის მეძახდა; ისეთი (გერარდისებური) კარგი კაცი გამოვაო, ამბობდა ჩემზე. პირადად მე კი მეუბნებოდა: ჩემ შეილს ჰკუა ასწავლო. თუ ვეტყოდი, ჰკუას ის უნდა მასწავლიდეს, შენი შეილი ჩემზე ორჯელ ხნით მეტია-მეთქი; პასუხად ეს მესმოდა მისგან: ჰკუა, ბიძია, ხნიერობით კი არ არის, ღვთის წყალობით არისო.

ერთხელ გიორგის შეენიშნა, რომ ერთი ახალგაზრდა სტყუოდა და ღმერთს ფიცულობდა; ამბობდა, ეს საქმე ასე იყო. გიორგიმ ჰკითხა იმ ცრუს, ღმერთს რომ ფიცულობ, იცი ღმერთის გვარიო? არ ვიციო, მიილო პასუხად გიორგიმ. ეს რომ გაიგონა, მოპირდაპირეს უთხრა, მე კი ვიციო, ღმერთი გვარად მართალაძეა და შენ კი ტყუილზედ ფიცულობო.

ქალებზე გიორგი კარგი აზრისა არ ყოფილა საერთოდ და კერძოდ თავის ცოლზედაც, ეფემიაზე, რომელიც, როგორც უკვე აღვნიშნე, ჩიწებული ადამიანი იყო, საუსებო მეოჯახე, შვილების კარგი აღმზრდელი, მათთვის თავდადებული და კაცთმოყვარე. გიორგი ამბობდა ხშირად, ჩემი ოჯახი ეფემიამ დაავსო, სულელი შვილები გამიკეთაო; ქალებმა გათხოვება არ მკითხეს, ვაჟები აბღლებია, ამპარტყენები, ჩემი არაფერი ესმითო. ერთხელ რაღაც საქმეზე გიორგი და მისი შვილი ერმილე ფოთში უნდა წასულიყვნენ. გიორგიმ უთხრა ერმილეს: შენ ხომ ხელმწიფის მოჭამაგირე ხარ, ნაჩაღნიკმა თუ ნება არ მოგცა, ისე წამოსელა არ შეგიძლიაო; მე მივალ, შენს ნაჩაღნიკს შევეხვეწები, ვთხოვ, ნება დაგართოს წამოსვლისო. ერმილემ იუკადრისა ეს და მამას უყვირა, არ გაბედო მაგისთანა რამეო; შენ ვინ გკითხავს ნების აღებას, მე რომ მეკადრება, ისე კიდევ წავალ და კიდევ წამოვალო! გიორგიმ შეხედა თვალში და ნელა უპასუხა: შენ რომ გეკადრება, იგი მომკლავს მეო; შენ კი, ბატონო, ციმბირი გეკადრებაო! (ამ ამბის წინეთ ერმილეს კონტრაბანდი გაეშვა და შენიშვნა მიელო უფროსისაგან).

როდესაც ეფემიას ავადმყოფობა ემართებოდა, მეუღლე ვერაფერ მანუგეშებლად ევლინებოდა. ეტყოდა ხოლმე:

— ეფემია, ავად ხარ: კარგი, კარგი, მოკვდები, სხვა ხომ არაფერი დაგემაართებაო?

— შე ოხერო, მე რად უნდა მოკვდე?—ეტყოდა ხოლმე ეფემია, — შენ ხომ ჩემზე უფროსი ხარ? ჯერ შენ უნდა მოკვდე და მერე მეო!

— არა, კი, რატომ არაო?—ეუბნებოდა გიორგი ცოლს პასუხად.—მეც მოკვდები, შენც მოკვდები! მოკვდეთ უნდა, ჩვენ გადასული ვართო!

გიორგი ხშირად ამბობდა, მე გადასული ვარო. ამაზე რომ ეტყოდნენ, რის გადასული, ამდენი შვილები გვყავსო, ის თავის მხრივ ამბობდა, შვილები უნდა ვარგოდენ და, თუ არ ვარგანან, ის ოჯახი გადასულიაო.

გიორგის ერთ ახალგაზრდა მეზობელს ქალი მოეყვანა. გიორგი შეკითხოდა იმ ახალგაზრდას, ცოლი შეირთო?

— დიახ. ბატონო, შევირთო!—ეპასუხა ახალგაზრდას.

— ვისი ქალი შეირთო?

— კვაჭაძისაო!

გიორგის ამაზე უთქვია:

— კაი, კაი, კაი! ყველა ქალის გვარი ჰქონიაო! არა, კი! რატომ, ყველა ქალი კვაჭაძეოა! (ამ ფრაზას ის გაიგებ, ვისაც გურულების გამოთქმა მოუსმენია).

გიორგისთან ლაპარაკი უყვარდა ეტლია ბებურიშვილს; უყვარდა მისი გაჯავრება და მისი პასუხების გამოწვევა. ერთხელ ეტლიამ შეაელო ხელი გიორგის ჭვარსა და მენდლებზე, ჩოხის გულზე რომ ეკიდა, და ჰკითხა: რა აზრია, გიორგი, ჭვარი და ამდენი მენდალი რომ დაგიკიდა, ვინ მოგცაო?—ვინ მომცა და ჭერი ღმერთმა და მერმე ხელმწიფემო, უპასუხა გიორგიმ ეტლია.—რის ღმერთი, რის ხელმწიფეო, უთხრა ეტლიამ, ბაზარში გიყიდიო!—შენისთანა სულელმა ღმერთი რომ არ იცოდეს, არ გამოიკვირდებო, —უთხრა გიორგიმ ეტლიას—მაგრამ ხელმწიფეს როგორ არ იცნობო? პეტერბურღში რომ პანდური გყრა და აქ გადმოგაგდო, ის ხელმწიფე არისო!

ეტლია ბებურიშვილი უნივერსიტეტიდან იყო დათხოვნილი არეულობაში მონაწილეობის მიღებისათვის, ცხოვრობდა გურიაში და ადვოკატობდა; რატომღაც ჰქუთაზედ შეიშალა. მოსარჩენად მიანდეს მღვდელ ჭორბენაძეს, რომელიც მაშინ გურიაში უშლილების ექიმად ითვისებოდა. ექიმობდა ჭორბენაძე ამგვარად: მიაკრავდა ავადმყოფს სვეტზე ან ხეზე და სცემდა. საწყალი ეტლია ხუთ თუ ოთხ წელაწადს იმყოფებოდა ასეთი მკურნალობის არეზე, შემდეგ კი ცოტა მობრუნდა. ავადმყოფობისას თუ დაკარგა მთლად ლაპარაკის უნარი, ახლა, როგორც ბავშვმა, თანდათან აპოიდგა ენა. როდესაც ჭორბენაძის მკურნალობისაგან გაათავისუფლეს ეტლია, ეკლესიაში შეიყვანეს და ხატებს ავთხეიეს. ამის მნახელი, ჩვენი თანამოგვარე გიორგი მოვიდა ბიძაჩემთან და უთხრა: უბედური ეტლია, წინათ ამბობდა, ღმერთი არ არისო და ახლა კი ეხვეწება, მოპარჩინეო; რაე-ლა მოარჩინაო? ეს ექვი გაცრუედა: ეტლიამ მთლად დააღწია თავის ავადმყოფობას და ცოლიც შეირთო, თაყაიშვილიც ქალი, და შვილიც დატოვა. დანატოვარი წაპოიზარდა, კარგი ყმაწვილი დაღვა, მაგრამ, როგორც მაცნობეს, ისიც სულით დაავადდა შემდეგ.

ზევით უკვე აღვნიშნე და ახლაც ვიმეორებ (მხოლოდ სხვა სიტყვებით), რომ გიორგი მადიდებელი იყო ღმერთის და ხელმწიფისა; ჭავრობდა. როცა კი გაიგონებდა მათ უდიერად მოხსენებას. დიდად ჰკიცხავდა ალექსანდრე მეორის მკვლელს; რატომღაც ჰგონებდა, რომ მკვლელს თვითონ უნდოდა ხელმწიფობა და იძახდა: ეს ხელმწიფე რომ მომიკლა იმ კაცმა, მერმე მკითხა, თვითონ იმას თუ ავირჩევდი ხელმწიფედო? გიორგის გაგონილი ჰქონდა, რომ სათათრეთში თუ ვინმე ჰქლავდა ხელმწიფეს, თვითონ იქვრდა ტახტს თავისი მსხვერპლის ნაცვლად. გიორგიმ იტირა, ალექსანდრე II როცა მოკლეს.

ალექსანდრე მესამე რომ გარდაიცვალა, შაშინ ოზურგეთის მაზრის უფროსობა ებარა ალშიბაიას, რომელსაც დიდი ფორმალისტისა და ყურმოკრილო ჩინოვნიკის იერი დასცემდა. ეს კაცი ეწვია ლეხურს ხალხის დასაფიცებლად. ლეხურელებმა ჭვარხედ თავი მოიყარეს. ალშიბაიამ უბრძანა ყველას, ხელი აეწიათ ფიცის თქმის დროს. გიორგიმ ხელი არ ასწია. ალშიბაიამ გაიკვირვა და უთხრა გიორგის, შენ ჩინოვნიკი ხარ, მაგალითი უნდა იყო სხვებისათვის და ხელს კი არა სწევო?

— არა, არა, ჩემო ბატონო!—წამოიძახა გიორგიმ—მე ვერ დავიფიცებ და ნურც დამაფიცებო..

— რატომ?—იკითხა ალშიბაიამ.

— იმიტომ, რომ ვიბრძნით (უღდალ მაქვს და ცდილით)!—სთქვა პასუხად გიორგიმ.

ალშიბაიამ ვერ გაიგო გიორგის ნათქვამი სიტყვა და მოითხოვა მისი განმარტება. ალშიბაიას სურვილი აუსრულეს. გიორგიმ თავისი განაგრძო: ვისაც მე შეეფიცე, ის ან ახირებულად მოკვდა, ან მომიკლესო. ნიკოლოზ პირველს ხელმწიფე სჯობდა რომელიმე? ეს ჭვარი და მენდლები იმან მომცაო, შევფიცე და თავი მოიწამლაო (გურიანში სჯეროდათ, რომ ნიკოლოზ I-მა თავი მოიწამლა, რადგან ყირიმის ომი წააგო); ალექსანდრე II ჩინებული ხელმწიფე იყო, ჩემი მწყალობელი, ეს ჩინი მან მომცა და ის კი მოკლესო; მეჩვე ალექსანდრე III მღვეს ჰგავდა და ასე ადრე გარდაეცვალაო. ახლა, თუ იმის შეილს დავუფიცე, ან უღროოდ მოკვდება, ან მომიკლავენ და, შენი ქირიშე, მე ნუ დამაფიცებო.

— რას ამბობ, გიორგი, რას მოპყლიხარო?—უთხრა ალშიბაიამ უცნაურად მოლაპარაკე ადამიანს—როგორ გეკადრება?! ასწიე ხელი, თორემ ხელმწიფის მოლაღატედ ჩაითვლებიო!

— აბა, კაი, კაი, თუ მოკლან ან მომიკვდეს, პასუხი შენ აგეო!—უპასუხა გიორგიმ მაზრის უფროსს—მე კი ჩემი მითქვამსო.

ჩემი სტუდენტობისას ერთხელ გურიანში საზაფხულოდ მივედი. გიორგიმ მკითხა, ვინ არის ის, ხელმწიფეს რომ არ აყენებს, რა უნდაო? ისინი სოციალისტები არიან-მეთქი, ვუპასუხე შემკითხველს—ამბობენ, ხელმწიფე და მისი ჩინოვნიკები მთელს სახელმწიფო ქონებას კამენ და ანიავებენ-მეთქი; ისინი იმ აზრისანი არიან, რომ ეს ქონება ყველას უნდა გაეყოს და ისეთ საწყალ კაცს, როგორც შენ ხარ, წილი უნდა ხვდეს-მეთქი.

— უაჰე, უაჰე! რა მითხარიო ეგა!—წამოიძახა გიორგიმ და გაჩუმდა. ბოლოს, ცოტა ხნის უკან, მითხრა—იცი, ახლა მე მისკენ ვარ!

— ვისკენ-მეთქი? ვკითხე.

— იმისკენ, აი ხელმწიფეს რომ არ ასვენებსო!—მიპასუხა გიორგიმ—აჰ კაცმა ხომ ჩემი ოჯახის პატრონი არ გამხადაო! მე რაღაც ჰადი მქონდა, წისქვილიდან შემოსავალი, ნახევარს ეკამდი, ნახევარს ვოტკად გამოვხდიდი, ერთს მე დავლევდი, ერთს ეფემიას დავალევივინებდი და ქე ვიყავით ორივე აკროპინებულიო!

მართლაც გიორგი სულ მთვრალი გვხვდებოდა, როცა არაყს ხდიდა, და სულ მღეროდა.

ჩემსა და გიორგის შორის მომხდარი ეს საუბარი ხშირად მახსენდებოდა შემდეგ, როცა ჩვენში სოციალ-დემოკრატიზმა გაჩნდა და პროპაგანდაში მთელი გურია ამოძრავა.

გიორგი რევოლუციის წინ გარდაიცვალა და თავისი, ალშიბაიასთან ნათქვამი წინასწარმეტყველური სიტყვის ასრულებას ვეღარ მოესწრო.

გიორგი ხშირად დადიოდა ბიძაჩემ ერდიშელთან. ერდიშელი კეთილი კაცი იყო და გიორგის მოსწონდა. ხშირად შეუჩივლია მისთვის ერდიშელს და გამოუთქვამს თავისი უკმაყოფილება თავის შვილებზე.

ერდიშელის შვილები ხშირად აჭაერებდნენ გიორგისაც და, რა თქმა უნდა, არც მას მოსწონდა: აეგები იყვნენ. ერთხელ მოვიდა გიორგი ერდიშელთან და დაიჩივლა, მარჯვენა თვალი მტკივაო. ერდიშელის შვილმა მიხაკამ ამაზე უთხრა, ნეტავი მეორე თვალიც დაგვესებოდეს, დიდად გამეხარდებო! გიორგიმ ნელის ხმით უპასუხა ჩემ ბიძაშვილს: ბიძია, თვალს რას ერჩი? თვალში ქე მომწონხარ, ყური დამმსებოდა, ის სჯობდა, შენი გლახა საქმეები რომ არ მსმენოდაო!

ერდიშელის მეორე შვილი შალვა ოზურგეთის სკოლაში სწავლობდა, მაგრამ ზარმაცობდა და შემდეგ კლასში ვერ გადავიდა. იმ დროს მასწავლებლობდა ერთი ქიქოძეთაგანი, რომელიც კარგადაც ასწავლიდა და კარგი ადამიანიც იყო. შალვა საფანტიანი თოფით გამოეკიდა ქიქოძეს მოსაკლავად. მოხდა ეს ამბავი ოზურგეთის მოედანზე. ავის განმზარაზველ მოწაფეს ხელი შეუშალეს, დაიჭირეს შალვა და მამას გაუგზავნეს სოფელში; სკოლიდან დაითხოვეს და ამით დასაჯეს მხოლოდ, როგორც მცირეწლოვანი. ბიძაჩემთან მოსულმა გიორგიმ წყნარის ხმით ჰკითხა შინ დაბრუნებულ შალვას: რა ამბავია, ბიძია, რომ თოფით გამოჰკიდებხარ ვიღაცასო? ასეთი პასუხი მიიღო მისგან: დიახ, გამოვეკიდე, მასწავლებელი ქიქოძე უნდა მომეკლაო, მემტერებოდა და შემდეგ კლასში არ გადამიყვანაო. გიორგიმ წყნარივე კილოთი უთხრა შალვას: კი, მარა, ბიძია, კლასიდან კლასში გადასვლა მე სწავლით გამიგონია, თორემ თოფით დათულიე უნივერსიტეტს გაათავებდაო! (დათულიე სურგულაძე სოფელ მაკენეთიდან იმ დროს ფირალად იყო გავარდნილი და მთელ გურიას აწუხებდა, ვერა მოუხერხეს—რა იმ კაცს, ვერც დაიჭირეს, ვერც მოკლეს; საქმე მიანდეს ივანე ღუმბაძეს; მილიციის მთელი ასეულით დაუწყვო დევნა ივანემ იმ ფირალს, დიდხანს გასტანა დევნამ და ბოლოს, როგორც იყო, დათულიე შეტაკების დროს მოკლეს).

გიორგი, საჭიროების მიხედვით, მოისურვებდა და ბრძნად დაგანახებდა თავს, მოისურვებდა და—აბდალად. იგი თავისთვის საჭირო ადამიანს ისე აქებდა ხოლმე პირში, რომ სულ თავბრუს ასხამდა; ზურგთ უკან კი აგინებდა კიდევაც ან ცუდად იხსენიებდა.

კოწია თაყაიშვილი დიდ პატიოსან კაცად მიაჩნდათ გურიაში. ერთხელ იგი მედიატორად დანიშნეს გიორგის საქმეში. გიორგის სიბრუნღე აღმოაჩნდა და კოწიამ საქმე წააგებინა. გიორგიმ მამიდაჩემთან უკმაყოფილება გამოთქვა კოწიას თაობაზე და მამიდაჩემისაგან ასეთი სიტყვები გაიგონა: ასე იცი შენ, ვერავის ვერ ეწყობი, ვერც ცოლსა და ვერც შვილს. კოწია კი პატიოსანი კაციო. გიორგიმ ამაზე შემდეგი რეპლიკით უპასუხა მამიდაჩემს: რის პატიოსანიაო? არ შეუძლია, თორემ ჰკაცხენს მოიპარავო! არც ეფემიასთან არის ჩემი გაუტანლობა მართალი, მე და ეფემია ახლა შაქარივითა ვართო!

ვთქვი კიდევაც, რომ გიორგის მე ვუყვარდი, მაგრამ ჩემმა ძმამ ნიკოკიამ ერთხელ განგებ ჩემზედაც საყვედური ათქმევინა თურმე. საყვარელ ნაკაშიძია შვილს ხელმწიფის „კონვოის“ კომანდირობა ჰქონდა დაკისრებუ-

ლი და მასთან მისი ძმისწული ივანე ნაკაშიძე მსახურობდა. ბიძა-ძმისწული ერთად ცხოვრობდნენ პეტერბურგში. ეს ის ივანე ნაკაშიძე იყო, რომელსაც ბოლო დროს ქართველების კერძო კონსულს ეძახდნენ პეტერბურგში და რომელიც ყოველ ქართველს სამსახურს უწევდა და დახმარებაზე არავის უარს არ ეუბნებოდა. რუსეთისა და ოსმალეთის ომის დროს (1877—1878) საყვარელ ნაკაშიძის შვილი კავკასიის ფრონტზე მოქმედებდა და არზრუმში თუ ყარსში გარდაიცვალა სახაღით. მამას მისას, მამის უკვე ღრმა მოხუცობულს და კარგა ვამობენტერებულს, ნათესაებმა ჩააგონეს თითქოს მისი შვილის სიკვდილი ივანე ნაკაშიძის ბრალი ყოფილიყო, მან ურჩია ომში წასვლა, და ბევრი რამ სხვა ქორიცი შეთხზეს. იმათ მიზნად ჰქონდათ, ხელში ჩაეგდოთ საყვარელ ნაკაშიძის კარგა დიდი მამული. სიბერისაგან საკმაოდ ჭკუაშეთხელებულმა საყვარელმა მოისურვა თავისი მამულის გაყოფა რვა მახლობელ ნათესავს შორის და მათში გიორგიც ერია. რაჟი სამკვიდრო მამულის გადაცემა არაპირდაპირი მეგვიდარეებისათვის არ შეიძლებოდა, საყვარელმა თვითუკულს იმ რვათაგან ათას-ათასი მანეთის ექვსილი დაუწერა და მისცა, როგორც მათგან ოდესღაც ვალის აშლებმა. ის ექვსილები ნათესაებმა წარადგინეს სასამართლოში, საყვარელ ნაკაშიძეს ათქმევიანეს, ამათი ვალი მმართველსა და მთელი უძრავი მისი ქონება თავის შორის გაიყვეს. იმ საქმის მოთავე საყვარელის მოურავი მახარაძე იყო. გიორგის ნაკლები მამული შეახვედრეს და, რასაკვირველია, ეს ამბავი არ ასვენებდა ჩემს თანამოგვარეს. საყვარელმა ნაკაშიძე გარდაიცვალა და გიორგიმ ივანე ნაკაშიძეს მიწაწერა, რომ თუ ივანე საჩივარს აღძრავდა, ის ჩადენილი საქმის ყველაფერ სიმართლეს იტყობდა და მამული დაუბრუნდებოდა საყვარელ ნაკაშიძის ომში გარდაცვალებულის შვილის ქალსა. ეს ქალი „სმოლნი ინსტიტუტში“ სწავლობდა და ივანე ნაკაშიძის მზრუნველობის ქვეშ იყო. გიორგიმ გაიგო, რომ მე ივანე ნაკაშიძის ნათესავი ვარ და ხშირად ვხვდები იმ ადამიანს პეტერბურგში და დამიწყო ხვეწნა, ივანეს ურჩიე, საჩივარი აღძრას საყვარელის მამულის თაობაზე და მე მოწმედ დამნიშნოსო. იგი იძახდა, მე მინდა, სასამართლომ კარგა დაგვექაპოს მომხიენებო; მე ვიტყვი, ამ პლუტებს ვინ მისცა ათას-ათასი მანეთი, რომ გაესესხებინათო; ეს სულ ტყუილია და არც მინდა ის ათასი მანეთი შემრჩესო. გიორგი რასაკვირველია, დარწმუნებული იყო, რომ ივანე ნაკაშიძისაგან ათას მანეთზე მეტს მიიღებდა.

გიორგი მე ხომ მთხოვდა და მთხოვდა, მაგრამ ჩემ ძმას ნიკოსაც ეხვეწებოდა თურმე, დამეხმარე, წერილი მიმიწერე ივანესთანო და სხვა... მე რა უნდა დაგეხმარო, ეთქვა ჩემ ძმას გიორგისათვის, მე ხომ პეტერბურგში აღარ ვარ და მერმე განა ექვთიმეს არ მიანდე ეგ საქმეო?!—ექვთიმეს სულ კი ვერ ენდობო—განემართა გიორგის ჩემი ძმისათვის,—ის ნიკოლოზ თაყაიშვილიო (ნიკოლოზ თაყაიშვილი ბაბუაჩემი იყო), ამბობს, კაცი კაცის მტერი არ უნდა იყოსო და ეს როგორ შეიძლება, კაცს მტერიც უნდა ჰყავდეს და მოყვარეცო! შემდეგ ნიკო, ჩემი ძმა, იცინოდა თურმე და ამბობდა: ვათქმევიანე საყვედური თუ არა ექვთიმეზედაცო?!...

გიორგი უთხოვენელად არავის სტოვებდა, თუ საჭიროდ დაინახვდა, ყოველ კაცს გამოიყენებდა და რაღაცას გააკეთებინებდა თავისთვის. რამდენჯერ უთქვამს კოწია თაყაიშვილი, ოცქერ დავიფიცე, გიორგის თავი არ მოვატყუებინო და არ დავეხმარო, მაგრამ ის ისე მომეჭყეოდა ხოლმე, რომ ყოველთვის მომიხმარდა კიდევ და მომატყუებდა კიდევო. ქებით თუ სხვა ხერხით,

გიორგი ჭერ ყველას გულს მოუგებდა და მერმე ისე სთხოვდა სათხოვარს. მა-
მიღაჩემმა მიაგმო ერთხელ: გიორგი მისულიყო ბიძაჩემთან კოსტანტინე თა-
ყაიშვილთან, რომელიც ერთი ათი თვის წინათ დაქვრავებულიყო, საყვარელი
ცოლი გარდასცვლოდა და ვერ მოენღებინა ასეთი დანაკარგი. გიორგი?
თურმე ჭერ მიუხამძიმრა, ცრემლები გადმოყარა და უთხრა: ბიჭო, რაჟა ხარ
ცოცხალი ამისთანა შესანიშნავი ცოლი რომ გარდაგეცვალაო? თქმა არ უნდა.
ბიძაჩემი ატირებულა და გიორგისაჲ კიდევ კარგა ცრემლი გადმოუყრია. ტი-
რილით რომ გული მოუოხებიათ ორივეს, გიორგის უკითხავს წყნარად ბიძა-
ჩემისათვის: იგი შენი ცხენი სახლშიაო? ბიძაჩემს ეპასუხნა, სახლშია ის მგლის
არჩივიო.—ერთი ოზურგეთში ჩასასვლელად ვერ მათხოვებო?—შეკითხებო-
და გიორგი.—მიირთვი, ჩემო ბატონოო,—ეთქვა ბიძაჩემს გიორგისათვის (აქ
უნდა შენიშნო, რომ გურულ შამაკაყებს ცხენის თხოვება არ უყვართ; ასე
ამბობდნენ ხოლმე, გურული უფრო ადვილად ცოლს გათხოვებას, ვიდრე ცხენ-
საო). მთელი ეს ფანდი, შამიდაჩემის სიტყვით, გიორგის მოუხმარია მხოლოდ
იპიტომ, რომ ცხენი ეშოვნა.

—გესმისო?—მითხრა მამიდაჩემმა,—როცა უნდოდა, ამ სისხო კურცხალს
გადმოყრიდაო. იესე გურიელი რომ მოკვდა (მისი ცოლი დადიანის ქალა
იყო, ნინო), იქ მისულმა გიორგიმ მიატირა, ვაი, ეგი, იგიო! მერმე შინ დაბრუ-
ნებულმა თქვა: მიგვეცვალა ერთი ავაზაკი, გეიწმინდა გურიას!

თუ გიორგი თვითონ ვერ მივიდოდა ვინმესთან, ბიქს გზავნიდა და თან არა-
გებდა, თუ როგორ უნდა ეთქვა დანაბარები.

ერთხელ გიორგისთან ვახშმად ვიყავი. ვახშმის უკან გიორგის მოსამსა-
ხურე პატარა ბიჭი უნდა გაეგზავნა თავის მოზიარესთან, „სიშინდის სარჩი-
ელად“. ვახშამი დაგვიანდა.

—ახლა გამიშვი, წავალო! — მოახსენა გიორგის ბიქმა.

—წადი, მაგრამ აწი ვილა მივიღებ, გვიანიაო! — უპასუხა, გიორგიმ
მომხსენებელს. — ამას სიტყვა-პასუხით უნდა მობოდიშებამო: ასე უთხარი.
მებრალემა საწყალი გიორგი, მარტოხელი კაცია, კაცი მოხმარე არა ჰყავს-
თქო; ეფეშია დიდი კაცის ქალია, არაფერს აყეთებს-თქო; ერშილე სამსახურ-
შია, სიო პანსიონშია, იაგორ კორპუსშია (შვილები მისი) და რა ქნას საწყალმა
გიორგიმ, მებრალემა-თქო; ღმერთმა მისი ოჯახი დააქცია, ვინც მე იქ მიმიყ-
ვანა-თქო! ასე ყველაფერს თუ იტყვი, მივიღებნო.

5. ნადიროვის ამბავი

ფოთის სასწავლებელი რომ გავათავე და ლეხორში დაებრუნდი.
ზაფხული იდგა. გურულობა ჩაბმულიყო ჩიტ-ბაღობაში, მიმინოს ქერაში და
გამართვაში (დაგვეშავი) და მწყერაობაში. თვითონ ბიძაჩემებმაჲც, მათმა შეი-
ლებმაჲც და მეც დიდის გატაცებით მოვიკიდეთ ხელი ამ სპორტს. რთულ პრო-
ცედურას წარმოადგენდა ეს ამბავი: ჭერ ღაჲო უნდა დაგვექირა და გავვემარ-
თა; მერმე ჩიტ-ბადით საირაოზე უნდა გვეელო. მიმინო დაგვექირა, დაგვევეშა
და ბოლოს ამ გამართული მიმინოთი მწყერები უნდა გვექირა. ახლა ეს ყველა-
ფერი, მგონი, ისპობა გურიასი.

ლეხორი მაშინ საზოგადოდ არაჩვეულებრივ ადგილს წარმოადგენდა
მწყერაობისათვის. ამის საშუალებას იძლეოდა ლეხორსა და ოზურგეთს შო-
რის მდებარე ეწყერი, ბუჩქებიანი და ბალახიანი ადგილი, რომელშიც აუარე-

ბელი მწყერი იყრიდა თავს; ძნელად თუ სადმე სხვა სოფელში გამოიძებნებოდა ისეთი. იქ ვიქვრდით ლაყოებსაც: ლაყო იყვებება კალიით, კალია კი ამ ეწერს ბლომად მოსდებოდა. კალიას ორნაირს ნახავდით იქ: მოშავოს, კრიჭინის მსგავსს, „შავ კალიად“ წოდებულს და თეთრს, მოგრძოს, „გაიძვერად“ წოდებულს, ისრის ბუჩქებსა და თივაში მობინადოეს. ლაყოს სწორედ ყველაზე უფრო ეს გაიძვერა უყვარს. მესამეგვარ კალიასაც ნახავდით გურიაში, მაგრამ იშვიათად: იქ ჰქონდა მწვანე ფერი, გრძელი კისერი და გრძელი ფეხები; ვეძახდით „ირემა კალიას“. ამ ჯიშისას გურიაში ისე ხროვა-ხროვად ვერ შეხვდებოდით, როგორც იცის აღმოსავლეთ საქართველოში. ჩემს სიცოცხლეში მარტო ერთხელ მახსოვს გურიაში რომ „ირემაზე“ სთქვეს, „კალია მოვიდაო“; მაგრამ ირემაი კალიების მოსვლას ზარალი არ მიუყენებია ქირანახულისათვის.

ლაყოები ბუჩქიდან ბუჩქზე გადადიოდნენ და სდევნიდნენ მწერებს. ჩვენ ჯერ უნდა გაგვეჩინა უთეთრესი ლაყო, ე. წ. „ნარდი“, ე. ი. წლისაზე კარგა მცირე, რადგან კაპოტი არ ვარგოდა, ვერ იმართებოდა (იწვრთნებოდა). იმ ბუჩქის წინ, საცა ლაყო ჯდებოდა, მახეს (გურულად „სხაპს“) ვუგებდით. სხაპის ქვეშ ვსდებდით თრიისკულზე (ერთგვარი ბალახია) აცმულს კალიას, გაიძვერას. მერმე თვალში ამოღებულ ლაყოს აუქმევიდით ზოლმე თავისი ბუჩქიდან და ვაიძულებდით იმ ბუჩქზე დაჯდომას, რომლის წინაც სხაპი იდო. ლაყო დაინახავდა თუ არა სხაპის კალიას, მაშინვე ზედ დაფრინდებოდა შესაქმელად და ორივე ფეხით ებმებოდა სხაპში. ამგვარად გვივარდებოდა ხელში ლაყო. მერმე ტყვედ ჩავარდნილს ფეხზე ვაბამდით კედის ძაფს, რომელსაც მეორე წვერით ჯოხზე ვამაგრებდით. ჯოხზე გამობჰული ლაყო პირველ ხანს ჯოხზე დჯომას გაურბოდა, გაფრინდებოდა-გამოფრინდებოდა, გათავისუფლებას ლამობდა და, რაკი ვერას ხდებოდა, ჯოხზე ეკიდებოდა. როცა ურიგდებოდა თავის ტყვეობას, ჯოხზე ჯდომასაც აღარ ერიდებოდა. ჯოხს შეჩვეულს ლაყოს ჯოხით „პარმალის“ (აიენის) სვეტზე ვათავსებდით, მომალლოდ; სხვა გრძელი ჯოხით კი, ან ჩალამ-კალამით, კალიას ვაწვდიდით. ლაყო თავის ჯოხს სცილდებოდა და ფეტქას იწყებდა, ჩვენ კი იმ ჯოხს ვხსნიდით „პარმალის“ სვეტიდან, ლარისებური მიმართულებით ფეხებიდან ვაცლიდით ლაყოს და თან მოგვექონდა. ლაყო უკან მოსდევდა ჯოხს და ზედ ჯდებოდა, მაგრამ როცა ჯოხს შვეულის მიმართულებას ვაძლევიდით, ლაყოსთვის შეუძლებელი ხდებოდა ზედ ჯდომა და ისიც კვლავ ფეტქდა, სანამ ჯოხს ლარისებური მიმართულებით დაჭერილს არ დაინახავდა. ყველა ლაყომ ერთნაირად არ იცოდა ფეტქა: ზოგი მალე ეკიდებოდა ჯოხსა, ზოგი კი სულ ფეტქდა, სანამ ჯოხს ლარად არ დაიკავებდით.

ერთი კვირის განმავლობაში ტყვე იწაფებოდა და იმართებოდა ფეტქაში. ჭამა გაუთავებელი მოსდგამდა ლაყოს, ორ-სამ საათში ერთხელ მაინც უნდა დაგვეპურებია გაუმამლარი. კარგა გაწაფულს ლაყოს ხორცის ჭამას ვაჩვენებდით.

ლაყოს გაწაფვა მიმინოს დასაქვრი ბადისათვის წარმოებდა. ბადე იხმარებოდა კედის ძაფით ნაქსოვი, დიდრონთვალება. ბადის ასეთ თვალეში ადვილად ძვრებოდა მიმინოს თავი და ფეხები. ბადე სამკუთხედს წარმოადგენდა; კიდეებში ვუყრიდით წყვილს, წვერპოლუნულ თხილის ჯოხს. ჯოხებს მივადებდით ერთმანეთს და ამგვარად ორად ვკეცავდით ბადეს, ხოლო შუაში ვამარყუევებდით, რომ საჭირო დროს ადვილად შესაძლებელი ყოფილიყო მისი გამოსნა. ერთმანეთზე მიდებულ ბადის ჯოხებს შორის, შუაში ვათავსებ-

დით მესამე ჯოხს, რომელზედაც დაყო იყო მიბმული. დაყო ჯდებოდა ან თვისაზე, ან ბადის ჯოხებზე. ასე გამოწყობილ ბაღეს ვეძახდით ჩიტ-ბაღეს.

მიმინოს დანახვაზე ვშლიდით ჩიტ-ბაღეს ბუჩქთან და ვეფარებოდით ბუჩქსა და გრძელ ჯოხზე გამობმულს დაეოს, ბადის წინ გაწვილს, ფეთქას ვაწყებინებდით. შესწრობდა თუ არა თვალს, მიმინო დაეოს წამს გამოუქროლებდა ხოლმე კლანკებში ჩასაგდებდა. როცა მიმინო ბაღეში ებმებოდა, დაეოსთვის ფეთქა ისე უნდა ჩაგვეტარებინა, რომ იგი ბაღესთან ახლოს არ ყოფილიყო და საჭირო დროს სისწრაფით დაგვეგდო მიწაზე თავისი გრძელი ჯოხითურთ. თუ დაყო შეამჩნევდა თავისაკენ გამოშურებულს მიმინოს, ფეთქას თავს ანებებდა, ჭიკჭიკს იწყებდა და ჯოხზე ეკიდებოდა. ამის დამნაშავე მიმინო ბაღეში აღარ ხედებოდა, და ბადის თავს, ან ბადის წინ გადაივლიდა ხოლმე. ამაზე ვამბობდით, „მიმინომ შეგვიხვიაო“. რომ ასეთი ამბავი არ გამოვრებულყო, ხშირად დაეოს პატარა ფორებს უკეთებდით გვერდებიდან. ამ ფანდით დაეოს თვალის წრეში მისი ხშირი ჩაფეთქებისას მისი ჯოხი-ლა იყო მოხვედრილი და ზურგითუკან მიმინოს დანახვის შესაძლებლობა აღარ ჰქონდა. ჩაფეთქება კიდევ ჰქვიოდა შემდეგ ფანდს: დაეოს ჯოხს წარამარა ვაძლევდით ლარულ მიმართულებას, წარამარა ფეხებიდან ვაცლიდით, რომ მუდამ ჯოხზე წამოჭდომის მიწრაფება ჰქონოდა და აქეთ-იქით მიხედვნიხედვის საშუალება მოსპობოდა.

ლესოურს საუცხოვო ადგილები ჰქონდა მიმინოს დასაქერად. ერჩეოდა ორი საირაო, ორი გორა: ერთი—„გორმაღალი“, მეორე — უფრო დაბალი და ეკეთესი. გორები კარგა ფართო და კარგა ღრმად მდებარე დაბლობით იყვნენ დაშორებული ერთმანეთისაგან. ორივე გურია-აქარის მთის სამხრეთ კალთაზე უდო. მათი მრგვალი თავები მოდებული იყო ბუჩქებით, ისრითა და გვიძრით. შესანიშნავ გადასახედ ადგილებს წარმოადგენდნენ, იქიდან თვალწინ ეშლებოდა ადამიანს მთელი გურია და შავი ზღვა—ციხის ძირიდან ფოთამდის; თვითუ-შლი „ფელუკა“ მოჩანდა ზღვაზე.

15 აგვისტოდან ძველი სტილით (მამასადამე, მარიამობიდან) იწყებოდა ირაო⁵. ეს აგვისახავს ჩვენი მონადირე ფრინველების გადასახლებას თბილ მხარეებში. მარიამობიდან იშლებიან და სტოვებენ ჩვენ ქვეყანას: ჭაჭა, მიმინო, ქორი, ცულქორა, შავარდენი, თვალშავი, მარჯანი, ფორლული და სხვა. ყველა ესენი პირდაპირ კი არ მიფრინავენ, არამედ ხშირად მომალდობ რგოლს. წრეს ჰკრავენ და ტრიალებენ. ამაზე ამბობენ ჩვენში, „ირაობსო, ირაოდ დაიარებო“. ირაო ჩერდება ლესოურში, ზევით მოხსენებულ ორ გორაზე. რასაკვირველია, მიმინო იქ ხშირად უიროდაც მიდის, უფრო მაშინ, როცა ღრუბლიანი ამინდია. ირაო ღრუბლიან ამინდში კარგა დაბლა-დაბლა მოდის, გადაწმენდილია ცა და — ირაოც მაღლა-მაღლა მოდის.

ჩვენ გვიზიდავდა უფრო დაბალი საირაო. იქ ვაკეთებდით ქოხს, ან არსებულ ბუჩქს ვიყენებდით ქოხად: ქოხი უნდა ბუჩქს ჰგვანებოდა; ან ახლო-ახლო შტოებს ვრგავდით, ბუჩქის სახეს ვქმნიდით და მას ვეფარებოდით, რომ მიმინოს არ დაენახვოდით.

დაბალ საირაოზე ყველა სათვალთვალ ადგილი ერთნაირი ღირსებისად არ ითვლებოდა: იყო მეტად გამოსადეგი, იყო ნაკლებ გამოსადეგი. ვინც ადრე მიდიოდა, ის იჭერდა უკეთესს სათვალთვალ ბუჩქიანს თუ ქოხიანს ად-

⁵ საბას მიხედვით, ირაო—დიდ-დიდნი ფრინველნი“.

გილს. მაგრამ ამინდი თუ იცვლებოდა, საუკეთესო ქოხი—ბუჩქი. უამინდობას უფარგისი ხდებოდა სათვალთვალოდ.

მე, როგორც ყველა ჩვენი გვარისა—ბიძები, ბიძაშვილები და სხვა თაყაიშვილები—გატაცებული ვიყავი მიმინოს ჭერის სპორტი. მარტო ახალგაზრდები კი არა, ხანში შესული ბიძაჩემებიც საიარაოზედ სიარულს, მიმინოს მართვას და მწყერობას დიდ დროს და ენერგიას ახარჯავდნენ. ეს სპორტი მარტო გასართობ ხასიათს ატარებდა და ამიტომ ამ საქმეს ბევრნი არ მისდევდნენ, როგორც მათთვის უსარგებლოს, უშემოსავლოს. მე ყოველთვის საუკეთესო ღაჟო მყავდა გამართული, ბაღეც კარგი მქონდა და დახელოვნებული ვიყავი ჩიტ-ბადობაში, მიმინოს ჭერაში. მაგრამ, როდესაც იოსებ თაყაიშვილი მივიღოდა ამ საიარაოზედ, ჩემი ჩიტ-ბაღე იმისათვის უნდა მიმერთმია, პირადად კი უფრო ნაკლებად მფეთქავი ღაჟოთი დავემყოფილებულიყავი. თუ რამდენად ძლიერ იყო გატაცებული იოსებ თაყაიშვილი საიარაოთი, ამას გვეუბნება ჯერ მისი იქ ჯარბად ხშირი სიარული, მერმე და სახლში თუ წარამარა ლოგინზე წვებოდა, საიარაოზე მუდამ თავშიშველი ფეხზედ იდგა, მიმინოს გაჩენას უთვალთვალებდა. იაგორ თაყაიშვილი, როგორც შეეფერება ექიმს, გაცილებით დინჯი იყო, მაგრამ მასაც უყვარდა ჩიტ-ბადობა და ჩვენთან ერთად დაიარებოდა საიარაოზედ. განსაზღვრულ გემოვნებას მისდევდა: უნდა გენახათ, როგორ აღამაზებდა თავის ქოხსა და მის არემარეს, სადაც მისი ჩიტ-ბაღე იდგა გაშლილი; ამბობდა ხოლმე, მიმინოს ეს გალამაზებული ადგილი უფრო მოეწონება და აქეთ წაპოვაო. ჩვენ ეს თქმა სასაცილოდ გვქონდა აგდებული: მიმინო უფრო იმ ადგილას ეტანებოდა, რომელსაც ბუნების იყრა არ დაქარგოდა.

აქ უნდა ვთქვა ერთი რამ: გურულები ასე არიან გატაცებული მიმინოს ჭერით, წვრთნით, მისი ნადირობით და გასაოცარია, რომ მათ შორის არა კაცს არ უნახავს არც მიმინოსი და არც ქორის ბუღე. ჭაჭა ხომ აუარებელი მოდის და ირაობს გურიაში, მაგრამ სად იჩეკება ან საიდან მოდის, არ ვიცი!

საუკეთესო ჩიტ-ბადობა ჩვენ სოფელში იცოდა სიმონ ბებურიშვილმა და მერმე კი მე გამოვიარდა სახელი: მეორე მეჩიტ-ბადეს მეძახდნენ. ერთხელ სიმონმა დაინახა, თუ როგორ გადმოვიტაცე იმის მხარეზე გამოჩენილი მიმინო ჩემსკენ. ეს, ჩემ მსხვერპლად ქცეული ფრინველი, ჩემ ჩიტ-ბადეს ღაჟოს გვერდიდგან მოადგა. სიმონ ბებურიშვილი შეწუხდა ამით. ასე ეგონა, მიმინო ღაჟოსაც ჭეანგსა ჰკრავდა და ბაღეშიაც არ გაეხმებოდა. მაგრამ ღაჟოც გადაეარჩინე, ბაღეს წვერი წამოვკარი და მიმინოც დავიკირე. სიმონმა დიდად გაიოცა, როცა ეს ჩემი მოხერხებულად გაკეთებული საქმე დაინახა და ყველას უთხრა: „ვერაგინ მაგ მიმინოს, ღაჟოს გვერდიდან მოსულს, სხვა ვერ დაიჭერაო“.

სიმონ ბებურიშვილს მეჩიტ-ბადეობა მოსდგამდა, ბიძაჩემს კოსტანტანს თაყაიშვილს კი ბაზიერობისა ჰქონდა დიდი უნარი. მიმინოს გამართვა, ჩაბურცვა და მწყერობა პირდაპირ მის საქმედ იყო გადაქცეული. ეს ბიძაჩემი ძველ-ღროში რომ გაეჩინა ღმერთს, უსათუოდ ბაზიერო-უხუცესი იქნებოდა. ჩემმა ძმამ მასზე სთქვა: „თვალები თვითონაც მიმინოს უგავსო!“.

ბაღეში გაბმულ მიმინოს ავიყვანდით და ვხამლავდით, ე. ი. ფეხებზე ვაბამდით მემის ზონრებს, თითო-თითოს, და მხარ-მკერდზე ვუკეთებდით ნარმის ან შიტკლის სალტას, სამხრედ წოდებულს. მიმინოს თვალს ვუხვევდით ძაფით, რომ ჩვენი დანახვა არ შესძლებოდა და ხელზე დასმულს აურ-ზაურად არ

აეტეხა. შიშველ ხელზე არასდროს არ ვისვამდით: გვექონდა მეშის სახელური, რომელიც იწვებოდა ცერზე ჩამოსაცემლით და გვეწვდებოდა მაჭამდე; სახელურით ცერი იყო გაკაწვრისაგან დაცული; მიმინოს მხოლოდ ცერზე უხდებოდა ჯდომა; დანარჩენ თითებს, მომუტულო, გაკაწვრა არ მოელოდათ. სამხრე სალტას იმიტომ ვუკეთებდით მიმინოს, რომ ხელიდან გადავარდნისას წელი არ გადასტეხოდა. სახლში მოყვანილ ტყვეს ღამე თვალებს ვუხსნიდით და ხშირად ღამეს ვუთევდით, რომ მიმინო ხელზე ჯდომას შეჩვეოდა. მთელ კვირას გრძელდებოდა ასეთი ამბავი და ხალხს შეჩვეული მონადირე ფრინველი უკვე ხელიდან ისე ხშირად აღარ ვარდებოდა.

მიმინოს ვარჩენდით ვარიების ხორციით. ხორცის მიმწველი მას მყუდრო. კუთხეში ათავსებდა, რომ ხალხი არ დაენახა და თამამად ეჭამა თავისი კერძი. თანდათანობით ხელზე ჯდომას შეჩვეული მიმინო უფრო თამამად შეექცეოდა ხოლმე საქმელს. ორი დღის უკან მიმინოს პირდაპირ კი აღარ აძლევდნენ საქმელს, არამედ ქანდაკაზედ სვამდნენ, ცოტაოდენ მოშორებული ადგილიდან ანახებდნენ ხორცს და უქნევდნენ მეშწამოცმულ ხელს. ხორცის დამნახველი მიმინო გადმოფრინდებოდა ხოლმე ქანდაკიდან და ხორციით მიმბირებელს ხელზე აჯდებოდა. ქანდაკიდან გადმოფრინის მანძილს თანდათან ადიდებდნენ, რომ მიმინო კარგა შორიდანაც გადმოფრინილიყო და ხელზე დაქდომამი გავარჩიშებულიყო. როგორც ვთქვი, ღამეები გავკითხვია ტყვე ფრინველის გამართვამი. გვიდოდა მთელი კვირა და მიმინოს ახლა უკვე ხეზე სვამდნენ და იქ მჯდომარეს უქნევდნენ ხოლმე ხორცს. მიმინო ხიდან გადმოფრინილი და ხორცის დამნახველის ხელზე დამქდარი, გამართულად გვევლინებოდა და შესაძლებლად მიგვაჩნდა მისი „ჩაპურება“. ჩაპურება ჰქვიოდა მიმინოსაგან პირველი მწყერის დაქვრისათვის მის კარგად გამოკვებას ვარიის ხორციით. თავი და თავი ის იყო, რომ მიმინოს მწყერი არ გაქცეოდა, ადვილად დაეჭირა და ჩვენ კი დიდი სიფრთხილით იმ დაქვრილი მწყერით ჩაგვეპურებინა. ამ ჩაპურებაშიც დახელოვნებული გამოდიოდა კოსტანტინე თაყაიშვილი, რომელმაც იცოდა კარგი „მიტაეება“. ეს ნიშნავდა: მიმინოს კარგად გადაშვებას ხელიდან, მის წინ მაძებარი ძაღლისაგან მწყერის ახლო აფრენას და მისგან მწყერის ადვილად მიწევენასა და დაქვრას.

მიმინო ერთი მწყერის დაქვრიდან მრავალი მწყერის დაქვრაზე გადაწყავდათ თანდათანობით. სხვადასხვა ზნე სჭირდა ამ ფრინველს. ზოგი მიმინო, მწყერს რომ დაიქვრდა, ახლოს კი არა, შორს ჯდებოდა, კაცს ერიდებოდა და როცა კი მიმტაეებელი უახლოვდებოდა, მწყერი ერთი ადგილიდან სხვა ადგილას გადაწყავდა. მასთან მისვლა სიფრთხილით და ნელი ნაბიჯით უნდოდა. ზოგი მიმინო „მკომპლავი“ იყო, ე. ი. მწყერს წამოეწეოდა და კლანჭებს არ ჩაასვამდა ხოლმე. გაკომპლავა ერთნაირი ნერვიულობაა ამ ფრინველისა: მწყერს კლანჭებმოკუმშული ეცემა, დაქვრის უნარს კარგავს და მხოლოდ ბურღლლს ადენინებს თავის მსხვერპლს. ბიძაჩემმა კოსტანტინემ ასეთი მკომპლავი მიმინოს მორჯულებაც იცოდა, მწყერის ჭერას მაინც აჩუქვდა. მიმინო ზოგჯერ ირაოსაც იზამდა ხოლმე: თუ ვერ ეწეოდა მწყერს, იმის ნაცვლად, რომ ხეზე დამქდარიყო, მაღლა სივრცეში მიისწრაფვოდა და ბოლოს სულ იკარგებოდა. ზოგი მიმინო კი გაწბილებული ხეზე ჯდებოდა: მას ვუახლოვდებოდით და ხორცს ვანახებდით. ხორცის დამნახველი მიმინო მოდიოდა და გვაჯდებოდა ხელზე.

მიმინო გაგვყავდა სანადიროდ შუადღის მერმე, ადრე კი — იშვიათადაა. ასე იმიტომ ვიქცეოდით, რომ მიმინოს წინა დღით ნაჰამი ხორცი მოუნელებელი ექნებოდა, არ ეშვებოდა და მოუშვებელი გულიანად აღარ მოეკიდებოდა მწყერს. შუადღის უკან კი იგი ყოველთვის სიმშლისა გრძნობდა. მწყერი ბევრი იცოდა ჩვენს ეწერში, რომელსაც აწყდებოდა მეტადრე მაშინ, როცა ღამე ელვა და ჰეჰა-ჰუხილი ატყდებოდა და წვიმდა: აუარებელი დაღლილი და ადვილად დასაპერი მწყერი ჩნდებოდა. ისეთ დროს ბიძაჩემი კოსტანტინე ერთ დღეში ას მწყერს მაინც იგდებდა ხოლმე ხელში. ჩემმა ძმამ მოუგონა ბიძის კონსტანტინეს მისი დამახასიათებელი ერთი ამბავი: კონსტანტინემ და მისმა შვილმა საბსონმა მთელი დღე იმწყერეს; საღამოს სახლში მოსულმა მაჰამ და შვილმა დაითვალეს ნანადირევი, კოსტანტინეს 102 მწყერი აღმოაჩნდა და მის შვილს სამსონს კი 103; როგორ თუ მაჰობაო, თქვა კოსტანტინემ და იმავე საღამოს ძალს დაუწყო ძახილი, „არაბკა, არაბკაო!“—კიდევ მოინდომა მწყერებს ჰერაო. მწყერები კოსტანტინესათვის ნივთიერ შემოსავალსაც წარმოადგენდა: ნანადირევს კი არ ყიდდნენ, არამედ შაშხავდნენ და საზამთროდ ინახავდნენ. მწყერი გემრიელი საკმელია.

კლანკებში მწყერის მყოფ მიმინოსთან მივიღოდა პატრონი, მწყერს თავს გაუტეხდა და მიმინოს ტვისს აშოაკიკენინებდა ერთი-ორჯერ და მერჯე გამოართმევდა კლანკებიდან თავის გატეხისაგან უკვე სულგაყრილ მწყერს. შეიძლებოდა ცოცხალი მწყერის გამოცლაც კლანკებიდან, თუკი მიმინოს წინ მეორე, მკვდარ მწყერს დაუგდებდნენ. ცოცხალი კლანკებნაგემი მწყერი აოკვდებოდა. ჩვენ, სხვა მემწყერეები, ბიძაჩემს კოსტანტინეს ვერ ვუტოლდებოდით: იმდენ მწყერს რა ჩავგავადებინებდა ხელში, რამდენსაც კონსტანტინე იპერდა? ბევრი- ბევრი, მოგვხვედროდა ხელში ოცი, ოცდაათი.

თუ გამოიღარებდა, მწყერი კლებულობდა და მისი დაჰერაც ძნელდებოდა, რადგან კარგ ამინდში მწყერი კარგა დაფრინავდა. მწყერის ერთ ჯიშს „ღარდა“ ერქვა. იგი ორჯერ სჰარბობს სიდიდით ჩვეულებრივ მწყერს, უფრო ნელა ფრინავს და ადვილად შეიძლება მისი დაჰერა. მოწითალო ფერისაა, რამდენადმე ტყის ჭათამსა ჰგავს.

მიმინოს სხვადასხვა გვარის იყო: მეტ ნაწილს ჩხართვის ფერი დასცეჰდა, მაგრამ მოწითალოსაც შეხვდებოდი, მოთეთროსაც და მოშავოსაც. დიდგასავალი ჰქონდა მოწითალო მიმინოს. გასამართავად ვარგოდა მხოლოდ დაჰერის წელს გამოჩეკილი და ამასთან კარგა დასრულებული, რომელსაც ერქვა „ნარდი მიმინო“. წინა წლოსა—არ ვარგოდა. მას ეძახდნენ კაჰუეტს, ბურღლაზე ნაცრისფერი დასცემდა და ამით სცნობდნენ. მისი გამართვა, გაშინაურება არ შეიძლებოდა. ნარდი მიმინო დედალი უნდა ყოფილიყო. მისი მამალი ტანით თითქმის ნახევრად პატარაა დედალზე და მას „გეზადაი“ ჰქეიოდა. იგი, ისევე როგორც კაჰუეტი, არ ვარგოდა გასამართავად. თუ დედალ მიმინოს, რომელსაც „მთავარ მიმინოსაც“ ეძახდნენ, დასრულება აკლდა და უდღეურის გარეგნობა ჰქონდა, მას „მთავარნავს“ არქმევდნენ. მთავარნავიც ვერ ამართებოდა.

მონადირე მიმინოს აბამდნენ ეყენებს, თითოეულ ფენზე ორს, და ზოგჯერ სამხრეზედაც. ეყენები გვამცნევდნენ ხოლმე, თუ სად იმართებოდა დაჰეროლი მწყერის დამტაცებელი მიმინო, ან მწყერისაგან გაშვებული მიმინო, ახლო იმყოფებოდა ტყეში ხეზე მჯდომარე, თუ შორს?

ოქტომბრის დამლევის მწყერს ველარ ნახავდი ჩვენში და მწყერაობა-საც ბოლო ეღებოდა და მიმინოს ათავისუფლებდნენ. მაგრამ გათავისუფ-ლებული მიმინო ერთხელ შეჩვეული იმ სახლ-კარს, საცა იყევებოდა, ხში-რად კარგა ხანს არა სცილდებოდა, მერმე კი გადაიკარგებოდა ხოლმე. თუ მიმინოს კარგი ჰქვრიის უნარი მოსდგაჲდა, ჰეორე წლისათვისაც ინახავდნენ-„აკაპუეტებდნენ“. სწავდნენ ძლიერ გრძელ ძარს თხილის წნელით, დასდ-გამდნენ მომადლოდ, ჩრდილის მომცემი ტოტებგაშლილი ხის ქვეშ; ათავ-სებდნენ შიგ მიმინოს და აწვდიდნენ საკვებად სხვადასხვა დაკლულ ფრინ-ველს, ბუმბულიანად. საგაზაფხულო მიმინო ჩვეულებრივი ფერის ბუმბუ-ლისაგან თავისუფლდებოდა და იმოსებოდა ნაცრისფერი ბუმბულით. აკვის-ტოს შუა რიცხვებიდან გაკაპუეტებული მიმინო გამოჰყავდათ ძარიდა რა მართავდნენ ნარდი მიმინოსებურად. ასეთ გამართულს კაპუეტ მიმინოს არა შეედრებოდა რა. მის კლანჭებს ძალიან შორს გაფრენილი მწყერიც ვერ აღწევდა თავს. მშვენიერი ბელაური ცხენი გადაუცვლიათ ამისთანა მიმი-ნოში.

საირაოზედ მიმინოსთან ერთად და სხვა შემთხვევაშიც ვიჭვრდიო თვალ-შავსაც. გარეგნულად თვალშავი არაფრით განირჩეოდა მიმინოსაგან; ერ-თი ეგ იყო მხოლოდ, რომ შავი თვალეები ჰქონდა; მიმინოს კი. აგრეთვე; ქორსა და შავარდენს, ეს ცნობილია, ოქროსფერი თვალეები აქვთ. თვალშავი არ იმართებოდა, არ მოსდგამდა მონადირეობა, თუმცა თვალეებს გარდა კვე-ლაფერი მიმინოსი ჰქონდა. დაჭერილს კლავდნენ.

მიმინოს გარდა ცნობილია სხვა მონადირე ფრინველებიც, მაგალითად ქორი. იგი იმართებოდა მიმინოსებურად, იჭვრდა ხოხობს. ხოხობზე ნადი-რობა იწყებოდა მწყერაობის გათავების შემდეგ და მთელ შემოდგომა-ზამთარს წარმოებდა. პირადად ხოხობზე ნადირობას იშვიათად დავაწრებივარ: სას-წაველებელში ვიყავი ხოლმე იმ დროს. ხოხობი იცოდა უფრო ქობულეთში, თუმცა გურიის ეწერ ადგილებშიც გვხვდებოდა. ხშირად აფრენილა მწყე-რაობის დროს, მიმინოც გამოსდევნებია შემთხვევით აფრენილს. მაგრამ უშედეგოდ: ვერ გაუბედნია ხოხობის დაჭერა. რაღა მიმინო, თვითონ ქორ-საც უჭირდა ხოხობის პირდაპირ დაჭერა: რამდენჯერმე განაბვა სჭირდებოდა, რომ ბოლოს კლანჭებში ჩაეგლო თავისი მსხვერპლი.

ეჲ, ვინ იცის, რამდენი თრევა სჭირდება ამ ნადირობას! მაგრამ საირა-ოზე ასევე ერთ რამედა ღირს, პირდაპირ ნეტარებასა გრძნობს იქ კაცი: იშ-ვიათი ჰაერი და იშვიათი გადასახედი! ამ მხრივ არაჩვეულებრივ ადგილს წარმოადგენდა ლეხაური, რომელიც, ამასთანავე, ნადირობის კაი პირობებ-საც იძლეოდა. ძიმიითი ამას მოკლებული იყო: იქ მწყერაობა არ შეიძლებო-და, ვერ ხერხდებოდა სუფისის პირას: მწყერი მიმინოს გაღმა გაჰქონდა და გაღმა გასულს კი ველარ გამოეკიდებოდი, ვერ სწვდებოდი.

მწყერაობა-ნადირობას მივდევდი უნივერსიტეტში წასვლამდე, უნივერ-სიტეტის დამთავრების შემდეგ კი იმდენი დრო აღარ მქონია საამისოდ და მარ-ტო ერთხელ მომიხდა ჩემი ძველი გართობის გახსენება. ხოლერა გაჩნდა. მგონი 1893 წელს, და სასწაველებელში სწავლა შეწყდა. ვისარგებლე ამათ და წავედი გურიისში. ხელსაყრელი დრო იდგა ჩიტბადლობისათვის და საირაოზე ავედი. მთელ კვირას ვჩიტბადობდი და ერთი თვალის სახლიც კი ავიშენე. მაგრამ მწყერაობა ველარ მოვასწარი.

ყველამ იცის, რომ შავარდენიც მონადირე ფრინველია. ამ ფრინველს ჩვენში (გურიაში) მტრედებს აქვრინებენ. არ მახსოვს, რომ ოდესმე ჩვენ სახლში შავარდენი გვეყოლოდეს და არც მე თვითონ დამიჭერია როდისმე. ქორი კი ორჯელ დავიჭირე საირაოზე. ბიძაჩემმა კონსტანტინემ გამართა ჩემი დაქვრივი ქორები.

მონადირე ფრინველთა ეკუთვნის კიდევ მარჯანი. მიმინოზედ უფრო პატარაა. ამ ფრინველს მიმინოსებურად მართავენ და აქვრინებენ პატარა ჩიტებს. მონადირე ფრინველთა დაქვრისას ერთხელაც არ მრგებია წილად მარჯანი. შემთხვევით ფანახე ეს ფრინველი გიორგი წულუკიძისას, ოზურგეთში. ამ ქალაქში ეს პირი მომრიგებელ მოსამართლეობას ეწეოდა. ყოველგვარი ნადირობით იყო გატაცებული, მაგრამ ყველაზე მეტად უყვარდა კურდღლების ქერა, მწვერები ჰყავდა საამისოდ. ეს ნადირობა ჩემ გულსაც იზიდავდა, თუმცა ჩემის სიკოქლის გამო საჭირო ფეხმალობა და სიმაგრე არ შემწევდა და სხვა მოზარდებს ვიშველიებდი ამ შემთხვევაში.

ერთ დროს, ჩემ პატარაობისას, როცა ბებიასთან ვცხოვრობდი, ბებიასთანვე ჰქონდა ბინა ჩემზე ცოტა უფროსს, ჩემს მამიდაშვილს ერმილე ანთაძეს—ძალიან მარჯვეს, მაგრამ ნამეტნავად ჯიუტს. ბებიაჩემი მას მეტსახელად გოხიძეს ეძახდა. გოხიძე გამოჩენილი გვარი იყო სამცხეში. რომ გავიზარდე, ბიძაჩემს ერდიშელს ვკითხე, ვინ იყო გურიაში გოხიძე, ან ბებიაჩემი რად ეძახდა ერმილე ანთაძეს გოხიძეს-მეთქი? ბიძაჩემმა მითხრა, გოხიძე ლეზურში ცხოვრობდა, მაგრამ გურული არ იყო, მისი წინაპარი ახალციხის მაზრის გათათრების მერმე მოსულა გურიაში; ჩვენ დროს ყოფილი გოხიძე უცნაური ადამიანი იყო, ისეთ უკუღმართს, წარმოდგენელ საქმეს ჩადიოდა, კაცს რომ არ გაეგონაო; მაგალითად, ერთხელ რომ მოშვიწონდა, ცოცხალი ძროხის სათბილოდან ერთი სამწვადე ხორცი ამოეჭრაო; ერთი კოპე ღვინისათვის მთელ ჭურ ღვინოს გააფუჭებდაო და სხვა; ცოლ-შვილი აო ჰყოლია და გადავიდაო. აი, სწორედ იმ გოხიძეს ადარებდა თურმე ერმილე ანთაძეს ბებიაჩემი. რაკი ერთ ბინას მივკვდლებოდით მე და ერმილე, ერთადაც ვერთობოდით. ბიძაჩემმა და ჩემს ძმას ჩვენმა ნათესავეებმა შარაშიძეებმა ერთხელ ეზერი მწვევარი მოგვარეს. ეზერი ჯიშია ერთი, ჩვეულებრივ მწვევარზე დიდი. იმ ძალს არ ჰქონდა ჩვეულებრივი მწვევარის ვიწრო წელი და მოკლე წინა ფეხები. ბიძაჩემმა კონსტანტინემ და ჩემმა ძმამ დააწყვეს ეზერის გაყვანა სანადიროდ, კურდღლის დასაჭერად. მწვევარი ჩაპურებული არ ყოფილიყო და ვერ იჭერდა კურდღლებს, ბიძაჩემი და ჩემი ძმა ცარიელნი ბრუნდებოდნენ ხოლმე ნადირობიდან.

კურდღელს აქვს თვისება ერთი ადგილის ამოჩემებისა: თუ ნახავთ ერთ დღეს ერთ ადგილას, მეორე დღესაც იქ შეხვდებით, მესამე დღესაც. ერთს კურდღელს ამოჩემებინა ჩვენი მეზობლის ადგილი. ერთხელ „მიუტავეს“ მწვევარი კონსტანტინემ და ჩემმა ძმამ, მაგრამ სულ ამაოდ: ეზერს ვერ დააჭერინეს კურდღელი. მე და გოხიძედ მონათლულმა ერმილემ პირობა მივეცით ერთმანეთს, რომ დილაღრიან, გათენებისას წავიყვანა ეზერი მწვევარი და მეძებრები და ბიძაჩემისა და ჩემი ძმის ხელიდან დასხლტეილი კურდღლისათვის მივეტავებო. ამის ნებას, რა თქმა უნდა, უფროსები არ მოგვცემდნენ და განზრახული საიდუმლოდ ჩავატარეთ. რიყრაჟზე გავედით ორნი, გავიყოლიეთ თან მწვევარი და მეძებრები და დავიწყეთ იმ არე-მარეზე ტრიალი, საცა კურდღელი გვეგულებოდა. მზე ამოვიდა და ჩვენმა

მეძებრებმა კურდღლის კვალს მაინც ვერ მიაგნეს. სახლში ვაპირებდით ღებულებას უმედევოდ, მაგრამ სწორედ ამ დროს ჩვენთვის მოულოდნელად შეენიშნე, რომ კურდღელი მოშორებით თავს მოქცეოდა მეძებრებს და ნაჩაღეში მიიპარებოდა. დავანახვე გოხიძესაც და ავტებზე ერთი ყიჟინა. მეძებრებმაც დაინახეს. მწვეარი მე მეკავა საყელურში გამობმული თასმით. მეძებრები რომ გამოეკიდნენ კურდღელს, თან ჰყედნენ. მათ ყეფაზე მწვეარი გაეუშვი და მსხვერპლისაკენ გაეჟანა. გასაოცარი სანახაობა დატრიალდა. დაეწეოდა ხოლმე მწვეარი კურდღელს; კაცს ეგონებოდა, ესლავე დაიჭერსო, მაგრამ კურდღელი ამ დროს სწრაფად წებებოდა მიწაზე და მწვეარი ცრუედებოდა: გაწოლილს თავს გადაახტებოდა ხოლმე და მიწაზე იშხლართებოდა. ეს იწვევდა ჩვენში გაუთავებელს ყიჟინს და გამბულ ყეფას მეძებრებისას. კარგა ხანს ვაგრძელდა ასეთი ამბავი. ბოლოს კურდღელმა ჩემ ახლოს გაირბინა და იქვე დღეობა პატარა ფერდობიან ადგილს მიმართა. აქ მწვეარი წამოეწია კურდღელს და წაეტანა. მონადირე ოთხფეხმა წინა ფეხებით კურდღელი რაღაცნაირად ჰაერში შეისროლა და უკან წამოაშლის კურდღლის თავი პირში ჩაიგდო. მწვეარს მეძებრებიც მიეშველნენ და ყველამ ერთად წეწვა დაუწყო კურდღელს. მე და გოხიძე შევეცადეთ კურდღლის წართმევას და მეძებრები მოვაშორეთ მწვეარს, მაგრამ თვითონ მწვეარს კურდღელი პირიდან მაინც ვერ წაეგლიჯეთ, ცემა დავუწვეთ და მაშინაც ვერას გაეხდით. ჩვენი ყიჟინი და ძაღლების ყეფა შესმოდა ბიძაჩემს კონსტანტინეს და მაშინათვე გამოემართა ჩვენკენ. შორიდანვე გეიყვიროდა, ბაღებო, მწვეარი არ გამიფუჭოთო! ჩვენთან მოსულმა მოგვაშორა მწვეარს, თვითონ ჩაეღო მეშის საყელურში ხელი, პირი თავისკენ აქნევინა და ადვილად გამოართვა კურდღელი. ეს ამბავი მოხდა ახალი წლის წინა დღეს და ჩვენებმა ძალიან გაიხარეს. უქმე დღის სადილი ნანადირევით იქნებოდა ზედმეტად განოყვირებული.

ჩვენმა პირველმა წაბიჯმა კურდღელზე ნადირობისა უფროსებში ნდობა მოგვიბოვა და მწვეარ ეზერის სანადიროდ წაყვანისას ხელს აღარავინ გვიშლიდა. მაგრამ ეზერი გვაცრუებდა: ან ვერ იჭერდა კურდღელს, ან, თუ როგორმე მოხდებოდა და დაიჭერდა, არამც თუ ფეხით, ცხენითაც ვერ მიგვისწრია ნანადირევის მისი პირიდან წასაგლეჯად: იგი მეძებრებთან ერთად სწეწდა თავის დავლას.

თუ ზატხულობით მიმინოს დაქერასა და მწყერაობაში ვიყავით გართულნი, ზამთრობით შაშვებსა და ჩხართებებზე ნადირობა გვიზიდავდა. ჩვენს უფროს ძმას ნიკოკიას „ფილთა“ თოფი (საფანტიანი) ჰქონდა და იმით ეხოცდით შაშვებს, ჩხართებსა და ჩიჩხინაკებს. ყველა ესენი ესეოდნენ ხურძასა და მალალ ხებებზე შერჩენილ ყურძენს. ჩიჩხინაკი ჩხართესა ჰგავს, მაგრამ ჩხართეზე ღიღია, „ჩი-ჩი-ჩი“-ს იძახის და ჩიჩხინაკად იმიტომაა წოდებული. გემრიელი საჭმელია ეს ფრინველი.

ჩემი ძმა ადვილად არ მითმობდა ფილთა თოფს, გამიფუჭებო, მეუბნებოდა. მაგრამ მე მაინც დამქონდა თოფი—ხან ნებადართვით, ხან ნებადაურთველად. სანამ ჩემი ძმა ადგებოდა ლოგინიდან, მანამდე მე ვფლობდი მის სანადირო იარაღს. ზოგჯერ ორ შაშვს ან ჩხართეს ჩამოვაგდებდი ხოლმე, თუ კი სადმე ახლოს ხეზე მსხდოშარეს დაეინახავდი. ერთხელ, როცა ჩემ

მ ნობლობით: ჩხართ. გურული გვარი ჩხარტიშვილი ამ სიტყვიდანაა წარმოებული.

ძმა მიწყებოდა, რატომ წაიღე ჩემი ფილთაო, ბიძაჩემმა ერდიშელ თაყა-
იშვილმა ქომაგობა გამიწია და ჩემს ძმას უთხრა: შენ ხშირად აცილებ თოფს
და ბალანას რას ერჩი, ერთი სროლით ორს კლავსო?!

ხშირად შაშვები უთოფოდაც გვივარდებოდნენ ხელში: სუროიან ხეებ-
ზე ძუის მახეებს ვაწყობდით და იქ ებმებოდნენ, მეტადრე თოვლიან აპინ-
დში.

შაშვებსა და აგრეთვე ჩხართეებს ვიჭერდით კიდევ „ოკიდოშით“. თუ
საღვე პატარა ტყე, ან ხშირი ბუჩქნარი არსებობდა, იქ ხეებსა თუ ბუჩქებს
შორის ვჭირდით გრძელ ხეივანს და ხეივნის შუა ადგილას ორ ჭოხს შორის
ბადეს ვკიდებდით. ბადის ზემო ყური ისე ფუმფულად იყო ჭოხზე მოწყობი-
ლი, რომ, როცა ჩიტე ეხებოდა, ბადის ზედა ნაწილი ჩამოიშლებოდა ხოლ-
მე და ჩიტს ქვეშ იყოფებოდა. აი, სწორედ ამგვარ ბადეს უძახოდნენ „ოკი-
დოშას“. ოკიდოშას გასამართავად სოფელი ძიმითი იძლეოდა კარგ მოსა-
ხერხებელ ადგილებს.

ძიმითში ჩაზამთრებისას, როცა კი სწავლისაგან თავისუფალი ვიყავი.
განსაკუთრებით არადადეგების დროს, ბევრ ტყის ქათამს ვიჭერდი სასიარე
ბადით. ყველამ ვიცით, რომ სირი ჩიტს, ფრინველს ნიშნავს და ძიმითის ერთ
ადგილსაც სწორედ სასირეს ეძახდნენ, რაკი იქ კაცი ხვდებოდა ბევრს ტყის
ქათამს და აგრეთვე ზოგჯერ სხვა ფრინველებსაც. საუკეთესო სასირე იყო
ჩემი სიძის სიმონ გოთუას სახლს უკან, ცოტა მოშორებით, ტყით შემრ-
სილს მაღალსა და გრძელ სერზე. სერი წარმოადგენდა სუფსის ხეობისა და
ერთი პატარა ხეობის გამყოფ მაღლობს. სერის ქედზე ორ მაღალ ხეს შო-
რის ტყე გადაეკაფათ და თითქოს ამით განკებ შეექმნათ ჭიშკარი, ნათელი და
მშვენიერი გადასახელი ორ ხეობას შორის. ტყის ქათამებს ჩვეულებად ჰქონ-
დათ გადაქცეული სუფსის ხეობიდან მეორე პატარა ხეობაში გადაფრენა
დღე-ღამის გაყრისას და მეორე დღეს დილის ბინდში უკან დაბრუნება გა-
დაფრენის ადგილზე და სწორედ ეს დასახლებული ჭიშკარი დაედგათ გზად
თავისი გადაფრენ-გადმოფრენისათვის. ჭიშკრის შემქმნელი ორი ხის თანაბარი
შტოებიდან უშვებდნენ დაბლა თითო გრძელ თოკს და მიწამდე ჩამოსულ
ბოლოებს თოკისას აბამდნენ ქვას. ამ ქვაზე ამაგრებდნენ მიწამდე ჩამოკიდულ
დიდთვალა ბადეს. ბადის თვალებში მხოლოდ ფრინველთა თავები ეტეოდა.
თოკის მეორე ბოლოებს, მოგრძოდ გადმოკიდულს შტოებიდან, ხელში იჭერ-
და სასირეს შუაში მჯდომარე კაცი; საჭირო ხანს ხელში დაჭერილი ბოლო-
ებით ეწეოდა მაღლა თოკის ქვიან ბოლოებს და ბადის ბოლოებით იზიდებო-
და მაღლა ტოტებამდე. ამგვარად გაწყობილ ბადეებს მოცული ჰქონდათ მთე-
ლი „ჭიშკარი“. როცა ტყის ქათამი ხვდებოდა ბადეს, კაცი ხელს უშვებდა
თოკის მოშვიდავ ბოლოებს, ქვები მიწაზე ეშვებოდა და ფრინველი ბადეში
გახვეული რჩებოდა. ტყის ქათამები მოდიოდნენ ერთად ორი, სამი, ოთხი და
იშვიათად ხუთი. „სასირობა“ გრძელდებოდა ერთ საათს, საათნახევარს მხო-
ლოდ, მერმე კი ფრინველი აღარ მოდიოდა.

ძიმითში სასირეზე ბევრი ტყის ქათამიც დამიჭერია, შაშვიც და ჩხარ-
თვიც. ერთხელ ქორიკ კი გაემა ჩემს მახეში და გუგუნავამ გამართა სახობხელ
ჩემი დაჭერილი ქორი.

ერთ ახალწლის დღეს ჩემ სიძესთან ვიყავი ძიმითში „საკალანდოლ“.
კალანდას (ახალ წელს) გურულები დიდი ზეიმითა და უხვად მომზადებული
საკმეღ-სასამელით ეგებებოდნენ ხოლმე. ყოველგვარი კერძი უნდა მდგარიყო

მაგიდაზე, რომ მომავალ წელსაც უხვად ეძლია სანოვაგე. კალანდის წინა საღამოს ჩემმა დამ ლისამ თქვა, ყველაფერი მზად მაქვს ხეალისათვის, მაგრამ გულს მაკლია, რომ ნანადირევი არაფერიაო. ჩემ სიძეს იმ დროს მოზრდილი ვაჟი ჰყავდა, სამსონი. შევთანხმდით მე და ის სასირეზე წასვლას. დიდთოვლიანი ამინდი არ ყოფილა, მაგრამ ძალიან ციოდა. მე და სამსონი მინც გავუღდექით გზას დილის ბინდ-ბუნდში, სიცივეს არ შევშინებოვართ. გავაწყეთ ბაღე სასირეზე და ერთი საათის უკან ორი ტყის ქათამი ჩაეიგდეთ ხელში (ტყის ქათამი ზამთარში აქა რჩება ხოლმე). ამ ჩვენი ნანადირევით ჩემმა დამ ძალიან გაიხარა. ასე იტყოდა ხოლმე, როცა ნანადირევს დაინახავდა: „აჰ, ასიო!“, ეს ნიშნავდა, რომ შემდეგ ასი უნდა დაგვეჭირა.

ძალიან მიყვარდა თევზაობაც. თევზს იძლეოდა ლეხოურში ორი მდინარე: ეგრეთ წოდებული აქისწყალი კალმახს და ჩოლოქისწყალი—უფრო ქაშახს და ამასთან სხვა ჭიშსაც. ყველა თევზი ჩოლოქში ზღვიდან შემოდოდა ბლომ-ბლომად, მაგრამ კარგი მაინცა და მაინც არ იყო. კალმახი ჩოლოქში არ იყო.

საფერისცვლოდ აქისწყალსაცა და ჩოლოქსაც „დანაყვიდნენ“ ხოლმე: მიწაზე მრავლად დაგროვილს შემოუსვლელი ნიგოზის ნაქს (წენგოს) ურტყამდნენ კეტებს, კარგა მაგრად სუქყავდნენ და ამგვარად ამზადებდნენ ეგრეთ წოდებულ „სანაყს“. მას ყრიდნენ მდინარეში, წყალი იმღეროდა და მანძილზე და ათრობდა თევზს, თვალს უბნებდა.

ჯვარიდან დაწყებული, ლეხოურს აქისწყლის შენაკადი ერთი ტოტიც ჩამოუღოდა. ამ ტოტს სათავეში გადახირავენ ხოლმე, წყალი წყდებოდა. კალაპოტი ცალიერდებოდა და კალმახებს ისე იჭერდნენ, პირდაპირ ხელით კრებდნენ. ვთევზაობდით ანკესითაც, ვიჭერდით ბევრ ღორჯოს; კალმახი კი ანკესზე არ ეგებოდა, მასზე „ეხელობდით“, ე. ი. ხელს ვყოფდით ქეების ქვეშ, „დარნებში“ და ისე ვიჭერდით კალმახს. ჩვენში თევზაობდნენ კიდევ „სათხვევლით“⁷, ბაღით და „ფაცარით“. ფაცარით იჭერდნენ უფრო კალმახს: აგუბებდნენ წყალს და წინ უღებდნენ ჩელტს, წყალი ჩელტზე გადადიოდა და იწურებოდა, თევზი კი რჩებოდა ჩელტზე და ხელში უვარდებოდა მეთევზეს.

ძალიან მისდევენ თევზაობას მდინარე სუფსაზე, ძიმითთან. ჩვენმა სიმემ სიმონ გოთუამ შესანიშნავი თევზაობა იყო; იყო კარგი დაყვინთვა და დარნებიდან თევზების გამორეკვა. თევზის საჭერად სუფსაში დიდ ბაღეს ხმარობდნენ. ბევრჯერ იმდენი თევზი დაუჭერიათ, რომ მთელი სოფელიც ვერ მორევი. ბაღეს ხედებოდა ბევრი ღლევი და კობრი. ზოგჯერ მოჰყვებოდა ხოლმე ფორაჯიც, ზღვიდან შემოსული, ზუთხის მსგავსი თევზი. დიდი ღლევისას მარტო ბოლოს სკამდნენ. ბაღით თევზის ჰერისა მე მხოლოდ მაყურებელი ვიყავი, მონაწილეობის მიღება არ შემეძლო, წყალი ღრმა იყო.

6. ჟუთაისის კლასიკურ პროზიონალიზმი

ლეხოურში, თავისიანებში დაბრუნებული და რამდენადმე აყოლებული ნათესავებისაგან აღებულს ცხოვრების გეზს, ფოთში მიღებული სწავლით არ დავკმაყოფილებულვარ: ვედილობდი, როგორმე ჟუთაისის გინანალიში შევეყვანე ჩემს პატრონებს. ამისათვის კი საჭირო იყო, ცოტათი მაინც მოვზადებულყოფიე ლათინურ ენაში, მაგრამ საამისოდ მასწავლებელი ვერ ვიშოვე.

⁷ სათხვევლი—სასროლი ბაღე.

იოსებ თაყაიშვილს ეთხოვე. კოწია თაყაიშვილის პირით. ესწავლებინა ჩემთვის ლათინური. იოსებმა უარით მიპასუხა, დამავიწყდა ეს ენა და სჯობს სხვა მონახო მაგ მიზნისათვისო. მე სხვა ვერ მოვნახე და მთელი ზაფხული მძინოების ქერაში და მწყერარობაში გაეატარე, ხოლო შემოდგომა და ზამთრის პირი ფრინველებზე ნადირობას მოვანდოავე.

ახალწლის წინა დღებში ჩემმა უფროსმა ძმამ შვეებულება აიღო და ბიძაჩემთან ჩამოვიდა ქუთაისიდან, სადაც ირიცხებოდა „უჩებნაია კამანდაში“, რომელიც დაახლოებით 30 კაციანაგან შედგებოდა. ყველანი გამოერჩინეთ „კონო-ირეგულიარნი“ პოლიდან და სწავლას იღებდნენ „უჩებნაია კამანდაში“. კამანდის გამგებლობას ეწეოდა ვინმე პოლიკონიკი, „კონოირეგულიარნი“ პოლიკისვე მეთაური, გვარად პრინცი.

ჩემი ძმა უნდა დაბრუნებულიყო ქუთაისს, თავის „უჩებნაია კამანდა“-ში ნათლილების უკან. ამით მეც შემთხვევა მეძლეოდა ქუთაისში გადასახლებისა, მაგრამ ფული იყო საჭირო საამისოდ. ბიძაჩემსა და ჩემ სიძეს კი ძალიანაც არ ეპიტნავენოდათ ჩემი სწავლის გაგრძელება: მე-14 წელში ვიყავი გადამდგარი და ორივეს სურდა სადმე სამსახურში შეესულიყავი მწერლად, მოვწყობილყავი ისე, როგორც ფოთის სკოლის სხვა ჩემი ამხანაგები, რომელთაგანაც ზოგი სამაზრო სასამართლოში მუშაობდა მწერლად, ზოგი კი ოზურგეთის პოლიციაში.

ბიძაჩემმა ერთხელ მორიდებით მითხრა კიდეც, ლეხოურელებმა მოციქული მომიგზავნეს; ექვთიმე სოფლის მწერლად დაგვიდგესო. მე ცივი უარა ვუთხარი: არ შემიძლია სოფლის მწერლობა ვწიო; ხელი არ მივარგა არც რუსულსა და არც ქართულ წერაში და მერმე კი სწავლა მწყურია, მომიხერხეთ, როგორმე ქუთაისში წამიყვანეთ, რომ მოვემზადო იქა და გიმნაზიაში შევიდე მეთქი. მე წავიყვან ქუთაისში ექვთიმესაო, მოახსენა ჩემმა უფროსმა ძმამ, მაგრამ მაგას იქ წასაყვანად და მოსაწყობად ასი მანეთი დასჭირდებაო. ეს ჩემი ძმა ნიკო თაყაიშვილი მაინცა და მაინც ჩემთვის საიმისო ძმა არ ყოფილა: ეგონებოდა მოსდგამდა ამ ჩემიანსა და თან, ცოტა არ იყოს, რცხვენოდა კიდეც, კოჭლი ძმა რომ ვყავდი, როცა თვითონ შალაღ, კარგად მოსულ ლამაზ ახალგაზრდა ვაჟკაცად მოვლენოდა ქვეყანას. ფულს საჭიროებდა ეს ვაჟკაცი და ფულს სთხოვდა მისად და ჩემად მოვლენილს აბეკუნს, მაგრამ იცოდა, რომ აბეკუნისაგან თავის სარგოზე მეტს ვერას მიიღებდა, ამასთანავე კი ას მანეთსაც ჩემი წილიდან ჩაიგდებდა ხელში და, თქმა არ უნდა, თავის თავზე უფრო მეტს დახარჯავდა, ვიდრე ჩემზე. დაე, დაეხარჯა! მე სრულიადაც არ მადარდებდა ეს ამბავი, ოღონდ კი როგორმე ქუთაისში წასვლა მომიხერხებოდა! ამიტომ ნება დავრთე სიძეს, ჩემი წილი ასი მანეთი მიეცა ჩემი უფროსი ძმისათვის. სიძემაც არ იუარა და ჩააბარა მას ჩემი წილი ფული.

ეს მოხდა 1876 წელს. მკაცრი ზამთარი იდგა. გურიიში დიდი თოვლი იდგა და ძალზე ჰყინავდა. მიმოსვლა ოზურგეთიდან სამტრედიამდის „ტროიკით“ წარმოებდა. არავის გახსენებია ჩემთვის საზამთრო ტანისამოსის დამზადება: მეცვა წულები და პარუსინის ბლუზა. ამგვარად მორთული წამიყვანა ჩემმა ძმამ „ტროიკით“. ვიარეთ ჩონატაურის სადგურამდე. სადგურში შედამებისას მივედი. ჩონატაურიდან იწყება საჯავახო და მიღის ორპარამდე. საჯავახოს არე-მარე ისეთი დიდი თოვლით იყო მოდებული, რომ „ტროიკა“ ვეღარ შესძლებდა მოძრაობას და შემდეგი გზის გავლა უბელო ცხენებით მოგვიხდებოდა: „ტროიკის“ ცხენები უნდა დაგვეტვირთა ჩვენი

თავით. ლაშე კი სადგურში უნდა გაგვეთია, მეტი ჯანი არ იყო, უცეცხლოდ და ულოგინოდ. სიცივე, ყინვა კი ძლიერდებოდა და ძლიერდებოდა. ჩემ ძმას არ მოუცდია დიდხანს სადგურის საბინადრო ოთახში, მოსვლისთანავე სტუმრად წავიდა ერისთავებში. ჩემთან დარჩა ერთი ჩვენი თანამგზავრთაგანი, ჩემი ძმის უფროსის, პრინციის მოსამსახურე, გვარად, თუ არ ვცდებო, ანდლულაძე, კარგი ახალგაზრდა. თბილად იყო ჩაცმული, ნაბადიც კი ჰქონდა, მაგრამ სიცივე მაინც აკანკალებდა და, აბა მე რაღა დამეპარებოდა?! სტუმრად წაბძანებულს ჩემს ძმას ჩემი თან წაყვანა არ მოუსურვებია. სცხეენოდა ჭერ ერთი იმისი, რომ არ მეცვა რიგაიანად და მერმე როგორც ვთქვი, იმისი, რომ კოკლი ვიყავი: ჩემი სიკოქლე დამამციკრებლად მიაჩნდა თავის თავისთვის თავადებში გამოსაჩენად. ეს მე კარგად ვიცოდი და არც ვუთხარია წამოწყანე-მეთქი. ლაშე გავატარე მთლად კანკალში და უცნაურია, როგორ გადავრჩი? ძილი სულ არ მომიკიდებია. ხანდახან ანდლულაძის ნაბადის კალთით ესარგებლობდი ჩასათბუნებლად, მაგრამ ეს მიშველიდა რამეს? თვითონ პატრონსაც იმდენს არასა რგებდა მთელი ნაბადი და ჩემთვის ერთი კალთა რა იქნებოდა?! მეორე დღეს მობრძანდა ჩემი ძმა: კაი გუნებაზე გახლდათ, დრო კარგად გაეტარებია, ბევრი ესვა.

ღაბრუნდა ჩემი ძმა და შევსხედით უბელო ცხენებზე. მეტი რა ჩარა გვექონდა? უნაგირებს „ტროიკის“ ცხენებისათვის არავინ მოგეთავაზებდა! საჭავახო მოვლიეთ და სამტრედიას ვეწვიეთ. სამტრედიიდან სადგურ რიონამდე გადავინაცვლეთ. იქიდან ქუთაისამდე ფაიტონით ვიარეთ, სულ რვა ევრსტი იყო. ქუთაისით დამთავრდა ჩვენი მოგზაურობა. იქ იყო ჩემი ძმის გამწვანელები „უჩენბანია კომანდა“: სალორიაზე, მდინარე რიონის მახლობლად იდგა. ქუთაისის ის მხარე მაშინ ჭერ კიდევ გაუშენებელი იყო. იმ დაწესებულებებისათვის, ახალი სახლი აეგო ხუროს, დათეშიძეს, რომელსაც შიგ თვითონაც ჰქონდა ბინა, გამოცალკეებულნი.

„უჩენბანია კომანდას“ სადგომს ჰქონდა ერთი დიდი დარბაზი, კედლებზე მიშენებული „ნარების“ შემცველი. დარბაზში ზამთრობით წარმოებდა „კამანდაში“ მომეცადინეთა ვარჯიშობა, „ნარები“ კი იმ მომეცადინეთა საძილედ იყო გაწესებული. ვარჯიშობასთან ერთად სამხედრო უწყების „კანონებიც ისწავლებოდა, თქმა არ უნდა, რუსულ ენაზე. ჭერ-ჭერობით მეც იმ ვარჯიშო დარბაზში მომათესა ჩემმა ძმამ; გვერდით ვყავდი, იქვე ვსადილობდი და იქვე ვიძინებდი. პრინცი, „კამანდის“ უფროსი, თითქმის ყოველდღე დაიარებოდა იმ სადგომში და თვალ-ყურს ადევნებდა ვარჯიშობას. რომ დამინახა, იკითხა, ვინ არისო? მიიღო ცნობა, ვინც ვიყავი და არა სთქვა რა. შეკითხვისას, შეიძლება რომ დარჩეს ეს ყმაწვილი ცოტა ხანს ჩვენთანაო, სთქვა. შეიძლებაო.

გავიდა ორი-სამი კვირა და ჩემი ძმა კი არაფერს ზრუნვას არ იჩენდა იმის თაობაზე, რომ საღამო მოვეწყე ბინაზე და მასწავლებელიც ეშოვნა ჩემთვის. ლეხორში ყოფნისას სრულიად აღარ ვმეცადინებოდი: რაც მესწავლა ფოთის სასწავლებელში, იმის განმეორებას არ შევდგომოვარ, დაიწვიებას ვაძლევდი და არც ახლის შეძენას ვცდილვარ; სულ ნაღობობაში და სხვადასხვა თამაშობაში ვიყავი გართული. ერთი ეგ იყო, რომ მიყვარდა მოსმენა იოსებ და კოწია თაყაიშვილების საუბრისა. მათი მსჯელობისა ქართულ პატრიოტულ საქმეთა გამო. ახლა კი, ქუთაისში, იმ იუნკრებთან („უჩენბანია კამანდა“-ში მომეცადინეთ იუნკრებს ეძახდნენ) მყოფს მეცადინეობის მეტი რაღა დამარ-

ჩენოდა? უსათუოდ წიგნებს უნდა დაეწაფებოდი და, მართლაც, დილიდან საღამომდე მეპირა ხელში ფოთის სასწავლებლიდან გამოყოლილი და ზოგიც მერვე შეძენილი სახელმძღვანელოები და კეთიხულობა თავაუღებლივ. ძველი ვიშორებდი, რომ დავიწყებული გამსახებოდა და თანაც ეცდილობდი, ახალი შენაძენიც ზედ დამერთა. იმ დროს ქუთაისის გიმნაზიაში სწავლობდა ჩემი ბიძაშვილი (დედის მხრივ) ერმილე ნაკაშიძე, რომელსაც დამთავრებული ჰქონდა ოზურგეთის სასწავლებელი. ჩემზე ერთი წლით ადრე ერგო იმ ჩემ ნათესავს გიმნაზიაში შესვლა. დედამისს, რაჭველი ერისთავის ასულს, უსას-ყიდლოდ მოეთავსებინა ერმილე ქუთაისში მცხოვრებ თავის ნათესავთან პოლკოვნიკ წულუკიძესთან, ფრიად პატიოსან ადამიანთან. წულუკიძე ცნობილ სამხედრო პირს წარმოადგენდა; ქალაქში მთელ პოლკს უწყევდა წინამძღვრობას, უქმეებში კი სამხედრო ნაწილებს პარადის წარმდგენ პირად მოვლენოდა.

ერმილე ნაკაშიძე ყოველდღე მოდიოდა ჩემთან და ერთმანეთს შორის დიდი ბაასი გვექონდა ხოლმე ჩემს თაობაზე; ვლაპარაკობდით, თუ როგორ მოეშადადებულოყავი მომავალი სექტემბრისათვის გიმნაზიის მესამე კლასში შესასვლელად. ერმილემ მითხრა, რიგიანად მოემზადებულოყავი ლათინურში და საამისოდ მასწავლებლად ავეყვანა მოსე კალანდარიშვილი: მე-5 კლასის შეგირდია და ლათინურ ენას ყველაზე უკეთ სწავლობსო. მოსე კალანდარიშვილი სოფელ მაკენეთიდან იყო, ერმილეს მეზობელი. ერმილემ არ დაახანა და სთხოვა კალანდარიშვილს მოემზადებინე ლათინურში და თვიურად ან შრომაში 4 მანეთს შეჰპირდა. მოსეს ასეთი პასუხი გაეცა: „ჩერ გამოვცი და ენახვ, შეეძლებ მის მომზადებას თუ არაო!“ დავიწყე კალანდარიშვილთან სიარული; ერთ კვირას ვმეცადინობდი მასთან. ბევრი რამ მქონდა. დავიწყებული და კალანდარიშვილს ჩემი უცოდინარობა აღენიშნა; ერმილესთვის ეთქვა. არ შემძლია მისი მომზადება, სულ ცოტა რამ სცოდნია ეჭვითმეს, ეტყობა, ნიკიტ არ შესწევს და უარს ეაშობო მასთან განევაგრო მეცადინეობა, არა გამოვა რაო. ერმილემ რომ ეს აშბავი გადმოჰცა, თქმა არ უნდა, მეწყინა. მაგრამ ერთი რამ მომეწონა მოსესი: გულახდილობა და უანგარობა. ეს ყველაფერი ნიშნავდა, რომ იმ ყმაწვილს დიდი პატიოსნება მოსდგამდა; ცხადი იყო, ტყუილ-უბრალოდ ფულის მიღება არ სურდა. უნიჭობა რომ დაეწაჰა კალანდარიშვილს ჩემთვის, ამაზე ერმილეს ვუთხარი: „რა ვიცი, სადაც კი ესწავლობდი. არც ერთ მასწავლებელს უნიჭობით არ დაუქმებია; პირიქით, მაქვებლენ ჩემი მასწავლებლები—ხან ჩემ სიძესთან, ხან ბიძაჩემთან—და სკოლაში მუდამ ერთი პირველთაგანი ვიყავი; გადაეცი კალანდარიშვილს, რომ მას არავინ ბრალს არ დასდებს ჩემს ცუდად მომზადებაში, თუ კი გამოცდები ვერ ჩავაბარე, მართო ლათინური მასწავლოს თუ უნდა, დანარჩენ საგნებში მე თვითონ მოემზადები-მეთქი!“ ამგვარ პირობაზე მოსე კალანდარიშვილმა თანხმობა განაცხადა და დაიწყო ჩემთან მეცადინეობა.

სხვათა შორის, მოსე კალანდარიშვილი წინათ თურქე სწავლობდა ოზურგეთის სამაზრო სასწავლებელში, რომელშიც თურქე დაიარებოდა მის დროს ერთი ჩგუფი სამხედრო მოსწავლეთა, რომელთაც „ვოენნი ვოსპიტანიკებს“ ეძახდნენ. იმ ყმაწვილებს სამხედრო ტანისამოსი ეცვათ და ბინა ჰქონდათ ცალკე კორპუსში: ოზურგეთის სასწავლებლიდან ისინი გადაიყვანეს ქუთაისის გიმნაზიაში, უკვე როგორც ცალკეული პიროვნებანი და თითოეულ მათგანს სტიპენდიაც დაუნიშნეს. იმ „ვოენნი ვოსპიტანიკების“ ჩგუფში

მოსეს ორი ძმა ჰყავდა და მათთან ერთად ჰქონდა ოთახი—ერთი, თქმა არ უნდა. ერთ მათგანს ხარიტონი ერქვა; ჩემსავით კოკლი იყო; გონებაშეხვეილი არსება გახლდათ, მაგრამ ცხადად ემჩნეოდა, რომ სიზარპაცე მოსდგამდა და. მგონი, გიმნაზიაც დაუმთავრებელი დარჩა. მე რომ უნივერსიტეტი გავათავიე: ქუთაისში კერძო მასწავლებლობას ეწეოდა და ამასთან გამოჩინებულ ინტელიგენტად ითვლებოდა. როცა მოსე მასწაველიდა ხოლმე, ხარიტონი ყურს ვვიგდებდა. მოსეს მიერ ერთილად ნაკაშიძისათვის ნათქვამზე, რომ უნიჭო ვიყავი, ხარიტონმა ძმას ერთხელ პირში მიახალა თურმე, უნიჭო და სულელი შენა ხარ, ბავშვს ნახევარი წელიწადი წიგნში არ ჩაუხედნია, სულ მწყერობაში და ნადირობაში გაუტარებია დრო (ეს ჩემი ამბავი ხარიტონმა ერთილად საგან იცოდა) და შენ გინდა, ერთ კვირაში გაიხსენოს ყველაფერი, რაც უსწავლიაო? ჩემი დაკვირვებით, არც ნიჭი აქვია და არც სურვილი, რომ ისწავლოსო! ერთილად ეს ამბავი რომ გადმომცა, მიამა.

„უჩრებნაია კომანდის“ უნობაში ჩემი ყოფნისას ძმამ მოთხრა: „ჩენი სახლის პატრონის სიძემ ლევან გეგელაშვილმა თავისი ცოლის ძმა, ყარამან დათეშიძე მოციქულად გამოვიგზავნა და შემომითვალა: მაგი ბოვში, შენი ძმა მომეცი, ჩემთან დადგეს და, როგორც ჩემ შეილებს, ისე მოუველი მაგასაც და არაფერს გამოვართმევო“. ჩემ ძმას უკითხავს ყარამან დათეშიძისათვის: ეს რა ამბავიო, როგორ თუ არაფერს გამოვართმევსო? ყარამან დათეშიძეს ასეთი პასუხი მიუცია ჩემი ძმისათვის: სიძემ მოთხრა, მაგ ბოვშეს მე თვალს ვადევნებ, ეს საში კვირეა, რაც აქ არის და, როცა კი მოვსულვარ შენთან, ერთ მინუტშიაც უწიგნოდ არ დაჰინახავს, სულ მაცადინობსო; მე წერილი შეილები მყავს, დავაყენებ მაგას ჩემთან, ჩემი შეილები რაკი დაინახავენ მუდამ მაცადინეს, მიბაძავენ და ჩემთვის ესეც კმარა, თორემ ისე ჩემი თქმით, წიგნს ხელში არ აიღებენ და გინდ რომ აიღონ კიდევ, ვერაფერს მიადწევენ დაუნხარებლადო; მაგას რაკი სამაზრო სასწავლებელი გაუთავებია, თავისუფლად შეუძლია გაუწიოს სწავლაში დახმარება ჩემ შეილებს და თავი და თავი კი ის არის, რომ მაცადინობას შეაჩევესო.

ყარამან დათეშიძე და მისი და ირინე—ლევან გეგელაშვილის მეუღლე—იმ ხურო დათეშიძის შეილები იყვნენ, რომელსაც ჰქონდა აშენებული ქუთაისში „უჩრებნაია კომანდას“ ბინად გამოყენებული სახლი და ორი კიდევ სხვა, თბილისის ქუჩაზე. ერთში ჩემ დროს ცხოვრობდა პრინცი ოლდენბურგისა, გრაფინია ზარნიკაუს მეუღლე, მეორე კი ხურო დათეშიძეს თავისი სიძისათვის. ლევან გეგელაშვილისათვის გადაეცა. იმ სახლის უკან იდგა ერთი მცირე სახლიც, საცა თვით დათეშიძის ოჯახი ცხოვრობდა.

მე რომ იმ გეგელაშვილის წინადადება გადმომცა ჩემმა ძმამ, თქმა არ უნდა, გაეხებარდა; ბინა ვიშოვე-მეთქი ვთქვი, მაგრამ შევეყოყმანდი და ძმას ვუთხარი: ვაი თუ ჩემი მასწავლებლობა არ გამოადგეს გეგელაშვილის შეილებს და გეგელაშვილმა დამითხოვოს ოჯახიდან და უბინოდ დავრჩე-მეთქი; არ სჯობია განა, თვიურად ცოტა რამ ვავიღო ბინისა, რომ გეგელაშვილი მეტის ყურადღებით მომექცეს-მეთქი? მე და ჩემმა ძმამ გადავწყვიტეთ, თვიურად ოთხი მანეთი ვაგველო ბინის ქირად და გეგელაშვილს ვაცობოთ ეს ამბავი. გეგელაშვილმა კი ვკითხრა, მე არა გთხოვთ რამის გადახდას, მაგრამ თუ მოცემა შეგიძლიათ, თქვენნი საქმეაო. მე ერთი რამ მიხდა მხოლოდ — მოთხრა გეგელაშვილმა პირადად — ჩემი შეილები ისეთ მუყაითობას შეეჩვიონ, როგორც შენ მოგდგამსო! მეც აღარ დამიხანებია ამის შემდეგ და გადავედი გეგელაშვილის ოჯახში.

გეგულაშვილის მეუღლე, დათეშიძის ასული კარგი ქართველი ადამიანი იყო და კარგი დიასახლისიც, მეოჯახე და პატიოსანი მანდილოსანი. ქალს ძალიან გაეხარა ჩემი მის სახლში გადასვლა: ესიაშენა, მის შვილებს რომ დავუწეე სწავლება. სამი ვაჟი ჰყავდა, მის სახლში რომ მოვთავსდი. უფროსი ვაჟი, რომლის რეპეტიტორიც მე ვიყავი, მოსამზადებელ კლასში იყო და ჩემს მათთან გადასვლამდე ვერ სწავლობდა კარგად, საკმაოდ ცუდი ნიშნები მიჰქონდა ვაჟს სახლში. დავუწეე მზადება და საქმე გამოუსწორდა. ამ ამბავმა კარგად იმოქმედა მოწაფის დედ-მამაზე, ორნივე ჩემი მაღლიერნი იყვნენ. მშობლების თანხმობით დავუწეე საგიმნაზიოდ მზადება ორ უმცროს ძმასაც, და ეს საქმეც კარგად მიყავდა, მაგრამ, საუბედუროდ, ერთი მათგანი მზადების მეორე წელიწადს ქენტორუმამ გამოასალმა წუთისოფელს; მეორემ კი დაიჭირა გამოცდები და პროგიმნაზიის მოსამზადებელ კლასში მიაღებინა თავი.

იმ ოჯახში საქმელ-სასმელი საკმაოდ მქონდა. ლევან გეგულაშვილს ვიდასთანაც საზიაროდ სამიკიტნო ღუქანი გაეხსნა ქუთაისში და იქვე სადილების ძლევაც დაეწყო. იმ დღეებშიდან მიჰქონდა პური, ღვინო, ხორცი და სხვა სანოვავე. ღვინის სმა უყვარდა და სურდა მეც მესვა. კულით რომ დალევიდა, მეც მისხამდა და მოითხოვდა, უსათუოდ დამელია. ტიპიური იპერული იყო: ლაპარაკით, ოხუნჯობით, მიხვრა-მოხვრით, ხელების ქნევით. ლევანს მთელი ქუთაისი იცნობდა: დარდიმანდობის სახელი მქონდა მოპოვებული, მაგრამ ოჯახში ხასიათი არ უვარგოდა: ჭიჭუინი მოსდგამდა, ცოტა რამეზე წაქივდება იცოდა. მაგრამ ირინე, მეუღლე მისი, დიდი მოპთმენო ადამიანი იყო და ქმარს არ უხიბრდებოდა. ლევანი ხშირად ბავშვებსაც უწყურებოდა, ზოგჯერ უმიზნუზოდაც. ამ ამბებისა მე მხოლოდ მაშხირალი ვიყავი, სხვა არაფერი; დავიარებოდი მოსე კალანდარიშვილთან და მთელ დღეს ვმეცადინებოდი. მოსეს თანდათან იმედი მოეცა: აღარ ეპარებოდა ეჭვი ჩემს უნარიანობაში და სჯეროდა, რომ მოვემზადებოდი გიმნაზიის მეცამე კლასისათვის.

ჩემი მეცადინეობა წარმოებდა იანვრიდან 15 ივნისამდე: იმ რიცხვიდან მოწავლეებს კანიკულები ეწყებოდათ. მოსემ და მე მოვილაპარაკეთ, კანიკულებისას ბინა დამედო ს. მაკვანეთში, ბიცოლაჩემთან, ერმილე ნაკაშიძის დედასთან, იქიდან მევლო მაკვანეთშივე მცხოვრები მოსეს დედ-მამის სახლში და ავგვარად განმეგრძო ჩემი მეცადინეობა მასთან.

ჩემმა ძმამ ნიკომ ჩემი ფულიც თავის თავს დაახარჯა და მოსე კალანდარიშვილს ჩემი მომზადებისა არა მისცა რა. მაგრამ მე ჩემს მომამზადებელს ვუთხარი, ჩემი წილი ფული კიდევ მაქვს ჩემ აბეკუნთან, მივალ ლენოურში და იქიდან მოვიტან მეთქი.

ქუთაისიდან ერთად გავემზავრეთ კანიკულების დაწყებისას მე. მოსე კალანდარიშვილი და ერმილე ნაკაშიძე. პირადად მე ჯერ ლეხოურს მივმართე: იქ ერთი-ორი კვირა დასვენებისათვის უნდა მიმეცა თავი და შემდეგ კი წავსულიყავ მაკვანეთში ბიცოლაჩემთან, რათა დამეწყო მეცადინეობა მოსესთან. მაგრამ ერთმა შემთხვევამ სულ ამირია დავთრები და წინდაწინ საკანიკულოდ გამოქმუშავებული გეგმა მეცადინეობისა ჩავეშალა.

აღრეკ აღვნიშნე, რომ ჩვენ, ძმათა შორის შუალა, ვარლამი ქალაქ ვორონეის კადეტთა კორპუსში იქნა მიღებული. სახლიდან რაჟი გავიდა და უკან აღარ დაბრუნებულა, აღარავის გახსენებია მისი ამბავი და აღარც კუთვნილი ფული მიუწოდებიათ მისთვის; მასთან მიწერ-მოწერასაც არა ჰქონია ადგილა. ამ ამბავს ბოლო მოუღო კორპუსის დირექტორის წერილობითმა განცხადე-

ბამ: იგი იძლეოდა ცნობას, კადეტს ვარლამ თაყაიშვილს ხელმეორე გამოცდა აქვს ამა და ამ საგნებში, თუ დაიჭირა ხომ კარგი, თუ არა და ან სახლში უნდა დაბრუნდეს, ან უბრალო ჭარისკაცად შევიდეს სამხედრო სამსახურშიო დირექტორი ეკითხებოდა ჩვენს აპეუტს: რას ისურვებთ, თუ გამოცდები ვერ დაიჭირა ვარლამ თაყაიშვილმა, მის სახლში დაბრუნებას თუ შესვლას სამხედრო სამსახურში უბრალო ჭარისკაცად? აპეუტმა მისწერა, უბრალო ჭარისკაცად შევიდეს სამხედრო სამსახურშიო. მაგრამ ვარლამს გამოცდები დაეჭირა და შემდეგი კლასისაკენ გზა გახსნოდა. ამის შემდეგ კიდევ მიივიწყეს ის ჩემი ამა. მისი ამბისა კიდევ კარგახსოვამდე არაინ არა იცოდა რა და სწორედ მაშინ, როცა მაკვანეთში უნდა გადაესულიყო სამეცადინოდ, ყველაშათის სრულიად მოულოდნელად, ლეხურში გაჩნდა თვით ვარლამი: კადეტთა კორპუსის კარგად დაემთავრებინა და პეტერბურგის სამხედრო-საარტილერიო სასწავლებელში დაენიშნათ უმაღლეს სწავლის მისაღებად. წამოსასვლელი ფული ვარლამს კერძო ვაკეთილებით ეშოვა. ჭერ ფოთი მონახულვებინა და იქიდან კი შეკვეთილისაკენ გადმოედგა ბიჭი. იქ საბაჟოში მსახურობდა გიორგი თაყაიშვილის ვაჟი, ერმილე თაყაიშვილი და ვარლამიც მასთან მისულოყო. სიხარულით მივიღო ერმილეს თავისი, კორპუსდამთავრებული სახლიკაცი და ლეხურში წამოვეყვანა. ჭერ თავის სახლში მიეწვია და მეორე დღეს კი ჩვენკენ გამოეწვივნა—ბიძის ჩემის ვრდიშელ თაყაიშვილის ოჯახში, სადაც ვცხოვრობდით ზე და ჩემი უფროსი ძმა და აგრეთვე მამიდა მამა.

ვარლამის მომყვანს ჩვენთან გასუპრება მოესურვებინა და პირდაპირ კი არ გვითხრა, ვარლამი მოგვიყვანეთო, არამედ თავისი თანამგზავრი ვარლამის ამხანაგად გვამცნო: იქიდანაა წამოსული; სადაც ვარლამია და მისი ამბის გადმოსაცემად გვეწვია აქაო. წლებს გაეარნა, რომ ბავშვობიდან ჩვენგან დაშორებული ჩვენი ძმა არ გვენახა და აღილი შესაძლებელი იყო, ვერ გვეცნო: ძალზე გამოცელილი გამოიყურებოდა. მაგრამ მაჰიდაჩემი მამა მიხვდა, რომ ერმილე გვატყუებდა, რადგან ჩემ ძმას სახეზე ცოტა რამ ძველი იერისი მინც შერჩენოდა. მამიდაჩემმა დაინახა ეს ცოტა რამ ძველი, აკოცა ვარლამის ამხანაგად გამოცხადებულს ვარლამს და ურმილევამ ბოლოს ვარლამად გვამცნო თავისი მოყვანილის ვინაობა. ყველა ჩვენგანს სიხარული დაეუფლა: ყველა აღტაცებას გამოსთქვამდა, რომ ვარლამს კარგა დაემთავრებინა სწავლა და მოეხერხებინა თავისი მოპოებული ფულით შინ დაბრუნება. ერთი რამ იყო მხოლოდ, გულნაკლულობას რომ იწვევდა ჩვენში: ჩემი ძმის გარუსება: ვარლამს ჭართული მთლად დაჰვიწყებოდა, თუმცა ბავშვობის ამბები და თავგადასავალი კარგად ახსოვდა.

ბიძაჩემის ოჯახში რუსული ჩემს გარდა არაინ იცოდა, ამიტომ ვარლამთან ლაპარაკიც მხოლოდ მე შემეძლო და მაკვანეთში აღარ გამიშვეს: „უშენოდ რა გქნათ, როგორ ველაპარაკოთ ვარლამსო?!“ მეც იძულებული გავხდო, ლეხურში დავრჩენილიყო და მეცადინეობა აღარ ვაპეგრძელებინა: მთელ ზაფხულს თარჯიმანობას ვეწეოდი. მხოლოდ ერთხელ ვიველი მოსესთან. ფული მიუტანე, რაც კი მემართა. ჩემს მომამზადებელს ციება დამართოდა და მისვლა ძალიან იამა ავადმყოფს. თქმა არ უნდა ფულის მიტანაც იამა. ეუამბე. რა გარემოებაშია ციყავი ჩაეარდნილი. რას ვიზამდით ან ის, ან მე? ჩემი საქმე შეფერხებული იყო!

ავვისტოს დამლევს ვარლამი პეტერბურგის გზას უნდა გაადგომოდა. რაკი საარტილერიო უმაღლეს სასწავლებელში აპირობდა შესვლას. საამო-

სოდ ფული სჭირდებოდა. მიიღია აგვისტო და ჩვენმა აპეკუნმა სიმონ გოთუამ გამოგვიცხადა: ახლა, რაკი საივე ძმას თავი ერთად მოგიყრიათ, მოილაპარაკეთ ერთმანეთში და ამიერიდან თქვენ თავს თვითონვე მოუარეთ, ჩემგან ანგარიში ჩაიბარეთ და აპეკუნობიდან გაათავისუფლეთო. მართლაც მოგეცა სრული ანგარიში და გამოირკვა, რომ ჩვენ, ძმებს დაგვრჩენოდა ფულად სულ სამასი მანეთი, რომელიც თანაბრად განაწილდა ჩვენ შორის: ჩემი წილი ასი მანეთი სიმონ გოთუასვე მივაბარე, ჩემმა ძმებმა კი თავიანთი კუთვნილი წილი თვითონ ჩაიდეს ჭიბეში. ვარლამიც გაუღდა თავის გზას. ფოთამდის მივაცილეთ, იქიდან სევასტოპოლში გაემგზავრა, სევასტოპოლიდან კი პეტერბურგს.

ვარლამი რომ მივაცილე ფოთამდე, ისევ ლეხოურში დავბრუნდი. ერთი კვირის განმავლობაში ვმეცადინეობდი მარტოდ-მარტო: მინდოდა ცოტა რაბ მაინც გამხსენებოდა იქიდან, რაც მესწავლა და გამოვლო. ერთი კვირის შემდეგ კი დავბრუნდი ქუთაისს და ისევ გეგელაშვილის ოქასში დავბინავდი. მე და ერპილე ნაკაშიძემ მოვილაპარაკეთ, თუ როგორ შევსულიყავი გიმნაზიაში. ლათინურში მესამე კლასისათვის მომზადებული არ ვიყავი, მაგრამ იმედი მქონდა, რომ სხვა საგნებში გამოცდებს დავიჭერდი. ერპილემ მითხრა, შენ თუ მაგას შეძლებ, ლათინურისა ნულარ გეშინიან, იქ მაინც ყველა „შპარგალით“ სარგებლობსო; რასაც მოგცემენ წერაში სათარგმნელად, პირადად მე მცოდნე კაცს გადაგოთარგმინებ და „ნაღზირატელი“ ანტონ აბულაძე მოგიტანსო; ყველა ასე შერება და შენც ასე უნდა ქნაო. ანტონ აბულაძე მართლაც მუდამ ეხმარებოდა შეგირდებს, „შპარგალებს“ ურიგებდა და როცა დანიახავდა ან დირექტორს ან ინსპექტორს მოწაფეებისაკენ წამოსულს, ჩაილაპარაკებდა ხოლმე მოწაფეების გასაგონად: „მგელი მოღისო“, რაც ნიშნავდა, „ფრთხილად იყავით, დასამალი დამალეთო!“.

ერპილეს სიტყვებით დაიმედებულმა გიმნაზიის დირექტორს წერილობით მივმართე: მესამე კლასში შესასვლელად ვთხოვდი გამოცდებზე დაშვებას. მაშინ დირექტორობდა ლევანდა.

— ჯერ არ ვიცი, გვექნება ვაკანსია (ე. ი. ადგილი) თუ არა მესამე კლასშიო!— მიპასუხა დირექტორმა,— ეს გამოირკვევა ორი კვირის უკან და მაშინ მოდიო.

იმ ორი კვირის გავლის ლოდინში მე ძალიან მუყაითად ვიმეცადინე. დღესა და ღამეს ვასწორებდი. ლათინურშიც კი შევეცადე მესწავლა რამე, მოწაფეები მოვიშველიე. გავიდა ორი კვირა და მივედი დირექტორთან, მაგრამ პირში ჩალაგამოვლებული დავჩივი: გამომიცხადა, საბოლოოდ გამოირკვა, რომ ადგილი აღარ გვაქვსო, თან კი დაურთო, გულში ვნახე პროგიმნაზიის ინსპექტორი იულინი და იმან მითხრა, ჩვენა გვაქვს ადგილიო; მიდი პროგიმნაზიაში და იულინი უსათუოდ დაგიშვებს გამოცდებზეო. მე მაინც ჩემსას შევეცადე და ვუთხარი დირექტორს: გიმნაზიაში მინდა შესვლა და არა პროგიმნაზიაში, გიმნაზია ჩემთვის უფრო ხელსაყრელია სხვადასხვა გარემობის გამო-მეთქი. მაგრამ ჩემმა თქმამ ვერ გასჭრა, ლევანდა ისევ ცივი უარით გამიპასიანძლდა, ვერაფერს მოგიხერხებო. ეს აზბავი რომ გაიგო ერპილე ნაკაშიძემ, თავზედ ხელი შემოიკრა, დალუპულხარ, პროგიმნაზიაში იულინთან იანთი სისასტიკეა გაუფლებული, რომ ჩვენი მე-5 კლასის მოწაფე რომ მიიყვანო იქა, მე-3 კლასში ისიც კი ვერ დაიჭერს გამოცდასაო! მე კი მეტი ჩარა არა მქონდა, უნდა უთუოდ მივსულიყავი პროგიმნაზიაში და მივედი, შევიტანე თხოვნა. ლათინურს გარდა დანარჩენი გამოცდები საკმაოდ კარგა დავიჭირე. ლათინურის მასწავლებელი იყო ლევიცი, რომელიც ენის კარგ მცოდნე ითვ-

ლხბოდა. ჯერ წერაში მქონდა გამოცდა. ტექსტი უნდა მეთარგმნა. ლევიციმ იანეთი ძნელი სათარგმნელი რაღაცა მომცა, რომ თვით ჩემი მასწავლებელი მოსეც კი თავს ვერ აართმევდა. 11 საათზე დაიწყო წერა, იუღინისა და სხვა მასწავლებელთა თანდასწრებით, და 2 საათამდის თავი არ ამიღია. 2 საათზე მიტხრეს, კმარა ახლა კიო, და გამოჰართვეს, რაც დამეწერა. გადახედა ჩემ წაწერას ლევიციმ და სახე დაიღმია: ასეთი ჩვეულება ჰქონდა თურმე, როცა რამეს არ მოიწონებდა ხოლმე. ახლა ზეპირნი და მიწიყვეს გამოცდა და ზოგ რაზეში გეარინანდ ვუბასუხე, მაგრამ მაინც გამოძიებადეს, ლათინურში სრულიად მოუზნადებელი ხარო. იუღინმა მკითხა, ვინ გასწავლიდაო? მე-5 კლასის მოწაფე-მეტქი, მიუუგე შემკითხველს, მოწაფის გვარი კი არ დამიხახელეზბია.—აბა, მე-5 კლასის მოწაფეს როგორ შეეძლო შენი მოზნადებაო?—მიტხრა იუღინმა და მიმართა მასწავლებლებს: ამ ყმაწვილს სამაზრო სასწავლებლიდან მიღებულ მოწმობაში კარგი ნიშანი ჰყავს, სხვა საგნებშიაც საკმაოდ მოზნადებულია, მაგრამ მაგისი ლათინურის ცოდნის მიხედვით მე-3 კლასში ვერ მივიღებთო; ეტყობა კი, რომ სწავლის ნიქი მოსდგამს, წლოვანებაც ხელს არ უშლის, მხოლოდ მე-14 წელიწადში აქვს ფეხი გადადგმული და მე-2 კლასში შეუძლია დაიწყოს სწავლაო. მასწავლებლებმა მხარი დაუჭირეს ამ აზრს და იუღინმა გამოძიებადა, მე-2 კლასში ხარ მიღებულო. მეწყინა, მაგრამ მეტი რა ღონე მქონდა? დავთანხმდი მე-2 კლასში შესვლაზე.

მეორე კლასში ლათინურს თვით ინსპექტორი იუღინი გვასწავლიდა.

სწავლა არ მიჭირდა და იუღინიც ერთ საუკეთესო მოწაფედ მთვლიდა.

გავიდა ერთი თვე და სწავლის ფული მთხოვეს: ნახევარი წლია უნდა გადამეხადანა, 6 მანეთი. ფული არც მე მქონია და არც ჩემს ძმას, ასე რომ გადაუხდელი მრჩებოდა. დირექტორმა მიტხრა, რა კი ფული ვერ შემოგაქვს, უნდა დაგიტხოვო; სამწუხაროა, მაგრამ რა გაეწყობაო?! ატირებული მოვედი ჩემ დიასახლისთან, ირინესთან. ვფიქრობდი, III კლასში მწადდა შესვლა და ვერ შევედი, II-ში მოვხვდი და იქიდანაც დამითხოვეს-მეტქი! დიასახლისმა მკითხა, რა გატირებსო? რომ გაიგო, ფულის შეუტანლობის გამო სასწავლებელში აღარ მიშვებდნენ, მიტხრა: დიდი ხანია, ვაგროვებ ნახევარ აბაზიანებს და აბაზიანებს, მაგრამ არ ვიცი, გამოვა თუ არა 6 მანეთიო? დავთვალთ; თუ გამოვა ექვსი, წაიღე და შეიტანე სწავლის ფულად, თუ არა და ლევენსა ვთხოვ მერე. იქნება იმან მოგცესო. მოიტანა „ქინქში“ გამოხვეული რუსულ-ქართული ნახევარაბაზიანები და აბაზიანები. იმ ფულს. უკვე იშვიათს, ჯერ კიდეც იღებდნენ. გვარიან გროვას წარმოადგენდა ირინეს შენახული ფული: დავთვალეთ და 6 მანეთზედ მეტიც კი აღმოჩნდა. გამოვანვი „ქინქში“ 6 მანეთის ოდენობა და მიუეტანე იუღინა. მაგიდაზე რომ დავუყარე ქინქით მიტანილი ქართულ-რუსული ვერცხლის ფული, თვალეზი გაუფართოვდა, გაიოცა. „Что целая нумизматика!“ — წაოიძახა პროგინანაზის დირექტორმა და მკითხა, სად იშოვეო? ჩემმა დიასახლისმა მასესხა-მეტქი, მიუუგე შემკითხველს. იუღინი დარწმუნდა, რომ ღარიბი ვიყავი...

ამრიგად, ნასესხები ფულის წყალობით დაიწყო პროგინანაში სიარული. ორი კვირის უკან, გაკეთილებს შემდეგ, იუღინმა მიტხრა, შენ ალბათ ღარიბი ოჯახიდან ხარო?!—ღიან, ღარიბი ოჯახიდან გახლავარ-მეტქი—მოვანხენე ჩემი ქონებრივი მდგომარეობით დაინტერესებულს—არც ღელა მყავს და არც მამა-მეტქი!—რა კი აგრეაო, სთქვა იუღინმა, წარმოადგინე სიღარიბის მოწმობა, სწავლის ფულიდანაც გაგათვისუფლებთ და ყოველთვიურად 8 მანეთს დახმარებასაც მოგცემთ!

მიუწერე ჩვენებს, რომ სიღარიბის მოწმობა მოეწოდებინათ ჩემთვის. უნდა აეღოთ მაზრის მარშლისაგან. მოწმობა ერთი თვის უკან მომივიდა, წარვუდგინე პროგიმნაზიას და იმ დღიდან სწავლის ფულისაგანაც გამათავისუფლეს და თვიურად რვა მანეთიც მაძლიეს დახმარებლად. ეს დახმარება გიმნაზიაში გადასვლისასაც თან გადმომყვია. 8 მანეთი მაშინ კარგი ფული იყო მოწაფისათვის. ამ დახმარებით სული მოვითქვე: 4 მანეთს ვაძლევდი იმას, ვისთანაც ეცხოვრობდი და ერთი იმდენი კიდევ მრჩებოდა ჩემი თავის შესაპოვად და წიგნებისათვის. შევიკრე ბლუზა-წაღები და საცელები და, რასაკვირველია, ჩემ ღიასახლისსაც დაეუბრუნე ნასესხები ფული. ის რვამანეთიანი დახმარება და სწავლის ფულიდან გაათავისუფლება გამოიწვია შემდეგმა გარემოებამ: ქუთაისის პროგიმნაზიაში ჰქონდათ პანსიონი, რომელიც დაახლოებით 15 სულს იტევდა მხოლოდ. თუ პანსიონში ადგილი აღარ მოიპოვებოდა, მაშინ იქ შესვლის უფლების მქონეს ხელთ აძლევდნენ ხოლმე 8 მანეთს თვიურად და სწავლის ფულიდანაც ათავისუფლებდნენ. სწორედ იმ წესმა გამომიყვანა გაჭირვებისაგან: იუღინი პანსიონში შესვლის უფლების მქონისა და პანსიონში არ მოხვედრილის უფლებით გამიმძახინძლა. ამგვარად, ჩემი პროგიმნაზიაში მოხვედრა ჩემთვის სასიკეთოდ იქცა: თავიდანვე გიმნაზიაში რომ შეესულიყავი. ეს დახმარება არ მექნებოდა.

იუღინი მკაცრი ადმინისტრატორი, მაგრამ ძალიან პატიოსანი ადამიანი იყო. პროგიმნაზიის საქმეს მშვენიერად უძღვებოდა: მის ხელში სასწავლებელი წარმატებით მიდიოდა წინ, როგორც სწავლის მხრივ, ისე ზნეობით, მაგრამ ღიდი პედანტობა კი მოსდგამდა იმ ადამიანს კანონების ასრულებაში. მოწაფეს იუღინი არავითარ დანაშაულს, წვრილმანსაც კი, არ აპატიებდა ხოლმე; კანონს მისდევდა მულამ. მახსოვს ასეთი შემთხვევა: პროგიმნაზიის პანსიონში იმყოფებოდა ერთი რუსი მოწაფე, დიდი ნიჭიერი ვინმე და საუკეთესო მოსწავლე; პირველობდა ჩვენს კლასში. იუღინიც დიდი სიყვარულით ეპყრობოდა იმ ყმაწვილს, ხელს უწყობდა ყოველ კაი საქმეში. მაგრამ მოხდა ერთი ამბავი: იმ მოწაფემ გაყიდა თავისი ძველი პალტო, სულ ერთ თუ ორ თუმანად; იუღინმა გაიგო თუ არა ეს, პალტოს გამყიდველი პანსიონიდანაც დაითხოვა და სკოლიდანაც. მერმე კი შემოიარა ყველა კლასი და მოსწავლეთ განუცხადა, ძლიერ ვნანობ, რომ ასეთი საქმე დაემართა იმ მოწაფეს, მაგრამ ყოველად შეუძლებელი იყო ჩემთვის, რომ სხვანაირად მოვქცეულიყავი. სახელმწიფო ქონების გამყიდველი უსათუოდ უნდა დამესაჯა, დამეთხოვაო! იუღინმა ამ გამოთქმით გაგვაფრთხილა, რომ არავის ჩვენგანს არ გაუბედნა ისეთივე საქმის ჩადენა.

მკაცრად ეპყრობოდა იუღინი მასწავლებლებსაც. თუ ვისმე მათგანს მიკუთვნებულნი საქმისათვის შეუფერებლად ჩასთვლიდა, მაშინვე ადგილიდან ხსნიდა, დაითხოვდა ხოლმე. მოწაფეების ყოველ გამოცდას ესწრებოდა და თუ დაინახავდა, რომ რომელიმე მასწავლებელი ცდილობდა ვინმე მოწაფეს წაქშევლებოდა გამოცდაში, წამშველებელს უშენიშნოდ არ დასტოვებდა. პროგიმნაზიას იუღინის დროს ღიდი სახელი ჰქონდა გავარდნილი. როდესაც გიმნაზიაში გადავედით, ხშირად ზოგიერთი იქაური მასწავლებელი გვეტყოდა ხოლმე: „Как вам не стыдно так ошибаться, вы же прогримназист Юдинских времен?!“

პროგიმნაზია მე და ჩემმა ამხანაგებმა გავათავეთ იუღინის დროს, მაგრამ ჩვენი იქიდან წასვლის უკან იუღინსაც აღარ დაუხანებია: ჭლეტი ჰქონდა და

აედაქყოფობამ ხანგრძლივი შვებულება ააღებინა, მაგრამ დიდხანს აღარც უცოცხლია, მალე მოუღო სიკვლევემ ბოლო.

იუდინის მერმე პროგიმნაზიის გამგეობა დავალებული ჰქონდა ლევიციის. ეს ის ლევიციი იყო, რომელიც შემდეგ ელიზავეტპოლის გუბერნიის სახალხო სასწავლებლის ინსპექტორად დანიშნეს და რომელმაც ეგრეთ წოდებული „მუნჯური მეთოდი“ შემოიღო და იმ მეთოდით ქართულ-რუსული სახელმძღვანელოც შეადგინა. „მუნჯური მეთოდი“ თაბაზე დიდი მწვავე წერილები იბეჭდებოდა ჩვენს გაზეთებში, მაგრამ იგი რომ არ ექონიოთ სახეში, შეიძლება თამაშად ითქვას, რომ ლევიციი არ ყოფილა ურიგო მასწავლებელი, კარგი კაცი იყო და კეთილი. პროგიმნაზიაში ისტორიასა და გეოგრაფიას გვასწავლიდა. მახსოვს, როდესაც ახალ ისტორიაში საქართველოს რუსეთთან შეერთებას მივადექით, ლევიციის ბევრი შეკითხვა მივეცი და ვთხოვეთ, დაწერილებით აეხსნა ჩვენთვის ის ხანა. მან გვიპასუხა: თქვენ ისეთი შეკითხვებით მომმართეთ, რომლებშიაც ჯერ მე თვით არ გავკვეყულვარ და რომლებიც არც შედის ჩვენ სასწავლო პროგრამაში, მაგრამ რაკი ეს შეერთების ხანა თქვენ გაინტერესებთ, მაიადეთ, გავერკვევი თქვენ მიერ მოცემულ კითხვებში და მერმე გაგიპარტავთო. მართლაც და ორი კვირის უკან ლევიციიმ საკმაოდ დაწერილებით და ობიექტურად გადმოგვცა, ორ გაკვეთილზე, საქართველოს რუსეთთან შეერთების ისტორია.

7. ქუთაისის კლასიკურ გიმნაზიაში

ქუთაისის პროგიმნაზიიდან ქუთაისის გიმნაზიაში ჩემი და ჩემი ამხანაგების გადასვლისას, ამ უკანასკნელის დირექტორი ლევანდა საღდაც გადაიყვანეს და დროებით გამგედ დანიშნეს გიმნაზიისეუ ინსპექტორი ვანდალოვსკი. გიმნაზიაში შესვლის მსურველნი ვიყავით სულ ხუთი პროგიმნაზიელი: პროგიმნაზიის II კლასში ჩემი ყოფნისას 35 მოწაფე სწავლობდა, მაგრამ IV კლასამდე ყველას არ მიუღწევია. IV კლასი დავამთავრეთ მხოლოდ რვა მოწაფემ, რომელთა შორის იყო ხუთი ქართველი: მე, იოსებ დადიანი, შარუხია, ლეჩხუმელი გორგასლიძე და კიდევ ერთი, რომლის გვარი აღარ მახსოვს. გორგასლიძე, ხნით ჩემზე ბევრად უფროსი, ერთხელ გამომიტყდა, ცოლიანი ვარო; მამამ გამომიცხადა, იქნება დიდხანს ვერ ვიცოცხლო უცოლოდ ვერ დაგტოვებ და ამიტომ უნდა შეირთოო, მეც გავუვინე და შევირთეთო. იმ გორგასლიძეს, პროგიმნაზიის გათავების უკან, სწავლა აღარ განუგრძობა. შემდეგ ხანებში კი ელიზავეტპოლის გუბერნიის სახალხო სკოლის მასწავლებლად იყო—მამინ, როცა იმ გუბერნიის სახალხო სკოლებს ინსპექტორობდა ლევიციი. გორგასლიძე ლევიციის ეხმარებოდა მუნჯური მეთოდის სახელმძღვანელოების შედგენაში.

ვანდალოვსკიმ გამოგიცხადა გიმნაზიაში შესვლის მსურველებს, V კლასში თავისუფალი ადგილები არ არის და ვერ მივიღებთ, არ შემოძლიაო; დაიცადეთ, მოვა ახალი დირექტორი და ის გადასწყვეტს, შესაძლებელი იქნება თუ არა თქვენი მიღებაო. სწავლის დაწყების ორი კვირის უკან მოვიდა ახალი დირექტორი, ალექსანდრე სტოიანოვი. წარუდექით მას სულ ოთხი პროგიმნაზიელი: მე, იოსებ დადიანი, ოგანეზოვი და ერთიე რუსი, გვარი არ მახსოვს (მამამისი ჭადმრთო რჯულის მასწავლებლობას ეწეოდა). სტოიანოვს წარუდგინეთ ჩემი თხოვნები და პროგიმნაზიის დამთავრების ჩემი მოწოდება.

ბები. ამასთანავე ვანდალოესკიაც მოახსენა თავის ახალ დირექტორს, თუ რატომ გვაცდევინა ჩვენ. სტოიანოვმა გადახედა ჩვენს თხოვნებს და ჩვენც გამოგვხედა. გვკითხა: თაყაიშვილი რომელია თქვენში? დავუსახელე ჩემი თავი და ახლა პირადად მომმართა: ის ახალგაზრდა ოფიცერი შენი ძმა არისო? გამაყვირვა ამ შეკითხვამ და ვუპასუხე შემიტხველს, ძმა მყავს პეტერბურგის არტილერიის უმაღლეს სამხედრო სკოლაში; მაგრამ არ ვიცი, ახლა უკვე ოფიცერია, თუ არა-მეთქი!—როგორ არაო—გავიფიქრე პასუხად — არისო! მე და ის ერთად მოვდიოდით ტროიკით ვლადიკავკაიდან მცხეთამდის და მცხეთიდან კი ტფილისში წავიდა, იქ არის დანიშნულიო!—თურმე კავკასიის საღვურში შეხვედროდნენ ერთმანეთს სტოიანოვი და ჩემი ძმა; ტროიკის მიღება მაშინ აღვილი არ იყო საღვურებში; ჩემს ძმას, ახალგაზრდა ოფიცერს. დაეწყო ფეხების ბრაგუნის და ყვირილი კავკასიის საღვურის ავან-ჩაენებისათვის, ამგვარად მიელო ტროიკა და სტოიანოვიც თან წამოიყვანა. ამ ამბის გახსენება, რასაკვირველია, ცუდად არ იმოქმედებდა არც ჩემსა და არც ჩემი ამხანაგების მიღებაზე. სტოიანოვმა მიმართა ვანდალოესკის და უთხრა: როგორ შეიძლება ასეთი კარგი მოწმობების მქონე მოწაფეები არ მივიღოთ? მოგვიბრუნდა და გამოგვიცახდა, მიღებულები ხართო! ყველას გულზე მოგვეშვა. ვიცოდით, რომ სხვა გიმნაზიებში გაგვიჭირდებოდა შესვლა: სახსარი არა გვქონდა სრულიად სააპისო. იოსებ დადიანიც ღარიბი იყო განაო?— იკითხავს წამკითხველი. დიახ, იყო და ძალიან ღარიბიც! იუდინისაგან მასაც 8 მანეთი ჰქონდა დანიშნული სტიპენდიად.

გიმნაზიის V კლასში, საცა ჩვენ მოვხვდით, სულ 45 მოწაფე ვიყავით, რასაკვირველია, მეტწილად ქართველობა. ჩვენი ამ კლასში შესვლის წელს ქუთაისის გიმნაზიაში პირველად შემოიღეს ბერძნული ენის სწავლება. ამ ენაშიცა და ლათინურშიც მასწავლებლად გვყავდა ქუთაისში ახლად მოსული ჩეხი, გვარად რედკა, კოჭლი კაცი. საკმაოდ კარგა გვასწავლიდა. ის ადამიანი კლასის დამრჩეველად დაგვინიშნეს. ლათინური ენის პირველი ორი გაკვეთილის უკან რედკამ გამოგვიცხადა: ეხლა უნდა გავიგო, თუ აითვისეთ ჩემი გაკვეთილები და გაცოდინოთ, როგორი მოთხოვნილება მაქვსო! ყურნალში ერთ-ერთი თქვენგანის სახელსა და გვარს ამოვიკითხავ, იმას გამოვუძახებ და კითხვებს მივცემო. ჩახედა ყურნალში და აკი ჩემი გვარი არ ამოიკითხა? მეც გავედი და გადავუთარგმნე რედკას მის მიერ მოცემული გაკვეთილი. რედკამ ახლა გრამატიკაზე გადაინაცვლა, დამიწყო შეკითხვების მოცემა, სიტყვებისა და გრამატიკის ახსნა მომთხოვა. შეკითხვები თანდათანობით ძნელდებოდა, რედკა ყოველი წერილმანის ახსნა-განმარტებას მთხოვდა დიდი სიმკაცრით. ამ ჩემ გამოცდას მასწავლებელმა თითქმის მთელი საათი მოანდომა და ბოლოს კლასს გამოუცხადა: მე შემოიძლია ამ მოწაფის პასუხები მხოლოდ დიდის გაკირვებით შევაფასო, დავუსვა ნიშანი სამი და ისიც გამოკლებითაო. მე მაშინვე შევნიშნე რედკას ეშმაკური ფანდი: სურდა ეჩვენებინა მოწაფეებისათვის, თუ როგორი დიდი მოთხოვნილებით მოეპყრობოდა ყველას, მე კი გულში რედკას ნიშნის მისაგებად გავიფიქრე, ნახავ იმასაც, მასწავლებლო, ნახავ, თუ როგორ ჩემზე ნაკლებად მოგიგებენ დანარჩენები-მეთქი! და მართლაც, რედკა თანდათანობით დარწმუნდა, რომ მე სუსტი მოწაფე არ ვიყავი. ორი თვე არ გასულა იმ ჩემი დაკითხვის უკან, რომ რედკას გაკვეთილზე დირექტორი სტოიანოვი შემოვიდა და დაჯდა ჩვენთვის ყურის საგდებლად. მასწავლებელმა სტოიანოვთან ბევრჯერ შემომთავაზა კითხვები და მეც შემოთავა-

ზებულზე ჭეროვანად ეუბასუხე. სტოიანოვმა აღნიშნა ეს და სთქვა, თაყაიშვილი კი პასუხებს იძლევაო. რედკამ თავის მხრივ დაურთო: Да Такайшвили! украшение класса! სტოიანოვმა ღიმილით წარბოსთქვა: Это очень приятно! წამსვე მომაგონდა პირველი გაკვეთილები, რედკამ რომ სამი გამოცლებით და მისეა და გამელიმა. ჩემმა ამხანაგებმა, მოწაფეებმა კი შემდეგი სიტყვებით მომართეს: გაკეთდა შენი საქმე, რომც აღარაფერი ისწავლო, მაგათ თვალში სულ მოწონებული მოწაფე იქნებიო.

თავისი მოსვლის მეორე წლიდან დირექტორმა სტოიანოვმა ისტორიის სწავლება დაგვიწყო და კარგ ისტორიკოსადაც მოგვევლინა. საგნის სწავლებაში თავისი საკუთარი მეთოდით გამოდიოდა: ისტორიის არსებულ სახელმძღვანელოებს, ნამეტნავად ილოვიასკისას, იწუნებდა და არც ხმარობდა. ყველაფერს ზეპირად გადმოგვცემდა. ერთ გაკვეთილზე რომ მოგვიყვებოდა რაიმე ისტორიულ ამბავს, მეორეზე პირველ გაკვეთილზე გადმოცემულის კონსპექტ-დაგვიწერდა ხოლმე დაფაზე და იქიდან კი ჩვენ ვიწერდით.

სტოიანოვი ფართო განათლებისა და ჩვენი დროისათვის ლიბერალური მიმართულების კაცი იყო. მეცნიერებაშიც მოღვაწეობდა: ცნობილია მისი სვანთში მოგზაურობის აღწერა, მაშინ უკვე ცალკე წიგნადაც გამოსული. იცნობდა ჩვენ ქვეყანას: ადრე ქუთაისის გიმნაზიაში ინსპექტორად ყოფილიყო, მერმე გადაეყვანათ ჩრდილო კავკასიაში და იქიდან კი, როგორც ითქვა. ჩემი მოწაფეობისას ქუთაისის გიმნაზიის დირექტორად მოგვევლინა. მის „სვანეთში მოგზაურობაში“ მოთაჯებულია პირველად მისგან მოკრებილი სვანური ლეგენდები და თქმულებანი, ეთნოგრაფიული თვალსაზრისით განხილულნი. იმ შრომას დღესაც არ დაუკარგავს მნიშვნელობა. სტოიანოვი პირველი რუსი მოხელე პედაგოგი იყო, რომელმაც მთავრობას მოხსენება წარუდგინა იმის თაობაზე, რომ თბილისისა და ქუთაისის გიმნაზიებში უნდა შემოღებულიყო ქართული ენისა და ლიტერატურის ჭეროვანი სწავლება.

მოწაფეებისათვისაც კარგი აღამიანი იყო სტოიანოვი: თუ კი ვინმეს ნიჭი შეამჩნევდა, ყველაფერს ნაკლს აპატიებდა ხოლმე. მას ამ შემთხვევებში როგორ შეედრებოდა იუდინი, რომელიც მოწაფეს წერილმან უნებლიე დანაშაულისათვისაც კი სჯიდა (ამის მაგალითი ზემოთაც მოვიყვანეთ). ბევრი მაგალითი შემიძლიან დავასახელო იმისი, რომ არა ერთი მოწაფე, თავისი ყოფა-ქცევისა და სასწავლებლის დისციპლინის დარღვევის გამო, თავის დღეში გიმნაზიას ვერ გაათავებდა, რომ სტოიანოვის ნაცვლად სხვა ყოფილიყო დირექტორად. წერილმანობა არ მოსდგამდა იმ პირს და თან მთავრობისა და მზრუნველის წინაშე ღირსეულად ეჭირა თავი. თუ მათ აზრს არ იზიარებდა, არ უთმობდა არაფერს, მაგრამ მასწავლებლებს კი მკაცრად ეპყრობოდა: უყვიროდა და მკვახე სიტყვებით უმასპინძლებოდა. მასწავლებლებმა ამის გამო „სტოიანოვშიად“ მონათლეს. ასეთმა ჩვენმა დირექტორმა ნება დაგვართო, რომ ხილნაწერი ქართული ჟურნალი გამოგვეცა და ფულიც არ დაინანა ამისათვის, სათანადო ხარჯი გვაძლია. ჟურნალში პატრიოტული ლექსებიც იწერებოდა, მკვრამ სტოიანოვი ამას ყურადღებას არ აქცევდა...

8 რად ღირს თუნდაც ის ამბავი. თუ რა ლმობიერად შეხვდა სტოიანოვი ნიკო მარის საქციელს (ქუთაისიდან კარგა ხნით თბილისში ვაპარვას და გიმნაზიაში მეცადინეობის გუდუნას), რაკი გამჭირაბი და კეთილმოსურნე თვლით სჭერებდა მის უჩვეულო ნიჭიერებას, დიდ მოშაალს. იმავე მოწაფისათვის სტოიანოვის არ დაუშლია არც მეორე, არა ნაკლები ახირება: გიმნაზიაში ერთი ზედმეტი წლით დარჩენა, აქაო და არა ვარ ჭეროვანად განსწავლულიო.

IV. მ. ო. ბ. ო. ნ. ე. ბ. ა. ნ. ო.

1. ზოგი რამ ილია შავშავაძისა და მის თანამედროვე ქართველ მოღვაწეთა შესახებ

ილია ქავჭავაძე პირველად ვნახე ჩემი სტუდენტობის დროს, ვგონებ, როდესაც III კურსზე ვიყავი გადასული. კარგად კი არ მახსოვს, ასე 1885 წელს უნდა ყოფილიყო. ილია ქართული სათავადაზნაურო ბანკის საქმეზე ჩამოვიდა პეტერბურგში და ბინად ჩამოხტა ვასო მაჩაბელთან... ილია და ის ვასო მაშინ დიდი მეგობრები იყვნენ, ილია შეილებს უნათლავდა. ვასო ნაფიცი ვექილი იყო, ადვოკატი თავად მინგრელსკისა, რომელიც მაშინ პეტერბურგში ცხოვრობდა. ვასო ქართველ სტუდენტებს ეხმარებოდა ხოლმე ხელმოკლეთათვის ფულის შესაკრებლად საღამოების მოწყობაში. ერთი ასეთი საღამოს შემოსავალი, სამი ათასი მანეთი სტუდენტებს ვასილის თანხმობით გადაედოთ, როგორც ხელუხლებელი თანხა და ხუმრობით „დარღუბლის კიდობანი“ დაერქმიათ მისთვის. ის ფული თვით ვასილ მაჩაბელს ჰქონდა მიბარებული. იმ წელიწადს ვასილმა გადაწყვიტა საქართველოში დაბრუნება, თავისი სახლის ლოკი-დაციას აპირებდა (მგონი, ნევის პროსპექტზე ცხოვრობდა) და წინადადება მოგვცა სტუდენტებს, იმ თანხასაც თან წაეიღებ და შესანახად გადაეცემო ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოებას, რომლის თავმჯდომარეც ილია ქავჭავაძე არისო. სტუდენტებმა არ მიიღეს ეს წინადადება და მოითხოვეს, ფული პეტერბურგში დაეტოვებინა. მაშინ მაჩაბელმა უთხრა. წარმომადგენელი გამოგზავნეთ და ილია ქავჭავაძის თანდასწრებით გადაეწყვიტოთ ეგ საქმეო. სტუდენტებამ აგვიჩრია და გაგვაგზავნა სამი კაცი: მიხაკო ღვდლიევი [მღვდლიაშვილი. გ. ლ.] (შემდეგ ჩვენი სენატორი რომ იყო), ალექსანდრე ლორთქიფანიძე (მერაბის ძე, იასონისა და [მწერალ] ნიკოს უფროსი ძმა, იურისტი, მერე ქუთაისში ბანკირად იყო) და მე. მივედი თ ვასო მაჩაბელთან და ილიაც გამოვიდა და გაგვეცნო. ილიას პირველად მაშინ შეეხვდი და მისი დანახვისთანავე გამახსენდა, ძალუენებურად, ჩემი ნათესავის კოწია თაყაიშვილის ნათქვამი ილიას გარეგნობის შესახებ. ეს თაყაიშვილი მეფის „კონვოი“-ში მსახურობდა უწინ, ალექსანდრე მეორის დროს; ახლო კავშირი ჰქონდა ქართველ სტუდენტობასთან, დიდი ლიბერალი და თან პატრიოტი კაცი იყო; კარგად იცნობდა ახალ ქართულ ლიტერატურას და თაყვანსა სცემდა ილიას, როგორც მწერალსა და საზოგადო მოღვაწეს; ძალიან კარგად გვიკითხავდა ხოლმე მის „კაცია აღამიანს“, „გლახის ნაამბობსა“ და სხვა ნაწარმოე-

9 ჩაწერილია კარნახით, 1950 წლის 26/1, 27/1, 9/11, 10/11, 13/11, 17/11, 20/11, 21/11, 4/1. შიგა და შიგ ჩართულია ზოგი ნაწყვეტ-ნაწყვეტი მოგონება თუ შენიშვნა, ჩვენი ჩაწერილი, ავტორთან ერთად მისი ნაშრომების გამოსაცემად გამზადებაზე მუშაობისას (1948—1952 წწ.).

აქაც და ქვემოთაც სქოლიოები, თუკი სხვა ინიციალები არა აქვს ქვეშ მოწერილი, ეკუთვნის გ. ლომთათიძეს.

ბებს. ილია დიდხანს არ ენახა პირადად, მხოლოდ ერთხელ მოეკრა თვალი ქეთათისის ბუღვარში, სხვებთან ერთად, და დასდევნებოდა, რომ კარგად დაეთვალა იერებინა. მერე გვითხრა: „მრგვალი ტანითა და სისრულით მის მიერ აქწერილ თათქარიძეს ჩამოვაგეს, მაგრამ თვალები კი შესანიშნავი აქვს“.

შეგვექმნა მსჯელობა „ღარადუბლის კიდობნის“ გამო. ილია დიდხანს გვესაუბრა წერა-კითხვის საზოგადოების მიზნებისა და მათი განხორციელებას გზების შესახებ და ბოლოს გვიჩინა, თანხა იმ საზოგადოებისათვის გადაგვეცა — თუ შეწირულობად არა, შესანახავად მაინც. „აქ ეგ ფული უსაბუთოდ შემოგებარჯებათ, ან არა და, ქართველების ჩვეულებისამებრ, აიშლებით, დაშლებით და დაგეკარგებათ!“ აზრთა ხანგრძლივი გაცეცხლა-გამოცეცხლა შემდეგ შეეთანხმებით, რომ ფული შესანახავად გადაეცემოდა წერა-კითხვის საზოგადოებას. ესაიღო მაჩაბელმა პირადად წამოიღო თანხა, თბილისში რომ წაჰვიდა. და დანიშნულებისამებრ ჩააბარა კიდევ. ოღონდ, ეტყობა, არ მოუთხოვია ამ თანხის ხელშეუხებლობა და საზოგადოებას ფული თავისი მიზნებისამებრ მოეხმარა. ყოველ შემთხვევაში, ჩემ დროს საზოგადოებას აღარ გააჩნდა ასეთი. ხელუხლებელი თანხა.

უნივერსიტეტი რომ გავათავე, თბილისში ჩამოვედი და ლათინური ენის მასწავლებლად დავდექი სათადაზნაურო სასწავლებელში, რომელსაც მაშინ ალექსი ბესარიონის ძე ჭიჭინაძე განაგებდა (ქუთაისშივე, გიმნაზისტობისას ჩემი კარგად მცნობი). ჩემი ჩამოსვლის შემდეგ ერთი თვეც არ გაატულიყო. რომ ამბავი მოვიდა, სტავროპოლში დიმიტრი ყიფიანი მოკლესო. ეს იყო 1887 წლის 24 ოქტომბერს. ამან, რა თქმა უნდა, თავზარი დაგვცა ყველას და მთელი ქართველობა ააღელვა. გადაწყვიტეს, ჩამოსვენებინათ ცხედარი და საკადროსი პატივით დაემარხათ მთაწმინდაზე. ამის მოსაწყობად შედგა კომისია, რომელშიც, რა თქმა უნდა, ილია ჭავჭავაძეც დიდ მონაწილეობას იღებდა.

მთავრობის მიერ დაყრილი ხმა, ვითომც დიმიტრი ყიფიანი გამარცხის მიზნით მოეკლათ, არავის არა სჯეროდა: ყველა დარწმუნებული იყო, რომ იგი რუსული ხელისუფლების აგენტების მიერ იყო მოკლული.

კომისიაში ამირჩიეს მეც. ვინ დამასახელა, აღარ მახსოვს, მაგრამ საერთოდ მაშინ უკვე ყველა ასეთ კომისიებში მასახლებდნენ ხოლმე, იმიტომ, რომ ცოტა იყო ასარჩევი ადამიანები. კომისიაში სულ თხუთმეტი კაცი იქნებოდა, მაგრამ ამასთანავე დამხმარეც აუარებელი გვყავდა. შევიმუშავეთ დაკრძალვის გეგმა. პირისუფლობა იკისრა განსვენებულის ნათესავმა დავით ყიფიანმა — ცნობილია მოღვაწე და კარგმა კაცმა; თბილისში დიდად მიღებულმა ნოტარიუსმა, ილია ჭავჭავაძის, ივ. პოლტარაკის, ალ. ჭაბადარძას და სხვათა მეგობარმა. ოფიციალური მიმოწერა, ნებართვის მიღება და სხვა ასეთი რამეები სულ მას დაეკისრა. მართალია, დიმიტრის ვაჟი დარჩა, კორე, მაგრამ ის ვერ გაართმევდა თავს იმდენ საქმეს და თან პრესტიჟისთვისაც სჯობდა დავითისათვის დავალება იმეებინა.

რასაკვირველია, საქართველოს ყველა კუთხიდან ჩამოვიდნენ დემუტატები და სხვადასხვა დაწესებულებათა წარმომადგენლები. ყველანი სამგლოვიარო ლენტებით შემოსილნი (მკლავებზე გაგვიკეთეს) დახვდით ცხედარს ვერაზე, ჭვართან¹⁰. იქიდან დაიწყო პროცესია. კომისიის გეგმით, ცხედარი უნდა გა-

¹⁰ იგულისხმება ის ჭვარი, რომელიც აღმართული იყო მდ. ვერის პირას. დაღმართზე, სადაც 1837 წელს ებრაელები გადაბრუნებოდა იმპერატორ ნიკოლოზ პირველს, საქართველოს

მოგვეტარებინა გოლოვინის პროსპექტით¹¹ ერევნის მოედანამდე¹², მერე უნდა აგვეხვია სოლოლაკის ქუჩაზე¹³, მერე პეტრე დიდის ქუჩაზე¹⁴ და იმე უნდა ავსულიყავით მთაწმინდაზე. პოლიცია, რასაკვირველია, გამრავლებული იყო და ფეხზე იდგა.

დაიძრა პროცესია, დავით ყიფიანის მეთაურობით. როგორც კი მოვეახლოვდით გრიბოედოვის ქუჩის ასავალს, პოლიცია გადაგველობა და გამოგვიცხადა, რომ პროცესია გრიბოედოვის ქუჩით უნდა წავიდეს. შეიქმნა ერთი ჩოჩქოლი, ხალხი წინ მიმავალთ მიაწვა. ამასობაში ნიკო დიასამიძემ, რომელიც წაბლისფერ ტაიპზე იჯდა ქართულად ჩოხაში გამოწყობილი, ცხენდაცხენ გაარღვია პოლიციის რაზმი და გასწია წინ. დავით ყიფიანიც მას გაჰყვა. პოლიცია წინ გადაუდგა სამღველოებას, რომელსაც მიუძღოდა ცნობილი ქართული პატრიოტი, ბერი, ეპისკოპოზი ალექსანდრე ოქროპირიძე. ის საერთოდ თითქოს არ იყო გამხედავი კაცი, მაგრამ აქ კი ნამდვილად გამოიჩინა გამხედაობა. პოლიციის რაზმის მეთაურმა უთხრა: „Ваше преосвященство, приказано по Грибоедовской улице направить процессию!“ ალექსანდრე არ შედრკა და მიუგო: „Меня пригласили родные покойного, куда они последуют, и я за ними!“—ო და განაგრძო გზა. შემოსილი მღვდელმთავრის შეჩერება პოლიციამ ვეღარ გაბედა, თან ხალხიც მიაწვა, გაარღვია პოლიციელთა წყება და მდგრად გასწია წინ. მთელ პროსპექტზე გაიმართა უზარმაზარი პროცესი. სასახლეს რომ მივუახლოვდით, განგებ შეაჩერეს ცხედარი და მიცვალებულის ლოცვა გადაიხადეს, დემონსტრატიულად. სასახლიდან არავის გამოუხედავს. მაშინ მთავარმართებელად იყო ღონღუყო-კორსაკოვი. ამბობდნენ, რომ იმ დღეს ის არ იყო სასახლეში, თავისი ცოლის პანაშვილზე წავიდაო ზემოთ, წმ. ნინოს სახელობის ქალთა გიმნაზიის ეკლესიაში.

სასახლიდან დაძრული პროცესია მოედანზე გავლით ავიდა სოლოლაკის ქუჩაზე, მერე შემოუხვია პეტრე დიდის ქუჩაზე, ხოლო იქიდან ერმოლოვის¹⁵ ქუჩით ავიდა მთაწმინდაზე.

ცხედარს, დავით ყიფიანთან ერთად, მიჰყვებოდნენ: ილია ქავკავაძე, აკაკი წერეთელი, სხვა პოეტები და მწერლები. მიჰყვებოდა, რა თქმა უნდა, განსვენებულის მთელი ოჯახიც.

საფლავზე პირველი სიტყვა წარმოთქვა აკაკი წერეთელმა, რომელმაც დიმიტრი ყიფიანი გამოაცხადა საქართველოს მეორე დიმიტრი თავდადებულად და, რა თქმა უნდა, დიდი შთაბეჭდილებაც მოახდინა. ის ცნობილი მშვენიერა ლექსი რომა აქვს, „ცა-ფირუზ ხმელეთ-ზურმუხტო“, მაშინ არ უთქვამს, მერმე დაწერა. დიმიტრი ყიფიანს კი გულისხმობდა შიგ!

მოელოდნენ ილიას სიტყვაჲსაც, მაგრამ მას არაფერი უთქვამს. ისე კი გვითხრა რამდენიმე კაცს: „რა ამბავსაც დღეს აქ ვუყურებთ, ამას არაერთი სიტყვა არ სჯობიაო!“ მართლაც, უამრავი ხალხი იყო დაკრძალვაზე მოსული, ნაწდვილად მთელი საქართველო! ილიას მიერ სიტყვით არ გამოსვლა ზოგმა მის

სამხედრო გზით მომავალს. ჭვარი დადგეს მისი მშვიდობით გადარჩენის აღსანიშნავად. ახლანდელი აბრეშუმის ფაბრიკის წინ იყო.

11 ახლა რუსთაველის გამზირი.

12 ახლა ლენინის მოედანი.

13 ახლა კირაოს ქუჩა.

14 ახლა ძერეინსკის ქუჩა.

15 ახლა შიო ჩიტაძის ქუჩა.

სიფრთხილეს მიაწერა. ისიც კი გაიხსენეს, რომ ერთ დროს მას უფიანთან პო-
ლემიკა ჰქონდა. მაგრამ ერთიცა და მეორეც, რა თქმა უნდა, ცოლისწაქება
იყო...

ამრიგად, ეს გრანდიოზული პროცესია დიდი და გაბედული დემონსტრა-
ცია იყო ქართველი ერისა ცარიზმის რეჟიმის წინააღმდეგ. მან ძლიერი შთა-
ბეჭდილება მოახდინა ქართველობაზე და ერთგვარ საგონებელშიც ჩააგდო ხე-
ლისუფალნი. მეორე დღეს მთავარპარტებელმა მოიწვია საბჭოს სხდომა და
თათბირობდნენ, თუ რით ეპასუხათ ამ გამოუთქმელ დემონსტრაციას. აზრთა
დიდი გაცვლა-გამოცვლის შემდეგ დაასკენეს, რომ რეპრესია დემონსტრაციის
მომწყობთა მიმართ კიდევ მეტ გართულებას გამოიწვევს; რაც მოხდა, პოლი-
ციის განცხადების მიმართ უბრალო წინააღმდეგობად ჩათვალეს, ჰირსისუფალო
დავით ყოფიანი მ მანეთით დაჯარიმეს და ამათ გათავდა საქმე.

ილია ჭავჭავაძე ჩემ დროს იყო თბილისის სათავადაზნაურო ბანკის
თავმჯდომარე, ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადო-
ების თავმჯდომარე და გაზეთ „ოვერია“-ს რედაქტორი. ეს სამი დაწესებულება
წარმოადგენდა უმთავრეს ქართულ საზოგადოებრივ ორგანიზაციებს. მართა-
ლია, არსებობდა კიდევ ქართული დრამატული საზოგადოება, მაგრამ ის
სულს დაფავდა. ხან აკაკი წერეთელი იყო მისი თავმჯდომარე, ხან—ეინ და
ხან—ეინ; მალი-მალ იცვლებოდნენ.

საზოგადო მოღვაწენი ცოტანი იყვნენ. მართალია, გიმნაზიებში და მთავ-
რობის სხვა დაწესებულებებში კი მსახურობდა თითო-ოროლა ქართველი,
რომლებსაც შეეძლოთ საზოგადო საქმიანობა, მაგრამ ისინი თავს არიდებდ-
ნენ ამას, რადგან დარწმუნებული იყვნენ, რომ თუ ჩაებმებოდნენ, სამსახურს
დაკარგავდნენ.

ილია თუმცა ითვლებოდა წერა-კითხვის საზოგადოების თავმჯდომარედ,
მაგრამ სრულიად ვერ ესწრებოდა მის სხდომებს. ჩემ დროს იქ მის ნოაღგი-
ლედ ითვლებოდა ვანო მაჩაბელი, რომელიც საადგილმამულო ბანკის დი-
რექტორიც იყო. საზოგადოდ, მე რომ ჩამოვედი, პირველ ხანებში ილიასა და
ვანო მაჩაბელს შორის არავითარი უსიამოვნება არ ყოფილა, ისინი თანხმო-
ბით მუშაობდნენ. ვანო მაჩაბელიც დიდი პატრიოტი იყო, ნიჭიერი, განათლებუ-
ლი, კარგი მუშაკი და თან სიმპათიური ადამიანი. ჩვენ საზოგადოებაშიც ვავრ-
ცელებული იყო აზრი, რომ ილიას მეშვედრე საზოგადო საქმეებში ვანო მაჩა-
ბელი იქნებოდა: ის ბევრად უმცროსი იყო ილიაზე. ილიასა და ვანოს შეხმატკ-
ბილებული მუშაობა ხომ, სხვათა შორის, იმაშიც გამოიხატა, რომ ერთად თარ-
გმნეს „მეფე ლირი“.

იმხანად ილიას უკვე ბევრი ემდუროდა, მუშაობას მოუკლო და დიდ
დროს ანდომებს ქაღალდის თამაშსაო. ზოგიერთი პირშიც ამხელდა, როცა ის
წერა-კითხვის საზოგადოების სხდომას თავმჯდომარეობდა ხოლმე. მასხოვს
ეჭიმ ხუდადოვის გამოსვლა ამ საზოგადოების წლიურ კრებაზე. ეს ის ხუდადო-
ვი იყო (გორელი სომეხი, ქართველობდა), რომელმაც ტყე გააშენა კუციის სა-
საფლავის ზემოთ. სოციალისტური მიმართულების კაცი იყო, საზოგადო საქ-
მიანობის მონაწილე. ადგა ეს ხუდადოვი და რიხიანად უსაყვედურა ილიას:
„ილია, სულ ძილი და ძილი არ შეიძლება! აღარაფერს აკეთებ და ჩვენი სა-
ერთო საქმეც ვერ მიდის კარგადო!“ ილიამ უპასუხა: „მე რომ მძინავს და
მძინავს, ეს ყველასაგან ცნობილია, მაგრამ შენ ხომ გღვიძავს და ალბათ ბევრ
რამეს აკეთებ; ჰოდა, ერთი გვაჩვენე, რა გაგიკეთებიაო?!“...

მერე მოხდა რაღაც კონფლიქტი ილიასა და ვანო მაჩაბელს შორის. როგორ დაიწყო იგი, რა იყო მისი მთავარი მიზეზი, არ ვიცი, მაგრამ ის კი ცხადად ჩანდა, რომ სათავადაზნაურო ბანკის საქმე უკან-უკან მიდიოდა. ვანო მაჩაბელმა განაცხადა, ილიამ დროზე არ იზარუნა ბანკის ბილეთების კონფისიონაზე და ამიტომ მსესხებელნი დევკარგეთო. ეს ნაწილობრივ მაინც იყო მართალი, მაგრამ იმას კი არ ითვალისწინებდნენ, რომ როცა ადამიანი წლოვანებაში შედის და დამძიმებას იწყებს, მას ვეღარ მოეთხოვთ პირველად ენერჯიასა და შრომას; ეს ბუნების წესია. იმის მაგიერ, რომ ილიასათვის პენსია დაენიშნათ და ისე, პატივისცემითა და მადლობით აღენიშნათ მისი დამსახურება და ამრიგად გამოეცვალათ თავმჯდომარე, მათ საზოგადო კენჭისყრით გაშვება მოუნდომეს და აშკარა წინააღმდეგნი გახდნენ მისი.

აქ დაიწყო ე. წ. „ბანკოვიადა“. წლიური ანგარიშის განხილვა და შემდგომი ბიუჯეტის მიღება-დამტკიცება, რაც წინათ ორ-სამ სხდომაზე მოთავდებოდა ხოლმე, ახლა სამ თვეს გაგრძელდა. იმ კრებას „Долгий парламент“ დაარქვეს — ინგლისში რომ იყო, იმის მსგავსად. ბჭობის დროს მრავლად აღმოჩნდნენ ისეთები, ვისაც თავისი ორატორული ნიჭის გამოჩენა მოუნდა და უფრო ხშირად ისეთ საკითხებზე ჰქონდათ მსჯელობა, რომელთაც არაფერი ჰქონდათ საერთო ბანკის საქმეებთან. ბოლოს ზოგი იქამდეც კი მივიდა, რომ თავის შეთხზულ ლექსებსაც ამბობდა კრებაზე. ერთი მათგანი, მგონი, ბაგრატიონის ქალი იყო; სხვებიც იყვნენ, მაგრამ გვარები აღარ მახსოვს. ზოგი ორატორი კი ხშირად გადაუხვევდა და ძირითად საგანს გვერდს აუვლიდა ხოლმე. მაგალითად, მ. მ. ერთხელ ისე შევიდა სიტყვის თქმისას ექსტაზში, რომ დაწვრილებით მოგვიტხრო, თუ როგორ აპყვა ერთ სადამოს ძაღლების ყუფას და გადავიდა ხეუსტრეთში. ეს დაიხვიეს ხელზე და ხშირად ქირდავდნენ მას ფელეტონებში. ერთხელ ილიამაც დაუწერა: „მეც მეტი აღარ დამჩინია-რა, მ—ვით უნდა აეყვე ძაღლების ყუფასა“. ილია საერთოდ ხშირად კენწლავდა ხოლმე მას: „აი, თავადმა მ—მა რომ მოგვახსენაო“, იტყოდა განზრახ. „არ არის თავადიო“, შესძახებდნენ აქეთ-იქიდან. „არ არისო? ჰოოო, იყოს მერე, რა გვენადლებათ!“

შეგნებული ქართველობა დარწმუნებული იყო, რომ ბანკისათვის ორივე ძალიან საჭიროა, ილიაცა და ვანო მაჩაბელიც, და ამიტომ აუცილებლად მიიჩნევდნენ, რომ ისინი როგორმე თანხმობით მოთავსებულ იყვნენ თავ-თავიანთ ადგილებზე. საკითხისაღმი ასეთი შეგნებული დამოკიდებულება არა ერთხელ დადასტურდა კენჭისყრითაც: ორივეს ირჩევდნენ ხმის უმეტესობით და ვერც ერთმა მეორე ვერ „გააშავა“. მაგრამ ბოლოს ძალზე არანორმალური მდგომარეობა შეიქმნა: გაძნელდა ერთად მოთავსება ორი ადამიანისა, რომელნიც ერთმეორეს ხმას არა სცემდნენ, თუმცა კი ერთისა და იმავე გამგეობის წევრები იყვნენ.

თითოეული „პარტია“ ცდილობდა, თავისი დაქმნარე წევრი გაეყვანა მესამე დირექტორად. იმ დროს მაჩაბლის „პარტიაში“, სხვათა შორის, იყო გენერალი გიორგი თარხნიშვილი, ხოლო ბანკის მესამე დირექტორად ირიცხებოდა სანდრო ჩოლოყაშვილი. ეს უკანასკნელი საკმაოდ ინტელიგენტ კაცი იყო, მაგრამ ქართველობა სრულიად არ ეტყობოდა: ქართული არ იცოდა, უფრო გერმანული ემარჯვებოდა, ფილოსოფიასა და ფსიქოლოგიას ეტანებოდა...

საერთოდ ილიაც, ისევე როგორც ყველა, ხშირად ურევდა ხოლმე საუბარში რუსულს; კერძოდ, ბანკშიც ხშირად გამოდიოდა ხოლმე რუსულად და მშვენივრადაც ლაპარაკობდა. თუმცა არა ერთხელ თითონვე შემოულია წე-

აად,—როდესაც მასთან ვიკრიბებოდით, ხუთშაბათობით, რედაქციის წევრები და სხვები (იპ ღღეს რედაქციის სხდომა იყო ხოლმე მია ბინაზე)—ვინც ქართულ საუბარში უცხოურს გამოუტრევს, ერთი შაური უნდა გადაიხადოსო. ილია თითონ მიადახებდა ხოლმე, ვისაც წამოსცდებოდა: „შაური, შაური ამოყავო!“ ასე იცოდა!... ისე სხდომა-საღამო არ გათავდებოდა, რომ ორი თუ სამი მანეთი არ შეგროვებულყო. რასაკვირველია, თითონაც ხშირად იხილდა იმ შაურებს.

მაჩაბელის „პარტიამ“ მოინდომა ჩოლოყაშვილის მაგიერ გიორგი თარხნიშვილის გაყვანა და კიდევეც მოახერხა ეს: თარხნიშვილი გახდა ბანკის მესამე დირექტორი. მაგრამ რაი ფეხი მოიკიდა ბანკში, მაჩაბელს გადაუდგა, ილიას მიეშხრო და ყველა საქმეში უქერდა მას მხარს.

მაჩაბლის მეორე დიდი მომხრე იყო დიმიტრი მუსხელიშვილი, ფრიალ წარჩინებული, არტილერიის გენერალი. მას მუდამ ქებით იხსენიებდნენ, კარგი სახელი ჰქონდა სამხედრო უწყებებში. თან კარგი პატრიოტი ქართველიც იყო. დედაენა კარგად იცოდა და დიდად განირჩეოდა ძმებისაგან. ამ უკანასკნელთაგანაც ორი სამხედრო პირი იყო. ერთ მათგანს, ალექსანდრეს, ცოლად ჰყავდა ნიკო ლოლობერიძის და ანეტა. ალექსანდრე დაყოფილი [დაქრილი] იყო რუსეთ-ოსმალეთის ომის დროს, ხუცუნის ბრძოლაში. მე გავიცანი უკვე აპასახურადან გადაზღვარნი პოლკოვნიკი. მისი მეუღლე—შესანიშნავი ქვიანი, პატროსანი და დიდი კვლმოქმედი მანდილოსანი, ჩემი გიმნაზიელების დროს თავმჯდომარეობდა კომიტეტს, რომელიც განაგებდა ქუთაისის სათავადაზნაურო სკოლას. მეორე ძმას, გიორგის, აგრეთვე სამხედრო პირს, ბეჟან წერეთლის და ჰყავდა ცოლად. მესამე ძმა, სახელად მგონი ნიკო, არ ვიცი, წინათ რა მოხელე იყო, მაგრამ ჩემ დროს ყველა ამ ძმების მამულს განაგებდა. მათ საერთოდ დიდი მამული ჰქონდათ ახალქალაქის მაზრაში. მუსხელიშვილებს იმიტომ ვიცნობდი კარგად, რომ ერთ წელიწადს რეპეტიტორად ვყავდი მიწვეული ალექსანდრეს, რომელიც უშვილო იყო და თავისი უფროსი ძმის, ნიკოს შვილსა ზრდიდა, ხოლო მისი მეუღლე ანეტა—თავისი ძმის სიმონ ლოლობერიძის ქალს. იქ ქალ-ვაჟს ვამეცადინებდი მე.

დიმიტრი მუსხელიშვილი ხშირად გამოდიოდა ბანკის სხდომებზე ილიას წინააღმდეგ და იტყოდა ხოლმე: „Илья производит давление на собрание“-ო. ილია ხომ დიდი ოსტატი იყო პასუხების გაცემაში და ერთხელ წარმოსთქვა: „Я не понимаю, о каком давлении тут говорят? Физического давления никто не предпринимает, а если говорят о давлении ума, то против него бессильна вся артиллерия!“ ასე გადაჭრა არტილერიის გენერალს თავისებური მწვევე მთრახბი!

ილიას საზოგადოდ საოცრად შავარი ნერვები ჰქონდა, ხოლო ვანო მაჩაბელი, პირიქით, ერთობ ფიცხი ადამიანი იყო. ილიამ თავის სიტყვებში მოწინააღმდეგის დანდობა და განკითხვა არ იცოდა. მაჩაბელსაც არ ზოგავდა და ისე გამოჰყავდა მისი ნათქვამი, თითქოს ყველაფერი აბსურდი ყოფილიყოს. ერთხელ ისე აიგდო, რომ რუსულ სათაქაშოს, „Ванька-встань-ка“-საც კი შეადარა.

საერთოდ კი ამ ბრძოლაში ილია, ბოლოს და ბოლოს, გამოაცოცხლა. თუ ერთ დროს ის მართლაც მიძინებულ ლომს წარმოადგენდა, ახლა ლომმა გაიღვიძა, გაშალა ბრჭყალები და მიფანტ-მოფანტა წინააღმდეგნი. ნერვიულმა ვანო მაჩაბელმა კი ეს ბრძოლა ფიზიკურად ვერ გადაიტანა. თუმცა კენჭისყრით არ გაშავებულა, თავისი ნებით განაცხადა, რომ შორდებდა ბანკს და მო-

შორდა კიდევაც, დემონსტრაციულად დასტოვა კრება. ილიამ განაცხადა: „მე მანავით არ გაეიქცევი; მანამ თქვენი ნდობა მაქვს, აქა ვარ და აქ ვიქნებიო!“

შემდგომი ისტორია ცნობილია: ვანო მაჩაბელმა თავისი ცოლისძმის, თბილისის გუბერნიის თავად-აზნაურთა წინამძღოლის, ბაგრატიონის დახმარებით შეადგინა ქართლის თავად-აზნაურობის სინდიკატი (ისინი ქართული ბაგრატიონები იყვნენ, მგონი მუხრანის შტოისა, მაგრამ უფრო შორებენი, და ამიტომ არც ეწოდებოდათ მუხრანელები)¹⁶. სინდიკატის წევრებს მასში შექმნილათ თავიანთი შემოსავალი. ვანო მაჩაბელი მისი დირექტორი იყო, მაგრამ ჯამაგირი, რასაკვირველია, შედარებით მცირე ჰქონდა. მერე დაავადმყოფდა, რაღაც ბრონქიტი დაემართა, და ბოლოს—ისე მოულოდნელად და საარაკოდ გაქრა, დაიკარგა: ერთ ღღეს, დილაადრიან შინიდან გამოსული, აღარ დაბრუნებულა. ძეპნის ყოველი ცდა უშედეგო დარჩა. ათასგვარი ჭორი გავრცელდა და ეს საკითხი დღემდის გამოუჩვეველია.

აკაკი წერეთელი, რა თქმა უნდა, დიდი მოძხრე იყო ვანო მაჩაბლისა და ბოლო დროს მასთანაც ედო ბინა. მაგრამ მას ბანკის საქმეებში არავითარი დახმარების გაწევა არ შეეძლო ვანოსათვის. საერთოდ აკაკის ყოველთვის სჩვეოდა ენაწმარეობა, ისე რომ ზოგჯერ თავის მოყვარეთა ძვირსაც ამბობდა ხოლმე. ამის გამო აფორიზმი იყო გავრცელებული და ერთხელ ვალერიან გუნიანს გაუხეთმოც კი გამოქვეყნდა: „ღმერთმა გვაშოროს ილიას მტრობა და აკაკის მოყვრობაო!...“ ილიამ იცოდა, გურიანში რომ იტყვიან, „მეზერში ჩასდევდა“, მაგრამ—მტერს, ხოლო აკაკი თავის მახლობელსა და მოკეთესაც კი არ დაზოგავდა ხოლმე... მაჩაბლის ბედის შესახებ აკაკისაგან ბევრს მოელოდა ხალხი, მაგას ეცოდინებოდა, მაგრამ ვერაფერს გაიგებდი: ხან იტყოდა, წყალშიაო, ხან რასა და ხან რას!...

უნივერსიტეტი რომ დაეამთავრე და თბილისში ჩამოვედი, პირველ ორ წელიწადს ილიას იშვიათად ვხვდავდი ხოლმე, მარტოოდენ კრებებზე. სხვაგან მას ვერსად ვხვდებოდი და არც მის რედაქციაში დავდიოდი. მხოლოდ ერთხელ ენახე, მახსოვს, სხვებთან ერთად, შემთხვევით, რედაქციაში, რომელიც ფრეილინის ქუჩაზე¹⁷ იმყოფებოდა. იმ საღამოს სულ იმაზე იყო საუბარი, თუ რა დიდად ავნო ნიკო ნიკოლაძის სტატიამ, გაზელ „Орбита“-ში დაბეჭდილმა, გიორგი ქართველიშვილსა და ზეზემანს. სტატიაში აღწერილი იყო წარმოუდგენელი ნიაღვარი ატენის ხეობაში, სადაც აღნიშნული პირები ერისთავისაგან იჭარით აღებულ ტყეს ამუშავებდნენ: ნიაღვარმა აუარებელი დამუშავებული ხე-ტყე იმსხვერპლა, მოიტაცა და აღიღებულ მტკვარს შერთო. ამან დიდი ზარალი მიაყენა ქართველიშვილსა და ზეზემანს და მათი წარმოებაც შეწყდა. ნიკოლაძეს დიდად კიცხავდნენ, რაკი თავის სტატიაში საჭაროდ განაცხადა მათი ზარალი და ამით მოიჭარადრეებს კომერციული ნდობა დაუეარგა. მაშინ ხომ კომერციულ საქმიანობაში ნდობას ძალიან დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა! მათ აღმათ ბანკიდან სესხი ექნებოდათ აღებულნი და გაზეთი თუ გაუმჟღავნებ-

¹⁶ ბაგრატიონ-დავითიშვილები იყვნენ, ზემო ქართლები.

¹⁷ ახლა სულხან-საბას ქუჩა.

და ზარალს, შემდგომ სენახს ველარ მიიღებდნენ. ილია აზობდა, ნიკოლაძეს ეს არ უნდა ჩაედინაო...

„ივერიის“ რედაქცია შემდეგ გადავიდა ავქალის ქუჩის¹⁸ დასაწყისში, სულ ახალ სახლში, რომელიც აშენებული იყო ილიას თაოსნობითა და მიხილის ელისაბედის, საგინაშვილის ქვრივის საფასით. ილიამ ამ თავისი დის ხარჯითა და მის სახელობაზე ორი სახლი ააშენა. ეს იმ ადგილასაა, რომელსაც ეროვნულის ხიდი¹⁹ პირდაპირ უტყვებს. ერთი სახლი ავქალის ქუჩაზე გამოდიოდა, მეორე—უკანა ქუჩაზე. მაშინ თბილისში შენობის აგება იაფი იყო. არაებობდა სახლთა მაშენებლების ჩამდენინე არტელი, რომლებიც ყველა სამუშაოთ თითონ კისრულობდნენ და მზა-მზარეულს აპარებდნენ პატრონს. შემდეგ პატრონები ამ სახლებს ბანკში ავირავებდნენ და მეტწილად ამით იხდიდნენ აშენების ფასს. გირაოს საფასურის შეტანა კი 20—30 წლოვით გრძელდებოდა, ასე რომ არ უძნელდებოდათ. მახსოვს, ილიამ გვიამბო, თუ რა შესანიშნავად, ღირსეულად აუშენა ქართველთა არტელმა ის ორი სახლი—სრულიად ყოველისფრით დამთავრებული—და ბინათა გასაღებები ჩააბარა მას.

პირველ სახლში მოთავსდა ილიას სახლობა, ე. ი. თვით ილია, მისი მეუღლე ოლგა თადეოზის ასული და ილიას და ელისაბედი. შვილი არც ერთს არა ჰყავდა. სახლი ორსართულიანი იყო, მაგრამ სარდაფიცა ჰქონდა, ხოლო შიგნით, ეზოში, მარცხნივ—ორსართულიანი წაგრძელებული დერეფანი, ფლიგელივით. სარდაფსა და დერეფნის ქვედა სართულში გაზეთ „ივერიის“ სტამბა იყო. პირველი შენობის ზედა სართული საგანგებოდ აშენდა ილიას ოჯახისათვის. მისი კაბინეტის კედლები, შესავალს მარცხნივ, დამშვენებული იყო ისტორიული ჭურათებით: შოთა რუსთაველის, თამარ მეფის, დავით აღმაშენებლის პორტრეტებით და სხვ. დანარჩენი სამი ბინა—ზედა სართულის პარკვენა მხარე, პირველი სართული და აგრეთვე ილიას ბინის ქვემოთ მდებარე ბინა—გაქირავებული ჰქონდათ. ზედა პარკვენა ბინაში, მახსოვს, ვეჭილი ალექსანდრე ჭყონია იდგა. სხვა მდგომარეობი ვინ იყვნენ, არ მაგონდება. ილიას ბინა ფართო ოთახებითა და შედგებოდა. ეზოს მხრით მას შემადანდიანი აიენიც ჰქონდა, ზაფხულობით შემადანდს ჩამოიღებდნენ და ზამთრობით ისევ ჩადგაძნენ ხოლმე. დიდი მისაღები დარბაზი ორად იყო გაყოფილი: პირველი ნაწილი მამაკაცებისათვის იყო, მეორე კი ქალების მისაღებს წარმოადგენდა. ამ მისაღებ დარბაზს გაწვრივ, შემადანდიანაკენ, დიდი სასაღილა ოთახი იყო. მასში ზეთშაბათობით იმართებოდა ხოლმე საღამო რედაქციის წევრებისა და თანამშრომლებისათვის, რომელსაც ესწრებოდნენ ილიას სხვა (ბანკისა და ა. შ.) თანამშრომლები თუ მეგობრებიც. იმ საღამოებზე ხშირად კითხულობდნენ პოეტებისა და ლიტერატორთა ახალ ნაწარმოებებს, სტატიებს; იყო მსჯელობა იმდროული ქართული საკითხების შესახებ. ყოველი საღამო თავდებოდა უბრალო ვახშმით, რომლისთვისაც ღვინო ილიას მუდამ საგურამოს მამულიდან ჰქონდა (ახლა რომ მწერალთა სახლი ყოფილა).

ილიას იმ ზეთშაბათ-საღამოებს მე ვესწრებოდი 1890 წლიდან. მას შემდეგ, რაც „ივერია“—ში თანამშრომლობა დავიწყე და ჩემი „სამი ისტორიული ზრონიკა“ გამოვიდა.

18 ახლა საბჭოს ქუჩაა. ერთხანს ჩერქეზიშვილის (ჩერქეზოვის) ქუჩაც ერქვა (რედაქციის ყოფილ შენობაზე მემორიული დაფაა).

19 ახლა კარლ მარქსის ხიდი.

ვანშამზე თამადად ყოველთვის ანტონ ფურცელაძე იყო ხოლმე..., თუმცა ძალიან მკვერმეტყველი არ ეთქმოდა... იგი ილიას ძალიან პატივს სცემდა. „ბანკოვიადა“ რომ შეიქნა მაჩაბელსა და ილიას შორის (განსაკუთრებით 1893—1894 წლებში) ანტონმა მაგრად დაუჭირა მხარი ილიას და ამით დაუახლოვდა მას. წინათ ის დამფასებლად იყო საადგილმამულო ბანკში, მაგრამ მერმე დირექტორადაც გავიდა, ხოლო ილიას შემდეგ—რამდენადაც მახსოვს—ბანკის თავმჯდომარედაც კი... რაც შეეხება მის შემოქმედებას, ანტონი პისარევის მიმდევარი მწერალი იყო, ნილილისტური მიმართულებისა...

ილიას „ხუთშაბათობა“ დემოკრატიული სადამოებო იყო, მაგრამ მას სხვა უფრო არისტოკრატიული სადამოებოც ჰქონდა ხოლმე. იგი დიდად მიღებული იყო იმ წრეში, რომელშიც შედიოდნენ ქართველი ღიდრონი თავადები: თბილისის გუბერნატორი შარვაშიძე, გენერალი ნინიკა (ნიკა) ამილახვარი, გენერალი ზაქარია ჭავჭავაძე (დიდი გენერალი იყო, კორაპუსის ყოფილი მეთაური, მის ვაჟიშვილს მაქსი ერქვა სახელად, ქალიშვილი ერთ რუმინელს ჰყავდა ცოლად) და სხვები. ისინი ჩვეულებრივ აწყობდნენ ე. წ. „უურ-ფიქსებს“ და ილიას იწვევდნენ ხოლმე. მასაც, რასაკვირველია, სამაგიერო უნდა გადაეხადა და იხდიდა კიდევაც. მაგრამ ასეთ წვეულებებში ქართველი დემოკრატების გარევა მათთვისვე იქნებოდა უხერხული და ილია არც ურევდა.

საზოგადოდ, მთავრობის უმალღესი წრეები გარკვეულ ანგარიშს უწევდნენ ილიას, ყურს უგდებდნენ მის აზრსა და შუამდგომლობას. მაგრამ ილია მაინც წინდახედული იყო და თუ რომელიმე უმალღესი ხელისუფალი უხეშად იქცეოდა, მასთან არავითარ ურთიერთობას არ იქონიებდა, არც ეჩვენებოდა და არც საქმისათვის მივიდოდა. მაგალითად, მთავარმართებელი გოლიცინი ცნობილი იყო, როგორც ნამდვილი „სოლდაფონი“: ვინც არ უნდა ხლებოდა, ეველას უყვიროდა და უკმეხად ელაპარაკებოდა. ისე წავიდა ის გოლიცინი თბილისიდან, რომ ილიას არც გაუტყნია იგი და არც რაიმე საქმეზე მისულა, თუმცა თვით გოლიცინს ეწადა მისი გაცნობა და არა ერთხელ უთქვამს თავისი ადიუტანტის, საშიკო ორბელიანისათვის, „გამაცანით ილიაო!“ ვორონცოვ-დაშკოვთან და მის წინამორბედ შერემეტეიევთან კი ილია დაახლოებული იყო და ხშირად ქაღალდსაც კი ეთამაშებოდა ხოლმე. ერთხელ თეატრში ყოფილიყო გოლიცინი და თანხმლებ საშიკო ორბელიანს დაენახვებინა, შორიდან, მათ პირდაპირ ლოქაში მჭდარი ილია. გოლიცინს ღებრინდით შეეხედა ილიასათვის და ეთქვა: „რა შესანიშნავი თვალები აქვსო!“ ერთადერთი ქართველი არისტოკრატი, რომელიც გოლიცინთან დაიარებოდა, კონსტანტინე (კოწია) მუხრანაჟი იყო. გოლიცინიც დადიოდა მის ოჯახში და ძალიან უნდოდა, რომ კოწია გახსნარიყო თბილისის გუბერნიის თავად-აზნაურთა წინამძღოლი.

ადრე წინამძღოლად იყო დავით მელიქიშვილი, რომელიც მანამდე ადიუტანტად ჰყავდა მეფისნაცვალსა თუ მთავარმართებელს (ძნელი გასახსენებელია, ხან ერთი ერქვა იმ თანამდებობას და ხან მეორე!). გოლიცინი მასაც უხეშად მოექცა, უყვიროდა ხოლმე და მელიქიშვილმა გაათავისუფლება ითხოვა. სამსახურს თავი დაანება. ეს მით უფრო აღსანიშნავია, რომ მელიქიშვილი ძმისწული იყო ყოფილი მთავარმართებლის მოადგილისა და თან დიდი მომხრე იმისა, რომ ქართველობას რუსეთის მთავრობასთან ლოიალური დამოკიდებულება ჰქონოდა; ხშირად ამბობდა, „ლოიალური ქცევით ბევრ რასმე გამოვიტანთ რუსებისაგან, ხოლო ოპოზიციური ქცევით ყველაფერს დავეკარგავთ“. იგი

დიდი მეგობარი იყო შინაგან საქმეთა მინისტრის ვიტეის (რომელიც თბილისელი იყო) და იმას ეუბნებოდა ხოლმე, „ეს ვინ გამოგვიგზავნეთ მთავარმართებლად, ნორმალური კაცი არ არის, გადარეულიაო“.

ერთადერთი ქართველი, შედარებით დაბალი წრის წარმომადგენელი, რომელიც დადიოდა გოლიცინთან, იყო დავით სარაჯიშვილი — ჩვენებური ბურჟუაზიის მეთაური. გოლიცინის ძმა დიდი მეურნე იყო, ღვინისა და შაჰპანურის საქმეს განაგებდა ყირიმში და ძალიან მეგობრობდა სარაჯიშვილს. როლესაც ეს უკანასკნელი გარდაიცვალა, აღმოჩნდა, რომ მას გოლიცინის ძმისათვის 70.000 მანეთი ესესხებინა და ის ფული სრულიად დაიკარგა. მემკვიდრეებმა ვერაფერი მიიღეს... თუმცა ასეთი კარგი ურთიერთობა ჰქონდა გოლიცინთან და მის ძმასთან სარაჯიშვილს, მაგრამ ერთხელ ისიც ჩავარდა, რომ იტყვიან, „ხათაბალაში“. საქმე ასე იყო. როგორც ცნობილია, სომხებს ეკლესიას ძველი დროიდანვე უპირავე უძრავი ქონება—მამულები ჰქონდა და დიდ შემოსავალსაც იღებდა იქიდან. მათ განაგებდა სომეხთა პატრიარქი და შემოსავალს ვეტერინარულ სკოლებს ახმარდა: მთელი მათი მხარე მოფენილი იყო სასულეიერო სასწავლებლებით. გოლიცინის წინადადებით, მთავრობამ ჩამოართვა სომხის ეკლესიას ეს უძრავი ქონება და გადაარიცხა სახელმწიფო ფონდში (ჩვენს მართლმადიდებელ ეკლესიას ასეთი ქონება დიდი ხნის ჩამორთმეული ჰქონდა). სომხები ბევრს ეხევეწნენ და ემუდარენ, დაგვიბრუნეთო, მაგრამ არაფერმა გასკრა. მაშინ მათ გადაწყვიტეს გოლიცინის მოკვლა — როგორც ამბობდნენ, ნაჭირავეები, ოსმალეთიდან ჩამოსული დაშინებუნი ხელით. თავს დაესხნენ იქ, სადაც კოჭრის გზა იწყება და თავდება გოლიცინის მიერ გაყვანილი, ძალიან კარგი ასასვლელი, რომელიც მანამდე ნამეტანი აღმართიანი იყო (ამის მეტი კარგი საქმე ჩვენში გოლიცინს არ გაუკეთებია). იმ გზით უყვარდა ხოლმე თითონ ეტლით გასეირნება კოჭრისაკენ. გოლიცინი ვერ მოკლეს, მაგრამ სასტიკად კი დაჩხვს სატყეარებით, სულ თავ-პირში ურტყეს. თავდაშხმელები კანაქებმა დახოკეს. დაჭრილი და თავ-ყბაშეხვეული გოლიცინი კი სასახლეში იწვა. მთელმა ჩინოვნიკობამ და მეგობრებმა, რა თქმა უნდა, თანაგრძნობა გამოუცხადეს. დავით სარაჯიშვილიც, როგორც ოჯახის მეგობარი (მის ცოლთანაც კარგად იყო), ეახლა თანაგრძნობის გამოსაცხადებლად და ნუგეშის საცემად. სხვათა შორის, ასეთი რამეც უთხრა: „Ваше сиятельство (გოლიცინი თავადი იყო), нужно быть очень осторожным, мало ли сумасшедших на свете?“ ამის გაგონებაზე გოლიცინმა თურმე უყვირა: „Ах, вы сумасшедшими называете людей, которых армяне подкупили и направили для моего убийства!“ ცოლიც შეწუხდა, დავითს ენა ჩაუვარდა და აღარ იცოდა, რა ექნა. ცოლს უთხრა, მე ნუგეშისცემა მინდოდა, სხვა არაფერი, მომეხმარე. რამენაირად დაამშვიდდეთო!... ძალიან დამახასიათებელი ამბავია! ვერაფერი ნუგეში გამოუვიდა!

თავდასხმის ამბავი შიფურჩიჩეს, რაკი თავდასხმელები დახოცილი იყვნენ. ცოტა ხანს მერე გოლიცინიც გადაიყვანეს კავკასიიდან, უხერხულად წიარნიეს მისი აქ დატოვება. საერთოდ მართლაც არ უყვარდა სომხები. წინააღმდეგე კორნცოვ-დაშკოვისა, რომელიც ძალიან სწავლობდა მათ თავისი ცოლის გვერდით (რუსის ქალი კი იყო, მაგრამ მეტისმეტად დაახლოებული ჰყავდა სომხის ეპისკოპოსები და ბერები, რომლებიც ყოველმხრივ სარგებლობდნენ აქით და ბევრ საქმეს აკეთებინებდნენ მეფისნაცვალს სომხებისათვის).

დავით სარაჯიშვილის ანდერძის მიხედვით, ჩვენს საისტორიო-პაეოთვარათიო საზოგადოებას უნდა მიეღო, სხვა თანხის გარდა, ავრეთვე მეოთხედი

რამ 70.000 მანეთისა (ე. ი. 17.500 მანეთი), თუ კი გოლიცინისაგან მივიღებდით უკან სესხს. მაგრამ, რა თქმა უნდა, გოლიცინს ვალი არ გადაუხდია, მერე რევოლუციამაც მოუსწრო და, როგორც ვთქვი, ის ფული დაიკარგა. ეს მით უფრო საკვირველი იყო, რომ საერთოდ დავით სარაჯიშვილი ფულს არავე ასესხებდა ხოლმე. მაგრამ, ეტყობა, რუსის დიდ მოხელეს უარი ვერ უთხრა...

ახლა დავუბრუნდეთ ილიას.

ჩვეულებრივ, როდესაც ქართველებს და მათ შორის საზოგადო მოღვაწეებს რაიმე საქმე ჰქონდათ რუსეთის მთავრობასთან და მოხელეებთან, ილია უნდა წაემძღვარებინათ ხოლმე: უიშისოდ მთავრობის წარმომადგენელნი ქართველებს ან არ მიიღებდნენ, ან, თუ მიიღებდნენ, მათ სათხოვარს ყურადღებას არ მიაქცევდნენ. ილიას, ბუნებრივია, დიდად ეზარებოდა ამ როლის შესრულება და ხშირადაც ყოყმანობდა წაყოლაზე, მით უმეტეს, რომ ზოგჯერ აგზავნიდნენ ისეთი საკითხის გამო, რომელსაც იგი ნაკლებ იცნობდა. მაგრამ, რაკი სხვა შესაფერისი აღამიანი არა გვყავდა, მაინც ყოველთვის მას აკისრებდნენ ყველა საქმეს.

მოვიყვან ერთ მაგალითს. როდესაც ქართული ეკლესიის ავტოკეფალიის, ე. ი. თვითმმართველობის, დამოუკიდებლობის საკითხი დაისვა, ეს საკითხი დიდხანს იყო მსჯელობის საგანი, ბევრი წიგნი და წერილი დაიბეჭდა ქართულსა თუ რუსულ ჟურნალ-გაზეთებში. წარმოიღვინეთ, ამ საქმეში მდგრად გეგმარებოდნენ რუსის სლავიანოფილებიც! ისინი არ სცნობდნენ სინოდს, რაკი ძველად რუსეთში პატრიარქის მმართველობა იყო, და მოითხოვდნენ პატრიარქობის აღდგენას როგორც რუსეთში, ისე საქართველოში! მათი მეთაური (გვარი არ მახსენებდა, დიდად მიღებული და გავლენიანი პირი კი იყო!) სულ ერთთავად იმის პროპაგანდას ეწეოდა, რომ სინოდი უზემად იქცევა და რომ რუსეთშიცა და საქართველოშიც კვლავ თავ-თავისი საპატრიარქოები უნდა აღდგესო. „საქართველო უძველესი ქრისტიანული სახელმწიფო იყო, მან ქრისტიანობა მაშინ მიიღო, როდესაც რუსეთის სახელმწიფო ჯერ არ არსებობდა და რუსები არც იყვნენ ქრისტიანები; მათი ეპისკოპოზი, ყოვლად სამღვდელო კირიონი, რომელიც საქართველოში პატრიარქად უნდა იყოს, ჩვენ მთავრობას საშობლოდან გამოდევნილი ჰყავს და ემიგრანტობაში იტანჯებაო“. პირდაპირ ასე აცხადებდა ის სლავიანოფილების თავი კაცი. (კირიონი ერთხანს შიდა რუსეთში იყო მღვდელმთავრად, მერე იალტაში ვნახე, ხოლო რევოლუციის შემდეგ მართლაც გახდა საქართველოს განახლებული ავტოკეფალური ეკლესიის პირველი კათალიკოსი, თუმცა კი ძალიან მალე გარდაიცვალა...). სლავიანოფილების ასეთმა პროპაგანდამ და ჩვენმა მოთხოვნამ იზღენად იმოქმედა ნიკოლოზ შეროვზე, რომ მან დანიშნა სპეციალური კომისია, ე. წ. „предсоборная комиссия“. რომელსაც უნდა განეხილა საქართველოს ავტოკეფალიის საკითხი, ვინაიდან რუსის ჩინოვნიკური სამღვდელოება, სინოდისა, ამტკიცებდა, რომ საქართველოს ეკლესიას არასოდეს ავტოკეფალია არა ჰქონია, რომ იგი მუდამ ანტიოქიისა და სხვა საპატრიარქოებს ეკუთვნოდა და ექვემდებარებოდა და სხვა.

ამ კომისიის სხდომა, როგორც ცნობილია („Церковный Вестник“-ში წერია ეს ამბები), შედგა რუსეთის ერთ-ერთ ქვემო ქალაქში. საქართველოდან მას დაესწრნენ ეპისკოპოსები ლეონიდე და კირიონი, პროფესორები ალექსანდრე ცაგარელი და ნიკო მარი... ამ საკითხს შეიძლება სხვა დროსაც დავუბრუნდეთ, ახლა კი ისევ ილიას შესახებ ვიტყვი.

ჩვენ გვინდოდა, რომ საქართველოსათვის ამ საკითხში მხარი დაეჭირა მეფისნაცვალს ვორონცოვ-დაშკოვსაც. ვაწყობდით კრებებს, ილიას თანდასწარებით, ვაგროვებდით ცნობებს და ილიას ვაკისრებდით, პირადად მოლაპარაკებოდა ამ საკითხზე ვორონცოვ-დაშკოვს. ილია უარზე იდგა და გვეუბნებოდა. მაგ თქვენი „კეფალიისა“ (ასე უწოდებდა ირონიულად ავტოკეფალიას) არა გამეგება რა და ვინმე სხვა მიგზავნეთო. მაგრამ ჩვენი, რასაკვირველია, არ მოვეშვით და ბოლოს ვაიძულეთ ილია დათანხმებულიყო. თან, რაც შეგვეძლო, ეუბნინოდით და ვუმარტავდით ჯაქმის არსს. ბოლოს ილია წავიდა მეფისნაცვალთან. დიდხანს ესაუბრნა მასთან. ვორონცოვ-დაშკოვს ეთქვა. დამარწმუნეთ. რომ ეგ ავტოკეფალია სასარგებლო იქნება საქართველოსათვისაც და რუსეთისთვისაც და მაშინ დაგიკერთ მხარსაო. ილიას ეპასუხნა, მე კი დამარწმუნებს, რომ საქირიც არის და სასარგებლოცაო. მერმე შექნოდათ მსჯელობა. ბოლოს ილიამ მოგვიტანა ამბავი: „ამ ვორონცოვმა ყველა გარეგნება ჩვენზე უკეთ იცის და პირში ბურთი ჩაგვჩარაო; მითხრა, ეკლესია ღმერთს ეხვეწება ყველა ქრისტიანული ეკლესიის შეერთებას და თქვენ კი არსებული ერთობის დაშლა გსურთო; განა გაგონილა, ერთ მართლმადიდებელ სახელმწიფოში ორი სხვადასხვა საკათალიკოსო არსებობდესო?“ ეს რომ მოვიხმინე, შევეკითხე: „ბატონო ილია, განა არ უთხარით, რომ ბიზანტია ერთი საპატრიარქო სახელმწიფო იყო, მაგრამ მასში ოთხი ავტოკეფალური საპატრიარქო არსებობდა: კონსტანტინოპოლისა, იერუსალიმისა, ანტიოქიისა და ალექსანდრიისა მეთქი?“ ამაზე ილია ცოტა შეჩერდა, შემომხედა თვალებში და მიპასუხა: „აჲ გითხარით, მაგ თქვენი კეფალიისა არაფერი მესმის და მე ნუ გამგზავნით მეთქიო?!“ საერთოდ არ ეხალისებოდა აღიარება, თუ რამეში შეცდებოდა ხოლმე, მაგრამ ამ შემთხვევაში კი გამოტყდა. რა თქმა უნდა, ილიამ იცოდა ეს ყოველივე, მაგრამ მეფისნაცვალთან საუბრისას აღარ მოაგონდა. ყველაფერი ხომ არ გაგახსენდება კაცს?!—მით უმეტეს, ასეთი ოფიციალური მიღების დროს!...

ბოლოს და ბოლოს გადაწყვეტიეთ დიდი დემონსტრაცია მოგვეწყო და ავტოკეფალია მოგვეთხოვა. თან უნდა წაგველო ბაირალები და პლაკატები. წარწერებით „აღვვიდგინეთ ავტოკეფალიაო“ და სხვ. წამოიჭრა საკითხი: ვინ უნდა გასძლოლოდა წინ ამ არაჩვეულებრივ დემონსტრაციას? ილიამ გვითხრა, „თუ საქირაო, მე წავიძღვებითო!“.

ამ მსჯელობაში მონაწილეობდნენ: ქართველი სამღვდლოების წარმომადგენლები, ქართველი მასწავლებლები, მრევლთა წარმომადგენლები, ცალკეული მორწმუნეები. ილიას ბინაზე ვიკრიბებოდით ხოლმე. გვესწრებოდა ექიმი ვახტანგ ლამბაშიძეც (დეკანოზ დავით ლამბაშიძის, ეურნალ „მწყემსი“-ს რედაქტორის შვილი), რომელიც კარგად ერკვეოდა საეკლესიო საკითხებში და უხსნიდა ილიას, ჩრდილოეთის საპატრიარქოს ჩვენი, ბევრად უფრო ძველი ეკლესიის გამგებლობის უფლება არა აქვსო. იაკობ გოგებაშვილიც ესწრებოდა ხოლმე სხდომებს და მონაწილეობდა მსჯელობაში და ბევრი სხვაც. ერთი სიტყვით, ფართო საზოგადოება იყო ამ საქმეში ჩაბმული.

მაგრამ განზრახული დემონსტრაციის მოწყობა აღარ დაგვიჩრდა, ვინაიდან ჭერ იყო და 1905 წლის რევოლუციამ სასტიკი ხასიათი მიიღო და ბოლოს კი, 1917 წელს, საქართველოს ეკლესია, ასე ვთქვათ, რევოლუციურად ჩამოშორდა რუსეთისას.

ილიას განცხადებამ, „მე წავიძღვებითო“, ყველა გააკვირვა, იმიტომ რომ ის უფრო თავდაპირილ კაცად მიაჩნდათ.

წ./კ. საზ-ბის გამგეობის კრებაზე ილიას დასწრება იმდენად საჭირო არ იყო, რამდენადაც მისი წასვლა ადმინისტრაციულ პირებთან, რომელნიც ხშირად ერეოდნენ საზოგადოების საქმეში და ხელს გვიშლიდნენ. ასეთები იყვნენ სახალხო ინსპექტორები, მზრუნველი, მისი თანაშემწენი, ექზარქოსი და სხვები. ილია საქმეებით მეტად დატვირთული იყო და ხშირად ვერ ახერხებდა ყველა ამ პირთან სიარულს.

ერთხელ ი. გოგებაშვილმა მიმიწვია კრებაზე, რომელსაც დაესწრო დაახლოებით 30 კაცი. ამ კრებაზე მან განაცხადა: „ჩვენი საქმეები ძალიან ცუდად მიდის, კაცი არა გვყავს, რომ სხვადასხვა დაწესებულების წარმომადგენლებთან განუწყვეტელი იაროს ან ჩვენ წაგვყვეს, რომ მათ ჩვენი ჭირ-ვარამი აუღსნათ და უსამართლობაზე ხელი ავადებინოთო. ილია საქმეებით არის დატვირთული და მას ასე ხშირად ვერ ვაწუხებთ და თუ კაცი ვერ ვიშოვეთ, რომელსაც მთავრობა ასე თუ ისე ანგარიშს გაუწევს, ვერაფერს ვერ გავხდებითო“.

ვანო მაჩაბელმა თქვა: „ასეთი კაცი ჩვენ გვყავს, ეს არის თბილისის მაზრის თავადაზნაურთა წინამძღოლი შაქრო მაღალაშვილი, თუ მას ამოირჩევთ წერა-კითხვის საზოგადოების თავმჯდომარედ, დიდად გამოგვადგებაო“.

გადასწყვიტეს ის აერჩიათ თავმჯდომარედ. ვ. მაჩაბელს წინასწარ ამის ნება არ უთხოვია მაღალაშვილისაგან, რომელიც კარგ განწყობილებაში იყო ილიასთან და ამიტომ შეიძლება თავმჯდომარეობაზე არ დათანხმებულყო, მაგრამ ვანო დარწმუნებული იყო, რომ მაღალაშვილი უარს არ იტყვოდა. თუ კი მას ამოირჩევდნენ. დადგა არჩევნის დღე. ილია თავმჯდომარეობდა. სხვა საქმეები რომ გათავდა, ჭერი მიდგა თავმჯდომარის არჩევანზე. მაშინ კანდიდატების წინდაწინ დასახელება არ იყო მიღებული, დამსწრეთ ბარათებით უნდა დაესახელებინათ, ვინ უნდოდათ თავმჯდომარედ. ჩატარდა არჩევნები და შეკრიბეს ბარათები. ილიამ დაიწყო ბარათების კითხვა. მდივანი წერდა ხმათა ანგარიშს. საბოლოოდ აღმოჩნდა, რომ ილიამ მეტი ხმა მიიღო, ვიდრე მაღალაშვილმა და ამგვარად, ისევ ილია დარჩა თავმჯდომარედ.

ეს პირველი კრება იყო, რომელზედაც საზოგადოების თავმჯდომარედ სხვა კანდიდატი იყო დასახელებული მის წინააღმდეგ და ამან ილიაზე ცუდი შთაბეჭდილება მოახდინა.

მართლაც დიდი უხერხულობა იყო იმაში, რომ ახალი თავმჯდომარე დასახელებული იყო ილიასთან წინასწარ შეუთანხმებლად, რომელსაც ასეთი განსაკუთრებული, განუზომლად დიდი ღვაწლი მიუძღოდა საზოგადოების წინაშე.

როდესაც ილია აიჩრჩიეს უმაღლესი საბჭოს სათათბიროს წევრად, წერა-კითხვის საზოგადოების თავმჯდომარეობიდან გადადგა, მის მაგიერ კი გიორგი ყაზბეგი იქნა არჩეული.

ბოლო ხანებში მეფის რუსეთის მთავრობა უკვე დიდი ეპკით უცქერდა ილიას და თვალყურს ადევნებდა მის მოქმედებას.

მაგონდება ილიას მონაწილეობა გაბრიელ ეპისკოპოსის (ერისკაცობაში გერასიმე ქიქოძის) დაკრძალვაში და ცოტა რამე ამის შესახებაც უნდა ვთქვა.

გაბრიელ ეპისკოპოსზე ილია დიდი აზრისა იყო. ერთ ხუთშაბათ საღამოს რომ ვიყავით ილიასთან შეკრებილი, წამოიჭრა საკითხი: მთავრობა უწყევს რაიმე ანგარიშს ჭარბულ მოლუგაფთა ნათქვამს თუ არაო? ილიამ სთქვა: „კაცკა იციანო! შვალითად, რასაც გაბრიელ ეპისკოპოსი იტყვის, იმას დიდ ანგარიშს უწყევნო. ეკლესიის საკითხებში ანგარიშს უწყევნ ნიკო ამილახვარსაცაო“. ის ნიკო ამილახვარი დიდი მორწმუნე კაცი იყო და პირდაპირ ეგზარქოსსა და ეკ-

ლესიის სხვა მეთურებს მიმართავდა ხოლმე, საქმე საქმეზე რომ მიდგებოდა. ერთხანს ხომ აკრძალეს ლოცვანისა და სხვა საეკლესიო წიგნების ქართულად ბეჭდვა! ჰოდა, ნიკო ამილახვარმაც უთხრა ეგზარქოსს: „Я перестал молиться, потому, что мой грузинский напечатанный молитвенник истрепался, Ваш русский молитвенник я не понимаю, а Вы приостановили издание молитвенников на грузинском языке!“ ეგზარქოსი ამ სიტყვებზე შემკრთალიყო და ეთქვა: „Никогда не запрещал издание грузинского молитвенника, это недоразумение!“ მაშინვე გაეცა ლოცვანის დაბეჭდვის ბრძანება.

გაბრიელ ეპისკოპოსი რომ გარდაიცვალა (1896 წ.), ქუთაისის ინტელიგენციამ ერთობ დააყოვნა მისი დაძაბვა, რათა საუკეთესოდ მოემზადებინა ქართველი ხალხი მიცვალებულის პატივსაცემად: სასტიკი, გაქიანურებული ზამთარი იდგა და უგზოობის გამო ხალხი ვერ ჩადიოდა. დაძაბვა იმა წლის მისში მოხდა მხოლოდ, გელათის მონასტერში. ბოლოს, როდესაც, როგორც იქნა, დანიშნეს დაკრძალვის დღე, თბილისის ყველა დაწესებულებიდან წავედით დეპუტატები და ჩვენ შორის, რა თქმა უნდა, ილიაც. მას გამზადებული ჰქონდა სიტყვა, რომელიც საფლავზე უნდა ეთქვა. მიცვალებულის ცხედარი ძვალ-ტყავად ჩანდა, არც შექანებულები, ისე, ცივად იყო შენახული. მართალია, მღვდელმთავარს არ შეშვენიოდა ასეთი გაუთავებელი გლოვა, მაგრამ ქართველების — მეტადრე დასაველებლის — ამბავი ხომ მოგვსენებათ ამ საკითხში, იმხანად?!

მატარებელში ერთად შევიყარებით: მე, ილია ქაეჭავაძე, ლევან ჭანდიერი, ვანო რატიშვილი, ანდრია ღულაძე და სხვები აღარ მახსოვს. ლევან ჭანდიერი თბილისის მაზრის უფროსი იყო, ილიას დიდი მეგობარი და ერთგული მომხრე; უაღრესად კარგი, კვიანი და საზრიანი ქართველი, ნამდვილი, საქმის კაცი, უკეთესი არ შეიძლებოდა. მისი თაოსნობა იყო, მთიულები რომ გადმოასახლა მანგლისის მხარეში და კავთისხევეში. ივანე რატიშვილი, მასწავლებელი, მე დავნიშნე სათავადაზნაურო სკოლის დეპუტატად გაბრიელის დაკრძალვაზე. ძალიან კარგი, რაღაც ღვთიური კაცი იყო და ასეთ სიტყვებს ხომ შესანიშნავად ამბობდა ხოლმე! სულ სხვანაირი იყო ანდრია ღულაძე — ნაკლებ განათლებულა, მაგრამ დიდი ფართი-ფურთისა და პრეტენზიის კაცი. ზან რას აკეთებდა, ზან რას: ერთ დროს საბავშვო ჟურნალს სტემდა²⁰, მერე ცენზორი იყო, იმხანად კი რომელიღაც უცხო გაზეთების თუ სხვა რაღაცის კორესპონდენტად მუშაობდა და ასე... სრულიად არ ჰგავდა იგი თავის ძმას — იაკობს, პედაგოგს, გიმნაზიის ინსპექტორს, დიდად განათლებულ კაცს... სწორედ გელათს ჩვენი გამგზავრების წინ გაეგზავნა ანდრიას დეპეშა საზღვარგარეთული გაზეთებისათვის, ერთ-ერთი უცხოელი კორესპონდენტის შესახებ: „თბილისიდან ინდოეთში გაემგზავრა და ამას დიდი პოლიტიკური მნიშვნელობა აქვს სამხრეთი აზიისთვისო“. ეს შენიშვნა უკვე თავის მხრივ დაურთო, ვითომდა საქმეში ჩახედულობის გამოსამქლავებლად. ილიას უყვარდა ასეთი პრეტენზიების მქონე „ინტელაგენტების“ გაქირდვა და გზაში სულ ეკითხებოდა: „როგორ იყო, ანდრია, დიდ პოლიტიკურ ფაქტად რომ გამოაცხადე იმ კორესპონდენტის ინდოეთში წასვლაო?“ ისიც იციონდა, აბა რას იტყოდა? აკაივაც იცოდა ხოლმე ანდრია ღულაძეზე ოხუნჯობა... ანდრიას დიდ პატიოტად მოჰქონდა თავი. სხვათა შორის, ძალიან უყვარდა სამგლოვიარო პროცესიების მოწყობის გამგეობა

²⁰ ჟურნ. „ნობათი“.

და სხვა ასეთი საქმეები და ჩვენც მართლა პატრიოტი გვეგონა... ჩვენს ხანში შესულ ქალებსაც მოსწონდათ. ერთმა ასეთმა ქალმა, რომელიც პოეტობდა, შეიყვარა კიდეცა...

მატარებელში ვილაყა ჩვენგანს ცხიკეება აუვარდა, ცივი დარი იყო. ილიამ სთქვა, მაგისი არაფერი ვიციო, ე. ი. ჩემს დღეში ცხვირს არ მაეცმინებსო. მაგრამ გელათში რომ ავედიო, მეორე დღეს, იქ ილიამაც დააეცმინა ცხვირს—სინოტივე იყო და ალბათ იპის გავო. მაშინ თქვა, „გუშინ ტყუილად დავიკევე-ხეო!“.

ჩვენთან ერთად მოდიოდა კიდევ ნიკო ლოლობერიძე და მან გვიმასპინძლა ქუთაისში. თბილისიდან საღამოს გასულნი ქუთაისში დილას ჩავედით და მაშინვე გავემგზავრეთ ეტლებით გელათისაკენ. ცოტა თოვლი ჭერ კიდევ იღო გზაზე.

იმ დროს ქუთაისის პოლიცემისტერად იყო, თუ არ ვცდები, ვინმე სიმონიშვილი, რომელსაც ქართველებს შორის ძალიან ცუდი სახელი ჰქონდა გავარდნილი, დამსახურებისათვის ყველაფერს ჩაიდენსო. ლევან ჭანდიერს შეეტყო და ჩვენც გვაცნობა, რომ იმ სიმონიშვილს თბილისიდან ზედიზედ მისილოდა ღებუშები: „Следить за Ильей Чавчавадзе и записать каждое слово, что он скажет“.

გაბრიელ ეპისკოპოსის ცხედარი, რა თქმა უნდა, გელათის ეკლესიაში იყო დასვენებული, საკურთხეველს წინ. ხალხი მოდიოდა, მკიდროდ ერთკმოდ კუბოს გარშემო და იყო გაუთავებელი სიტყვები. ზედიზედ გამოდიოდნენ იპერელი ახალგაზრდები თუ სხვები და უზომოდ ენამზებოდნენ, რომ საუკეთესო ორატორებად ეჩვენებინათ თავი. როგორც აღვნიშნე, ეს, რა თქმა უნდა, სრულიად არ შეეფერებოდა ეპისკოპოსს და მეტადრე ასეკეტური სულისკვეთებით გამსკვალულ გაბრიელს, რომელიც სიცოცხლეში სწორედ რომ არ თანაუგრძობდა ხოლმე ასეთ საქციელს.

ამ მდგომარეობაში ვიყავით, რომ საღამო შემოგვესწრო და ილიამ გვითხრა: „ჩემი სიტყვის თქმა აღარ ღირს, მაგრამ ცოტა ხანს კიდევ დავიცადოთ და მერე კი წავიდეთ“. ბოლოს მანვე გვითხრა, „მივიდეთ ახლა და გამოვეთხოვოთ მიცვალებულსაო“. მე წინდაწინ მივედი კუბოს ირგვლივ შემორტყმულ ხალხთან, რამდენადმე გავთიშე იგი და ხმა-მალა დავიძახე: „ბატონებო, ცოტა ჩამოდექით და გზა მოგვეციო, ბატონს ილია ჭავჭავაძეს აქვს სიტყვა მეოქი“. ერთი სიტყვით, „პროვოკაცია“ მოუწყე ილიას! ხალხი მაშინვე გაიშალა, ილიაც წამოღგა და წარმოსთქვა სიტყვა. მას დიდი პატივისცემიდა და აღტაცებით მოუხმინა დიდძალმა ხალხმა, რომელსაც გაექედა ეკლესია. ლევან ჭანდიერს ეს ძალიან იამა და მადლობა მითხრა, რომ ვაიძულე ილია და ვათქმეინე სიტყვა. ეს უკანასკნელი მართლაც შესანიშნავი იყო, კარგად ჰქონდა ილიას მოზადებული და წინასწარვე გავვაცნო; მერე დაიბეჭდა კიდევაც. თითონ ილიაც კმაყოფილი დარჩა, რომ სთქვა.

გელათში მცირეოდენი გვასაუზმეს, მაგრამ არ გვეყო და ქუთაისში მოშინებულნი ჩამოვედით. ნიკო ლოლობერიძემ სადილის საკმელად შეგვიყვანა ხილნი მახლობლად მდებარე სასტუმროში. შევედით დარბაზში, რომელიც იმავე დროს სასადილოც იყო და დავინახეთ: რომ სუფრას მრავლად შემოსხდომოდნენ მოქიფენი, პოეტ გიორგი შარვაშიძის მეთაურობით. მათ შორის იყო ლეჩხუმის მაზრის თავად-აზნაურთა წინამძღოლი იასონ გელოვანიც. უკვე ყველანი შემთვრალიყვნენ და მალიმალ გალობდნენ საეკლესიო ჰანგს: „განუსკე-

ნე, უფალო, სულსა მიცვალბუღლსა მონისა შენისასაო". რომ დაგვიჩინახეს, ყვე-
ლანი წამოდგნენ და შარვაშიძემ წამოიძახა: „ო-ო-ო, ილია გრიგორიჩ! რა სა-
სიამოვნო სტუმარია! აბა, ახალი სუფრაო!“ მიეუჩქებით მაგიდას. მთვრალმა
მასპინძლებმა დაადგინეს, რომ ჭერ დაგველია იმათი სადღეგრძელო, ვინც იქ
ჩვენ შესვლამდე ისხდნენ და მერე განეგრძოთ სადღეგრძელოები. მაგრამ ილიას
სადღეგრძელო მაინც პირველად შესვეს. კაი გვარიანი ქიქები იყო; ხუთ-ხუთი
დაგვიდგეს თეფშზე და შემოგვთავაზეს დალევა, მაგრამ ნიკო ლოღობერიძემ
სთხოვა, მშვიერები ეართ, ცოტა გვაცალეთ, საქმელი ვჭამოთ და მერე ყველას
გიახლებითო. დაგვეთანხმნენ. ილია ჩვეულებრივ მადიანად შეუდგა ჭამას და
თან ლეინოსაც უანგარიშოდ სვამდა. იმ ლაპარაკსა და სმაში ჩემ გვერდით
მკდომმა ნიკო ლოღობერიძემ გადაუჩურჩულა ლაქიას, ილიას ააცილეთ ის ხუთი
ქიქაო: ეშინოდა, არ აწყინოსო. ლაქიამ მართლაც მოახერხა ილიასათვის იმ ხუ-
თი ქიქის აცილება და სხვებმაც, ჩვენთან მოსულებმა, ვისაც არ შეეძლო სმა,
უარი თქვეს — მათ შორის, რა თქმა უნდა, ნიკო ლოღობერიძემაც, რომელსაც
გული სუსტი ჰქონდა და ღვინო სწყენდა. უარი სთქვა მისმა ძმამაც, სიმონ ლო-
ღობერიძემ, რომელიც წინათ ისტორიას ასწავლიდა ქუთაისის გიმნაზიაში, იმ
დროს უკვე გადამდგარიყო სახელმწიფო სამსახურიდან და კერძო სათავად-
აზნაურო სკოლის გამგედ იყო დანიშნული. თამადას, გიორგი შარვაშიძეს ღვი-
ნო მოკიდებული ჰქონდა და მკეახედ მიმართა სიმონ ლოღობერიძეს: „ასეა.
თქვენ არასოდეს არ გვიპერთ მხარს საზოგადო საქმეებშიო“ და ამითანები...
მერე მოყვნენ ჩვენ სადღეგრძელოებს და როდესაც ილიას ერთი ჩვენგანის
სადღეგრძელო-და. დარჩა დაუღეველი, უთხრეს, მიირთვიო. ილიამ უპასუხა:
„დიდი სიამოვნებით გიახლებით, მაგრამ გულს მაქლია, რომ პირველად და-
საღევი ხუთი ქიქა არ შემისვამსო.“ — „ა-ტა-ტა-ტა, ეგ როგორ მოხდა, ახლავე
მოართვით ილიას ის ხუთი ქიქაო!“, დაიძახა თამადამ. ნიკო ლოღობერიძემ ხე-
ლი წამკრა და მითხრა: „საკვირველი კაცია ეს ილიაო!“. მოართვეს „აცილებუ-
ლი“ ხუთი ქიქა, ილიამაც ნელ-ნელა, გემრიელად შესვა და ბოლოს იმ ჩვენი ამ-
ხანაგის სადღეგრძელოც დალია... მართლაც საოცარი კაცი იყო! „გულს მაქ-
ლიაო“, დინჯად, სერიოზულად უთხრა: არ უნდოდა, რომ ვისმე ჩაპორჩენო-
და ოქა!

ილია სიმონ ლოღობერიძის ბინაზე მოათავსეს. მე მეორე დღეს, ადრევე
გამოვბრუნდი თბილისს, ილია კი იქ დარჩა, არ მახსოვს, რამდენ დღეს.
მისთვის ეჩვენებინათ ქუთაისის სათავადაზნაურო სკოლა და სხვა მეგობრები...

გაბრიელ ეპისკოპოსის შესახებ ორიოდ სიტყვა კიდევ უნდა ვთქვა:
პირველად იგი ახლო ვნახე საღმრთო რჯულის გამოცდის დროს. როდესაც
ოთხკლასიან პროგიმნაზიას ვათავებდი ქუთაისში. ის გამოცდაზე დასასწრე-
ბად სკოლის ინსპექტორმა იუდინმა და საღმრთო სჯულის მასწავლებელმა
მოიწვიეს. მართლმადიდებელი შეგირდები სულ ხუთი ვიყავით: მე, იოსებ
დადიანი, შარუხია, გორგასლიძე და ერთი რუსი (გვარი არ მახსოვს). ყველანი
ერთად დაგვაყენეს გაბრიელის წინ (ისე მოისურვა მან). გაბრიელთან იჭდა
რისპექტორი, მაჰავარიანი კი თავზე გვედგა. ჭერ გვარები წაიკითხა, ჩემი გვა-
რის შესახებ თქვა: „ეს გურულიაო“. დაგვიწყეს გამოცდა: გვათქმევინეს ლოც-
ვები, გვაამბობინეს სამღვთო ისტორიის მოთხრობები; მერე გაბრიელმა
გვკითხა, თუ რა სასწაულები მოახდინა იესო ქრისტემ. ჩვენც დაწვრილებით ჩა-
მოუთვალეთ, რაც ვიცოდით. მან გვითხრა: — „Такие чудеса и другие святые

«**совершали—და დასძინა: а какое такое чудо совершил, какого никто, кроме него, не совершал?»**

ამ კითხვაზე ჩვენ მხოლოდ განვიმეორეთ ის, რაც წინეთ გვექონდა ნათქვამი: „Слепых прозревал, бесноватых исцелял, Лазаря воскресил“... და სხვა.— „Нет, нет! это и другие делали“.

ჩვენ გაკვირვებით შევხედეთ ჩვენს მასწავლებელს მაჭავარიანს, რომლისგანაც ასეთი კითხვა არ გვსმენოდა, და, რა თქმა უნდა, არც მისი პასუხი. მასაც გაკვირვება ეტყობოდა და ცხალი იყო, არც მან იცოდა, რა პასუხი უნდა მიეცეოდა. რაკი ჩვენ ვერას გავხდით, გაბრიელმა თვით მოგვცა პასუხი:

„Себя воскресил! Себя воскресил!“

მე ვერ წამომედგინა, რომ მექდარი კაცი თავის თავს გააცოცხლებდა, ის სხვას უნდა გაეცოცხლებია, მაგრამ პირდაპირ ამისი ხმაშალა განცხადება ვერ გავხედე და თავჩაღუნულმა ჩავილაპარაკე:

— „Ведь у Христа был отец, бог отец! Он его воскресил“. გაბრიელმა განმარტა: „Бог отец, бог сын и дух святой одно единое божество, бог сын явился на земле в образе человека, чтобы своим страданием искупить род человеческий, после распятия в нём умерла человеческая природа а не божественная, и эта божественная природа снова воскресила себя в образе человека, чтобы показаться своим ученикам и убедить их и весь мир, что бог не умирает и на глазах учеников в образе человека вознёсся на небо и в образе человека явится в мир во время второго пришествия“... და სხვა.

შემდეგ გაბრიელი მე აღარ მინახავს, მაგრამ სხვებისაგან გამიგონია, რომ მან ასეთი კითხვების წამოყენება სხვა გამოცდების დროსაც იცოდა.

გაბრიელი სპეტაკი ზნეობის მღვდელმთავარი იყო და ვერ ურიგდებოდა მისი დროის იმ მღვდელმთავრებს, რომელთაც ასეთი ზნეობა აკლდათ. მის დროს სამეგრელოს მღვდელმთავრად იყო გრიგოლ დადიანი, რომელსაც ბევრ უზნეობას სწამებდნენ. გაბრიელს ჩამოეგდო ამის შესახებ მასთან ლაპარაკი, დადიანს ეს შეურაცხყოფად მიელო და ეთქვა: „მეც ისეთივე მღვდელმთავარი ვარ, როგორც თქვენ, და ასეთი ამბავი ჩვენ შორის არ ეგებინო“. გაბრიელს უპასუხია: „მართალია, მღვდელმთავარი კი ხართ, მაგრამ პავლე მოციქული ამბობს, ვაჰხილოთ ერთმანეთით“.

ახლა ზოგი რამ ილიას ოჯახური ცხოვრების შესახებ.

როგორც უკვე აღვნიშნე, ჩემ დროს ილია თბილისში ცხოვრობდა თავის მიერ აშენებულ, მაგრამ დის კუთვნილ სახლში. არ ვიცი, უწინაც მასთან ერთად იღვა მისი და თუ არა, მაგრამ ის კი ვიცი, რომ იმ ახალ ბინაში ოჯახს მაინც-დამაინც შეხმატებელი ცხოვრება არა ჰქონია. მათი შინაური ამბები ვიცი ელენე გიორგის ასული ჭაბადარისაგან. იგი რუსის ქალი იყო, სპირიდონ ჭაბადარის მეუღლე. სათავადაზნაურო სკოლის გაშვებს, ჩემს წინამორბედს ალექსი კიკინაძეს მიეწვია, ილიას რეკომენდაციით, სკოლის პანსიონის ექონომად და ჩემ დროსაც ბოლომდე იყო ის ქალი იმ თანამდებობაზე. სპირიდონ ჭაბადარი დიდი მეგობარი ყოფილიყო ილიასი და ერთი იმ, მასთან დაახლოებულ მოღვაწეთაგანი, რომელნიც ილიასთან ერთად ზრუნავდნენ საქართ-

ველოს ნაქმევებზე. ესენი იყვნენ: გიორგი ყაზბეგი, ივანე პოლტარაკი²¹, ნიკო ლოლობერიძე, დავით ყიფიანი, აკაკი წერეთელი, პეტრე ნაქაშიძე (ილია ნაქაშიძის მამა, ილია ჭავჭავაძის დიდი მეგობარი), ილია წინამძღვრიშვილი, სერგეი მესხი და სხვები. მაგრამ ჭაბადარი ოჯახურადაც ახლოს იყო დაკავშირებული ილიასთან: მათი ცოლები მეგობრები იყვნენ. ელენე ჭაბადარი ჭეროვანად განათლებული ქალი იყო, კარგად იცოდა ფრანგული ენა, კარგად ესმოდა და მეტად უყვარდა მუსიკა, გასაოცარი ენერჯის პატრონი იყო, დიდად პატიოსანი, შეგნებული და კაცთმოყვარე. პანსიონერ ბავშვებს ნაძვილ დედობას უწევდა. ილიასთან და მის ცოლთან სიახლოვე სიკვდილამდე არ შეუწყლებია და ქმრის სიკვდილის შემდეგ კიდევ უფრო განამტკიცა. ყოველ კვირა დღეს (როდესაც იგი სამსახურისაგან თავისუფალი იყო) სადილად ეწვეოდა ხოლმე მათ. ილიას მეუღლე ოლღაც არ დღეში ერთხელ უსათუოდ მივიღოდა ელენესთან, მას შესჩიოდა თავის დარღვებს. რაც რამე ვიცი ილიას ოჯახური ცხოვრების შესახებ, ყველაფერი იმ ელენესაგან მაქვს გაგონილი...

როგორ იხმარდა ილიას და ელისაბედი თავის შემოსავალს, ან რა ხარჯს ეწეოდა ილიასთან ერთად ცხოვრებისას, არ ვიცი. ერთი კი ცხადია, რომ ილია მის სახლში იდგა და ბინის ჭირას არ იხდიდა. ხანოვაცე კი—პური, ღვინო, ხილი, ქათამი, ინდოური, გოჭი და სხვა—ილიას სულ ოლღას მამულიდან, საგურამოდან ჩამოსდიოდა ხოლმე.

ილიას გაგიყვებით უყვარდა საგურამოს მამული და დიდი მეურნეობაც ჰქონდა მოწყობილი იქ. მან, პირველ ყოვლისა, მშენებელი სასახლე ააშენა. მამულიც მართლა შესანიშნავი იყო—ლამაზი მდებარეობით, ჰავითა და მოსავლით. მაგრამ ილია მთელ იმ რთულ მეურნეობას მოურავების ხელით აწარმოებდა და ისინი, რა თქმა უნდა, ხეირს არ აყრიდნენ საქმეს.

ილია გატაცების კაცი იყო მეურნეობაში: როგორც კი ამოიკითხავდა გაზეთში ახალი სასოფლო-სამეურნეო იარაღების შემოღების შესახებ, უსათუოდ გამოიწერდა და გაუგზავნიდა ხოლმე მოურავს. მოურავებს მათი გამოყე-

---

21 ივანე პოლტარაკის, ე. თაყაიშვილის სიმამრს, თავის დროზე დაუწყია მოგონებათა წერა, რომელშიც, სხვათა შორის, ასეთი აღვლილ ყოფილა: ჩვენი საუკეთესო მეგობარი. სპირიტონ ჭაბადარის გვამს ეუდგავართ ვარშეშო (ჩამოთვლილია ზემოთ ხსენებული გვარობა), ყველა 50 წელს გადაცილებული ვართ და ძალაუნებურად ეფიქრობთ, აბა, ვინ წავა შემდეგით; ვგრძნობ, რომ ვალდებული ვარ, ბევრი რამ გაიხსენო და დაწერო. მოგონებებს თურმე გიმნაზიის წლებიდან იწყებდა: თვეში 3 მანეთი გვეძლეოდა, ოღონდ გვემეცადინაო; ქართულ თავდა-აზნაურთა შეილებთან ერთად უსწავლია; მის ამხანაგებს შობილები ურმებიო უგზავნიდნენ თურმე სანოვაცეს პანსიონში და ა. შ.

გარდა ამ მოგონებებისა, ივ. პოლტარაკის ვაჟს ალექსანდრეს (ე. თაყაიშვილის ცოლის ძმას) ჰქონია მამამისის მიერ რუსულად ნათარგმნი „გლახის ნაამბობი“, „აკია ადამიანი“ და „ოთარაანთ ქერივი“. ჰქონია აგრეთვე შავი დედანი თუ პირი მისი წერილისა ეტრნალ „Вестник Европы-ს“ რედაქტორისადმი, რომელშიც, თურმე „ძალიან გულთბილად და გულს-მაჩუყებლად“ სწერდა საქართველოს შესახებ და სთხოვდა, დაებეჭდა ეტრნალში მისი ზემოთ ჩამოთვლილი თარგმანები. თარგმანის ხელნაწერთა ამიერზე ილიას შენიშვნა-შესწორებანი ყოფილა. თარგმანები საქართველოს ლიტერატურულ მუზეუმს შეუძენია ა. პოლტარაკისაგან, ხოლო მოგონებანი და წერილი 1937 წელს. ილიას იუბილის სამზადისის დროს, გ. ლენინის მეშვეობით. კრებულ „ლიტერატურული მემკვიდრეობის“ რედაქტორის ლ. აღნიაშვილისათვის გადაუციათ და მისი დაღუპვის შემდეგ დაკარგულა. [ი. პოლტარაკის რძლისა და ე. თაყაიშვილის შვილობილის ლიდა თაყაიშვილის სიტყვიერი ცნობა].

ნებისა არაფერი გაეგებოდათ და იარაღებიც სულ მალე ფუჭდებოდა—ხან ერთი ხრახნი დაეკარგებოდათ, ხან მეორე და შემკეთებელიც არავინ იყო. რასაკვირველია, ყველა იარაღი მოხმარებას თავისი სპეციალისტი სჭირდება და ეს სპეციალისტები კი ჩვენში არსად იყვნენ. მახსენდება ერთი ამბავი. ილიასა და მის მეგობარს ივანე პოლტარაკის გაზეთში წაეკითხათ, რომ შეიძლება წიწილების უკრახოდ გამოჩეკა და თანაც ერთბაშად 500-სა და მეტისა და არა 20-სა, როგორც კრახით იჩიება ხოლმე. გამოიწერეს ორივემ ინკუბატორები და გაგზავნეს თავ-თავიანთ მამულებში, ილიამ საგურამოში, ხოლო ივანემ—ოქროყანას. წიწილები კი მართლა დააჩეკინეს მანქანებს, მაგრამ იმ წიწილებს სხვანაირი მოვლა სჭირდებოდათ და რაკი ამის მცოდნე არავინ მოიპოვებოდა. ნელ-ნელა ყველა გაჟყდა. ამრიგად, ინკუბატორებსაც თავი დაანებეს.

ასე მიდიოდა მეურნეობის საქმე საგურამოში. ილიას სახლიც ძვირად დაუჯდა—თავისივე სიტყვით, 40.000 მანეთად. მახსოვს, ერთ ილიობა დღესვეყვიე საგურამოში (ეს იყო ჩემი ერთადერთი ასვლა იქ ილიას სიცოცხლეში). თავის დღესასწაულს იგი, როგორც ცნობილია, ყოველთვის დიდი მარაგით იზდიდა: მთელს კარგად დიდ სოფელსა და მეზობლებს პატრონობდა, დიდძალი მეგობრები და ნაცნობებიც ეწირებოდნენ და ძალიან დიდ ნაღმს მართავდა ხოლმე... საღამოს, ხალხი რომ დაიშალა, ავიანზე ვისხედით და ესაუბრობდით. ილიამ ლაპარაკში გამოურია, სხვათა შორის: „მე ვითომ ჭკვიან კაცს შეძახიან, მაგრამ რომ დავფიქრებდი, ჭკუა არა მქონიაო: ეს სახლი 40.000 მანეთი დაშიჯდა, ამ ფულით თბილისში ორ დიდ სახლს ავიშენებდი და მათი შემოსავალი წარჩინდა, ახლა კი ვალეებში ვარ ჩავარდნილიო“.

ილიას არ უჯერებდნენ, როდესაც ამბობდა, ვალეები მაქვს და გაზეთ „ვერისი“ გამოცემა შემოსავალს კი არ მამღევს, ჩემ ფულს მადებინებს ზედო. მაგრამ შემდეგ გამოიჩეკა, რომ ილია მართლს ამბობდა. როგორც ცნობილია, ილიამ ბოლოს გამომცემლობა გადასცა ერთ მცირე წრეს, რომელსაც მეთაურობდა ალექსანდრე ივანეს ძე სარაჯიშვილი, ძალიან კარგი კაცი. ეს ის იყო, „ვეფხისტყაოსნის“ ყალბი ადგილები რომ გააჩნია ეურნალ „მოამბე“-ში; მერე ჩემთან მუშაობდა საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოებაში, ხაზინადრადაც, მუზეუმ-ბიბლიოთეკის გამგედაც და დიდად ენერგიულ დახმარებას მიწევდა. ჰოდა, ალექსანდრე სარაჯიშვილი და მისი ამხანაგები რამდენიმე თვის შემდეგ უკვე დარწმუნდნენ, რომ გამომცემლობა მართლაც ზარალს იძლეოდა და, რა თქმა უნდა, მიატოვეს ის საქმე.

ამას გარდა, როდესაც ილია მოჰკლეს და კომისიამ მისი ქონება აღწერა, აღმოჩნდა, რომ ბევრი არაფერი დარჩენოდა. თავისი საგვარეულო მამული და ნივთიერი ქონება რომ მცირე უნდა ჰქონოდა, ამას მოწმობდა მისი სულ უბრალო სახლი და პატარა მამული ყვარელში. ჩემ დროს ილია ცხოვრობდა ცოლის მზითვის — საგურამოს მოზრდილი მამულის შემოსავლით, და აგრეთვე, როგორც უკვე აღვნიშნე, დის დახმარებით. სხვა რა ჰქონდა—ფულად თუ ნივთიერად — ელისაბედ სავინაშვილისას, არ ვიცო, მაგრამ ერთი რამ კი აშკარაა: თბილისში ილია მის სახლებში ცხოვრობდა და თვითვე განაგებდა იმ სახლებს; თუმცა იმავე დროს... ელისაბედს ჰყავდა მოურავიც, ილიას ატუდენტობის წაამხანაგარი მიხაკო ჩიკვაძე.

ასე გაგრძელდა თითქმის მანამდე, სანამ ილიას აიჩრქვდნენ სახელმწიფო საბჭოს წევრად, 1906 წელს. ფაქტია, რომ ცოტა უფრო ადრე ილიამ მიატოვა

ბინა ელისაბედის სახლში და იქირავა პატარა სახლი ანდრიას ქუჩაზე²². შემდეგ ის სახლი იყიდა და ოთახების მიშენებასაც აპირებდა. რა იყო მიზეზი ილიას ამ, ჩვენთვის უცარი, გადასახლებისა თავისი დის სახლიდან, რომელიც მისი აშენებული იყო და სადაც მას თავის გემოზე ჰქონდა მოწყობილი და მოკაზმული კაბინეტი? ეტყობა, დიდი შეტაკება უნდა მოსვლოდათ ილიასა და მის დას. მიზეზი არ ვიცი, ვინაიდან იმ დროისათვის ელენე ჯაბაძარმა, მოხუცებისა გამო, დაანება გიმნაზიაში სამსახურს თავი, გადასახლდა თავის პატარა მამულში, საგარეჯოს, და იქ ცხოვრობდა თავის სიძესთან, საეიხთან ერთად; რომელიც წინათ ჩრდილო კავკასიის რომელიღაც გიმნაზიაში იყო მასწავლებლად და რომელსაც ელენეს ქალთან ქალ-ვაჟი ჰყავდა. მას შემდეგ ელენე ერთხელაც აღარ ჩამოსულა თბილისში და აღარც მე მინახავს და აღარც ილიას ოჯახს. ეგებ არც მან იცოდა მიზეზი ილიასი და მისი დის გაყრისა, თუმცა არა მგონია, რომ ოლღას წერილით მაინც არ ეცნობებინოს მისთვის ეს ამბავი.

ილიასთან იმ ახალ ბინაზე არა ვყოფილვარ, რადგან მაშინ უკვე აღარ მქონდა ხოლმე მასთან საქმე და ის კი იქ წვეულებას აღარ მართავდა. ვერც ისე ვხვდებოდი ილიას, რადგან იგი ხშირად და დიდხნობით იყო ხოლმე პეტერბურგში. აღარც ელისაბედი მინახავს მათი გაყრის შემდეგ. მხოლოდ დიდი ხნის მერამე, უკვე რევოლუციის შემდეგ, მომწერა ერთხელ წერილი, რომელშიც მთხოვდა, მივსულიყავი. მეც ვინახულე და შემომჩივლა, შიმშილით ვკვდები და მიშუამდგომლე, მენშევიკებმა რამე თანხა დამინიშნონ სარჩოდაო... მე ვუთხარი, არა მაქვს იმედი, რომ ამ მთავრობამ ილიას დას რამე დაუნიშნოს, ხომ იცი, რა ცუდი ურთიერთობა და გაუთავებელი პოლემიკა ჰქონდა ნოე ჟორდანიას ილიასთან მეთქი? მით უმეტეს, რომ სახლები გაქვთ და რატომ თქვენ ნათესავს კოტე აფხაზს (ილიას მეორე დისშვილს, თავად-აზნაურობის წინამძღოლად ნამყოფს) არ მოელაპარაკებით ამის შესახებ მეთქი? მან მიპასუხა, სწორედ კოტე აფხაზი მირჩევს, სახლები გავყიდო და იმით ვიცხოვრო, მაგრამ, აბა, ილიას კაბინეტი როგორ გავყიდო?..

მას აქეთ ელისაბედი აღარ მინახავს და აღარც მისი ამბავი გამიგია. ეს ებიზოლი... მოწმობს, თუ რამდენად ხელმოკერილი ქალი იყო: სახლი არ ემეტებოდა გასაყიდად და მენშევიკებს კი სთხოვდა სარჩოს!...

ასე იყო თუ ისე, ცხადია, რომ ილიას არა ჰყოფნიდა არც საგურამოს მამულის შემოსავალი, არც ბანკიდან აღებული ჯამაგირი და არც თავისი დის, ელისაბედისაგან მიღებული დახმარება. და იგი სულაც არ აზვიადებდა, როცა ამბობდა, ვალები მაქვსო. ერთხელ, „ბანკოვიდის“ დროს, ილიამ თავის სიტყვაში, სხვათა შორის, როგორც ზემოთ უკვე ვთქვით, ასეთი ფრაზა გამოურია: „მანამ თქვენი წილი მაქვს, ჩემით აქედან არ გავიქცევი და რომ გავიქცე, შიმშილით უნდა მოკვდეო“. როგორც ითქვა, იგი გულისხმობდა ვანო მაჩაბელს, რომელმაც თავისი სურვილით მიატოვა ბანკის დირექტორობა, თუმცა ის კენჭისყრის დროს არც ერთხელ არ გაუშაგებიათ: ბანკის წევრები იმ ორ მოქიშპეს ყოველთვის ერთად ირჩევდნენ — ილიას გამგებობის თავმჯდომარედ და ვანოს კი დირექტორად... ამ სიტყვებს ბევრი არ უწონებდა ილიას და პეტაღარც კი აჯაკი წერეთელი.

²² ახლა ორჯონიკიძის ქუჩა. 1957 წლის ოქტომბერში იმ სახლში (№ 22) გაიხსნა ილიას სახლ-მუზეუმი.

მართლაც და ილია, უნივერსიტეტის გათავების შემდეგ. სხვა ნასწავლ ქართველ ინტელექტუალს მსგავსად, სახელმწიფო სამსახურში შევიდა, რომ ჯამაგირით ერჩინა თავი. როგორც ცნობილია, იგი ერთხანს მომრიგებელ მოსამართლედ იყო დუშეთის მაზრაში და ის ადგილი მას ივანე პოლტარაკიმა და ნიკო ნიკოლაძემ მიატოვებინეს, როდესაც პირველი ქართული ეურნალის, „საქართველოს მოამბის“ გამოცემა გადაწყვიტეს და ილია ჩამოიყვანეს თბილისში. რედაქცია მოაწყვეს „მუხრანისკის ნომრებში“ (ბარიატინისკის ქუჩა²³ რომ ამოდის, სწორედ იმ სახლს უყურებდა; მერე ის სახლი დაიწვა²⁴ და მის ადგილას რაღაც უმსგავსი შენობა დაუდგამთ²⁵) და რედაქტორობა დაავალეს ილიას. იმავე დროს სომხებმა თავიანთი გაზეთის გამოცემა დაავალეს თავიანთ ცნობილ მოღვაწეს, არწრუნის.

ბანკში წინათ მანიცდამაინც დიდი ჯამაგირები არ ჰქონიათ მოსამსახურეებს, მაგრამ როცა „ბანკოვიადა“ მოთავდა და აქციების კონცერსია შოახდინეს, ბანკის შემოსავალმა ერთობ იმატა, ისე რომ ყველა ხარჯის გამოკლებით ნახევარი მილიონი მანეთი რჩებოდა საქველმოქმედო საქმეებისათვის და მოსამსახურეებსაც ჯამაგირი მოემართა. მაგალითად, ილია, როგორც თავმჯდომარე: წელიწადში უკვე ხუთი ათასს იღებდა წინანდელი სამი ათასის მაგიერ. ამას გარდა, ბანკის მოგების გარკვეული პროცენტი მოსამსახურეებს ეძლეოდათ ზედმეტად და ეს პროცენტი მათ თვითურა ჯამაგირს აღემატებოდა.

ილია მეტად გულჩათხრობილი ადამიანი იყო. მე არ მგონია მას ისეთი მეგობარი ჰყოლოდეს, რომლისთვისაც თავისი ინტიმური დარდები და გულის-თქმა გაენდოს. როდესაც ის საზღვარგარეთ წასასვლელად ემზადებოდა, მე და ნიკო ცხვედაძე მივედით მასთან. ცოტა მოწყენილი დაგვხვდა, მაგრამ დიდხანს ვიბაასეთ. სხვათაშორის გვითხრა: „მე დარდიანი ადამიანი ვარ, მაგრამ ჩვეულებად არა მაქვს, რომ ჩემი დარდები სხვას გავუზიარო, მევე ვიკლავ გულში“. ვიმეორებ: გულითადი მეგობრები არა ჰყოლია მას, მაგრამ დაახლოებული პირები ბევრი ჰყავდა და ისინი ითვლებოდნენ ილიას მეგობრებად. მე რომ თბილისში ჩამოვედი, მისი მეგობრები ნიკოლოზ ჯაბადარი, დიმიტრი ყაზბეგი, ბესარიონ ლოლობერიძე ცოცხლები აღარ იყვნენ, ასე, რომ მათ შესახებ ვერაფერს გეტყვით. აქ რამდენიმე შენიშვნა ილიას ზოგიერთ დაახლოებულ პირთა შესახებ.

ივანე ეგნატეს-ძე პოლტარაკი (თბილისის ნოტარიუსი) ილიას ამხანაგი იყო გიმნაზიიდან. ქართული კარგად იცოდა, დაბადებულია ქუთაისში, დედა ქართველი ჰყავდა, ზედგინიძის ასული. პირველი ცოლიდან მას შეეძინა ერთი შვილი, რომელიც ილიას ნათლული იყო და მის სახელს ატარებდა.

ილია პოლტარაკი (ილიას ნათლული) თბილისის რეალური გიმნაზიის გათავების შემდეგ პარიზში გაემგზავრა უმაღლესი სწავლის მისაღებად და იქ დარჩა, ბანკში მსახურობდა და 1944 წელს გარდაიცვალა.

ივანე პოლტარაკის მეორე მეუღლე ნაღო გაბაშვილის ქალი იყო. ივანეს იმისაგან ექვსი შვილი ჰყავდა: ხუთი ქალი და ერთი ვაჟი.

²³ ახლა გორჯიშვილის ქუჩა.

²⁴ ეს მოხდა 1921 წელს.

²⁵ იგულისხმება კავშირგაბმულობის სახლი, მისი ფასადის რეკონსტრუქციამდე.

პოლტარაკიმ ილიას თზულებები თარგმნა რუსულ ენაზე. მანვე თარგმნა რუსულად „ვეფხისტყაოსანი“. ხშირად დადიოდა ილიასთან, აჩვენებდა მას „ვეფხისტყაოსნის“ ძნელი ადგილების თარგმანს. ერთხელ მან მითხრა: „ილია წაიკითხავდა ხოლმე ჩემს თარგმანს და ზოგჯერ მეუბნებოდა, ეს ადგილი არ ვარგაო. რომ ვკითხავდი, აბა როგორ უნდა იყოს?—იმას კი ალარ ამბობდაო“.

პოლტარაკი გარდაიცვალა 1892 წლის აგვისტოს დამლევს. მე შაშინ თბილისში არ ვიყავი. ილია დასწრებოდა მის დამარხვას. ეკატერინე გაბაშვილმა და სხვებმაც მითხრა: „ილიას თვალებიდან კურცხალ-კურცხალი ცრემლები სდიოდაო“. ისინი გაკვირვებულნი იყვნენ: „ერთხელ ძლივს დავინახეთ მის თვალზე ცრემლიო“.

ილია წინამძღვრიშვილი დიდად დაახლოებული იყო ილიასთან და ნამეტნავად მის მეუღლე ოლასთან. ის იყო აგრეთვე ნათესავი ივანე პოლტარაკისა და მისი მეორე ცოლის—ნადო გაბაშვილისა.

სპეტაკი ადამიანი იყო. დამაარსებელი და ხელმძღვანელი წინამძღვრიანთ კარის კერძო სამეურნეო სკოლისა, რომელსაც შესწირა მთელი თავისი სიცოცხლე და ქონება. მე კარგად ვიცნობდი მას. შეიძლება ითქვას, რომ ის იყო უაღრესი ფიზიოკრატი, დარწმუნებული, რომ საქართველოს მარტო მეურნეობის გაჩაღება და განათლება უშველის. ამიტომ, მისი აზრით, ყველა შეძლებულ ქართველს ან უნდა სამეურნეო სკოლა გაეხსნა, ან არა სკოლისათვის თავისი ქონება შეეწირა. ილიას მამულზე ამბობდა: „რა ოხრად უნდა ილიას საგურამოს მამული? შვილი არა ყავს და ძირი, სჯობს ჩვენს სკოლას შემოუერთოს და ამით გავაფართოოთ საქმეო“. წერილებსა ბეჭდავდა ქართულ ჟურნალ-გაზეთებში. გამოსცა დიდი წიგნი სათაურით: „ვაზის მოვლა“.

ი. წინამძღვრიშვილი პირველ ხანებში თბილისის მხარეა მომრიგებელ მსაჯულად მსახურობდა (1868—1901), მერე—თბილისის ქალაქის ნოტარიუსად. უმადლესი განათლება არ ჰქონდა, მაგრამ ენერჯია, მოხერხება და საქმისათვის თაღადება—გამოუთქმელი. პირველად ილია წინამძღვრიშვილი სკოლას თავისი ხარჯით ინახავდა, მერე სათავაღაზნაურო ბანკმა დაუნიშნა შემწეობა, მაგრამ მაინც მთელ თავის ჯამაგირსა და მამულის შემოსავალს ზედ ადებდა. ყოველ შაბათს ეტლით მიდიოდა თავის სკოლაში და ორშაბათს უკან ბრუნდებოდა. ზოგჯერ სარევიზიოდ თან მიჰყავდა პედაგოგები, ან შენობის სარემონტოდ — ხელოსნები და სხვანი. თვით საუბედაგოგო საქმის არასპეციალისტი იყო, ამიტომ სკოლის გაშენს და მასწავლებლებს ისეთ რაჟებებს ავალვებდა, რის შესრულებაც შეუძლებელი იყო. მიუხედავად ამისა, სკოლას მაინც დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა, კურსდამთავრებულნი სოფლებში კარგად მუშაობდნენ. ნიჭიერ შეგირდებს ის ნოეიკის სამეურნეო სასწავლებელში აგზავნიდა, შემწეობას აძლევდა, მათთან მიწერ-მოწერა ჰქონდა. ყველა მისი შეგირდი მას თავის მამად სახავდა.

ზომიერი ცხოვრების და ჰიგიენის მიმდევარმა ილია წინამძღვრიშვილმა დიდხანს იცოცხლა, მაგრამ უკანასკნელ სამ წელიწადს ლოგინად ჩაუარდა. ნიკო ცხვედაძის ყოფილი ცოლი უვლიდა. არც ნათესაეებსა და არც მეგობრებს მასთან არ უშვებდა. ეს მანდილოსანი სომხის ქალი იყო. ნიკოდან მას შესძენოჯა ერთი ქალი..., რომელიც შემდეგ ფილიპე გოგიჩაიშვილმა შეერთო ცოლად, სამა ქალიშვილი შეეძინათ... ერთხანს ნიკოს ნაცოლარი პარიზში ცხოვრობდა..., მერე კი დაბრუნდა საქართველოში. ილია წინამძღვრიშვილის მძიმე ავადმყოფო-

ბა რომ შეიტყო, უყოყმანოდ მიეშველა და თავგამოდებით დაუწყო მოვლა, არაფერს აკლებდა და უმსუბუქებდა მდგომარეობას.

ილია წინამძღვრის დასაფლავებას ბევრი ხალხი დაესწრო, წესი სიონის ტაძარში აუგეს, შემდეგ წინამძღვრიანთკარში წაასვენეს და იქ დაძარხეს ეს შესანიშნავი და უებრო ქართველი მოღვაწე.

ლევან ჯანდიერი (1848---1918) ჩემის აზრით ყველაზე უფრო დაახლოებული პირი იყო ილიასთან. თბილისის მაზრის უფროსი, ჭკვიანი, პატიოსანი, ენერგიული და დიდად შეგნებული, კახეთში ერთ-ერთ მოწინავე კაცად ითვლებოდა, ნივთიერადაც შეძლებული იყო. სადაც კი წვაიღოდა ილია, ისიც თან დასდევდა და მოგზაურობის მარშრუტი მის ხელში იყო.

მის დროს მაზრაში ზრული სიწყნარე და წესრიგი სუფევდა; ავანჯაკობა და თავზე დაკემა არ ყოფილა, მაგრამ ერთხელ მან გოლიცინის წყრომა მაინც დამსახურა.

ბორჩალოს მაზრაში ავანჯაკობა, კაცის კვლა და ხოცვა-ჟლეტა გახშირდა. გოლიცინისათვის მოეხსენებინათ და ის აღშფოთებული იყო. დაებარებინა ლევან ჯანდიერი და უკითხავად დაეწყო მისთვის ყვირილი: „Вы не на месте. Вы не умеете водворить порядок!“ და ჩამოეთვალა ყველა ის უწყობანი, რაც ბორჩალოს მაზრაში მომხდარიყო. ამის პასუხად ჯანდიერს ეთქვა: „Ваше сиятельство, я Тифлисский уездный начальник, всё, что Вы перечислили, это имело место в Борчалинском уезде, у меня ничего подобного не было и не может быть!“

ამაზე გოლიცინს წარბმუღშულად უპასუხია: „Это всё равно, вы все одинаковы, Борчалинский или Тифлисский“.

ასეთ ხეპრე ადმინისტრატორთან ჰქონდა საქმე ჯანდიერს.

თუ რამდენად შეგნებული ჰქონდა ლ. ჯანდიერს ჩვენი გლეხობის საჭიროებანი, ამაში მე დავრწმუნდი თბილისის და ბორჩალოს მაზრაში არქეოლოგიური მოგზაურობის დროს.

ქვემო ქართლი (ბორჩალოს მაზრა, და თბილისის მაზრის საქართველო-დასავლეთი სანაპირო), ეს შესანიშნავი მხარე და მოწინავე სადროშო საქართველოსი დაცარიელდა აუარებელი მტრების შემოსევით, მეტადრე ლეკების გაუთავებელი თარეშის დროს. იმის მაგიერ, რომ ეს ადგილები ქართველი ხალხის უმიწო გლეხებით დაესახლებინათ, მთავრობამ XIX საუკუნის ოცდაათიან წლებში ოსმალეთიდან გადმოასახლა სომხები და ბერძნები; შემდეგ აქ დასახლდნენ გერმანელებიც. თბილისის და ბორჩალოს მაზრების დასავლეთ საზღვრებთან ძველიდან დარჩენილი ქართული სოფელი სულ სამი იყო: ერთი დიდი სოფელი გომარეთი, მეორე—ვარდისუბანი, პატარა სოფელი, 15 კომლიანი, და მესამე—რეხა, სადაც სანახევროდ ბერძნებიც ცხოვრობდნენ. რეხასა და ვარდისუბანს მცირედი მიწა ჰქონდათ, გომარეთს უფრო ნაკლები. ამიტომ მე მეტად გამიკვირდა და შეამა. როდესაც მანგლისის მახლობლად, გონნარად წოდებული ნასოფლარის ქვემოთ, ენახე მთიულებით დასახლებული სოფელი 50 კომლისაგან შემდგარი და რიგიანად მოწყობილი. ვკითხე: „საიდან გაჩნდით აქ თქვენ?“ მათ მიპასუხეს: „ჩვენ მთიულები ვართ, მიწა ნაკლები გვქონდა. უშვებლოს ღმერთმა ლევან ჯანდიერს, მან მოგვხედა და აქ გადმოგვასახლა, საყოფი

მიწა მოგვიხერხა და მისი წყალობით მოვითქვით სულიო. აქ ორი ნასოფლარია თავის ეკლესიებით, მაგრამ რაკი მათი სახელები არ ვიცით, ჩვენ სოფელს ახალ-სოფელი დავარქვითო“. მე ვუთხარო: „ამ ნასოფლარების სახელები მე ეკლესიათა წარწერების მიხედვით გამოვარკვიე, თქვენ ქვემოთ რომ ნასოფლარია, ამის სახელი აზიკვე ყოფილა, აქ ადამიანთა ქანდაკებებიც არის, ერთს „შოთაი“ აწერია, შეიძლება შოთა რუსთაველი იყოს, ხოლო თქვენს სოფელს ბზა კრქმევია“.

ამას გარდა ვთხოვე ეკლესიებისათვის ყური ეგდოთ. დიდად გაუხარდათ, დამპირდნენ მოვლას.

რაკი სიტყვამ მოიტანა, აქვე უნდა დავძინო, რომ მე ჩემი ათეული წლობით წარმოებული არქეოლოგიური მოგზაურობის დიდი ნაწილი მოვანდომე ისტორიული საქართველოს. სამხრეთ მხარეებს, რომლებიც მტრებისაგან სხვებზე უფრო იყვნენ განადგურებული, ხოლო იქაური ძეგლები უპატრონოდ და უმწეოდ დარჩენილიყვნენ, რაკი ძველი მოსახლეობა თითქმის გამქრალი იყო. ისეთი შთაბეჭდილება მექმნებოდა (და ეს ჩემ ანგარიშებშიც მაქვს ასახული), რომ ის განაიბრა, ომიანობისას მეწინავე კუთხეები კულტურულადაც ძალიან დაწინაურებული ყოფილან თავის დროზე. სხვანაირად ძნელი ასახსნელი იქნებოდა საეკლესიო და სხვა (ზშირად მშვენიერი და რთულად ნაგები) შენობების ესოდენი სიმრავლე, რაც ძალაუნებურად იწვევს დიდ პატივისცემას მათი შემქმნელებისადმი... ახლა ძალიან მარჯვედ მოუქიდნიათ იმ ძეგლების შესწავლისათვის ხელი ჩვენს ისტორიკოსებს, არქეოლოგებს და ხელოვნებათმცოდნეებს, რაც გასახარებელია. იმ რაიონების ჯეროვანი კვლევა (მე ხომ მხოლოდ წინასწარულად მოვისინჯე იქაურობა) ძალიან შეგვიყვებს წარმოდგენას ქართული კულტურის ისტორიისა და მრავალფეროვნების შესახებ...

ჩემ დროს დაიწყო ქართველმა საზოგადოებამ ჩვენი მწერლების, პოეტებისა და მოღვაწეების იუბილეთა გადახდა. პირველი ასეთი იუბილე მოუწყეს რაფიელ ერისთავს, რომლის ლექსებსაც, —მეტადრე ბოლოდროინდელთ, როცა მან ხალხური ლექსების სტილით დაიწყო წერა,—დიდი სახელი ჰქონდათ მოხვეჭილი ქართველობაში. ის ლექსები მართლაც შედეგებია ქართული პოეზიისა. თან რაფიელ ერისთავი ძველი ლიტერატურისა და ქართველთა ზნე-ჩვეულების კარგი მცოდნე იყო.

მის იუბილეში მთელმა საქართველომ მიიღო მონაწილეობა. ყველა ქართულმა დაწესებულებამ გამოგზავნა დეპუტატები და საჩუქარიც ბევრი შეუგროვეს. ჩვეულებრივ იუბილე ასე მიმდინარეობდა ხოლმე: ცნობილი პოეტები ან საზოგადო მოღვაწეები გამოიყვანდნენ იუბილარს სცენაზე, მოუსმდედბოდნენ აქეთ-იქით და იწყებოდა მილოცვა-სიტყვები, საზოგადოებათა წარმომადგენლების მხრივ.

რაფიელის იუბილე გადაიხადეს ბანკის ქარვასლის თეატრში, სასახლის ქუჩაზე³⁰. იუბილარი გამოიყვანეს ილია ჭავჭავაძემ და აკაკი წერეთელმა. სიტ-

³⁰ ახლა რუსთაველის გამზარის დასაწყისი, ლენინის მოედნიდან საქართველოს მუზეუ-
მამდე.

ყვებმა და მილოცვებმა შუაღლიდან საღამოს ექვს საათამდე გასტანეს. მერე ვახშამი გადაუხადეს და აპით გათავდა იუბილეც.

შემდეგ რიგი მიღვა თვით ილიაზედაც, მაგრამ იგი, თავისი ჩვეულებისამებრ, თავმდაბლობდა; უარზე იყო და თან ამბობდა, „ეს იუბილე ერთგვარი ყვენობა არისო“. მაგრამ კი ეტყობოდა, რომ ბოლოსა და ბოლოს დათანხმდებოდა. ასე იცოდა ხოლმე ბანკის არჩევნების დროსაც; ჯერ იტყოდა, აღარ შემძლია, ვეღარ გაუძღვებიო, მაგრამ როცა აირჩევდნენ, უკვე აღარაფერს ამბობდა... საჩუქრების შეგროვებაც კი დაიწყეს და ზოგ საჩუქარს წინასწარ გზავნიდნენ ილიას გაზეთის რედაქციაში. კომისიაც იყო შემდგარი, მაგრამ მთავრობამ ნება არ დართო მას ამ იუბილეს მოწყობისა. არ ვიცი, ოფიციალურად მოსწერეს უარი თუ წინასწარ, მოლაპარაკებისას გააფრთხილეს საიუბილეო კომისია (ვინ ხელმძღვანელობდა, აღარ მახსოვს). მაგრამ უთხრეს კი, სკობს, ნუ ითხოვთ, რადგან უსათუოდ უარს მიიღებთო.

იმხანად მე სათავადაზნაურო სკოლას განვაგებდი და იქ წესად მქონდა შემოღებული გამართვა სალიტერატურო საღამოებისა, რომლებზედაც სკოლის შეგირდები ჩვენი პოეტების ლექსებსა თუ პროზას კითხულობდნენ და თან სხვადასხვა საკრავებს — ვიოლინოს, ვიოლონჩელოს და სხვ. — უკრავდნენ (შემდეგ მინდა ზოგი რამ მოვიგონო იქაური მუსიკის მასწავლებლებისა. ზაქარია ფალიაშვილისა და ჩეხი ვიოლონჩელისტის პოლიევკას შესახებაც). ჩვენ საღამოებს ესწრებოდა თბილისის თითქმის მთელი ქართველობა და ისანი ყოველშხრივ დიდ მოწონებაში იყვნენ. ასეთი საღამოების მოწყობა მართო პედაგოგიური საბჭოს თაოსნობა იყო და ამაში სრულიად არ ერეოდნენ (არც რასმე ვეკითხებოდით) სასკოლო კომიტეტის წევრები: მათ მხოლოდ ბარათებს ვუგზავნიდით და სტუმრებად ვიწვევდით.

განვიზრახე, ერთი ასეთი საღამო საგანგებოდ მოგვეწყო ილია ჭავჭავაძის პატივსაცემად და პროგრამაში შეგვეტანა უმთავრესად მისი ლექსები და სხვა ნაწარმოებნი. მაგრამ განზრახვა საიდუმლოდ შევიანახეთ: არც კომიტეტის წევრებისათვის გვიცნობებია და არც თვით ილიასათვის, რომ საღამო მისდამო იქნებოდა მიძღვნილი. საქმე ის იყო, რომ ვისიმე პატივსაცემი სალიტერატურო საღამოს მოწყობის ოფიციალური ნებართვა არა გვექონდა, იგი კავკასიის სასწავლო ოლქის მზრუნველისათვის უნდა გვეთხოვა. ილიასათვის რომ გაგვემხილა ნამდვილი მიზანი, შეიძლება არც დასწრებოდა საღამოს და არც დაერთო ნება ასეთი საღამოს მოწყობისა, სიფრთხილისა გამო. კომიტეტისათვის რომ გავუვიზარებინა ჩვენი განზრახვა, მაშინ იგი საიდუმლოდ ვეღარ შეინახებოდა. — ყოველ შემთხვევაში, ნიკო ცხვედაძე მაინც გაუმჟღავნებდა ილიას. ისე კი, რა თქმა უნდა, კომიტეტის ყველა წევრი მრწვიწვიეთ სტუმრად. კომიტეტის თავმჯდომარის ამხანაგი იყო მარია ვახტანგის (პოეტის, ჯამბაკურ-ორბელიანის) ასული, ჯამბაკურ-ორბელიანის მეუღლე (ამ ორმა ორბელიანმა შეუღლებით თავს-თავიანთი მამულები შეაერთეს). — რა თქმა უნდა, მარიამსაც გავუგზავნეთ მო-

საწვევი წერილი, მაგრამ მან მომწერა, სამწუხაროდ ვერ დავესწრები. რადგან შეუძლოდა ვარო. მერმე კი, როცა შეიტყო, რომ ილია დავესწრო და საერთოდ ის საღამო ილიას პატივსაცემად იყო მოწყობილი და საუტხოვოდაც ჩატარდა, მომწერა, ძალიან ეწუხვარ, რომ არ შემატყობინე. თუ ილიას პატივსაცემი საღამო იყო, თორემ უსათუოდ მოვიღოდიო. ამით აშკარა გახდა, რომ მისი „შეუძლებლობა“ დიპლომატიური მიზეზი ყოფილიყო.

საღამომ მეტად კარგად ჩაიარა. ბავშვები შესანიშნავად იყვნენ მომზადებული; მშვენიერი. დეკლამაციით, ნამდვილი არტისტული ხელოვნებით კიბულობღნენ ილიას ლექსებს და ადგილებს მისი პოემებიდან — მაგ. „განდევილიდან“, „კაცია-ადამიანიდან“, „გლახის ნაამბობიდან“, „ოთარაანთ ქერივლდან“ და სხვა თხზულებებიდან. ამასთანავე, რა თქმა უნდა, სხვა მწერალთა ნაწარმოებებიც საქმოდ იყო შეტანილი პროგრამაში.

ილია მეტიმეტად მხიარული და კმაყოფილი იყო. არა ერთხელ გამოთქვა აზრი: „მხოლოდ დღეს ვიგრძენო, რომ რაღაც დამიწერიაო; მაგრამ ჩემს დღეში ვერ წარმოვიდგენდი, თუ ამ ახალგაზრდებს შეეძლებოდათ ასე საოცრად შეეგნოთ და შეეთვისებინათ ის, რაც მე მითქვამსო“.

საღამო რომ გათავდა, ილია, მისი მეგობრები და ზოგი სხვა ჩვენი ინტელიგენტი მივიწვიე მტირე სერობაზე, გიჟნაზიის შენობაშივე, დიდ საკონცერტო დარბაზში. სერობაც ძალიან მხიარულად ჩატარდა.

უნდა ითქვას, რომ ილიას ვერ ჰქონდა მაინცდამაინც კარგი აზრი სათავდაზნაურო სკოლის პერსონალის შესახებ—მეტადრე ჩემი წინამორადგლის ალექსი ჭიჭინაძის გამგეობის დროს. მას ჩააგონეს... რომ ყველა იქაური მასწავლებლები „მაჩაბელისტები“ და ილიას მოწინააღმდეგეები არიან (საერთოდ ზოგიერთს... ახასიათებდა ნეპოტიზმი და ამასთანავე უკიდურესი უნდობლობა იმერლობისადმი). ნამდვილად კი ყველა მასწავლებელს, ერთის გარდა, ნეიტრალური პოზიცია ეკირა: არც ილიას წინააღმდეგნი იყვნენ და არც მაჩაბლისა. ის ერთი კი, მოსამზადებელი კლასის პირველი განყოფილების მასწავლებელი ალექსანდრე ნათაძე, მართლაც თვალსაჩინო მომხრე იყო მაჩაბლისა და არც მალავდა ამას, სოფლებში პროპაგანდას ეწეოდა მაჩაბლის სასარგებლოდ. მაჩაბლის წინააღმდეგ მიმართულ ერთ თავის სიტყვაში ილიამ ეს მოვლენა. ერთი კაცის მოქმედება, სკოლის მთელ მასწავლებლობას მოახვია, ორატორულად, თავს და განაცხადა, „პროპაგანდაში ჩვენი სკოლის ოსტატებიც ჩაეპნენო“. ბანკის იმ კრებაზე მასწავლებელთაგან მხოლოდ ჭაჭანაშვილი იყო. წამოღვა და ჰკითხა ორატორს: „მეც ავ სკოლის მასწავლებელი ვარ და მაშ, თქვენი აზრით, მეც ვეწვევი თქვენ წინააღმდეგ პროპაგანდასაო?“ ილიამ უპასუხა, „არა, თქვენ არაო!“ რა თქმა უნდა, სკოლის ადმინისტრაცია ვერ აუქრძალავდა რომელიმე მასწავლებელს, ესა თუ ის აზრი ჰქონოდა საზოგადო საქმეთა მიმართ... ასეთი ეჭვი და უნდობლობა ილიას, ეტყობა, დიდხანს შერჩა. თუმცა, 1904 წელს რომ ამირჩიეს სათავადაზნაურო სკოლის გამგედ, ილიას „ივერია“-ში დავით შიქელიძემ („მეველემ“) მეთაური წერილი მიძღვნა, ჭემა შემასხა და, სხვათა შორის, ისიც მოიხსენია, რომ „ბანკოვიადის“ დროს ნეიტრალიტეტს ვუცავდი.

რაკი ილიამ არ იცოდა, რომ ის სალიტერატურო საღამო ჩვენი პედაგოგიური საბჭოს მიერ მის პატივსაცემად იყო გამართული. იფიქრა, რომ ეს მისი მეგობრის ნიკო ცხვედაძის თაოსნობა იქნებოდა და სერობისას მას შესახებ ებრა თავის სიტყვაში. ნიკოს კი არ უთქვამს... საღამოს გამართვაში არაერთი მონაწილეობა არ მიმიღიაო...

მაგრამ იმ საღამოს მოწყობის ნამდვილი გარემოება ელენე ჯაბადარმა, რა თქმა უნდა, აუწყა ილიას. ასე ეთქვა: „Однако Вы впросак попали! Всѣ было устроено по инициативе и за счет учительского совета гимназии и ее директора, а Вы объявили благодарность Цхведадзе!“ ილიას, ცხადა, დიდად სწყენოდა ეს ამბავი და საყვედური ეთქვა ელენე ჯაბადარისათვის: „შენ რაღად დამძალე ნამდვილი გარემოება და ასეთ უხერხულ მდგომარეობაში რად ჩამადგეო?“. შემდეგ, პირადად რომ შეეხვდი, ილიამ დიდად მოშიზობდი და თან დასძინა: „დამიჭერებ თუ არა, არ ვიცი, მაგრამ მე რომ იმ საღამოს სიამოვნება განვიცადე, ჩემ დღეში არ განმიცდია და ვერც წარმომედგინა, თუ ისე კარგად შეიძლებდა ახალგაზრდობა ჩემ ნაწარმოებთა გაგებასაო. მინდოდა წერილობით შემომეთვალა თქვენთვის მადლობა ამ პატივისცემისათვის, რომელიც მე არასოდეს დამავიწყდება, მაგრამ მოვერიდე, რომ არ გამეღვანებულყო და რაიმე უსიამოვნება არ შეგმთხვეოდათო!“.

ილია ჰავჭავაძე დიდი მოყვარული იყო საქართველოს ისტორიისა და არქეოლოგიისა. საუკეთესო შეხედულება ჰქონდა ჩვენს არქეოლოგსა და ისტორიკოსზე, დიმიტრი ბაქრაძეზე; ძალიან პატივსა სცემდა და აფასებდა მას. პირველ ხანებში მე დიმიტრი ბაქრაძესთან დავიწყე მუშაობა და დავიწყე იმით, რომ მან გაცნობისთანავე გადმომცა ახალდაარსებული საეკლესიო მუზეუმის წესდება, თავის მიერ რუსულად შედგენილი და სათანადო მთავრობის მიერ დამტკიცებულა, ქართულ ენაზე სათარგმნად. მეც ვთარგმნე, დავეპლეთ და შევადგინეთ საეკლესიო მუზეუმის კომიტეტი (ამის შესახებ იხ. ქვემოთ).

ილიამ აქტიური თაოსნობა გამოიჩინა მცხეთაში, ბაგინეთზე მცირე საცდელი თხრის ჩატარებაში, რაც დ. ბაქრაძეს დაავალა (ამის შესახებაც იხ. ქვემოთ).

ილია სულ ამბობდა, „ერთი კაცი უნდა გავიჩინოთ ისეთი, რომ ჩვენს ისტორიაზე და არქეოლოგიაზე მუშაობდეს და სხვა არაფერი საქმე არა ჰქონდეს. ჩვენი სირცხვილია, ამისთანა რომ არავინა გვეყავსო. ერთხელ ნიკო ლოლობერიძემ მიგვიწვია რამდენიმე კაცი—პირველ ყოვლისა, რასაკვირველია, ილია. აგრეთვე ნიკო ცხვედაძე, იაკობ ისარლიშვილი (ისარლოვი), მე და სხვები. (ის იაკობი კათოლიკე იყო, ილიას დროს პეტერბურგის უნივერსიტეტში ნამყოფი; სახლებს აგებდა, კომერციას ეწეოდა. ინჟინერი არ ყოფილა, მაგრამ მშენებლობის საქმე კარგად ესმოდა, სათავადაზნაურო სკოლა თავდაპირველად „დღუმის“ შენობისა! უკან ჯექონდა და მის გადაკეთებაში ძალიან მოგვეხმარა, თან ფულიც დაგვიზოგა. ლოლობერიძის, ილიას და სხვების უნივერსიტეტის ამხანაგო იყო, არეულობის დროს გამორიცხეს იქიდან). დაგვიბარა ნიკომ და გამოგვიცხადა, განზრახული მაქვს ქართული საქველმოქმედო საქმისათვის 50.000 მანეთი დავტოვოო. ნიკოც ილიას უნივერსიტეტის ამხანაგი იყო, ფრიალ თვალსაჩინო მოღვაწე და ძალიან ჰყვანი კაცი. ქუთაისში რომ სათავადაზნაურო ბანკი გაიხსნა, იმის პირველი თავმჯდომარე იყო ბესარიონ ლოლობერიძე (აი ის, ილიამ რომ სხვებთან ერთად გააკრიტიკა თავის გამოცანა-ლექსებში, „ქვეყნისა საქმე მასაც ფეხებზე ჰკიდიაო“, და მერე კი ბოლიში მოუხადა, უცოდინარობით მომივიღაო), დიდად პატიოსანი კაცი, პედაგოგი, მათემატიკოსი; ერთხანს საქალბო ინსტიტუტს განაგებდა. ნიკო ნიკოლაძე მისი წინააღმდეგი იყო და მის ნაცვლად ბანკის დირექტორობის კანდიდატად წამოაყენა ვინმე ბაქრაძე, მეტ-

31 ახლა თბილისის ქალაქის საბჭო, ლენინის მოედანზე.

სახელად „ბილო“. ბესარიონი რომ გარდაიცვალა, ქუთაისში შეიქმნა „ბანკო-
ვიადა“ და ბოლოს აირჩიეს ნიკო ღოღობერიძე, რომელიც წინათ ქუთაისის
გუბერნიის ნოტარიუსი იყო. მერმე ნიკომ თავისი ნებით მიატოვა ბანკის თავ-
მჯდომარეობა, კიათურაში შავი ქვის მადნები ჰქონდა შექმნილი და იქ დაიწ-
ყო მრეწველობა. გვარიან თანხას მოუყარა თავი, მაგრამ ნერვიული კაცი იყო,
გული დაუსუსტდა, ამიტომ აღარც იქ გაჩერდა, მიანება თავი და დაგროვილი
ფულით პარიზში ცხოვრობდა, ოღონდ ზაფხულობით თბილისში ჩამოდიოდა
ხოლმე... დაეუბრუნდეთ ახლა მის ანდერძს. ნიკომ დაგვიყენა საკითხი: „რა მიზ-
ნისათვის და რომელ საზოგადოებას დავეტოვო ის თანხაო?“ ილიამ ასეთი
წინადადება მისცა: „ეგ თანხა გადაეცეს წერა-კითხვის საზოგადოებას, რომე-
ლიც მაგის ყოველწლიური პროცენტით ერთ კაცს აირჩენს, არჩენს და ის კა-
ცი ჩვენი ისტორიისა და არქეოლოგიის მკვლევარი იქნებაო“. იმ თანხის ყო-
ველწლიური პროცენტი შეიძლება 2.500 მანეთი ყოფილიყო და ეს კი საყ-
მაოდ დიდი ფული იქნებოდა: მაგალითად, ვიცე-გუბერნატორის წელიწადში
3.000 მანეთი ჰქონდა ჯამაგირი. ნიკომ უპასუხა: „მე კი უფრო განათლები-
სათვის მინდა, რომ ღარიბი ახალგაზრდობის სწავლას მოხმარდეს და ამიტომ
მირჩევნია სტიპენდიებისათვის დავეტოვო“. ილიამ რომ ეს გაიგონა, აღარა-
ფერი უთქვაჲს.

საოცარი კია, ისეთი შეხედულებების კაცი იყო ილია, ისე ღრმად ესმოდა
ყველაფერი, იმოდენა გავლენა ჰქონდა, ბანკიც მის ხელში იყო და წერა-კი-
თხვის საზოგადოებაც, მაგრამ ერთხელაც არ მოსვლია აზრად, რომ იმ დაწე-
სებულებათა ხარჯზე მოეწყო ის საქმე, რომელსაც ნიკო ღოღობერიძეს სთა-
ვაზობდა და რომლის მოუწყობლობასაც ქართველობისათვის სამარცხვინოდ
მიიჩნევდა. ასეთი შეუსაბამობა ყოველთვის მიკვირდა; გულში კი მქონდა,
მაგრამ რას გავუბედავდი თქმას? არა ჰქონდა ამის თაოსნობა! ბანკის შემო-
სავალი სულ აგრარული საქმეებისათვის უნდოდა და მუდამ იქითკენ მიილ-
ტვოდა; სათავადაზნაურო სკოლის ტიპის შესახებ რომ იყო მსჯელობა, მაშინ-
ნაც სულ აგრარულ განხრახზე ლაპარაკობდა... ასეთ რამეებს კი ვერ მოი-
ფიქრებდა! აი, მაგალითად; მანგლისის მიდამოებში და სხვაგანაც მთიულების
ჩასახლება, როგორც უკვე ვთქვი, თბილისის მაზრის უფროსის ლევან ჭანდი-
ერის დამსახურებაა. დიდხანს ეკავა ის თანამდებობა, ძალიან შეგნებული მა-
მულიშვილი იყო; ისარგებლა თავისი ხელისუფლებით და პრაქტიკულად გა-
ნახორციელა ეს ნამდვილად პატრიოტული საქმე, 1880—90-იან წლებში.
სხვა ჩვენი მოღვაწეები კი არ ფიქრობდნენ ამისთანებებზე, სულ ლიტერატუ-
რასა და მსგავს საკითხებს იყენებდნენ გადაყოლილი. არავინ დამოგზაურობდა და
არც იცოდნენ, თუ რა ვითარება იყო საქართველოს სამხრეთ მხარეებში, ნაო-
ხარზე რომ ათასი ჯურის გადამთიელი სახლდებოდა. თორემ განა არ შეიძლე-
ბოდა, ჭანდიერის გამოცდილებას მივყოლოდით და მთლად დაგვესახლებინა
ის კუთხეები?... აი, ხომ რა დიდი იყო ილია და იმასაც კი არ ჰქონდა
ამის გაგება. სამეგრელოში იგი მხოლოდ ერთმა შემთხვევამ წაიყვანა, თო-
რემ ალბათ ისიც უნახავი დარჩებოდა: თავ. ნიკო დავითის ძე მინვრელსკიმ
ძვირფას ხელნაწერთა ბიბლიოთეკა შემოსწირა წერა-კითხვის საზოგადოე-
ბას—გორდის სასახლეში ინახებოდა, იტაცებდნენ; საზოგადოებამ სთხოვა,
გადეარჩინოთო და უსასყიდლოდ ვადმოსცა. შემონაწირის ჩამოსატანად
კომისია გაიგზავნა და შასში ილიაც შედიოდა. შესანიშნავად დახვდნენ, უმას-
პინილეს. მაშინ იყო, რომ თქვა, „სამეგრელოში ჩამოვედი და საქართველო

დამხვდაო!" გოგებაშეილი ხომ რა პატრიოტი იყო და სამშობლოს ისტორი-
რია-გეოგრაფიის საუკეთესო სახელმძღვანელოს შემქმნელი³². და ისე გარ-
დაიცვალა, რომ კახეთში ფეხი არ ჩაუდგამს, ზეპირად წერდა მის შესახებ.
ისინი რომ ასეთები იყვნენ, დანარჩენი ინტელიგენცია რაღა უნდა ყოფილი-
ყო? რომ გეკითხათ, ყველა გეტყობდათ, დიდი პატრიოტები ვართო, მაგრამ
გოლოვინის პროსპექტსა³³ და ქუთაისის ბულვარს იქით ფეხს არ გადადგამ-
დნენ. ხალხს კი მოვლა უნდოდა! ამისთანებში სომხები გვჯობდნენ, პატრიო-
ტიზმი მათ ყოველთვის პრაქტიკულ საქმიანობაში ჰქონდათ გამოხატული და
ბევრ რამესაც მიაღწიეს.

ილიას ერთი საუკეთესო თვისება ის იყო, რომ მას თავისი მოვლუბის
ძალიან დიდი შეგნება ჰქონდა. ამიტომ იგი დიდი სიფრთხილით, დაკვირვები-
თა და საზრისიანობით ეკიდებოდა თავის ყოველგვარ ნაწერსა თუ ნასაქმს.
არ არის არც ერთი მისი თხზულება, რომელიც რამდენჯერმე არ გადაეკეთე-
ბინოს და არ შეესწორებინოს. იგი ასე ექცეოდა არა მარტო თვალსაჩინო
ნაწარმოებს, არამედ სულ უბრალო ბარათებსაც კი. მასსოვს გიორგი ჟურ-
ლის ნაამბობი (ახალგაზრდა იყო, ილიამ დაიახლოვა და ძალიან მფარველობდა;
თან წაიყვანა პეტერბურგში, სახელმწიფო საბჭოს წევრად რომ აირჩიეს; მერე
ბანკის დირექტორად უნდოდა, მაგრამ ვერ გაიყვანა; მერე ბათუმში იყო, ქა-
ლაქის გამგეობაში მუშაობდა, ხოლო რევოლუციის დროს თბილისში გადმო-
იყვანეს): „ერთხელ ილიასთან ვიყავი, იაკობ გოგებაშეილის წერილი მოუვი-
და და მაშინვე უნდა გავცა პასუხი, რაღაცას ეკითხებოდაო. დაჯდა ილია, და-
წერა ერთი პატარა წერილი და დახია, დაწერა მეორე და ისიც დახია. მე ვუ-
თხარი, რა ამბავია მაგ ერთი ბეწო წერილისათვის ამდენი წვალება მეთქი? მი-
პასუხა, „კაცო, პატარაა თუ დიდია, მაინც დოკუმენტია და ზერეულდ არ შეიძი-
ლებო...“. დამახასიათებელია! აშკარაა, რომ ილია გრძნობდა თავის ავტორი-
ტეტს და იცოდა, თუ რა დიდი პასუხისმგებლობით უნდა მოქილდებოდა ყო-
ველ საქმეს, თავის სახელს... საერთოდ დიდი ოსტატი კაცი იყო!

ტყუილად კი არ ამბობდნენ ხოლმე მისი თანამშრომლები, ილია მეტწი-
ლად დამ-დამობითა წერს და დილისათვის მისი ნაწერების ნახევით რამდენი-
მე კალათი არის ყოველთვის გავსებულიო. ამით აიხსნება, რომ ილია საჩქა-
როდ წერილზე არავის პასუხს არ აძლევდა, მანამ კარგად არ მოიფიქრებდა და
კმაყოფილი არ იქნებოდა თავის წერილით. აგრეთვე მისი საჯარო სიტყვები
ყოველთვის წინასწარ მოფიქრებული და ზოგჯერ დაწერილიც იყო.

როგორც მასსოვს ერთხელ ვლადიმერ მიქელაძემ გამოაქვეყნა ერთი წე-
რილი, სადაც ამბობდა: ილია სადილად დავპატიე, მაგრამ მან მომწერა: დღეს
არ შემიძლია მოსვლა, რადგან ევგენი მარკოვის პატივსაცემ საღამოს უნდა და-
ვესწრო და სიტყვა ვთქვა, მე ჩვეულებად არა მაქვს მოუშზადებლად წავეჩი-
როო.

ერთხელ გ. ჟურელის შეკითხვაზე—„ილია, სიტყვებს წერთ. თუ ზეპირად
გაქვთ მოფიქრებული?“—ილიამ უპასუხა: „ზოგჯერ ვწერ, ზოგჯერ ზეპირად
მაქვს მოფიქრებული, მაგრამ როგორ უნდა დავიწყო და მოეთათუო სიტყვა.
ეს ყოველთვის კარგად ვიციო“.

³² ივლსხმება „ბუნების კარის“ სათანადო ნაწილი.

³³ რუსთაველის გამზირი.

თავის რომელიმე თხზულებას რომ მოათავებდა, ილია შეყრიდა ლიტერატორებს, მწიგნობრებსა და მეგობრებს, წაუკითხავდა და აზრს შეეკითხებოდა ხოლმე.

ერთ ასეთ სხდომაზე მეც მიმიწვია. ეს მაშინ იყო, როდესაც დაწერა „ქვათა დაღადი“—შესანიშნავი, ოსტატური პოლემიკური ნაწარმოები, მწვევე სატირითა და იუმორით აღსავსე. როგორც ცნობილია, ეს თხზულება მიმართულია, უმთავრესად, პატკანოვისა და აგრეთვე ზოგი სხვა ავტორების წინააღმდეგ. რომელნიც უწესური ხერხებით ლამობდნენ ჩვენი ისტორიისა და კულტურის დაპყრობას. მოსასმენად, ჩემს გარდა, მიწვეული იყვნენ: ნიკო ცხვედაძე, ნიკო ხიზანაშვილი-ურბნელი, ვლადიმერ (პროკოფი) მიქელაძე, ბანკის დირექტორი გრუზინსკი (სახელად, მგონი, მიშა) და სხვები. ილიამ რომ კითხვა დაასრულა, ყველამ ერთხმად მოუწონა, ერთი უბრალო შენიშვნაც კი არაივს განუცხადებია. ამან მე დიდად გამაკვირვა: სხვებს თუ არა, ნიკო ხიზანაშვილსა და ვლადიმერ მიქელაძეს, როგორც უფრო ნიჭიერთა და საქმეში ჩახედულთ, მაინც უნდა შეეპჩინათ, რომ ილია ზოგ რამეში ცდებოდა. მეტი გზა აღარ იყო და შევეკითხე, თავად ილია, თუ გაქვთ, მეტი, წაკითხული პატკანოვის წერილი? მიპასუხა, არ წამკითხავს, მაგრამ ხელთა მაქვს დიმიტრი ბაქრაძის პასუხი იმ წერილზე და იქიდან ამოვკრიბე ყველაფერიო. მერე ვუთხარი: „რასაკვირველია, თქვენი თხზულება ნამდვილად შესანიშნავია იმ მრავალი ფაქტის გაშუქებით, რომლებიც მოწმობენ გარკვეულ პიროვნებათა უწესურობას, ჩვენ წინააღმდეგ მომართულს, კუტულის მოგზაურობიდან დღემდე; ასეთი მჭევრმეტყველებით მათი არაკეთილსინდისიერი მოქმედება სხვას არავის გამოუშვლავნებია; შესანიშნავია თქვენი სტილიცა და იუმორიც, მაგრამ ფაქტების აღწახვამი უთუოდ უნდა შეიტანოთ ცვლილება, თორემ ადვილად გამოგედავებიან მოწინააღმდეგენი, რადგან ზოგან მათ იმას მიაწერთ, რაც ნამდვილად არ უთქვამთ—მეთქი“. ილიამ მომიგო: „Ведь я же ссылаюсь и пользуюсь ответом Бакрадзе, а я его знаю и уверен, что он никогда неправды не скажет!“ მე ვუთხარი: „Бакрадзе, конечно, неправды не говорит, но то, что он говорит вообще о несправедливой критике „Картлис Цховреба“, Вы приписываете Патканову. И эти мелочи необходимо исправить. У меня есть оттиск статьи Патканова, я Вам предоставлю его и когда Вы с ним ознакомитесь, сами убедитесь, что есть кое-какие недоразумения фактического характера в Вашем, в других отношениях замечательном произведении“. ძალიან ეწყინა, მაგრამ რას იზამდა? მივეცი პატკანოვის წერილი!. რასაკვირველია, მადლობა გადამიხდა და გამოიყენა, გაასწორა, მაგრამ მაინც მითხრა, „მე ქართველებისათვისა ვწერ და არა მეცნიერთათვისაო“. ამა, ილია რომ ამას იტყოდა, სხვებისაგან რაღა იყო მოსალოდნელი? ასე იყო თუ ისე, როდესაც „ქვათა დაღადი“ დაიბეჭდა, აღარავითარი ლაფსუსი აღარ დაპყროლია თან.

პატკანოვი ხომ ნამდვილად ძალიან შჩატელ და არაკეთილსინდისიერად შექცეოდა „ქართლის ცხოვრებას“, უცხოელის შედგენილიაო... თუ არა და რატომ სწერია შიგ, ქართველები თავდაპირველად სხვა ენაზე ლაპარაკობდნენო?! გაგონილა ასეთი ამბავი?

უცნაური იყო ილიას დანარჩენი მსმენელების საქციელი, რაც საერთოდ ჩვეულებად ჰქონდათ ჩვენებს: არ ეწყინოსო და არავითარი შენიშვნა არ მისცეს. ვერ მოვითმინე და ურბნელს ეუსაყვედურე, როგორ შეიძლებოდა ეგრი გაჩუმება მეთქი? მიპასუხა, არ ვიცოდი, პატკანოვი არც მე წამეკითხაო და შენ,

რასაკვირველია; კარგი ქენი, რომ უთხარი ილიასაო. იმას მაინც ესმოლა ასეთები!..

ილია ხშირად მთხოვდა წიგნებსა თუ სტატიებს საქართველოს ისტორიის საკითხებზე და მეც ვუგზავნიდი ხოლმე. რაც შეეხება მის წერილებს, „თი ისტორია“ რომ უწოდა, იმათ გამზადებაში არავითარი მონაწილეობა არ მიმიღია. უნდა გამოვტყდე, რომ არ მომწონდა მათი ისე გაქიანურება. ჭერ კიდევ „ქვეათა ღალადამდე“ ჰქონდა, მგონი, დაწყებული და ვერ კი დაამთავრა. საქართველოს მთელი ისტორიის დაკავშირება მოინდომა ჯაბაღარის კრიტიკასთან! მაგრამ რა მწვავე სატირა და იუმორი იცოდა პოლემიკაში, საერთოდ?! თუნდაც ის რაღა ღირს, მარზედ რომ დასწერა, პატკანოვის გამოქომაგების გამო: „კარგია, როცა შევიტრდი ოსტატეს ენარჩლება, მაგრამ ცემა გამართებს გამზრდელისა, რაყმა ნახო ავად ზრდილიო!“...

„ქვეათა ღალადი“ ძალიან პოპულარული გახდა ჩვენში. ერთი კაცი იყო, გვარი აღარ მახსოვს (რევოლუციის შემდეგ დიპლომატად მუშაობდა), იმან სულ ზეპირად იცოდა ის წიგნი, სახარებასავით. პირდაპირ შეყვარებული იყო მასზე... „ქვეათა ღალადი“ რუსულად თარგმნა ნიკოლოზ ალექსი-მესხიშვილმა³⁴ და თვით ილიამ შესაწორა. შესანიშნავი თარგმანია, რუსულად დაწერილსა გავს!

ილიას იმიტომაც უხდებოდა ისტორიის საკითხებზე წერა, რომ იმ ხანად ნამდვილი ისტორიკოსი აღარ გვეყავდა, ბაქრაძის შემდეგ, სანამ ივანე ჯავახიშვილი გამოვიდოდა ასპარეზზე... ბაქრაძემდე კი ბროსეს შემდეგ პლატონ იოსელიანი სჯობდა ყველას, ხოლო თუ სცდებოდა, პატიოსნად სცდებოდა. ოღონდ წარწერების კითხვა ნამდვილად არ ეხერხებოდა!...

ილიას გარეგნობა³⁵. შეიძლება ითქვას, რომ ილია საშუალოზე უფრო დაბალი ტანის კაცი იყო, ჩასკვნილი და ჩასუქებული, მაგრამ უშნოდ კი არა, ზომანზე. პირველად რომ დავინახე, მანინვე გამახსენდა გრიგოლ ორბელიანის სიტყვები მის შესახებ: „ის ლიბერალი, ბურთივით მრგვალიო!“ ზედგამოჭრილი ნათქვამი იყო თვალები ილიას ძალიან ემხიანი ჰქონდა და სახე—სანდომიანი. მე რომ გავიცანი, მაშინ თმაში ჭალარა არ უჩანდა. გვიან გამოერია. თმა-წვეკრის ფერი კარგად არ მახსოვს, მაგრამ, მგონია, უფრო შავი ეთქმოდა. საზოგადოდ ილია მძლავრი აგებულების, ბუნებით ერთობ ჭანმრთელი ადამიანი იყო. ზემოთაც გავიხსენე ერთი მისი ნათქვამი, ცხვირის ცემინება და გაცივება არ ვიცი, რა არისო. ავადმყოფობა მხოლოდ მაშინ დაიწყო, ხანში რომ შევიდა: გული აწუხებდა და, როგორც ცნობილია, გერმანიაში წავიდა სამკურნალოდ, პროფესორ ლეიდენის საავადმყოფოში. ლეიდენმა, პირველ ყოვლისა, თურმე საზრდობის რეჟიმი დაუწესა და ყოველდღე ლობით გაუჩინა საჭმელად. ამაზე ილია ამბობდა, ჩვენ არა გვეცოდნია და თურმე რა სასარგებლო საჭმელი უფილა ლობიო!.. მერე ლეიდენისათვის უთქვამს, მე ლობიოთი ვარ გაზრდილი, ყოველთვის ეჭამდი, მაგრამ, როგორც ხედავთ. ვერ მიშველაო. მართლაც, კოლა ერისთავისაგან („ცუნცულადისაგან“) გამიგონია, ლობიო ისე უყვარს ილიას, რომ ჩვენთან როცა სადილობს, ჩემი ცოლი ახალ-ახალის დასხნას ვედარ აუდისო.

³⁴ ნიკოლოზ იაკინტეს ძე ალექსი-მესხიშვილი—ილიას სტუდენტობის ამხანაგი, იურისტი, პატრიოტი მოხელე, ისტორია-არქეოლოგიის მოყვარული და ლიტერატორი.

³⁵ ეს პარაგრაფი ე. თაყაიშვილის მიერ ნაქარანახევია სივანეებოდ, ერთი იმ შეკითხვა-თავანის პასუხად, რომლებიც მას გამოუგზავნა აწ განსვენებულმა მწერალმა ლევან ასათიანმა. ილია ქვეკვაძის ცხოვრების ამსახველი კინოსურათის სცენარზე მუშაობის დროს.

ილიამ შესანიშნავი, სასიამოვნო საუბარი იცოდა და მის მოსმენას არაფერი სჭობდა—მეტარე, თუ კარგ გუნებაზე იყო. ხმაც ძალიან საამური ტემბრისა ჰქონდა, არც ძალიან მაღალი და არც ძალიან დაბალი. ბოხი. არც ყვირილი იცოდა და არც აჩქარებული ლაპარაკი. ოღონდ ისიც უნდა შეეგნივნო, რომ გულმოსული თითქმის არასოდეს მინახავს და ეგებ მაშინ კი უწყევდა ხმას და უფრო ჩქარაც ლაპარაკობდა?

თუმცა ერთხელ კი შევესწარი მის განრისხებას, როდესაც დავით სარაჭიშვილთან ვიყავით სტუმრად. დავითი, მართალია, კარგი ქართველი იყო და დიდი პატრიოტიც, მაგრამ ჩვეულებად ჰქონდა ქართველების საზოგადოდ დაწუნება, მათი ნაკლის გაზვიადება და, პირიქით, სავაგალითოდ ჩვენს მეზობლებს ასხამდა ხოლმე ქებას. ქართველების მიმართ ძალიან გულგატეხილად მოჰქონდა თავი და თითონ იტყოდა ხოლმე, მე, ბატონებო, პესიმისტი ვარო! ნიკო ლოღობერიძე მას დაცინით „ВЕЛИКИЙ ПЕССИМИСТ“-ს ეძახდა. რა საგანზედაც არ უნდა ყოფილიყო საუბარი, დავითი მაშინვე მეზობლებს დააყენებდა მაღლა, იტყოდა, რომ ჰკვიანი ცხოვრება იციან, ბედოვლათები და მთხოველები არ არიან, მუშა და გამრჩელი ხალხია, ყველა საქმეში გვეჭობიან და მომავალიც მათია. ერთხელ, ნამეტანი რომ გადააქარბა ასეთ ლაპარაკში, ილიას გული მოუვიდა და წამოიძახა: „ამისთანა გაგონილა?! ამ ოჯახში ქართველების ძაგების მეტს ვერაფერს გაიგონებ! თუ ერთი-ორი ვიდაც აწუხებს და ფულსა სთხოვს, ეს მთელ ხალხზე გადააქვსო!“ აი, მაშინ კი აუწია ხმას ილიამ. მაგრამ—მანინც ცოტა!

დავით სარაჭიშვილს კარგი დამოკიდებულება ჰქონდა სომხის ბურჟუაზიასთან, მაგრამ ეს არ უშლიდა მას, რომ დიდი მეგობარი ყოფილიყო იმჟამად გაზეთ „Кавказ“-ის რედაქტორის, ველიჩკოსი, რომელიც სულ სომხების ძაგებაში იყო და პამფლეტებსა და რომანებს ბეჭდავდა მათ საწინააღმდეგოდ. დათიკო მელიქიშვილის გადმოცემით, ველიჩკოს ასეთი ამხედრება სომხების წინააღმდეგ იმით აიხსნებოდა, რომ სომხის სოციადარებმა მას თამასუქებით ფულის მიღების საშუალება მოუსპეს: „სანამ აძლევდნენ, მოსწონდა და როცა შეუწყვიტეს, აღარ მოსწონსო!“. მართლაც ასე უნდა ყოფილიყო საქმე!.. პროგრესულად განწყობილი ქართველები არ იწონებდნენ ველიჩკოს ასეთ ანტი-სომხურ მიმართულებას. ველიჩკო ზოგჯერ მიგვიპატივებდა სოლნე შინ. ერთხელ, მახსოვს, მასთან ვიყავით სადილად. ილია და ნიკო ცხველამდე იქ იყვნენ. ილიამ სუფრაზე დასხდომამდე ცალკე გამიხმო და მითხრა: „ჩვენი უბედურება ისაა, რომ არ ვიცით ხოლმე შეკრება და მოლაპარაკება, თუ როგორ მოვიქცეთ ამა თუ იმ საკითხის გამო. ერთი პირი არა გვაქვს. აი, თუნდა ისიც, არა გვაქვს გამორკვეული, თუ როგორ უნდა მოვექცეთ ამ კაცს, ველიჩკოს, სომხებს რომ არა სწყალობს და აძაგებსო? ზოგიერთი ჩვენგანი ლანძღავს ამისათვის ველიჩკოს, მაგრამ როდესაც სომხებს ჩვენზე იერიში მოაქვთ და მიწასთან გასწორებას გვიპირებენ, მათ წინააღმდეგ კი ერთ სიტყვასაც არ დავსძრავენო!“

ერთხელ ილიამ მკითხა, „რამდენად მართალია, რომ ამბობენ. გურულები ურიებიაო?“ თან ღიმილით დაატანა, „რა ვიცი, ეს პეტრე ნაკაშიძე მართლაც კი არის პირწავარდნილი ურიაო!“ ასეთი ახირებული აზრები („გურია-ურია“, ისევე როგორ „ხევსური—ხევის ურია“) მართლაც გაისმოდა ხოლმე აქა-იქ.

მაგრამ სერიოზულ მეცნიერულ ლიტერატურაში, რა თქმა უნდა—არასოდეს. მეც ვუთხარი ილიას, ეგ ტყუილია, გურულები კან-ლაზ-მეგრელებისა და მესხების ნარევი და გურული კილოცაეი უფრო მესხურს ჩამოკავს; ამა გარდა, გურიაში არც ერთი ებრაელი არ მოიპოვება მეთქი. მართლაც, თუ ჩამოვიდოდნენ ხოლმე ნავოპარზე, იარმუკობა, ივაკრებდნენ და ისევე წავიდოდნენ უკან.

თავის დროზე ერთი გაზეთის კორესპონდენტმა დაბეჭდა... ცნობა, თითქოს იონა მეუნარგიას ქუთაისში შეურაცხყოფით მოეხსენებინოს ილია ჭავჭავაძე და ამათ გარკვეული ჩრდილი მიაყენა იონას. ამ ამბის სრული განმარტება მოცემულია თვით ი. მეუნარგიას ამას წინათ გამოსულ წიგნაკში ილია ჭავჭავაძის შესახებ³⁶...

ილია ჭავჭავაძის ერთხელ უჩივლა თედო სახოკიამ, მაშინ სულ ახალგაზრდა კაცმა, და სასამართლომ გაარჩია მათი საქმე. ყველანი ძალზე გაკვირვებულნი და დაინტერესებულნი ვიყავით ამ საჩივრით. საქმე ასეთი იყო. თედომ გამოსცა პატარა წიგნაკი—„აკაის ნაკვესები“. როგორც ცნობილია, აკაის ბევრი ჰქონდა უწმარური ოხუნჯობაც და თედოს ისინი ყველა შეეტანა წიგნაკში. ილიას გაზეთმა „ივერიამ“ დაბეჭდა რეცენზია „აკაის ნაკვესებზე“ და განაცხადა, რომ ეს წიგნაკი სახელს უტეხს აკაისაცა და ქართულ მწერლობასაც და მისი გამოცემა სამარცხენია. თედომ ეს შეურაცხყოფელად მიიჩნია და უჩივლა გაზეთის რედაქტორს. უმაღლეს სასამართლოში იყო საქმე. თედომ დამკველად აიყვანა ახალგაზრდა ადვოკატი გიორგი გვაზავა, რომელიც თან პოეტობდა კიდევაც, მისი პოემა თავის დროზე ყურნალმა „მოამბემ“ გააკრიტიკა სასტიკად. სასამართლოს ბევრი ხალხი ესწრებოდა. ილიას ჰკითხეს, ვეპილი გეყოლებათ? მან მიუგო, „Я сам буду защищаться“—ო. მისცეს სიტყვა, ისიც წამოიღა და თავისებურად დინჯად დაიწყო ლაპარაკი. უკირავს ხელში ის „ნაკვესები“ და სათითაოდ უთარგმნის რუსულად სასამართლოს წევრებს—ისე. რომ იცოდა ხოლმე, საფუძვლიანად, არც ერთი სიტყვა არ გამოუტოვებია. მოსამართლეები დაიხოცნენ სიცილით, ეუბნებიან: „Князь, достаточно, все ясно!“ ის კი მაინც თავისას არ იშლის, ეუბნება:—„Нет, еще, еще, вот еще несколько очень характерных примеров!“ ასე, საყოველთაო სიცილ-ხარხარში თითქმის სულ ჩაიკითხა და თარგმნა ის წიგნაკი. ბოლოს განაცხადა, ეს იმდენად სამარცხენია ანეკდოტებია, რომ აკაიმ თითონ უარყო მათი ავტორობა და სწორედ ამიტომ დაიწუნა ჩვენმა გაზეთმა ამ წიგნაკის გამოცემა... მოიგო, რა თქმა უნდა, საქმე! თედოსაც საქმის წაგება გულში არ ჩაუხვევია; კარგი პატრიოტი და ინტელიგენტი ქართველი იყო, არ დამდურებია ილიას. პირიქით, მერე შენანიშნავი წერილი მიუძღვნა მას.

³⁶ ჩვენ ხელთ არის თვით კორესპონდენტის, აწ დამსახურებული პედაგოგის მეთოდუ კაკაბიძის ვრცელი ახსნა-განმარტება, რომელიც ცხადყოფს, რომ შემუარების ავტორის მთლად სწორად ვეღარ ვახსენებია აღნიშნული ამბავი და ამიტომ, აქაც ვაჭოზინეთ კუბიურის გაცეთება.

ჩემი მუშაობის დაწყებისას ერთი მასწავლებლისაგან შევიძინე ორი ხელნაწერი. ერთ მათგანზე, ტყავის სვინაქსარზე, ბოცო-ბასილისა და მისი შვილების მინაწერები იყო. მერე წარვედგინე ის ხელნაწერები წერა-კითხვის საზოგადოებას, რომლის თავმჯდომარეც მაშინ ილია ქავკავაძე იყო, ავუხსენი, თუ რატომ მიმაჩნდა სასურველად იმ ხელნაწერთა ყიდვა საზოგადოებისათვის. როგორც კი გვათავე ახსნა-განმარტება, ილიამ მაშინვე გაუსვა კალამი, „მიეცესო“, და ამინაზლაურეს გაწეული ხარჯი. მერე გოგებაშვილმა შენიშნა: „კაცო, ჩვენ აღარა გვეკითხე, იქნება არა ვყიდულობდითო?“ ილიამ უთხრა: „მავას რაღა კითხვა უნდოდა, კაცი გვეუბნება, ათაბაგების რამდენიმე ხელმოწერაა შიგაო. ერთისაც რომ უოფილიყო, ისიც კმაროდაო!“.

თბილისში რომ არქეოლოგიური კრება მოეწყო³⁷, იმას არ დავსწრებივარ, მაშინ ქუთაისის გიმნაზიაში ვსწავლობდი, მაგრამ ანეტა ლოლობერიძე-პუსხელიშვილისამ მიაბმო იქ მომხდარი ერთი ინციდენტი. ხვოლსონს, ცნობილ ებრაისტს, წამოეძახა თავის სიტყვაში, „Я счастлив, что нахожусь в Тифлисе, толще Армении-ю“. სხდომის შემდეგ ილია მისულიყო ხვოლსონთან და ეთქვა, რომ მასზე ცუდი შთაბეჭდილება მოახდინა ორატორის ნათქვამმა. საქციელწამხდარ ხვოლსონს ბოდიშების ხდა დაეწყო, მაგრამ რაღა დროსი იყო?!

პროფესორმა ცაგარელმა რომ თავისი „Мингрельские этюды“ გამოაქვეყნა, ჩვენი საზოგადოება, ილია ქავკავაძიდან მოკიდებული, ერთხმად აუმიხდრდა და კინაღამ შექამეს: მოღალატეა, უნდა მეგრელები ჩამოაშოროს საქართველოსაო. ძალიან ნიჭიერი კაცი იყო, ლინგვისტიკაში უკეთესი არ შეიძლებოდა, ის ნაშრომიც ძალიან კარგი ჰქონდა, მაგრამ, სამწუხაროდ, აალებინეს ხელი ენათმეცნიერულ მუშაობაზე და მის მერე შეუღდა სიგელების გამოცემა, რასაც ბევრი სხვაც გააკეთებდა უიჰისოდ.

ერთხელ ილია ქავკავაძე, ნიკო ლოლობერიძე და მე ვბრუნდებოდით საიდანლატ ერთად და ვუთხარი: „ეგ რა გამოდის, გინდათ, რომ მეცნიერმა მეცნიერულად არ იმუშაოს? მეცნიერებაში პოლიტიკა როგორ უნდა გაურაოთ მეთქი?“ „მეო—მიბასუხა. ილიამ—მაგაში არ ვერევიო; ცაგარელის ნაშრომი მეცნიერულად როგორია, არ ვკითხულობ, მაგრამ ძალიან კი გვავნო, იანოესკიმ და სხვებმა დაიხვიეს ხელზე და მოთხრა დაგვიპირესო!“.

[ვარიანტი (1949 წ. 23/XI ჩანაწერში): „მასოეს ერთი საუბარი ილია ქავკავაძესთან, პეტერბურგიდან ჩამოსვლის კარგა ხნის შემდეგ. სადილად ვიყავით ილია, ნიკო ლოლობერიძე და მე დავით სარაჯიშვილთან. ჩამოვარდა ლაპარაკი ცაგარელზე. ლოლობერიძემ დასვა საკითხი: „რა უნდა ქნა ასეთ შემთხვევაში მეცნიერმა, რასაც მეცნიერული თვალთ ხედავს, იგი აღიაროს, თუ დაშალოსო?“ მე ვთქვი, „თუ კი მეცნიერება რასმე უჩვენებს, როგორ უნდა მოიტყუოს და პოლიტიკა გამოუტროს მეთქი? ახლა მარსაც ასე აუხირდენ, ცილს წამებენ და ეს კი არაა სწორი მეთქი“. ილიამ თქვა, „მე არ ვიცი, მეცნიერულად როგორია ცაგარელის მოსაზრება, მაგრამ ის კი ვიცი, რომ მაგან ძალიან გვავნო, თითქმის ერთიანად ჩამოგვაშორა სამეგრელოო. კარგია, რომ თითონ იქაურმა ხალხმა არ მიიღო, სამღეთო წერილი რომ გადაუთარგმნეს, ადგნენ და გამოვიდნენ ეკლესიიდან, როცა მეგრულად დაიწყეს წირვაო!“].

³⁷ რუსეთის არქეოლოგთა V ყრილობა შედგა თბილისში. 1881 წელს.

საერთოდ კი ილია იმითაც სჯობდა თავის ირგვლივ მყოფთ, რომ ფხიზლად ადევნებდა თვალს მეცნიერულ ლიტერატურას, მუდამ საქმის კურსში იყო, კითხულობდა, უკვირდებოდა და მარჯვედაც იყენებდა თავის პუბლიცისტიკაში.

ილიას დასახასიათებლად აქ მოკლედ უნდა გავიხსენოთ მისი დამოკიდებულება იმ ხანგრძლივი და მწვავე კონფლიქტსაღმში, რომელიც თედო ჟორდანიასა და ჩემ შორის ატყდა, როგორც კი გამოვედი სამეცნიერო ასპარეზზე, ე. ი. ჩემი „სამი ისტორიული ხრონიკა“ რომ დავებეჭდე. თ. ჟორდანიამ „ივერიანი“ განაცხადა, რომ „მოქცევაჲ ქართლისა“ მან გადმოწერა პირველად. რომ ათხოვა გადმონაწერი ილია ჭავჭავაძეს, როდესაც იგი „ქვათა ღალღალა“ წერდა, და რომ მერე ის რვეული მე წავიღე. ამ წერილმა სასტიკი შეურაცხყოფა მომაყენა, ჭერ სამედიატორო სამართალში გამოვიწვიე თ. ჟორდანიას და რომ არ გამომყვა, მერე—ღუელში, მაგრამ მან ამაჟამად თავი აარიდა. ილიამ რომ ეს ამბავი გაიგო, ძალიან შეწუხდა, „ასეთი რამ არ უნდა დაბეჭდილიყო ჩვენ გაზეთში“. გაზეთის რედაქციის გამგის გ. ყიფშიძის პირით დამიბარა, მნახეო. მეც მივედი მასთან, ბინაზე. 4 საათი იყო, დაგვიანდა ბანკიდან დაბრუნება. ბოლოს ისა და ივანე პოლტარაკი მოვიდნენ ერთად და დასხდნენ სადილად. მე უკვე ნასადილევი ვიყავი და ისე, ტყუილად მივუჭექე ჭუფრას. სადილი რომ გაათავეს, ილიამ შემხმომ კაბინეტში და ძალიან გულისხმიერად მომიბოდიშა, დიდად ვწუტავარ, რომ ჩემ გაზეთში ასეთი წერილი გამოქვეყნდა, მაგრამ, ხოა იცი, დრო არა მაქვს, მე თითონ ვერ ვკითხულობ გაზეთს, თორემ როგორ გავუშვებდი, ეს სულ რედაქციის ბრალია! ახლა ძალიან გთხოვთ, როგორმე მშვიდობით გაათავეთ საქმე, სულ ორიოდე კაცი მუშაობთ ჩვენს ისტორიაზე და ახლა თქვენი ღუელი როგორ შეიძლება? (სხვათა შორის, თავის დროზე თითონ ილიასაც ჰქონდა საღუელი საქმე ნ. ნიკოლაძესთან). მე ვუთხარი, მუშაობა ახლა დავიწყე და უკვე ასეთი ლაფი გადამასხეს თავს, როგორ შემიძლია ეს შეურაცხყოფა გადავიტანო, მშვიდობით კი საქმე არ ეწყობა მეთქი?! ილიამ ამაზე მითხრა, სამედიატორო სასამართლოში გამოვიწვიეთო. მე ვუთხარი, არც მაგ სასამართლოში გამოდის და არც ღუელში მეთქი. ეგ ყოვლად შეუძლებელიაო!—მიპასუხა ილიამ — როგორ არ გამოგყვებათ, ეგ ხომ იმის ნიშანი იქნება, რომ ცილისმწამებელიაო?! მე ვუთხარი, კარგი, სასამართლოს დავჭერდები მეთქი. შევთანხმდით. ილიასავე რჩევით დავასახელე მედიატორები და კიდევაც გაირჩა ჩვენი დავა. თ. ჟორდანიას ილიას მხარდაჭერის იმედი ჰქონდა. ჩემს ერთ-ერთ მედიატორეს ივ. პოლტარაკის გაუფიქრებელი ჩემი ეპიკრიზი: „ივერიის“ რედაქციის წევრები ყველანი ჩემი წინააღმდეგნი არიან და ხომ არაა მოსალოდნელი, ილიაც მათ მხარეზე დადგეს მეთქი? ივანემ მითხრა, ეგ არასგზით არ მოხდება; ილიას აქვს ცოტაოდენი ნაკლი, ერთხელ კიდევაც წავიგებუბელი და წარმოუდგენელია, რომ მან საზოგადო საქმეში ჭეშმარიტებას უღალატოს, ან ოდნავ მაინც გადინხაროს იმისაკენ, ვინც მართალი არ არისო; ამაში დარწმუნებული იყავითო! და მართლაც, ილიამ მედიატორეებს ვერაფერი უთხრა ჟორდანიას სასარგებლოდ. თქვა, თაყაიშვილი „სამი ისტორიული ხრონიკის“ გამოცემამდე ჩემთან არ დადიოდა და, მაშასადამე, ვერც აქ რვეულს წაიღებდა ჩემგანაო (თან ის რვეული ეპირა ხელში და ათვალეირებდა); როგორც ვრწმუნდები, მე ეს რვეული არა მქონია, ის სხვა იყო, უფრო მცირე ტანისა და დაშლილიო; თუნდაც ეს ყოფილიყო, შეუძლებელია, თაყაი-

შვილს წაედოს, რაკი არ უვლია ჩემთანო! ილიას ჩვენების შემდეგ კიდევ ერთი სხდომა ჰქონდათ მედიატორებს, მაგრამ იმ სასამართლოს ამბავს შემდეგ გავიწყებენ უფრო დაწერილებით, რადგან ძალიან არსებით და, სამწუხაროდ, დამახასიათებელ მოვლენად მიმანია როგორც ჩემი მეცნიერული მუშაობის ისტორიის, ისე ჩვენი საზოგადოების ისტორიისათვის.

ახლა კი მინდა გავიხსენო ილიასა და ნიკო ხიზანაშვილი-ურბნელის ურთიერთობა და, ამასთან დაკავშირებით, ილიას ხასიათის კიდევ ერთი თვისება.

ილიას ჰქამა ძალიან უყვარდა და ყოველთვის ისე გულმოდგინედ და გემრიელად შეექცეოდა ხოლმე, რომ რაც არ უნდა დაკარგული გქონოდათ ქადა, ისევე მოგგვირიათ. მისი დროდადრო მცირე ავადობის ერთადერთი მიზეზი ეს ზედმეტი ნაყროვანება იყო ხოლმე. მაგალითად, ორშაბათობით იგი ხშირად ხდებოდა შეუძლოდ, რადგან კვირაობით სადილად დადიოდა დაეთ სარაჯი-შვილთან, რომელიც დიდი მომასპინძლე კაცი იყო და რომელსაც შესანიშნავი მზარეულები ჰყავდა: თამამად შეიძლება ითქვას, რომ იმ დროს თბილისის ვერც ერთ ქართულ ოჯახში ვერ სჯამდით ისეთ გემრიელ სადილს, როგორსაც დაეთ სარაჯიშვილთან. ერთხელ მე და ილია ვიყავით იმასთან სადილად. მასპინძელმა რაღაცა შესთავაზა, კიდევ მიირთვით და ილიამ უარი უთხრა, შენი სადილის შემდეგ ხშირად ავდა ვხდებო. მაშ, ნუ სჯამ ბევრსაო, უთხრა სარაჯიშვილმა. როგორ არა კვანო, ისეთი გემრიელი საჭმელები მოგაქვს, რომ თავის შეკავება არ შემიძლიაო!—მიუგო ილიამ.

დიან, ილიას მადა-ჰქამა განთქმული იყო, მაგრამ მისი ახლო მეგობრის, ნიკო ხიზანაშვილის მადა-ჰქამასთან ილიასი მოსაგონიც არ იყო. ნიკომ გაძღომა არ იცოდა, თუ ვერ გრძნობდა გაძღომას, არ ვიცი. იგი ილიას ძალიან უყვარდა და ერთიმეორესთან შეხუმრებული იყვნენ ყოველთვის. ნიკო „ფეოდალს“ უძახდა ილიას, ილია კი—„გაუმადლარ პლებსს“ (ნიკო ფსევდონიმად „Plebs“-ს აწერდა თავის სტატიებს ჟურნალ-გაზეთებში).

ერთხელ სიტყვამ მოიტანა და ილიამ გვითხრა, „მართალია, მეც კარგი ჰქამა ვიცი, მაგრამ ნიკო ხიზანაშვილს ხომ ვერ შევედრებო!“ მერე გვიამბო: „ერთხელ საგურამოში უნდა წავსულიყავით ერთად და, რაკი მისი ამბავი ვიცოდი, წინდაწინ მეუღლეს მიეწერე, ხვალ მოვიდვარ საგურამოში და ნიკო ხიზანაშვილი მომყავს; ხომ იცი, რანაირი სვავია და შესაფერისი სადილი მოვიმზადე, საუზმეულს კი მე ამოვიტან აქედან მეტი. მეორე დღეს კარგი დარი იყო და ჩვენც ნამგზავრნი მადაზე კარგად ვიყავით: სადილის ჰქამას პირველ საათზე შეეუღდექით. ჯერ, რასაკვირველია, საუზმეულს შევიქვეით და ლაზთიანად ვიახვლით ხიზილასს, დოშს, „სარდინკებს“, გადახელილსა და სხვა ამგვარებს. მერე არტალა და თევზის მწვადები დაეყოლეთ. მერე შემოვიდა მზარეული და მკითხა, შემწვარი ინდოური და გოჭი მაქვს, რომელს ინებებთო? მე ვუთხარი, ინდოური მოგვიტანე და გოჭი ვახშმად შეგვიჩინახე მეტი. ინდოურიც კარგად ვიახვლით და მერე ორგვარ-სამგვარი ტკბილეულიც დაეყოლეთ: თან, რასაკვირველია, ყოველივე ამ საჭმელის შესაფერის ლვინოსაც შევიქვეითდით. ამან თითქმის ხუთ საათამდე ვასტანა. მერე კი ადგა ნიკო და გარეთ გავიდა, „ახლა ჰპერზე უნდა გავიარო, რომ ცოტა მოვინელო და სული მოვიტქვაო“. ჩვენ აივანზე დავჩით და ნიკო კარგა ხანს აღარ ამობრუნებულა. ბოლოს, რომ მოსაღამოვდა, მზარეული ამოვიდა და მკითხა, ვახშმად რა გავიკეთოთ, რას ინებებთო? მე ვუთხარი, გოჭი ავი გაქვს და სხვა რაღა გვინდა მეტი?! მან გაიცინა, გოჭი საღა ვახლავთ, თქვენი სტუმარი ჩამობრძანდა სამზარეუ-

ლოში, გადმოიღო თაროდან ის გოჭი და სულ ერთიანად მიირთვა, თავის ძელის მეტი არა დაუტოვებია რა, თითქოს მანამდე არაფერი ეჭამოსო!“.

ილია ამ ამბავს თვით ნიკოს თანდასწრებით მოგვიყვია. მერე ნიკო მომიბრუნდა და მითხრა: „ისე შიშინებდა ახალშემწვარი გოჭი, რომ, აბა, როგორ შემეძლო არ შემეჭამა?! ნეტავი ახლაც მომცა იმისთანაო!“.

ხიზანაშვილის ასეთი უზომო ჭამის ამბავი თბილისში ყველამ იცოდა და ერთხელ აკაკიმაც დაუწერა კუპლეტებში:

„...ბეჭა და აღბულა
არტალას, არ ჩააყოლოო!“.

ეს იმიტომ, რომ სწორედ იმ ხანებში გამოაქვეყნა ნიკომ, ნ. ურბნელის ფსევდონიმით, ბეჭა და აღბულა ათბაგების კანონები.

ნიკოს ხშირად უთქვამს, რააც ვარ, სულ ილიას წყალობითა ვარ, სამსახურშიც მაგან გადმომიყვანა აქა, ილიასნაირად ქვეყანაზე არავინ მიყვარსო. ის, მისი ცოლი—მსახიობი ელისაბედ ჩერქეზიშვილი—და მათი ბავშვები ძალიან ხშირად ეწვეოდნენ ხოლმე სადილად ილიას. ელისაბედს თან გარმონიკა მოჰქონდა, ნასადილეც უკრავდა და ბავშვებს აცეკვებდა. მის მიერ გარმონიკის დაკვრაზე ელენე ჯაბაძარს, მუსიკის კარგ მცოდნეს, გულს შემოეყრებოდა ხოლმე.

ნიკო ხიზანიშვილი გამომძიებელი იყო და მოსამართლის თანამემწედ მსახურობდა თბილისის ერთ-ერთ უბანში. უძველად ნიჭიერი კაცი იყო, კარგი მკვლევარი და პუბლიცისტი, ენამახვილი; კარგი ქართულით წერდა... მაგრამ ცოტა უხეშობა კი მოსდგამდა. ბოლოს, როგორც ცნობილია, ის მოკლეს, მაგრამ არ ვიცი და არცაა, მგონი, დღემდე გამორკვეული, თუ ვინ მოკლა და რატომ? ორი შვილი დარჩა, ქალ-ვაჟი.

ვაჟა-ფშაველა განსაკუთრებით მას შემდეგ შეიქნა ჩვენი საზოგადოებისათვის ცნობილი, როდესაც დაბეჭდა პოემა, რომელშიც ერეკლე მეფეს არწივს ადარებს³⁸. ილიამ ძალიან გაუთქვა და გაუყეთა სახელი. ამბობდა, რუსთაველის შემდეგ მაგისთანა პოეტი არ გვეყოლიაო³⁹. პირდაპირ გაგიყებულ იყო ვაჟაზე, მაგრამ სხვები არ ეთანხმებოდნენ. ილიასთან გამართულ ხუთშაბათ-საღამოებზე ძალიან ხშირად კითხულობდა ვაჟას ლექსებს „ივერიის“ რედაქციის გამგე გიგა ყიფშიძე, რომელმაც კარგი კითხვა იცოდა საერთოდ...

შენიშვნა:

თვით ე. თაყაიშვილის ხელით მინაწერი ზემოთ გადმოცემულ მოგონებათა რეჟულის პირველ ორ, ცარიელ გვერდზე [ჩანს, გადაკითხვის შემდეგ მონდომებია ასეთი რამეების ჩამატება]:

„ილია ქავეჭავაძე მოკლეს 12 სექტემბერს 1907 წელს“.

„ღმიტრი ყაზბეგი, გიორგი ყაზბეგის უფროსი ძმა, ილიას ჩამოუყვანია ყაზბეგიდან ეურნალ კრებულში თანამშრომლად. ის ყოფილა დიდად განსწავლული, ფილოსოფოსი, მაგრამ უცნაური ხასიათის, საზოგადოებას გაურბოდაო. მისი მოთხრობა „მავნე სული“ ეურ. კრებულში იყო დაბეჭდილი. მისი ოსი გოგოს შერთვა და სხვა (იხ. ეკატერინე გაბაშვილის მოგონება, „ლიტერატურული მატრიანე“, წიგნ. 1—2, 1940, გვ. 113).

³⁸ „მოხუცის ნათქვამი“.

³⁹ ილია იტყოდა ხოლმე, „რაც ვაჟა გამოჩნდა პოეზიაში, ახლა ყველამ განზე უნდა გადავდოთ კალმით“ (ე. ლ. ფოფხაძის მოგონებებიდან. გ. ლ.).

„ოლღა თადეოსის ასული გურამიშვილი და მისი და ეკატერინე [ცხოვრობდნენ] თავის ბებიასთან [,] სავარსამიძის ცოლთან, მას შემდეგ, რაც მათმა მამამ თადეოზმა [შეირთო] მეორე ცოლი [,] დავით ღიასამიძის ქალი მარიამი“.

„ილიას და ელისაბედ[ი], ალექსანდრე საგინაშვილის მეუღლე [,] პირველად ორბელიანზე ყოფილა გათხოვილი (გვ. 145)“.

„ვანკა-ვსტანკა“ [,]

„ნიკო ერისთავი, ყოფილა პრინტავი, კარგი დეკლამატორი ლექსებისა. ჩემი დიდათ დამფასებელი“.

1896 წ., ივრია № 63“ [,]

„ილიას სამსახური ღუშეთში, იხ. მისი წერილები [,] 1949, გვ. 23“.

დეპუტაცია მეფისნაცვალ ვორონცოვთან*

1905 წლის მანიფესტის გამოცხადების წინ, როგორც ცნობილია, გურიის საქმე დიდად გართულდა. მეფისნაცვალმა ვორონცოვ-დაშკოვმა ალიხანოვის ქარი გაგზავნა გურიის დასასჯელად. ეგ რომ ჩვენ შევიტყუეთ, თავზარი დაგვეცა, რადგანაც გურიას განადგურება ელოდა. შეიკრიბა მთელი ინტელიგენცია, უველა პარტიების წარმომადგენლები, სამღვდლოება და გადაწყვიტეს დეპუტაცია გაეგზავნათ ვორონცოვთან და ეთხოვნათ მისთვის, რომ დამსჯელი რაზმი უკან დაებრუნებია. დეპუტატები ამოირჩიეს ილიას მეთაურობით, რომელსაც უნდა ვორონცოვი დაერწმუნებია, რომ გურია დამშვიდდება და აღარავითარ წინააღმდეგობას არ გაუწყვეს მთავრობას. წავიდა ილია დეპუტაციით. დიდი მოლაპარაკების და თხოვნის შემდეგ დაითანხმეს ვორონცოვი. მან ალიხანოვი სამტრედიიდან დააბრუნა უკან. მაგრამ ამის შემდეგ არ გასულა ერთი თვე, რომ გურული რევოლუციონერები ნასაკირალზე თავს დაესხნენ ერთ როტა რუსის ჯარს და სანახევროდ ამოსწყვიტეს. მთავრობამ ეხლა უფრო გაძლიერებული ჯარით გაგზავნა ალიხანოვი, რომელსაც გრიანოვის კარნახით ასეთი ინსტრუქცია მისცეს: სადგურ ნატანებიდან დაწყებული შვიდ ვერსზე ყოველმხრივ ოზურგეთამდის და შემდეგ ოზურგეთის ზემოთაც მთელი სოფლები მოესპოთ, სახლები გადაეხუტათ და მცხოვრებნი დაეპატიმრებინათ.

ქართველი ინტელიგენტები ხელმეორედ შევიკრიბეთ დავით სარაჯიშვილის ბინაზე. ილიაც მოვიდა, შეიქნა ბაასი, თუ რა ზომა მიგველო. როგორ მოვქცეულიყავით, რომ გურია დაღუპვის გადაგვერჩინა. სხვა საშუალება არაფერი იყო, ხელმეორედ უნდა გაგვეგზავნა დეპუტაცია ვორონცოვთან და გვეთხოვა დაბრუნება ალიხანოვის დამსჯელი რაზმისა. დაიწყეს დეპუტატების დასახელება, პირველად დასახელეს ილია ჭავჭავაძე, მაგრამ ილიამ განაცხადა „ჩემი წასვლა ვორონცოვთან არ ივარგებს, რადგან ამ ცოტა ხნის წინათ ვარწმუნებდით, რომ გურულები მთავრობას აღარავითარ წინააღმდეგობას აღარ გაუწყვენო“.

დეპუტაციაში ავეირჩიეს: ქალაქის თავი ალექსანდრე ჩერქეზიშვილი, დავით სარაჯიშვილი, ვლადიმერ მიქელაძე, ეპისკოპოსი გიორგი ალადაშვილი (ბიძა აწ განსვენებული აკადემიკოსის დოქტორ ალადაშვილისა), სტეფანე ჭრელაშვილი, მე და კიდევ რამდენიმე სხვა. დეპუტაცია უნდა წარედგინა ნამესტნიკისათვის საშუალო ორბელიანს, რომელიც მაშინ თბილისის გუბერნიის თავად-აზნაურთა წინამძღოლი იყო. მიგვიღო ვორონცოვმა თავის კაბინეტში. თვითონ ვორონცოვი პატარა დივანზე იჯდა. მან თავისთან დაისვა ჩვენი წინამძღოლი

* აქედან 292-ე გვერდამდე მოგონებანი მთლიანად გადმობეჭდილია „ლიტერატურის მატონედან“ (1952, № 6, ნაკვ. 1).

ორბელიანი, ჩვენ კი ირგვლივ შემოუსხედით სკამებზე. ჩვენ უკან იდგა ვორონცოვის სამხედრო ნაწილის გამგე შირინკინი. ჩერქეზიშვილმა მას მოახსენა ჩვენი თხოვნა, დიდხანს ელაპარაკენ აგრეთვე ვლადიმერ მიქელაძე და დეპუტაციის სხვა წევრებიც. ვორონცოვი დამშვიდებულად და დინჯად იჯდა ჩვენს წინ და ყურადღებით უსმენდა ყველას, ხელში შავი გირის კრიალოსანი ეჭირა და მას ათამაშებდა. ბოლოს მან პასუხად გვითხრა „თქვენ ამბობთ, რომ გურულები არ არიან რუსეთის მთავრობის წინააღმდეგი, მაგრამ ეს საიდან ჩანს? ჯერ ერთი, სამი წელიწადია სახელმწიფო გადასახად არ შემოუტანიათ, მაზრის უფროსი გააძევეს, რუსის პოლიცია მოხსნეს, სამომრიგებლო სასამართლო გააუქმეს, საკუთარი სასამართლო გაიჩინეს. ესეც არ იკმარეს და ეხლა ჩვენ ჯარს თავს დაესხნენ და ამოწყვეტეს. ეს არის მათი ლოიალობა ჩვენი სახელმწიფოს წინაშე? მე ეხლა ჯარის დაბრუნება უკან არ შემიძლია, ეს ყოველად შეუძლებელია იმ ამბის შემდეგ, რაც გურიაში მოხდა“.

ამ პასუხის შემდეგ ნებართვის გამოუთხოვნელად მე დავიწყე ლაპარაკი. მინდოდა, ასე თუ ისე პასუხი გამეცა მისი გადაწყვეტილების გამო. დაახლოებით შემდეგი ვთქვი:

“Долг мудрого правителя состоит в том, чтобы мирным путём решать все важные вопросы, не прибегая к военным репрессиям, когда это возможно. Я сам гуриец, знаю хорошо Гурию и глубоко убеждён, что если бы они знали о манифесте, о котором мы к сожалению поздно узнали, то этого инцидента не случилось бы, ибо манифест даёт всё, или почти всё, что они требовали и чего домогались. Подумайте, ваше сиятельство, насколько это удобно, что в столь торжественный момент объявления манифеста, который гарантирует амнистию, гурийцы получают карательный отряд. Ещё вопрос, гурийцы ли напали на воинский отряд, или воинский отряд на гурийцев. Послать депутацию мы просим потому, что глубоко убеждены, достигнем цели, что будет, по нашему мнению, и Вам приятно. Поэтому мы убедительно Вас просим, послать Ваше доверенное лицо вместе с нашими представителями, которые, по моему убеждению, смогу урегулировать это дело мирно“.

ჩემ სიტყვაზე ვორონცოვი ცოტა ხანს გაჩუმდა და შემდეგ წამოდგა და გამოვიცხადა: „Я подумаю и после дам вам знать“. ჩვენ მადლობა ვუთხარით და წამოვედით. არ ვასულა ერთი საათი და გვაცნობეს, რომ ვორონცოვი თანახმაა გურიაში გაგზავნოს დეპუტაცია. ილიას დიდად გაუკვირდა და გვითხრა: „ეს დიდი, დიდი მიღწევაა, მე არ მოველოდი ამას“.

მეორე დღეს გავიგეთ, რომ დეპუტაციის მეთაურად ვორონცოვს აერჩია ევგენი ვეიდენბაუმი, რომელიც ნამესტნიკის საბჭოს წევრი იყო და რუსეთის დროის კავკასიის ისტორიის კარგი მცოდნე. ამას გარდა ჩემთან მოვიდა მეფისნაცვლის მდივანი პეტერსონი და მითხრა: „თქვენ დიდი შთაბეჭდილება მოახდინეთ ვორონცოვზე, დიდი ყოყმანის შემდეგ თქვენ დაგეთანხმათ და მისი მხრით მეორე დეპუტატად თქვენ ავირჩიათ და გთხოვათ ვეიდენბაუმთან ერთად თქვენც წახვიდეთ გურიაში, ყველა ხარჯს ჩვენ ვიკისრებთ“. მე ვუთხარი: „მე ისედაც ვაპირებ წასვლას თავადუნაურობის მხრით. ვეიდენბაუმი ღირსეული კაცია, ჩემი მეგობარი, მაგრამ გურულები იმას ნაკლებად იცნობენ, ამიტომ კარგი იქნება მასთან ერთად ღენერალი მალამა დაინიშნოს“. პეტერსონს ეს მოეწონა და თქვა: „კარგი წინადადებაა, დღესვე გადავეცემ ვორონცოვს და პა-

სუხს შეგატყობინებთო“. სამი საათის შემდეგ მაცნობა, მეფისნაცვალ თანახმა მალამა, ვეიდენბაუმი და თქვენ წახვიდეთო (მალამა მეფისნაცვლის თანაშემწე იყო სამხედრო ნაწილში და სხვებზე უფრო ლიბერალად ითვლებოდა).

მოვემზადენით და ორ დღეში გურიაში უნდა წავსულიყავით, მაგრამ მოულოდნელად მოვიდა ქუთაისის გუბერნატორი სტაროსელსკი, ის წარუდგა მაშინვე ვორონცოვს და მოახსენა, რომ იყო ოზურგეთში, ყველაფერი მოაგვარა, ხალხი დაამშვიდა, ინციდენტი მოხდა მაზრის უფროსის უტაქტობითო. არავითარი დეპუტაცია არ არის საჭირო, თუ დეპუტაცია წავა, მე სახელი გამოიტყდება და გუბერნატორად დარჩენა აღარ შემეძლებათო. ვორონცოვმა მას დაუჭერა და ჩვენი დეპუტაცია მოხსნილ იქნა.

მეორე დღეს ყოფილი მარშალი დავით მელიქიშვილი მოვიდა ჩემთან და სასტუმროში წამიყვანა გუბერნატორ, მის ნათესავ სტაროსელსკისთან. ის მოგიყვია ამბავს, რომ გურიაში ყველაფერი დამშვიდდა და დეპუტაცია სრულებით საჭირო არ არისო. მას დიდი ნერვიულობა ეტყობოდა, დადიოდა ოთახებში წინ დაუქან და სულ იძახდა: „Я, я, я! Я все сделал, меня все слушают, меня все уважают“ და სხვა.

სწორი გითხრათ, სტაროსელსკი არ მომეჩვენა სერიოზულ ადამიანად, თუმცა განათლებული კაცი იყო, სპეციალობით აგრონომი. წინათ ის საქარის „პიტომნიკის“ გამგე იყო და მშვენიერად ჰქონდა საქმე დაყენებული. ეს „პიტომნიკი“ დავათვალღერე პროფესორ ვასილ პეტრიაშვილთან ერთად, როდესაც ის ოდესის სტუდენტთა ექსკურსიას ხელმძღვანელობდა საქართველოში. მაშინ სტაროსელსკი იქ არ დაგვიხვდა, მისმა მეუღლემ და თანამშრომლებმა მიგვიღეს. ყველაფერი დაწვრილებით გვიჩვენეს და დიდი პატივი გვცეს.

ილიასა და აკაკის დამოკიდებულება

გავრცელებული აზრი, ვითომც ილიას და აკაკის შუა ცუდი ურთიერთობა იყო, არ არის მართალი. მხოლოდ მლიქვნელები და ბოროტი ხალხი ცდილობდა მათ შორის ცუდი განწყობილება ჩამოეგდო. საერთოდ, მათ ახლო მეგობრული ურთიერთობა არა ჰქონდათ. აკაკი არ დადიოდა ილიასთან, არც ილია — აკაკისთან, ისინი მხოლოდ საზოგადო კრებებზე ხვდებოდნენ ერთმანეთს, მაგრამ მათ ერთმანეთის დიდი პატივისცემა ჰქონდათ, ერთი მეორის ნიქს და სამსახურს სამშობლოს წინაშე დიდად აფასებდნენ. თუ ვინმე დაიწყებდა ილიას წინაშე აკაკის შესახებ კრიტიკას და ცუდად ხსენებას, ილია მაშინვე გააწყვეტინებდა სიტყვას, თვით ილიასაგან კი არასოდეს არ გამოვიგონია და არც სადმე წამიკითხავს წუნი და კრიტიკა აკაკის ნაწერების შესახებ, გარდა იმისა, რომ მან წერილობით არ მოიწონა აკაკის დახასიათება „ვეფხის-ტყაოსნის“ გმირებისა და რაც დაწერა მან „ორ-ხმიან საახალწლო ოპერეტში“. მახსოვს მხოლოდ ერთი მცირედი შენიშვნა: როდესაც ანასტასია წერეთელმა საბავშვო ჟურნალის „ჭეჭილის“ გამოცემა განიზრახა, მან ჩვენ მწერლებს სთხოვა, მიეცათ მისთვის ლექსი პირველი ნომრისათვის. ილიას მიეცა ლექსი „ბაზალეთის ტბა“, ხოლო აკაკის ლექსი „ღამურა“. მე ვიყავი ილიასთან, როდესაც ანასტასია წერეთელმა მოიტანა ცენზორიდან დაბრუნებული კორექტურა ორივე ლექსისა. „ბაზალეთის ტბა“—ში ცენზორის ზოგიერთი სიტყვები და სამი უკანასკნელი სტროფი ამოეშალა. ილიამ უთხრა გრიგოლ ყიფშიძეს: ეხლავე ეს ამოშლილი სიტყვები და სტროფები ჩავეწეროთ და შევინახოთ, რომ მერმე არ დაიკარგოსო.

შესწორებული ცალი ილიას გადასცეს და მეორე ცალებში მან თავის ხელით შეიტანა ამოშლილი სიტყვები და სტროფები. შემდეგ წაგვიკითხეს აკაკის ლექსი „ღამურა“. ილიამ დიდად მოიწონა იგი, მაგრამ შენიშნა: „ბოლო ირი სტროფი სრულიად ზედმეტია, აკაკის ნაკლი ეგ არის, რომ ნაწარმოების გათავება არ იცისო. სურათი რომ დახატა, ამით უნდა გაეთავებია“-ო.

ეს იყო და ეს მარტო, სხვა შენიშვნა აკაკის ნაწერების შესახებ მე მისგან არა მსმენია.

რაც შეეხება „ვეფხისტყაოსანზე“ წაკითხული ლექციის დედააზრს, რომ ტარიელი ქართულ ტიპს წარმოადგენს, ავთანდილი იმერელისას და ფრიდონი მეგრელისას, ეს აზრი ეუთვნის ნიკო დადიანს. ეს მე პირველად მოვისმინე ქართველი ინტელიგენციის ერთ კრებაზე ქუთაისში, როდესაც მე იქაური გიმნაზიის უფროსი კლასის შეგირდი ვიყავ. აკაკიმ ამის შესახებ ლექცია წაკითხა 1886 წელს, როდესაც მე უკვე პეტერბურგის უნივერსიტეტის მე-4 კურსზე ვიყავი. იმ ხანად კანიკულებზე ქუთაისში ვიყავ ჩამოსული და შემთხვევა მომეცა ეს ლექცია მომესმინა. აკაკიმ ნიკო დადიანის დედააზრი განავრცო და გააღამაზა. რასაკვირველია, ილია მართალია, რომ რუსთაველის მიერ დახატული მსოფლიო მნიშვნელობის გვირგვინის უბრალო ეთნოგრაფიულ ტიპებად აღიარება შეუძლებელია. მაგრამ ხელალებით არც იმის თქმა შეიძლება, რომ ასე თუ ისე, რამდენიმედ მაინც, ტარიელის ტიპი ქართულს არ მოგვაგონებს და ავთანდილისა იმერელს.

ილია ჭავჭავაძეს ჰქონდა მკვიდრო კავშირი ქართული კულტურის და საზოგადოების ბევრ მოღვაწესთან—გოგებაშვილთან, ცხედაძესთან, მარიაჰ ვახტანგის ასულ ორბელიანთან და სხვებთან, რომლებთანაც მისი ურთიერთობის გაშუქება მეტად საჭირო რამ არის; შემდგომ ყოველ მხრივ ვეცდები შთამომავლობას კვლავ აღუვადგინო წარსული საუკუნის ამ ბუმბერაზი ადამიანის ცხოვრებასა და საქმიანობასთან დაკავშირებული ძვირფასი მომენტები.

ამჟამად მკითხველის ყურადღება მსურს შევაჩერო ერთ უცნობ დოკუმენტზე, რომელსაც ეწოდება „ოქმი ილია ჭავჭავაძის განსვენებაზე მოსულ დელეგატების კრებისა“.

როდესაც ილიას ტრადიკული დაღუპვის ამბავი გავრცელდა, საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებიდან შეიკრიბნენ დელეგატები, რომელთაც გამოიწუშავეს წესრიგი დამარხვისა და მისი სახელის უკვდავყოფისათვის.

შეკრებილ დელეგატთა კრებამ სტამბურად დაბეჭდა ოქმი, რომელიც ხალხში გაავრცელა. ეს ნაბეჭდი ოქმი შემთხვევით ვიპოვნე ჩემს ქალაქებში და ქვემოთ ვურთავ მოგონებებს⁴⁰.

პირი.

ო კ მ ი

ილია ჭავჭავაძის განსვენებაზე მოსულ დელეგატების კრებისა

1907 წ. სექტემბრის 9-ს საღამოს 7 საათზე ტფილისის თ.-აზნაურთა დელეგატების საკრებულოში მოხდა კრება ილია ჭავჭავაძის დასაფლავებისათ-

⁴⁰ პატრიარქულმა აკადემიოსმა ექვთიმე თაყაიშვილმა აღნიშნული ოქმი შემოსწირა საქართველოს სახელმწიფო ლიტერატურულ მუზეუმს ილია ჭავჭავაძის ფონდში, დასაცავად. რუ-ღაქცია [-ლიტ. მატიაწესი“].

ვის საქართველოს სხვა და სხვა კუთხიდან ჩამოსულ დელეგატებისა, რომელსაც დაესწრენ ტფილისის ქართულ დაწესებულებათა წარმომადგენელნიც. კრება მოწვეული იყო ახალგაზრდობის ერთი ჯგუფის მიერ ილია ჭავჭავაძის ხსოვნის აღსანიშნავად და პატივსაცემად. კრების ინიციატორებმა წინადადება მისცეს დამსწრეთ, რომ დაედგას განსვენებულ ძეგლი ტფილისში ერევნის მოედანზე. შესდგეს ეროვნული თანხა და მიღებულ იქმნას სხვა და სხვა ზომები ილიას სახელის განსამტკიცებლად ხალხში.

კრებამ დიდის კამათისა და საგნის ყოველმხრივი განხილვის შემდეგ დაადგინა:

1) შესდგეს ეროვნული თანხა ილია ჭავჭავაძის სახელობაზე ქართული ლიტერატურისა და სწავლა-განათლების გავრცელებისათვის, 2) მიენდოს ამ საქმის მოწყობა წ.-კითხვის საზოგადოების და 3) დაევალოს უკანასკნელს. მიმართოს ქართულ დაწესებულებათ — შავი ქვის მწარმოებელთა კრების საბჭოს, ქალაქის თვით-მმართველობათ, თ.-აზნაურთა კრებებს, ბანკებს და კერძო პირებს, რომ ყოველ წლიურად ან ერთ-დროულად გამოიღონ თავისი წვლილი ილია ჭავჭავაძის თანხის შესადგენად“.

2. აკაკი წერეთელი

აკაკის შორიდან ვხვდავდი ხშირად ქუთაისში, როდესაც პროგინანზიასა და გიმნაზიაში ვსწავლობდი, მაგრამ პირადად მხოლოდ მაშინ გავიცანი, როდესაც გიმნაზიის მეშვიდე კლასში გადავედი. იმ დროს ვცხოვრობდი პოლკოვნიკ ალექსანდრე მუსხელიშვილთან, რომელსაც ცოლად ჰყავდა ნიკო ლოლობერიძის და ანეტა, ცნობილი საზოგადო მოღვაწე და ერთობ ჰქვიანი და კარგი ადამიანი. მე ვიყავი რეპეტიტორი ალექსანდრეს ძმისწულისა. რომელიც გიმნაზიის მეოთხე კლასში სწავლობდა, და აგრეთვე ანეტას ძმისწულის, სიმონ ლოლობერიძის ქალის ნინოსი, რომელიც შემდეგ ვაჩნაძეზე იყო გათხოვილი და რომელიც ეხლაც კეთილად სუფევს. იგი მაშინ ქალების სასწავლებელში, ქუთაისში სწავლობდა.

აკაკი ზოგჯერ ანეტასთან დადიოდა და იქ ვხვდებოდი მას. შემდეგ მას ქუთაისის თეატრში მოღვაწეობის დროს ხშირად ვხვდავდი სცენაზე. იგი რეჟისორი იყო თეატრის კერძო დასისა და გასტროლებში მონაწილეობას იღებდა, სცენაზე თავის ლექსებს კითხულობდა. მაშინ თბილისიდანაც ხშირად მოდიოდნენ აკაკისთან ქართველი არტისტები — ვასო აბაშიძე და ვლადიმერ მესხიშვილი, რომელნიც ჩვენთვის დიდად საყვარელი იყვნენ. მათ წარმოდგენებს დიდის ხალისით ესწრებოდა ქუთაისის საზოგადოება. მეტადრე ჩემზე დიდ შთაბეჭდილებას ახდენდა ვასო აბაშიძის სახუმარო კუმპეტები. რომლითაც ის გადაჰკარავდა ზოგიერთ ჩვენს მოღვაწეებს.

აკაკის ზოგჯერ ვხვდებოდი ქუთაისის ინტელიგენტთა საღამოებზე. რომლებიც კერძო ოჯახებში იმართებოდა, უფრო ხშირად ეფემია კლდიაშვილის ოჯახში (ჩვენი არქიტექტორის, სიმონ კლდიაშვილის დედა იყო); იქ ვისმენდით ხოლმე აკაკის ჩვეულებრივ ხუმრობას. ზოგჯერ ჩვენის თხოვნით თავის ოლქსებს გვიკითხავდა.

როდესაც უნივერსიტეტი გავათავე და თბილისში ჩამოვედი, მაშინ კი ხშირად ვხვდებოდი აკაკის კერძო ოჯახებში და ნამეტანავად წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების ბიბლიოთეკა-მუზეუმში, რომელიც იმ ხანად ერთ მოზრდილ ოთახს წარმოადგენდა, წიგნების მალაზიის უკან, საადგილ-მა-

მულო ბანკის ქარვასლაში, სასახლის ქუჩაზე. აქ იკრიბებოდნენ ქართველი ინტელიგენტები და ამ კრებაზე აკაკი ხშირად გამოდიოდა და თავის მოთხრობებითა და ამბებით გვართობდა.

როგორც ქუთაისში, ისე აქაც აკაკი ცოლშვილით არა ყოფილა, არც მუდმივი ბინა ჰქონდა: ხან ერთ სასტუმროში ცხოვრობდა, ხან მეორეში. სამსახური თავის დღეში არა ჰქონია, მაშასადამე, მისთვის არც ჯამაგირი არსებობდა. ცოტა შემოსავალს იღებდა თავისი მამულიდან და ყოველთვის უფულოდ იყო. მაგრამ როგორც დამსახურებული და უებრო პოეტი ის ყველასათვის საყვარელი კაცი იყო და შეძლებისამებრ ყველა ეხმარებოდა. ხშირად მას სასტუმროს მენაჯრონი, ნამეტნავად იმერლები და გურულები, არც ბინაში. არც საქმელ-სასმელში ფულს არა თხოვდნენ, თვის ბოლოს მხოლოდ ანგარიშს წარუდგენდნენ თავიანთი ხელმოწერით, რომ ფული მიღებულიაო.

აკაკი კერძო ოჯახებშიც ცხოვრობდა, ნამეტნავად პირველ ხანებში ნიკო დიასამიძისას (თბილისში), სადაც მას მასპინძლის ცოლი და შვილები დიდის სიყვარულით თავს დასტრიალებდნენ. ხშირად იყო აგრეთვე დეკანოზ დავით ღამბაშიძის ოჯახში, ყვირილაში, სადაც დავით ღამბაშიძე სასულიერო გაზეთ „მწყემსს“ სცემდა.

ერთ ადგილს დიდხანს გაჩერება არ უყვარდა: ხან თბილისში იყო, ხან ქუთაისში. ქუთაისში მას ბინა ნიკო ნიკოლაძის დებთან—კატოსთან და ანიკოსთან ჰქონდა. ესენი ცნობილი ინტელიგენტი ქალები იყვნენ, ქუთაისში მასწავლებლობდნენ და ისე ირჩენდნენ თავს. დებს თავიანთი ძმა ნიკო ნიკოლაძე ისე უყვარდათ, რომ ერთ სამღურავს ძმის შესახებ ვერ ათქმევინებდით. კატო (1854—1931) და ანიკა (1846—1931) თამამი ლიბერალური მიმართულების ქალები იყვნენ, უქმრობი. აკაკი იქ როგორც თავის ოჯახში, ისე სცნობდა თავს. ნამეტნავად საინტერესო იყო მათი შინაური დამოკიდებულება. აკაკიმ პოეტურად შეთხზული ბაასი იცოდა. კატო მაშინვე სიცილით შენიშნავდა: „ტყუილი, ტყუილი“-ო, მაგრამ აკაკი ამაში არც თავის შეურაცყოფას ხედავდა და არც ეჩხუბებოდა, სუყველაფერი სიცილით თავდებოდა.

საზოგადოდ აკაკი „სააჟეკო“ კაცი იყო, ვინმე პატრონი უნდა ჰყოლოდა, ვინაიდან ცოლშვილთან იმ დროს არა ცხოვრობდა. გაგონილი მქონდა, რომ მისი ცოლი, ბაზილევსკის ასული, მდიდარი ყოფილა, როდესაც ის აკაკის შეურთავს. ამბობდნენ, ქონება რომ დახარჯვიათ, აკაკიც გასცილებიაო, მაგრამ მის ცოლს კვლავ ორჯერ დიდი ქონება მიუღია გარდაცვალებულ წათესავეებისაგან. აკაკი ისევ ცოლთან წასულა მოსკოვში და, როცა ეს ქონებაც შეუქაშიათ, აკაკი ისევ საქართველოში დაბრუნებულაო.

ნატალია ბაზილევსკაია მე უკვე მოხუცებულობაში ვნახე, როდესაც აკაკი ავად იყო, და ეტყობოდა, რომ ახალგაზრდაობაში სანდომიერი ქალი უნდა ყოფილიყო. შვილი ლამაზი ყავდა.

როდესაც აკაკი ავად გახდა, თბილისში მისი ცოლი ჩამოვიდა და დაადგა თავზე, თავისებურად უნდოდა კარგად მოეყო. ავადმყოფ აკაკის სხვა ქალებზე უვლიდნენ (მაგ. ტასო მაჩაბელი და სხვები). ერთხელ მივედით აკაკის სანახავად, ნუგეში ვეცით:

—„რაფერი საშიში ავადმყოფობა არ გაქვს, მალე მორჩები“—მეთქი. მან მითხრა: „რა მომარჩენს, ეს თუ არ მომაცილებთ“, და მიუთითა ცოლზე. ეს აკაკის ჩვეულებრივი ოხუნჯობა იყო: ისე, რაც შეეძლო, პატივს ცემდა ცოლს.

აკაის შვილი ალექსი ერთობ სიმპატიური ადამიანი იყო, ზრდილი, კაცთ-
მოყვარე, ლამაზი და კეთილი. გულის პატრონი; მამა ძალიან უყვარდა და, თემ-
ცა ქართული ნაკლებად იცოდა, მაგრამ მამის თხზულებათა შინაარსი ზედმი-
წევნით ჰქონდა შეთვისებული. მან ოპერის მოყვარულთა დასი შეადგინა და
ერთხელ გასტროლებისათვის ჩამოვიდა საქართველოში; აკაი შვილს დიდად
ეხმარებოდა, მაგრამ მოგება ვერ ნახეს და ვალებში ჩაკვიდნენ. თანდათანო-
ბით ეს საოპერო დასი ალექსიმ შემდეგ გააუმჯობესა, პარიზში ჩავიდა თავისი
დასით და დიდი წარმატებით მიყავდა საქმე. კარგი შემოსავალი ჰქონდა და
დიდი შთაბეჭდილებაც მოახდინა ამ დასმა ფრანგებზე. მერე ფრანგებმა არენ-
დით აიღეს ეს დასი და მისი მონაწილენი, გარდა საფრანგეთის ქალაქებისა,
ბრიუსელში და ბელგიის სხვა ქალაქებშიც მართავდნენ საღამო-კონცერტებს,
რომელთაც აუარებელი ხალხი ესწრებოდა. დასს მართალია შემოსავალი დი-
დი ჰქონდა, მაგრამ ალექსი იმდენად პირდაპირ იდეალური და უნაგარო კაცი
იყო, რომ შემოსავლის ანგარიშში თითონ არც კი ერეოდა, რასაც დასი მის-
ცემდა, იმით კმაყოფილდებოდა. დასის წევრები ალექსის აღმერთებდნენ და
ოდნავი უსიამოვნებაც კი არა ჰქონდათ მასთან. დედამისი ნატალია იმ დროს
დასნეულებული იყო, ორ წელიწადს ლოგინში იწვა, შვილი თავს დასტრია-
ლებდა და არაფერს არ აკლებდა, მაგრამ ბოლოს მაინც სნეულებას გადაჰყ-
ვა. დედის სიკვდილის გამო გამოუთქმელ მწუხარებაში ჩავარდა ალექსი. ერ-
თი თუ ორი წლის შემდეგ თითონ ალექსიც განდა ავად და იქ, პარიზშივე, მი-
იცვალა. დიდძალი საოპერო დეკორაციები, ტანისამოსი და ბიბლიოთეკა
დარჩა, რაც მილიონნახევრად იყო შეფასებული. ეს ყველაფერი ქართულ
საზოგადოებას დაუტოვა ანდერძით, მაგრამ ოპერის დასის წევრებმა საჩი-
ვარი აღძრეს რომ ჩვენ გვეკუთვნის მთელი საოპერო ქონებაო და მართლაც
სულ მათ დარჩათ.

აკაი ჩემი დიდი პატივისმცემელი იყო და ეს საქმითაც დაამტკიცა. მე კი
ცოტა არ იყოს სირცხვილეული დავრჩი. ერთხელ შემოვიდა იგი ჩემთან სახ-
ლში (მაშინ წყნეთის ქუჩის დასაწყისში ვცხოვრობდი, ხოლო აკაი ჩემ პირ-
დაპირ ყოფილ ოლღას ქუჩაზე) და მითხრა:

— „ყველაფერზე გული ამივარდა, არცერთი ჩვენი დაწესებულება არ
მაკმაყოფილებს შენი საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების მეტი
და ჩემი ქონება თქვენ უნდა დაგიტოვოთ ანდერძითო“.

მე გავიცინე და ღიმილით ვუთხარო: „აკაი! შენი კირიმე ჩვენი დალუპვა
თუ არ გინდა მაგას ნუ იქმ-მეთქი“.

— „რატომაო?“—მეითხა.

— „იმიტომ რომ, მეშინია, შენს ვალებში არ გაგვიყიდონ ის ხელნაწერე-
ბი და სხვა ნივთები, რომელნიც თქვენ უნდა დაგიტოვოთ ანდერძით“.

მან მიპასუხა: „ვინ გითხრა ეს? ვალი ერთი კაპიკიც კი არ მაქვს, ან, კა-
ლი საიდან მექნება, როდესაც ფულს არავინ მასესხებს? ქე ნახავ მაშინ, რო-
დესაც ჩემს შემკვიდრობას მიიღებთ და მოსარჩლე არავინ გამოგიჩნდებათო“.

ამით გავათავეთ ლაპარაკი და სხვაზე გადავედით. სხვა დროს მას ამ საკი-
თხზე ლაპარაკი აღარ ჰქონია. წარმოიდგინეთ: წასულა აკაი ქუთაისში და იმა-
ვე კვირაში ნოტარიალური წესით დაუმტკიცებია ანდერძი, რომ მთელ თავის
მამულს და მთელ თავის ნაწარმოებებს, გამოცემულს თუ გამოუცემელს, უტო-
ვებს საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოებას.

ეს მე მხოლოდ მაშინ გავიგე, როდესაც აკაკი გარდაიცვალა. ძლიერ განიცვირდა, რად მოიქცა იგი ასე, რადგანაც 100 დესეტინა მიწა, დიდი ეზო და სახლი სოფელში, რომელშიც აკაკი ცხოვრობდა, მამაპაპეული იყო და კანონით მასში წილი უნდა ჰქონოდა მის დასაც, რომელიც მაშინ ლოგინად იყო ჩაეარუნლი. მეორე მხრით, ეს ამბავი საკვირველი იყო იმითაც, რომ აკაკის შეილსა და ცოლს არავითარი პრეტენზია არ გამოუცხადებიათ ამის შესახებ. რა თქმა უნდა, ჩვენ დიდი პატივი ვეცით აკაკის ოჯახობას, სანამ ის თბილისში იყო: არამდიდარული, მაგრამ სამყოფი სარჩო გავუჩინეთ.

ანდერძის თანახმად აკაკის სახლი, მამული, ეზო და მისი ხელნაწირები მალე ჩავიბარეთ, მის სახლში გავხსენით მუზეუმი და მისივე ყოფილ მოურავს კოტე აბდუშელიშვილს ჩავაბარეთ. ის ენერგიული კაცი იყო და დიდად ხელს გვიწყობდა, თან, რასაკვირველია, თავის ანგარიშსაც არ ივიწყებდა.

თბილისში აკაკის შოურაობას ასრულებდა სოსიკო მერკვილაძე, ბუკნისტი, დიდი ფართი-ფურთის კაცი. აკაკი მასთან ხშირად დადიოდა. სიკვდილის შემდეგ აღმოჩნდა, რომ მას აკაკისაგან ნოტარიუსის წესით შეუძენია უფლება აკაკის რამდენიმე საუკეთესო თხზულების გამოცემისა. ჩვენ რომ ეს გავიკვირვეთ, მან გვითხრა: „ამ თხზულებებს მე მხოლოდ ერთხელ გამოვეცემ და მერმე ყველა თქვენს უფლებაში გადმოვაო“.

როგორც აკაკის წინადადებას ანდერძის შესახებ შევხვდი სიცილით. აგრეთვე სიცილით შევხვდი მეორე მის წინადადებასაც. ერთხელ აკაკი მოვიდა ჩემთან და მითხრა: „რამდენადაც ვიცნობ ხალხურ პოეზიას, უნდა გამოგიტყდე, რომ ჩვენისთანა ხალხური პოეზია სხვა ხალხს იშვიათად თუ აქვს. ამიტომ შენ დიდი სამსახური მიგიძღვის, რომ ასე ბევრი მასალა გამოაქვეყნე თქვენს საისტორიო და საეთნოგრაფიო ორგანოში—„ძველ საქართველოში“. მაგრამ ხალხში გაბნეული მასალა აუარებელია, ამოუწურავი და მათი შეგროვება-გამოცემა გასამკაცებულ მუშაობას თხოულობს. მინდა ამ საქმეში დაგეხმაროთ. მოწმობა მომეცი, რომ მე თქვენი საზოგადოება მაგზავნის კახეთში სახალხო პოეზიის შესაყრებად.“

მე, როგორც მოგახსენეთ, სიცილით შევხვდი ამ წინადადებას: „თუ ღმერთი გწამს, აკაკი, მაგას ნუ დამავალებ, თორემ უხერხულ მდგომარეობაში ჩავვარდები. შენ მთელი საქართველო გიცნობს და მის უგვირგვინო მეფეს გეძახიან, ექვთიმე თაყაიშვილმა უნდა მოგცეს შუამდგომლობის მოწმობა და გიგიკეთოს რეკომენდაცია? მე მხოლოდ სასაცილოდ ამიგდებენ და იტყვიან: ეს როგორ გაკადნიერებულა და ჩვენ გვასწავლის ვინ არის აკაკი და როგორი პატივით უნდა მივიღოთ — მეთქი?“.

—„აი, ასე იცი შენ,—მითხრა მან—შენ რა გენადვლება, მე ასეთი მოწმობა გამომადგება. ჩემი ხალხს არაფერი არ სჯერა, აკაკიმ ლექსის წერის მეტი არაფერი იცისო, შენ სერიოზული კაცი ხარ და მე შენს მოწმობას გამოვიყენებო“.

მე ვუთხარი: „დიდის სიამოვნებით, მაგრამ სიცილს მაინც დამაყრიან. საამისოდ დიდი ფული ჩვენ არა გვაქვს, მხოლოდ 100 მანეთს მოგართმევთ. თუ გეყოფათ ეს წასასვლელად, მიიღეთ და წაბრძანდით“.

—„თავსაყარად მეყოფა, მეტი არ მინდაო“.

დავწერე ჩვეულებრივი მოწმობა და მივეცი 100 მანეთი. ამას გარდა მიეწერე ჩემს მეგობრებს თელავში, განსაკუთრებით ვასილ კახიძეს, რაფიელ ერისთავის სიძეს, რომ ჩვენმა დიდმა მგოსანმა განიზრახა ფოლკლორული მარ

ხალეების შეგროვება და ვთხოვთ დიდის პატივით შეხედეთ. წაიყვან-წამოიყუ-
ნოთ. სხვადასხვა სოფლებში და კმაყოფილი დააბრუნოთ უკან მეთქი.

მართლაც კახელები დიდის ამბით შეხვდნენ აკაკის და შესაფერი პატივი
არ დაუკლიათ მისთვის. დაბრუნების შემდეგ აკაკის ჩვენთვის არაფერი არ მო-
უტანია და არც ჩვენ გვიკითხავს რამე ამ საქმის შესახებ.

ყველამ იცის, რომ აკაკის ილიასავით უკვარდა კარტის თამაში. ხშირად
დამესაყ ათენებდა; მანამ ჯიბეს არ ამოიცალიერებდა, თამაშობას არ მიატო-
ვებდა. თუ ილია უმეტეს შემთხვევაში კარტში ფულს იგებდა, აკაკი თითქმის
ყოველთვის აგებდა. მე ვეკითხებოდი კარტის მოთამაშეებს: „რა მიზეზია, რომ
ილია იგებს, აკაკი სულ აგებს?“ ისინი მეუბნებოდნენ: „შეუძლებელია აკაკიმ
მოიგოს, რადგან მან „ფასი“ არ იცის, ქალაღი მოუვა თუ არა, მისთვის სულ-
ერთია, მაინც თამაშობსო. მის პარტნიორებს „ბურღუნჩი“ კლუმში დავა ქონ-
და ერთმანეთით, აკაკის რომ დანიხავდნენ: დღეს მე ვეთამაშები და არა შენ.
შენ გეუო, რაც წინათ მოუგე, ეხლა მოგება მე უნდა მივთვსო“. ასე წინდაწინ
იციოდნენ, რომ აკაკისთან თამაში მათთვის ყოველთვის მოსაგები იყო.

აკაკის, როგორც მოვიხსენიე, კილაც მზრუნველი მუდამ უნდა ჰყოლოდა.
ერთხელ მას ქუთაისის სათავადაზნაურო ბანკმა პენსია დაუნიშნა და თანხა წე-
რა-კითხვის საზოგადოებას გადასცა, რომ თვიურ-თვიურად ეძლიათ განსაზ-
ღვრული რაოდენობით. ამან უხერხულ მდგომარეობაში ჩააყენა საზოგადოე-
ბა და მისი ხაზინადარი. აკაკი თხოულობდა ბევრ ფულს, ისინი არ აძლევდნენ
განსაზღვრული თანხის მეტს. იყო ერთი მითქმა-მოთქმა. აკაკი ამბობდა: „მე
არაფერს არ მაძლევენ, ჩემს მაგიერ სსეები აწერენ ხელს და მათ მიაქეთო“.
ამას, რასაკვირველია, არაფერს არ იჭერებდა, ვინაიდან დავით კარიჭაშვილი,
რომელიც მაშინ განაგებდა წერა-კითხვის საზოგადოების საქმეებს, უაღრესად
პატიოსანი კაცი იყო და, თუ ვინმე ეტყოდა დავითს, რომ აკაკი ამბობს არა-
ფერს მაძლევენო, ისიც მთქმელს ხელწერილებს უჩვენებდა და აკაკის კი საყ-
ველურს სრულიადაც არ ეუბნებოდა. მაგრამ როდესაც გიორგი ყაზბეგი გახდა
საზოგადოების თავმჯდომარე, იმან შეურაცხყოფად მიიღო ასეთი მითქმა-
მოთქმა და წერა-კითხვის საზოგადოებამ უარი სთქვა აკაკისათვის გასანაწილე-
ბელი ფულის მიღებაზე. შემდეგ ბანკმა სხვა დაუნიშნა აპეკუნად, მაგრამ იმა-
ნაც უარი სთქვა. ბოლოს იაკობ გოგებაშვილს სთხოვეს, რომ მას მიეღო თავის
თავზე ამ ფულების გამოგზავნა აკაკისათვის. გოგებაშვილი დიდ უარზე იყო.
მაგრამ მერმე სთქვა: „ვინმემ ხომ უნდა იკისროს ეს არა სასიამოვნო საქმე? ისე
აკაკი ვერაფერს ვერ მიიღებს. მე დავთანხმდები, თუ ექვთიმე თაყაიშვილიც
შემომიერთდებოა“. მე ვუთხარი იაკობს:— „როგორც შენ, ისე მე დიდ პატივს
ვცემ აკაკის. მაგრამ ესეც ხომ იცი, აკაკი არაფერს არ დაინდობს და ჩვენც კარი-
ჭაშვილის ამბავი მოგველის-მეთქი“. — „რა ექნათ, უნდა გადავიტანოთო“. —
მითხრა და ორივე დავთანხმდით, ერთ ხანს ვუძღვებოდით ამ საქმეს. ჩვენ მა-
ინც და მაინც არ შევეუწუხებოვართ აკაკის, ისე კი პირს უკან რას ამბობდა, არ
ვიცი.

როგორც რაფიელ ერისთავის იუბილე დიდი ზეიმით გადაიხადა ქართველ-
მა საზოგადოებამ, ისე კიდევ უფრო მეტის ზეიმით, თანაგრძნობითა და სიყვა-
რულით გადავიხადეთ აკაკის იუბილე თბილისში 1908 წელს. მაგრამ მისი
იუბილე თბილისით არ დამთავრებულა. შედგა ჭგუფი, რომელმაც აკაკი და-
ტარა საქართველოს ყველა კუთხეში: ქართლში, კახეთში, იმერეთში, რაჭა-
ლეჩხუმში. ყველა კუთხე დიდის ზეიმითა და თანაგრძნობით შეხვდა პოეტს და

აგრძობინა თავისი სიყვარული და პატივისცემა: სხვათა შორის აკაკი ესტუმრა ილიას სოფელ ყვარელს. აქ იური ჭავჭავაძემ (გენერალ ნიკო ჭავჭავაძის ძმისწულმა) ისეთი საზეიმო შეხვედრა მოუწყო აკაკის, რომ ხარჯების დასაფარავად, როგორც გადმოგვცეს, მას მოუხდა ათიოდე ღესეტინა მამულის გაყიდვა.

აკაკის ქართველი ხალხის პატივისცემა და სიყვარული არ დაკლებია, ინტელიგენცია დიდად აფასებდა მის პოეტურ მემკვიდრეობას. სასტუმროებისა და რესტორნების პატრონები მას თავაზობდნენ კარგ ბინას, მოწყობილობასა და საკმელ-სასმელს, ფულს არა სთხოვდნენ. ნიკო დიასამიძის, ვანო მაჩაბლისა და სხვათა ოჯახების კარებები ყოველთვის ღია იყო. ზაფხულში საჩხერეში მიდიოდა ხშირად და იქ თავის სახლში, სხვიტორში ცხოვრობდა; იქ დიდ ყურადღებას აქცევდნენ თავისი მოგვარებები, მეტადრე ელისაბედ და ბეჟან წერეთლები.

იუბილეს შემდეგ აკაკი თანდათან დასუსტდა, დაავადმყოფდა და 1915 წლის იანვარში გარდაიცვალა თავის სოფელ სხვიტორში. უკედავი პოეტი დიდი ამბით ჩამოასვენეს თბილისში და დაკრძალეს ქართველ მწერალთა პანთეონში, სადაც განისვენებენ დიმიტრი ყიფიანი და ილია ჭავჭავაძე.

3. გიორგი წარბაქიანი

ჩვენ დიდ მოღვაწეთა შორის ყველაზე უმაღლესი გიორგი წერეთელი. როდესაც ქუთაისში მეორე კლასის პროგიმნაზიაში შევედი, გიორგი წერეთელი მაშინ ამიერ-კავკასიის რკინიგზაზედ მუშაობდა. ის იყო დიდი მეგობარი იოსებ თაყაიშვილისა, რომელიც თვალსაჩინო პიროვნება იყო მთელ გურიაში.

ერთხელ, კვირა დღეს იოსებმა სადილად დამიძახა: „ჩემთან გიორგი წერეთელი იქნება და მოდიო“. მეც მივედი. იქ იყო გიორგის გარდა ერთი ჩვენი სოფლის ლიხაურის მკვიდრი კაკაბაი ლომჯარია, რომელიც მოსწრებული ენის პატრონი იყო, თამამი, უშიშარი და გლეხების მეჭომაკე.

სადილზე მხიარულობა გვქონდა. ტოლუმბაში თვით იოსებ თაყაიშვილი იყო. მან სხვების სადღეგრძელო რომ მოათავა, ჩემი სადღეგრძელო დალია და ასეთი სურვილი გამოთქვა: „მე მინდა საქართველოს თავისუფლებას მოესწრო და ისეთი კაცი გამოხვიდე, რომ საქართველოს რესპუბლიკის პრეზიდენტი გახდეთ“. კაკაბაი ლომჯარია შეედავა იოსებს: „მე მაგის თანახმა არა ვარ“. ყველამ გაკვირვებით შეხედეს და ჰკითხეს:—„რატომ?“—„რატომ და კოჭლი კაცი რომ პრეზიდენტად აირჩიონ, არ გვეტყვიან ფეხმართალი კაცი ვერ იშოვნეთო?“—„ეჰ, ეგ როგორ იქნებაო,—დაუწყეს ლაპარაკი კაკაბაის:—პრეზიდენტს თავი უნდა ჰქონდეს კარგი და არა ფეხიო“. კაკაბაიმ სიცილით მითხრა: „არ გეწყინოს, ხუმრობით ვთქვიო“. მე ვუთხარი: „როგორ მეწყინება, რაკი კარგად ვიცი, რომ საქართველო ასე ადვილად ვერ განთავისუფლდება და მისი პრეზიდენტიც ვერაოდეს ვერ გავხდები, რადგან ასეთი დიდი წარმოდგენა არა მაქვს ჩემს თავზე-მეთქი“. მომეარდა გიორგი წერეთელი: „ყმაწვილო! ეგ რა თქვი, ყველა მოსწავლე უნდა განდიდებას მოელოდეს და თავს ამზადებდეს მომავალი საქართველოს თავისუფლებისათვის!“—მერე ხმამაღლა თქვა: „მე მოვესწრები საქართველოს განთავისუფლებას და შენ ახალგაზრდა მით უმეტესო“.

ამის შემდეგ გ. წერეთელი რამოდენიმეჯერ შემხვდა კიდეც ქუთაისში იოსებ თაყაიშვილთან. შემდეგ ვნახე სურამში, როცა მესამე კურსზე ვიყავი პეტერბურგის უნივერსიტეტში; ზაფხულში საქართველოში ვისვენებდი და ერთ-ორ დღეს მე და მიხაკო მღვდლიევი კატო და ანიჩკა ნიკოლაძეებს ვესტუმრეთ სურამში (მაშინ ნიკოლაძის ქალები გიორგი წერეთლის შვილებს უვლიდნენ და იქ სააგარაკოდ იყვნენ). გიორგი იქ ამოვიდა შვილებთან, მისი პირველი ცოლი, ნიკო ნიკოლაძის და, ოლიმპიადა, უკვე გარდაცვლილი იყო.

უნივერსიტეტი რომ დავამთავრე და თბილისში ჩამოვედი, მაშინ გიორგი არა მსახურობდა და დიდ გაკირვებას განიცდიდა. გვინდოდა რაიმე საქმეში მოგვეწყო, მაგრამ გიორგის საქმე ყველაზე უფრო მწერლობა იყო, ამიტომ ვანო მაჩაბელმა, ალექსი ჭიჭინაძემ და მე განვიზრახეთ გაზეთის, ან ჟურნალის დაარსება. ეს უფრო იმით იყო გამოწვეული, რომ მაშინ, გარდა ილიას „ივერიისა“, სხვა გაზეთი არ არსებობდა. ყოველდღიური გაზეთი დიდ ფულს მოითხოვდა და ჩვენ ვერ შევძლებდით ამ ფულის შოვნას. ამიტომ გადავწყვიტეთ, საკვირაო გაზეთი დაგვეარსებია. აღმძარით შუამდგომლობა უქრ. „კვალის“ გამოცემის შესახებ და კიდეცაღი მივიღეთ უფლება. რედაქტორობა და გამოცემლობა გიორგი წერეთელს დაუბრუნდით, რასაც გ. წერეთელი დიდი სიხარულით შეხვდა. მაგრამ მან მალე იცვალა მიმართულება და გაზეთი მესამე დასელების ორგანოდ განდა. ეს ეწეინათ ვანო მაჩაბელსა და ალექსი ჭიჭინაძეს. მთხოვეს:—„წადი, ჩვენს მაგიერ მოელაპარაკე გიორგის; ეს რა აზრია, რომ ჩვენი დაარსებული გაზეთი სხვებს გადასცაო“. მე ვუთხარი: „მე გიორგის რა უნდა ველაპარაკო, ის დიდი ცნობილი მოღვაწეა და მე არ შემიუფერება მისი ჭკუის სწავლება. ისე ჩამოუვადებ ლაპარაკს და, რასაც მტყუის, მოგახსენებთ მეთქი“. წავედი გიორგისთან და დაეიწყე ლაპარაკი „კვალის“ შესახებ. მან მითხრა: „ეხლა ისეთი დრო დადგა, რომ ძველი მიმართულება უნდა უკუვავადოთ, იქიდან მარტო ნაციონალური თავისუფლების მისწრაფება დაეიტოვოთ და სხვა სოციალურ-ეკონომიურ საკითხებში მარქსისა და ენგელსის მიმართულება უნდა მივიღოთ. მარქსი ეკონომიურ საკითხში და სოციოლოგიაში ისეთი ავტორიტეტია, როგორც დარვინი ჰიოლოგიაში. მარქსისტები ენერგიული ხალხია და გაზეთის საქმეს უზრუნველგახდიან. მაჩაბელს და ჭიჭინაძეს არაფერი შეუძლიათ“.

გიორგი წერეთელი სხვა ჩვენ მოღვაწეებისაგან იმით განირჩეოდა, რომ ჩვენი ძველი მწერლობა იცოდა, ხუცურ ხელნაწერებს კარგად კითხულობდა, ახალი ქართულიც ჩინებულად იცოდა. ქართველი მწერლები მის შესახებ სხვადასხვა აზრისა იყვნენ. მაგ., აკაკი ამბობდა: „გიორგი წერეთელს ორი თავი აქვს, ერთი ჭკვიანი და მეორე სულელი. ხან ერთს ხმარობს და ხან მეორესო“. ნიკო ნიკოლაძე ამბობდა: „ყველაფერი საქმე გამოუვა ხელიდან: კარგია და ავიცაო“.

იგი არქეოლოგი იყო. მისი რეფერატი მეხუთე საარქეოლოგიო კრებაზე თბილისში ყველა სხვა ქართულ რეფერატს სჯობდა. მოსკოვის არქეოლოგიური საზოგადოების წევრი იყო, არქეოლოგიურ მოგზაურობას აწარმოებდა საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებში და სტატიებს ბეჭდავდა „Материалы по археологии Кавказа“-ში.

ილია ქავეკვაძესთან ხშირად ჰქონდა პოლემიკა, მაგრამ პირად შეხვედრის დროს მათ უკუდი განწყობილება არა ჰქონიათ და ხშირად იგონებდნენ თავიანთი ძველი მძლავრობის დროს, თუ მაშინ რა ღვესასა და რაოდენ უსიამოვნებას განიცდიდნენ.

4. მზნაბა ნინოშვილი (ინგოროსვა)

ეგნატე ნინოშვილს პირადად არსად არ შეხვედრივარ და არც გამოცენია, მხოლოდ ერთხელ მომწერა წერილი და მთხოვა მასალები მიმეთითებინა გუბარის აჯანყების შესახებ. მე სიამოვნებით აუუსრულე ეს თხოვნა. ჯერ დაუუსახელე ოფიციალური ცნობები, რომელიც სამხედრო შტაბში ინახებოდა (მაშინ სამხედრო შტაბში მუშაობდა ჩემი ძმა—ვარლამ თაყაიშვილი, იმისგან შევიტყუე ნომერი საქმისა). ამას გარდა ვურჩიე პირადად ენახა ბიძაჩემი ერდიშელ თაყაიშვილი, რომელიც ამ ჟანყში ერია და დაჭრილი იყო მუხლის თავში, და მივსწერე დაწერილებით, თუ როგორ ჩაბმულიყო ის ამ აჯანყებაში, ვის გადაერჩინა დაკოდილი და სხვა.

ბიძაჩემიდან ასე მქონდა გაგონილი: მოთავენი აჯანყებისა ყოფილიყვნენ დავით გუგუნავა და დავით გურიელი. გუგუნავა მოსულიყო ჩვენს სოფელში ლეხორში ჭარის შესაკრებად, ბიძაჩემი ერდიშელი მაშინ 16 წლისა ყოფილიყო. ბებიაჩემს ის დაემალა სახლში, რომ გუგუნავას არ ენახა და არ მოეთხოვა მისი წაყვანა. „მე კი—მითხრა ბიძაჩემმა—დიდად მინდოდა მასთან წასვლაო“. ამიტომ დაუწყია ღრიალი. ეს გაუგონია დავით გუგუნავას და უკითხია ბებიაჩემისათვის: ვინ არის რომ ღრიალებსო? რომ გაუგია რაში ყოფილა საქმე, გუგუნავას გამოუყვანია სამალავიდან და წაუყვანია ეს გახარებული 16 წლის ახალგაზრდა, მაშინ უკვე თოფის სროლაში გაწვრთნილი.

ბიძაჩემს უამბნია, რომ აჯანყებისათვის მზადებას ორი კვირით ადრე შეუდგნენო ლეხორში და რომ ჭარის შეკრებას მეთაურობდაო ხოსო⁴¹ გოგორიშვილი. მამაჩემი მაშინ „კორდონის ნაჩალნიკი“ ყოფილიყო, ე. ი. მდინარე ჩოლოქის კორდონის მცველი (ჩოლოქის წყალი შეადგენდა საზღვარს რუსეთის და ოსმალეთისას).

მეორე ჩვენი გვარის კაცი, ქაიხოსრო თაყაიშვილი, რუსის მთავრობის მოხელე იყო. მამაჩემი და ქაიხოსრო თაყაიშვილი შეგნებულნი წინააღმდეგნი ყოფილან აჯანყებისა და ამბობდნენ, ესენი ვერას გახდებიან და დიდი ზარალი მოუვა გურიასო; მაგრამ მათ არ უჭერებდნენ. ბიძაჩემმა მითხრა: მზადება ჩვენს სოფელში იმითაც გამოიხატებოდა, რომ ჭვარს ზემოთ (ჭვარი ერქვა იმ ადგილს, სადაც ეკლესია იყო) აქის წყლის სათავეში მიმავალი გზა შეკრეს, რამოდენიმე ხე აქა-იქ მოსჭრეს და მით გადახირეს გზაო. მამაჩემს უკითხავს: „რად ჩადიხართ ამ საქმეს?“ იმათ უპასუხიათ: „ამაზე რუსები ვერ გადავლენო“. მამაჩემს კი უპასუხია (ბიძაჩემმა მითხრა): „რუსებმა კავკასიის მთები გადმოლახეს და თხმელას ხეები დააკავებს მათო?!“.

ოზურგეთში გურიელების დროიდან დარჩენილი მაღალი ციხე იყო, ამ ციხეში ბინადრობდა რუსის ჭარი და იქვე ყოფილან, როგორც რუსის მოხელენი, ქაიხოსრო თაყაიშვილი და მამაჩემი—სიმონ თაყაიშვილი.

⁴¹ ეგნებ ხოსო ერქვა, მისი სახელი ნამდვილად არ მახსოვს.

ბიძაჩემის თქმით, აჯანყებულთა შეტევის გეგმა ასეთი ყოფილა: დავით გუგუნიას რაზმი უნდა მოსულიყო ნაგომრიდან, ხოლო დავით გურიელის— ლანჩხუთიდან. ეს იქნებოდა შემარჯვენე და შემარცხენე ფრთები შეტევისა. ლეხორლები და მაცხანელები აქედან უნდა ჩასულიყვნენ მდინარე ქუყის პირზე. გოგორიშვილის თაოსნობით. გოგორიშვილის რაზმი იქნებოდა მეგრძოლთა ცენტრი.

აჯანყების დაწყების დროს დავით გუგუნიას და გოგორიშვილის რაზმები დროულად მისულან თავიანთ ადგილზე, მაგრამ დავით გურიელის რაზმს რაღაცა მიზეზის გამო დაგვიანებოდა. მის მოსვლამდე შეტევა უკვე დაწყებული იყო, გოგორიშვილის რაზმს გადაელახა ქუყი და დაეკავებია მალლობი. რომელიც ოზურგეთის ციხის პირდაპირ იყო, ბაზრის წყლის მარცხენა ნაწილზე.

გოგორიშვილის მალლობის წვერიდან ბიძაჩემი ერთიშეული გაეგზავნა ბაზრის წყალთან ჩასასვლელად, სადაც იღვა ერთი ნაწილი მემობზეთა და მათ უნდა მოხმარებოდა. ეს ფერდობი ბაზრის წყალამდე საკმაოდ გრძელია, ბიძაჩემს ჩაურბენია ფერდობის შუა ნაწილამდის, მაგრამ იქ მოხვედრია კარტეჩი მუხლში და წაქცეულა, ფორთხვით ჩასულა ცოტა ქვემოთ, საცა ადგილი ცოტა ჩაღრმავებული იყო, და იქ ჩაწოლილა.

ბრძოლა გაგრძელებულა სამხრობის დრომდე (გურულად — ზარმელის დრომდე). მამაჩემს და ქაიხოსრო თაყაიშვილს ციხიდან დაუნახავთ, როგორ ჩამოეშვა ერთიშეულ თაყაიშვილი მალლობის წვეროდან და როგორ დაეცა მიწაზე. როდესაც სროლა გათავებულა, თურმე მათ გადასძახეს ციხიდან გოგორიშვილს: „ერთიშეული როგორ არისო?“ მის პასუხი მიუცია: „ჩერ არ ვიციო, მკვდარია თუ ცოცხალიო“. ეს რომ გაუგონია, ბიძაჩემს დაუწყია — უფრთხილი „ცოცხალი ვარ, ცოცხალი, არიქა მიშველეთო“. წასულა ქორივით გოგორიშვილი, შეუგდია მხარზე ბიძაჩემი და აღმართზე ამოურბენია. გოგორიშვილი დაუნახავთ რუსებს ციხიდან და აუტეხიათ სროლა, მაგრამ ვერ მოუხვედრებიათ ტყვია და ასე ამრიგად ამ გმირ გოგორიშვილს გადაურჩენია ბიძაჩემი. იგი წამოუყვანიათ მაშინვე სახლში. იქ დოსტაქრებს კარტეჩი ამოულიათ მუხლის თავიდან და მოურჩენიათ. მაგრამ მუხლის თავზე ნატყვიარისაგან ჩაღრმავებული ადგილი ბიძაჩემს კარგად აჩნდა.

შემდეგ გოგორიშვილი დაუქერიათ რუსებს, ერთხანს სატუსალოში გაურჩეობიათ, მერე დახვრეტა მიუსაჯეს თურმე. ბიძაჩემმა მითხრა: „მე არაფერი ამბავი არ ვიციოდი და ერთ დღეს ოზურგეთში წავედი; ქუყზე რომ გავედი. დაეინახე რუსის მთელ როტას მიჰყავდათ დასახვრეტად გოგორიშვილი, აუარებელი ხალხი მისდევდა ჭარს, შეეუერთდი მათ. პატიმარი ყვიროდა და ავინებდა მეფის მთავრობას. რომ დავინახე ჩემი გადამრჩენი, დავიწყე ტირილი და მივდევდი შორიასლო. მან შემომხედა და მითხრა: „რა გატირებს, ბიჭო, არავის არ შერჩება ჩვენი სისხლი, დრო მოვა, გადაუხდიანო“. მე ვიავგლახით დაკბარუნდი და მთელ კვირას ჭკუაზე არ მოვსულვარ, ისე მაწუხებდა მისი სიკვდილი“-ო.

ეგნატე ნინოშვილმა მალლობის წერილი მომწერა: ვნახავ უსათუოდ ერთიშეულ თაყაიშვილსო, მაგრამ რაღაც მიზეზით არ უნახავს ბიძაჩემი.

ე. ნინოშვილის წერილი მომეყვას აქვე. წერილს თარიღი არა აქვს, მაგრამ იგი დაწერილია უსათუოდ 1892 წლის ზაფხულში, ვინაიდან ჩემთან მომართვა მასალების საჩვენებლად გურიის ჭანყის შესახებ ურჩევია თედორე კიკვაძეს

ზესტაფონში, სადაც იგი ეგნატე ნინოშვილთან ერთად მსახურობდა ნ. ლოლო-ბერიძის კანტორაში. ე. ნინოშვილს „ჯანყი გურიისში“ დაუწერია 1888—1889 წლებში. ეს მოთხრობა ავტორს დაუმთავრებლად მიაჩნდა და ამიტომაც არ გამოუცია თავის სიცოცხლეში. სამწუხაროდ ჩემი ნაჩვენები მასალების შესწავლა მას ვეღარ მოუწერია ვიდრე გარდაიცვლებოდა. მისმა უდროოდ გარდაცვალებამ მით უფრო დამწვა გული.

აი მისი წერილი:

„პატივცემულო ბ. ექვთიმე!“

თქვენი წერილი მივიღე. დიდად მადლობელი ვარ პასუხისათვის, მადლობელი ვარ აგრეთვე რომ დამისახელეთ 1841 წ. გურიის აჯანყების შესახებ მასალები. რადგანაც კი გავიგე იმ წიგნების, ანუ ჟურნალების, სათაურები და №№, ვფიქრობ აწი აღარ გამიძნელებდა იმათი მოპოვება.

როცა თბილისში გიახლები, თქვენც უნდა შეგაწყინოთ თავი, გთხოვოთ იმისი მოთხრობა, რაც ბიძა თქვენიდან გაგიგონიათ იმ აჯანყების შესახებ. ჩემთვისაც უამბნიათ ბევრჯელ მოხუცებს იმ აჯანყების ამბავი, მაგრამ ერთის ნაამბობი მეორეს არ ეთანხმებოდა. თქვენ, იქვი არ არის, უფრო ნამდვილი წყაროდან გექნებათ გაგებული იმის ვითარება. განსაკუთრებით საკვიროა გავიგო ნამდვილი მიზეზი (მოტივი) იმ აჯანყებისა.

თქვენი პატივისცემელი ეგნატე ინგოროყვა“.

V. მ ც ი რ ი მ ო გ ო ნ ე ბ ა ნ ი (სტუმენბოგის, ჰედაგოგოიური, მაცნიერული და საზოგადოებრივი მოღვაწეობის შესახებ; თანამედროვეთა და თანამშრომელთა შესახებ)⁴².

უნივერსიტეტი დავამთავრე 1887 წელს, ენკენისთვის დამდგეს. დავასრულე ისტორიულ-ფილოლოგიური ფაკულტეტი, კანდიდატის ხარისხით. ჩემმა ამბანაგებმა და აგრეთვე ყველა სხვა ფაკულტეტზე მოსწავლე ქართველმა სტუდენტებმა კი მხოლოდ „действительный студент“-ის ხარისხი მიიღეს. კანდიდატის ხარისხი რომ მოეცათ, ყველა საგანში ხუთიანი უნდა მიგელო სახელმწიფო გამოცდებზე. ეს ადვილი იყო, მაგალითად, აღმოსავლეთის ფაკულტეტზე (მარი რომ სწავლობდა), სადაც ცოტა ჰქონდათ საგნები და ჩვენს ფაკულტეტზე კი უბედურება იყო, ბევრი გეჭონდა საგნები ძალიან.

მე კავკასიის სამოსწავლო ოლქის სტიპენდიატი ვიყავი და სტიპენდიატებისათვის კი ასეთი წესი იყო: კურსს რომ დაამთავრებდნენ, ხუთ წელიწადს იქ უნდა ემსახურნათ, სადაც მთავრობა განაწესებდათ; ხოლო თუ არ ისურვებდნენ მთავრობის მიერ დანიშნულ ადგილას სამსახურს, მთლად უნდა გადაეხადათ ის თანხა, რომელიც მიღებული ჰქონდათ 4 წლის განმავლობაში. კავკასიის სტიპენდია მოსკოვსა და პეტერბურგს⁴³ თვეში 25 მანეთს შეადგენდა, სხვა ქალაქთა უნივერსიტეტებში კი—20 მანეთს. მე იმთავითვე უსათუოდ მინდოდა პეტერბურგის უნივერსიტეტში შესვლა, რადგან პეტერბურგი უფრო ევროპული ქალაქი იყო, ვიდრე, მაგ., მოსკოვი და იქ ჰავაც უფრო

⁴² ჩაწერილია კარანხით, 1949 წლის 23/XI, 25/XI, 27/XI, 30/XI, 2/XII. თან საკმაოდ ბევრი ზამაა დართული ავტორთან ერთად ჩვენი მუშაობის პროცესში (1948—1952 წწ.) მის მიერ ნაწყვეტ-ნაწყვეტ მოგონებული თუ ისე გამოთქმული და ჩემ მიერ ჩაწერილი შენიშვნებიდანაც, რომელთა უმეტესობა ქვემოთ, VIII თავშია მოქცეული.

⁴³ ახლა ქ. ლენინგრადი.

თბილი იყო. ამას გარდა, პეტერბურგის უნივერსიტეტს ჰქონდა, მხოლოდ, აღმოსავლეთის ენების ფაკულტეტი და მინდოდა იქაც მომესმინა ლექციები—საქართველოს ისტორიისა და კულტურის შესახებ. მაგრამ მე რომ შეედიოდა უნივერსიტეტში, იმ წელს პეტერბურგში არ ყოფილა თავისუფალი კავკასიის სტიპენდია და მოსკოვის უნივერსიტეტში კი განთავისუფლდა. ჩემი თხოვნით, ქუთაისის გიმნაზიის (რომელიც მე ვავათავე) დირექტორმა ალექსანდრე ილიას ძე სტოიანოვმა აღძრა შუამდგომლობა, რომ განთავისუფლებული სტიპენდია მოსკოვიდან პეტერბურგში გადაეტანათ და მთავრობამაც ნება დართო. ის სტიპენდია მე დამინიშნეს და თან გზის ფულიც მომცეს, 100 მანეთი.

ჩემთან ერთად დაამთავრა გიმნაზია, სხვათა შორის, ვანო გურიელმა, რომელსაც მზრუნველობდა ბიძამისი, გრიგოლ გურიელი. ვანოს მამა, დათა გურიელი, უსწავლელი და დიდი მთარზივე კაცი იყო, შვილს ყურადღებას არ აქცევდა. ის ვანო ერთადერთი გურიელი იყო, რომელმაც საშუალო სასწავლებელი დაასრულა; არც მის შემდეგ გაუთავებია რომელიმე გურიელს. სწავლაში მოიცილებულტება და სტოიანოვი ეუბნებოდა ხოლმე: „Я вас держу потому, что хочу, чтоб хоть один Гურიели окончил гимназию!“ უნიკო არ ყოფილა, მაგრამ თავადური პრეტენზიები ჰქონდა, თავმომწონებოდა და ზედმეტი წარმოდგენისა იყო თავის თავზე, არა ნაკლებ სხვა გურიელებისა.

ბიძამისი, გრიგოლ გურიელი, ცნობილი კარგი ქართველი და პატრიოტი, ოზურგეთში ცხოვრობდა. იყო ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების ერთი დამაარსებელთაგანი და საქართველოს ისტორიის დიდი მოყვარული. ამიტომ ურჩია თავის ძმისწულს ვანოს, ისტორიულ-ფილოლოგიურ ფაკულტეტზე შესულიყო, რომ მერე გურიის ისტორიის დაწერა შესძლებოდა. იმ დროს გრიგოლი უკვე სამსახურიდან გადამდგარი გენერალი იყო. უწინ, რუსეთ-ოსმალეთის 1877/78 წწ. ომამდე იგი ჩოლოქის კორდონს განაგებდა (ბევრად უფრო ადრე მამაჩემი იყო იმავე თანამდებობაზე) და დიდი სამსახურიც გაუწია რუსის მთავრობას. ჯერ ერთი, მან ოსმალეთში იმოგზაურა, გიორგი ყაზბეგის თანხლებით, რომელიც მაშინ გენერალურა შტაბის ოფიცერი იყო და რომელსაც დავალებული ჰქონდა შეეკრიბა სტატისტიკური და სხვაგვარი სამხედრო ცნობები ოსმალეთის საქართველოს შესახებ. გრიგოლ გურიელი აჰარის ფაშის, შერიფ-ბეგ ხიმშიაშვილის („შერიფგაქეძანდენე“) მოყვარე იყო—ხიმშიაშვილს ცოლად გრიგოლის ნათესავე, გურიელის ქალი ჰყავდა, და ამ მოყვრობას შერიფ-ბეგიცა და გურიელიც დიდად აფასებდნენ. გრიგოლი სტუმრად წავიდა შერიფთან, როგორც თავის სიძესთან და თან იახლა რამდენიმე გურულისაგან შემდგარი ამაღლა. ამათ შორის იყო გიორგი ყაზბეგიც, რომელიც, გურულ ტანსაცმელში გამოწყობილი, სხვა მხლებლებივით ემსახურებოდა გრიგოლს, — ხან რას მთარმევედა და ხან რას. მაშინ შეეკრიბა გ. ყაზბეგმა ოსმალეთის საქართველოს ტერიტორიაზე როგორც სამხედრო მასალა, ისე არქეოლოგიური და ეთნოგრაფიული ცნობები. ეს უკანასკნელნი მან გამოაქვეყნა წერილში „Три месяца в Турецкой Грузии“, რომელიც დაიბეჭდა რუსეთის გეოგრაფიული საზოგადოების კავკასიის განყოფილების ორგანოში (Зап. Кавк. отд. Русск. Геогр. Общ.). აღნიშნულ წერილს მნიშვნელობა დღესაც არ დაუკარგავს და იმ დროისათვის ხომ ნამდვილ განძს წარმოადგენდა ჩვენი ისტორიისათვის. საერთოდ გიორგი ყაზბეგი ნიჭიერი კაცი და კარგი პატრიოტი იყო. ილია ჭავჭავაძის მახლობელი ამხანაგე. მერე წერა-კითხვის საზოგადოებასაც კი თავმჯდომარეობდა.

გრიგოლ გურიელმა ოსმალეთში მოგზაურობის შემდეგ კიდევ შეაგულიანა შერიფ-ბეგი, რომ მას თავისი საფაშო, აქარა უომრად შემოეერთებინა რუსეთისათვის. შერიფ-ბეგიც ისე მოიქცა და აქარა თავისით, უომრად შემოუერთდა რუსეთს. გრიგოლი, რა თქმა უნდა, დიდ პატივს მოელოდა ყოველივე ამის გამო რუსის მთავრობისაგან, მაგრამ მთავრობამ მის შუამავლობადამსახურებას არავითარი ყურადღება არ მიაქცია და გრიგოლიც კვლავ პოლკოვნიკად დარჩა, გენერლობა მხოლოდ მაშინ მიიღო, წესისამებრ, როდესაც შეურაცხყოფილი, სამსახურიდან გადადგა.

საოსმალე საქართველოს სხვა ბეგებზე გადმოვიდნენ, გრიგოლისავე რჩევითა და გავლენით, უომრად, რუსების მხარეზე და ომის გათავების შემდეგ თურქეთში კი არ წაივინდნენ, არამედ შავშეთ-კლარჯეთსა და აქარაში დარჩნენ. რუსის მთავრობა არც იმ დარჩენილ ბეგებს მოჰკიდებია მანინდამანინც პატივით. მახსოვს, შავშეთის ბეგმა შემოუთვალა გრიგოლ გურიელს: „თუ ეგრეთი იყო რუსის მთავრობა, რომ შენც კი არა გცა პატივი, ჩვენ რაღად გვიჩიე აქ დარჩენა, უმწუო მდგომარეობაში რომ ჩავევადითო?“

იმ დროს, როდესაც მე და ვანო გურიელმა გიმნაზია დავამთავრეთ, გრიგოლმა ოზურგეთში თავისი სახლი სანახევროდ აჩუქა სასულიერო მთავრობას, სასულიერო სასწავლებლისათვის, და სანახევროდ კი ფასი გამოართვა, ე. ი. რაც დაუფასეს ის სახლი, მხოლოდ იმის ნახევარი გადაახდევინა. დიდი სახლი იყო, მაღლა გორაზე, ლიხაურის მხრით წამოდგმული, ახლაც კი უნდა იდგეს. იმაში აღებული ფული მან გადადო, რომ ძმისწული ვანო შეენახა პეტერბურგში. თითონ გრიგოლი დიდი მორალის კაცი იყო, ძალიან თავისებური. ბერივით ცხოვრობდა, ცოლ-შვილი არასოდეს არ ჰყოლია (ასე იცოდა თქმა: „ბიჭო, ქალს რომ აქებ, ქალი-მყრალი რა საქებიაო?“); უბრალო ბინაში იდგა; საქმელ-სასმელიც ფაქიზი იცოდა, მის საზრდოს უმთავრესად ლობიო და მხალი შეადგენდა, ღვინოსაც ცოტას სვამდა. უნდოდა, რომ პეტერბურგს ვანო მოხვედრილიყო კარგ ოჯახში, რომელიც კეთილზნეობრივ გავლენას მოახდენდა მასზე. ამ მიზნით მან, ვილაც ნაცნობ-მეგობრის საშუალებით, გამართა მიმოწერა პეტერბურგში ერთ გერმანელ პასტორთან, სთხოვა თავისთან დაეყენებინა ვანო და თვეში 100 მანეთი დაუნიშნა. ეს მაშინ კარგი ფული იყო: ქართველი სტუდენტობის უმეტესობა თვეში 20—25 მანეთით ირჩენდა თავს. გარდა იმ 100 მანეთისა, გრიგოლი ჯიბის ფულსაც უგზავნიდა ძმისწულს.

მე და ვანო რომ პეტერბურგის უნივერსიტეტის საისტორიო-საფილოლოგო ფაკულტეტზე შევედით, იქ დაგვხვდნენ პეტრე მირიანაშვილი და გოცირიძე (სახელი აღარ მაგონდება), რომელთაც ჩვენზე ერთი წლით ადრე ჰქონდათ დამთავრებული ქუთაისის გიმნაზია. პეტრე კახელი არ ყოფილა, ქუთათელი იყო, დედა სომხის ქალი ჰყავდა. სომხური ლაპარაკი და წერა-კითხვაც იცოდა, მაგრამ შორს ევირა სომხებისაგან თავი; ქართველი პატრიოტი იყო. პეტრესა და გოცირიძეს ვერ ჩაებარებინათ მეორე კურსზე გადასასვლელი ზოგიერთი გამოცდა და დარჩენილიყვნენ პირველ კურსზე. ჩვენ რომ ჩავედით, იმ წლის ბოლოს პეტრემ დასტოვა პეტერბურგის უნივერსიტეტი და პარიზში წავიდა. გოცირიძე კი დარჩა პეტერბურგს. ერთ-ერთ კურსზე ორ წელიწადს იჭდა ვანო გურიელიც და მე რომ დავასრულე უნივერსიტეტი, მასა და გოცირიძეს იმის შემდეგ წელიწადს დაესრულებინათ და ჩამოვიდნენ საქართველოში, ჯერ ორივენი ქუთაისში და მერე კი ვანო—თბილისში. პეტრე მირიანაშვილის პეტერბურგის უნივერსიტეტიდან წასვლის მიზეზი, როგორც მანვე მი-

თხრა, ის იყო, რომ ლოგია და ფსიქოლოგია ვერ დაეძლია, ხოლო სხვა, ფოლოლოგიურ საგნებზე კი ვადარეული იყო. პარიზშიც არ შესულა უნივერსიტეტში, თავისუფალ მსმენელად იყო, დავით კარიკაშვილთან ერთად (რომელიც სემინარიელი იყო, ნიჭიერი კაცი).

პასტორმა ვერავითარ გავლენა ვერ მოახდინა ვანო გურიელზე და მის ზნეობაზე; პირიქით, ვანომ მოახლე ქალი დაუორსულა და პასტორმაც მოსწერა ეს ამბავი გრიგოლ გურიელს. არდადეგებზე რომ ჩამოვედი გურიისში, გრიგოლმა მითხრა, მამამისის შვილი აბა რას იზამდა, კვიცი გეაზზე ხტისო! ცხადი იყო, რომ ვანოს აღარ დაედგომებოდა პასტორის სახლში და წამოვიდა კიდევაც; მერე ცალკე ცხოვრობდა; თან კიდევ ვიღაც სხვა გერმანელ ქალს გადაეყარა და ასე!... საბოლოოდ კი ვანო გურიელს უყუღმა დაუტრიალდა ბელი. კურსის დამთავრების შემდეგ საქართველოში ჩამოსული ერთხანს საღდაც, მგონი თბილისის გუბერნატორთან მსახურობდა, მაგრამ მერე მიატოვა ის სამსახური. მამას ვერ შეეწყო და არც შეიძლებოდა, რომ ისინი ერთიმეორეს შეწყობოდნენ. მათი კონფლიქტი ისე გაძლიერდა, რომ მამამ უჩივლა, მოკვლას მიპირებდაო. ვანოს მამულში ჩადგომა უნდოდა (მამული, რასაკვირველია. დიდი ჰქონდათ, მაგრამ არც იმდენად, როგორც ეგონა); მამამისი დათა კი ერთი თავისებური უხიაგი კაცი იყო; არავის ენდობოდა და არც შვილს ენდო. საქმე ქუთაისში გაიჩა, საგუბერნიო სასამართლოში. ვანოს დამცველად ჰყავდა ცნობილი ადვოკატი ხელთუფლიშვილი, შემდეგ სენატის თავმჯდომარე. ვანო გაამართლეს, მაგრამ გრიგოლმა, რა თქმა უნდა, ხელი აიღო თავის ძმისწულზე და თავისი ქონება ანდერძით დაუტოვა მეორე მემკვიდრეს, გენერალ ლევან გურიელის შვილს, ვასო გურიელს, რომელიც მშვიდი და კეთილი, მაგრამ არც თუ რითიმე გამოსარჩევი ახალგაზრდა იყო; მეფისნაცვალთან მსახურობდა, როგორც განსაკუთრებულ დავალებათა ამსრულებელი მოხელე („чиновник по особым поручениям при наместнике“). ცოლად ჰყავდა ერთ-ერთი, ოსმალების დადიანის ქალი, მდიდარი ანანოვის ნათესავი. დათა გურიელმა, რომელიც ისეთივე მემკვიდრე იყო გრიგოლისა, როგორც ვასო (ლევანი უკვე გარდაცვლილი იყო), დაიწყო ქაღილი, უსისხლოდ მე მაგას არ დავთმობო. გრიგოლი რომ გარდაიცვალა, ჩამოვიდა თბილისში და აიძულა ვასო, რომ გრიგოლის მიერ მისთვის დატოვებული მამულის ნახევარი გადაეცა დათასათვის ნოტარიული წესით.

ვანო გურიელის დედა პირველი ცოლი იყო დათასი, ოღონდ არ ვიცი. ვინსი ქალი იყო. მეორე ცოლი დათას დადიანის ქალი ჰყავდა. ისიც რომ მოუყვდა, მესამედ ვიღაც გლახის ქალი შეირთო და იმ ქალისაგანაც დარჩა შვილები. დათა რომ გარდაიცვალა, ვანო ჩავიდა გურიისში (მანამდე ხან თბილისში იყო. ხან ქუთაისში, აქეთ-იქით დადიოდა) და დაეპატრონა მამულს. იმ დროს გურიისში უკვე დიდი რევოლუციური მოძრაობა იყო დაწყებული. ვანომ ვერ აუღო ალღო ამ მოვლენას და ის მოკლეს. ასე უბედურად დამთავრდა მისი სიცოცხლე: 45—46 წლის კაცი იქნებოდა, მეტის არა. დათას მესამე ცოლთან ნაყოფი შვილები—ქალები ახლაც ცოცხალი ყოფილან, ვაეი კი აღარავინ დარჩენილა გურიელთა. ვასოს შვილი, 1917 წლის მოძრაობის დროს მამულები და ქონება რომ ჩამოართვეს, სპარსეთში წავიდა და დაიკარგა. რიგიანი ახალგაზრდა კი ჩანდა!

მე, ვანო გურიელი და ნიკო მარი ერთად ვსწავლობდით ქუთაისის გიმნაზიაში. ნიკო ძალიან ჰგავდა ვანოს, ისეთივე შავკერძიანი და შავთმიანი იყო.

ჩვენ ვეუბნებოდით ხოლმე ვანოს, რომ ნიკო მისი უკანონო ძმაა. ის იტყოდა ხოლმე, მე წინააღმდეგი არა ვარ მისი ძმობისა, მაგრამ ეგ არაა მართალი, გრიგოლ გურიელს ერთი მოურავი ჰყავდა, გაბილას ეძახდნენ და ნიკო მისი შვილიაო⁴⁴. ნიკოს „მამას“, იაკობ მარს სხვა შვილებიც ჰყავდა პირველი ცოლისაგან და იმათ საჩივარი შეიტანეს სასამართლოში, ნიკო არ არის მარის შვილი და ქონებიდან არაფერი ერგებოდა, მაგრამ ვერ დაუმტკიცეს, რადგან დოკუმენტებში იაკობის შვილად ეწერა. ამ გზით რომ ევრაფერს გახდნენ — ის ინგლისელები თუ შოტლანდელები, სახლის ზედა სართულიდან გადმოაგდეს პატარა ნიკო, მაგრამ ის ფეხის მოტეხით გადაარჩა. თითონ კი წერდა მერე, პანსიონში მოვიტეხე ფეხიო: ან არ იცოდა ნამდვილი, ან გაეძაღვნება არ უნდოდა. ფაქტი კია, რომ ნიკო არაა იაკობ მარის შვილი. ან დათა გურიელისაა და ან გრიგოლ გურიელის მოურავისა. იაკობმა იმ დროს შეირთო ის ქალი, ნიკოს დედა, როდესაც უკვე დაძაბუნებული მოხუცი იყო: ჭერ მოსამსახურედ აიყვანა, რომ მოევლო მისთვის, და მერე კი ცოლად გაიფორმა.

გაბრიელ ეპისკოპოსის ბიძაშვილმა, მიხეილ ქიქოძემ (ცნობილი ადვოკატის მოსე ქიქოძის ძმამ, განომძიებელმა) მიაშმო, ერთხელ გაბრიელ და მე ერთად ვესტუმრეთ იაკობ მარს ქუთაისის ფერმაზე, სადაც ის მსახურობდა, მაშინ გავვაცნო ის თავისი ცოლი და გვითხრა, „ეს ჩემი მონაზონააო“. იაკობი გრიგოლ გურიელთან ცხოვრობდა დიდხანს, ის არჩენდა. დათაც იქ იყო ხოლმე და გრიგოლის მოურავიც. და რომელი შეიქნა ნიკოს მამა, ძნელი სათქმელია. ნიკომ თითონაც იცოდა თავისი წარმოშობის ამბავი და ხშირადაც უთქვამს. ისე, ხასიათით ნამდვილი ასპროცენტინიანი გურული იყო, უცბად აენთებოდა ხოლმე. ეჰ, სულ ერთი არაა, ვისი შვილიც იყო? მამამისი აცხონა ღმერთმა, დიდად სასახლო მეცნიერი დაგვიტოვა და ესაა! ჩვენში მაინც ასეა დაკვირვება: ბუში ყოველთვის ნიჭიერია ხოლმე, სიყვარულის ნაყოფია და იმიტომ („ДИТЯ ЛЮБВИ“, რუსები რომ იტყვიან!).

ამასთან დაკავშირებით მახსენდება ერთი საინტერესო პროცესი, რომელიც გურიაში ჩატარდა. იყო ერთი ნაკაშიძე, გიორგი ნაკაშიძის უკანონო შვილი. ერთხანს ბერად აპირებდა შესვლას, ათონის მთაზე იყო ნამყოფი, ივერიის მონასტერში. მერე ისევე გურიაში ჩამოვიდა. უქკუო კაცი არ ყოფილა, მაგრამ ინტრიგებისა და კომბინაციებისადმი ჰქონდა მიდრეკილება. მაკვანეთში ერთი უშივილო ნაკაშიძე იყო, იმასა და მის ცოლს დაუახლოვდა და შეაყვარა თავი. კარგი ადამიანები იყვნენ და, რაკი მემკვიდრე არა ჰყავდათ, იშვილეს. გიორგი ნაკაშიძის მემკვიდრე იყო ყაისარ ნაკაშიძე, ოზურგეთის სამაზრო სასწავლებლის ინსპექტორი, და იმას დარჩა გიორგის მამული. ბუშმა ნაკაშიძემ კი მამობილის, მაკვანეთელი ნაკაშიძის სიკვდილის შემდეგ დედობილი შინიდან გაავლო და თითონ დაისაკუთრა მამული. ესეც არ იკმარა და ახლა დაიწყო ინტრიგა, რომ ნამდვილი მამის მემკვიდრეც გამხდარიყო. ზოგიერთმა ინტელიგენტმა, რომელთაც ბუშობა, რა თქმა უნდა, არაფრად მიაჩნდათ, მხარი დაუჭირა და ცნობილი ადვოკატი მოსე ქიქოძე დამცველადაც კი დაუდგა. საოლქო სასამართლომ გამოძიება ჩაატარა. შეყარეს ცრუ მოწმენი—მთელ გურიაში ცნობილი, სანახევროდ უსწავლელი, „ლიბერალურად“ განწყობილი პირები: დედაზუელი მელქისა მახარაძე (რაც გურიაში ავაზაკობა მოხდებოდა, ყველაფ-

⁴⁴ ამ ადგილას ე. თაყაიშვილი მიუთითებდა ი. მეგრელიძის სათანადო ჩანაწერებს და აღნიშნავდა, რომ საერთოდ მან იცის ეს ამბები.

რის მოთავე იყო, მაგრამ შესანიშნავი ენა ჰქონდა და ყოველთვის იძვრებდა თავს; ბუნებით შესანიშნავი ნიჭიერი კაცი იყო; ძმა გაციმბირებული ჰყავდა. მაგრამ ჩამოუვიდა; ბევრს რასმე სწამებდნენ ამ „ლიბერალს“; აზნაური ლუარსაბ ანუ ლუეარსი ბებურიშვილი (ძმა ჰყავდა ბებურა ბებურიშვილი, ისიც ავანტურისტი, ბიძაშვილი — გიორგი ბებურიშვილი სამეგრელოში იყო მაზრის უფროსად); მილიციის პროპორშიკი, მოლიბერალო სამუელ მაქსიმელიშვილი; გიორგი თაყაიშვილი — პრაქტიკული კაცი, ფულის გულისათვის რომ ყველაფერს ჩაიდენდა, „თახსნიერი“ (ე. ი. ნამდვილი, კანონიერი შვილი) და „უხსნიერი“ (ე. ი. უკანონო შვილი, ბუში) არ სწამდა და იტყოდა ხოლმე, „ქალი ბაღანას აჩენს, ვინ გააკეთა, ვინ იცისო?“. (ეს გიორგი თაყაიშვილი ჩემი ნათესავი არ ყოფილა, სახლისკაცი იყო, მთელმა გურიამ იცოდა მისი სიტყვები და გამონათქვამები; წინა მოგონებებში მაქვს მის შესახებ საუბარი, საოცარ ტიპს წარმოადგენდა). აი, ყველა ანათ მისცეს ჩვენება, რომ მომჩივანი გიორგი ნაკაშიძის ნამდვილი შვილი იყო და იმანაც დაიმტკიცა მამული.

ეს საქმე რომ მოთავდა, ბიძაჩემთან სტუმრები მოვიდნენ და გიორგი თაყაიშვილიც იქ იყო. ჰკითხეს, რატომ იცრუეთ და მართალი არ აჩვენეთ სასამართლოსათ? წამოხტა ეს გიორგი და დაიძახა: „ბუში რას ჰქვია? ბუში თუ გინდათ, ზაქარიე არისო! აბა დაუყენეთ გვერდში, რომელი ჯობდესო?!“ დაიხოცნენ სიცილით. ზაქარია ყაისარის შვილი იყო და მართლაც არ ვარგოდა... დები კი ლამაზი ჰყავდა, მგონი ეხლაც ცოცხლები არიან.

ქუთაისის გიმნაზიის უფროს კლასებში რომ ვსწავლობდი, ბევრი გაკვეთილები მქონდა (ვრეპეტიტორობდი), ისე რომ სხვებსაც კი ვარჩენდი. იმ გაკვეთილების გასამრჩელოდან 300-იოდე მანეთი დავიზოგე. მოვიდნო მამულის გამოყენება: ერთი ეაშაყმადე გვეყავდა, დროებით ვალდებული გლეხი, ის გავათავისუფლე და 300 მანეთიც მისგან ავიღე. გზის ფულიც, როგორც უკვე აღვნიშნე, 100 მანეთიც მომცეს. ასე რომ, უნივერსიტეტში მისაღები სტიპენდიის გარდა 700 მანეთიც წამყვა თან. გრიგოლ გურიელმა თავისი ძმისწული ვანო მე ჩამაბარა. თითონ, უკვე ვთქვი, ძალიან უბრალო ცხოვრების მოყვარული იყო და ჩვენც გვეთხრა: „იჭირავთ ერთი ოთახი; იყიდეთ ხორცი, მოხარშეთ და ჩამოჰკიდეთ კედელზე; მოგშივლებათ, მიაჭერით და სკამეთ, მეტი რა გინდათო?!“.

მე და ვანო ერთად წამოვედით ოზურგეთიდან. პეტერბურგში ორი გზით შეიძლებოდა წასვლა: ზღვით ბათუმიდან სევასტოპოლამდე და მერე რკინიგზით, ან არა და სამხედრო გზით ვლადიკავკაზამდე⁴⁵ და იქიდან—რკინიგზით. მე სამხედრო გზის ნახვა მინდოდა და ამიტომ ეს მეორე გზა ავირჩიეთ. მცხეთამდე რკინიგზით ჩამოვედით. მატარებელში ნატანების სადგურზე ჩაუჩქი. ლიანდაგი ახალი გაეთებული იყო და, მახსოვს, ძლივს ავედი ვაგონში, კიბე ძალიან მაღლა აღმოჩნდა და მტკივანი ფეხი მიშლიდა. გრიგოლ და ვანო გურიელები მაშინ ბორჯომში იყვნენ; შეიძლება ვიყავით და გრიგოლმა ძმისწული მიხაილოვოს სადგურში⁴⁶ ჩამოიყვანა, იქ ჩასვა მატარებელში, დაგვარიგა ჭკუა და გამოგვეშვიდობა. მცხეთიდან ვლადიკავკაზამდე „ტროიკით“ გავემგზავრეთ. პირველ დღეს ლარსში ავედით და ღამე იქ ვათეთეთ. დილაადრიან განვაგრძეთ გზა. აგვისტოს დამლევით იყო და ძალიან

⁴⁵ ახლა ქ. ორჯონიკიძე.

⁴⁶ ახლა ქ. ხაშური.

ციოდა. თან საბნები მიმქონდა, გავშალეთ და მოვიხურეთ, მერე კი დათბა და მოვიშორეთ. მეორე ღამე ვლადიკავკაზში გაეთიეთ, მესამე დღეს კი ჩავსხედით ვაგონში და გავწიეთ პეტერბურგისაკენ. წინასწარ გავუგზავნეთ დეპეშები ვასო გურიელს (რომელიც პეტერბურგში იყო და, მგონი, სამხედრო სასწავლებელში, კორპუსში სწავლობდა) და ვინმე ჭყონიას, ვასოს მამის ლევან გურიელის ყოფილ მოურავს. იგი ცხენოსანი პოლკის ოფიცერი იყო. ძალიან კარგი და პატიოსანი კაცი, პეტერბურგის ოფიცერთა სასწავლებელში მსახურობდა. რასაკვირველია, ორივენი დაგვხვდნენ სადგურზე. სადაც ღამის 10 საათზე ჩავედი. სადგურში ყოველთვის იყვნენ ხოლმე ბინის მეპატრონენი, გასაქირავებელ ოთახებს რომ შემოგათავაზებდნენ. ჩვენ წავგიყიანეს და მოგათავეს ერთ ისეთ ოთახში. ჭყონიამ თავისი ბინის მისამართი მოგვცა, ხვალ დილას ჩაიზე ჩემთან მოდიოთ. თან გვასწავლა, თუ როგორ მიგვეგონო; სმონის ინსტიტუტის მახლობლად ცხოვრობდა. მაშინ პეტერბურგში უკვე დადიოდა ტრამვაი, რომელიც ჩვენ მანამდე ჭერ არსად გვენახა. მეორე დილას, წასვლა რომ დავაპირეთ, ვანომ იუარა ტრამვაიში ჩაჯდომა (საერთოდ რაღაც ახირებული ყმაწვილი იყო, ყველაფრისა ეშინოდა!); ტრამვაისა რა ვიცით ჩვენ, ფაიტონში ჩავსხდეთო („ვანკებს“ ეძახდნენ მაშინ). მე ვუთხარი, ეგ უფრო ძვირად დაგვიჯდება მეთქი, მაგრამ მაინც თავისი ქნა და ჩავსხედით. ვუთხარი მისამართი მეტრეს, მანაც გვატარა, გვატარა. გავიდა მთელი საათი და შეენიშნეთ, რომ სადღაც ქალაქგარეთ გაგვიყვანა, ქუჩა აღარც კი იყო მოკირწყლული. ვკითხეთ, სად მივდივართ მეთქი? გვიტხრა, თქვენ „იამსკაია“ მიტხარით და აი, აქა ეგ ქუჩაო. დავუწყეთ დავა და, როგორც იქნა, კიდევ ერთი საათის შემდეგ, მიგვიყვანა ნამდვილ ადგილას. ჭყონიამ გვკითხა: სად იყავით ამდენ ხანსაო? ვუთხარით, როგორც იყო საქმე. გვცა პატივი. მერე ვანო მასთან დარჩა, ბინაზე უნდა მოწყობილიყო, მე კი წავედი უნივერსიტეტში და ვნახე, რომ მიღებული ვიყავი. ბინა უნივერსიტეტის ახლოს ვიქირავე. ვასილის კუნძულზედვე. შორს სიარული მიჭირდა, ფეხის ტკივილის გამო. მერე ისევ უნივერსიტეტში მივედი, დავსერირობდი კორიდორში და, ვნახოთ, ვანო შემოიყვანა ჭყონიამ. ვანოს ძალიან გაუკვირდა ჩემი, მარტო როგორ მოხვედიო?—თითონ რომ ეშინოდა ყველაფრისა! ჩავაწერიანე სიაში ვანოც. მერე ჭყონიამ წაიყვანა იგი იმ პასტორთან და დააბინავა...

ჩვენი ფაქულტეტის დეკანი იყო ლამანსკი — ცნობილი, ერთი უშესანიშნავესი სლავიანოფილი. ის გვიკითხავდა სლავური კილოკავების მიმოხილვას. ძალიან პატიოსანი კაცი იყო. ქართველებს კეთილი თვალთ გვიყურებდა: იცოდა, რომ თამარ მეფის ქმარი იური იყო. ყოველთვის გამოგვიკითხავდა ხოლმე, თუ რას ვაკეთებდით, რას ვაპირებდით და ა. შ. ვინ იყო პირველად რექტორი, არ მახსოვს, მგონი იურისტი იყო, ისიც კარგი კაცი, მაგრამ მერე გამოცვალეს.

დაიწყო იმ ლამანსკიმ ლექციების კითხვა, მაგრამ პირველი ორი თვე მარტო სლავიანოფილური საუბრები ჰქონდა — ყველგან ეძებდა სლავებს. აფრიკაშიც კი. გველაპარაკებოდა სლავიანოფილთა პოლიტიკურ მრწამსზე. მათ გამოჩენილ მოღვაწეებზე; ძალიან აძაგებდა ნეკრასოვს, სლავიანოფილობის წინააღმდეგი იყო; პუშკინს ძალიან აქებდა. გამოცდის დროს გვიკითხებოდა ხოლმე, რამდენი ბალი გინდათ დაგისვათ, რამდენია თქვენთვის საჭიროო?

ძველ ისტორიას გვიკითხავდა პროფესორი სოკოლოვი. გასაკვირველი მენსიერება ჰქონდა, მაგრამ მისი ისტორია შედგებოდა მხოლოდ კლასიკურ მწერალთა ტექსტების განმეორებისა, ბერძნულ-ლათინური ეპიგრაფიკისა და სათანადო ქრონოლოგიისაგან. მოდესტოვი წერდა მის შესახებ, „Он ничего не видит в древней истории, кроме хронологии и текстов“. თითონ არც მიაჩნდა ისტორია მენსიერების დარგად, იტყოდა ხოლმე: „Точные законы нельзя установить, многие явления случайны-о!“ მისი ისტორიის კურსი, უმარავი ტექსტების გამო, ძალიან ძნელი შესათვისებელი იყო. გამოცდისას, რაც ბილეთი შემხვდა, კარგად ვიცოდი და ვუპასუხე. მერე კიდევ ერთი, ძნელი საკითხი მომცა: „Можете ли перечесть македонских царей до Филиппа Македонского?“ უთხარი ზეპირად ის ბერძნული ტექსტი, რომელიც მან ლექსიანზე გვაცნობდა, ჰემანეტრები იყო. გაუკვირდა, ყველაფერი რომ ვუპასუხე, შემომხვდა და მეუბნება: „А вы не обидитесь, если откровенно скажу?“ რაშია საქმე მეთქი? „Я извиняюсь, но не ожидал от вас такого ответа“. რატომ მეთქი? „А потому, что вы с Кавказа, а кавказцы все отвечают мне слабо“. მე უთხარი: „Это удивительно, ведь кавказцы, как и русские, бывают разные!“ „Да, это правда, но вообще... Словом, с удовольствием ставлю вам 5!“.

ზოგად ენათმეცნიერებას მინავევი გვიკითხავდა. მაშინდელ ენათმეცნიერებაში ბატონობდა ე. წ. ინდო-ევროპული თეორია, რომლის მიხედვითაც ინდო-ევროპელთა პირვანდელი სამშობლო იმყოფებოდა აზიაში, სადაც პილდუქუშის მახლობლად; იქიდან იძვროდნენ, ერთიმეორის მიყოლებით, და მოდიოდნენ ევროპისაკენ ინდოევროპული ხალხები — ჯერ ისინი, რომელნიც ახლა ევროპის დასავლეთ განაპირას ცხოვრობენ, კელტები და ვალები, მერე — ფრანკები, მერე — გერმანელები, მერე — ლიტველები და, ბოლოს — სლავები, რომელთაც აღმოსავლეთი ევროპა უჭირავთ. რომ ეს ხალხები საერთო წარმოშობისა არიან, ამას ამტკიცებს სიტყვიერი მასალა, რომელიც საზიარო მათ ენებში. ამას რომ იტყოდა, მინავევი ჩამოგვითვლიდა ხოლმე იმ საზიარო სიტყვებს. ამ სიტყვების საფუძველზე ახასიათებდნენ კულტურის იმ დონეს, რომელზედაც მდგარან ის ხალხები, სანამ ცენტრალური აზიიდან გადმოსახლებდოდნენ.

როგორც უკვე ვთქვი, იმხანად ეს თეორია ძალიან მიღებული იყო. ინდო-ევროპელებს მიიჩნევდნენ ყველაზე უფრო ნიჭიერ და განვითარებულ ხალხად და ამბობდნენ, ამიტომაც, რომ მათი დღევანდელი წარმომადგენლები უდგანან სათავეში მსოფლიო ცივილიზაციასაო. სხვა მოდემისანი — თურანელები, სემიტები და ქამიტები — ნაკლებ მნიშვნელოვან და ნაკლებ ნიჭიერ ხალხებად იყვნენ მიჩნეული. ყოველივე ამის გამო ჩვენ ძალიან საწყენად მიგვაჩნდა, რომ ქართული ენა არ იყო გამოკვლეული და არ იყო დადგენილი, ინდო-ევროპულ ჯგუფს ეკუთვნის იგი თუ რომელიმე სხვას? ის კი უკვე ვიცოდით, რომ ზოგიერთი ევროპელი ლინგვისტისა და აგრეთვე მათი შეხედულების გამზიარებლის, პეტერბურგის უნივერსიტეტის აღმოსავლეთის ფაკულტეტის პროფესორის ალექსანდრე ცაგარელის აზრით, ქართული თავისებური ენაა და არც ერთ ცნობილ ჯგუფს არ ემსგავსება (კაცმა რომ თქვას. არსებითად იგივე აზრი წამოაყენა შემდეგ მარმა, იაფეტურ ჯგუფად რომ გამოპყო ქართული და მთის კავკასიური ენები, ისე რომ მარის იმ თეორიაში ახალი არაფერი ყოფილა. მანამდე, სულ ახალგაზრდობაში, მარი ამტკიცებდა, ქარ-

თული სემიტურ ენათა ჭგუფს ეკუთვნისო, მაგრამ მერე უარყო და იაფეტურად გამოაცხადა). ეს აზრი ჩვენ საწყენად მიგვაჩნდა, გული გვწყნებოდა, რომ „უნიჭიერეს და უმნიშვნელოვანეს ხალხთა“, ინდო-ევროპელთა ენების ჭგუფს არ ეკუთვნოდა ჩვენი ენა. თუმცა ზოგიერთი მეცნიერი—და მათ შორის მარი ბროსეც კი—გამოთქვამდა შეხედულებას, რომ ქართული ინდო-ევროპული ენაა. ყველა იმ ინდო-ევროპულ სიტყვას, რომლებსაც ლექციებში გადმოგვცემდა ჩვენი პროფესორი მინაევი, პეტრე მირიანაშვილი გულმოდგინედ უფარდებდა ქართულ სიტყვებს და ცდილობდა დაემტკიცებინა მათი შესაბამისობა.

შესანიშნავი პროფესორი იყო ბიზანტინოლოგი ვასილევსკი, დიდი მცოდნე და კარგი, სიმპათიური კაცი. იგი ცხოველი ყურადღებით ეკიდებოდა ქართულ ძეგლებს. მასთან მუშაობდა ზემოთ ხსენებული გოცირიძე, რომელსაც ავალებდა ხოლმე რუსულად ეთარგმნა ზოგიერთი ქართველი წმინდანის ბიოგრაფია, ჰაგიოგრაფიული თხზულებანი. მაგრამ, რასაკვირველია, ამის ჭეროვნად შესრულება მაშინ არც გოცირიძეს შეეძლო და არც ვისმე სხვა ჩვენგანს.

აღარ მახსოვს ლათინური და ბერძნული ენის პროფესორთა გვარები. ორივე კი საკმაოდ მცოდნე იყო.

ლოგიკას, ფსიქოლოგიასა და ფილოსოფიას გვასწავლიდა, მგონია, ვლადისლავლევი... კარგად კითხულობდა ლექციებს; ლოგიკისა და ფსიქოლოგიის კურსები დაბეჭდილი ჰქონდა, ფილოსოფია—არ ჰქონია. მკაცრი მომთხოვნელი იყო, ცდილობდა კარგად გვესწავლა მისი საგნები. გამოცდაზე რომ მივდიოდით, უთუოდ უნდა წარგვედგინა მისი ლექციების კონსპექტი. მე თვალში მოვუვედი ძალიან და IV კურსზე რომ გადავედი, მკითხა: „Вы вероятно, мой предмет изберете своей специальностью?“-ო. მე ვუპასუხე, უნივერსიტეტში დარჩენას არ ვაპირებ მეტეი. ის პროფესორი შემდეგ უნივერსიტეტის რექტორად დანიშნა მთავრობამ — ახალი წესის თანახმად, რექტორს უკვე პროფესორები კი აღარ ირჩევდნენ, არამედ მთავრობა ნიშნავდა. ლიბერალ პროფესორებს არ მოსწონდათ იგი, რეტროგრადობას სწამებდნენ.

რუსეთის ისტორიას პროფესორი ზამისლოვსკი გვიკითხავდა, არც დიდი ნიჭის მქონე და არც მთლად უნიჭო. კაცად კი კარგი კაცი იყო.

მსოფლიო ისტორიას ერთი სიმპათიური ახალგაზრდა კაცი გვიკითხავდა, გვარი აღარ მახსოვს. არასერიოზული, კომპილაციური კურსი ჰქონდა.

ჩვენ, ქართველ სტუდენტობას, ძალიან გვინდოდა, მოგვესმინა აღმოსავლეთის ფაქულტეტზე ლექციები საქართველოს ისტორიისა და ქართული ლიტერატურის შესახებ და ვთხოვეთ პროფესორ ცაგარელს წაეკითხა ჩვენთვის. იმანაც ერთი დღე დაგვინიშნა კვირაში. სულ 12 კაცი ეიქნებოდი: ოთხი ჩვენი ფაქულტეტის სტუდენტი—მე, ვანო გურიელი, პეტრე მირიანაშვილი და გოცირიძე, რომელიც მერე ქუთაისში მსახურობდა, მგონი გადასახადთა ინსპექტორად (იმ ფაქულტეტზე ქართველები ჩვენ ვიყავით პირველნი; მარი ერთი წლის შემდეგ შემოვიდა და ისიც აღმოსავლეთის ფაქულტეტზე; მართალია, ქუთაისის გიმნაზიაში ჩვენთან იყო კლასში, მაგრამ ჩვენთან ერთად დამთავრება თითონ არ მოინდომა, ერთ წელიწადს კიდევ დარჩა ბოლო კლასში. ჭერ ყველაფერი კარგად არ შემისწავლიათ!); ორნი ძმანი ხელთუფლიშვილები, მგონი ორივე იურიდიული ფაქულტეტის სტუდენტი; იმავე ფაქულტეტის სტუდენტები—მიხაკო ღვდლოვი [მღვდლიაშვილი] (შემდეგ ჩვენი პალატის

თავმჯდომარე იყო), კევერაძე (ავადმყოფი კაცი იყო, სწავლა უძნელდებოდა და მალე წამოვიდა), ნიჟარაძე (ვერც იმან გამოიჩინა დიდი უნარი და მერე ნაფიცი ვეკილად იყო ქუთაისში), ორნი ძმანი ლორთქიფანიძეები (იასონი, ჩემი გიმნაზიის ამხანაგი, და მისი უფროსი ძმა — ალექსანდრე); მათემატიკური ფაკულტეტის სტუდენტი იოსებ დადიანი (აგრეთვე ჩემი გიმნაზიის ამხანაგი). ჩემ დროს ქართული სტუდენტები იყვნენ კიდევ ორნი ძმანი ჭორჩაძეები (ერთი მათგანი ქიმიას სწავლობდა, მეორე — არ მახსოვს, რას) და ვახვანიშვილი (ბუნებისმეტყველების ფაკულტეტზე), მაგრამ ისინი არ ეწერებოდნენ ცაგარელის ლექციებს.

ცაგარელმა დაწყებით კი დაიწყო ჩვენთან მეცადინეობა, მაგრამ, უნდა ითქვას, ვერაფერი გამოუვიდა. ერთი-ორი ლექცია რომ წაგვიკითხა, მერე თითქმის იმასვე იმეორებდა: ეტყობა, სულ მოუშზადებელი მოდიოდა ხოლმე. ეს იმიტომ ხდებოდა, რომ საერთოდ არც ისა და არც სომხურის პროფესორი ქეროპე პატკანოვი ნამდვილ ლექციებს კი არ კითხულობდნენ, არამედ შემოუტანდნენ სტუდენტებს ბიბლიას, ვეფხისტყაოსანს, მოსე ხორენელს, აკითხებდნენ და ამეცადინებდნენ. ნიკო მარს ეს არ აკმაყოფილებდა და ის, გულმოსული, დემონსტრაციულად მიდიოდა ხოლმე ლექციებიდან. ერთხელ პატკანოვმა ბიბლია რომ შემოუტანათ, უთხრა, ბიბლია უთქვენოდაც ვიცი, რად მინდა, თქვენ სომხეთის ისტორია წაგვიკითხეთო! პატკანოვმა უპასუხა: „Ка кую я вам армянскую историю буду читать? Это вам не римская история!“-ო.

საერთოდ აღმოსავლეთის ფაკულტეტზე სტუდენტი თითქმის ვერც ერთი პროფესორისაგან — და, კერძოდ, ქართული და სომხური ენისა და ისტორიის პროფესორებისაგან — ბევრს ვერ შეიძენდა, ყველანი ისეთი ლექტორები იყვნენ, ვარდა არაბისტი როზენისა. ის კი დიდად ნიჭიერი კაცი იყო და საინტერესო ლექციებს კითხულობდა. თავის დროზე თურმე არც დ. ჩუბინაშვილის ლექციებს ემადლიერებოდნენ მსმენელები... ჩუბინაშვილს კათედრა, როგორც ენობილია, ცაგარელმა ჩამოართვა.

ჩვენ კიდევ ერთი კარგი პროფესორი გვყავდა, ვესელოვსკი; ფოლკლორს გვიკითხავდა. ძალიან კარგი ურთიერთობა ჰქონდა ცაგარელთან, მას შემდეგ, რაც ამ უკანასკნელმა „სიბრძნე სიცრუისა“ თარგმნა რუსულად.

იურიდიულ ფაკულტეტზე იყო ორი შესანიშნავი პროფესორი: კორკუნოვი და სერგეევინი, რომელიც რუსული სამართლის კურსს კითხულობდა. მათ ლექციებზედაც დავდიოდი ხოლმე. ის კი არა და, სახელგანთქმულ მენდელეევისაც ეუსმენდი, როდესაც თავისი პერიოდული სისტემის ცხრილებს უხსნიდა მსმენელებს.

დაუბრუნდეთ ისევ პროფესორ ალექსანდრე ცაგარელს. უნდა ითქვას, რომ ის ძალიან ნიჭიერი მკვლევარი იყო, უმთავრესად ლინგვისტიკაში, ფილოლოგიაში. მისი „Мингрельские этюды“ ძალიან კარგი ნაშრომია. შემდგომ იოსებ ყიფშიძე რომ იკვლევდა მეგრულს, თითქმის გაიმეორა მისი დებულებანი. ცაგარელი მეცნიერულ ნიადაგზე იდგა თავის კვლევით მუშაობაში, მაგრამ მისი დასკვნები რამდენადმე არ შეესაბამებოდა ქართული ეროვნული მოძრაობის ინტერესებს: ქართველობა ჩვეულებრივ ისე უყურებდა მეგრულს, როგორც „გაფუქებულ ქართულსა“ და კილოკავს, ცაგარელი კი ამტკიცებდა, რომ მეგრული არის ენა, ქართულთან ძალიან ახლოს მდგარი, მაგრამ დამოუკიდებელი.

ახლა ვილას მოუვა აზრად ამ დებულების წინააღმდეგობა, მარის, ყიფშიძისა და სხვა ქართველ ენათმეცნიერთა ნაშრომების შემდეგ? მაშინ კი ცაგარელის დებულება ხელზე დაიხვია რუსეთის რეაქციულმა მთავრობამ და საყრდენად აქცია თავისი პოლიტიკისა, რომელიც მიზნად ისახავდა მეგრელების ქართველთაგან საესებით გათიშვას — სპეციალური მეგრული სკოლების დაარსებისა და შიგ მეგრულად სწავლების, სამღვთო წერილის მეგრულად თარგმნისა და ეკლესიაში მეგრული წირვა-ლოცვის შემოღების გზით. ამიტომ იყო, რომ ქართველობამ პროფ. ცაგარელი ქართული ინტერესების მოღალატედ გამოაცხადა და ჩვენ პრესაში მის წინააღმდეგ დიდი კამპანია იყო გამართული. განსაკუთრებით ებრძოდნენ ზაქარია ჭიჭინაძე და სხვები. ზემოთ უკვე გავიხსენე ჩემი საუბარი ამ საკითხზე ილია ჭავჭავაძესთანა და ნიკო ლოლობერიძესთან.

ცაგარელი აღმოსავლეთის ფაქულტეტის ყველა პროფესორთან დამდურებული იყო, არავის ელაპარაკებოდა. ვესელოვსკისთან და ჩვენი ფაქულტეტის სხვა პროფესორებთან კი კარგი ურთიერთობა ჰქონდა.

საბოლოოდ ჩვენების ასეთმა ამხედრებამ ხელი ააღებინა ცაგარელს ლინგვისტურ მუშაობაზე. სადოქტორო დისერტაციას რომ იცავდა მეგრულ ენაზე მასთან ნაჩხუბარი პროფესორები გამოსულან და სასტიკად გაუკრიტიკებიათ — უმთავრესად მინაევსა და პატკანოვს. ქართველები ვინც ესწრებოდა, ყველანი უყვიროდნენ თურმე, უარი თქვი ხარისხზეო. მაგრამ მაინც გონება დაუტანებია, არ უთქვამს უარი და ხარისხი მიუნიჭებიათ. (ეს ამბავი გავიხსენო მამქვს ნიკო ნიკოლაძის დისა და ალექსი ჭიჭინაძის მეუღლის, ფროსიკოსაგან, რომელიც მაშინ პეტერბურგში ქალთა უმაღლეს კურსებზე სწავლობდა და ესწრებოდა დისერტაციის დაცვას). ხარისხი კი მიიღო, მაგრამ მას შემდეგ ლინგვისტიკა-ფილოლოგია მიატოვა და, როგორც უკვე ვთქვი, აქტივის გამოცემას მიჰყო ხელი. ეს კი დასანანი იყო, რადგან — ნ. მარიც აღნიშნავდა — მას შეეძლო ძალიან კარგი ფილოლოგიური კვლევა.

რა თქმა უნდა, არც ცაგარელი ყოფილა უნაკლო კაცი და მკვლევარი. ჯერ ერთი, მხიდელობა ჰქონდა სუსტი თუ დაკვირვება აკლდა მზერაში, ძველი ტექსტების ამოკითხვა უჭირდა. მან, როგორც ცნობილია, სინას მთისა და იერუსალიმის მონასტრები ყველაზე ადრე მოინახულა და, კაცმა რომ თქვას, სწორედ მისი წყალობით იყო, რომ აღმოგვიჩნდა ის ძვირფასი ძეგლები — ძველი ქართული ხელნაწერები, რომლებიც შემდეგ მარმა და ჭავჭავიძე ვილამაც შეისწავლეს ადგილობრივ. ცაგარელს ბევრი შეცდომა აქვს მათ წაკითხვაში და ბევრი რამ სულაც ვერ შეუშინებია. მაგრამ ისიც უნდა ითქვას, რომ ძალიან მძიმე პირობებში მოხლომია იქ მუშაობა: სულ ერთთავად გაყინული ყოფილა და ისე იწერდა თურმე. კითხვასაც თანდათან სწავლობდა იზხანად და იმიტომაც ეშლებოდა ალბათ. იმ ხელნაწერთა პირველი მიმგნები და გამომცემელი კი ცაგარელია, ხოლო მის მიერ შედგენილი კატალოგი, მარის აზრით, ყველა სხვა იქაურ ხელნაწერთა კატალოგებს სჯობია — ბერძნულსაც; სირიულსაც და ა. შ.

რასაკვირველია, ცაგარელმა ჯეროვნად ვერ დააფასა ნიკო მარის ნიჭიერება. მაგრამ ეს გადაჭარბებული პატრიოტიზმითაც მოსდიოდა: ეჭვი აიღო, რომ მარს აქლია ქართული სულისკვეთება და სხვა მხრივ მიილტობს. ნამდვილად კი მარს უნდოდა აუცილებლად ქართულ ენაში დაარჩენილიყო საპროფესოროდ მოსამზადებლად და არა სომხურში, მაგრამ ცაგარელმა არაფრით არა ქნა. პატკანოვმა კი აუღო ალღო მარის უნარს, დაიტოვა თავისთან და მარიც

ძიულებული იყო აპას დასჯერებოდა. მე მქონდა მარის ერთი წერილი (თუ არ დადებოდა). რომელშიც მწერდა, „შენ ხომ იცი, რომ მე ქართულს შესასწავლად ვარ დაბადებული, ესენი კი სომხურზე დატოვებან მიპირებენ და აბა რად მინდაო?!“ პასუხად მივწერე, „სომხური კი არა, ჩინურიც რომ მოგეცენ, მაინც მანდ უნდა დარჩე და მოემზადო საპროფესოროდ მეთქი“.

უნივერსიტეტი მარზე ერთი წლით ადრე დაეამთავრე. როცა საქართველოში მოვდიოდი, მოვილაპარაკეთ: მარმა მითხრა, თბილისში რომ ჩახვალ, მიღექ-მოღექი, ყოველი გარემოება კარგად შეიტყე და მაინებე; მეც წამოვალ და იქ ვემსახუროთ საქართველოს, ან გაზეთი დაეაარსოთ, ან სხვა რამე. უთუოდ მომწერე, როგორ იქნეს საქმეო. მარი რომ აქეთეენ მოიწევდა და სამეცნიერო მუშაობას გულს ველარ უდებდა, ეს, გარდა თვით მისი ძლიერ უცნაური მერყევი ხასიათისა, ცაგარელის ბრალიც იყო. მარს რომ ცნობილი ნაშრომი აქვს „Древнегрузинские одописцы“, იმის თემა სწორედ ცაგარელმა მისცა. მარმა დაწერა, მაგრამ ცაგარელმა არ მიიჩნია ნაშრომი ოქროს მედლის ღირსად და ძლიერდობით დაითანხმეს ვერცხლის მედლის მიცემაზე. მერე კიდევაც გამოსცა მარმა ის ნაშრომი (თუმცა კი გადაუშავებული) და როგორც ცნობილია, შვენიერი გამოვიდა.

ცაგარელს კიდევ ერთი ნაკლი ჰქონდა: განათლებით სემინარისტს, ანუ, როგორც იტყოდნენ, „ბურსაკს“, მოსდგამდა ძლიერი მიდრეკილება, ლტოლვა არისტოკრატიისადმი, ესახელებოდა მათ წრეში ტრიალი, ბატონკაცობდა. დაშინაურებული იყო პეტერბურგში მცხოვრებ თავად მინგრელსკისთან, ერთიც აბაშიძე-გორღენკო იყო (ყოფილი კონველი, მდიდარი ქალის ქმარი), იმასთან და სხვებთან. მინგრელსკი ცაგარელს შვიდადაშიგ დასცინოდა ხოლმე: „მეგრული ენა რა არის და მისი პროფესორი რა უნდა იყოსო?!“

ისე კი უანგარო კაცი იყო. პატკანოვი რომ მოკვდა, ცაგარელი სულ 100 მანეთს იღებდა თვეში ჯამაგირს, მაგრამ მაინც არ მიატოვა თავისი დარგი, თუმცა სხვა რამისათვის რომ მოეკიდნა ხელი, გაცილებით მეტს მიიღებდა. თან ისიც უნდა ითქვას, რომ ძალიან უმართავდა ხელს ქართველი მეწარმე დავით სარაჯიშვილი, კონიაკის ქარხანა რომ ჰქონდა თბილისში. ბავშვობიდანვე დიდი შეგობრები იყვნენ და, სხვათა შორის, ორივე ლამაზი ვაჟკაცი იყო.

უნივერსიტეტი რომ გავათავე, ერთხანს არ მინდოდა აქეთ წამოსვლა. მაგრამ ყოველი შემთხვევისათვის გამოვეუბზავენ დეპეშა თბილისის სათავად-აზნაურო გიმნაზიის დირექტორს ალექსი ჰიჭინაძეს, თუ არის თქვენთან გაცვეთილები მეთქი? იგი წინა წელიწადს გადმოეყვანათ თბილისში ქუთაისიდან. სანამ თხრობას განვაგრძობდე, ორი სიტყვით მინდა დაეახსიათო. სიმართლე უნდა ითქვას, ალექსი ჰიჭინაძე ძალიან კარგი პედაგოგი და დიდად უანგარო ქართველი პატრიოტი იყო. განათლებით იურისტმა, მიატოვა თავისი ხელობა და პედაგოგიურ მოღვაწეობას შეუდგა. მოსკოვის უნივერსიტეტში მასთან ერთად სწავლობდნენ და მას ამხანაგობდნენ იოსებ და იაგორ თაყაიშვილები (პირველი აგრეთვე იურისტი იყო, მეორე—მედიკურ ფაკულტეტზე სწავლობდა; მათ შესახებ ადრე, პარიზში დაწერილ მოგონებებშია საუბარი⁴⁷ და ახლა აღარა ღირს). ალექსიმ თავდაპირველად თბილისში კერძო სასწავლებელი გახსნა, მაგრამ მერე ქუთაისში სათავადაზნაურო სკოლა დააარსეს და იმის გამგედ დანიშნეს. მას

47 იხ. მოგონებანი ამავე ტომში — წინ, თავი III.

აქეთ იგი ერთი პირველ მონაწილეთაგანი იყო ყოველი ქართული საზოგადო-საქმისა. მის დროს და მისი თაოსნობით დაიწყო ქართული წარმოდგენების დადგმა ქუთაისში; მან თარგმნა გოგოლის „რევიზორი“ და თითონ ყველა წარ-მოდგენაზე მოკარნახედ იყო ხოლმე. როლებს ჯერ ქუთათური მასწავლებლები თამაშობდნენ, მაგრამ მერე კი ნელ-ნელა დაიწყეს თბილისიდან ჩამოსვლა მსახი-ობებმა — ვასო აბაშიძემ, კოტე მესხმა, სხვებმა და ასე აიღვა ფეხი ქუთაისში ქართულმა თეატრმა. იმავე ხანებში ქუთაისში დაარსდა გაზეთი „შრომა“ და ალექსი ჭიჭინაძე მის გამოცემაშიც მონაწილეობდა, კირილე ლორთქიფანიძეს-თან ერთად.

ერთხელ იოსებ თაყაიშვილმა ალექსი ჭიჭინაძე დაპატიჟა სააღდგომოდ და ქუთაისიდან წაიყვანა თავის სახლში, ლიხაურში. ერთი ვასილ პეტრიაშვილი იყო მასწავლებელი, ისიც წაიყოლა და მეც (მაშინ ახალი შესული ვიყავი ქუ-თაისის პროგიმნაზიაში). გზაში ალექსი სულ სწავლის ამბებს მეკითხებოდა და ისიც მკითხა, ქართულ წიგნებს თუ კითხულობო. ერთი წიგნაკიც მანუჟა, მა-შინ ახალი გამოსული. ეს იყო გიორგი წერეთლის პოემა „არანჯა“, რომელშიც პერსეგოვიწილი ქალის პატრიოტული თავგადასავალი იყო აღწერილი. ეს ჩემ-თვის ნაჩუქარი პირველი წიგნი იყო და ძალიან მიამა. ქუთაისიდან სადგურ რი-ონში ჩამოვედით, მატარებლით ჩავედით სამტრედიაში და ღამე იქ გავათეთთ. დილას კი „ტროიკით“ ავედით ოზურგეთში, ხოლო იქიდან — ლიხაურში (სულ 4 კილომეტრია ოზურგეთიდან). იოსებ თაყაიშვილმა გაატარებინა დრო თავის სტუმრებს და მერე წამოვიდნენ. მას შემდეგ ალექსი ჭიჭინაძეს ხშირად ვხვდებოდი და ვცნობდით ერთიმეორეს.

ქუთათელები — მასწავლებლებიცა და საზოგადოებაც — დიდი უკმაყო-ფილებით შეხედნენ ალექსი ჭიჭინაძის თბილისში გადმოსვლას: ყველას უყვარ-და. მისი გადმოსვლა მიაწერეს მეუღლის, — ფროსიკო ნიკოლაძის — გავლენას, იმას მოუწინაო თბილისში ცხოვრება. ფროსიკოს კარგად ვიცნობდი პეტერბურ-გიდან, სადაც ჩემი სტუდენტობის დროს ჩამოაკითხა ერთხელ საქმრომ — ალექ-სიმ.

ახლა დაეუბრუნდეთ შეწყვეტილ თბრობას. პეტერბურგიდან გამოგზავ-ნილ დეპეშაზე ალექსიმ დეპეშითვე მიპასუხა, ლათინური ენის თორმეტი გავ-ვეთილი გვაქვს, თვეში 60 მანეთია ჯამაგირო. მე აღარ მიმიქცევია ყურადღება, რადგან, როგორც ვთქვი, გუნებაში არც ვაპირებდი აქეთ წამოსვლას. მაგრამ მერე მივიღე მეორე დეპეშაც, გელოდებითო. მაშინ კი ავდექი და წამოვედი თბილისში. ისიც უნდა აღვნიშნო, რომ არც თუ უნივერსიტეტში დარჩენა მი-ფიქრია ოდესმე. ზემოთაც ვამბობდი, იქაური ამხანაგები მუდამ ვაპირებდით. რომ საბოლოოდ საქართველოში უნდა წამოვსულიყავით და გვემუშავინა. ნიკო მარი პირდაპირ გაიძახოდა: „Чего мы Европу будем обучать? Нам нужно своих обучать, так как у них нет элементарных знаний!“.

ერთი კი ვქენი: პეტერბურგშივე დავიწყე კავკასიის შესახებ წიგნების შეგ-როვება, ქართველმა თავისი სამშობლოს ისტორია უნდა იცოდეს მეთქი. მაგრამ სულ არ გამიზრახავს არც არქეოლოგიაში მუშაობა, არც ისტორიაში და არც ფილოლოგიაში; მასწავლებლობა მქონდა გადაწყვეტილი. ჩვენს ამხანაგურ წრეს ჯერ კიდევ ქუთაისის გიმნაზიაში სწავლისას ჰქონდა ხოლმე მსჯელობა, თუ ვინ რა ფაქულტეტზე წავსულიყავით, რა უფრო იყო საჭირო საქართველოსათ-ვის? მარს მივაკუთვნეთ, რომ უსათუოდ ეკვლია ქართული ენა და საზოგადოდ

ქართული კულტურის ისტორია, ერთი სიტყვით, ქართველოლოგად მომზადებულიყო. ნიკო გოგიტიძემ მათემატიკის მასწავლებლობა აირჩია (მარის დიღომეგობარი და ნიქიერი ახალგაზრდა იყო, შემდეგ ძალიან ცნობილი კაცი შეიქნა). ჩემზე ისეთი წარმოდგენა ჰქონდათ ამხანაგებს, რომ, რაკი ენა მიჭრიდა, კარგი იურისტი, ვეჭილი გამოვიდოდი და მიჩვენებდნენ ამ დარგზე წავსულიყავი: მე კი არ ვეჭნი. ამ მხრივ ჩემზე იმან იქონია გავლენა, რომ ვესწრებოდი ხოლმე ქუთაისის ინტელიგენციის კრებას, სადაც ეუსმენდი, სხვათა შორის, კირილი ლორთქიფანიძესაც, რომელიც იმეამდ დიდად ცნობილი და პტივცემული კაცი იყო; ძველი ბერძნების გმირის, არისტიდეს სახელს უწოდებდნენ, მას ადარებდნენ. იმან სთქვა ერთხელ, „ექიმისა და ვეჭილის არაფერი მჭამს, ერთს უნდა, რომ ყველა ავად იყოს, მეორეს კი უნდა, ყველა ავაზაკი იყოსო!“ როგორც უკვე ვთქვი, მე პედაგოგობა ვირჩიე, რადგან გიმნაზიაში თითონაც კარგად ვსწავლობდი და ბევრ სხვასაც ვასწავლიდი, გასამრჩელოს ვიღებდი. ნიკო ლორთქიფანიძემ (იასონის ნათესავი არ ყოფილა, სულ სხვა შტოს ეკუთვნოდა, ლოღობერიძის ქალი შეირთო, გიმნაზიის დირექტორად იყო მერე) მათემატიკა აირჩია. იოსებ დადიანმა თქვა, მე ინჟინრად უნდა წავიდეო და ეს არ მოგვეწონა: საინჟინრო ფაკულტეტს გამოსარჩენ ფაკულტეტად მივიჩნევდით („хлебный факультет“) და ეჭვი შეგვეპარა, რომ იოსებს ფული იზიდავდა ჩვენი სისულელე! — თითქოს და ფული საჭირო არ იყო?! ამაზე მან გვითხრა. „მე თუ ფულს ვიშოვნი, თქვენეუ არ მოგცემთო? განა საზოგადო საქმეს ფული არ დასჭირდებაო?“.

ჩამოვედი თბილისში. დავიწყე მასწავლებლობა⁴⁸. ისტორია-არქეოლოგიაზე ჯერ ისევ სულ არ ვფიქრობდი. ჩემი ჩამოსვლის შემდეგ რომ პირველი სხდომა იყო წერა-კითხვის საზოგადოებისა, იმას არ დავსწრებივარ. საერთოდ. რომ იტყვიან, ნამდვილი „უკაცობა“ გვიქირდა საზოგადო საქმეებში, მომუშავე ხალხი იყო საჭირო. წერა-კითხვის საზოგადოების [გამგეობის?] წევრად დაუსწრებლად ამირჩიეს [სწორად იმ სხდომაზე]. ალექსი ჰიქინაძე იყო გამგეობის წევრი და, შეიძლება, სულაც იმან დამასახელა. პეტერბურგიდან ჩამოვედი 1887 წლის სექტემბრის დამლევს თუ ოქტომბრის დამლევს, ის არჩევნები კი დაახლოვებით 7 თვის შემდეგ მოხდა. 1888 წლის მაისში (საერთოდ მაისში იცოდნენ ხოლმე საზოგადოების წლიური კრება). საზოგადოებას ჰქონდა თავისი ბიბლიოთეკა, რომელსაც ბიბლიოთეკა-მუზეუმსაც უწოდებდნენ, და იქ აკრებდნენ ძველ ქართულ ხელნაწერებსა და სიგელ-გუჯრებს. იმ ფონდს საფუძვლად დაედო შემოწირული კოლექცია — თავად მინგრელსკის გამოსთხოვა საზოგადოებამ, ილია ქავჭავაძე გაემგზავრა და ჩამოიტანა დადიანთა გორდის სასახლიდან, როგორც ზემოთ უკვე აღვნიშნე. მერე თანდათან შემოდიოდა იმ მუზეუმში და გროვებოდა ხელნაწერებიც, წიგნებიც. მაგრამ მცოდნე კაცი არა მყავდათ, რომ წაეკითხა და ჩაეწერა. [საზოგადოების] მდივანი იყო იაკობ მანსვეტაშვილი — აი ის, მოგონებანი რომ გამოაქვეყნა, ილიას შესახებაც რომ უწერია რაღაც-რაღაცეები. ძველად ხანდახან ფელეტონებს ბეჭდავდა გაზეთებში. მან არც იცოდა ხუცური და არც ანტერესებდა ჩვენი ძველი ხელნაწერები... მამამისი მღვდელი იყო, კადეტთა კორპუსში ასწავლიდა სამღვთო რეჟულს. ძმა ექიმი იყო, დიმიტრი ბაქრაძის ქალი მყავდა ცოლად, მაგრამ სიმამრს ვერ უშ-

⁴⁸ მასწავლებლობის დაწყების შესახებ უფრო ვრცლად მოთხრობილია ქვემოთ, სხვა მოგონებაში.

ველა და ვერ გადაარჩინა ფილტვის ანთებით სიკვდილს. თითონ იაკობმა ალექსანდრე ეპისკოპოსის (ოქროპირიძის) ნათესავი ქალი შეირთო ცოლად, გაიჩინა შვილები და მერე, ბაქოში რომ გადავიდა სამუშაოდ და იქაური ნავთის წყალობით თითქმის მილიონერი გახდა, მიატოვა ცოლ-შვილი (ბელგიაში ჰყავდა) და შეუწყვიტა ფულის გზავნა. ილიას წყალობით იყო კაცად გამოსული. საზოგადოების მდივნობაში ჯამაგირს თვეში 50 მანეთს იღებდა. ბაქოში მისი გადასვლა იმან გამოიწვია, რომ საადგილმამულო ბანკის დირექტორმა ბანკის ფული წააგო ქალაქში, გაიქცა საზღვარგარეთ და ბელგიაში დასახლდა. მის მაგიერ მანსვეტაშვილი გაგზავნეს ბაქოში ბანკის წარმომადგენლად, იქ ისარგებლა შემთხვევით, ნავთიანი მიწები შეიძინა და გამდიდრდა...

ერთი სიტყვით, საზოგადოების წევრი რომ გავხდი, მივიხედ-მოვიხედე; შევატყე, რომ იმ ძვირფას ხელნაწერებს კაცი პატრონი არა ჰყავდა და ძალაუვნებურად მოვკიდე ხელი, დაუწყე პატრონობა. მერე თანდათან გამიტაცა, შემეიყარდა და ვიწყე წირუნვა დაღუპვისაგან მათ გადაარჩენაზე. თან ახალ-ახალსაც ვაგროვებდი. შემოწირულთ აღარ ვჭერდებოდი, საზოგადოების ხარჯზე შეძენაც დავიწყე, სხვადასხვა კუთხეებში მიმოწერა გვაჩაღლე, აგენტები გავიჩინე...

საყოველთაოდ ცნობილი პეტრე უმიკაშვილი, ქართველი კათოლიკე, თვალსაჩინო და უპატიოსნესი მოღვაწე, მაშინ პირველ გიმნაზიაში იყო ქართული ენის მასწავლებლად. მასთანაც მიჰქონდათ ხელნაწერები, აგროვებდა, მაგრამ არაჩვეულებრივ ნელი და მძიმე კაცი იყო, ნამდვილი კუნტატარი. მოიტანა რაც მოეგროვებინა, საზოგადოების მუზეუმში, მაგრამ ერთ წელიწადს ველარ მოიტალა, რომ მოსულიყო და ჩაეწერა კატალოგში. ვუყურე, ვუყურე და მერე კი ავწიე მისი მოტანილი და ყველა ჩაეწერე, რადგან იმტვერებოდა და ფუჭდებოდა. მერე მოვიდა და მადლობაც მითხრა. ძალიან პატიოსანი კაცი იყო... ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ თავიდან ხუტური არც მე ვიცოდი, არავის უსწავლებია და თანდათან თითონ გავიკვებო.

ჩემი საზოგადოებაში მუშაობისას, მაგრამ არდადეგების დროს, ნ. ალექსი-მესხიშვილს მოეტანა და შემოეწირა რამდენიმე ხელნაწერი. მე თბილისში არ ვიყავი, მაგრამ ნიკო მარი შესწრებოდა იქა და ჩაეწერა ის ხელნაწერები. ამ უქანასკნელთა შორის იყო ახლა უკვე კარგად ცნობილი შატბერდის ხელნაწერი, რომელშიც „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ც შედის, და მარს იგი თავისთვისაც გადაეწერა. მარისეული აღწერა, მისი ხელის მოწერით, „ივერია“-შიც კი დაიბეჭდა. დიმიტრი ბაქრაძემ რომ ნახა, მარისავე აღწერილობის მიხედვით, მანაც „ივერია“-ში დაბეჭდა წერილი, რომელშიც განაცხადა, რომ საყურადღებო ხელნაწერია და IX საუკუნის უგვიანესი არ უნდა იყოსო. მაშინ ხომ ერთადერთი ორგანო „ივერია“ გვექონდა, სადაც შეიძლებოდა ასეთი წერილების ბეჭდვა!

ის ხელნაწერი მეც ვნახე. დ. ბაქრაძე დიდი ავტორიტეტი იყო და მისი თარიღი მივიღეთ. ილიამაც მის აზრზე ააშენა თავისი თხზულება პატკანოვის წინააღმდეგ. როგორც უკვე ითქვა. პატკანოვი წერდა, „ქართლის მოქცევა“ სომხის შედგენილია და ამიტომაც შიგ ნათქვამი, ქართველები პირველად სომხურად უბნობდნენ, ჰაოსი ყველაზე უგმირესი იყო და სხვები მას მონებდნენო და სხვ. კაცმა რომ თქვას, ის ადგილები ქართველის დაწერილს მართლაც არა გავს. მაგრამ პატკანოვი ხომ საერთოდ იმასაც აცხადებდა, რომ XI საუკუნემდე არ ყოფილა ქართული მატრიანები და აქ კი IX საუკუნის ხელნაწერი აღმოჩნდა. ამას უდიდესი ზნეობრივი მნიშვნელობა ჰქონდა. ის ქრონიკა, „მოქ-

ცევაძე ქართლისაჲ“⁴⁹, „წმ. ნინოს ცხოვრებაზე“ რომაა მობმული, გადმოვიწერე ჩემთვის.

ჩვენი ათიოდე მოწაფე, ოთხკლასდამთავრებულნი (მათ შორის ვანო გომართელიც) საზაფხულოდ ალექსი კიკინაძემ წაიყვანა სურამში, რათა ემაცადინებინა და კარგად მოემზადებინა შემდეგი, გიმნაზიაში გადასასვლელი გამოცდების ჩასაბარებლად. თითონაც ასწავლიდა და მეც წამიყვანა მასწავლებლად. ეს იყო 1889 წელს. რასაკვირველია, იმ ზაფხულს მეც სურამში ვცხოვრობდი და თან კი დავდიოდი მის მიდამოებში—იტრიაში, ზემო ჭალაში (სადგ. მიხაილოვოს⁴⁹ მახლობლად) და სხე. მაშინ უკვე კარგად ვერკვეოდი ქართულ პალეოგრაფიაში, ხუტურად ჩემით გავეჩვიე. ზემო ჭალაში, იქაურ მღვდელთან, გვარად სუხიევთან (სუხიაშვილთან) ვნახე ერთი შესანიშნავი ხელნაწერი, რომელიც ახლა „პარხლის სახარების“ სახელითაა ცნობილი. რადგან მღვდელმა არაფრით არ ინდობა მოცემა, დავიწყე მასთან სიარული და ისე შესწავლა ხელნაწერისა. გამოიჩვენა, რომ, ჯერ ერთი, იმ ხელნაწერში ყველაფერი სრულად იყო დაცული და, მეორეც, რომ იგი გადაწერილი ყოფილა იმავე იოანე ბერაძის მიერ, რომელსაც გადაუწერია შატბერდის კრებული (ზემოთაც აღვნიშნე, „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს რომ შეიცავდა). ოღონდ შატბერდის ხელნაწერი უთარილო იყო და ამას კი ეწერა თარიღი: ქართული ქორონიკონი—ცა და ქვეყნის შექმნიდანაჲ—ჩვენი წელთაღრიცხვით 973 წელი. ასე რომ ბაქრაძის მიერ შემოთავაზებული, IX საუკუნის მაგიერ უკვე ნამდვილად X საუკუნე გამოვიდა შატბერდის კრებულის ხნოვანებაც, რაკი ერთისა და იმავე გადამწერის ნახელავი ყოფილა ორივე ხელნაწერი. ეს კი უკვე მნიშვნელოვანი აღმოჩენა იყო. გარდა ამისა, მინაწერში ნათქვამია, რომ იოანე ბერაძის კრებული შატბერდში კი გადაეწერა, მაგრამ—პარხლის ახალი ეკლესიისათვის. ამიტომაც დავარქვეთ „პარხლის ხელნაწერი“.

დიმიტრი ბაქრაძეს ერთხანს მხოლოდ მისი ნაწერებით ვიცნობდი, პირადად არა. პეტერბურგიდან რომ ჩამოვედი, არც მაშინ დამხვდა თბილისში, კონსტანტინეპოლში მიველინებინა მთავრობას, თურქულ წყაროთა მიხედვით სტატისტიკური ცნობების შესაგროვებლად. თბილისში ერთი ნაფიცი ვეჭილი მუშაობდა, გვარად ფრენკელი, წარმომობით ეგებ ებრაელიც კი, მართლმადიდებელი იყო და ქართველების დიდი მეგობარი (ეახტანგ მეექვსის კანონების რუსული თარგმანი მისი რედაქციით გამოვიდა). ბაქრაძე რომ ჩამოვიდა, იმ ფრენკელთან შედგა სხდომა ბაქრაძის მიერ ჩამოტანილი თურქული დოკუმენტების თაობაზე. მაშინ გამაცნო ბაქრაძე ფრენკელმა. ბაქრაძეს გაუხარდა, მისაყვედურა, რომ ჩემით არ მივედი მასთან და მითხრა, უსათუოდ მნახეო. ახლო-ახლოს ვცხოვრობდით: ნიკოლოზის ქუჩაზე⁵⁰ ჰქონდა საკუთარი სახლი, მაშინ სათავადაზნაურო სკოლაც იმავე ქუჩაზე იყო, ხოლო ჩემი ბინა—სკოლიდან სულ 2—3 სახლის შემდეგ. ავდექი და მეორე დღესვე მივედი. მაშინვე მომცა ხელში „Устав Древлехранилища Тифлисского Церковного Музея“. ხელნაწერი პროექტი იყო, მის მიერ შედგენილი. უკვე გაეტარებინა და ეგზარქოსსა და სინოდს დაემტკიცებინათ. მითხრა, ეს გადათარგმნე ქართულადაო. ვთარგმნე და ეს იყო ჩემი პირველი „ნაშრომი“. ბაქრაძემ წესდება მალე გამოსცა, რუსულადაც და ქართულადაც: იმ მუზეუმს მცირეოდენი თანხა ჰქონდა. ჯერე შედგა საეკლესიო მუზეუმის კომიტეტი: თავმჯდომარე — დიმიტრი ბაქ-

⁴⁹ ახლა ქ. ხაშური.

⁵⁰ ახლა კალინინის ქუჩა.

რამე, წევრები — თედო ჟორდანიას; ნიკო მთვარელიშვილი, ეგზარქოსის წარმომადგენელი მღვდელი კალისტოვი და მე. იმ კალისტოვს თითქოს წესიერად ეპირა თავი. მუზეუმი ექვემდებარებოდა „ანდრია პირველწოდებულის საზოგადოებას“, რომლის თავმჯდომარეც იყო მღვდელი ელიევი (ელიაშვილი)—ეგზარქოსის ყურმოჭირილი ყმა და ყოველდღე ქართულის გამცემელი. ჩვენ მას არაფერს ვეკითხებოდით, ისე უყავით.

ზემოხსენებული წესდების მიხედვით, უნდა გვეგროვებინა ეკლესია-მონასტრებში დაკული ძველი, სახმარად უკვე უვარგისი საეკლესიო წიგნები. უპირველეს ყოვლისა ბაქრაძემ წამიყვანა მცხეთაში, რომ იქაური ხელნაწერი, წიგნები ჩამოგვეტანა. კარგი ხელნაწერები მართო სვეტიცხოველში ვნახეთ და წამოვიღეთ კიდევაც, სხვაგან კი არსად არაფერი ინახებოდა. ორიოდ ხელნაწერი ჰქონდათ მრევლიშვილებს, მხატვარ ალექსანდრე მრევლიშვილის უფროს ძმებს. ერისკაცები კი იყვნენ, მაგრამ ისინი უვლიდნენ წიგნებს, ეტყობა, საეკლესიო საბჭოს მიერ ჰქონდათ ჩაბარებული.

ჩვენი იმ პირველი მოგზაურობის ამბავი გამოცხადდა გაზეთებში (ქართულშიცა და რუსულშიც): ბაქრაძე და თაყაიშვილი იყვნენ მცხეთაში და ძველი ქართული ხელნაწერი საეკლესიო წიგნები ჩამოიტანესო. ასე დაიწყო ჩვენი მუშაობა.

ბაქრაძის ბინაზე ვიყრიდით ხოლმე თავს და იქ ვმსჯელობდით ყველა საკითხზე. მალე იმ ელიევმა რაღაც ინტრიგები წამოიწყო ბაქრაძის წინააღმდეგ. ბაქრაძეს ძალიან სწყინდა ესა და ამბობდა, იქნება დავეთხოვოთ ამ საქმესაო? მე ვუთხარი, მასეთები ყოველთვის იქნება და ნუ. მიაქციე ყურადღებას, ვერაფერსაც ვერ იზამს მეთქი. დავაშოშმინე და განვაგრძეთ მუშაობა.

სურამში ხელნაწერთა შესახებ მოკრებილი ცნობები რომ ვაჩვენებ ბაქრაძეს, „ძალიან კარგია“, მითხრა და, თუმცა არ იამა მისი თარიღის (IX ს.) გაცრუვება, მაინც უყოყმანოდ აღიარა ახალი თარიღი—X საუკუნე. კაცმა რომ თქვას, პალეოგრაფიის მიხედვით დათარიღებისას ერთი საუკუნით შეცდომაც კი ყოველთვის მოსალოდნელია. ილიას ეწყინა ძველი თარიღის გამტყუნება: „პატონო, ბაქრაძემ ყურები გამოგვიჭედა, მეცხრე საუკუნე და მეცხრე საუკუნეო და ახლა მეათე გამოვიდაო?“ ბაქრაძეს იგი დიდ პატივს სცემდა, მაგრამ ძალიან კი არ ესიამოვნა ხელნაწერის „გაახალგაზრდავება“ და იმიტომ წამოიძახა ასე: პატკანოვთან კამათში ხომ სულ მეცხრე საუკუნის ხელნაწერზე ლაპარაკობდა თითონ! კმაყოფილი დარჩა ბაქრაძე კიდევ ერთი იქაური ხელნაწერთ, რომელიც შესანიშნავი ნაწერია, გაბმული ხუცურით. ეს ხელნაწერები ყველა აღწერილი მაქვს.

თედო ჟორდანიას თავისთვის გადმოწერა „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ წერაკიანების საზოგადოების ბიბლიოთეკა-მუზეუმში დაკული, შატბერდული კრებულიდან (მაშინ ყველას აძლევდნენ გადაწერის ნებას) და ეთხოვებინა ის გადმონაწერი ილია ჭავჭავაძისათვის, როდესაც იგი პატკანოვის წინააღმდეგ წერდა „ქვეათა დაღადს“. თედოს მხედრულად ჰქონდა გადმოწერილი; ილიამ ხუცური არ იცოდა.

საეკლესიო მუზეუმის კომიტეტის ერთ სხდომაზე თ. ჟორდანიამ მოიტანა ბაქრაძესთან თავისი გადმონაწერი რვეული. მანამდე მას „ივერია“-ში ჰქონდა დაბეჭდილი იქიდან ამოღებული ერთი ადგილი და ცნობები. თითონ შატბერდული ხელნაწერი მაშინ ბაქრაძესთან იყო სახლში. ბაქრაძემ ჰკითხა ჟორდანიას, „შენ სად კითხულობ ამა და ამ სიტყვებსაო?“ (თუ კი კალისტოვი არ

გვესწრებოდა სხდომაზე, საუბარი სულ ქართულად გვექონდა ხოლმე). ეორდანიამაც გადაშალ-გადმოშალა, უჩვენა ადგილები და შეიქნა კამათი, ასე წერია, თუ ისეო. ხელნაწერი ძველადვე ზოგან წაშლილ-წაბღალული და გახუნებული იყო და ჰქირდა დანამდვილებით ამოკითხვა, მაგრამ მეტწილად კარგად იკითხებოდა. ბაქრაძეს იმ ბოლო დროს თვალი ნაკლებ-და უჭირდა, მე კი ძალიან მიჭირდა (ის ერთი სადავო ადგილი მე შერე კიდევ სხვანაირად წაიკითხე). ბაქრაძემ თქვა, „კარგი იქნებოდა, ეს რომ გამოგვეცა წერა-კითხვის საზოგადოებრიდანაო“. მე ვუთხარი, ეპირებ ქართლის მოქცევის, სუმბატის ქრონიკისა და მესხური დავითნის ერთად გამოცემას მეთქი (საკუთარი საფასით მინდოდა დაბეჭდვა—იმჟამად კერძო გაკვეთილებიც მქონდა და ფულს გვარიანად ვიღებდი, მარტო მაქს ჰავეკაძე 100 მანეთს მაძლევდა თვეში, და ამრიგად 400 მანეთს მოუყარე თავი). „ო-ო, ეგ ძალიან კარგიო!“, მითხრა ბაქრაძემ; იამა. მას თითონ უკვე გამოცემული ჰქონდა მესხური დავითნის აღწერილობა (მაგრამ არა თვით ტექსტი) და სუმბატის ქრონიკის ხსენება. რამდენადაც გავეცანი, ეს ზემოთ ჩამოთვლილი სამი ქრონიკა იყო ნამდვილი საფუძველი „ქართლის ცხოვრებისა“, რომელშიც ყველაფერი მათზე იყო აშენებული. თანაც არ იყო დიდი თხზულებანი და ყოველივე ამის გამო განეზრახე მათი გამოქვეყნება. მანამდე „ივერია“-ში დაბეჭდვად აღწერილობა. იმ საუბარში რომ ვიყავით, ეორდანიამ აიღო თავისი გადმონაწერი და მითხრა, „თუ კი შენ გამოსცემ, მე რაღად მინდა, წაიღე და გამოგადგებაო“. მე მადლობა ვუთხარი. ჩვენს სამს გარდა იქ მაშინ იყო ნიკო მთვარელიშვილიც, აგრეთვე წევრი მუზეუმის კომიტეტისა.

„სამი ქრონიკის“ გამოცემის საქმე 1889 წელს დავიწყე. სტამბა ჰქირდა. ერთადერთი [ქართული მესტამბე] იყო სოსიკო მელიქიშვილი (ქიმიის პროფესორის პეტრე მელიქიშვილის ძმა) და ისიც რაღაც დაუდევარი კაცი: არაფერ ყურადღებას არ აქცევდა თავის სტამბას. მეტი რა გზა მქონდა, მაინც იქ მივეცი დასაბეჭდად ჩემ მიერ დამუშავებული სამი ქრონიკა. ცნობილია, თუ რამდენი რამაა შიგ, რასაც გულმოდგინე შეჭერება და გარკვევა სჭირდებოდა.

ამასობაში, ზაფხულს ტფილისში ჩამოვიდა ცნობილი რუსი მეცნიერი და ქართულ სიძველეთა კარგი მცოდნე ნიკოდიმე კონდაკოვი. იმან და ბაქრაძემ ერთად იმოგზაურეს საქართველოში და შეადგინეს ცნობილი „Опись памятникам...“ ცხენისწყალში გასვლისას ეტლი გადაბრუნებოდათ, ბაქრაძე გაცივებულიყო და თბილისში რომ ჩამოვიდა, სულ ახველებდა, მაგრამ მაინც მხნედ შეუდგა მუშაობას იმ წიგნზე, რადგან კონდაკოვი აჩქარებდა. მან ყველაფერი გაწყობილი გაგზავნა პეტერბურგში, მაგრამ სანამ იქ ააწყობდნენ წიგნს, ბაქრაძე ფილტვის ანთებით გახდა ავად და სულ მოკლე ხანში, უცბად გარდაიცვალა. ეს იყო 1890 წლის 10 თებერვალს. სწორედ მეორე დღეს მოვიდა კონდაკოვის მიერ გამოგზავნილი კორექტურა, მაგრამ რაკი დიმიტრი აღარ იყო არავის აღარც გაუხსნია, ისე დააბრუნეს უკან.

ამრიგად გამოგვეცალა ხელიდან დიმიტრი ბაქრაძე, ეს შესანიშნავი კაცი; კეთილი, ტკბილი და თავზიანი ადამიანი; ყველასათვის დიდი ავტორიტეტი საქართველოს ისტორია-არქეოლოგიის საკითხებში. ჩვენი მუშაობა საეკლესიო მუზეუმში ერთ ხანს შეჩერდა. კომიტეტის მდივნად მანამდეც გყავდა ამორჩეული თედო ეორდანია და ახლა მას დაევალა ჩვენ მიერ ჩამოტანილ ხელნაწევრთა აღწერილობა.

იმხანად იაკობ მანსვეტაშვილი უკვე აღარ იყო წერა-კითხვის საზოგადოების მდივანი. მოვიდა ჩემთან მოსე ჯანაშვილი (რომელიც მაშინ არსად მსახურობდა) და მოხოვა, მე დამნიშნეთ მდივანი, საზოგადოების ბიბლიოთეკას მოვუვლი და მოვაწესრიგებო. მეც დავპირდი, კარგი, დაგეხმარები მეთქი. წარუვლდინე გამგეობას მისი კანდიდატურა, ილიამ ერთი კი იუარა, მაგრამ მერე დაეთანხმენ ჩემს წინადადებას და დაენიშნეთ მოსე ჯანაშვილი მდივანი. როგორც მდივანი, ის არაფერს აკეთებდა, მაგრამ ხელნაწერებს კი მართლაც უვლიდა და თან წერილებს ბეჭდავდა მათ შესახებ.

ჩემი წიგნის გამოცემა ძალიან დიდხანს ვაჭიანურდა, აღარც კორექტურა მომდიოდა, აღარც იბეჭდებოდა, თანაც კორექტურის საქმეში გამოუცდელი ვიყავი და ბოლოს ვაგებზრდი, ისე რომ თავსაც კი მივაგებებდი, ნიკო მთვარელიშვილს რომ არ დავემშვიდებინე. გარდა გამხნეებისა, კორექტურასაც კი მისწორებდა ხშირად. ის სტაბმა სამჭერ გაიყიდა და ბოლოს მესხიშვილსა და ერთ ვილაცას ჩაუვარდა ხელში... მაგრამ, როგორც იქნა, ელისა და 1890 წელს გამოვიდა ჩემი „სამი ქრონიკა“. შემდეგ წელს მას მოჰყვა „წმ. ნინოს ცხოვრება“, რომელიც მისი მეორე ნაწილი იყო.

ამ გამოცემამ დიდი შთაბეჭდილება მოახდინა ქართველ საზოგადოებაზე და — იმედია, თავის ქებად არ ჩამეთლება—ერთგვარი გარდატეხა გამოიწვია ქართულ ისტორიოგრაფიაში, რადგან ცხადჰყო, რომ ის სამი ქრონიკა შეადგენდა, როგორც უკვე ვთქვი, „ქართლის ცხოვრების“ ძირითად წყაროს. ამასთანავე, ჩემ გამოცემაში პირველად იყო დამტკიცებული, რომ „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს ხელნაწერი IX საუკუნის ძეგლი კი არაა, არამედ X საუკუნის მეორე ნახევარშია გადაწერილი, იმავე გადამწერის იოანე ბერაჲს მიერ, რომელმაც 973 წელს გადაწერა სახარება და შესწირა პარხლის ახლად აშენებულ მონასტერს. იქვე ვიძლეოდი მოკლე ცნობებს ვახტანგ მეექვსის კომისიის მუშაობის შესახებ და უარცხოფდი აზრს, ვითომცდა ვახტანგის სწავლულ კაცთა კომისიის შესავალი ვახტანგსა თუ მის კომისიას კი არ ეკუთვნის, არამედ თეიმურაზ ბატონიშვილს. ამ აზრს იზიარებდნენ დიმი. ბაქრაძეც, მ. ჯანაშვილიცა და სხვებიც, მე კი დავემტკიცე, რომ იგი მცდარია და რომ წინასიტყვაობა ეკუთვნის მეფე ვახტანგ მეექვსესა და მის კომისიას.

ამ გარემოებამ აამხედრა ჩემ წინააღმდეგ თედო ჟორდანი და მოსე ჯანაშვილი, რომლებსაც ჩემზე ბევრად უფრო ადრე ჰქონდათ დაწყებული მუშაობა საქართველოს ისტორიაში და რომელიც მის უკეთეს მცოდნეებად ითვლებოდნენ. მართლაც, ერთსაც და მეორესაც მრავლად ჰქონდათ კარგი ნაშრომები ჩვენი ისტორიისა და ძველი მწერლობის შესახებ, მაგრამ სანამ დიმი. ბაქრაძე ცოცხალი იყო, არ იჩენდნენ განსაკუთრებულ პრეტენზიებს; ბაქრაძე საყოველთაოდ იყო მიჩნეული დიდ ავტორიტეტად და მისობას ყველანი ერთობ შეხმატებილებულად ვმუშაობდით მისი ხელმძღვანელობით, თუმცა მ. ჯანაშვილი მაშინ რატომღაც არ შედიოდა საეკლესიო მუზეუმის კომიტეტის შემადგენლობაში. თავდაპირველად თ. ჟორდანი კარგად მექცეოდა და სულ ჩემ ქებაში იყო; ხშირად თხოულობდა ჩემგან წიგნებს და ზოგჯერ თითონაც მათხოვებდა ხოლმე ამა თუ იმ ხელნაწერს. იმასა და ჯანაშვილს, მგონი, ერთად ემუშავნათ სასულიერო სასწავლებელში (თედოს—ინსპექტორად თუ სულაც გამგედ სკოლისა, მოსეს კი—მასწავლებლად)...

თვით მოსე ჯანაშვილი დიდად პატიოსანი კაცი იყო და ერთობ ტრფილებით მოყვარული ქართული ისტორიისა და მწერლობისა. ქუთაისის კლასიკურ

პროგნოზში რომ შევედი, იგი იქ დამხვდა შეგიძლების ზედამხედველის თანამდებობაზე. ერთხელ, მახსოვს, გამიწერა კიდეცაც, რადგან წესი დავარღვიე, შესვენების დროს კლასში დავრჩი და „მეფე ლირის“ ქართულ თარგმანს კითხულობდი გატაცებით. ესეც რომ არ ყოფილიყო, კარში გასვლა არ მესალისებოდა, რადგან ლექსების დამლევით იყო, ციოდა და ტანთ კი საზაფხულო ტანისამოსი მეცვა, ხალათის აპარა ვიყავი. იმ დღეებში უკვე საახალწლოდ დაგვითხოვეს კიდეცაც. წავედი გურიაში, ჩემ სამშობლო სოფელ ლიხაურში და იქ მოვათავე „მეფე ლირის“ კითხვა. არდადეგები რომ ვათავადა, ქუთაისს გამობრუნების დრო მომივიდა, ჩავედი სოფ. ძიმიტში, ჩემ სიძესთანა და მეურვესთან (უფროსი დის, ლისას ქმართან), სიმონ გოთუასთან, რომელსაც ცხენებით სამტრედიამდე უნდა ჩამოვეყვანე, ხოლო იქიდან თითონ წამოვიდოდი ზატარებლით. სიძესთან რომ მივედი, იქ დამხვდნენ კოწია თაყაიშვილი და რამდენიმე სხვა მეზობელი აზნაური. კოწია დიდი მოყვარული იყო ქართული წიგნებისა (იგი უკვე ვახსენე ამ მოგონებებში, კერძოდ, ილია ქავეჭავაძესთან დაკავშირებითაც) და „მეფე ლირი“ რომ დამინახა, დიდი საყვედურით მომმართა, „ეგრეთი წიგნი თუ გქონდა, ვერ მითხარიო?...“ დიდი ქომაგი იყო ქართული კულტურისა. პროპაგანდისტი ბევრი მინახავს ჩემ სიცოცხლეში, მაგრამ კოწია რომ რასმე აუხსნიდა და პირდაპირ ტვინში ჩაუღებდა მსმენელს, იმისთანა არაფერი გამიგონია. გასაოცარი იყო მისი ეს უნარი პირდაპირ! მაშინაც აუხსნა იქ მყოფ სტუმრებს, აზნაურებს, თუ რა შესანიშნავი წიგნი უნდა ყოფილიყო „მეფე ლირი“ და უთხრა, როგორმე ყველამ ამაღამ უნდა წავიკითხოთო... ..პიესის ამბავი მთელ მათ ნაცნობებს მოელო და კოწია ეტყოდა ხოლმე. მსგავს შემთხვევაში, შეიღების უკმაყოფილო და მასთან მომჩივარ ამა თუ იმ მამას: „შენ მეფე ლირად გადაქეულებარო!“ ქართულ ზღაპრებშიც ხომ გავრცელებულია ის მოტივი, უმცროსი შვილი რომ სხვებზე უფრო გამოადგება ხოლმე მშობლებს. თანაც „მეფე ლირი“ ხომ მართლა მშვენიერი ქართულითაა ნათარგმნი...

[ამას მოსდევს ვრცელი მოთხრობა ე. თაყაიშვილისა და თ. ჟორდანის უთანხმოების, სამედიატორო სასამართლოს და სხვ. შესახებ, რომელიც ამოვიღეთ. მითუმეტეს, რომ უთანხმოების არსისა და საბაბის შესახებ ზემოთაც არის, აქა-იქ, ნათქვამი, ხოლო დაწერილებით უკვე ორგზის არის გამოქვეყნებული ე. თაყაიშვილის, მოგონებებში („ლიტერატურის მატანიე“, 1952, № 6 და „მნათობი“, 1958, № 5)].

...ამის შემდეგ სერიოზულად დაფიქრდი: ხომ არ აჯობებს, მოვეშვა ჩიბრკედლაობას ისტორია-არქეოლოგიაში და ისევე მანქაველებლობას დავჭერდე, კერძოდ გაკვეთილებით გავიძლიერო შემოსავალი, რათა საკუთარი საფასიო გამოვცე ისტორიისა და გეოგრაფიის სახელმძღვანელოები, ჩემ მიერ შედგენილი თუ ნათარგმნი ვეთქი? ასეთ აზრზე იმ გარემოებამ მიმიყვანა (ისევე, როგორც ადრე დ. ბაქრაძე, რომელსაც მე შთავაგონებდი, ყურადღებას ნუ მი-აქცევ მეთქი), რომ ჭერ ღივიანად არც კი დამეწყო მუშაობა და უკვე წახდენა მომინდომეს. გუნებაში ვთქვი: მაშასადამე, მთელი ჩემი დღე და მოსწრება უნდა ვიდაცას ვდიო და ვედავო; რა საზოგადო საქმესაც არ უნდა მოვიკიდო ხელი, ცილისწამებასა და უსიამოვნებას ვერ ავცილდები; გონიერი ხალხი თავისთვისაა, არაფერ საზოგადო საქმეში არ ერევა და წუნარად ცხოვრობს და მუშაობს მეთქი. ძალიან შეფიქრიანიდი, მაგრამ, მეორე მხრივ, იმაშიც ვი-

უკვი დარწმუნებული, რომ ჩემი განზე გადგომა უკვე ავნებდა ჩვენი ისტორია-არქეოლოგიის შესწავლისა და საერთოდ კულტურის ძეგლთა გადარჩენის, შეკრებისა და გამომზეურების საქმეს, იმდენად ცოტა კეთდებოდა მაშინ ამ მხრივ. ჩემი ყოყმანი ორ-სამ თვეს გაგრძელდა. ბოლოს მაინც გადაწყვიტე, ვინც რა უნდა თქვას და გამოილაშქროს, არავითარ შემთხვევაში არ ავყვე, ხმა არ გავცე და ჩემთვის განვაგრძო მუშაობა მეთქი.

ნ. მარსაც აღუნიშნავე, დრო და დრო, შეცდომები ჩემ მიერ ძველი ტექსტების კითხვაში, მაგრამ ზოგჯერ ვუმტკიცებდი ხოლმე, რომ მისი შენიშვნები არ იყო მართებული — სიტყვიერად, მაშინ, როცა თბილისში ჩამოვიდოდა და ჩემთან ჩამობტებოდა ხოლმე. ისიც მეთანხმებოდა და მეუბნებოდა, დაწერე ეგაო, მაგრამ მე არ ვწერდი. მაგალითად, გომარეთის ეკლესიის წარწერა რომ გამოვავქვეყნე, იქ იყო სიტყვა „ძლიერი“, ხოლო მარი მიმტკიცებდა, ეგ ახალი სიტყვაა და იმდროინდელ წარწერაში ვერ იქნებაო. მერე ჩემი წანაკითხი სხვამ (არ კი მახსოვს, ვინ) შეადარა ადგილზე წარწერას და აღნიშნა, რომ სრულიად სწორად მქონია წაკითხული. ან კიდევ: კუმურდოს ტაძრის წარწერების ჩემეული გამოცემა მარს შეეღარებინა თავისი მოწაფის, ძალიან კარგი და უდროოდ გარდაცვლილი ყმაწვილის, სილ. ლომიას გადმონაწერთან და ზოგი ჩემი წაკითხვა შეცდომად მიეჩნია. ნამდვილად კი იმ გადმონაწერში იყო შეცდომები — შემოკლებულ სიტყვებს ზედღართვით კითხულობდა. ასეთი შემთხვევები არც თუ ცოტა მახსენდება, მაგრამ, რა თქმა უნდა, ხშირად ნ. მარსის შენიშვნები საეუსებით სამართლიანი იყო და ხელს უწყობდა ჩემი შემდგომი მუშაობის გაუმჯობესებას. ასეთი, ნამდვილად მეცნიერული და მეგობრული კრიტიკის საწინააღმდეგო ვის რა შეიძლება ჰქონდეს ოდესმე? სუბიექტური და არა საქმის ინტერესთაგან გამომდინარე, ულამაზო ხერხებით წარმოებული „კრიტიკა“ იყო, რომ ბევრს უტეხდა გულს და მეც კინაღამ ამაღებინა ხელი სამეცნიერო მუშაობაზე. კიდევ კარგი, რომ დაეძლიე სულმოკლეობა და განვაგრძე ჩემი საქმიანობა, თორემ მთელ ჩემ სიცოცხლეს ძალიან მწარე დასანანი მექნებოდა ისეთი, ასე ვთქვათ, „დეზერტირობა“, ზოგიერთის არაკეთილსინდისიერი თავდასხმისა გამო.

იმხანად უკვე გარკვეული მქონდა მუშაობის მთავარი მიზანი: რამდენადაც შეიძლებოდა და გარემოება ნებას მაძლევდა, შემეყრიბა მასალა საქართველოს ისტორია-არქეოლოგიისათვის; ყოველი ძალ-ღონე მეხმარა ძეგლთა დაღუპვისა და დაკარგვისაგან გადასარჩენად; რაც შეიძლებოდა მეტი გამოემზეურებინა და მისაწვდომი გამეხადა მკვლევართათვის. ეს მიმაჩნდა ჩვენი კულტურის ისტორიისათვის უმნიშვნელოვანეს საქმედ მაშინ — იმ რწმენით, რომ, როდესაც ასეთი მასალა საკმაოდ დაგროვდებოდა, გამოჩნდებოდნენ ჩვენში მეცნიერები, რომლებიც ჭეროვნად შეგვიდგენდნენ საქართველოს ისტორიას, გავვიშუქებდნენ იმ მართლაც და, გადაუჭარბებლივ, დიად კულტურას, რომელსაც ქართველმა ერმა მიაღწია ჭერ კიდევ შორეულ წარსულში. საკვებურად არ ვამბობ, მაგრამ მას აქეთ, რამდენიმე ათეულ წლის მანძილზე, სისტემატური კვლევისა და ძებნის შედეგად, წილად მხვდა ბევრი ახალი, სრულიად უცნობი და თან კი პირველხარისხოვანი ძეგლის აღმოჩენა — ისეთებისა. რომელთა არსებობა არც კი მოგვეჩქრებია მანამდე. ეს, უპირველეს ყოვლისა, იმის მომასწავებელია, რომ კარგა ხანს ჩვენ ძებნა არც კი მიგვაჩნდა საჭიროდ და არც გვესმოდა ასეთი მუშაობის ფასი.

სხვა ძეგლთა შორის განსაკუთრებულ ყურადღებას ვაქცევდი „ვეფხისტყაოსნის“ ძველი ხელნაწერების აღმოჩენას და ლიტერატურაში უკვე ცნობილ ხელნაწერთა შეძენას მფლობელთაგან. სულ იმის იმედი მქონდა, არ შეიძლება, სადმე არ მოიძებნოს XVII საუკუნეზე უძველესი ხელნაწერი მეთქი. მოლოდინი კი არ გაართლდა, მაგრამ ის მაინც შევეძელი, რომ სხვადასხვა გზით, შემეგროვებინა 16 თუ 17 ხელნაწერი, რომელთა შორის ზოგი ფრიად საყუარდლებო გამოდგა — როგორც ვარიანტებით, ისე საუცხოო მხატვრობითა და აშოათა შემკულობით. საერთოდ კი მოვკრიბე (ცნობა 24 ხელნაწერის შესახებ. მათ შორის უძველესნი და უმნიშვნელოვანესნი დიდი ცდილთ შევიძინე წერა-კითხვის საზოგადოების ბიბლიოთეკა-მუზეუმისათვის. ზოგი მათგანის შეძენა პირდაპირ საარაგო თავგადასავლად იქცა თვით ხელნაწერთათვისაც, მათი პატრონებისთვისაც და ჩემთვისაც. გავიხსენებ რამდენიმე ასეთ შემთხვევას.

მაგალითად, ვინმე კორინთელისაგან ვაყიდინე საზოგადოებას თარიღიანთა შორის უძველესი ხელნაწერი—1646 წლისა. ის რომ კორინთელს ჰქონდა, ცნობილი იყო ჯერ კიდევ იმ კომისიისათვის, რომელიც იონა მეუნარგიამ შეადგინა.

ას მანეთად შევიძინეთ „ვეფხისტყაოსანი“, გადაწერილი მეფე გიორგი XI-სათვის, 1680 წელს, მისი მდივნის ბეგთაბეგის მიერ. იმ ხელნაწერის პატრონის—გვარად, მგონია, ყაზახაშვილის—ვაყები ჩემთან სწავლობდნენ სათავადაზნაურო გიმნაზიაში და იმათი მეშვეობით მოვაყიდინე მათ დედას: მამა აღარა ჰყავდათ ცოცხალი. ეს ხელნაწერი გამოირჩევა დღემდე ცნობილთა შორის აშოათა პირველხარისხოვანი სამკაულით—რა თქმა უნდა, სპარსული ყაიდისა (ყოველ გვერდსა აქვს სამივე მხრივ ბორღურები: ხლართულები და შიგ ცხოველები და ფრინველები). ევროპის რომელიც გინდა მუზეუმს რომ მიუტანო. ულაპარაკოდ მოგცემენ მილიონს. ის ხელნაწერი აღწერილი მაქვს ჩემი „Описание“-ს II ტომში (გვ. 573—582). მსგავსი აშოათა სამკაული აქვს აგრეთვე რუმინანცივის მუზეუმისეულ ხელნაწერს, რამდენადაც აღწერილობით ვიცი (თვით ხელნაწერი კი არ მინახავს, თუმცა, მგონი, ჩამოტანილია საქართველოში). გიორგი XI-სეული ხელნაწერი თავის დროზე მოსკოვში ყოფილა წაღებული, იქ 1791 წელს უყიდა ერეკლე მეორის სახლთუხუცესის გრიგოლ ჩოლოყაშვილის შვილს ქაიხოსროს და 1795 წელს ჩამოუტანია ისევ საქართველოში... პატრონს, ქვრივ ქალს ძალიან გაუჭირდა იმ ხელნაწერის შეღვევა და მარწმუნებდა, რომ მის განსვენებულ ქმარს თავის დროზე, ოჯახის გაყრისას, 13 დღიური მიწა დაეთმო სარგოდ ძმებისათვის. ბოლოს და ბოლოს 100 მანეთად მოვრიგდით და ეს იყო უდიდესი საფასური, რომელიც კი ოდესმე მიმიცია ქართულ ხელნაწერში. მაგრამ იმ ხელნაწერის ისტორია ამით არ გათავებულა. 1917 წლის რევოლუციის შემდეგ, ცხოვრება რომ გაძნელდა, დედამ მომიგზავნა ერთ-ერთი თავისი ვაჟი, ჩემი ყოფილი მოწაფე (მაშინ უკვე აღარ ვიყავი სათავადაზნაურო სკოლის გამგე) და მთხოვა დამებრუნებინა ხელნაწერი—შომშლილობაა, პურსაც კი ვეღარ ვშოულობ, არავითარი სახსარი არ გამაჩნია და მაგ ხელნაწერში უცხოელები კარგ ფასს მომცემენო. მე ვუთხარი ჩემს ნამოწაფარს, შეგნებული ახალგაზრდა ხარ და კარგად უნდა გესმოდეს, თუ რა მნიშვნელობა აქვს ჩვენთვის ამ ხელნაწერს; როგორ შეიძლება იგი საქართველოს დაეკარგოს მეთქი? მიპასუხა, თითონაც მრცხვენოდა ამ საქმეზე თქვენთან მოსვლისა, მაგრამ დედაჩემმა საშველი

აღარ მომცაო; ჩემი და ერთ ინგლისელს მისთხოვდა (ეს ის დრო იყო, როდესაც ჩვენში ინგლისის ჯარი იყო შემოსული) და სიძე ეუბნება დედაჩემს, თუ მართლა ეგრეთი ძვირფასი შემკულობა აქვს იმ ხელნაწერს, მე ძვირად გაგიყიდოთო. მაშინ ვუთხარი იმ ყმაწვილს, აქ მომიყვანე თქვენი სიძე და მე თითონ მოველაპარაკები მეთქი. იმანაც მომიყვანა; დიდად სიმპათიური ახალგაზრდა გამოდგა, სამოქალაქო ტანსაცმელში გამოწყობილი, განათლებული, რუსულის მცოდნე. მე, რა თქმა უნდა, აეუხსენი, თუ რა მნიშვნელობა აქვს ჩვენთვის იმ ხელნაწერს და ვთხოვე დაგვხმარებოდა, მით უმეტეს, რომ ხელნაწერი თავის დროზე ნაყიდი იყო წერა-კითხვის საზოგადოების მიერ და ამიტომ საქმე უსასამართლოდ ვერ გადაწყდება, საზოგადოება შეძენილ ხელნაწერს ისევე გამყიდველს ვერ დაუთმობს მეთქი. მერე თითონაც ვაჩვენე ინგლისელს ის ხელნაწერი და თავიდან ბოლომდე დაეთვალიერებინე. ძალიან მოეწონა და მითხრა: ასეთი წიგნი ყოველი ერისათვის ნაციონალური სიამყის საგანია და, რასაკვირველია, ეგეც ქართველებს უნდა დაგრჩეთო. ოღონდ, რათა ჩემი სიღვრე დავაშოშმინო, თუ შეიძლება, ცოტა ფული მაინც უზოძეთო. მე დავპირდი, წერა-კითხვის საზოგადოების წინაშე ვიშუამდგომლებ. დახმარება აღმოუჩინონ მეთქი. მართლაც მიეწერე საზოგადოების ბიბლიოთეკა-მუზეუმის გამგეს—მაშინ დავით კარიჭაშვილი იყო — და მივეცი ხელნაწერის ყოფილ პატრონს 200 მანეთი. ამით გათავდა იმ ხელნაწერის თავგადასავალი.

რაკი სიტყვამ მოიტანა, აღენიშნავ, თუ რა წარმოადგენდა წერა-კითხვის საზოგადოების შემოსავლის წყაროს: საწევრო გადასახადი (ჯერ ექვსი, მერე სამი, სულ ბოლო დროს, რევოლუციის წინა წლებში უკვე თითო მანეთი, სოციალისტების ძლიერი გავლენით); შემოწირულება-დახმარება; წიგნის მალაზიის ნავაჭრი (თვით საზოგადოების მიერ გამოცემული მხატვრული თუ სხვა ლიტერატურისა; მარტო გოგებაშვილის სახელმძღვანელოებს შემოჰქონდათ წელიწადში 10.000 მანეთი ბოლო დროს).

მესამე ღირსშესანიშნავი, საუკეთესო, სიუჟეტური მინიატურების შემცველი ხელნაწერი „ვეფხისტყაოსნისა“ ის არის, რომელიც ერთ დროს პელაგია წერეთელს ეკუთვნოდა და რომელსაც განსაკუთრებით რთული ისტორია გადახდა თავს. ჩემი აზრით, ეს ის ხელნაწერია, რომელსაც პლატონ იოსელიანი აღნიშნავს, როგორც წერეთლის კუთვნილებას და შეცდომით ამბობს, ეტრატზეა ნაწეროო. მინიატურებს სპარსულად აწერია მხატვართა ვინაობა, ამგვარი სურათების შემცველა სხვა ხელნაწერი არ მოგვეპოვება. იგი აღწერილია მაქვს ჩემი „Описание“-ს II ტომში (გვ. 566—568), მის ისტორიას კი ახლა გაიხსენებ. ერთი ნესტორ წერეთელი იყო, საჩხერელი დიდი თავადი და იმას ცოლად ჰყავდა გურიელის ქალი, სახელად პელაგია. ნესტორი გარდაიცვალა და მისი ქონება — მათ შორის ერთი „ვეფხისტყაოსნის“ ხელნაწერი — მის ცოლ-შვილს და ნათესაებს დარჩა. ხელნაწერს თურმე ყდა ჰქონია გაფუჭებული და დედას უთხოვნია ვაჟიშვილებისათვის, გააკეთებინეთო. იმათაც წამოუღიათ თბილისში, ყდა მართლაც და კარგი გაუკეთებიათ, ხვევრდისა, მაგრამ მერე — ჩვენებური, თავადიშვილური დაუდევრობით — ეტლში დარჩენიათ და დაუკარგავთ. მათ შემდეგ ის ეტლი უქირავებია ცნობილი ქართველი ვაჭრის ფორაქიშვილის ერთ ნოქარს, რომელსაც უპოვნია ეტლში ხელნაწერი და ძალზე გახარებია, „ახლა კი გავკეთდი კაციო!“ ფორაქიშვილს ეს ამბავი რომ გაუხვია, ჩემთან გამოუგზავნია ნოქარი, წერა-კითხვის საზოგადოებისათვის შე-

იძენსო, მაგრამ მე შინ არ დავხვდი. ის ნოქარიც ამდგარა და მიუტანია მე-
წარმე დავით სარაჯიშვილისათვის, რომელსაც სამი თუმანი მიუცია ხელნაწერ-
ში. — ეს მაშინ, როდესაც იმ ხელნაწერში რამდენიმე ათეული საუცხოო
მინიატურა იყო და თითო მათგანი გვიღირდა ას მანეთად! ცოტა ხანს შემდეგ
დავით სარაჯიშვილმა მიმიწვია სადილად — კვირა დღე იყო, სტუმრები
ჰყავდა. შევედი თუ არა, მომაგება ის ხელნაწერი: „აი, საშენო, საშენო!“
დაეხედე, მოკვიდე ხელი და ვუთხარი: „ამას თან წაიღებ და გულმოდგინედ
შევისწავლი მეთქი!“ „წაიღე, ოღონდ მალე დამიბრუნე, ბარონ ღე-ბაის უნ-
და ვაჩუქო!“...

საერთოდ, ერთი პირდაპირ აღმაშფოთებელი თვისება სჭირდა მაშინ ზოგ
ქართველს, შეგნებულებსა და თითქოს მამულიშვილებსაც კი: რაც რამ კარგი
და თავმოსაწონი ნივთი ჰქონდათ, ერთთავად უცხოელებისათვის უნდოდათ
ჩუქება, სამარცხვინო სიმჩატეს იჩენდნენ ხოლმე. მეტი რაღა ვთქვა, ქართ-
ველმა თავად-აზნაურობამ ასწია ეკელე მერის ნაქონი თოფი—ის, რომლი-
თაც კობტა-ბელადი მოკლა ასპინძის ომში -- და მიართვა მეფისნაცვალს
(გვარი აღარ მაგონდება, ვორონცოვის შემდეგ იყო აქა). კიდევ კარგი, რომ
იმან უკანვე დაუბრუნა, „ეს თქვენთვის ძვირფასი სახსოვარია და თქვენთანვე
უნდა დარჩესო!“ ან არა და, ალექსანდრე ორბელიანი რომ იყო, ნამდვილად
დიდი პატრიოტი, მუდამ რუსებისა და კერძოდ, ვორონცოვის სამღუავეს
რომ სწერდა, იმან სწორედ ვორონცოვს აჩუქა „ვეფხისტყაოსნის“ ერთი სა-
უკეთესო ხელნაწერი, XVII საუკუნისა (იქიდან გადმოიღო გაგარინმა პირვე-
ლად შოთა რუსთაველის სურათი!). კიდევ კარგი, რომ რევოლუციის შემდეგ
აღმოჩნდა ის ხელნაწერი ვორონცოვის არქივში და ისევ დაგვიბრუნდა, თო-
რემ ხომ უნდა დაგვკარგოდა?! ვლახერნის ცნობილი ხატი იმპერატორ ალექ-
სანდრე II-ს აჩუქეს, მაგრამ იმანაც, მეფისნაცვლისა არ იყოს, შეგნებულობა
გამოიჩინა და უკან დაუბრუნა. მაგრამ ვინ იცის, რამდენი რამ იქნა ამრიგად,
დაუდევრად გამოძებული, გაყიდვაზე და გადამთიელთაგან მითვისებაზე რომ
აღარაფერი ითქვას? ასე თუ არა, ჩვენი მუზეუმები ახლა ერთი ათად უფრო
მდიდრები უნდა გექონდეს ხელნაწერებითა და სამახსოვრო საგნებით, ხოლო
უცხოეთის მუზეუმებში ქართული კულტურის ამდენი ჩვენთვის სანუკუარი-
ძეგლი არ უნდა იყოს მოხვედრილი!...

ჰოდა, სწორედ ასეთს რასმე უპირებდა იმ, თუმცა სპარსულ⁵¹ყადის. მა-
გრამ მაინც საუცხოო მინიატურების შემცველ ხელნაწერს დავით სარაჯიშვილი,
რომელიც, იმავე დროს, ნიდაგ ქართველების ხასიათის სიმჩატესა და ბედოე-
ლათობაზე წუწუნებდა და ერთხელ ამის გამო ილია ჭავჭავაძესაც კი ააწვიე-
ნა განრისხებით ხმა, როგორც უკვე გავიხსენე. მერე და ვისთვის აპირებდა
მიძღვნას? ბარონ ღე-ბაი ერთი დილეტანტი, მოხალისე არქეოლოგი იყო.
შეძლება ჰქონდა, დამოგზაურობდა, რაღაც-რაღაცებს წერდა. ნივთებს-
იძენდა⁵² და ა. შ. აქაო და ბარონიო, საქიროზე მეტ პატივსა სცემდნენ ჩვე-
ნებურები, პირდაპირ ზედ ჰყვებოდნენ. „მაგრი არ უნდა მეთქი“. გავიფიქრე
გუნებაში და წამოვიღე შინ ის ხელნაწერი. რამდენიც მომიტოხა სარაჯიშვილ-

51 სწორედ ის ღე-ბაი ლამობდა, შეეძინა თ. შავკარიანისაგან ვერცხლის თასი. რომელ-
ზედაც სამხსვერლოს წინაშე მდგარი ცხენია გამოსახული და არმაზული წარწერაა. „მუხომიო-
კეთილი პიტიახშისა“. ის თასი და მისთან ერთად ს. ბორში თავის მიწაში შენახული აღმო-
ჩენილი სხვა დიდძალი ოქრო-ვერცხლი თ. შავკარიანმა შემდეგ ერმიტაჟს მიჰყიდა: ბარონს,
სახენიეროდ, ეძვირა და ვერ შეიძინა თასი!

შა. იმდენი უუპასუხე, ჭერ კიდე ვიკვლევ, არ მომითავებია მეტქი და ამასობაში ის ბარონი კიდეცაა გაემგზავრა საქართველოდან. მერე თითონ დავიტყვი: სარაჯიშვილიც წავიდა საზღვარგარეთ, მაგრამ სამაგიეროდ მისმა ცოლმა დაამიწყო დროდადრო კაცის გზაზე, „ხელნაწერი დამიბრუნეო“. მეც ვუთვლიდი, „კი, ბატონო, მაგრამ ჭერ კიდე არ შემისწავლია მეტქი“. მერე ვთქვი გუნებაში, ესენი, ჩანს, აღარ მომეშვებიან მეტქი, ავდექი და შევიტანე ხელნაწერი წერა-კითხვის საზოგადოების ბიბლიოთეკა-მუზეუმში—თუ მაინცდამაინც კიდე გამომედავენ, იქიდან მეტი დამცველი გამოუჩნდება „ვეფხისტყაოსანსა“ მეტქი. შევიტანე მუზეუმში, აღწერე და მერე კიდეცაა გამოვეცი „Описание“-ში. ჩამოვიდა სარაჯიშვილი საზღვარგარეთიდან და ისევ მომიკითხა ხელნაწერი. ცოლმე ვერ დავიდე კისერზე, კიდე ერთხელ უნდა აღვნიშნო, რომ ნამდვილად პატრიოტი კაცი იყო, მაგრამ—საკვირველია, პირდაპირ!—აი, ასეთ რამეებს სჩადიოდა ხოლმე; რალაცა ღვთის რისხვა იყო საერთოდ ჩვენ თავს! როცა მკითხა, რა უყავიო, უუთხარი: „კაცო, ჩამოეხსენი ამ „ვეფხისტყაოსანს“, ვილაცა გადამთიელს რომ გინდა მაინცდამაინც გაატანო, აქაო და ბარონიო, აი, შენი სახელით შევწირე წერა-კითხვის საზოგადოებას და კიდეცაა გამოვეცი მეტქი“. თან ვაჩვენე ის „Описание“-ი. იამა, შიგ რომ მისი სახელით იყო ხელნაწერი შეტანილი და გავცინა, კარგო! ამ საუბარს შემდეგ ორი-სამი თვე გავიდა და მეც მეგონა, რომ გათავდა იმ ხელნაწერის ამბავი, მაგრამ, გავიგონია?!..

ერთ დღეს მოვიდა ჩემთან ორი ტოლი, შესანიშნავი თვალტანადი, ჩონახალუხში გამოწყობილი ახალგაზრდა ვაჟკაცი. „ჩვენაო, ბატონო, ძმები წერეთლები ვართო—მეუბნება ერთი—და თქვენთან საქმე გვაქვსო!“ იმათ შეხედვასა და მოსმენას არაფერი სჯობდა. აი, ნათქვამი რომაა, „ზრდილნი არიან იმერნიო“, ისეთები იყვნენ სწორედ, ერთი მეორეზე უკეთესი!—„პელაგია წერეთლის გარდაცვალების შემდეგ მისი ქმრის ნესტორის ქონება რომ გავიყავით, „ვეფხისტყაოსანი“ ჩვენ გვერგო; დედამ გამოგვატანა თბილისში ყდის გასაკეთებლად, გავუკეთეთ, მაგრამ ეტლში დავგვრჩა და მას აქეთ დედამ ჩვენი აღარაა ჭაერით, დაკარგული ჰგონიო; საქართველოში „ვეფხისტყაოსანის“ ხელნაწერი იმაზე უკეთესი არ მოიძებნებაო; ხელნაწერები თურმე სულ თქვენთან მოდის და ჩვენსაზე ხომ არაფერი გაგიგიათო?“ „როგორი იყო მეტქი?“, ვკითხე მე. „დიდი იყო, ძველი, ტყავისაო“, მიპასუხეს. ნამდვილად კი ბომბიციანზე იყო დაწერილი, მაგრამ ისე ჰგავდა ტყავს, რომ თავის დროზე, როგორც ვთქვი, პლატონ იოსელიანმაც კი ეტრატად მიიჩნია. „თუ თქვენთანაა, გვათხოვეთ და გაძლევთ პატიოსან სიტყვას, ისევ დაგიბრუნებთ, ოღონდ დედას ვაჩვენოთ და დავარწმუნოთ, რომ არ დაკარგულაო“, შემომხვეწნენ. მე ვუთხარი, საერთოდ ყველაფერს მუზეუმში ვიტოვებთ, რასაც შიშო მოგვიჩავენ მეტქი; არ დაგიმალავთ, ეგ ხელნაწერიც ვიცი—ოღონდ გემუდობათ, ქალაღზე ნაწერი და არა ტყავზე მეტქი,—მაგრამ, სამწუხაროდ, იგა სხვისი ნაყოლია. მერე შემოსწირა, ანლა საზოგადოების საკუთრებას შეადგენს და როგორღა შეიძლება წაღება მეტქი?!“ მერე მისულიყვნენ საზოგადოების გამგეობაში და იქ კი ეპასუხათ, „ეგ ჩვენ არ გვეკითხება, თაყაიშვილის საქმეაო“. მომადგნენ ისევ. მეც რალას ვიზამდი, გავატანე საზოგადოების ბიბლიოთეკა-მუზეუმში წერილი, „დროებით მიეცით მეტქი“ და წაიღეს ხელნაწერი იმ კოხტა ძმებმა. გავიდა ერთი თვე, მაგრამ არ მოიტანეს უკან. ეს, რა საკვირველია, არ მესიამოვნა! თანაც კიტა აბაშიძემ ერთი ამბავი ამიტეხა გამგეობაში,

არ უხდა გაგეტანებინაო! მე ვუთხარი. ჩვენი ფულით ხომ არ გქმონდა ნაყი-
დი. მაინც სხვისი იყო მეთქი.

იმხანად საჩხერეში ვინმე გამყრელიძის კარ-მიღამოზე ძველი ყორღან-
ლი სამარხი აღმოჩენილიყო და იმის გასათხრელად წავედი [1910 წელს], რად-
გან მაშინ არქეოლოგიური ვაზხრის წარმოების საქმესაც უკვე მე ვეპატრონე-
ბოდი. ბინა იმ გამყრელიძის სახლშივე დავიდე და ისე ემუშაობდი; სხვასთან
არავისთან წავსულვარ, არც წერეთლებში და არც სხვაგან სადმე. საჩხერეში
მაშინ მოთავეობდა და, ასე ვთქვათ, „დედოფლობდა“ ელისაბედ წერეთელი.
ორმოცდაათიოდე წლის, რომანტიული სულსკეცვების ქვრივი. თითონ წუ-
ლუკიძის ასული იყო, პეტრეს და; ქმარი ადრევე გარდაეცვალა. ყველა წერეთ-
ლებზე მდიდარი იყო, რადგან მის მამულეში ბლომად მოიპოვებოდა შავი
ქვის მადანი. ელისაბედი საჩხერის სკოლის მზრუნველთა საბჭოს თავმჯდომა-
რე იყო და იმ სკოლის სასარგებლოდ ყოველ წელიწადს აწყობდა დიდ
მეჯლისს და ცის ქვეშ, მუსიკითა და ქუთაისის გუბერნიის ყველა კუთხიდან
მიპატიუებული სტუმრებით, გუბერნატორიანად. ჩემს იქ ყოფნაშიც მოეწყო
ასეთი მეჯლისი ერთ კვირა დღეს; გაეგო, რომ საჩხერეში ემუშაობდი და
მომწერა, დავესწარიო. მუსიკა ქუთაისიდან დაებარებინა და მთელი ქუთაისი
სტუმრად ჰყავდა. დიდი სადილი ჰქმონდა გამართული. ასე იცოდა: სანოვაგეს
უსასყიდლოდ მოაგროვებდა ხოლმე და სტუმრებს კი ორ-ორ მანეთს ახდევო-
ნებდა. ამრიგად კაი სამ-ოთხს ათას მანეთს მოუყრიდა თავს და. რა თქმა უნ-
და, სკოლას მოახმარდა ხოლმე... მივედი იმ მეჯლისზე და დაეინახე. რომ ელი-
საბედი მართლა დედოფალივით განაგებდა იქაურობას და მთელი თავადიშვი-
ლი ყმაწვილკაცობა მხლებლებად ჰყავდა. გულთბილად მომესალმა, გადამ-
კოცნა და მომიკითხა. მამამისი, გიორგი წულუკიძე. დიდხანს ცხოვრობდა გუ-
რიაში (მომრიგებელ მოსამართლედ მუშაობდა, თან შესანიშნავი მონადირე
იყო) და იქიდან ვიცნობდით ერთიმეორეს. შევხედე და ის ორი ჩემი ახალ-
გაზრდა წერეთელი აქეთ-იქით არ უდგანან ელისაბედს მხარში, აღიუტანტები-
ვით? წავატანე ხელი ორთავე და ვუთხარი ელისაბედს: „ჯენინა, ახლა სხვაზე
ნურაფერზე მელაპარაკებით, მე და ეს ახალგაზრდები გაგვასამართლეთ მეთ-
ქი“. რომ მკითხა, რაშინა საქმეო, ავუხსენი: „ასე და ასე იყო, ეს ყმაწვილები
მოვიდნენ ჩემთან და დროებით მთხოვეს საზოგადოების კუთვნილი ხელნაწე-
რი; თან პატიოსანი სიტყვა მომცეს, რომ დააბრუნებდნენ და ავი არ დააბრუნეს.
სხვისი ვათხოვე და ახლა არ ვიცი, რა პასუხი გავცე პატრონს, უხერხულ მდგო-
მარეობაში ჩამაყენეს მეთქი!“ ის ვაჟები დაიწვენენ სირცხვილით: „ვაი, ეს რა
დღეში ჩავვარდით, ბატონო, ქ-ნი ელისაბედი მოგვიცია თავდებად. რომ ერთ
კვირაში მოგიტანო!“ ელისაბედმა მითხრა, „ახლა ამათი საქმე მე მკითხე.
ჩემ ხელში არ არიანო?!“ მეც დავმშვიდდი... ელისაბედმა იქ დიდი პატივი
მცა და წამოვედი ისევე ჩემ ბინაზე. გავიდა ერთი კვირა, მაგრამ ძმები წერეთ-
ლები არ მოსულან ჩემთან. მერე ჩამოვბრუნდი თბილისში, მივედი წერა-კი-
თხვის საზოგადოების ბიბლიოთეკა-მუზეუმში და ვიკითხე ხელნაწერის ამაჯი.
მითხრეს, უკვე მოიტანეს უკანაო. გამოვართვი, გადავშალე, დავრწმუნდი, რომ
დაებრუნებინათ და გამეხარდა: „რაკი მოიტანეს, აწი აღარა უშავს რა მეთქი“.
გავიფიქრე. რას მოვისაზრებდი, თუ ერთი შეხედვით მთელ ხელნაწერს რა-
იმე ზიანი ექნებოდა?

იმ ხელნაწერში თავის დროზე ჩართული იყო 36 ფერადი სურათი,
სპარსულ ყაიდაზე ნახატი, საუკეთესო ხელობისა; თან მხატვართა სახელე-

ზიკ ეწერა ზედ, როგორც უკვე ვთქვი. სანამ ხელნაწერს საზოგადოებას გადაეცემდი, სარაჯიშვილს რომ გამოეართვი და შინა მქონდა, ჯერ კიდევ მაშინ ვაჩვენე იგი ქართველების გულწრფელ მეგობარსა და მოამბაგეს, „ვეფხისტყაოსნისა“ და სხვა ქართულ თხზულებათა ინგლისურად მთარგმნელ ქალს მარჯორი უორდროპს, ასე რომ ის საკმაოდ იცნობდა იმ ხელნაწერს. ჰოდა არ გასულა ორი თვე, რომ იმ ქალისაგან ინგლისიდან წერილი მივიღე (რუსულიც იყო და მიწერა-მოწერა იმ ენაზე გვექონდა): მატყობინებდა, „ერთმა პარიზელმა ანტიკვარმა „ვეფხისტყაოსნის“ 16 სურათი გამომიგზავნა, ხომ არ იყიდითო, და ჩემი აზრით, ეს სურათები იმ ხელნაწერიდან უნდა იყოს ამოღებული, თქვენ რომ ერთხელ თბილისში მაჩვენეთო; შეიძლება ვცდებოდე, მაგრამ ძალიან მაგონებს იმ სურათებს და ნეტავ რაშია საქმეო?“ მე ვფიქვრე. ალბათ სცდება მეთქი, მაგრამ მაინც წავედი მუზეუმში შესამოწმებლად. გადავსინჯე, მაგრამ რას შევატყობდი? 16 კიდევაც რომ ამოეჭრათ, ისე სუფთად იყო ამოჭრილი, რომ კვალი არა ჩანდა, დანარჩენი 20 კი თავ-თავის ადგილას იყო. მაინც გავუგზავნე დეპეშა მარჯორი უორდროპს: „Задержать рисунки; если можно, выслать их фотографические карточки; известить антиквара, что эти выкрадены из библиотек Общества грамотности и возбуждается уголовное преследование; антиквар должен указать, от кого они им получены“. მარჯორიმ გამომიგზავნა ფოტოსურათები. შევადარე დანარჩენ სურათებს და საბოლოოდ დავრწმუნდი, სტილისა და ხატვის მანერის მიხედვით, რომ პარიზელ ანტიკვარს მართლაც იმ ხელნაწერის სურათები ჩავარდნოდა ხელში. მაშინ გამახსენდა ერთი ამბავი: არც თუ დიდი ხნით ადრე თბილისის გაზეთებში და კერძოდ „ივერია“-ში გამოქვეყნდა გამაფრთხილებელი განცხადება ხალხისადმი—ჩუმ-ჩუმად დაძვრებიან ვიგინდარები, ძველ ხელნაწერებსა და მინიატურებს იძენენ და არ მიჰყიდოთ, ამოგად განადგურდება ჩვენი კულტურული საგანძურიო. მართლაც დადიოდნენ, მგონი, კონსტანტინეპოლელ ახალგაზრდა ვაჭრები ოჯახ-ოჯახ და აგროვებდნენ, ყიდულობდნენ სპარსულ, ინდურ და სხვა აღმოსავლურ ხელნაწერებსა და სურათებს, რომლებზედაც მაშინ დიდი მოთხოვნილება იყო ევროპაში. იმათი არც გვარი ვიცოდი, არც სახელი, მაგრამ მაშინვე გავიფიქრე, ამ საქმეშიც მათი ხელი ერევა მეთქი. მარჯორი უორდროპს ჩემთვის ფოტოსურათების გამოგზავნისთანავე ვუფრთხილებინა, ჩემი თხოვნისამებრ, ანტიკვარი, რომ სურათები მოპარულია და სისხლის სამართლის დანაშაულის ძიება დაიწყებაო. ხელნაწერის ყოფილი პატრონების, წერეთლებისათვის, რასაკვირველია, არაფერი მიმიწერია, უხერხულად მივიჩინე: ვფიქრობდი, მართალია მოაკლეს სურათები, მაგრამ მაინც ხომ შემოგვწირეს მეთქი?! იურიდიულად კი სულაც უფლება ჰქონდათ უკან წაეღოთ მთელი ხელნაწერი. საერთოდ მე ასეთ შემთხვევებში არასოდეს არ ვართულებდი და არ ვამწვავებდი საქმეს, რადგან შეიძლებოდა საბოლოოდ დაგვკარგოდა ნივთები. საზოგადოება დიდ პატივს კი მცემდა, მაგრამ ასეთი სახელიც მქონდა მოხვეპილი: „ექვთიმე თაყაიშვილს თუ ჩაუვარდა ხელნაწერი, მერე მორჩა, დაკარგულიაო!“ იმ წერეთლებს დედამათი თურმე მართლაც სთხოვდა, ერთი კიდევ მანახვით ის „ვეფხისტყაოსანიო!“ მერე მალე მოკვდა. შესანიშნავი ქალი იყო. იმან შემოსწირა საზოგადოების მუზეუმს იმერეთის მეფის სახლთუხუცესის წერეთლის საუცხოვო პორტრეტი. თან მითხრა: „წაიღეთ, თქვენი ქირიმე, რომელ სახლშიც ეს შევიდა, იქ ყველა გარდაიცვალა“

ლაო!" მე ვკითხე. "ახლა გნებავთ, ჩვენც გარდავიცვალეთ მეთქი?" "არა, არა, თქვენ არაო!" საჩქაროდ მიპასუხა...

გავიდა კიდევ თვენახევარი, თუ ორი თვე... საერთოდ, რაც რომ იმ დროს თბილისში ძველი წიგნებითა თუ ზივთებით მოვაჭრე ჩარჩები იყვნენ და ერკვეოდნენ საქმეში, ყველას ჩემთან მოჰქონდა პანთები, იმიტომ რომ ჩემზე უკეთესი მუშტარი არ ეგულებოდათ. ქართველები ნივთებით არ ვაჭრობდნენ, უფრო ბუკინისტობდნენ და ისიც, თუ კი რასმე ღირებულს იგდებდნენ ხელთ. მამასისხლად აფასებდნენ, აშენებას განიზრავებდნენ ხოლმე მისით, ნაკლებ პრაქტიკულობას იჩენდნენ ამ მხრივ. სხვები კი კომერციულად უდგებოდნენ საქმეს: რაც თითონ დასჯდომოდათ, ორ იმდენს თუ მივცემდი, კმაყოფილდებოდნენ. ერთმა მათგანმა ძალიან ბევრი საინტერესო ხელნაწერი მაყიდვინა ამრიგად. ერთიც სხვა იყო, მაგონი მიხაკა ერქვა სახელად, ის კი ბევრ ნივთებს მიზიდავდა ხოლმე. ვნახოთ და სწორედ იმან არ მომიტანა „ვეფხისტყაოსნის“ ხუთი თუ ექვსი სურათი გასაყიდად! დავხედე და მაშინვე შევატყე, რომ ყველა წერეთლისეული ხელნაწერიდან იყო ამოჭრილი. ვკითხე ჩარჩს, „ვინ მოგცა ეგენი მეთქი?“ „პატრონმა მომცა, ჰყიდისო“, მიპასუხა. „იცო, როგორაა მაგ სურათების საქმე მეთქი?“ „არაო“. „როგორაა და ეგენი ჩვენი მუზეუმიდანაა მოპარული და უნდა დამისახელო, ვინ მოგიტანა მეთქი?“... თურმე იმ ახალგაზრდა ვაჭრებს რომ შეეტყობთ პარჩივლი ანტიკვარისაგან, სისხლის სამართლის გამოძიება აღიძვრისო, გამოერთმიათ, ჩამოეტანათ ისევ საქართველოში, თავისთან ვეღარ გაეჩერებინათ და იმ ურიისთვის მიეყიდნათ. დავიტოვე მიხაკას მიერ მოტანილი სურათები და ვუთხარი: „უნდა თქვა, ვინ მოგცა, თორემ შენ დაგიჭერენ და ჩაგაგდებენ საპყრობილეში მეთქი!“. შეშინდა. თან თბილისის გუბერნატორს მივწერე მოხსენება (ვინ იყო, აღარ მახსოვს, მაგრამ ქართველობას კი ემხრობოდა). ასე და ასეა საქმე, ნაქურდალი სურათები მომიტანა ამან და მომტაცებლების დაქვერება საჭირო მეთქი. გუბერნატორმაც დაავალა, ვისაც ჯერ იყო, საქმის გამოძიება; დაიბარეს ის ვაჭრები და დაკითხეს. იმათ უთხრეს, „პატრონო, ჩვენ რა შუაში ვართ, ჩვენ საერთოდ მაგეებით ვვაჭრობთ და რას გვემართლებით? წერეთლებმა მოგვეყიდეს ის სურათები და 600 მანეთი გადაგვახდევინესო“. მერე ის დამფრთხალი ვაჭრები ჩემთან მოვიდნენ და მითხრეს. „ხელნაწერის პატრონები თითონ ვერ ამოსჭირდნენ შეუმჩნევლად სურათებს, მოგვეცეს და ჩვენ ამოვეჭერთო (მართლაც, როგორც აღვნიშნე, სრულიად არაფერი დანაკლისი არ ეტყობოდა ხელნაწერს) და ისე ვიყიდეთო: ახლა ჩვენი ფული დაგვიბრუნეთ და ყველა სურათი უკან ინებეთო! თუ არა გჯერათ, თითონ წერეთლებს ჰკითხეთო!“ მე ვუთხარი, „ახლა ჩვენ მაგის გამოძიებას ვერ შევეუდგებით და ვერც ვერაფერს მოგვემთ: წერა-კითხვის საზოგადოება მაგ თანხას ვერ აგინაზღაურებთ. მაგრამ, რაკი დაზარალებულხართ, ვიშუამდგომლებ, რომ 200 მანეთი მაინც მოგცენ მეთქი“. ასე ვამჯობინე, რაკი მათ, ბოლოს და ბოლოს, მართლაც ნაყიდი ჰქონდათ ის სურათები და არა მოპარული. მივწერე საზოგადოების გამგეობას და მათაც მისცეს 200 მანეთი. საერთოდ ისე იყო დაწესებული: მე თუ კი მივწერდი, აღარც კითხულობდნენ, რატომ და ვის აძლევდნენ, ულაპარაკოდ მისცემდნენ ხოლმე ფულს. იმ მიხაკამ ხომ 6 ცალი მომიტანა და დავიტოვე, დანარჩენი 10-ც თვით სომხებმა მომიტანეს და მხოლოდ მას შემდეგ მივაკეციე ფული. უნდა

აღინიშნოს, რომ მაშინდელი ამოქრილი სურათები ყერაც არაა ჩაკრული ხელნაწერში: ეს უკანასკნელი საქართველოს მუზეუმის ხელნაწერთა განყოფილებაშია, წერა-კითხვის საზოგადოების ფონდში, ხოლო ამონაჭრები ჩემ ბინაზე ინახებოდა და ახლა, მგონი, ხელოვნების მუზეუმში უნდა იყოს.

ზემოთ რომ ბარონი დე-ბაი ვახსენე, რომელსაც კინალამ აჩუქეს ეს მრავალტანჯული ხელნაწერი, იმისმა აქ ყოფნამ ერთ საქმეში მაინც შემიწყო ხელი—თუმცა ისევ და ისევ იმის წყალობით, რომ ზოგისათვის ჩვენებურს არავის არა ჰქონდა იმხანად ფასი და უცხოელს კი, ვინც არ უნდა ყოფილიყო, — დიდი! რუსის მთავრობაც ძალიან პატივსაცემდა დე-ბაის, საგანგებო მდივანი მიუჩინეს, რომელიც სულ თან დაჰყვებოდა. (სხვათა შორის, იმ ბარონმა ჩვენში ჩაწერილი ზღაპარი „როსტომელა“ გამოსცა მერე საფრანგეთში ფრანგულად, და არც ეს იყო ურიგო საქმე...). ტბეთის ცნობილი სახარება რომ არის, XII საუკუნისა (ჩემ მიერ უკვე გამოცემული), ისა და არა ნაელებ ცნობილი ოქონის ხატი, რომელსაც ქართველი მეფეებო დაატარებდნენ ხოლმე თან, ჰქონდა მცხეთის დედათა მონასტრის (სამთავროს) ილუმენიას, ნინო მუხრანბატონის ასულს, რომელიც მათ არავის არ აჩვენებდა — ყოველ შემთხვევაში, მე არ მენახა ისინი და რაკი ვიცოდი იმ მოლოზნის ამბავი, არცა ვლამობდი. პოლე კარბელაშვილს კი ნახული ჰქონდა ცოტა ხნით. ერთ დღეს მომადგა დე-ბაი და მთხოვა, წამყევით ილუმენიასთან, ეგებ მაჩვენოსო. მეც წავეყვი და თან ჩემი მეუღლე და მუსიკოსი ქალი, ანა თულაშვილიც წავიყვანე. ილუმენიას ვუთხარი, „აი, უცხოელი ბარონია ჩამოსული, აინტერესებს თქვენთან შენახული ნივთები და უნდა გვაჩვენოთ მეთქი“. გასჭრა ასეთმა მიმართვამ და მართლაც გამოგვიტანა. მეც ვისარგებლე შემთხვევით, თანმხლებ ქალებს ვთხოვე, შეიქციეთ საუბრით ილუმენია მეთქი და ამასობაში გადმოვიწერე იმ ოქონის ხატის წარწერა და აღვწერე ორივე ნივთი... სიკვდილის მოახლოვება რომ იგრძნო, ილუმენიას შეეშინდა, არავინ მომპაროს ეს ნივთებიო და მიაბარა თავის ნათესავს, ჩემ მიერ უკვე ხსენებულს ნიკოლოზ ალექსი-მესხიშვილს, რომელიც კარგი მამულიშვილი იყო და სიძველეთა მოვლა-მოგროვება უყვარდა (სხვათა შორის, ზემოთაც აღვნიშნე, მან თარგმნა რუსულად ილიას „ქვეათა ღაღადი“). ილუმენია რომ გარდაიცვალა, მერე ვილაცამ დაუწერა გაზეთში იმ ალექსი-მესხიშვილს, „მიითვისა სამთავროს მონასტრის ნივთები, რომლებიც ეგზარქოსს უნდა გადასცემოდა, როგორც ეკლესიის კუთვნილიო“. იმანაც გასცა გაზეთში პასუხი, „ილუმენია ჩემი ნათესავი იყო და შესანახად მომბაბარაო“. მაგრამ ასეთმა განმარტებამ არ გასჭრა და ატყდა მაშინ ჩვეულებრივი შარიანი პოლემიკა. ალექსი-მესხიშვილი საერთოდ დიდ ანგარიშს მიწევდა ხოლმე და ახლაც მკითხა, როგორ მოვიქცეო? მე ვუთხარი, „რაკი ასეთი ამბავი აგიტეხეს, ახლა მაგ ნივთების შენარჩუნება გაძნელებდა, მაგრამ, აი, სათავადაზნაურო სკოლას რომი ვაშენებთ, იმის ეკლესიას შემოსწირე და, თუ ბიჭები არიან, მობრძანდნენ და ეკლესიიდან რაიმე წაიღონ, მაგას ეგზარქოსიც კი ვეღარ იზამს მეთქი!“ იმანაც აიღო და შემოსწირა თავად-აზნაურობის ხელმოკლე („შეუძლებელ“) მოსწავლეთა დამხმარე კომიტეტს, მერე ამ უკანასკნელმა ვითომ მიაბარა წერა-კითხვის საზოგადოებას და ამრიგად დავინარჩუნეთ მუზეუმისათვის ტბეთის სახარებაც და ოქონის ხატიც.

მაგრამ ახლა ისევ „ვეფხისტყაოსნის“ ხელნაწერთა თავგადასავალს დავუბრუნდეთ. საერთოდ, მე არც ერთი მისი ხელნაწერი არ დამიტოვებია უნა-

ხავი, თუ კი მომივიდოდა ცნობა, აქა და აქ არისო და ამას და ამას აქვსო. ამ-
რიგად შევიტყუე, რომ ჩემს ნათესავს მიხეილ ალექსანდრეს ძე ნაკაშიძეს, იმ-
ჟამად ერევნის გუბერნატორის თანაშემწეს, სოფელ იგდირში, ერთი სომხის
სახლში ენახა და კიდევაც შეეძინა მისგან „ვეფხისტყაოსანი“. როგორც კი
გავიგე ეს ამბავი, მაშინვე მიეწერე, გამოეგზავნა ჩემთვის ხელნაწერი.
გამოგზავნიით არ გამოუგზავნია, მაგრამ თბილისში რომ ჩამოვიდა, თითონ ჩა-
მოიტანა. იურისტი იყო, ნიკო ნიკოლაძის, ძმები პოლტარაცებისა და სხვათა
დროის სტუდენტი პეტერბურგში. მითხრა, „რამდენ ხანსაც გინდა, გქონდეს,
ოღონდ კი სულ ნუ წამართმევ, ეს ჩემთვის სანუკვარი ნივთიაო; თორემ შენ
ისეთი სახელი გაქვს, რომ ხელნაწერი თუ ჩაგივარდა ხელში, იმის წირვა გა-
მოსულიაო“. მე ვუთხარი, „რაკი ეგრეთი სახელი მქონია, შენ ხელნაწერსაც,
თუ კი რამედ ვარდა, ბოლოს და ბოლოს ეგ ბედი უნდა ეწიოს მეოქი“. გაე-
ცინა და, რა თქმა უნდა, დამიტოვა. არც კი მიკითხავს, თუ რა მიეცა ხელ-
ნაწერი. მის გარდაცვალებამდე ხელნაწერი ჩემთან იყო და მერე კი წერა-
კითხვის საზოგადოების ბიბლიოთეკა-მუზეუმს გადავეცი—რასაკვირველია,
მისი სახელით შეეწირე. მის ქვრივს ამის გამო ჩემთვის საყვედური არ უთქ-
ვამს.

ამბავი მომივიდა, რომ ერთ ჩვენს სიძველეთა მკვლევარს... მიეყიდნა
დასურათებული „ვეფხისტყაოსანი“ ელენე თარხან-მოურავის ანუ თარხნიშ-
ვილისათვის, რომელიც კონა ქსნის ერისთავის⁵² ასული და გაგარინის ცოლის
ძმისშვილი იყო (ეს ის გაგარინი გახლდათ, დადემქელიანმა რომ მოკლა).
თითქმის სულ იმ თავის მამიდასთან იყო ხოლმე (ვანსაკუთრებით მისი
დაქვრივების შემდეგ), ძალიან უყვარდა. იმჟამად თითონაც ქვრივი იყო,
თბილისი მიეტოვებინა და ყირიმში დასახლებულიყო, გაგარინისეულ მამულ-
ში—ზალტის მახლობლად, ქუჩუქ-ლამბათში. როცა შევიტყუე, რომ იმ ელენე
თარხნიშვილისას „ვეფხისტყაოსანი“ შეუტყენია, წერილი გაუგზავნე იალ-
ტის ცნობილ გუბერნატორს ივანე ღუმბაძეს, რომელიც მე კარგად მექცეო-
და, პატივსაც მცემდა. ყოჩაღი კაცი იყო (ძმებს ყველას სჯობდა), მაგრამ თან-
დიდი შავრამელი და მონარქისტი. ზედმიწევნით ახლო იდგა ნიკოლოზ მე-
ორესთან (მასზე იტყოდნენ ხოლმე, „самый прилежный человек“-ო) და
როცა ის იალტაში ჩადიოდა, სულ თან დაჰყვებოდა, მისი მცველი და ავან-
ჩავანი იყო. მიეწერე იმ ღუმბაძეს, სანახევროდ ხუმრობით, მანდ შენს ახ-
ლოს თარხნიშვილის ქვრივი ცხოვრობს, იმას „ვეფხისტყაოსნის“ კარგი ხელ-
ნაწერი მქონია და აბა შენ იცი, თუ აიძულებ, რომ ჩვენს საისტორიო-საეთ-
ნოგრაფიო საზოგადოებას შემოსწიროს... მე თითონ კი თარხნიშვილის ქვრივს
შეგვხვდი ერთ ზაფხულს, როდესაც წასვლა მომიხდა ჩერნიგოვის გუბერნიაში,
ჩემ ძმასთან (გენერალ ვარლამ თაყაიშვილთან, რომელიც მაშინ იქ. თავის ცო-
ლის მამულში ცხოვრობდა და იმ მამულში აღმოჩენილ ქვანახშირს ამუშავებ-
და). იქიდან სევასტოპოლით დაებრუნდი საქართველოში, გზად იალტაზე გა-
მოვიარე და, რა თქმა უნდა, ქუჩუქ-ლამბათშიც მივედი ელენეს სანახავად.
მინდოდა ივანე ღუმბაძესთან ერთად ვწვეოდი, მაგრამ იგი იალტაში არ დამხ-

⁵² ეს კონა გორის მახლობლად ცხოვრობდა, მგონია, ატენში. იგი მასპინძლობდა და მუ-
შაობაში ეხმარებოდა ხოლმე აკად. მ. ბროსეს, რომელიც ბევრს წერს მის შესახებ თავის „რა-
პორტებში“. ე. თ.

ვდა. მის სახლში იყო მხოლოდ მისი ცოლისდა (კარგად აღარ მახსოვს, მგონი, მესხიშვილის ქალი იყო). ვთხოვე და ის გამოელაპარაკა ტელეფონით თარხნიშვილის ქვრივს; უთხრა, რომ მე მსურდა მასთან მისვლა. იმას ეთქვა ტელეფონით, არ ვიცნობ და მეშინია, რევოლუციონერი ხომ არ არისო? ღუმბაძის ცოლისდამ აუხსნა, ვინც ვიყავი და დაარწმუნა, რომ ჩემი არავითარი შიში არ უნდა ჰქონოდა. ამის შემდეგ მივედი და ძალიან კარგად მიმიღო. აქვე აღვნიშნავ, რომ ელენე თარხნიშვილის ერთი ქალი ცოლად ჰყავდა ჩემს გიმნაზიისა და უნივერსიტეტის ამხანაგს ინჟინერ იოსებ დადიანს, რომელიც ბაქოში ცხოვრობდა და განაგებდა გაგარინის ქვრივის, ელენე თარხნიშვილის მამიდის კუთვნილ ნავთიან მიწებს. როდესაც გაგარინის ქვრივი გარდაიცვალა, იგი თბილისიდან ყირიმში, ქუჩუქ-ლამბათში წაასვენეს და გაგარინის მამულში დამარხეს. ელენეც იქ გადასახლდა, ააშენა პატარა, მაგრამ ფრიალ ლამაზი ეკლესია მამიდამისის საფლავზე და უვლიდა ამ უკანასკნელს. ქუჩუქ-ლამბათში ელენე თარხნიშვილი სულ მარტოდმარტო ცხოვრობდა, თუმცა მეორე ქალიცა ჰყავდა, ნაადრევად დაქვრივებული, არისტოკრატიული ცხოვრების მიმდევარი. (ამ უკანასკნელის ქმარი გრაფი იყო, გვარი აღარ მახსოვს. დავით სარაჯიშვილმა რომ სოლოლაკში სახლი შეიძინა, გადაწყვიტა მისი დანგრევა და მაგივრად ახლის (დღეს მწერალთა სასახლის) აშენება, დანგრევის წინ მეჭლისი გამართა ძველ სახლში და დიდძალი ხალხი მიიწვია. ის გრაფი და მისი მეუღლეც, ელენე თარხნიშვილის ასული იქ იყვნენ. რაღაც სულ უბრალო საკითხზე—მგონი, შინ წასვლა-არწასვლაზე—შელაპარაკდნენ, გრაფმა იწყინა. გავიდა მეორე ოთახში და მოიკლა თავი).

იქ წამოეწყო ვეებერთელა, ორსართულიანი სასახლის შენება. თითონ სრულიად გამოუცდელი და თან მიამიტი ადამიანი იყო, ამ საქმეებისა არაფერი გაეგებოდა და სახლის აშენებაც წარმოუდგენლად ძვირი დაუჯდა. ამიტომ სულ ერთთავად სწერდა ბაქოში იოსებ დადიანს—სიძესა და იმეამად უკვე მისი ნავთიანი მიწების მოურავს — და ფულს მოითხოვდა მისგან. როდესაც იოსები უპასუხებდა, მეტი სახსარი აღარა გვაქვსო, სიდდარი უთვლიდა, დაავირობე ან გაყიდე ადგილები და ფული კი გამომიგზავნეო. ამ გარემოებას იოსები ვალუბში გაეხვია და მათ შორის უსიამოვნება ჩამოვარდნილიყო, კორებიოთა და ამბის მიტან-მოტანით გაძლიერებული. ეს ამბავი პირველად თვით ელენე თარხნიშვილისაგან გავიგე. ჩემ დროს მისი სასახლე უკვე დამთავრებული იყო. პატრონი ქვედა სართულში ცხოვრობდა, ხოლო ზედა მას თვალითაც კი არ ენახა, რადგან გულის სისუსტე დასჩემებოდა და თავს მუდმივ ადგა მოწყალეების და, რომელიც ხშირ-ხშირად აწვდიდა წვეთებს, გული რომ შეუღონდებოდა ხოლმე. ერთიჯ ახალგაზრდა მღვდელი დადიოდა მასთან, ტოლსტოის იდეების მიმდევარი, სხვა—არავინ.

რაკი ელენე თარხნიშვილმა ისე კარგად მიმიღო, გავახსენე, რომ ნამყოფი ვიყავი მის სახლში, თბილისს. მისი ქალისა და იოსებ დადიანის ქორწილზე. და ვკითხე, „ბაქოდან რა ამბავი მოგდით იოსებისა და რა იცით თქვენი ქალუბის შესახებ მეტი?“ ამაზე გულამოსკენით მიპასუხა: „О—о—о! Этот хитрый мингрелец хочет меня убить, чтобы завладеть нашим имуществом!“ ამა გამაოცა და ვუთხარი, „თუ თქვენ ეგ ამბავი მართლა გწამთ, ახლავე უკან უნდა წავიდე და ესაა, მეტი; იოსებ დადიანი ჩემი სიყრმის ამხანაგია, გიმნაზიაშიცა და უნივერსიტეტშიც ერთად ვსწავლობდით და გიცი, რომ ის ბუზ-

საც კი ვერ მოჰკლავს, არა თუ ადამიანის სიკვდილი მოინდომოს ან მასში გუ-
რიოს მეთქი; პირადად მე ახლა მასთან მკვიდრო კავშირი აღარა მაქვს და ვუ-
ღური კიდევაც, რომ აღარა მნახულობს, მაგრამ რასაც თქვენა ბრძანებთ, ყო-
ვლად დაუჭერებელი კორია და სწორედ ის ყოფილა თქვენი მტერი. ვისაც ასე-
თი კორი მოუტანია თქვენთან მეთქი!" ატირდა, გადამეხვია და მაკოცა: „არ
შემიძლია თქვენ არ დაგიჭეროთ და დემართმა ქნას, რომ ეგრე იყოს, როგორც
ამბობთო!“ მერე აღარ გამომიშვა, მთხოვა და ერთი სამ დღეს დავრჩი მასთან
სტუმრად. მაშინ უკვე სამოც წელს მიღწეული იქნებოდა. მაგრამ თავისი ქე-
ბული სილამაზე ჭერ კიდევ შერჩენოდა. ქართულს შესანიშნავად ლაპარაკობ-
და, მაგრამ ხშირად ურევდა რუსულს, როგორც საერთოდ ჩვეულებად გვაქვს
ჩვენა. სხვათა შორის, მკითხა: „Вы, наверное, много сплетен слышали обо
мне?“.... მე მიუღე: „Книжня, я сплетен никогда не слышу!“-მეთქი. მერე
დაწერილებით მოვეუყევი საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოების მუშაო-
ბისა და მისი მუზეუმის, ამ უკანასკნელის გასამდიდრებლად ჩემი მეცადინეო-
ბის ამბავი; ვუთხარი, ყველა ძველი ქართული ოჯახი ხალისით მაძღვეს მე-
ზუუმისათვის. ნიეთებსა და ხელნაწერებს და თქვენც არ უნდა დაიშუროთ, თუ
კი რამე მოგეძეებდათ მეთქი. ხოლო რომ ბევრი რამ მოეძეებოდა იმ მარტოდ-
მარტო დარჩენილსა და დასნეულებულ ქალს, აშკარა იყო: ხელნაწერზე რომ
აღარა ითქვას რა, რომლის ძებნამაც მასთან მიმოიყვანა, იქ ვნახე იმერეთის მე-
ფის სოლომონ პირველის ასულის (კონა ერისთავის დედის, ე. ი. თვით ელენეს
ბების) სურათი, გერმანელი მხატვრის მიერ ფერადებით დახატული იმერეთ-
ში, XVIII საუკუნის მიწურულს. იმ მხატვრის სხვა სურათებიცაა შემორჩენი-
ლი (ერეკლე მეორისა და რამდენიმე დიდებულის პორტრეტები) და მუზეუმ-
ში ინახება. სურათი ჩარჩოში იყო ჩასმული და კედელზე ეკიდა. ელენე თარხ-
ნიშვილსავე ჰქონდა თბილისში თვით მისი სურათი, დახატული ჰუნკრელი
მხატვრის, ეტლინგერის ქალის (ელენეს ნათესავე ერისთავის ცოლის) მიერ,
ძლიერ ლამაზი (იმ ეტლინგერ-ერისთავისას შემდეგ პარიზში შეეხვდი)... ვუ-
თხარი, ხელნაწერებსა და ნიეთებს გარდა, ძველ სურათებსაც ვაგროვებთ და
ეგ სურათებიც უნდა დავკვირვოთ მეთქი. მითხრა, „ვეფხისტყაოსნის“ ხელნა-
წერზე ივანე ღუმბაძემ საშველი აღარ მოძო, სულ მეუბნებოდა, რომ მისთ-
ვის გამოშეტანებინა, მაგრამ ეს ვერ მოვახერხე, რადგან რაც რამ განწეული
მაქვს, იალტის ხაზინაში შევიწინა შეიწიანობის გამო (პირველი რევოლუციის
ხანა იყო) და სანამ არეულობა არ მიწყნარდებდა, იქიდან ვერც გამოვიტანო.
ახლა ჭერ ვერც სურათებს მოგცემ, რადგან იმპერატორი ნიკოლოზ მეორე
იალტაში როცა ჩამოდის, ხშირად დასეირნობს ამ არე-მარეში; მითხრეს, შენ-
თანაც აპირებს მოსვლასა და რომ მოვიდეს, სხვა რაღა ვაჩვენო, აქ არაფე-
რი მაქვს, თუ არ სოლომონ მეფის ქალის სურათიო? ისე კი, გაძღვეთ პატი-
ოსან სიტყვას და მერწმუნეთ, რომ არა თუ ამ სურათებს, არამედ არაფრე
აუარებელ ვერცხლეულს, ნოხებს, ძველ ნაქარგ-ნაკერობასა და იმ „ვეფხის-
ტყაოსნისა“ ანდერძით თქვენ დაგიტოვებთ, ოლონდ დამიწერეთ დაწერილე-
ბით, თუ ვის სახელზე და როგორ დაეწერო ის ანდერძიო?!“ მეც ჩამოვუწერე.
უნდა დაუტოვოთ მეთქი ქართულ საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოე-
ბას, თბილისში. მერე მითხრა, თუ ახლა იალტაში გაბრუნდებით, გაგატანთ
რწმუნების ქაღალდს ხაზინაში, რომ ის „ვეფხისტყაოსნის“ ხელნაწერი მიანიც
მოგცენო. მე ვუპასუხე, სამწუხაროდ, ახლა აღარ შემიძლია გაბრუნება, მეჩქა-

რება, მაგრამ თქვენ თუ გამოიტანოთ, თბილისში გამომიგზავნეთ მეტქი. სხვა-
თა შორის, სოლომონ მეფის ქალის ნაქონი ზოგი ნივთი და მათ შორის ყავის
საფუძველი, საისტ.-საეთნოგრ. საზოგადოების მუზეუმს შემოსწირა კონა ერის-
თავის მეორე, გაუთხოვარმა ქალმა, ელენე თარხნიშვილის დამ.

მართლაც გამოეტანა ხაზინიდან ის ხელნაწერი და მას მერე სულ თავის-
თან ჰქონდა. ჩემს მერე იოსებ დადიანი, მისი ცოლი და ცოლისდა ჩამოსულიყ-
ვნენ ქუჩუქ-ლამბათში და იოსები შერიგებოდა სიდედრს. ამ უკანასკნელს ეძ-
ლია ხელნაწერი ჩემთვის გადმოსაცემად, მაგრამ იოსებს არ გამოერთვა, ეთქ-
ვა, „მე ახლა პირდაპირ თბილისში არა ვბრუნდები, გზად სხვადასხვა ადგი-
ლებში უნდა გავიარო და ვაი თუ სადმე დამეკარგოსო!“ ეს ამბავი თითონ
იოსებ დადიანმა გადმომცა. მე, რასაკვირველია, დიდი საყვედური ვუთხარი,
მაგრამ რალას უშველიდა საქმეს? ის კი არა და, მერე თურმე ისიც სანაწურად
გამიხდებოდა, მე თითონ რომ არ დავუჭერე ელენე თარხნიშვილს და იალტის
ხაზინიდან არ წამოვიღე ხელნაწერი.

საფრანგეთს რომ გავემგზავრი, იოსებ დადიანს შევხვდი: პარიზის მახ-
ლობლად, სევრში ცხოვრობდა და იქ ვინახულე. კარგა ხანს ვისაუბრეთ სხვა-
დასხვა საგნებზე. მერე გავიდა მეორე ოთახში და რალაც ყდიანი ხელნაწერი
გამომიტანა. დავხედე—„ვეფხისტყაოსანი“ იყო, სურათებიანი. მიაშბო: „ეს ის
ხელნაწერია, რომელიც შენთვის გადმოსაცემად მაძლია სიდედრმა ქუჩუქ-
ლამბათში, მაგრამ, როგორც ვითხარი, მაშინ ვერ წამოვიღე და ხომ გახსოვს,
რა დავი-დარაბა ამიტებე ამის გამო? ემიგრაციაში რომ წამოვედი, ერთხანს
კონსტანტინეპოლში ვცხოვრობდი და, ვნახოთ, იქ მომიტანა ერთმა ქართველ-
მა ეს ხელნაწერი და მეუბნება, სევასტოპოლის ბაზარში ვიყიდე და ახლა ვყი-
დით. მე ვუთხარი, ეგ ხელნაწერი ჩვენი ოჯახისა იყო, ქუჩუქ-ლამბათში ინახე-
ბოდა და სევასტოპოლის ბაზარზე რა უნდოდა მეტქი? ცხადი იყო, რომ ტყუ-
ილს ამბობდა: რევოლუციის დროს ქუჩუქ-ლამბათი აეკლოთ, ჩემი სიდედრი
იქ გარდაცვლილიყო და მისი ნივთებიდან ჩვენ აღარაფერი გვინახავს. მაინც
დავიწყეთ მე და ხელნაწერის მომტანმა ვაჭრობა და ბევრი დავის შემდეგ 1000
ლირად მომიყიდაო“. მე ვუთხარი, „ახია შენზე, რომ ეგრე ძვირად დაგჯდომია
ეგ ხელნაწერი შენი დაუდევრობის წყალობით; ახლავე გამიხვიე ქალაქში
მეთქი!“ „მიგაქესო?“, მკითხა. „მაშ შენ დაგიტოვებ? ეგ ხომ შენი სიდედრის
შემოწირულია მეტქი!“ ხმა აღარ ამოუღია, გამიხვია ქალაქში და გამომა-
ტანა.

მას შემდეგ კარგა ხნის განმავლობაში, ოც წელიწადს იყო ჩემთან ის ხელ-
ნაწერი. რა თქმა უნდა, აღწერა⁵³, — ყველა ცნობილ ხელნაწერს შე-
ვადარე, მის შესახებ მოკლე ცნობები იქვე გამოვაქვეყნე (გაზ. „საქართვე-
ლო“, 1935, № 118), აღწერილობა თბილისის უნივერსიტეტსაც გამოვეგზავნე,
მაგრამ გამოცემით კი, აბა, რას გამოცემდით, სადა მქონდა ამის საშუალება?
ხელნაწერში კარგი მინიატურები იყო—ზოგი უფრო ძველი, ვიდრე სხვა ცნო-
ბილ ხელნაწერებში. სამი თუ ოთხი მათგანი იქამად პარიზს მყოფმა მხატვარ-
მა დავით კაკაბაძემ გადმოიღო ფოტოგრაფიულად და გამოუგზავნა ძმას, სარ-
გის კაკაბაძეს, რომელმაც ისინი დაბეჭდა თავის მიერ გამოცემულ „ვეფხისტ-
ყაოსანში“.

⁵³ ამ ხელნაწერის აღწერილობა ჩვენშიც დაიბეჭდა ახლანან, რაკი იგი დიდ მეცნიერულ
ინტერესს იწვევს რუსთველოლოგთა მხრივ. (ელენე თარხანი-მოურავისეული ხელნაწერი „ვე-
ფხისტყაოსანი, „მნათობი“, 1962, № 2).

ბოლო ხანებში იოსებ დადიანის ოჯახი ერთობ უმწერო მდგომარეობაში ჩავარდა უსახსრობის გამო. მოვიდა ჩემთან იოსები და დიდი მორიდებითა და დარცხვენით მითხრა: „შინ ქალებმა ლამის შეშქამონ (ცოლსა და ცოლისდას გულისხმობდა), დედაჩვენის ხელნაწერი რომ თაყაიშვილს გადაეცი, იმის შეწირვას, მართალია, დაპირებია დედაჩვენი, მაგრამ მან ზომ ვერ შეასრულა დაპირება და მერე ხომ შენ შენი ფულით იყიდე, ახლა ჩვენია და რომ გავყიდოთ, კარგ ფასსაც მოგცემენო; ამიტომ უთხარი თაყაიშვილს, დაგვიბრუნოსო!“ ერთხანს არ ვაძლევდი, მაგრამ მერე თითონ ქალებმაც მომაკითხეს; ვნახე, რომ მართლაც ძალიან უპირდათ, შემებრაღენ და დაგვიბრუნე ხელნაწერი. იმათ ჯერ პარიზის ნაციონალურ ბიბლიოთეკას შესთავაზეს და მეც კი მინდოდა, რომ პარიზშივე დარჩენილიყო, რათა მაინც მისაწვდომი ყოფილიყო. ბიბლიოთეკის გამგე მიცნობდა და მომწერა, მაცნობეთ, თუ რას წარმოადგენს შემოთავაზებული ხელნაწერი, რა ღირსებისააო. მეც მივწერე, მართალია, ხელნაწერს თავშიცა და ბოლოსშიც აკლია, მაგრამ საწერი მასალისა და ხელის მიხედვით იგი XVII საუკუნის მიეკუთვნება, ტექსტი მრავალ ვარიანტს შეიცავს სხვა ამგვარ ხელნაწერებთან შედარებით, თან საყურადღებო მხატვრული მინიატურებითაა დასურათებული და სასურველია, რომ შეიძინოთ ეს ძვირფასი ხელნაწერი მეტეი. მაგრამ ბიბლიოთეკის გამგე ვერ მოუტრიადა დადიანებს: მგონი 10.000 ფრანკზე მეტი ვერ შეაძლია. დადიანებს აღმოაჩნდათ ერთი კარგი ნაცნობი მდიდარი ინგლისელი, რომელსაც, ეტყობა, ცოტა რამ გავგებოდა ძველი ხელნაწერებისა, და აჩვენეს მას. ინგლისელს დიდად მოსწონებოდა ხელნაწერი და ეკითხა, თუ გაქვთ ცნობა, რომელი საუკუნისააო? ეპასუხნათ, ხელნაწერს თარიღი არ უწერია, მაგრამ პროფ. თაყაიშვილი XVII საუკუნეს აკუთვნებსო. ინგლისელს ეთქვა, ბევრი ძველი ხელნაწერი მინახავს, ვერკევეი მათში და ეს ხელნაწერი, მასალის მიხედვით, XVII საუკუნეზე უფრო ძველი უნდა იყოსო (ქალაქი კია, მაგრამ სქელია და ტყავსა ჰგავს!). რაღა ბევრი გავაგრძელო, იმ ინგლისელმა (რომლის არც ვინაობა ვიცი და არც ხელობა, არ მინახავს) იყიდა დადიანებისაგან ხელნაწერი 75.000 ფრანკად. ამ ფულმა მისცა საშუალება იოსების ცოლისდას, გრაფის ქერიუსს, თავის შვილთან წასულიყო მაროკოში (თავისი წილი, 15.000 ფრანკი წილო) და დადიანებმაც ცოტა ხანს სული მოითქვეს. იოსებს ექვსი ქალიშვილი ჰყავდა, ერთი მეორეზე ლამაზები. ერთი მათგანი შეირთო გიორგი ამილახვრის ვაჟმა, რომელიც სამხედრო სამსახურში იყო და გენერალ დე-გოლს ჰყავდა აღიუტანტად. მეორე მსოფლიო ომის დროს მოჰკლეს სირიაში და დე-გოლი ძალიან დიდ ხანს უამბობდა თურმე მის გმირობას ტელეფონით იქიდან პარიზში თავის მომხრეებს... ინგლისელმა კი ბოლოს ბრიტანეთის მუზეუმს შესწირა ელენე თარხან-მოურავის ნაქონი „ვეფხისტყაოსანი“ და ამით გათავდა იმ ხელნაწერის ამბავი.

საერთოდ, განზრახული მაქვს, დაწერილებით აღვწერო „ვეფხისტყაოსნის“ ჩვენ მიერ მოკროვილი ყველა ხელნაწერის თავგადასავალი, სათითაოდ, და გამოვაქვეყნო, მაგრამ — სხვა დროს...

არასოდეს არც ერთი ხელნაწერი არ დამეკარგვია, გარდა ქსნის ხეობის მოსახლეობისა და გორელთა აღწერის დავთრებისა. საქმე ასე იყო: დასაბეჭდად შეონდა გამზადებული, როდესაც ივანე ჭავჭავიძემ მთხოვა მათი გამოქვეყნების ნებათვა და გავუგზავნე კიდევაც პეტერბურგში. მას დაეთრებინა ცალკე აღარ გამოუცია, მხოლოდ „საქართველოს ეკონომიურ ისტორია“-ში გამოიყენა. მერე დავთრები აღარ მინახავს და დიდ ხანს მეგო-

ნა, რომ ისინიც დაიკარგა, ივანეს მიერ თბილისში ვაგონით გამოგზავნილ ბიბლიოთეკასთან ერთად, სამოქალაქო ომის დროს არეულობამ რომ იმსხვერპლა. ძალიან გულს მაკლდა. საფრანგეთიდან რომ დაებრუნდი, მაინც ერთხელ კიდევ ვცადე ბედი და ვთხოვე განსვენებული ივანე ჭავჭავაძის არქივის გამგეს, მის ასულს ნათელას, ეგება მონახოთ მეტყი. ერთხელ მითხრა, ვერ ენახეო: თურმე ხელნაწერებში ეძებნა. მეორედაც ვთხოვე, იპოვნა და ძალზე გამახარა. „რა ვიცოდი, თუ შეიძლებოდა წიგნებში ჰქონოდა მამაჩემს შენახული, ყოველი შემთხვევისათვის დავათვალიერე და მათში იყო“. საბედნიეროდ, ივანესაც სიფრთხილე გამოუჩენია და ეს ისტორიული საბუთები ბარგთან ერთად კი არ გამოუგზავნია, არამედ თავისთან დაუტოვებია და ამას გადაურჩენია ისინი. დიდი დანაკლისი კი იქნებოდა, რომ არ აღმოჩენილიყო. ქვემო ქართლის მოსახლეობის ასეთივე აღწერილობა ხომ აღრევე მამქვს ცალკე წიგნად გამოცემული, არაგვის ხეობისა—„საქართველოს სიძველეთა“ ერთ-ერთ ტომში; ხოლო ახლა ქსნის ხეობისა და გორის მოსახლეობის აღწერილობაც გამოვეცი, თუმცა კი დიდი დავიანებით⁵⁴. ქსნის ხეობის აღწერილობა ორი გრაგნილისაგან შედგება და ისრაოლისხვე-მეჭყარისხვე-ატენსაც შეიცავს. გორელებისა ერთი გრაგნილია. აღარც კი მახსოვდა, თუ ისიც ახლდა თან ქსნის დავთარს. ჩანს, ორივე ერთად შემიძენია თავის დროზე (და მერე ერთად გადამიცია ჭავჭავაძისათვის). ეს იყო 1908 წელს, როდესაც ქსნის ხეობაში დავმოგზაურობდი არქეოლოგიური მიზნით და სოფელ იკოთში, ფიცხელაურთა ოჯახში მივედი. იქ ვახტანგ ივანეს ძე ფიცხელაურის დედას ჰქონდა ეს დავთრები, 35 სხვა სიგელ-გუჯართან ერთად, და იმან შემოსწირა საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოებას. ის სიგელ-გუჯრები გამოცემულია... დავთრები ერეკლე მეორის ბრძანებითაა შედგენილი—ჩანს, მორივე ჯარისათვის, მისი „ლაშქარნივისისა“ და მდივნის მიერ. შიგ იხსენიება „ქსნის ერისთავის მოურავი ფიცხელაური“ და, ეტყობა, შთამომავლობით გადმოსცემია ის საბუთები ვახტანგ ფიცხელაურის ოჯახს.

ჩვენი ინტელიგენციის ერთ ნაწილს ძველად არაფერი გაეგებოდა იმ მუშაობის მნიშვნელობისა, რომელსაც მე და ჩემი ამხანაგები ვეწოდით და ხელსაც კი გვიშლიდნენ ზოგჯერ. წერა-კითხვის საზოგადოების გამგეობაში რომ უმეტესობა მენშევიკებმა და სოციალ-ფედერალისტებმა მოიპოვეს, მე იძულებული შევიქენი გამოვსულიყავი გამგეობიდან: მათ შორის ძალიან ბევრი იყო მჩატე კაცი, რომლებსაც არც სწამდათ და არც შეეძლოთ არაფერი, გარდა პოლიტიკური ფრაზისა და, მიუხედავად იმისა, რომ შიგ ჩემი ნამოწაფრებიც ერიენ, მე მათთან ერთად მუშაობა ვერ შევიძელი. მდივნად სარგის კაკაბაძე მოიწვიეს, შემოიღეს ახალი წესი: ხელნაწერებს აღარავის ატანდნენ შინ წასაღებად და მეც კი ამიკრძალეს ეს—მე, რომელმაც იმდენი რამ ვაკეთე ხელნაწერთა ფონდის გასაძლიერებლად, ზოლო თვით ბიბლიოთეკაში მუშაობა სრულიად შეუძლებელი იყო, რადგან ის ოთახი ყოველდღიურ თავმოსაყრელ და სასაუბრო ადგილად იყო ქცეული იმთავითვე. ყოველივე ამან მაიძულა შემეწყვიტა მუშაობა „Описание рукописей“-ს გამოცემაზე, თორემ ერთი, მესამე ტომი კიდევ გამოვიდოდა. კ. კეკელიძისათვის მქონდა დავალებული, საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოებიდან, მიქაელ მორდრეკილის საგალობელთა გამოცემა (მასზე უკეთ ამას ვინ გააკეთებდა?!),

⁵⁴ თბილისის უნივერსიტეტის შრომები, ტ. 45, 1951.

ჩვენმა საზოგადოებამ სთხოვა წერა-კითხვისას, გაეტანებინათ კეკელიძისათვის. მაგრამ აღარც იმას დაანებეს ხელნაწერი და ასე დღემდე გამოუცემელი დარჩა. მაშინ ძალიან ვინანე, რომ ზოგი ხელნაწერი პირადად ჩემთვის არ შევიძინე, ხომ ვერავინ შემომილიდა ხელს მათ შესწავლა-გამოცემაში მეთქი?!

სხვათა შორის, მუშაობის პირობების გაართულების ბრალია ჩემი ერთი მოუტყევებელი შეცდომა, „Описание“-ს II ტომში რომ მომივიღა: „შაჰ-ნამეს“ დიდი ხელნაწერი ყოფილიყო, XVII საუკუნისა, დაფუძული, „როსტომიანი“ იწყებოდა და მე კი „ყარამანიანი“ დავწერე, XVII საუკუნისა, რადგან ასე ჰქონდათ კატალოგში ჩაწერილი. ხელნაწერის ნახვის საშუალება რომ მქონოდა, ასეთი მარცხი ხომ არ დამემართებოდა?! ამ ბოლო დროს პროფ. ალ. ბარამიძემ შეამჩნია ჩემი ეს შეცდომა და უკვე აქვს აღნიშნული, მაგრამ მაინც ძალიან მეუხერხულება.

როგორც უკვე აღვნიშნე, მიუხედავად ჩემი იმედისა და მოლოდინისა, რომ „ეფთხისტყაოსნის“ ხელნაწერთა გროვებაში, ერთხელაც იქნებოდა, XVII საუკუნისაზე უფრო ძველ ნუსხასაც აღმოვაჩენდი, ჯერჯერობით არც მე და არც სხვა ჩვენ მკვლევარს ასეთი არ მიუგნიათ და XVII საუკუნე რჩება „ეფთხისტყაოსნის“ ნუსხათა უძველეს თარიღად. თუმცა ამ დანაკლისს რამდენადმე ავსებს საქართველოს მუზეუმის (ერთ დროს—ვარძიის მუზეუმის) მეცნიერი თანამშრომლის ვ. ცისკარიშვილის საინტერესო აღმოჩენა, რომელსაც ის გამოაქვეყნებს კიდეცა⁵⁵. ეს არის წარწერები ჭავჭავთის ერთ კლდეში ნაკვეთი მონასტრის, ვანის ქვაბების კედლებზე და ისინი, ეტყობა, სალოცავად მისულთა პირაა გაკეთებული. ზოგს სხვადასხვა ცხოველებიც დაუხატავს ზედ: ლომი, ირემი და ა. შ. წარწერებში ყველაზე საინტერესოა „ეფთხისტყაოსნის“ მთელი სტროფი, ნესტან-დარეჯანის წერილის დასაწყისი: „ციხეს ვზი ეზომ მაღალსა, თვალნი ვერ შემოწვდებიანო“. მერე და ეს წარწერები ხომ ნამდვილად XV საუკუნეს ეკუთვნიან, ასე რომ თავისებური „ნუსხა“ გვაქვს „ეფთხისტყაოსნისა“, ორი საუკუნით უფრო ძველი დღემდე ცნობილ ხელნაწერებზე. თან ისიც დიდად მნიშვნელოვანია, რომ უბრალო მლოცველი წერს იმ გამოქვაბულის კედლებზე და არა ვინმე დიდებული! ყოველივე ამის გამო ვ. ცისკარიშვილის ეს წერილი ძალიან საყურადღებოა, მით უმეტეს, რომ მკაფიო ფოტოები ახლავს თან.

ახლა მინდა ზოგი რამ გავიხსენო იმის დასახასიათებლად, თუ რა მონაწილეობას იღებდა—უფრო სწორად, ვაიძულებდით რომ მიეღო—ქართულ საზოგადოებრივ საქმიანობაში, ქველმოქმედების სახით, ჩვენი ბურჟუაზიის ზოგიერთი თვალსაჩინო წარმომადგენელი.

1905 წლის რევოლუციის ხანაში გაზ. „ივერიის“ რედაქტორად, როგორც უკვე ითქვა, არჩეულ იქნა ფილიპე გოგიჩაიშვილი. ასეთი არჩევნები ხდებოდა ამ საქმეების მოთავე ინტელიგენციის კრებაზე. იმ კრებას. მახსოვს, ვესწრებოდი: ი. გოგებაშვილი, ნ. ცხვედაძე, გაზეთის გამომცემელი პავლე („პავლეშა“) თუმანიშვილი, მე და სხვანი. ი. გოგებაშვილი გადაამკვდა, მოჰკიდე ხელი „ივერიის“ რედაქტორობასაო, მაგრამ მე ძალიან შორს დავიქირე და კატეგორიული უარი ვთქვი, ჩემი საქმე არაა, მაგისი არაფერი გამეგება მეთქი. ბოლოს არჩევანი ფილიპეზე შეჩერდა... „ივერიის“ გამოსაცემ ხარჯს იღებდა ერთი იმ ზუბალაშვილთაგანი, რომელთაც ნათის მდიდარი სარეწაოები ჰქონდათ ბა-

⁵⁵ ვ. ცისკარიშვილი, წარწერები ასპინძის რაიონიდან, „მასალები საქ. და კავ. ისტორიისათვის“, ნაკვ. 30, 1954, გვ. 175—176.

ქოში. მათ შორის ყველაზე უფრო გულუხვი და მართლაც შეგნებული ქართ-
ველი პატრიოტი იყო ანტონი, რომელმაც ააშენა ე. წ. „სახალხო თეატრი“.
ნამდვილად კარგი არქიტექტურული ნაგებობა⁵⁶, და მხცოვან საზოგადო მოლ-
ეაწეთა თავშესაფარი თუ საერთო საცხოვრებელი⁵⁷ (სხვათა შორის, პროფ.
ა. ცაგარელი რომ მოხუცდა, იმ სახლში ცხოვრობდა და იქვე გარდაიცვალა).
ანტონ ზუბალაშვილმავე აღგვითქვა დიდი დახმარება ქართული სათავადაზ-
ნაურთა გიმნაზიის შენობის აგებაში (ახლა რომ უნივერსიტეტია; მისი აშენე-
ბის ისტორია ცალკე მინდა გვიხსენო), მაგრამ ბოლო დროს კი იცვალა აზრი,
როგორც პრაქტიკულმა კაცმა, როცა დაინახა, რომ ნიკო ცხველდაძემ საზღვარს
გადააბიჯა და ისეთი ლხარამაზარი რაღაც წამოიწყო, რის დარბეზულბაც
ნახევარ მილიონს მანც მიაღწევდა. თავდაპირველად ზუბალაშვილს ეგონა,
რომ 120—130 ათას მანეთზე მეტი არ დაუჯდებოდა, მერე კი ძალზე შეშინ-
და, მაგრამ ალბათ მანც გამოიღებდა საჭირო თანხას, უეცრად რომ არ გარ-
დაცვლილიყო. მის მემკვიდრედ დარჩა უმცროსი ძმა, სტეფანე ზუბალაშვილი.
ერთ ხანს ისიც ხელგაშლით ეხმარებოდა ფულით ყოველგვარ ქართულ საზო-
გადო საქმეს, მაგრამ თითონ აქ არა ცხოვრობდა, მეტწილად საზღვარგარეთ
იყო ხოლმე, უფრო—პარიზში. სხვათა შორის, იმ ანტონისა და სტეფანეს მა-
მასვე ჰქონდა უკვე კარგა დიდი ქონება, მაგრამ რომ მივიდნენ და დახმარება
სთხოვეს, უპასუხა: „მე რასა მთხოვთ, ცალი ფეხი სამარეში მიდგია, კიდევაც
რომ მოგცეთ, მცირე რასმე მოგცემთ, თქვენ ვერ დაგაკმაყოფილებთ; ცოტა
დამაცალეთ, დღეს თუ სხვალ მოვეკედები და მაშინ ჩემი შვილები ბევრს მოგ-
ცემენ, მე კი, როგორც ერთი სიღარიბეში გაზრდილი კაცი, არა ვარ ხელგაშ-
ლილიო“. საერთოდ ყველანი პრაქტიკული ადამიანები იყვნენ, როგორც კა-
თოლიკე ქართველებსა სჩვევიათ... რაკი სტეფანე საქართველოში იშვიათად
იყო ხოლმე, საზოგადო საქმეებისათვის ფულის ხარჯვა მიანდო თავის ახლო
ნათესავს (მგონი დისწული იყო) პავლე თუმანიშვილს, რომელიც ძალიან გულ-
მხურვალედ ეკიდებოდა ყოველგვარ ჩვენებურ საზოგადოებრივ საქმიანობასა
და, კერძოდ, ჟურნალ-გაზეთების გამოცემას. ასე, მაგალითად, „ივერია“-საც
ის აძლევდა ფულს, პ. გოთუას რუსულ გაზეთსაც (რომელიც დიდხანს გამო-
დიოდა, დიდ ჰონორარებს აძლევდა თანამშრომლებს და ძვირიც ჯდებოდა) და
საბავშვო ჟურნალ „ნაკადულ“-საც. სხვათა შორის, 1910 წელს სენანეთს რომ
წავედი ექსპედიციაში, ის პავლეს აპირებდა გამოყოლას, მაგრამ ვედარ მოა-
ხერხა. ბოლოს, სტეფანე ზუბალაშვილი როცა დარწმუნდა, რომ პავლე დიდძალ
ფულს უხარჯავდა და მარჯნივა და მარცხნივ დაუზოგავად არიგებდა მის ქო-
ნებას, შეუწყვიტა ფულის ძლევა და ყოველგვარი კავშირიც მოსპო მასთან; და
არა მარტო მასთან, არამედ საერთოდ ქართველობასთან. ამის მთავარი მიზეზი
„პავლესა“ მიერ ფულის ფლანგვა კი არ იყო, არამედ შემდეგი გარემოება.
იმ დროს პარიზში გამოდიოდა ერთი ქართული გაზეთი, რომელიც საქართვე-
ლოს განთავისუფლების იდეას ემსახურებოდა. ბელგიაში კი ცხოვრობდა აქე-
დან გაქცეული ერთი პიროვნება... რომელსაც ჩვენში აღარ დაედგომებოდა.
სხვათა შორის, იმ გაზეთის რედაქტორს ერთხელ შევხვდი თბილისში, ილიას-
თან იყო მოსული წერა-კითხვის საზოგადოებაში, და რაღაც უხეშად და თან
ბავშვურად ელაპარაკებოდა: „თქვენ. საზოგადო მოღვაწეები, არ ვარგინართ,

⁵⁶ ახლა კოტე მარჯანიშვილის სახ. თეატრი.

⁵⁷ ამჟამად ბავშვთა საავადმყოფო, სასამართლოს ქუჩის ბოლოში.

საქართველო ვერ გაათავისუფლეთ და აი, ჩვენ კი გავათავისუფლებთო!" ამაზე ილიამ ისე მკვანხედ უპასუხა, რომ გამიკვირდა კიდევაც: „მაგისთანა ლათაიები ბევრი გაგვიგონია და გაკეთებული საქმე კი არავისი გეინახავსო!.. ჰოდა, ერთ დღეს მისულან ის რედაქტორი და ზემოხსენებული ავანტურისტი... პარიზში სტეფანე ზუბალაშვილთან, დასდგომიან თავზე რევოლვერებით და უთქვამთ, „200.000 ფრანკი მოგვეცი, თორემ მოგკლავთო!“ სტეფანე მშინშარა კაცი იყო და მაშინვე გამოუწერა 200.000 ფრანკის ჩეკი. მაგრამ ამის შემდეგ მან საესე-ბით შეაქცია ზურგი ქართველებს, საფრანგეთის ქვეშევერლოში გახდა და ლუვრის მუზეუმს შესწირა შესანიშნავი, მსოფლიო მნიშვნელობის მქონე კოლექცია სურათებისა და ნივთებისა. კოლექცია მას მემკვიდრეობით ჰქონდა მიღებული იმ ძმისაგან, რომელიც ფლორენციაში ცხოვრობდა. დაშინებული სტეფანე გულმოდგინედ იმალებოდა, კაცმა მისი ასავალ-დასავალი აღარ იცოდა და ქართველთაგან მას საქმე ჰქონდა მხოლოდ ფილიპე გოგიჩაიშვილთან, რომელსაც მინდოდა საქართველოში დარჩენილი უძრავი ქონების (მამულებისა და სხვ.) ლიკვიდაცია. მისამართს არც ფილიპეს აძლევდა და ეს უკანასკნელი დიდი საიდუმლოებითა და ვაი-ვაგლახით ახერხებდა ხოლმე მასთან შეხვედრას. ბოლოს ფილიპემ მოათავა მისი კომერციული საქმეების ლიკვიდაცია... პავლე თუმანიშვილს ბიძამისის ფულს გარდა თავისი საკუთარიცა ჰქონდა: დედამისი იმ ზუბალაშვილების და იყო და მან დაუტოვა; მერე შვილიც ჰყავდა, მაგრამ „პავლუშა“ უფრო უყვარდა და სულ იმას აძლევდა ხოლმე. პავლეს დიდისეული ფულიც შემოეხარჯა და მერე ძალიან ღარიბად ცხოვრობდა, პოლონეთში. იქ ერთი იქაური, მოზრილიშვილებიანი ქალი შეირთო და წერილს წერილზე უგზავნიდა ბიძას, მომგზმარეო. ბიძა კი არაფერს უპასუხებდა. ბოლოს მისი გამონაცვალი ტანისამოსი სთხოვა, მაგრამ არც ის გამოუგზავნა. ასე, სულ წაუხდა საქმე პავლეს. საწყალი, როდესაც ქონება გამოეცალა ხელიდან, დაიბნა და ფხა ვერ გამოიჩინა!... იმ ზუბალაშვილების გახსენებას სხვა დროსაც ვთქვარობ: სულ ოთხი ძმა იყო...

კონიაკის მეწარმის დავით სარაჯიშვილის შესახებ ზემოთ უკვე არაერთგზის მომიხდა საუბარი და ეს ბუნებრივიცაა, რადგან ის, ჯერ ერთი, ჩვენებური ბურჟუაზიის მეთაურად ითვლებოდა და, მეორეც, ყველაზე უფრო დაახლოებული იყო ქართველ საზოგადო მოღვაწეებთან. მას მართლაც ხშირად აწუხებდნენ ფულის თხოვნით, ზოგიერთისათვის ჩვეული უტიფრობით. ხშირად უთქვამს ხოლმე: „რაცა მაქვს, ათი იმდენიც რომ მქონდეს. მათ თხოვნას მაინც ვერ დავაკმაყოფილებდიო“. ქართველების მიმართ ასეთ აზრს იგი არც მალავდა, სხვათა ქებასთან ერთად, და ერთხელ პირადადაც მითხრა. საქმე ასე იყო. უნივერსიტეტიდან ჩამოსვლის შემდეგ პირველ ხანებში სარაჯიშვილთან არ დავდიოდი, თუმცა კი ვიცნობდი. მან კი იცოდა, რომ კარგი დამოკიდებულება მქონდა მის მეგობართან, პროფესორ ალ. ცაგარელთან და სხვებივით ყურმოკვრითა და ხელაღებით არა ვლანძღავდი და ვაძაგებდი მას „Мингрельский Этнограф“-ს გამო; ვაფასებდი მის დიდ ნიჭიერებასა და დღაწლს. ერთხელ, როდესაც არქეოლოგიურ ექსპურსიებზე სიარული უკვე დაწყებული მქონდა, შევიარე დ. სარაჯიშვილთან, მის ქარხანაში (ოლქას ქუჩაზე⁵⁸): ალ. ცაგარელა-

⁵⁸ ახლა ლენინის ქუჩა. სარაჯიშვილისეული არაყ-კონიაკის ქარხანა, შემდგომ „სამტრესტის“ კუთვნილი, ბოლო დრომდე იდგა იქ (ბელინსკის ქუჩის კუთხეში). ვიღრე გახეთების რედაქციის დიდ შენობას არ ააგებდნენ და საამისოდ კი ქარხანას არ აიღებდნენ.

სათვის წერილის მიწერას ვაპირებდი და მისი მისამართის გაგება მინდოდა. კაბინეტში რომ შევედი, სარაჯიშვილმა დამიძახა, „მოდი, მოდი, აქ დაჯექი“ და მეც დავეჯექი. მითხრა, „ეცი, რომ შენ კარგი აზრისა ხარ ცაგარელზე, მაგრამ მისი მისამართი მაინც რად გინდაო?“ მე ვუთხარი, „ერთი წიგნი მჭირია ძალიან, აქ არ იშოვნება და ვაპირებ მიეწერო, ან მიშოვნოს, ან დროებით მათხოვოს მეთქი“. მერე მკითხა, „ამ ზაფხულს რა გაქვს განზრახულიო?“ (ეს მოხდა 1907 წელს, ზაფხული უკვე კარს იყო მომდგარი). ეუბასუხე, ახალციხე-ახალქალაქ-არტაანის მაზრებში მივდივარ არქეოლოგიურ ექსპედიციაში მეთქი. „მერე და ფული გაქვსო?“ ვუთხარი, მოსკოვის არქეოლოგიურმა საზოგადოებამ მომწოდა 200 მანეთი უვაროვას მეშვეობით მეთქი. „მაგ ფულს ხომ უკვე შესჰამლიო?“ „როგორ თუ შევეპმდი, საექსპედიციოდ გამოგზავნილი ფულის სხვა რამეზე დახარჯვა როგორ შეიძლება, მაშინ ხომ ექსპედიციაში ველარ წავალ მეთქი!“ „მერე და სად ინახავ ფულსაო?“—აღარ მომეშვა, რალაც ახირებულა კაცი იყო! „სად შევინახავ? ჭიბუში მიღევს, თქვენსავით მდიდარი ხომ არა ვარ. რომ ბანკში მქონდეს მეთქი“. „აბა, მაჩვენეო!“ ამოვიღე და ვაჩვენე. ამაზე მითხრა: „ჰოო-ო, აბა შენ ქართველი არა ყოფილხარ, რაკი ეგ ფული არ შეგიქამია! მაგრამ ეგ რას გეყოფაო?“ მე ვუთხარი, „რასაკვირველია, არ მეყოფა და ჩემ საკუთარ ფულსაც დავადებ მეთქი“. მერე დაუძახა თავის ხაზინადარს, ცოლის ნათესავს, ფორაქიშვილს და ჰკითხა: „Для археологрии в бюджете числится у нас что-нибудь?“ იმან უბასუხა: „Для археологрии ничего не числится“-ო. „მოიტანეთ 100 მანეთი და მიეცით ამას არქეოლოგიისათვისო“. იმანაც მოიტანა ფული და მომცა... მას შემდეგ სარაჯიშვილი ხშირად მპატივობდა ხოლმე შინ სადილად, მეტადრე მაშინ, თუ სტუმრად ჰყავდა გრაფინია უვაროვა. ან სხვა ვინმე მკვლევარი და მეცნიერი, საქართველოს ძეგლებითა და ისტორიით დაინტერესებული. ერთი ასეთი მიპატიებების დროს, მის მიერ შექმნილი „ვეფხისტყაოსნის“ გადარჩენა ფრანგი ბარონისათვის ჩუქებისაგან ზემოთ დაწვრილებითა მაქვს მოთხრობილი...

პირველ ხანებში დავით სარაჯიშვილს კომერციული საქმეები ვერ ჰქონდა მაინცდამაინც მყარად დაყენებული, მაგრამ მერე მისი წარმოება თანდათან გაიზარდა, განმტკიცდა და, როგორც მისი ქარხნის გამგისაგან გამიგონია. წლიურმა შემოსავალმა 70.000 მანეთს მიაღწია. ეს კი მაშინ დიდი ფული იყო და იმოდენა ქონების პატრონი ქართველი სხვა არც მოიპოვებოდა საქართველოში, გარდა ნავთის მრეწველი ზუბალაშვილების მამისა, რომლის შესახებ ზემოთ უკვე გვქონდა საუბარი. ქარხნის გამგედ დავით სარაჯიშვილს ჰყავდა ვანო სარაჯიშვილი და საერთოდ ორი თუ სამი სარაჯიშვილი მუშაობდა მის წარმოებაში, ნათესაეები. ერთი მათგანი, რომელიც უმთავრესი თანამშრომელი იყო (გაბაშვილის ქალი ჰყავდა ცოლად) მერე დავითის ქვრივმა დაითხოვა სამსახურიდან. დავით სარაჯიშვილი და ალექსანდრე ცაგარელი ბავშვობიდანვე დიდი მეგობრები იყვნენ და ეს მათი მეგობრობა სარაჯიშვილის სიკვდილამდე გაგრძელდა. როგორც უკვე აღვნიშნე, სარაჯიშვილი ფულითაც ეხმარებოდა ხოლმე ცაგარელს. მეგობრები კი იყვნენ, მაგრამ სულ ერთთავად კამათობდნენ და ჩხუბობდნენ: სარაჯიშვილი, როგორც უკვე ვთქვი, სულ სხვათა ქებაში იყო და ხაზს უსვამდა მათ უპირატესობას ქართველთა მიმართ, ცაგარელი კი, დიდი პატრიოტი, პირიქით...

დავით სარაჯიშვილს რომ დაუუახლოვდი, რა თქმა უნდა, მოვინდომე მისი ჩაბმა საზოგადო საქმიანობაში, რათა ნივთიერი დახმარება აღმოეჩინა ჩვენ-

თვის. თავი და თავი ჩემი განზრახვა იყო, აგვეშენებინა სახლი ქართული მუზეუმისათვის—მეტადრე მას შემდეგ, როდესაც დაეპარსეთ საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოება. ამ უკანასკნელის წესდებაში შევიტანეთ დებულება საპატიო წევრთა შესახებ: ასეთ წევრებად შეიძლებოდა გამხდარიყვნენ დიდი მოღვაწენი, უსასყიდლოდ, ან არა და ჩვეულებრივი მოქალაქენი, თუ კი ერთბაშად შემოიტანდნენ 6.000 მანეთს. ამისთანა, რა თქმა უნდა, არავენა გვყავდა, მაგრამ ვგულისხმობდით, უპირველეს ყოვლისა, დავით სარაჯიშვილს — მით უმეტეს, რომ მასთან და მის მეუღლესთან კარგი დამოკიდებულება ჰქონდა მკვლევარსა და ლიტერატორს ალექსანდრე სარაჯიშვილს („ვეფხისტყაოსნის ყალბი ადგილები“, თარგმანები და სხვ.), რომელიც ჩემთან მუშაობდა და ჩვენი საზოგადოების ხაზინდარი იყო. ერთმა კახელმა მანდილოსანმა, გვარი აღარ მახსენდება, ახალგაზრდობაში დაახლოვებულმა იმ ფორაქიშვილთა ოჯახთან, საიდანაც დავითის ცოლი იყო, მითხრა, რომ იმ ქალს პირველად ალექსანდრე სარაჯიშვილს აძლევდნენ, მაგრამ მან არ შეიტყო. დასაანანი კია, რადგან მერე ვიღაც უცხო უღირს ქალს გადაეკიდა და ვერ წაუვიდა კარგად საქმე... ეს ისე, სხვათა შორის! ალექსანდრე მარწმუნებდა, რომ დავითს საზოგადოების საპატიო წევრად აქცევდა, მაგრამ ვერაფერს გახდა. მე ჩემდათვალ ყოველთვის ვეუბნებოდი დავითს, მუზეუმისათვის შენობა აგვიგე და ის შენი სახსოვარი ძეგლიც იქნება მეთქი. ამ ჩიჩინში დიდად მეხმარებოდა ხოლმე მიხეილ (მიშო) მაჩაბელი, რომელსაც „Говорящий Мачабели“-ს უწოდებდნენ. მორე — „Поющий Мачабели“-საგან გასარჩევად (რომელიც მღეროდა ხოლმე). ეს მიშო ორატორობდა, ლაპარაკი გვარიანად ეხერხებოდა... იგი რალაც ნათესავი იყო დ. სარაჯიშვილის ოჯახისა—მგონი, ცოლის მხრივ და ხშირად ვყოფილვართ მე და ის ერთად მათთან. დავითი ერთთვალ უარზე იდგა და სულ იმას გვეუბნებოდა, „რა გაქვთ სამუზეუმო, რომ ცალკე სახლი აგიშენოთ?“ მე ვუპასუხებდი: „ბევრი ისეთი ძეგლი და ნივთი გვაქვს, რომელთა ბადალი არც ერთ სხვა მუზეუმს არ მოეპოვება, მაგრამ არა ჩანს, იმიტომ რომ ქუჩაში ხომ არ გაწოვიტანთ და თქვენგანი კი არავინ მოდის მუზეუმში, რომ ვაჩვენოთ მეთქი“. მართლაც, იმ დროისათვის ჩვენი საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოების მუზეუმს უკვე მრავლად მოეპოვებოდა: შესანიშნავი მინიატურებით შემკული ხელნაწერები, მინანქარიანი ნივთები, ვერცხლის ნაჭედი ნივთები, უძველესი სიგელგუჯრები, საერთოდ ხელნაწერები, ნაქსოვ-ნაქარგები და აგრეთვე მიწაში შემთხვევით მოპოვებული ქვის. ბრინჯაოს, რკინისა და ოქრო-ვერცხლის ნივთები (დღი, მეცნიერული გათხრით მოპოვებული ნივთები ერთი-ორში ან კავკასიის მუზეუმში მიდიოდა, მაგრამ ჩვენ ხელთ მოხვედრილ შემთხვევით მონაპოვარშიც იყო ბევრი საყურადღებო რამ—მაგალითად, ყაზბეგიდან, მცხეთიდან. ქსნის ხეობიდან და სხვ.). ყოველივე ეს მცოდნესა და გამგებს ალტაცებაში მოიყვანდა, მაგრამ მაშინ ჩვენში სანთლით საქმეარნი იყვნენ ასეთები. რა თქმა უნდა, არც დავით სარაჯიშვილი ეკუთვნოდა მათ რიცხვს, თუმცა კარგი ადამიანი კი იყო. ჰოლდა, ვერ იქნა, ვერ გაეანძრევიანეთ ხელი, „ვერ დაეწერიანეთ პირჯვარი“ მუზეუმის აშენებაზე, სანამ ცოცხალი იყო. ოღონდ მერე კი მაინც დაუტოვა ანდერძად ცოლს ის საქმე.

დავით სარაჯიშვილი რომ ვარდაიცვალა. იქამაღ უკვე დიდების ეკლესიის გაღვანაში გვქონდა მოწყობილი ქართველ მოღვაწეთა პანთეონი (მთაწმინდა განსაკუთრებით რჩეულთათვის დავტოვეთ, მით უმეტეს, რომ იქ დიდი სივიწროვე იყო) და დავითიც იქ დავმარხეთ დიდი ამბით, როგორც

გამოჩენილი მრეწველი და ქველმოქმედი, ხოლო ჩვენი საზოგადოების ორგანოში, „ძველ საქართველო“-ში დიდი ნეკროლოგი დავებუდეთ. მისი ცოლი იმეამად საზღვარგარეთ იმყოფებოდა. ცოტა ხანს შემდეგ გარდაიცვალა ნიკო ლოლობერიძე, რომლის ნების აღმასრულებელნი ფილიპე გოგიჩაიშვილი და მე ვიყავით, მაგრამ ფილიპე აქ არ იყო და მე მომიხდა ყოველი განკარგულების გაცემა დ. სარაჯიშვილის საფლავის გვერდით შეეუძინე ადგილი და იქ დაე-მარხეთ ნ. ლოლობერიძე: უკეთესს აბა ვის მოუწუვენდით გვერდით? მერე იაკობ გოგებაშვილიც გარდაიცვალა, მისი ნების აღმასრულებელიც მე ვიყავი და ისიც იმათ გვერდით დაემარხეთ (ამ ბოლო დროს გადაუსვენებიათ მთაწმინდაში). ამასობაში ჩამოვიდა დ. სარაჯიშვილის ქვრივი საზღვარგარეთიდან და შეუბნება: „დიდი საყვედური უნდა გამოვიცხადოთ!“ „რაზე მეთქი?“ აი, ნიკო ლოლობერიძე რომ დაეიმარხავთ ჩემი ქმრის გვერდით, იმაზე უკეთესს კი ვის დამარხავდით, მაგრამ მე მიწოდდა ის ადგილი სულ შემეძინა და ვარდები და სხვა ყვავილები დამერგო ზედაო“. მე ვუთხარი, „ამირან გულში მღეროდაო, ასეა თქვენი საქმე; იმ ადგილის ყიდვა ყველას შეეძლო, უბრალო სალდათიც რომ მისულიყო და ფული მიეცა, იმასაც კი მეთქი; მე ვიყიდე და ნ. ლოლობერიძე დაემარხე, აკი თქვენც ბრძანეთ, უკეთესს ვის დაემარხავდით მეთქი?“ ცოტა ხანს შემდეგ გარდაიცვალა ნიკო ცხევაძეც, რომელიც ძალიან დამინათლებული კაცი იყო იმ სარაჯიშვილების ოჯახში. სარაჯიშვილის ქვრივი ჩაერია საქმეში და თავისი ქმრის გვერდით კი არ დაამარხვინა, არამედ მის უკან—უითომც როგორც ნაკლები რანგის ადამიანი!.. ასე ეგონა, რომ რაკი მისი ქმარი უმდიდრესი ქართველი იყო, პირველი კაციც იყო საქართველოში. მერე კიდევ ერთ რამეზე დაგვემდურა. როგორც უკვე ვთქვე, დავით სარაჯიშვილმა ანდერძად დაუტოვა ცოლს ქართული მუზეუმის აშენება. ქვერემაც შემოგვითვალა, „მუზეუმი რომ აშენდება, ხომ დაერქმევა დავით სარაჯიშვილის სახელიო?“ ჩვენ ვუბასუხეთ, „მაგას ვერავის სახელი ვერ დაერქმევა, ქართული მუზეუმი იქნება, ოღონდ შიგ მოეწყობა ცალ-ცალკე დარბაზები და პორტრეტები ჩამოიკიდებოა“. ეს ძალიან ეწყინა. სწეული ქალი იყო, შაქრის ავადმყოფობა სჭირდა და მალე გარდაიცვალა. მის ანდერძში ასე ეწერა: ყველაფრის განაწილების შემდეგ რაც დარჩეს, იმის ნახევარი მიეცეს საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოებას მუზეუმის ასაშენებლად, ხოლო მეორე ნახევარი წერა-კითხვისა და დრამატულმა საზოგადოებებმა გაიყონო (ამრიგად ჩვენდა წილად 600.000 მანეთი მოდიოდა; მაშინ, რევოლუციის შემდეგ ფულმა უკვე დაიწყო გაიაფება, მაგრამ ჭერ კიდევ მთლად არ დავარდნილიყო), დაერქვას თუ არა სარაჯიშვილის სახელი ქართულ მუზეუმს, ეს ნების აღმასრულებლებმა გადაწყვიტონო. ნების აღმასრულებლად კი დანიშნა: თავისი ძმა ფორაქიშვილი, მიშო მაჩაბელი და ერთიც სარაჯიშვილი, რომელიც ქართული საქმისადმი გულგრილი იყო. დარჩა პარხანა, მზა კონიაკი და სპირტი, რომელთა ლიკვიდაცია უნდა მოეხდინათ ნების აღმასრულებლებს 6 წლის განმავლობაში. სახლები დაუტოვა სარაჯიშვილის დას, ერისთავის ცოლს. ამასთანავე, როგორც სხვაგან უკვე აღვნიშნე, დავით სარაჯიშვილის ანდერძის თანახმად, ჩვენ საზოგადოებას უნდა მიეღო 1/4 იმ 70.000 მანეთისა, რომელიც მისი მართებდა ყირიმელ მემამულე გოლიცინს, თუ კი მოხერხდებოდა იმ ფულის დაბრუნება, მაგრამ ეს, რასაკვირველია, არ მოხერხდა... დრო გადიოდა და ნების აღმასრულებლები კი არაფერს აკეთებდნენ. რამდენიც მივაკითხეთ, გვეუბნებოდნენ, მყიდველი არავინ ჩნდებაო. თურმე გადაწყვიტათ, რომ დ. სარაჯიშვილის

ძმის შეესყიდნა საქმე და განეგრძო წარმოება. ამაში თავი და თავი ყოფილა ერთი ებრაელი ბუხჩალტერი, დიდად გამოქნილი, რომელიც ატრიალებდა ყველაფერს. მივედი მე და გენერალი ყაზბეგი (იმჟამად წერა-კითხვის საზოგადოების თავმჯდომარე) და ვუთხარი, ანდერძის განხორციელება საზოგადო საქმეა და ეგრე ნუ მიაფუჩეჩებთო. გვითხრეს, „კი ბატონოო“, მაგრამ მაინც განაგრძობდნენ საქმის გაკვიანურებას. მყიდველები მისდიოდნენ, ზოგი 20% ზედმეტს აძლევდა, ზოგი — მეტსაც, მაგრამ ყველას შესახებ გაიძახოდნენ: „აჰ, ამას როგორ მივეყიდო, არაა პატიოსანი კაციო“. მე აღრევე შევთავაზე: ქონება ხომ 400.000 მანეთად შეაფასეთ, რომ ბაჟი ნაკლები გადაგვხადათ, ახლა თქვენ თითონ შეიძინეთ და მოუმატეთ რამე მეტქი. გაუხარდათ, 50.000 მანეთი შოუმატეს და თავიანთ სახელზე გადაიტანეს: თურმე იმ კომპანიაში გარეულოყენენ სხვა ნების აღმასრულებლებიც... როცა ვუთხარი, რომ მუზეუმს სარაჯიშვილის სახელი კი არ დაერქმევა, არამედ „ქართული მუზეუმი“, დიდი სიამოვნებით დაგვთანხმდნენ.

ჩვენ ვფიქრობდით, კარგი ადგილი გვეყიდნა მუზეუმისათვის — ფიქრის გორაზე გვექონდა არჩეული, უნივერსიტეტის პირდაპირ, ვარაზის ხეეს გამოღმა. გავიდა ორიოდ წელიწადი, მაგრამ საქმე კიდევ არ დაძრულა. თბილისში იყვნენ კონიაკის მწარმოებლები, სესიაშვილები, მოვიდნენ და მითხრეს, „რომ გაიძახიან, მყიდველი არა ჩანსო, აი; ჩენა ვართ მყიდველები და 20%-ზედ მეტს ვაძლევთ, რატომ არ მოგვეყიდნაო?“ იმჟამად ფულმა სწრაფად იწყო გაიფლება, მაგრამ მაშინ რომ მოეცათ ჩვენთვის ნაანდერძევი თანხა, ჯერ კიდევ დიდ უძრავ ქონებას შევიძინდით მუზეუმისათვის, რადგან ასეთი ქონებაც იაფი იყო. ადგნენ ის სესიაშვილები და დაწერეს გაზეთში: „რას შერებინა სარაჯიშვილის ნების აღმასრულებლები და წერა-კითხვისა და საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოებამ?“ მერე მიშო მაჩაბელმა მომმართა გაზეთშივე. პატრიოტი კაცი კი იყო და მე ყოველთვის მენმარებოდა ხოლმე, მაგრამ მაინც... მეც ავდექი და დავბეჭდე გაზეთში ცნობა, რომელშიც ობიექტურად იყო მოთხრობილი საქმის ვითარება, თავიდან ბოლომდე. თითონ მაჩაბელს მოსწონებოდა ჩემი პასუხი... ერთი სიტყვით, რაღა ბევრი გავაგრძელო, იმდენი ითრის ფეხი ნების აღმასრულებლებმა, რომ ჩვენ ის ნაანდერძევი თანხა ვეღარ მივიღეთ; ბოლოს და ბოლოს კი ფულმა საოცრად დაკარგა ფასი და უკვე აღარაფრად აღარ ღირდა. რა თქმა უნდა, იმავე მიზეზის გამო, თითონაც ვეღარ ისარგებლეს სარაჯიშვილისეული ქონებითა თუ ფულით. ასე დასრულდა, მარცხით, ქართული მუზეუმის აშენების გეგმა, ზოგიერთების თავისებური საქციელის გამო.

VI. მოგონებანი⁵⁹.

1880-იანსა და 1890-იან წლებში ძალიან ჰირდა არქეოლოგიური კვლევები⁶⁰ ფართოდ გაშლა. ადრე არსებული, კავკასიის არქეოლოგიის მოყვარულთა საზოგადოებაცა და მერე კავკასიის ისტორია-არქეოლოგიის საზოგადო-

⁵⁹ ჩაწერილია კარნახით, 1949 წ. 11/1, 15/1, 21/1, 2/11, 8/11, 9/11, 14/11, 15/111, 16/X1. ამასთანავე ჩართულია ბევრი რამე ნაწყვეტ-ნაწყვეტი და სასხვათაშორისოდ გახსენებულიც (1948—1952 წწ.).

⁶⁰ აქაც და საერთოდაც ე. თაყაიშვილი, ისევე როგორც მისი თაობის ყველა მეცნიერი, „არქეოლოგიას“ ძალიან ფართო გაგებით ხმარობს (ტაძართა და საეკლესიო ნივთთა აღწერა.

ებაც დაიხურა რატომღაც. ორივემ სულ სამი თუ ოთხი ტომი გამოსცა, მეტავერა. დ. ბაქრაძეს კიდეც უნდოდა არქეოლოგიური საზოგადოების დაარსება. მაგრამ ნება აღარ მისცეს. რაჟი პირდაპირი საშუალება აღარ იყო, იძულებული ვიყავით, გარშემოვლითი გზით მაინც გვეწარმოებინა არქეოლოგიური მუშაობა. ამის საშუალებას გვაძლევდა „ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოება“, დაარსებული ჩვენი შესანიშნავი მოღვაწის დიმიტრი ყიფიანის თაოსნობით. საერთოდ მას დიდი ინიციატივა ახასიათებდა: ბანკიც ხომ მისი დაარსებულია! ილია ჭავჭავაძე ხომ რამოდენა კაცი და მოღვაწე იყო, მაგრამ ამისთანა თაოსნობა ნაკლებ ეხერხებოდა; ოღონდ, უკვე დაარსებულ დაწესებულებაში რომ ჩაჯდებოდა, მერე მარჯვედ მუშაობდა და ველარც ვერაფერი დასძრავდა ხოლმე. დიმიტრი ყიფიანმა ისარგებლა რუსეთ-ოსმალეთის ომის დროს (1877/8 წწ.) შექმნილი ვითარებით, როდესაც კავკასიის ფრონტზე ომმა რუსთათვის სახიფათო ხასიათი მიიღო, და ქართველების, როგორც კავკასიაში მოწინავე ერისა და საუკეთესო მამაცი მხედრობის, ერთგულებას რუსეთისადმი დიდი მნიშვნელობა მიენიჭა. მთავრობა ნამდვილად დამფრთხალი იყო და, რაც ძალი და ღონე ჰქონდა, უსვამდა თავზე ხელს ქართველებს, ოღონდ არ გვიღალატონო, და იყო ერთი მანიფესტების გამოშვებამი: „Наш благоверный грузинский народ“—ო და ასეთები! სწორედ მაშინ იხელთა დრო დიმიტრი ყიფიანმა და შეადგინა წესდება საზოგადოებისა, რომელსაც ქართველთა შორის ქართული წერა-კითხვა და ცოდნა უნდა გავრცელებინა. იმავე დროს ის საზოგადოება სამეცნიერო მუშაობასაც გასწევდა, არაოფიციალურად: სამეცნიერო საზოგადოებათა დაარსების ნებას იმეამდ აღარ იძლეოდნენ. ამრიგად წარმოიშვა ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოება, რომელმაც რამდენსამე წელიწადს რევოლუციის შემდგომაც იარსება და რომლის დამსახურება ქართული კულტურის წინაშე საყოველთაოდ ცნობილია. თავდაპირველად თვით დ. ყიფიანი ყოფილიყო მისი თავმჯდომარე, ხოლო მას შემდეგ, რაც ის სხვა საქმეების გამო წასულიყო.—ილია ჭავჭავაძე. მე რომ ჩამოვბრუნდი პეტერბურგიდან, უკვე ილია დამხვდა ამ თანამდებობაზე და, როგორც ადრე აღენიშნე, მაშინვე აქტიურად ჩავები საზოგადოების მუშაობაში (გამგებობის წევრად ამირჩიეს ჩემ დაუსწრებლად)—ეგრძოდ, მისი ხელნაწერთა კოლექციის გამდიდრებასა და გამოცემაში.

დიმიტრი ყიფიანს მე მაინცდამაინც არ დავახლოებივარ. ძალზე ზრდილი და დარბაისელი კაცი იყო (ნამდვილი ევროპული მიმოხერა ჰქონდა), უაღრესი პატრიოტი და თან, როგორც ვთქვი, ფხიანი მუშაკი და მეთაური ქართული საქმეებისა. იმ ბანკის დაარსება მის მეტს, რასაკვირველია, არავის შეეძლო. ქართველი თავად-აზნაურობა პირდაპირ აღმერთებდა დიმიტრის და ძალიან მიღებული ჰყავდა, რადგან ყოველთვის მტკიცედ იცავდა ხოლმე მათ ინტერესებს. ბატონ-ყმობის გაუქმებამ, საგლეხო რეფორმამ ხომ საქართველომდე დიდი დაგვიანებით მოაღწია (მაგალითად, დანამდვილებით მახსოვს, რომ გურიაში მხოლოდ 1866 წელს ვაათავისუფლეს ყმები). მთავრობა ძალიან ელოლიავებოდა თავად-აზნაურობას, თვალს უხვევდა, დიპლომატიურად.

წარწერების გადმოღება-ამოკოხვა, ხელნაწერების ამოკოხვა და აღწერა, მიწაში დაფლული ნაშთების გათხრა და სხვა) და არა თანამედროვე ვაგებით, რომელიც თითქმის მხოლოდ ვა-თხრის, „წილისულ“ არქეოლოგიას გულისხმობს.

ეკითხებოდა აზრს და იყო გაუთავებელი მოლაპარაკება და თათბირები. მახსენდება გიორგი მუხრანსკისაგან გაგონილი, ერთი საკმაოდ უცენზურო ანეკდოტი (ის გიორგი თბილისის გუბერნიის თავად-აზნაურობის წინამძღოლი იყო. მე რომ პეტერბურგიდან ჩამოვედი) პატარძლის შესახებ, რომლითაც ეპასუხნა ერთ-ერთ ასეთ თათბირზე, მეფისნაცვალთან. თავად-აზნაურობის წარმომადგენელს, და რომლის აზრიც ის იყო, რომ, რაკი ხელმწიფეს გადაუწყვეტია ყმების განთავისუფლება, ხომ მაინც გაათავისუფლებს და ჩვენც რაღა დაავრჩენია დათანხმების მეტიო!... ყმების განთავისუფლების ასანაზღაურებლად თავად-აზნაურობამ ხაზინიდან ფული მიიღო.

სხვათა შორის, მე და ჩემ ძმებსაც. როგორც ყმების მფლობელ აზნაურებს. გვერგო 1000-იოდღ მანეთი, რაც მაშინ კაი ფული იყო. ის თანხა ჩვენს სიძესა და მეურვეს ჰქონდა და, გიმნაზიაში რომ შევდიოდი, მე და სამ ძმას კიდევ ას-ასი მანეთი შეგვხვდა, გარდა იმისა, რაც მანამდე დაგვახარჯა მეურვემ.

დიმიტრი ყიფიანი მოელაპარაკა მთელი საქართველოს თავად-აზნაურობის ყველა წინამძღოლს და დაიყოლია, რომ ყმების საფასურად მიღებული ფულიდან რამდენიმე პროცენტი გადაედოთ საადგილმამულო ბანკის დასაარსებლად, რომლის შემოსავალი მოხმარდებოდა ქართველი ერის საზოგადო საქმეს. ეს წინადადება მან თავისი ავტორიტეტით გაიტანა, ისე რომ უარი არავის უთქვამს. ამრიგად დაარსდა თბილისის და ქუთაისის საადგილმამულო ბანკები („Земельные банки Тифлисского и Кутаисского дворянства“). ქუთაისის პროგიმნაზიაში რომ შევდიოდი, იქ მაშინ გაიხსნა ბანკი და დირექტორად აირჩიეს ბესარიონ ლოლობერიძე, რომელსაც სწავლა უნივერსიტეტში ჰქონდა მიღებული და მანამდე თბილისის საქალებო ინსტიტუტში ემსახურნა ინსპექტორად. ბანკის დაარსებისთანავე გაჩნდა ქუთაისში ორი პარტია, რომელთაც თავ-თავიანთი კანდიდატები წამოაყენეს დირექტორობისა. ერთს შეთაურობდა ნიკო ნიკოლაძე, რომელიც ბეს. ლოლობერიძის წინააღმდეგი იყო და რომელმაც კანდიდატად დაასახელა დავით ბაქრაძე, მეტ სახელად „ბილო“ (რუსული გამოთქმა არ უვარგოდა და „БИЛО“-ს ვერ ამბობდა სწორად). ეს უკანასკნელი იყო პირველი ქართველი მოსამართლე, როდესაც სამაზრო სასამართლოები შემოიღეს საქართველოში. თავდაპირველად იგი ოზურგეთის მაზრაში დაენიშნათ, ჩემსობას კი უკვე ქუთაისის მაზრაში იყო. ნიკოლაძე ვერ გაიყვანა თავისი კანდიდატი, თავად-აზნაურობამ ბ. ლოლობერიძე აირჩია და მას შემდეგ ნიკოლაძემ აუარებელი წერილი დაბეჭდა გაზეთებში მის წინააღმდეგ. როგორც ამბობდნენ, ის წერილები ძალიან ცუდად მოქმედებდა ბ. ლოლობერიძეზე და ეგებ სულაც მოუსწრაფეს დღე: უეცრად გარდაიცვალა. გულის ავადმყოფობით.

ბეს. ლოლობერიძე პირველად ვნახე პედაგოგ ალექსი კიჭინაძესთან, რომელსაც მაშინ ყერძო სასწავლებელი ჰქონდა ქუთაისში და მოწაფეებს ამზადებდა გიმნაზიისათვის. მასთან ხშირად იკრიბებოდა ქუთათური ინტელიგენცია, რომლის რიცხვი იმხანად ათიოდე კაცს არ აღემატებოდა. მე მაშინ ქუთაისის პროგიმნაზიაში შესასვლელად ვემზადებოდი და იმ ალექსისთან წამიყვანა იოსებ თაყაიშვილიმ, რომელიც პირველი გურული იყო, უნივერსიტეტში (იურიდიულ ფაკულტეტზე) ნასწავლი. იმასა და ალექსის ერთად ესწავლათ მოსკოვის უნივერსიტეტში, მაგრამ იოსებს ვერ დაემთავრებინა, შეუძლებლობა-ავადმყოფობის გამო, და, IV კურსის სტუდენტი, ჩამობრუნებულყო სამშობლოში. ჩვენ გვასწავლიდა ოზურგეთის სასწავლებელში და ფულს უგზავ-

ნიდა მძას, მედიკური ფაკულტეტის სტუდენტს. ბეს. ლოლობერიძეს კარგად იცნობდა და მერე შემფასებლად მუშაობდა ქუთაისის ბანკში. მასსოვს, იმ საღამოს როგორ ეხუმრებოდა ბესარიონი იოსებს: „ეუჭი მოუვიდა გურულსაო!“ ბესარიონი დიდი დარბაისელი კაცი იყო, კარგად მომზადებული, და თბილისში სამსახურისას დიდი გავლენაც მოეპოვებინა; საზოგადოება დიდი ნდობითა და პატივისცემით ეპყრობოდა მას, ილია ჭავჭავაძე თავის პამფლეტურ ლექსებში, ბევრ სხვა იმდროინდელ ინტელიგენტთან ერთად, ბესარიონსაც არადადებითად იხსენიებდა, მაგრამ მას შემდეგ, როცა ახლოს გაიცნო იგი, სრულიად შეიცვალა აზრი მის შესახებ და — რაც საერთოდ მაინცდამაინც არ სჩვეოდა ილიას—ბოდიში მოუხადა უსაბუთოდ გალანძღვისათვის, მოინანია თავისი შეცდომა. თუ არ ვცდები, ბესარიონი რომ გარდაიცვალა, მაშინ დაბეჭდა კიდევაც ილიამ ის მობოდიშების წერილი!

ბეს. ლოლობერიძის სიკვდილის შემდეგ ბანკის დირექტორად აირჩიეს მისი ნათესავი ნიკო ლოლობერიძე. ახალი არჩევნებისას ნ. ნიკოლაძემ ისევ წამოაყენა თავისი კანდიდატი „დავით ბილო“, მაგრამ ვერც ახლა გაიყვანა. ამის შემდეგ დაიწყო „ბანკოვიდა“ ქუთაისშიც: ბანკის დამაარსებელი თავად-აზნაურობა იკრიბებოდა და მსჯელობდა ბანკის საქმეებზე, იმართებოდა ცხარე დისკუსიები. პროგიმნაზიაში რომ შევედი, ზშირად ვესწრებოდი ხოლმე ბანკის კრებებს და კარგად მასსოვს ის ტიპიური, ძველი დროის წარმომადგენელი თავად-აზნაურები, რომლებიც იქ დადიოდნენ. ნივთიერად ჯერ კიდევ არ იყვნენ გაღატაკებული და ჩაცმა-დახურვითა და სიტყვა-პასუხით ძალიან დიდ შთაბეჭდილებას ახდენდნენ ჩემზე. დიდაცური თავმომწონეობა ჯერ კიდევ ჰქონდათ შერჩენილი და ვერ ეგუებოდნენ იმ გარემოებას, რომ ბანკის გამგეობის არჩევნებში და საზოგადოდ ბანკის საქმეებში ხმა ჰქონდათ მსესხებლებსაც, რომლებიც მეტწილად წარმოდგენილი იყვნენ მდაბიო წოდებით, ბურჟუაზიით და უმთავრესად—ვაჭრებით, ქართველი ებრაელებით. მასსოვს განსაკუთრებით ტიპიური თავადი ლენტორ წულუკიძე, რომელმაც მძაფრი პროტესტი განაცხადა, როგორ თუ ებრაელები ბანკის საქმეებში მონაწილეობენო, და ეს ნ. ლოლობერიძეს დააბრალა, „გლახები და ებრაელები გვერდში მოგვიჯინაო...“ იმ კრებებზე ბევრ სექტიკურ, ნამდვილ იმერულ ფრაზას გაიგონებდა კაცი. მაგონდება კალისტრატე ჩიკვაიძის მამის (ისიც ტიპიური იმერელი კი იყო) ერთი რეპლიკა. ბანკის გამგეობა თხოულობდა ნებართვას, რომ ბუხჰალტერისათვის ცოტაოდენი თანხა მიეცათ იმ ზარალის ასანაზღაურებლად, რომელიც ანგარიშის დროს ფულის მარცხად გადაყოლებით მოსვლოდა. იმ ჩიკვაიძემ იკითხა, „ბუხჰალტერს ჯამაგირი ხომ აქვსო?“ უპასუხეს: „ღიახ, აქვს, მაგრამ ეს ფული მან სხვადასხვა მსესხებელთათვის ანგარიშის გასწორებისას ხელს გადაატანაო“. ჩიკვაიძემ მიამახა: „ხელს კი გადაატანა, მაგრამ ჯიბეს ხომ ჩაატანაო?..“ მარტო იმერელი თუ იტყვის ასეთ კვიმატ რამეს!.. ნიკო ლოლობერიძე ვერ გადააყენეს ქუთაისის ბანკის დირექტორობიდან, სანამ თითონ არ დაანება თავი და ჭითურაში შავი ქვის მადნის დამუშავებას არ მიჰყო ხელი. მის შესახებ აღრინდელ მოგონებაშიცა მაქვს საუბარი, ილია ჭავჭავაძესთან დაკავშირებით.

უნივერსიტეტის დამთავრების შემდეგ რომ ჩამოვედი თბილისში, როგორც უკვე ვთქვი, მაშინ დ. ბაქრაძე არ დამხვდა აქა, კავკასიის სასოფლო-სამეურნეო საზოგადოებას გაეგზავნა მივლინებით ოსმალეთში, რათა შეესწავლა, თუ რა მდგომარეობაში იყო იქ მყოფი ქართველი გლეხობა, როგორ გა-

დაკეთეს ოსმალებმა მათი მიწისმფლობელობის წესები და სხვა. იმ საზოგადოებას თავმჯდომარეობდა ნაფიცი ვეჭილი ფრენკელი, ქართველების მომხრე და მოყვარული... ოსმალებიდან რომ დაბრუნდა ბაქრაძე, მაშინ გამაცნო ფრენკელმა და ბაქრაძემაც მაშინვე დამიახლოვა. იმ ხანებში სიონის ტაძართან დაეარსებინათ „Братство св: Андрея“, რომლის მიზანი იყო ქრისტიანობის გავრცელება და საერთოდ რელიგიის განმტკიცება ხალხში. იმის თავმჯდომარე იყო დეკანოზი ელიევი (ელიაშვილი), რომლის აუგი სხვა დროს უკვე ნათქვამი მაქვს: ერთი ღვთის პირიდან გადავარდნილი ვინმე იყო, ეგზარქოსის ყურმოჭრილი ყმა და ის ატრიალებდა ყველაფერს დ. ბაქრაძემ შეიტანა წინადადება, დააარსებულიყო იმ „წმ. ანდრიას ძმობასთან“ მუზეუმი ძველი საეკლესიო ხელნაწერებისა და ნივთებისა, რომლებიც გამოსული იყვნენ ხნარებიდან. ამრიგად შეიქმნა იმ საზოგადოებასთან „საქართველოს საეგზარქოსოს საეკლესიო მუზეუმი“. სინოდს დაემტკიცებინა მისი დაარსება, მაგრამ მუზეუმი ჯერ არ იყო გახსნილი. ბაქრაძეს უკვე შეეღვინა და დაემტკიცებინებინა მისი წესდება და, როცა იგი ქართულად მათარგმნინა, მიიხრა, რაკი ისტორიულ-ფილოლოგიური ფაქტულტეტი გაგითავებიათ, ჩემთან უხდა იმუშაოთო. მასთან მუშაობა მართლაც სასიამოვნო იყო: შესანიშნავი, კეთილი კაცი ყველას ძალიან უყვარდა. წინათ ემსახურნა ქუთაისის გუბერნატორთან, „განსაკუთრებულ დავალებათა შემსრულებელ მოხელედ“. ნიქიერი და კარგად განათლებული მკვლევარი იყო, რუსულს გარდა, ფრანგულიც იცოდა... მერე შედგა იმ საეკლესიო მუზეუმის კომიტეტი: დ. ბაქრაძე (თავმჯდომარე), ელიევი (წევრი), კალისტოვი (ეგზარქოსის მდივანი), თ. ჟორდანიანი, მე და ნ. მთავრელიშვილი (ქართული ენის მასწავლებელი სათავადაზნაურო სკოლაში, სასულიერო აკადემიადამთავრებული, ავტორი მშვენიერი წერილისა ანტონ I შესახებ. რომელიც საარქივო მასალების მიხედვით ჰქონდა შედგენილი). როგორც უკვე ვწერდი, იმ მუზეუმის პირველი ნაბიჯი იყო დ. ბაქრაძისა და ჩემ მიერ ძველი ქართული ხელნაწერების ჩამოტანა სვეტიცხოველიდან, რომელსაც წინათ მღვდარი ბიბლიოთეკა ჰქონდა, ოღონდ მერე ბევრი რამ დაჰკარგოდა. მაინც მრავლად იყო იქ კარგი ხელნაწერები და ყველა წამოვიღეთ, თითქმის აღარაფერი დაგვარტოვებია. მუზეუმისათვის მოგვცეს ერთი დიდი ოთახი სიონის ტაძრის ეზოში მღვარი შენობის მეორე სართულზე და იქ შევიანახეთ ის ხელნაწერები, მოვაწყეთ ბიბლიოთეკა. ამ უკანასკნელის გამგედ ავიჩიეთ თედო ჟორდანიანი. რომელსაც დავავალეთ მოკლე აღწერილობა-კატალოგის შედგენა. მერე უკვე სხვა ტაძარ-მონასტრებიდანაც მოგვდიოდა ხელნაწერები, თუშკა ზოგან სამღვდელეობამ აღმოაქრად შეხედა ჩვენს საქმიანობას: „ყველაფერს რომ გვართმევთ, მონასტრების გაძარცვა როგორ შეიძლებაო?“ მაგრამ ხმაძალდა ვერ ბედავდენ ამისთანების ლაპარაკს, ჩუმად დრტვიანავდენ.

იმჟამად საეკლესიო მუზეუმი წარმოადგენდა ერთადერთ დაწესებულებას, სადაც ლეგალურად შეგვეძლო შეკრება, მსჯელობა, ხელნაწეროა მოწესრიგება, კვლევა, საქართველოს ეკლესიის ისტორიის შედგენა და სხვა ამისთანები. მაგრამ ეს, რა თქმა უნდა, არ კმაროდა: საეკლესიო მუზეუმს ხელი არ მიუწვდებოდა კერძო ნივთებზე და იმავე დროს ძალიან ბევრი რამ იყო შემორჩენილი ოჯახებში, განსაკუთრებით თავად-ზნაურობაში, და — ნამდვილად ვიცოდით — სწრაფად ნიავდებოდა, იკარგებოდა. ისინი როგორღა უნდა შეკრებილიყო და გადარჩენილიყო დაქსაქსვას? ამ საქმის მოსაველად გამოვიყენეთ წერა-კითხვის საზოგადოების წიგნთსაცავი და, ცოტა არ იყოს.

„გაბერეთ“ იგი: წიგნებსაც ვუყრიდით იქ თავს, ხელნაწერებსაცა და ცოტა-ცოტა ნივთებსაც. იმ საზოგადოების ხელნაწერთა ფონდს საფუძვლად დაედო თავ. ნიკო მინგრელსკის (დადიანის) ბიბლიოთეკა, რომლის მისაღებადაც, ზემოთ უკვე ვთქვი, კომისიის წევრებთან ერთად, ილია ჭავჭავაძეც გაემგზავრა სამეგრელოს, სოფ. გორღში, როგორც საზოგადოების თავმჯდომარე. ეს ამბავი რომ გაიგეს, მერე კერძო პირებმაც დაიწყეს თავისით შემოწირვა, თუმცა კი კანტი-კუნტად. ეს საკმარისი არ იყო, ბევრი რამ „თვალ და ხელ შუა“ დაგვეკარგებოდა და ამიტომ, პეტერბურგიდან ჩამოსვლის შემდეგ რომ დავიწყებ წერა-კითხვის საზოგადოებაში მუშაობა, სხვა, უფრო ნაყოფიერი ხერხები შემოვიღე ხელნაწერთა შეგროვებისა, როგორც უკვე აღვნიშნე.

წერა-კითხვის საზოგადოების ბიბლიოთეკა-მუზეუმისათვის პირველი ხელნაწერი შევიძინე 1889 წელს, ე. ი. თბილისში ჩამოსვლიდან ორი წლის შემდეგ. ეს იყო ტყავის სვინაქსარი (ამჟამად ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს მუზეუმის⁶¹ ხელნაწერი H—1245). თავის დროზე იგი მხოლოდ აღწერე, ახლა კი განზრახული მაქვს გამოეცე. ძალიან საინტერესოა იმით, რომ აშიებზე მიწერილი აქვს, ამა და ამ დღეს ამა და ამ პირის აღაპიად და ა. შ., მთელი გუჯრებია ზედ. სწორედ იქიდან ამოკვრიფე სამცხის ათაბაგ ბოცო-ბასილის გენეალოგია. ხელნაწერის შექმნის ისტორია ასეთი იყო. ცნობილ ქართველ მოღვაწეს. სასოფლო მეურნეობის ჩვენში განვითარებისა და სასოფლო-სამეურნეო განათლების დანერგვის ფანატისკოსს, ილია ჭავჭავაძის მეგობარსა და მეზობელს. ილია წინამძღვრიშვილს თავის სოფელში, წინამძღვრიანთქარში (საგურამოს ახლოს) გახსნილი ჰქონდა სამეურნეო სკოლა (რომლის გახსნაზედაც წარმოთქვა ილიამ თავისი განთქმული სიტყვა „გუთანისა და ხმალის“ შესახებ). იმ სკოლას განაგებდა ერთილევ ნაკაშიძე, დედაჩემის ძმისწული, რომელმაც გიმნაზია ჩემთან ერთად გაათავა, ხოლო სამეურნეო განათლება მიიღო შუა რუსეთის რომელიღაც ქალაქში, მგონი, ლუბლინში⁶²?. იმავე სკოლაში საძღვო რჩულს ერთი მღვდელი ასწავლიდა. იმ ორმა მომიყვანეს ერთი სოფლის ახალგაზრდა მასწავლებელი, გვარად სულხანიშვილი, რომელიც, მგონი, ახალციხის მაზრაში მუშაობდა, და რომელმაც მომიტანა ორი ხელნაწერი: ზემოხსენებული, დიდად საინტერესო სვინაქსარი და სურათებიანი მეტაფრასტი, ნაკლებ საინტერესო. სვინაქსარი ადრე ახალციხის ეკლესიაში ყოფილიყო (მ. ბროსეს ჰქონდა იქ ნახული და აღნიშნავდა) და ალბათ მომტანმა მიითვისა. საფიქრებელი იყო, რომ მეტაფრასტიც იქიდანვე ჰქონდა ნაშრონი იმ სულხანიშვილს. იმ დროისათვის მე უკვე საკმაოდ ვერკვეოდი ქართველოლოგიაში ჯერ კიდევ პეტერბურგში შევუდექი სათანადო ლიტერატურის შეძენასა და გაცნობას (მ. ბროსეს ყველა ნაშრომი, ს. ბარათაევის ისტორია, გოლოვინის ისტორია, მურავეივის „Грузия и Армения“), თუმცა კი ამაში დასპეციალებას არ ვფიქრობდი. პედაგოგობა მქონდა განზრახული, როგორც უკვე აღვნიშნე, ასე რომ ბოცო-ბასილისა და მისი შვილების მინაწერთა ჩვენი ისტორიისათვის მნიშვნელობის მიხვედრა არ გამჭირვებია. დიდი ვაჭრობის შემდეგ შევიძინე სულხანიშვილისაგან ორივე ხელნაწერი 15 მანეთად. ჩემი ფული მივეცი, მაგრამ მერე წერა-კითხვის საზოგადოების თავმჯდომარესთან, ილიასთან მივიტანე ხელნაწერები, აუფხსენი იმ მინაწერთა ღირებულება და მანაც უყოყმანოდ ამინაზლაურა ხარჯი, როგორც აგრეთვე ზემოთ

⁶¹ ახლა უკვე კ. კვეციძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტისაა.

აღნიშნე. მანამდე ყველა ხელნაწერი შეწირულების გზით ჰქონდა დაგროვილი საზოგადოებას, გარდა ერთისა. ეს იყო „ქართლის ცხოვრების“ მარიამ დედოფლისეული ნუსხა, რომელიც საზოგადოებას ნ. მთვარელიშვილის (იმ დროს, მკონი, საზოგადოების მდივნის) თაოსნობით შეეძინა ერთი ქართველი ვაჭრისაგან. ამ უკანასკნელისგანვე ვიყიდე, შემდეგ, ვახუშტის „საქართველოს ცხოვრების“ დიდი ხელნაწერი. მისი გვარი აღარ მახსენდება, წყნეთისა⁶² და ოლას⁶³ ქუჩების კუთხეში ჰქონდა სახლიცა და მალაზიაც. სხვათა შორის, მერმე, როდესაც საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოება დავაარსეთ და ქართული მუზეუმის აშენება გვექონდა განზრახული (დ. სარაჯიშვილს რომ შეეუჩნდით), ერთ ხანს იმ ადგილის ყიდვასაც ვაპირებდით სამისოდ...

პირველი ხელნაწერის შეძენის შემდეგ უკვე აქტიურად დაიწყო მუშაობა წერა-კითხვის საზოგადოების ბიბლიოთეკა-მუზეუმში: მე თვითონ ვწერდი კატალოგში შენაძენს, ვეწეოდი შეგროვებას და ა. შ.

წერა-კითხვის საზოგადოების გამგეობის წევრად რომ ამირჩიეს (1883 წელს), მას შემდეგ, რასაკვირველია, დაიწყო იქ სიარული. შეეხვედე ბიბლიოთეკას, სადაც იკრიბებოდა ხელნაწერები და დავრწმუნდი, რომ კაცი არ იყო მათი. პატრონი; ვისაც უნდოდა, ურევდა შიგ ხელს. ერთად-ერთი მზრუნველი იყო პეტრე უმიკაშვილი, დიდად პატიოსანი კაცი და კარგი მოღვაწე, მაგრამ საოცრად ნელი და მძიმე. იგი თურმე ჯერ კიდევ საზოგადოების გახსნამდე აგროვებდა ხელნაწერებს, სიგელ-გუჯრებსა და სხვას, ხოლო როცა საზოგადოება დაარსდა და ბინა გაიჩინა (სასახლის ქუჩაზე, ქარვასლაში, რომელშიც ქართული თეატრიც იყო), მიეტანა წიგნის მალაზიის უკანა ოთახში (სადაც ყოველდღე იყრიდნენ თავს საზოგადოების წევრები და მეტწილად საუბრით იქცევდნენ თავს) და იქ დაელაგებინა აღურიცხავად. მე რომ მივედი, ჯერაც ჩაუწერელი იყო, ვერავის მოეცალა მათთვის. ერთ წელიწადს ვეხევეუ პეტრე უმიკაშვილს, იმტვერება და იბნევა ხელნაწერები, ჩასწერე მეთქი, მაგრამ სულ მუშუბნებოდა, მოვიცილი, ყმაწვილო, და მერეო! ვუყურე, ვუყურე და მერე კი გულმა ვედარ მომითმინა, ავდექი და მე თითონ ჩავწერე. ეს რომ ნახა პეტრემ, მადლობა მითხრა. მერე მივყავი ხელი ქართულ ხელნაწერთა შემოწირვის პროპაგანდას ჩვენ საზოგადოებაში, ბუკინისტებისაგან მათ შეძენას და ა. შ.

1890 წლიდან შეეუდექი ბიბლიოთეკის ხელნაწერთა აღწერას. თავდაპირველად აღწერილობას ვაქვეყნებდი „ივერია“-ში, რადგან იმჟამად სხვა არავითარი საშუალება არ იყო. იქვე ბეჭდავდნენ ხშირად, ჩემამდეც, ხელნაწერთა აღწერილობას მ. ჯანაშვილი, პ. კარბელაშვილი და თ. უორდანი. მკითხველების დიდ ნაწილს ასეთი რამ არ ექაშნიკებოდა, მაინცდამაინც არ ეტანებოდნენ იმ წერილებს და დრტვინავდნენ, „ეს რა გაზეთიაო?!“ ილია ქაქავაძე კი ყოველთვის სიამოვნებით აქვეყნებდა ისეთ აღწერილობას, როგორც მასალას — ესმოდა ფასი! თუმცა იმ ხანად იგი ნომინალურად-ღა იყო რედაქტორი და იშვიათად თუ კითხულობდა საგაზეთო წერილებს: ეს საქმე უკვე მინდობილი ჰქონდა რედაქციის გამგეს გიგა ყიფშიძეს, რომელიც რიგიანად ართმევდა მას თავს, საფუძვლიანი მუშაი იყო და მტკიცედ მისდევდა ერთხელვე შემუშავებულ გეზს.

62 ამჟამად მელიქიშვილის ქუჩა.

63 ამჟამად ლენინის ქუჩა.

მერმე, როგორც ცნობილია, წერა-კითხვის საზოგადოების გამგეობამ მომანდო მის ბიბლიოთეკა-მუზეუმში თავმოყრილ ხელნაწერთა ვრცელი კატალოგის შედგენა, რის გამოც ზოგიერთმა, ზემოთ უკვე ხსენებულმა პირმა დიდი შფოთი ასტეხა: „თაყაიშვილი ამას ვერ შეიძლებს და გამოცემაზე ფული ფუქად დაეხარჯება საზოგადოებასაო!“ იმ სამუშაოს ვაკეთებდი ხოლმე გაკვეთილებისაგან თავისუფალ დროს, ღამ-ღამობით. ერთ ხანს ვიფიქრე, დავანებებ თავს, მეთქი, მაგრამ მერე გადავწყვიტე, რომ რუსულად აღმეწერა ხელნაწერები და ისე გამომეცა, რომ საზოგადოებას არავითარი ხარჯი არ მოსელოდა, თორემ არ მომიხვენებენ მეთქი. ასე წარმოიშვა ჩემი „Описание рукописей Общества распространения грамотности среди грузин“, რომელიც, როგორც ცნობილია, იმუშავებდა კავკასიის სასწავლო ოლქის მზრუნველის ორგანოში „Сборник для описания местностей и племен Кавказа“. ამ კრებულში თანამშრომლობდნენ უმთავრესად კავკასიის სასწავლებელში მომუშავე, განათლებული და ისტორია-ეთნოგრაფიით დაინტერესებული პედაგოგები — რუსებიცა და ჩვენებურებიც, — რის გამო მასში ძალიან ბევრი საინტერესო მასალა იყრიდა თავს. უნდა ითქვას, რომ კრებულის რედაქტორს, ოლქის მზრუნველს (იმჟამად ლოპატინსკის) ხშირად უგზავნიდნენ გამოსაქვეყნებლად საქართველოში ნაპოვნი ეპიგრაფიკულ მასალებსაც და ის კი მე მთხოვდა ხოლმე რუსურად მათ თარგმნას. პირველ ხანებში მიჭირდა, მაგრამ მალე გავიწაფე წარწერების კითხვაშიც. მაგალითად, საკმაოდ ძნელი გამოდგა მცხეთასთან, არმაზის ხევში რომ მონასტერია, იმის ასომთავრული, გადამბეული წარწერის ამოკითხვა (შიგ იხსენიება მშენებელი კათალიკოსი, რომელიც ცნობილია XVII საუკუნეში, ხოლო ზოგი წარწერას XII საუკუნეს აუთვნიებდა), მაგრამ მასაც გავართვი თავი და კრებულში გამოქვეყნდა ჩემი სათანადო წერილიც. ერთი სიტყვით, იმ კრებულში ჩემი აღწერილობის დაბეჭდვას წინ აღარაფერი დაუდგებოდა და მეც ასე მოვიქციე. ოღონდ ყოველ კრებულში მცირე ადგილს მითმოვდენენ; თან ძველი ქართული ტექსტების თარგმნაც ძნელი, საბასუხისმგებლო და საფრთხილო საქმე იყო და ამიტომ ხელნაწერთა აღწერილობის გამოქვეყნების საქმე მძიმე-მძიმედ მიდიოდა წინ, ისე რომ იმ დროისათვის, როდესაც ხელნაწერები ჩემთვისაც კი უკვე მიუწვდომელი გახდა (წერა-კითხვის საზოგადოების გამგეობის გადახალისებისა და ახალი წესების შემოღების გამო, რის შესახებაც უკვე მქონდა საუბარი), მხოლოდ ორი ტომის დაბეჭდვა მოესწრო და მესამე ტომისათვის ნავარაუდევია მასალა კი აღუწერელი და გამოუცემელი დამრჩა. ყოველივე ეს (რუსულად და არა ქართულად გამოცემა, III ტომის ვერ მოსწრება) ჩვენი საერთო საქმისათვის გამოდგა საზიანო (ზოგიერთის მხრივ ხელის შეშლის შედეგად), თორემ პირადად მე საკმაოდ დიდი ჯილდო მომიპოვა რუსულად დაბეჭდილმა I ტომმა აღწერილობისა. ნიკო მარმა რომ ნახა ის ტომი, წამოიძახა „Какое же это описание? Это настоящее исследование-то“, და გადამეკიდა, წარმედგინა იგი რუსეთის სამეცნიერო აკადემიაში მედალის ნისაღებად, პირდაპირ გამომგლიჯა ხელიდან, და მართლაც მომცეს ხომ ოქროს მედალი...

ვერაფრით, ვერა ფასად ვერ მოვაყიდვინე ზემოქალაქ მღვდელ სუხიაშვილს პარხლის ხელნაწერი, რომელიც მასთან ჯერ კიდევ 1889 წელს ვნახე (მე არ დამიშალა, თორემ საერთოდ თურმე მაინცდამაინც არავის უჩენდა ხოლმე), შევისწავლე და, როგორც დიდად მნიშვნელოვანი აღმოჩანენი, კიდევაც გამო-

ვაქვეყნე „სამ ქრონიკაში“, ხელნაწერის აღწერილობასთან ერთად, მისი გადაწერის თარიღი (973 წელი) და სახარების გადამწერის ვინაობა (შატბერდელა ბერი იოვანე ბერაჲ). ამ აღმოჩენისა და მასზე გამოხმაურების შესახებ უკვე მქონდა საუბარი. როდესაც ჩემმა კრიტიკოსებმა ფართოდ გაშალეს ჩემთან პოლემიკა, სხვათა შორის, იმასაც მიკვირებდნენ, სწორად არა აქვს გადმოწერილიო, მაგრამ პარხლისა და მასთან ერთად შატბერდის ხელნაწერთა ახალ, ჩემ მიერ დადგენილ თარიღს X საუკუნეს—კი ვერაფერს უარყოფდა. ასეთ ბრალდებაზე პოლემიკურადვე გამოხმაურებას არავითარი აზრი არა ჰქონდა და გადავწყვიტე, ხელნაწერის პირი გადმომეღო და მთლიანად დამებეჭდა. ჭერ ფოტოგრაფი ერმაკოვი წაიყუანე ზემო ქალაში, იმ სუხიაშვილთან, მაგრამ მან ვერ გადმოიღო, რადგან ეტრატი ძალიან გაყვილთული იყო. მერე წაიყუანე ერთი ქართული მხატვარი-გრაფიკოსი (მგონი, გ. ტალიშვილი), რომელსაც ძალიან ემარჯვებოდა გამჭვირვალე ქალაღლით გადმოხაზვა, დაესვი და მთელი ხელნაწერი გადმოვატეხინე. სწორედ ის არის, მშვენიერად რომაა გამოქვეყნებული „Материалы по археологии Кавказа“-ს XII ტომში. ასეთი ნაბიჯი ნამდვილად სჯობდა ყოველგვარ პოლემიკას!.. თვით ისა და ზოგიც სხვა ხელნაწერი შეუძენიათ უკვე მას შემდეგ, მე რომ საფრანგეთში წავედი: მღვდელი სუხიაშვილი მომკვდარა, ხელნაწერები მის ნათესავს დარჩენია, იმას მოუტანია და, მგონი, უნივერსიტეტს უყიდნია. ზემო ქალაში (ხაშურის მახლობლად) ის ხელნაწერები თავის დროზე მიტანილი ყოფილა სამთავისის მახლობლად მდებარე ქვემო ქალიდან (ყასთან რომაა, ზემოთ). აბაშიძეების ოჯახში იყო თურმე და რომ გაყოფილან, ერთ-ერთს რგებია და წაუღია კიდევაც იმ თავის სოფელში, ზემო ქალაში, სადაც მერე მღვდელს ჩაეარდნია ხელში. რაც შეეხება იმას, თუ საიდან მოხვდა ხელნაწერები სამთავისის ქვემო ქალაში და, კერძოდ, აბაშიძეთა ოჯახში, ეს აღარ ვიცი. ეგებ სამთავისის ტაძრიდან?64...

ერთხელ კიდევ მინდა დაეუბრუნდე იმას, თუ რა მნიშვნელოვანი რამდენიმე ახალი აღმოჩენა შემოვიდა ჩვენს ისტორიოგრაფიაში „სამი ქრონიკის“ გამოცემის შედეგად: გაირკვა, რომ შატბერდის კრებული X საუკუნეში ყოფილა გადაწერილი და არა IX-ში; რომ პარხლის მონასტერი X ს-ნის ბოლო მეოთხედის დამდეგს ყოფილა აშენებული; რომ მართალი ყოფილა ჩემი აზრი დავით კურაპალატის წარმომავლობის შესახებ, რომლის გამოც თ. ყორღანიამ თავის დროზე გამაკრიტიკა და თან მიუთითებდა მ. ბროსეს. საქმე ის იყო, რომ ბროსე ეყრდნობოდა კონსტანტინე პორფიროგენეტის გენეალოგიას, ხოლო ეს უკანასკნელი შეცდომით მიაწერდა ადარნასე II ქართველთა მეფის ოთხ შვილს კლარჯელ ადარნასეს, ბავშვობიდანვე ბერად შემდგარსა და უცოლ-შვილოდ დაბერებულს; და კურაპალატად სთვლიდა მას. თავის დროზე ხომ ბროსემაც ვერ უარაჰყო, რომ კლარჯელ ადარნასეს შვილები არ ჰყოლია (თუმცა კურაპალატად მაინც მიუჩნევია თავი) და თავის გენეალოგიურ ტაბულაზე ორივე ადარნასე მოათავსა, ისე რომ იქ თითქოს ორივე ადარნასეს შვილებია წარმოდგენილი. მერე ეს გაიმეორა გერმანელმა ისტორიკოსმა

64 შესაძლოა, ხელნაწერი თან მოჰყოლოდეს სამცხიდან (თურქობის შედეგად?) აღმოსავლეთ საქართველოში გადმოსახლებულ და შემდგომ აზილხაზრებთან დამოყვარებულ ალექსი-მესხიშვილებს, რომელთა ერთი შტო სამთავისის მეზობლად, სწორედ ქვემო ქალაში ცხოვრობდა 1920-იან წლებამდე (იმათგანი იყო ე. თაყაიშვილის მიერ ხშირად ხსენებული ნიკოლოზ ალექსი-მესხიშვილი).

მარკვარტმაც, რომელმაც აღარნასე ქართველთა მეფის შვილად სცნო მარტო დაეითი და არც ის ჩათვალა მეფედ, სხვები კი გადაიტანა, აღარნასე-ბასილის შვილებად მიიჩნია და იქიდან გამომდინარეობდა. თ. ჟორდანიამაც ყალბ ბასილის შვილები უჩვენა, ის მაგისტროსი იყო. ერთი სიტყვით, გადაჭარბებული არ იქნება თქმა, რომ „სამმა ქრონიკამ“ ვარკვეული მოსაბრუნე დასახე ჩვენს ისტორიაში და სწორედ ამან ააფორიაქა და აამხედრა მისი გამომცემლის წინააღმდეგ ზოგიერთი ჩემზე აღრინდელი მეკლევარი.

საეკლესიო მუზეუმში ხელნაწერთა მოდინება მალე შეწყდა, რადგან, როგორც უკვე აღვნიშნე, ქართველი ბერები და ზოგიც მღვდელმთავარი მაინცდამაინც არ უწყობდნენ ხელს ამ საქმეს, არ თანაუგრძნობდნენ ხელნაწერთა მუზეუმში წამოღებას. ეს რომ მარტო მონასტრის საპატიო საკუთრებაზე ზრუნვის შედეგი ყოფილიყო, კიდევ რა უშავდა, მაგრამ ბერები მეტწილად ვაუნათლებელნი იყვნენ და მათ, პირიქით, სრულიად არ ესმოდათ ძველი ქართული ხელნაწერების დაუფასებელი მნიშვნელობა, ისე რომ ხშირად კიდევაც ყიდდნენ მათაც და ძველ საეკლესიო ნივთებსაც. ზოგს კი ერთგვარი კონსერვატიზმითა და შეზღუდულობითაც მოსდიოდა ხელნაწერთა მუზეუმში წამოღების წინააღმდეგობა. ნამეტნავად იყო ამხედრებული ეპისკოპოსი ლეონიდე ოქროპირიძე (ბერი ალექსანდრე ეპისკოპოსის ძმისწული), ხოლო კირიონ საძაგლიშვილი, პირიქით, სულ სხვა აზრისა იყო და როდესაც ეპისკოპოსი გახდა და საეკლესიო მუზეუმს ჩაუდგა სათავეში, კიდევაც შეუწყობ ხელი მონასტრებიდან ხელნაწერთა მუზეუმში გადმოტანას. ის კირიონი ზომ, როგორც ცნობილია, ისტორიულ ნაშრომებს წერდა და ბეჭდავდა. ერთი წიგნი გამოსცა, „Культурная роль Иверии в истории Руси“, რომელიც სამწუხაროდ, მეცნიერულად ვერ არის გამართული...

ჩვენს ერთობლივ მუშაობას საეკლესიო მუზეუმში ბოლო მოეღო დ. ბაქრაძის გარდაცვალებისთანავე. შესანიშნავი პიროვნება და თავის დროისათვის ყველაზე უფრო მომზადებული ისტორიკოსი და არქეოლოგი იყო. მისი „Кавказ в древних памятниках христианства“ ყველას სახელმძღვანელო წიგნად გვექონდა და მას დღემდეც არ დაუკარგავს მნიშვნელობა, ვინაიდან ავტორს მოკლედ და კარგადა აქვს გადმოცემული, თუ ვის რა დაუწერია საქართველოსა და სომხეთის თითოეული ძეგლის შესახებ. რუსის მეცნიერები, რომელნიც საქართველოს ძეგლებს ეხებოდნენ, ყველანი იმ წიგნით სარგებლობდნენ ხოლმე. ნამეტნავად მეგობრობდა ბაქრაძეს ნ. კონდაკოვი, რომლის აქ სამოგზაუროდ ჩამოსვლამაც იმსხვერპლა (რა თქმა უნდა, მის უნებურად) ბაქრაძე. მათი საერთო ნაშრომი „Опись предметам древности в некоторых храмах и монастырях Грузии“ ბევრად უკეთესი გამოვიდოდა, ბაქრაძეს რომ დასცლოდა მისი უკანასკნელი კორექტურის წაკითხვა, მაგრამ, როგორც უკვე აღვნიშნე, კორექტურა მაშინ მოედა თბილისში, როდესაც ბაქრაძე უკვე ის-ის იყო უნდა დაგვესაფლავებინა. ბაქრაძე დიდებულიად დაკვრძალეთ, დიდუბეში, პანთეონში (მარმარილოს პირამიდა დაიდგა მის საფლავზე). მთელმა საქართველომ მიიღო მონაწილეობა მის გამოგლოვაში: მრავალი წარმომადგენელი იყო გამოგზავნილი, სიტყვები ითქვა, დიდძალი გვირგვინებით შეამკეს. მანამდე არც ერთ ქართველ მოღვაწეს არ ღირსებია ისეთი პატივით დამარხვა, გარდა გრიგოლ ორბელიანისა, ოლონდ მისი, როგორც დიდი მოხელის დაკრძალვაში უფრო მთავრობა მონაწილეობდა და ქართველობა იმდენად არა ჩანდა. სხვათა

შორის, ნიკო ნიკოლაძე არ იყო მომხრე ბაქრაძის ასეთი ზეიმით დაკრძალვისა და, ჩვეული ენაშწარებობით ამბობდა, „ილია რომ მოკედეს, რალა უნდა მოუმატონ ქართველებმა მის დამარხვას ბაქრაძესთან შედარებითა?“.

განსვენებული ბაქრაძის ბიბლიოთეკა და არქივი შემდეგ შევაძენინე წერაკითხვის საზოგადოებას მისი ქვრივისაგან. მისი ხელნაწერი კრებულები ერთს ზემოთ ხშირად ხსენებულ მკვლევარს ჰქონდა ნათხოვრად წაღებული. ქვრივმა მოსთხოვა, მაგრამ არ დაუბრუნა, შემოუთვალა, „ესენი მაჩუქა განსვენებულმაო“. არქეოლოგიური ნივთი არაფერი დარჩენია ბაქრაძეს. გარდა ერთი ფიშტოსი (დამბაჩისა), რომელზედაც ამბობდა ხოლმე, სოლომონ მეორის ნაქონიაო. რა თქმა უნდა, ისიც შევიძინეთ. სულ 1000 მანეთი მივეცი. ბაქრაძის ქვრივი ძალიან კარგი, პატიოსანი ქალი იყო, ჩვენი ცნობილი საზოგადო მოღვაწის, გენერალ კონსტანტინე ქრისტეფორეს ძე მამაცაშვილის ნათესავი. ბაქრაძის ვაჟი შესანიშნავი ვაჟაკი მეომარი გამოვიდა, გმირობა გამოიჩინა პირველი მსოფლიო ომის დროს, გერმანიის ფრონტზე და არაჩვეულებრივად დააჩილდოვეს: მგონი, ორჯერ მიიღო „ოფიცრის გიორგის ჯვარი“, რაც ძალიან იშვიათად ხდებოდა ხოლმე. ბაქრაძის ერთი ქალიშვილი შეირთო ექიმმა მანსვეტაშვილმა (წერაკითხვის საზოგადოების მდივნის იაკობის ძმამ), მეორე კი—იურისტმა აბულაძემ, რომელიც ჯერ ქუთაისის სასამართლოს წევრი იყო, მერე კი ქუთაისის საადგილმამულო ბანკის დირექტორი (ოლონდ თბილისის განყოფილებას განაგებდა და აქ ცხოვრობდა უკვე).

ბაქრაძის სიკვდილის შემდეგ საეკლესიო მუზეუმს კარგა ხანს თ. ყორღანია უდგა სათავეში და მე აღარ მიმიღია მონაწილეობა მის მუშაობაში. აღარც მუზეუმის კომიტეტი იკრიბებოდა, ისე რომ ყორღანია მარტო-ღა მუშაობდა იქ. მის შემდეგ მ. ჯანაშვილი იყო კომიტეტის მდივნად. 1917 წლის რევოლუციის შემდეგ, სანამ მენშევიკები ჩაუდგებოდნენ სათავეში ხელისუფლებას, ვისარგებლე იმით, რომ საქართველოში ეგზარქოსი აღარ გვყავდა, ვითავე და გადმოვატანინე საეკლესიო მუზეუმის მთელი კოლექცია საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოების მუზეუმში. ამ საზოგადოების მუზეუმი 1907 წელს იყო დამტკიცებული, მაგრამ სამუზეუმო შენობა არა გვექონდა (ცდილობდით დ. სარაჯიშვილისათვის აგვეშენებინებინა, მაგრამ, როგორც უკვე აღვნიშნე, ამაოდ) და გვიჭირდა... ქართული სათავადაზნაურო გიმნაზიის (ახლანდელი უნივერსიტეტის) შენობა უკვე კარგა ხნის აგებული იყო და იქ გვინდოდა მუზეუმის მოთავსებაც; მაგრამ ნ. ცხვედაძე არაფრის დიდებით არ გვიშვებდა შიგ. შენობა მთლად ჯერ არ დაეთავრებინათ, ოლონდ გადახურული კი იყო უკვე, როდესაც მასში გადაიტანეს სათავადაზნაურო სკოლაც და ქალთა სასწავლებელიც. ეს იყო 1908—1909 წლებში. იმ ორმა სკოლამ შენობის მხოლოდ მარცხენა ფრთა დაიკავა, მარჯვენა ფრთის სამივე სართული კი ცარიელი იყო. მე გიმნაზიის სამშენებლო კომიტეტის წევრი ვიყავი. თბილისის გუბერნიის თავადაზნაურობის წინამძღოლის მოვალეობას მაშინ თუმანიშვილი ასრულებდა. კომიტეტს გამოვუცხადე, „შენობა იმისათვის ავაგეთ, რომ მუზეუმშიც მოგვეთავსებინა შიგ; აი, ახლა ჩვენ შევალთ შიგ. შევიტანთ მუზეუმს და, აბა, გამოგვრეკეთ მეთქი!“ თუმანიშვილი მომემზრო. ამრიგად, ასე ვთქვათ, „დავიპყარით“ სამუზეუმო სივრცე, თორემ იმათთვის რომ გვეგდო ყური, ვერასოდეს გავშლიდით მუზეუმს. თავდაპირველად მეორე სართულში დავიკავეთ ერთი დიდი დარბაზი, მაგრამ მერე კომიტეტმა მთხოვა, თუმანიშვილის პირით, მესამე სართულში ამეტანა მუზეუმი. თუმა-

ნიშვილი დიდი დამფასებელი და მხარდამპყერი იყო ჩვენი. საზოგადოებისა, მეც პატივისცემით მეტყეოდა და ვერ ვუთხარი უარი. აველით მესამე სართულში. იქ მეტი თავისუფლება იყო, რადგან მთელი ის ფრთა ცარიელი დაგვხვდა. გიმნაზიის შენობა თბებოდა, ცალკე ჰქონდა სადგური მოწყობილი, ასე რომ ყოველმხრივ კარგად მოვეწყვეთ.

რამდენიმე ხნის შემდეგ იმ ქარვასლის შენობას, სადაც წერა-კითხვის საზოგადოება იყო მოთავსებული—ეგრძოდ, ქართულ თეატრს—ცეცხლი გაუჩნდა და მერე სხვა ოთახებსაც გადაედო, მაგრამ, საბედნიეროდ, ხელნაწერები გადარჩა, ოღონდ საწყობში დაიწვა საზოგადოების გამოცემანი თუ სხვა, გასაყიდად შენახული წიგნები (სხვათა შორის, მაშინ დაიღუპა ჩემ მიერ გამოცემული, „მარიამისეული ქართლის ცხოვრების“ ტირაჟის დიდი ნაწილი, რის გამოც ეს წიგნი იმთავითვე ძალიან ძნელი საშოვარი შეიქნა). ხანძრის შემდეგ დავსვი საკითხი საზოგადოების გამგეობის წინაშე: თეატრის გვერდით მუზეუმის ადგილი არ არის, ახლა მუზეუმიც არ დაიწვეს მეთქი. გამგეობა იძულებული შეიქნა სადმე გადაეტანა თავისი ბიბლიოთეკა-მუზეუმი. სხვაგან ვერსად იშოვნეს ბინა და ისევ სათავადაზნაურო გიმნაზიის შენობაში გადმოიტანეს¹⁵, დაალაგეს სარდაფში და რამდენსამე თვეს, თითქმის ნახევარ წელიწადს ისე იყო უპატრონოდ, ყურადღებას არავინ აქცევდა. იქვე იყო მიყრილი განსვენებული ილია ჭავჭავაძის ტანისამოსი და ზოგი სამახსოვრო ნივთი, რომლებიც მისი მოკვლის შემდეგ ჩაიბარა წერა-კითხვის საზოგადოებამ. იქამად მე სრულიად ჩამოვცილდი წერა-კითხვის საზოგადოებაში მუშაობას, აღარ ვიყავი მისი გამგეობის წევრი, როგორც უკვე ვთქვი. მიუხედავად ყოველივე ამისა, როცა ვხედავდი, რომ სარდაფში ჩაყრილ კოლექციას მტერი და ქუჭყი ედებოდა, გულმა ველარ მომიტმინა, მოვიყვანე წერა-კითხვის საზოგადოების მაშინდელი თავმჯდომარე, გენერალი გიორგი ყაზბეგი, დავაყენე თავზე იმ კოლექციებს და ვუთხარი, „ასე შეუძლებელია დატოვება, ფუჭდება ნივთები და, თუ არაფერს იღონებთ, იძულებული ვიქნები გაზეთში გამოვაცხადო, რომ მუზეუმს არც პატრონი ჰყავს, არც გამგე და ის არც მუზეუმსა ჰყავს და არც არაფერს მეთქი“. შეწუხდა ძალიან. შეწერიალდა: „რა ვქნათ, სად წავიღოთო?“ ავიღე და ამოვატანინე ის კოლექციებიც მესამე სართულში და ჩვენი მუზეუმის გვერდით დარბაზში მოვათავსებინე. მაშინ წერა-კითხვის საზოგადოების გამგეობაც დაფატურდა, მით უმეტეს, რომ წამოიჭრა საკითხი, რაკი საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოება არსებობს, წერა-კითხვის საზოგადოების მუზეუმიც მას გადაეცეს მოსავლელად და საერთოდ ორის მაგიერ ერთი ქართული მუზეუმი მოეწყოსო. ჩვენი საზოგადოება და პირადად მე ამის არც წინააღმდეგი ვიყავით და არც მათინდამაინც დიდი მომხრე, რადგან, თუ გავაერთიანებდით მუზეუმებს, მათი გამგეობაც ჩაერეოდა ხოლმე საქმეში და ისე ველარ წაიყვანდით ამ უკანასკნელს, როგორც საჭიროდ მიგვაჩნდა. მაგრამ თუ კი ის საზოგადოება მოინდომებდა გაერთიანებას, ჩვენც დავთანხმდებოდით. ეს საკითხი გამოტანილ იქნა წერა-კითხვის საზოგადოების საერთო კრებაზე, მაგრამ მუზეუმის გადმოცემა-გაერთიანება უარყო იმ კრებამ ერთადერთი ხმის უმეტესობით

¹⁵ ე. თაყაიშვილის ბიოგრაფიაში ამ საკითხთან დაკავშირებით შეგვპარკვია უზუსტობა („საქად. ე. თაყაიშვილი“, 1966, გვ. 41), თითქოს წ. კ. საზ-ბის მუზეუმი ხანძარმდე გადატანა იმ გიმნაზიის შენობაში.

(ისიც, მგონი, ხმების დათვლისას, რაღაც იხერხეს მესვეურებმა და იმიტომ!). რაკი ასე გადაწყდა, საზოგადოებამ მოიწვია დავით კარიკაშვილი, დაუნისმა მას ჭამაგირი და ჩააბარა მუზეუმის გამგებლობა. ყველა შესაძლო კანდიდატთა შორის კარიკაშვილი, რა თქმა უნდა, უპატონოსესი და უსანდოესი იყო. მანაც უცხო აღარავეინ გაურია საქმეში, მოიყვანა თავისი კარგი ქალიშვილები და ისე, ოჯახურად შეუდგნენ მუშაობას. იაკობ გოგებაშვილი ძალიან წინააღმდეგი იყო წერა-კითხვის საზოგადოების მუზეუმის სათავედაზნაურო გიმნაზიის შენობაში გადმოტანისა: „წყნეთში წაიღეს მუზეუმი“, გაიძახოდა სულ. უნდა ითქვას, რომ მაშინდელი ვაკე მართლაც შორეული გარეუბანი იყო თბილისისა და როცა მუზეუმები გადაეიტანეთ იქ, გინაზიის მეტი შენობა არც ყოფილა ირგვლივ, წყნეთამდე: ყანები იყო, ხან პური ეთესა და ხან სიმინდი. ვარაზის ხეზედაც ჩვენ გვაკეთეთ ხიდი, გიმნაზიის შენობა რომ ავაგეთ, თორემ მანამდე არ იყო. ცხველამდე წინააღმდეგი იყო იმ შენობაში მუზეუმების მოთავსებისა, როგორც უკვე აღვნიშნე, მაგრამ ვერც ერთი, ვერც მეორე ვერაფერს გახდნენ.

საერთოდ, გულისტკივილით კვლავ უნდა გავიხსენო, რომ მაშინ საქართველოში მეტწილად არ ესმოდათ ისტორიულ-არქეოლოგიური კვლევა-ძიებისა და სამუზეუმო საქმის მნიშვნელობა და, რომ იტყვიან, არ ჰქონდათ გაგებუ-ლი ამის გემო! ინტელიგენცია უკვე თითქოს მრავლად გეყავდა და მეტწილად პატრიოტულად განწყობილიც, მაგრამ ნამდვილი საქმიანი ინტერესითა და სიღრმით თითქმის არავეინ უყურებდა ამ საკითხს: სჯერდებოდნენ პოპულარული ბროშურებისა და საგაზეთო წერილების (განსაკუთრებით—პოლემიკურის!) კითხვას. ხომ რა ცოტას ვებჭდავდით მეცნიერულ ნაკვლევებს და იპასუ-კი ორიოდე კაცი თუ წაიკითხავდა, როგორც ჭერ არს. ხომ რა განათლებულ-და დიდი პატრიოტი მოღვაწე იყო იაკობ გოგებაშვილი, მაგრამ ზოგ რამეს არც ის შიიღებდა ხოლმე. მე და იაკობი ძალიან დამეგობრებული ვიყავით, სხვა რომ არა იყოს რა, თუნდაც იმის გამო, რომ ორი წლის განმავლობაში სულ ერთად ესადილობდით და მერმე, სიკვდილის წინ ხომ თავისი ნების აღმასრუ-ლებლად დამნიშნა!.. ჰოდა, საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოების დაარ-სება რომ განვიზარახე და წესდების პროექტი რომ შევადგინე, იმის საჭარო განსჯისას ბევრი რამ ითქვა ამა თუ იმ მუხლის შესახებ. მერე ადგა გოგება-შვილი და განაცხადა: „სანამ წესდებას გავარჩევდეთ, ჭერ თითონ ის საკითხი გადავწყვიტოთ, ამ ახალი საზოგადოების დაარსება საჭიროა თუ არა? მე მგო-ნია, არაა საჭირო, რადგან წერა-კითხვის საზოგადოება გვაქვს და ეს ახალი საზოგადოება ზედმეტია, მხოლოდ ხელს შეუშლის ძველსაო“. მერე მომიყე-ნენ თითონვე, თურმე ერთმანეთში ლაპარაკობდნენ წერა-კითხვის საზოგადო-ების მესვეურები, „თაყაიშვილი ენერგიული კაცია, იმ ახალ საზოგადოებას დააწინაურებს და, ვაი, თუ ძველი დაქვეითდესო!“ მაგრამ როდესაც ახალი საზოგადოება დაარსდა და მუშაობა დაიწყო, გოგებაშვილი კიდევაც ჩაეწერა მასში, საწვერო გადასახადსაც იხიდა და მუშაობაშიც მონაწილეობდა.

ასევე მოხდა, ჩვენი კოლექტიები რომ გავაწყვეთ და გამოფინეთ გიმნა-ზიის შენობაში. ხალხმა უკვე სხვანაირი თვლით შეხედა მუზეუმსაც და „წყნეთში წაღებულ“ მის ბინასაც. გამოფენა მართლაც რიგიანი გვექონდა. გან-საკუთრებით დიდი შთაბეჭდილება მოახდინა მხატვრებზე თამარ მეფის, ათა-ბაგებისა და სხვათა ფრესკული პორტრეტების პირებმა. ვაოცებულნი და აღ-

ტაცებულნი იყვნენ: თითქმის არავინ არ იცოდა მანამდე, რომ ისეთი შესანიშნავი ძეგლები მოგვეპოვებოდა ტაძრებში.

სხვათა შორის, ფრესკათა პირები გადმოვალუბნით მხატვარ კრონს, რომელიც თითონ ნორვეგიელი იყო და ცოლად კი რუსის ქალი ჰყავდა (შემდეგ იმ ქალმა რამდენჯერმე მინახულა პარიზში). კაცად კაციც შესანიშნავი იყო და მხატვარიც კარგი: მშვენიერი ხელი ჰქონდა, ისე ზედმიწევნით გადმოხატა ყველა, რომ დედნებში ვერ გამოარჩევდით. მახსოვს, ბეთანიაში რომ გავვზავნე. ზამთარი იყო. ვუთხარი, „წადით, დაათვალიერეთ და გვითხარით თქვენი აზრი, გადმოხატავთ თუ არა მეტი?“ რომ ნახა, გადაირია, ისე მოეწონა: „ეს ძეგლი რომ ჩვენა გექონდეს, ოქროს სარკველს დავახურავდით და ისე შევიზნავდითო!“ დათბობას ველარ მოუცადა, ზამთარშივე წაიყვანა თავისი ცოლი თან და იმ სიტყვეში გადმოხატა ფრესკა. მერე გელათში წასვლა ვთხოვე, მაგრამ უარი მითხრა, „იმას ველარ გადმოვხატავ, ახლა სამშობლოში მივდივარო“. „მაინც წადით, ნახეთ მეტი“, ვუთხარი. წავიდა, ნახა და სანამ იქაური ფრესკებიც არ გადმოხატა, მანამდე ვადასდო სამშობლოში დაბრუნება...

ასე იყო თუ ისე, ორი მუზეუმი მოთავსდა გიმნაზიის შენობის მესამე სართულში, გვერდით გვერდ; კორიდორი საერთო ჰქონდათ. ახლა ჭერი მიდგა საეკლესიო მუზეუმზე. იმჟამად საქართველოს ეგზარქოსად იყო პლატონი, ჩრდილო ამერიკის შეერთებული შტატების რუსული მართლმადიდებელი მრევლის ეპისკოპოსად ნამყოფი და ამერიკული საქმიანობის გაქანების სულისკვეთებით გამსჭვალული. თან განათლებული კაციც იყო და მეტი გაეგებოდა მეცნიერებისა, ვიდრე უწინდელ ეგზარქოსებს. იმან ინახულა ჩვენი საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოების მუზეუმი, ძალიან მოიწონა და გვითხრა, „თქვენი მუზეუმი უფრო საეკლესიო ყოფილა (მეტწილად, რასაკვირველია, მართლაც საეკლესიო ნივთები გექონდა და აგრეთვე სურათები—წამლით ნახატიცა და ფოტოგრაფიულიც), ვიდრე ჩვენიო; რაღა საჭიროა, რომ ჩვენი ცალკე იყოს, წამოიღეთ, შეუერთეთ თქვენსას და ერთი მუზეუმი გექნებათო“. მაგრამ სამღვდლეობა არ დაეთანხმა ეგზარქოსის ამ წინადადებას. საეკლესიო მუზეუმში მაშინ თ. ჟორდანიას უკვე აღარ მუშაობდა, კირიონ ეპისკოპოსი და მ. ჭანაშვილი განაგებდნენ იქაურობას. გიმნაზიის შენობის იმ ფრთაში, რომელშიც ჩვენი ორი მუზეუმი მოეწყო, ერთი დარბაზიც იყო თავისუფალი. ის შევთავაზე საეკლესიო მუზეუმს და ისინიც გადმოვიდნენ და მ. ჭანაშვილი გახდა მისი გამგე. ამრიგად, გიმნაზიის შენობის მარჯვენა ფრთის III სართულში დამწკრივდა სამი ქართული მუზეუმი, რომელთა დათვალიერება ზედინზედ შეეძლო მნახველს. ფაქტიურად თითქმის გავრთიანდა ეს სამი მუზეუმი, მიუხედავად იმისა, რომ სამივეს თავ-თავისი გამგეობა ჰყავდა. იმ დროს წერა-კითხვის საზოგადოებისა და საეკლესიო მუზეუმებს უკვე იშვიათადღა შემოსდიოდათ ახალი ექსპონატები, უფრო საისტორიო-საეთნოგრაფიო მუზეუმს სწირავდნენ ხოლმე... ასეთი ვითარება გრძელდებოდა მენშევიკების ხელისუფლების დასასრულამდე.

მენშევიკური მთავრობა არც კი კითხულობდა მუზეუმს, არ აინტერესებდათ. სულ ერთხელ იყვნენ ჩვენთან მათი წარმომადგენლები. იმ სამთავან არც ერთი საზოგადოების სასარგებლოდ არ გამოუღიათ არც ერთი კაპეიკი. საერთოდ, ძალა-უფლება რომ იგდეს ხელთ, სრულიად მიანებეს თავი ასეთ საქმეებს და მთელი ყურადღება და ძალ-ღონე პოლიტიკაზე გადაიტანეს, სხვა აღარათერი ახსოვდათ.

თბილისის დატოვებაზე რომ შეიქნა ლაპარაკი, ნ. ჟორდანიამ თქვა, „განძეულობა სულ ქუთაისში გადავიტანოთ და სულ ბოლოს ჩვენც წავალთ, რითაც მოგვიხერხდებოდა“. ერთ საღამოს გამომიცხადა, „ხვალ დილის 9 საათზე მატარებლით ქუთაისში ვგზავნი, რაც რამე მოგვეპოვება ხაზინაში, და მუზეუმის ქონებაც იმ დროისათვის უნდა მოიტანოთ სადგურში“. მაშინვე შეეკრიბე მუზეუმთა გამგეები—კარიჭაშვილი, ჭანაშვილი, ვინც მრჩეველებით იყვნენ, ისინიც, კავკასიის მუზეუმისა და მხატვართა მუზეუმის წარმომადგენლებიც და ვუთხარი, მთავრობის თავმჯდომარემ ასე გამომიცხადა მეთქი. გადაწყდა, გაგვეგზავნა ძვირფასეულობა ქუთაისში და მერე იმის მიხედვით მოვქეულობოყავით, თუ როგორ წარიმართებოდა საქმე. საზღვარგარეთ გადაგზავნაზე არც გვიფიქრია და არც სიტყვა დაუძრავს ვისმე. მთელ ღამეს იმუშავეს და დილის 9 საათზე მართლაც გაიტანეს სადგურში. მეც გავედი და ვნახე, რომ ბევრი რამ ისეთიც ჩაელაგებინათ, რაც არ იყო წასაღები, მაგრამ რაღას ვიზამდი, უკვე დაბეჭდილი იყო ყუთები! ერთი კარგი, სანდო ახალგაზრდა კაცი [იონათამიშვილი] გავაყოლეთ მცველად და გავგზავნეთ ქუთაისში. ქუთაისის ხაზინაში მოიყარა ყველაფერმა თავი. მანამდე იქვე ჩაეტანათ გელათის მონასტრის ნივთებიც, რაც, რა თქმა უნდა, დიდი უტაქტობა იყო ნ. ჟორდანიასიცა და მაშინდელი კათალიკოსის ლეონიდესიც...

მერე კი, როგორც ცნობილია, მთელი ის სამუზეუმო ძვირფასეულობა ემიგრაციაში წასულ მენშევიკურ მთავრობასთან ერთად საფრანგეთისაკენ წავიდა და მეც ძალა-უნებურად მომიხდა ემიგრანტობა, რათა არ მოეშორებოდა ჩვენი ერის სასიქადლო კულტურულ საგანძურს, დამეცვა იგი ყოველგვარი საფრთხისაგან... ამ საქმეს ვემსახურებოდი თითქმის სრული მეოთხედი საუკუნის განმავლობაში და, მიუხედავად მრავალგვარი გასაჭირისა და იმოდენა ხნის უსიხარულო ემიგრანტული ცხოვრების სიმძიმისა, შემიძლია ვთქვა, რომ პირნათლად შევასრულე ეს ჩემი მოვალეობა მშობელი ერის წინაშე. საბჭოთა ხალხის ძლევა მოსილებამ ფაშინშმის წინააღმდეგ სამეკდრო-სასიცოცხლო ომში შესაძლებელი გახადა ჩემი დიდი ხნის განზრახვის — სამუზეუმო განძეულობის საბჭოთა საქართველოში, მისი ნამდვილი პატრონისათვის, ხალხისათვის დაბრუნების განხორციელება, რასაც მე ჭერ კიდევ ომამდე ბევრად ადრე ვცდილობდი და სათანადო მიმოწერაც მქონდა აქაურ მთავრობასთან, მაგრამ არ ხერხდებოდა.

ევროპაში კი არა ერთხელ დამდგარა ჩვენი სამუზეუმო განძეულობა ანა-თუ იმ საფრთხის წინაშე. გავიხსენებ რამდენსამე ასეთ მომენტს.

„ახალგორის განძი“, რომელიც თავის დროზე მე გადავარჩინე დაღუპვას და კავკასიის მუზეუმს გადაეცა, მსოფლიოში უნიკალურ კოლექციად ითვლება, ნამდვილი თვალი იყო და არის ჩვენი სამუზეუმო ქონებისა, მიუხედავად იმისა, რომ ამდენი შესანიშნავი ნივთი გათხრით მოპოვებული მცხეთაში, თრიალეთში და სხვაგან, საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ: ახალგორული ზქრო-ვერცხლის მეცნიერული ღირებულება ყველა სპეციალისტმა კარგად იცოდა და ბრიტანეთის მუზეუმმა, მეორე მსოფლიო ომის წინა ხანებში, შუამდგომლობა მოგვიგზავნა ინგლისელი ისტორიკოსი ალენი (რომელმაც ინგლისურად გამოსცა ქართველი ერის ისტორია, საკანონი დიდი და სერიოზული ნაშრომი). გვთხოვდნენ, „ერთადერთი რომელიმე ახალგორული ნივთი დაგვითმეთ ნიმუშად, თქვენივე ამორჩევით. და სამაგიეროდ მთელ განძეულსაც უსასყიდლოდ შეგინახავთ და თან რაც გამოს-

ცემი გაქვთ, ყველაფერს გამოგიცემთ“. პირდაპირ ვადარეული იყვნენ, ისე მოსწონდათ ის კოლექცია. ეს, რა თქმა უნდა, ძალიან შორს დავიჭირე: ვუთხარი, მე მხოლოდ მცველად ვითვლები ამ სახალხო ქონებისა და საერთოდ არც ერთი ნივთის არაჩინოების დათმობაზე ლაპარაკი არ შეიძლება მეთქი.

არა ნაკლებ ინტერესს იჩენდა ჩვენი კოლექციებისადმი ნიუ-იორკის მუზეუმიც. არ კი ენახათ, მაგრამ გაეგონათ, რომ კარგი მინანქრიანი ნივთები გქონდა, ხოლო იმ მუზეუმს ადრე უკვე შეეძინა საქართველოდან ჯერ კიდევ რევოლუციამდე გატანილ-გატაცებული სათანადო ნივთები, ისე რომ ჩვენებური მინანქრის ფასი კარგად ესმოდათ. მუზეუმის დირექტორი თითონ ჩამოვიდა პარიზში—გვარი აღარ მახსენდება, ნიაგარის ჩანჩქერზე ხიდის ამშენებელი ინჟინერი იყო. დიდძალი ფული შემოგვაძლია ჩვენ მინანქრებში, მაგრამ, რასაკვირველია, ეს მოლაპარაკება ჩავშალე. პირდაპირ ამბობდა, „ფასზე ლაპარაკი შედმეტია, რასაც მოითხოვთ, მოგცემთ“. მენშევიკთა მეთაურების ერთ წყებას ჰკუთხე და უფადა ეს წინადადება და უჩემოდ აწარმოებდნენ მოლაპარაკებას, მაგრამ ძალიან შეუუტყე: „რა უფლებით აძლევთ ხალხის მიბარებულ ქონებას მეთქი?!“ მუზეუმის დირექტორმა რომ შეიტყო ემიგრაციის გაქირებული მდგომარეობა, უთხრა, „იმის პირობა მაინც მომეცეთ, რომ სხვას არავის მიჰყიდით, თუ გადასწყვეტთ, ისევე ჩვენ მოგვედითო და სამაგიეროდ დიდ სესხს მოგცემთ!“ მენშევიკებს ეს მოეწონათ და მიუხრეს, „მივეცეთ ასეთი ხელწერილი!“ მე ვუთხარი: „რაო? იმაზე მოუფწერო ხელი, რომ უპატიოსნობას არა ვიქ და სხვის ქონებას არ გავყიდი? მაგაზე, თუ გინდათ, თქვენ მოუწერეთ ხელი მეთქი!“ ამის შემდეგ კი დამანებეს თავი.

ერთ რუს ემიგრანტს, არისტოკრატ ობოლენსკის ცოლად ჰყავდა დადიანის ქალი. ამ უკანასკნელს [დაქვრივებულს] რომ გაუჭირდა, გამოგვედავა ზუგდიდის სასახლიდან წამოღებულ ქონებაზე (ვერცხლეულზე და სხვ.), სახელმწიფოს რა ხელი აქვს, ჩემი ოჯახის კერძო საკუთრებაა და მემკვიდრეობით ჩვენ გვერგებო და გვიჩივლა საფრანგეთის სასამართლოში. დიდი ორომტრიალი ატყდა და მაგარი ბრძოლის გადახდა დამქიდრა იმ ნივთების დასანარჩუნებლად. სასამართლოს ოქმებისა და სხვა საბუთების კარგა დიდი დასტა წამომყვა თან.

დასასრულ, ჩვენ განძეულობას ძალიან საშიშრად შემოუტია ლუერის მუზეუმმა. პირდაპირ უცნაური ამბავი მოხდა: გერმანული არმიის მიერ საფრანგეთის ოკუპაციის დროს ფაშისტებს გადაეანარჩუნეთ ის ჩვენი ქონება და გერმანიის დამარცხების შემდეგ კი „დემოკრატიულმა“ საფრანგეთმა კინალამ გამოგვეგლიჯა ხელიდან, აქაო და ემიგრანტები, დიდი ხანია, ნამდვილ მთავრობას აღარ წარმოადგენენ, საქართველოს თავისი საბჭოთა მთავრობა ჰყავსო და, მაშასადამე, ემიგრანტების მიერ მიბარებული ქონება, ამდენი ხნის გასვლის გამო, ლუერის საკუთრებად უნდა იქცესო. შეიძლება, თავისიც კი გაეტანათ, რომ კიდევ ერთხელ არ მომეწერა საბჭოთა კავშირის მთავრობისათვის და ეს უკანასკნელიც ამჯერად უკვე ენერგიულად არ ჩარეულიყო საქმეში. საფრანგეთის მთავრობის მაშინდელი მეთაური დე-გოლი როგორც კი დაბრუნდა მოსკოვიდან, სადაც ი. სტალინს შეხვედროდა და ამ უკანასკნელს ეთქვა, სხვათა შორის, ჩვენი განძეულობის შესახებ, მაშინვე გასცა სათანადო განკარგულება და ახლა კი უკვე ულაპარაკოდ ვადმოგვეცა ჩვენი ქონება, რომლის წამოსაღებად პარიზში ჩამოფრინდა სავანგებო კომისია, პროფ. შ. ამირანაშვილის მონაწილეობით. ჩვენი კოლექციები ომის დროს შენახული იყო ყუმბარსა-

ფარი სარდაფის მე-4 სართულში. სათბობი ჯერ კიდევ ძალზე ჭირდა და სარდაფი გაყინული იყო. ყოველდღე იქ მუშაობაში და მინაბარი კოლექციების ისეე ჩაბარებაში გავცივდი და ფილტვების კრუპოზული ანთება დამემართა. იმ გაკირებებაში და ყველაფრის ნაკლებობაში მარტოხელა მოხუცის ავადმყოფობა მეტად საძნელო რამ იყო და დროზე რომ არ ჩამოესწრო საბჭოთა კომისიას, ალბათ ვეღარც წამოვდგებოდი ცოცხალი. სასწრაფოდ მიღებულ ყოველგვარი ზომების (კერძოდ, პენიცილინის შემხაუნების) წყალობით გამოკეთდი, გულდაგულ ჩავალაგეთ საწივებზემო ქონებაც, ჩემი პირადი ბიბლიოთეკა-არქივიცა და გამოვემგზავრეთ: ჩვენა და განძეულობა ჰაერით, დანარჩენი ბარგი კი—მარტარებლით.

პარიზიდან 1945 წლის 5 აპრილს გამოვფრინდით, ომი ჯერ კიდევ არ იყო გათავებული. დამე რომში გავათითეთ. რომიდან შუადღისას განვავარძეთ საჰაერო გზა და 8 საათის შემდეგ დავეშეით ბიზერტაში. ბიზერტიდან ქაიროში გადმოვფრინდით და იქ კი 2—3 დღეს გავჩერდით, უამინდობისა გამო, ოქიდან — თეირანში და იქაც 3 დღეს გავვარჩერა უამინდობამ, მალალ მთებს უნდა გადმოვევლებოდით თავს. 11 აპრილს გამოვფრინდით თეირანიდან და 7—8 საათის შემდეგ უკვე თბილისის აეროდრომზე დავეშეით. თვითმფრინავიდან რომ გადმოვდგი ფეხი, აკაკის ლექსი მომადგა ენაზე: „ცა-ფირუზ ხმელეთ-ზურმუხტო, ჩემო სამშობლო მხარეო!.. დედა-შვილობას, ბევრს არ გთხოვ, შენს მიწას მიმბარეო!“ 82 წლის მოხუცს ამიხდა დიდი ხნის ნატვრა, დაეუბრუნდი სამშობლოს და დაეუბრუნე მას მისი კუთვნილი განძეული. საშუალება მომეცა, ჩემს უნივერსიტეტში და ახალშობილ აკადემიაში დამეწყო მუშაობა. ოღონდ ძალზე მიკლავს გულს ის გარემოება, რომ ჩემი საცოდავი შეუღლე, ჩემი ხანგრძლივი სიცოცხლის ერთგული თანამგზავრი, საფრანგეთის მიწაში დამრჩა დამარხული...

სამეცნიერო და სხვა საზოგადოებათა დაარსება (ხალხი რომ თავს მოიყრიდა, იმსჯელებდა, იკამათებდა და სხვ.) კარგა ხანს ჰქონდა მთავრობას აკრძალული, რევოლუციური მოძრაობის შიშით. მხოლოდ მაშინ გამოიცა კანონი ასეთების ნებართვის შესახებ, როდესაც, 1905 წლის რევოლუციის შეპდეგ სახელმწიფო სათათბირო იქნა მოწვეული, და სწორედ მაშინ იყო, რომ დაეაარსეთ საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოება.

მანამდე კი ნებადართული იყო მხოლოდ სავაქრო, კომერციულ და სხვა მსგავს საზოგადოებათა დაარსება, ურთიერთ ნდობის საფუძველზე: ერთ რომელიმე პირს დააკისრებდა შეამხანაგებული ჯგუფი გამგეობას და მის სახელზე იყო ხოლმე საქმე ნოტარიული წესით გაფორმებული, ის პატრონობდა ყველაფერს. რამდენიმე კაცმა ვისარგებლეთ ამ წესით და დაეაარსეთ „ქართულთა გამომცემელი საზოგადოება“. დამაარსებელთაგან, ჩემ გარდა, მახსენდება შემდეგი პირები: გრ. ჩარკვიანი (წიგნის მალაზის ცნობილი პატრონი და გამომცემელი, ძალიან კარგი კაცი), დ. ბაქრაძე (პოეტობდა, ბაირონის „ჩაილდ-ჰაროლდი“ თარგმნა რუსულთ, აგრეთვე კარგი კაცი იყო) და ალ. ჭაბადარი (ქალაქის მმართველობაში მსახურობდა რალაც მცირე თანამდებობაზე, წესიერი და კომერციული უნარის მქონე კაცი იყო). შეეკარით ნოტარიუსთან პირობა და გამგედ ამოვირჩიეთ ალ. ჭაბადარი. საქმის მოსაწყობად თითომ ხუთ-ხუთი თუმანი შევიტანეთ და შეეუღდექით საგამომცემლო საქმიანობას. რომელიც საკმაოდ თვალსაზრისწინა ნაყოფიერი გამოდგა...

ქუთაისის გიმნაზია რომ გავათავებთ, ყველანი პატრიოტული სულისკვეთებით ვიყავით გამსკვალული, იმდროინდელი საერთო განწყობილების შესაბამისად: აკაცისა და ილიას ნაწერებს ვეწაფებოდით; ქუთაისის ბანკის კრებებსა და სხვა ყოველგვარ საზოგადოებრივ თავყრილობას ვესწრებოდით; საერთოდ, გიმნაზიის უფროს კლასთა მოწაფეები სტუდენტებივით ვიყავით ქუთაისში... ზემოთ უკვე გავიხსენე, თუ როგორ ვთათბირობდით ჩვენი უმაღლესი განათლებისა და მომავალი ხელობის შესახებ და რა თვალსაზრისი ედო საფუძვლად ამ ჩვენს არჩევანს: „რა უფროა საქართველოსათვის საჭირო. რით უფრო გამოვადგებით სამშობლოსა და ხალხსაო?“ განსაკუთრებით თავგადაკლული პატრიოტი იყო ჩემ გიმნაზიის ამხანაგთა შორის ნიკო მარი. ასე მაგალითად, მან ერთ მშვენიერ დღეს დაჰკრა ფეხი, თბილისში წამოვიდა, მკვიდა ზაქარია ჭიჭინაძესთან და შესთავაზა თავისი სამსახური სახალხო წიგნებზე გამოცემა-გავრცელების საქმეში; მაგრამ დიდხანს ვერ გასძლო მასთან და ისევ დაბრუნდა ქუთაისში. ჩვენი გიმნაზიის დირექტორმა სტოიანოვმა წაუყრუა მარის ამ ახირებულ საქციელს და ისევ დასვა კლასში, თითქმის არაფერი მომზადარიყოს: იცოდა მისი განსაკუთრებული ნიჭიერება, ძალიან აფასებდა მის მომავალს და ყოველნაირად ხელს უწყობდა. იმავე დროს მარს მერყევი, ადვილად გამტაცებელი ხასიათი ჰქონდა. მერყეობდა იგი, კერძოდ, მომავალ ხელობის არჩევაშიც. ერთ ზაფხულს იგი გურიამში მიიწვია თავისი ძმის რეპეტიტორად ტიტციო ერისთავმა, რომელიც მაშინ სამედიცინო ფაკულტეტს ამთავრებდა. მისი ძმა, მეტსახელად „ტასკა“, გონებაჩლუნგი ბავშვი იყო და თან ფიზიკურადაც უჯიშო, წვრილი და გამხდარი (ერთი გიორგი თაყაიშვილი იყო, ძველი კაცი, ის „ტასკა“ რომ დაინახა, იკითხა, ვინ არისო და როცა უთხრეს, ერისთავიაო, იტყცა: „უჰ, ერისთავს რომ შეხედავ მაშინვე იცნობ. კითხვა აღარ უნდა და აი გლახა როგორი ერისთავიაო?!“). იმ ტიტციომ ისეთი ალტაცებით დაუწყო მარს ლაპარაკი მედიცინის განვითარებასა და საჭიროებაზე, რომ მარმაც გადაწყვიტა, სამედიცინო ფაკულტეტზე შესულიყო. მეტცი არ უნდოდა! ნამეტანი უცბად იცოდა ყველაფრის აყოლა. მაგრამ, კიდევ კარგი, ბოლოს თითონაც შეიცვალა აზრი და ჩვენც ავადებივით ხელი ეჭიმად გახდომის განზრახვაზე. უფროს კლასებში ყოფნისას მან კერძოდ შეისწავლა გერმანული და ფრანგული ენები, მერე თურქულსაც მიჰყო ხელი. არავინ უშლიდა ხელს, იქდა თავისთვის და მეცადინეობდა. როგორც უკვე აღვნიშნე. თითონ „დაიტოვა“ თავი გიმნაზიის უფროს კლასში: ენების კარგად სწავლვ ვერ მოვასწარი, ბერძნული საკმაოდ არ ვიცო. ამაზე კი ჭავრობდა დირექტორი, მაგრამ ვერაფერს გახდა. ჩვენ თათბირზე მარმა განაცხადა, რომ პეტერბურგის უნივერსიტეტის აღმოსავლურ ფაკულტეტზე შევა, რათა ქართული ენა იკვლიოს. ამ არჩევანში ჩვენი, ამხანაგების გავლენაც იყო: ვამჩნევდით ზედმიწევნით დიდ ნიჭს ენების სწავლაში და გადაჭრით ვურჩივთ ეს დარგი... უნივერსიტეტისა და ჩემი იქ სწავლის შესახებ საკმაოდ დაწვრილებით ზემოთ გავიხსენე. უნივერსიტეტი დავამთავრე 1887 წლის გაზაფხულზე. არადადგებზედაც დავრჩი საკანდიდატო დისერტაციის დასაწერად და შუა სექტემბერში წარვადგინე კიდევაც იგი. ჭერ არა მქონდა გადაწყვეტილი წამოსვლა თუ დარჩენა, მაგრამ სტიპენდია უკვე შემიწვევით და ამიტომ ყოველი შემთხვევისათვის მოვწერე დეპეშა თბილისის სათავადაზნაურო სასწავლებლის გამგეს ალექსი ჭიჭინაძეს, მაგრამ ამაზე—ცოტა. ქვემოთ...

უნივერსიტეტში მე კავკასიის სტიპენდიანტი ვიყავი, 25 მანეთი მქონდა თვეში. კავკასიის რამდენიმე სტუდენტი ჰყავდა სახაზინო ხარჯზე—ისინი, ვინც კარგად დაამთავრებდნენ ხოლმე საშუალო სასწავლებელს. იმ დროს რუსეთს ძალიან სჭირდებოდა უმაღლესი ცოდნით აღჭურვილი სპეციალისტები და ამიტომ, კანონით, ყოფილი სტიპენდიანტები უნივერსიტეტის დამთავრების შემდეგ 5 წლის განმავლობაში მთავრობის განკარგულებაში იყვნენ, სადაც მას უნდოდა, იქ დანიშნავდა სამსახურში. 5 წელს რომ მოიხდიდნენ იმ სავალდებულო სამსახურს, მერე თავისუფლდებოდნენ და თუ უნდოდათ, სამსახურიდანაც კი გადადგებოდნენ. იმავე დროს მაშინ პოლიტიკა უკვე ისეთი იყო, რომ ქართველებს ნაკლებად აძლევდნენ ადგილს საქართველოში—პროვინციაშიც კი დიდი გაჭირვებით ნიშნავდნენ და თბილისსა და ქუთაისში ხომ მით უმეტეს. ხოლო თუკი ადგილს თითონვე არ მოგცემდნენ, მაშინ უკვე ველარც იმ 5 წლის სავალდებულო სამსახურს მოგთხოვდნენ. ამ უკანასკნელისაგან განთავისუფლება იმითაც შეიძლებოდა, თუ მთლად გადაიხდიდი იმ ფულს, რაც სტიპენდიის სახით მიგელო სტუდენტობის დროს.

მე რომ უნივერსიტეტს ვათავებდი, მაშინ კავკასიის სასწავლო ოლქის მზრუნველად იყო ცნობილი იანოვსკი. სწორედ იმხანად ჩამოვიდა პეტერბურგში და მეც ვინახულე, რათა მომესინჯა ადგილი. რომ არ დამნიშნავდნენ, ვიცოდი, მაგრამ მაინც გადაჭრილ პასუხს მივიღებდი და ის იყო! ვუთხარი, სტიპენდიანტი ვარ, ახლა ვათავებ (გამოცდები უკვე ჩაბარებული მქონდა) და მივიღებ თუ არა ადგილს მეთქი? სპეციალობა მკითხა და როცა გაიგო, რომ ისტორიკოსი ვიყავი, მითხრა: „საერთოდ ძალიან ცოტაა ადგილები და ისტორიკოსებისათვის კი სულ არაა, ლათინურის, ბერძნულის ან ამისთანების მასწავლებლისათვის უფრო მოინახებოდა, მაგრამ, ყოველ შემთხვევისათვის მაინც გამომიგზავნეთ თხოვნა და პასუხს გაცნობებთო“. ის იანოვსკი პობედონოსცევის, კატკოვისა და მისთანა შეერაზმელთა წრის და ტიპის, ზედმიწევნით ჩინოვნიკი ვინმე გახლდათ. თითონ მათემატიკოსი იყო და, სიმართლე უნდა ითქვას—მერე დიდხანს ვაკვირდებოდი—პედაგოგად კი ვარგოდა. შესამოწმებლად რომ შემოვიდიოდა გაკვეთილზე, იმ წუთსვე, სულ ადვილად შეამჩნევდა ხოლმე, თუ მასწავლებელს რამე ნაკლი ჰქონდა. თავი დინჯად ეჭირა, მისგან უზრდელსა და უკმეხ სიტყვას, ამაღლებულ ხმას ვერ გაიგონებდი. მაგრამ იმავე დროს გარუსების პოლიტიკის ნამდვილი ბურჯი იყო და მის მრწამსს წარმოადგენდა რუსეთის იმპერიის ყოველ კუთხეში რუსული ენის გაბატონება და ადგილობრივ ენათა დავიწყება. ყველამ იცის მისი ამგვარა მოღვაწეობა ჩვენში და ჩვენი მოწინავე-მეთაურების გამუდმებული ბრძოლა მასთან და მის დამქაშებთან, ასე რომ ამ საკითხზე აქ სიტყვას აღარ გავაგრძელებ...
გამოვუგზავნე თხოვნა იანოვსკის, თანახმად მისივე ნათქვამისა. თბილისში მინდოდა მუშაობა, სხვაგან არსად ვაპირებდი წასვლას. მეორე კვირაში მივიღე პასუხი, წინასწარ გამზადებულ ბლანკზე დაწერილი: „Места нет и не предвидится“-ო. ასეთი „პოლიტიკის“ კაცი იყო: იმნაირი პასუხი მომახალა, ხოლო პეტერბურგში, პირადად რომ ვნახე, მაშინ კი კარგად მიმიღო; ერთხანს ისიც გაიხსენა, თუ ქუთაისში ვინ გვასწავლიდა და ა. შ. სხვათა შორის, ისტორიის მასწავლებელ სიმონ ლოლობერიძეზე მითხრა, „Положим, педагог-то он неважный!“-ო, მაგრამ მე რომ ვიტყვიც ესა, მაშინვე დამიკრა კვარი: „Да, да, он в высшей степени порядочный и гуманный человек!“-ო (მართლაც და მეტად ტიპი-

ლი და განათლებული კაცი იყო ს. ლოლობერიძე, მაგრამ ვერ გამოდგა ენერგიული, ქალაქის თამაშს გაჰყვა; თანაც ძალიან ლამაზი. ცოლი ჰყავდა — მალაქელი, მდიდარი ოჯახის შვილი — და იმანაც ბევრი უსიამოვნება მიაყენა, ხელი შეუშალა მუშაობაში). იანოვსკიმ პეტერბურგშივე მიიხრა, შეგიძლია სამშობლოში დასაბრუნებლად 120 მანეთი მიიღო და მართლაც მომცეს. მინდოდა ერთ წელიწადს მაინც დაერჩენილიყავი პეტერბურგში: ცოტას შევისვენებდი, კიდევ რაღაცას ვისწავლიდი და რაც შემეძლო, წიგნებს ვყიდულობდი (ვალიც კი ავიღე), ასე რომ საკმაოდ კარგ ბიბლიოთეკას მოვუყარე თავი. ვიცოდი, რომ თუ კაცი ნამდვილად კარგად არ იყო განვითარებული, არ ივარგებდა. მაგრამ სტიპენდია უკვე აღარა მქონდა და თავის სარჩენად სახსრის ძებნა დამჭირდა. ვერ ვიკადრე, თორემ ივანე ნაკაშიძისათვის რომ მეთხოვნა, მომეხმარებოდა... ავდექი და გამოვუფგზავნე ზემოაღნიშნული დეპეშა ალექსი ჭიჭინაძეს თბილისში: „Есть ли свободные уроки в вашей школе?“ დეპეშითვე მიპასუხა: „Есть 12 уроков латынского языка, 60 рублей в месяц“.

მას ისე გაეგო, რომ მის სკოლაში მასწავლებლობა მინდოდა. მე კი აღარაფერი მომიწერია. გავიდა სექტემბერი და ოქტომბრის დასაწყისში მომივიდა ჭიჭინაძის მეორე დეპეშა: „Ждем, приезжайте поскорее“. მაშინ მივხვდი, რომ სწავლა დაწყებულია, ის ადგილი ჩემთვის შეუნახავთ და არავისთვის მიუციათ. დაყოვნება უხერხულია — იყო და მეც ჩამოვედი თბილისში. ალექსი ჭიჭინაძესაც და მის მეუღლეს ფროსიკოს ძალიან იამათ ჩემი ჩამოსვლა (ფროსიკოს, ნიკო ნიკოლაძის დას, პეტერბურგიდანვე ვიცნობდი, იქაური ქართველები რომ ვიკრიბებოდით ხოლმე — ძალიან გონიერი და განვითარებული ქალი იყო)... ავიღე ლათინურის გაკვეთილები და გავხდი მასწავლებელი.

ალექსიმ მიიხრა, წადი და იანოვსკი ნახეო (თუმცა კი იმ ხუთი წლის ვალდებულებისაგან ავტომატურად განთავისუფლებული ვიყავი, რაკი კავკასიის სტიპენდიანტს კავკასიაში ადგილი ვერ მომცეს)... მაშინ ახალი შემოსული იყო ე. წ. ევრისტიული მეთოდი. თბილისის I გიმნაზიის ინსპექტორი იყო ჩენი დარბოგლავი (საერთოდ რუსეთში კლასიკურ ენათა მასწავლებლები აკლდათ და ჩეხები მოჰყავდათ, „братья чехи“-ო უქაზდნენ), რომელიც ადრე ქუთაისში იყო და მერე თბილისში გადმოიყვანეს დირექტორ მარკოვის თანაშემწედ, ინსპექტორად. ლათინური კარგად იცოდა და დიდი მომხრე იყო კლასიციზმისა. აქ ყოფნისას შეადგინა სახელმძღვანელო — „Учебник латынского языка для I—II классов, по эвристическому методу“. ეს მეთოდი, ლევიცკის მიერ შემოღებული, იმაში მდგომარეობდა, რომ რაც შეიძლებოდა, უთარგმნელად უნდა გელაპარაკნა მოწაფეებთან შესწავლილ ენაზე. იგი მთავრობის მიერ მოწონებული და კავკასიაში ყველგან მიღებული იყო. მოვიწოდებ იმ მეთოდის პრაქტიკულად გაცნობა და მართლაც მივედი იანოვსკისთან. მაშინვე გაიხსენა, პეტერბურგში რომ ვიყავი მასთან. მკითხა: სამსახურის ამბავი და რომ გაიგო, თქვა: „Ну и прекрасно!“-ო. მე ვუთხარი, ფაქულტეტი კი გავათავე ისტორიულ-ფილოლოგიური, მაგრამ პრაქტიკა არა მქონია და, რაკი ლათინურს ვასწავლიდი, მინდა აქ დავესწრო კარგ მასწავლებელთა გაკვეთილებს, თქვენი რეკომენდაციით მეთქი. ძალიან გაეხარა: „Вот это понимаю! Молодые так и должны: делать!“ აი, დარბოგლავი ასწავლის ლათინურს და იმის გაკვეთილებზე იარეთო. მაშინვე დამი-

წერა ბარათი, რომელ გაკვეთილზედაც მოინდომოს, დაუშვითო. მეც და-
ვიწყე იმ ბარათით სიარული, ჭერ I გიმნაზიაში. დრბოგლავი ძალიან
ზრდილი კაცი იყო, ნამდვილი ევროპელი და ისე მაგილებდათ, რომ
პირდაპირ მოგხიბლავდათ. ამასთანავე ყურმოჭრილი ჩინოვნიკიც გახლ-
დათ: მწრუნველთან რომ შევიდოდა, ჯარისკაცოვით გაჰიმული იდგა ხოლ-
მე. გიმნაზიის დირექტორი მარკოვი ძალიან აფასებდა, ვერ ელვოდა
მას, არ აძლევდა სათანადო რეკომენდაციას და ამიტომ დრბოგლავი დიდი
დაგვიანებით გახდა დირექტორი (II გიმნაზიისა)... დავესწარი მის გაკვე-
თილს და, რასაკვირველია, ძალიან მომეწონა: სწავლებაც კარგად ჰქონდა
დაყენებული, დისციპლინაცა და ყველაფერიც. მერე სხვათა გაკვეთილებსაც
დავესწარი — იმავე, და აგრეთვე II გიმნაზიაში. ზოგის გაკვეთილი სრული-
ად არ მომეწონა. მაგალითად, განი რომ იყო, ძველი ენების მასწავლებელი,
ემას მოწაფეები პირდაპირ აბუჩად ივლებდნენ. კიდევ ერთი ჩეხი იყო, გვა-
რად რაკუშანი, რომელმაც ბერძნული ენის სახელმძღვანელო შეადგინა და
რომელიც მერე ჩვენს გიმნაზიაში ასწავლიდა...

ამრიგად დავიწყე მუშაობა. პირველად სათავადაზნაურო სკოლაში 12
საათი მქონდა კვირაში, მაგრამ იმთავითვე ავიღე კერძო გაკვეთილებიც.
სხვათა შორის, რაკუშანმა დამითმო მაქს ჰავეკავაძის რეპეტიტორობა. რაშიც
თვითურად 100 მანეთს ვილებდი (ასეთი დიდი გასამრჩელო მანამდე რაკუშანი-
სათვის იყო განკუთვნილი მხოლოდ). უფრო ადრე კი სამხედრო მოსამართ-
ლემ, პოლკოვნიკმა კორნილოვიჩმა მიმიწვია, დრბოგლავის რეკომენდაციით,
თავისი შვილის ლათინურში მოსამზადებლად (სრული ულუფით. ისე რომ
ქამაზე ფული აღარ მეხარჯებოდა). ასე რომ არ მოწყობილიყო საქმე, ჩემი
ქამაგირი, 60 მანეთი არ მეყოფოდა, რადგან 30 მანეთი მარტო ბინის ქირას
მიჰქონდა. რომ ჩამოვედი, ერთხანს ჩემ ქმასთან, ვარლამთან დავდექი: ის
გენერალური შტაბის ოფიცერი იყო, არტილერისტი, და „მუხრანსკის ნომ-
რებში“ ცხოვრობდა⁶⁶. ის სასტუმრო ლამაზი სახლი იყო. მისი ქვედა სარ-
თული ეკავა მაშინ ცნობილ რესტორან „პურ-ლეინოს“, რომელიც ჩვენ სოფ-
ლელ სანდრო თოიძეს ეკუთვნოდა... თბილისში მანამდე სულ ერთხელ
ვიყავი ნამყოფი, სანახავად, ერთი კვირით. მაშინაც ქმასთან ჩამოვედი,
არდადეგებზე, VII კლასის მოწაფე. მახსოვს, ოპერის თეატრის საძირკველი
ახალი ჩაყრილი იყო, მაგრამ ზამთრის გამო მშენებლობა შეეჩერებინათ.
იმჯერად იმ სასტუმროში ვცხოვრობდი, რომელიც ოპერის მშენებლობის
პირდაპირ მდგარ სახლში იყო. სხვათა შორის, უნდა ითქვას, რომ ჩვენი
ოპერის თეატრი ქალაქის ერთი ულამაზესი შენობაა. ქართული არა სცხიარა,
მაგრამ, რაც არის, სტილიანია. მისი ამშენებელი ინჟინერი, მგონი,
პოლონელი იყო⁶⁷. მისი ქალიშვილი და ფროსიკო ნიკოლაძე ერთად სწავ-
ლობდნენ პეტერბურგში, ქალთა უმაღლეს კურსებზე.

პეტერბურგიდან თბილისს რომ მოვიდოდი, მაშინ ნიკო მარი უჯანასკ-
ნელ კურსზე სწავლობდა (რაკი თავის დროზე თითონვე დარჩა გიმნაზიაში.
კიდევ ერთი წლით). წამოსვლისას მიფხრა, მე გაისად დაეასრულებ უნივერ-
სიტეტს და შენ მანამდე მომწერე, თუ რა მდგომარეობაა თბილისში და რა

⁶⁶ იმ სახლის ადგილასაა აშენებული ახლანდელი კავშირგაბმულობის სამინისტროს სახლი.

⁶⁷ პროექტი ეკუთვნოდა პეტერბურგელ ხუროთმოძღვარს ვ. შრეტერს. თეატრის შენება-
დაიწყო 1883, ხოლო მოთავდა—1896 წელს.

საქმეს მოვიცილოთ მე და შენ ხელი, ეურნალსა თუ სკოლასაო? ერთი სიტყვით, მინც კიდევ საზოგადოებრივ საქმიანობას აპირებდა, ზაქარია ჭიჭინაძესთან მუშაობის გამოცდილება არ ასვენებდა. მე სულ ვეუბნებოდი; უნივერსიტეტში უნდა დარჩე ქართული ენის საპედაგოგიკურ მეთქი, მაგრამ არ უნდოდა: პროფესორ კავარელთან უკვე კონფლიქტი ჰქონდა, ისე რომ ქართულ ენაში დარჩენის იმედი არ იყო, ხოლო თუ სხვა რამეში დავრჩები, მაშინ ცოდნა არ მეყოფა, იქაც ხომ ყველაფერი უნდა ვიცოდეთ. რა გაეწყობოდა, დაეპირდი მიწერას...

მე რომ დაეიწყე მუშაობა, მაშინ სათავადაზნაურო სკოლა კუკიაში იყო, ნიკოლოზის ქუჩაზე⁶⁸; მანთაშევის სახლში, მარიამ ვახტანგის ასულ ჯამბაყურ-ორბელიანის ბინის ახლოს. არ იყო მინცდამინც დიდი სახლი. ჩემ ჩამოსვლამდე სკოლას 5 კლასი ჰქონდა, მაგრამ მეტე ჭიჭინაძეს 4 კლასამდე დაეყვანა, ბანკი მეტ ფულს არ იძლევაო. ასე რომ სკოლა პროგიმნაზიას-ღა წარმოადგენდა. ალექსი ჭიჭინაძე ძალიან ყურადღებით მეკიდებოდა, რაკი ისა და მისი მეუღლე მანამდეც მიცნობდნენ. სკოლაში მუშაობდნენ ძველი, დამსახურებული მასწავლებლებიც, სხვა სკოლებიდან გადმოსულნი: გიორგი იოსელიანი (მწერლობაში „წყალტუბელი“), არისტო (არისტობულ) ქუთათელაძე, ნიკო მთვარელიშვილი, გამყრელიძე (რომელიც თან გიმნაზიაშიც მასწავლებლობდა) და სხვ. მაგრამ ალექსი რომ სადმე წავიდოდა, მე მთხოვდა ხოლმე, დამავალე და ჩემი მაგივრობა გასწიეო. უფროსი ამხანაგებისა კი მერიდებოდა, მაგრამ მათ არ სწყინდათ ეს გარემოება.

მივიხედ-მოვიხედე და ძალიან არ მესიამოვნა თბილისში ქართული საზოგადოების ვითარება. სულ ორი ქართული დაწესებულება იყო იმ დროს — ბანკი და სათავადაზნაურო სკოლა, და ერთიც საზოგადოება — წერა-კითხვის გამავრცელებელი. ბანკისა და იმ საზოგადოების თავმჯდომარე ილია ჭავჭავაძე იყო, ბანკის ერთი დირექტორი — ვანო მაჩაბელი, მეორე — ალექსანდრე ჩოლოყაშვილი. ერთადერთი ქართული გაზეთი გამოდიოდა, „ივერია“, რომელიც ჩვეულებრივ 800 ცალი იბეჭდებოდა, კვირაობით კი 1000 და არც ის იყიდებოდა. თუმცა იყო კიდევ ერთი ქართული საზოგადოება — დრამატული (რომელსაც მაშინ გიორგი თუმანიშვილი თავმჯდომარეობდა), მაგრამ მას ნიეთიერად ძალიან უჭირდა და სულს ღაფავდა. ეს იყო და ეს!... ილია მაშინ „საგრაძნობელი“ და „დამძიმებელი“ იყო და ჩვეული სიმხნით ვეღარ მისდევდა საქმიანობას: ზოგჯერ წელიწადი გავიდოდა ისე, რომ წერა-კითხვის საზოგადოებას არც მოაქიზებდა.

ერთხელ წავყვევი პეტრე უმიკაშვილს იმ საზოგადოებაში: მაინტერესებდა, როგორ მუშაობდნენ და თან ილიასა და გოგებაშვილის ნახვაც მინდოდა. ილიას მანამდეც ვიცნობდი, პეტერბურგიდან (ზემოთ უკვე გავიხსენე ჩვენი, სტუდენტების მასთან შეხვედრა ერთი საქმის გამო), გოგებაშვილი კი არ შენახა. თავის დროზე ქართული ანბანის სწავლა მისი „ღეღა-ენითა“ მქონდა დაწყებული და მეგონა, უკვე მსცოვანი კაცი დამხვდება მეთქი, მაგრამ, ჩემდა გასაოცრად, ერთი ჰოლარაც არ ჰქონდა თმაში გამორეული. საზოგადოების გამგეობის წევრთაგან მახსენდება: ილია (თავჯდომარე), ვანო მაჩაბელი (მისი მოადგილე), იაკობ გოგებაშვილი, ნიკო ცხველაძე, იაკობ მანსვეტაშვილი (მდივანი)... ჩავწერე წევრად და შევიტანე გადასახადი (წელიწად-

⁶⁸ ახლა კალინინის ქუჩა.

ში აღრე 6, ახლა კი 3 მანეთი იყო და ისიც უჭირდა ბევრს; ხანგრძლივი დავა იყო: სოციალ-დემოკრატები იბრძოდნენ, 1 მანეთზე დავიყვანოთო, მუშების შემოყვანა უნდოდათ). ჩავეწერე დრამატულ საზოგადოებაშიც.

იმავე 1888 წელს ამირჩიეს წერა-კითხვის საზოგადოების გამგეობის წევრად და მალე შევეუდექი აქტიურად მუშაობას მის ბიბლიოთეკა-მუზეუმში, რის შესახებ ზემოთ დაწვრილებითა მაქვს მოთხრობილი. აქ მანაც კიდევ უნდა აღვნიშნო, რომ ხელნაწერებზე და საერთოდ ქართულ ძეგლებზე მუშაობისათვის უნივერსიტეტში არავითარი მომზადება არ მიმიღია. როგორც უკვე ვამბობდი, პროფ. ცაგარელის ლექციებზე სიარული ამ მხრივ სრულიად უნაყოფო გამოდგა, რადგან ვერც ისა და ვერც პატკანოვი ნამდვილ სერიოზულ კურსებს ვერ კითხულობდნენ, ისე რომ ვინც აღმოსავლური ფაქულტეტი გაათავა, მათზე ვერ იტყოდი, ქართველოლოგიაში ან არმენისტიკაში ნამდვილი უმადლეხი განათლება მიიღო; ჩვენ ფაქულტეტზე კი ეს დარგები სრულიად არ იყო წარმოდგენილი. ამიტომ ყველაფერში საკუთარი თაოსნობით მომიხდა გაწაფვა და გზის გაკვლევა და რაც რამ ნაკლი ახლდა იმ ჩემს პირველ ნაბიჯებს, ამითაც აიხსნება...

გაციანია ჩვენი საზოგადო მოღვაწე ქალები, რომლებიც, რაც შეეძლოთ, მხნედ და ნაყოფიერად მუშაობდნენ: კატო გაბაშვილი, ტასო თუმანიშვილი, ეკე მელიქიშვილი (სერგი მესხის ცოლი). ამ უკანასკნელის ძმას, სოსიკოს, სტამბა ჰქონდა. კაცად წესიერი კაცი იყო, მაგრამ საქმეში არ ვარგოდა, კვებნა ჰქარბობდა. სხვათა შორის, კ. გაბაშვილი შემდეგ ჩემი მოყვარე გახდა (ჩემი მეუღლის ბიცოლა იყო) და ძალიან დაეახლოვდით. როცა მივდიოდი, უთუოდ თავშესაქცევი ქალაქის თამაში უნდა გაგვემართა, თორემ ეწყინებოდა. მისი სიძე რომ იყო, კ. მაყაშვილი (მშვენიერი კაცი და ინტელიგენტი ქართველი, კარგი პოეტი, უღროდ იმსხვერპლა კლექმა), ის მეხუმრებოდა ხოლმე: „შენ ამ „რამსისა“ და „ღურაჩას“ თამაშში ისე გწყალობს ბედი, რომ, კლუბში ითამაშო, დიდ ფულს მოიგებო!“.

ნიკო მარს, რა თქმა უნდა, გადაჭრით მივეწერე, მანდედან ფეხი არ მოიცივალა, უნივერსიტეტში დარჩი მეტი. ძალიან კმაყოფილი ვარ, თუ ჩემმა რჩევამაც იმოქმედა მის გადაწყვეტილებაზე და საპროფესოროდ მომზადებისათვის დარჩენა ამჯობინებინა: იქ იგი მსოფლიო მნიშვნელობის მეცნიერად გამოიზარდა და თბილისში ჩამოსული კი ალბათ ვერ იეარგებდა, თავისი სუსტი და მერყევი ხასიათის პატრონი.

ახლა ისევ ჩემს პედაგოგიურ მოღვაწეობას დაეუბრუნდეთ.

თავდაპირველად ხომ ლათინური ენის გაკვეთილები მქონდა, მერე გეოგრაფიაც მომცეს, მერე — ბერძნულიც და სულ ბოლო დროს — ისტორიაც, რომლის გაკვეთილები ცოტა იყო. რაც შეეძლო, კეთილინდობიერად ვეკიდებოდი გაკვეთილებს, ზერეულ არაფრის სწავლება არ მინდოდა. მაგალითად, გეოგრაფიის მასწავლებელი ვალდებული იყო დაფაზე გამოეხატა აზია, აფრიკა, ევროპა და ა.შ. მიძნელებოდა, მაგრამ გაევიარჯიშე და ვისწავლე რუკების ხატვა... იანოვსკი წელიწადში ერთხელ უსათუოდ გვეწვეოდა ხოლმე სარევიზიოდ. ერთხელ მოსულიყო და შევიდა თურმე იმ კლასში, რომელშიც აფრიკა მქონდა დახატული. ძალიან მოსწონებოდა და ეკითხა, ვინ დახატა? ჭიჭინაძეს ეთქვა და გამომიძახეს. „ЭТО Вн?— მომართა— Ну и прекрасно, так и надо!“... ერთხელ ლოპატინსკი გამოგზავნეს რევიზიაზე და ჩემს ბერძნულს გაკვეთილს დაესწრო. თითონ სწორედ ბერძნულს სპეციალისტი

იყო და ძალიან მოეწონა გაკვეთილი. მზრუნველს მოხსენება წარუდგინა და, წინააღმდეგ სხვა რევიზორთა ერთობლივი უარყოფითი აზრისა, კარგად დაახასიათა ჩვენი სკოლა: „იქაც ისევე კარგადაა სწავლების საქმე დაყენებული, როგორც ჩვენს გიმნაზიებშიო“ (ჩვენი სკოლა კერძო სასწავლებლად ითვლებოდა, სახელმწიფოს არ ეკუთვნოდა). მართლაც, ჩვენი მოწაფეები კარგად იყვნენ ხოლმე მომზადებული, კლასში არავინ არ რჩებოდა და ყველა 4-იანებსა და 5-იანებს იღებდა ნიშნებად.

მალე შეიქნა გაუთავებელი კამათი ჩვენი სათავადაზნაურო სკოლის მიმართულების შესახებ — ყველგან, საზოგადოებაშიც, კრებებზედაც და სხვაგანაც. რამდენჯერმე გახადეს მსჯელობის საგნად, კლასიკური ყოფილიყო ეს სასწავლებელი, რეალური თუ აგრონომიული? თურმე, ეს საკითხი იმათეთვე, სკოლის დაარსებისთანავე ყოფილიყო სადევო. ილია ქაქვიავაძე, ილია წინამძღვრიშვილი და სხვები სამეურნეო მიმართულების მომხრენი იყვნენ; მეორე ჯგუფი კი იმ აზრისა იყო, რომ სკოლა საზოგადო-საგანმანათლებლო ყოფილიყო. ამას იმით ასაბუთებდნენ, რომ ჩვენი ხალხი არ მიაბარებს. შეილებს აგრონომიულ სასწავლებელში, რადგან ასეთი საშუალო სასწავლებლის (და არა ჩვეულებრივი გიმნაზიის) დიპლომის მქონე ახალგაზრდას 2—3 წლით წაიყვანენ ჯარში და არა 1 წლით; ეს კი კერძო სკოლაა, ვინც მას დაამთავრებს, დიპლომს მხოლოდ გიმნაზიაში გამოცდების ჩაბარების შემდეგ მიიღებსო და ა. შ. იყო გაუთავებელი შეხლა-შემოხლა. თანაც იმ ხანებში ბანკის საქმეებიც უკან-უკან მიდიოდა და დაიწყეს სათავადაზნაურო სკოლის კლასების თანდათან დახურვა: მე რომ მივედი, ხუთის მაგიერ უკვე ოთხი დამხვდა, მერე სამი გახადეს, ბოლოს ორზედაც ჩამოიყვანეს და ამის გამო გაკვეთილების რიცხვმა, ცხადია, ძალზე იკლო, ასე რომ იძულებული გავხდი, ისევ თავის სარჩენი საქმიანობის ძებნაზე მეფიქრა...

ჩემი ძმა ვარლამი იმ დროს უკვე პოლკოვნიკი იყო, რუსეთში გადაიყვანეს სამუშაოდ და ჯარის გადაადგილების უფროსად დანიშნეს. ერთხელ ამ საქმეზე ბათუმისაკენ მოდიოდა, რა თქმა უნდა, I კლასის ვაგონით, და იანოვსკისთან ერთად ემგზავრა კუბეში. იანოვსკის თვალში მოსვლოდა გარუხებულ ქართველი პოლკოვნიკი, რომლისთვისაც სამხედრო შტაბს დიდად საპასუხისმგებლო საქმე დაეკისრებინა, და ეკითხა, ექვთიმე სიმონის ძე რა არის თქვენით? როცა ვარლამს ეთქვა, ძმააო, შევექე. „თუ ეგრეთი კარგია და გასაქანს რატომ არ აძლევთო?“ — ეკითხა ვარლამს. „როგორ არ ვაძლევთ, მოვიდეს ჩემთან და სიამოვნებით მოეუნახავ ადგილსაო“, მიუგო თურმე ივანოვსკიმ. ძმამ რომ შემატყობინა ამ საუბრის ამბავი, მეც ავდექი და მივედი იანოვსკისთან. მითხრა, ამჟამად ძალიან ხელსაყრელი ადგილი არსადა გვაქვსო და დამნიშნა ლათინური ენის შტატგარეშე მასწავლებლად ვაჟთა III გიმნაზიაში. ამან უკვე გამიმავრა ნივთიერად წელი და ერთ ხანს ვიმუშავე იმ სასწავლებელში. მასწავლებლებმა იქაც ძალიან კარგად მიმიღეს. გიმნაზიის დირექტორი იყო მარტინოვსკი, სიტყვიერების მასწავლებელი, რუსები რომ იტყვიან, „чинодрал ужасный“, მაგრამ თან ნიჭიერი კაცი. საუკეთესო სახელმძღვანელო შეადგინა და იმით გამდიდრდა. ბოლოს კუპუაზე შეიშალა...

მაშინ „ბანკოვიდა“ ახალი დაწყებული იყო და მთელი ჩვენი საზოგადოების ყურადღება მასზე იყო მიქცეული. ალექსი ქიქნაძეს გამუდმებული კონფლიქტი ჰქონდა „შეუძლებელ ხელმოკლე“ თავად-აზნაურთა მოსწავლე:

შვილების შემწეობის კომიტეტთან“, რომლშიც შედიოდნენ ი. მაჩაბელი, ნ. ცხვედაძე, ი. გოგებაშვილი და სხვ. კომიტეტის თავმჯდომარე ძალიან კარგი კაცი იყო, სამსახურიდან გადამდგარი გენერალი კონსტანტინე ქრისტეფორეს ძე მამაცაშვილი, რუსული, დიდი პატრიოტი და კარგი ქართველი. ცხვედაძე და მისი მომხრენი, ყველანი სემინარიელები, სულ სხვა მიმართულებისანი იყვნენ და კრიკაში უდგნენ ჰიპინაძეს, ერთთავად აკრიტიკებდნენ, ყველაფერს უწუნებდნენ და თან რამეს რომ დაიყინებდნენ, აღარ იყო ხოლმე საშველი. ჰიპინაძე კი კარგი პრაქტიკოსი-პედაგოგი იყო; ყველა მათზე მეტი ესმოდა ამ საქმეში და არაფერს უთმობდა. მამაცაშვილი და მაჩაბელი მას უპყრდნენ მხარს. გოგებაშვილი გამოვიდა კომიტეტის შემადგენლობიდან, სხვები კი განაგრძობდნენ ჰიპინაძის წინააღმდეგ ბრძოლას... ბოლოს, სასწავლებლის ძლიერ შეკვეცამ და ორ კლასამდე დაყვანამ აიძულა ჰიპინაძე, მიეტოვებინა იგი: ჭერ ვლადიკავაზში⁶⁹ გადავიდა, მერე კი ზონის⁷⁰ საოსტატო სემინარიის დირექტორად დანიშნეს. ერთი სიტყვით, გააქციეს კაცი- სათავადაზნაურო სასწავლებლიდან და ეს იყო!

მისი ადგილი განთავისუფლდა და არც არავინ ჰყავდათ, რომ დაენიშნათ. ამრიგად წამოიჭრა საკითხი, თუ ვინ უნდა მიეწვიათ სასწავლებლის გამგედ? ბევრი მეუბნებოდა, უსათუოდ თქვენ აგირჩევნო, მაგრამ მე არაფრის გულისათვის არ მინდოდა, რაკი ჰიპინაძე აიძულეს, რომ წასულიყო იქიდან. მით უმეტეს, რომ კომიტეტის ზოგ წევრს საერთოდ არაფერი სწამდა „იმერლობისა“ (ე. ი. დასავლეთ საქართველოს შვილებისა) და იმით კი კომიტეტში დიდი გავლენა ჰქონდათ. იმხანად გურიაში ვიყავი წასული და თურმე ვანო მაჩაბელს ჩემი კანდიდატურა წამოეყენებინა. საერთოდ ის ძალიან კარგად მიყურებდა—წერა-კითხვის საზოგადოების გამგეობაში ვმუშაობდით ერთად და იქიდან მიცნობდა. ცხვედაძეს კი დაესახელებინა ალ. ხახანაშვილი, რომელიც მაშინ მოსკოვის უნივერსიტეტში იყო ქართული ენის ლექტორად და პროფესორად იწოდებოდა. ძალიან მუშა კაცი იყო, თუმცა ზოგი რამ (მაგ. ქართული წარწერების ამოკითხვა) არასოდეს არ ეხერხებოდა. ის თბილისში არ გადმოვიდოდა სკოლის გამგედ, მაგრამ მაინც ესიაშოვნებოდა მისი კანდიდატურის დასახელება. მართლაც, უარი შემოთვალა და სასწავლებელი ისევ უგამგეოდ დარჩა...

იმჟამად თავად-აზნაურობას ასე ჰქონდა დაწესებული: რაკი ის ინახავდა სასწავლებელს თავისი ბანკის ხარჯზე, საერთო კრებას უნდა გადაეჭრა სასწავლებლის საკითხებიც. ამ კრებაზე გადაწყდა, რომ ხელმოკლე მოწაფეთა შემწე კომიტეტის თავმჯდომარედ უნდა ყოფილიყო თბილისის გუბერნიის თავად-აზნაურობის წინამძღოლი. იმ დროს კი წინამძღოლად იყო კოწია მუხრანსკი, ჩემი ძმებისა და ჩემი დიდი მეგობარი. კვლავ წამოეყენებინათ ჩემი კანდიდატურა და ნ. ცხვედაძე გამომიგზავნეს, უსათუოდ უნდა იყისრო სასწავლებლის გამგეობაო. მე გადაჭრილი უარი ეუთხარა. „რატომ, კაცო, ეს ხომ პატრიოტული საქმეაო?“, შემეკითხა. მე პირდაპირ ვუთხარი: „ჩემთან რას მოდიხარო, ჩემზე ბევრად უკეთესი პედაგოგი გყავდათ გამგედ. დილიდან საღამომდე მაგ საქმეს უჭდა, სხვა არა ახსოვდა რა, ისეთი იყო, რომ მე მის მაგივრობას ვერ გავწევ და ის აიძულეთ დაენებებინა სკოლისა-

⁶⁹ ახლა ქ. ორჯონიკიძე.

⁷⁰ ახლა ქ. წულუკიძე.

თვის თავი. როგორ არა გრცხვინათ, კიჭინაძისთანა კაცი რომ გააგდეთ მეთქი?" „მართალიაო, მაგრამ ისეთი ფიცი იყო, რომ ღვთის წყალობას ვერ ეტყობოდა!“ (არაფერს შეაწევდა ხოლმე და იმიტომ!). „ახლა მე რომ მოვიდე, ხომ სათამაშოდ უნდა შევიქნე მეთქი?“ მართლაც ისე წაიყვანეს საქმე, რომ კომიტეტში სასწავლებლის გამგეს როდილა ჰქონდა გადაწყვეტილება, იმ უპირველეს ყოვლისა, ამაზე ვუთხარი, სანამ ეგ წესი არ შეიცვლება, მე იქ მომსვლელი არა ვარ მეთქი. ესეც არ იყოს, ახლა მასწავლებლად ვმუშაობ და თვეში 200 მანეთს ვმუშაობ, ხოლო თქვენ კი გამგეს 150 მანეთს აძლევთ მეთქი. გარდა ამისა, ორკლასიანი სასწავლებლის გამგეობას ხელს როგორ მოვკიდებ მეთქი? (მოსამზადებელ კლასში 30 კაცსაც კი ვეღარ უყრიდნენ უკვე თავს; თითქმის აღარავენ აბარებდა იქ შეილებს, რადგან ორკლასიანი სასწავლებლიდან გიმნაზიაში აღარ იღებდნენ). ამაზე მიპასუხა: „არა, კლასები უსათუოდ უნდა მოვუმატოთ და გიმნაზიად უნდა ვაქციოთო“. „თუ ეგრე არ იქნება, ლაპარაკიც ზედმეტია მეთქი!“ ბოლოს, ისიც ვუთხარი, რომ გამოსაცვლეოდა წესი, რომლის მიხედვითაც ყველას შეუძლია შემწვობის საზოგადოების წევრად გახდომა, ვინც კი 3 მანეთს გადაიხდის. „ეს იმას ნიშნავს, რომ თუ ვინმე უფარგის მასწავლებელს გამოაგდებ სამსახურიდან, ის წევრად გახდება, მერე პოდგება და შენი ლანძღვის მეტს აღარაფერს გააკეთებს მეთქი“. „ეგ ყოველივე გვესმის და შეიძლება გამოსწორდესო“, მითხრა ცხვედაძემ. აქვე უნდა აღვნიშნო ერთი ეპიზოდი: ადრე ის ერთ ჩემ გამოცდას დაესწრო, როგორც კომიტეტის წევრი და რაკი დანახა, რომ მოწაფეები კარგად პასუხობდნენ, უკვე ძნელი შეკითხვები მისცა... იმ გამოცდას ესწრებოდა ნ. მარიც, იმჟამად თბილისში მყოფი. ის ხომ ყოველთვის ძალზე ფიცი და რუსები რომ იტყვიან, გაუწონასწორებელი კაცი იყო და ასეთი რამ რომ შეამჩნია, იყვირა: „რას გავს ეს, განგებ აბნევს მოწაფეებსაო!“ ცხვედაძეს ეუხერხულა და წავიდა.

ჩემი უარი რომ გავგო კ. მუხრანსკის, თითონ მოვიდა და მითხრა: „შენ ვინ გკითხავს, ჩვენ გიბრძანებთ და უნდა დადგე კიდევაც; როცა მე ამირჩიეს მარშლად და კომიტეტის თავმჯდომარედ, რაღა მაშინ ამბობ უარსაო?“ მაშინ მე ჩამოვუთვალე პირობები, ურომლისოდაც ვერ დავეთანხმებოდი გამგეობას: 1) სკოლას ყოველ წელს თითო კლასი მოემატოს და სრული კერძო გიმნაზია გახდეს; 2) წესდება შეიცვალოს ისე, რომ სკოლის გაშვებს ჰქონდეს ყოველი საქმის გადაწყვეტილება ხმა კომიტეტში და აღარ იქნან მიღებული სამმანეთიანი წევრები; 3) სწავლის პედაგოგიური დაყენების საკითხში მე საესებით ჩემი შეხედულებისამებრ მოვიტყევი და არავითარი ჩარევისა და თავისი აზრის დაძალების ნებას არ მივცემ კომიტეტს; 4) თუ გინდა, რომ სკოლაში კარგი მასწავლებლები ვიმყოვოთ, უსათუოდ უნდა გავეთანხმორდეს ჯამაგირი სახელმწიფო გიმნაზიათა მასწავლებლებისას და აქაც ყოველი 5 წლის შემდეგ წელიწადში 250 მანეთი უნდა მოემატოს; 5) სკოლას უნდა ჰყავდეს ბუხჰალტერი, ბუხჰალტრულ წესზე უნდა იქნეს დაყენებული სამნეო ნაწილი და პასუხისმგებელიც კომიტეტი უნდა იყოს“. ბოლოს დავძინე, რაღა მე ჩამცივებიხართ, სხვას მიანდეთ ვისმე მეთქი. ამაზე მიპასუხა: „სხვა არაინა გვეყავს და პატრიოტულმა გრძობამ უნდა გაიძულოს, რომ მოჰკიდო ამ საქმეს ხელიო“. მე ვუთხარი: „რაკი ეგრეა, ვიქნები გამგედ, სანამ უკეთესს იზოვნიდეთ, მაგრამ შტატგარეშე მასწავლებლობას თავს მაინც არ დავანებებ, რადგან ვიცი, რომ, როცა იქნება,

არც მე მომისვენებთ... და ისევე მაიძულებთ წასვლას, როგორც ჰიპინადე აიძულეთ მეთქი... ან კი რა გაგეგებათ სკოლისა, ლათინური თქვენ არ იცით და ბერძნული მეთქი“.

საბოლოოდ ასე მიპასუხეს: „უველა პირობას აგისრულებთ, გარდა ორისაო: წესდების შეცვლას საკითხს ვერ აღვძრავთ, რადგან ამასობაში ვაი თუ სულაც დაგვიხურონ სკოლა, მაინც „კონტრაბანდულ“ გვაქვს დაარსებული და ლამობენ მის გაუქმებასაო; მაგრამ პირობას ვაძლევთ, რომ, სკოლის საქმეებს რაც შეეხება, არც ერთი სხლომა უთქვენოდ არ გვექნებაო; პენსიასაც მთლიანად ვერ გავიღებთ. და თვით პედაგოგებმაც უნდა შეიტანონ ხოლმე თავიანთი წვლილი, ცოტ-ცოტა, სათანადო თანხის დაგროვებაშიო“. ასეთ პირობებზე დაეთანხმდი და დავდექი სასწავლებლის გამგედ. „Однако, Вы нас ограничили!“-ო, მითხრა კ. მუხრანსკიმ...

მერე მივედი იანოვსკისთან და ვუთხარი, აი ასე, გამგედ ამირჩიეს მეთქი. მიპასუხა: „Ну и прекрасной Скажите им, что их выбор совпал и моим!“ შემდეგ კი დაატანა, „ხოლონ გიმნაზიიდან ნუ წახვალთ, იქ ისევე ითვლებითო!“ ამასობაში ამოირჩიეს კომისია, რომელსაც უნდა განეხორციელებინა ჩემ მიერ წაყენებული ყველა პირობა. ბუხპალტერი რომ მოიყვანეს, ძლივს მოაწესრიგა ანგარიშიანობა, ისე იყო არეულ-დარეული...

ასე დავიწყე საქმე. გავევეით იმ ორი კლასიდან და თანდათან მოვუმატეთ თითო კლასი. ენკენისთვიდან უკვე გაზრდილი ჯამაგირები მივიღეთ ყველამ; პენსიის საკითხიც მოგვარდა. გიმნაზიის პედაგოგებს ყველას უკვე კარგად ვიცნობდი და, რაკი ჯამაგირიც გათანასწორებული გვექონდა, ვინც საუკეთესო იყო და გვინდოდა, ისინი მოვიწვიეთ. ამრიგად სასწავლებელი თანდათან ჩადგა კალაპოტში და ნორმალურ გიმნაზიად იქცა. სათავადაზნაურო კი ერქვა, მაგრამ გლახთა და სხვათა შეილებსაც ხშირად ვიღებდით, თუ კი ვარგოდნენ. ზოგჯერ ასაკგადასულ მოწაფეებსაც კი ჩავრიცხავდით ხოლმე, რაკი სხვაგან არ მიიღებდნენ და ნიჭს კი ვატყობდით. ამისათვის მზრუნველისაგან საყვედური მოგვდიოდა, მაგრამ თავს იმით ვიმართლებდით ხოლმე, რომ კერძო სასწავლებელი ვიყავით. სამაგიეროდ, ბევრს სწავლამოწყურებულს, ნიჭიერსა და კარგი მომავლის მქონე, მაგრამ ხელმოკლე ახალგაზრდას. შევუწყეთ ხელი სამუშაო სწავლის მიღებაში და ისინი საბოლოოდ სასარგებლო მოქალაქეებიც გამოვიდნენ. ამგვარად ვაკეთებინებდით, ასე ვთქვათ, დემოკრატიულ საქმეს იმ უაღრესად არისტოკრატიულ დაწესებულებას, სათავადაზნაურო ბანკს. ამასთანავე, როგორც ცნობილია, შეგნებული მესვეურები (ილიას მეთაურობით) ბევრ ეროვნულ-კულტურულ საქმესაც ახმარდნენ ფულს თავის დროზე. ასე რომ, საბოლოოდ, ბანკის სახსრები მნიშვნელოვანწილად მაინც ერგებოდა ხალხს, ამ სიტყვის ფართო გაგებით...

საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოების შესახებ ზემოთ მხოლოდ კანტი-კუნტად ვლაპარაკობდი: მისი მუშაობა დაწერილებითაა ასახული მის მიერ გამოცემულ კრებულებში („ძველი საქართველო“) და მასალებში („საქართველოს სიძველენი“). გარდა ამისა, მაქვს პირველი 10 წლის მუშაობის საკმაოდ ვრცელი ანგარიში, რომელიც 1917 წელს დავწერე და წავიკითხე კიდევაც, მაგრამ მას შემდეგ, საერთო მდგომარეობის გართულებისა

გამო, ველარ გამოვაქვეყნე⁷¹. ჩემი უფრო მოკლე ანგარიში — აღრე, 1913 წელს წაითხული რუსეთის ექიმთა და ბუნებისმეტყველთა ყრილობაზე, დაბეჭდილია იმ ყრილობის ნაშრომებში, რა თქმა უნდა რუსულად⁷².

ეს საზოგადოება რომ შეიქნა, პროვინციაშიც მოგვბადეს: ქუთათურებმა დასვეს საკითხი, ჩვენც უნდა დავაარსოთო. ამ საქმეს თაოსნობდა სილოვან ზუნდაძე, რომელსაც საერთოდ ახასიათებდა ასეთი მიდრეკილება. გადაიწერეს ჩვენი წესდება და დააარსეს ქუთაისის საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოება; ოღონდ არც მუშაკები ჰყავდათ და არც მასალა ჰქონდათ კარგა ხანს. მაგრამ, რაკი მაინც კარგი იქნებოდა, თუ გაშლიდნენ მუშაობას, ჩვენგან სურათები გავუგზავნე. ნივთები და ხელნაწერები ცოტა მოეპოვებოდათ — მხოლოდ ის, რაც კირილე ლორთქიფანიძისათვის გადაეცა ერთ აბაშიძეს, წერა-კითხვის საზოგადოებისათვის გადმოსაგზავნად, და იმას კი დაეტრევიან. მათ შორის იყო საუცხოვე მინანქარიანი ხატი და რამდენიმე საყურადღებო ხელნაწერი. კირილემ, შესანიშნავმა, მაგრამ საერთოდ ძალიან ნელმა დამიანამ, არ გამოგზავნა ის ხელნაწერები: „რეფერატი უნდა დავწერო და, წინააღმდეგ დ. ბაქრაძისა, უნდა დავამტკიცო, რომ მხედრული დამწერლობა ხუცურზე უფრო აღრინდელიაო“ (ერთ-ერთ ხელნაწერზე მხედრული მინაწერი ყოფილიყო და, ჩანს, იმაზე აპირებდა დაყრდნობას!). ეს ჭერ კიდევ მაშინ იყო, მე რომ ქუთაისის გიმნაზიაში ვსწავლობდი და კირილე მას აქეთ სულ აპირებდა იმ რეფერატის დაწერას. გიმნაზიაც გავათავე, უნივერსიტეტიც, სათავადაზნაურო სკოლაში გამგედ მუშაობაც დავიწყე და (1904 წელს) შევწვივითე კიდევაც; საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოებაც დავაარსეთ (1907 წლის სექტემბერში, მორიგი არქეოლოგიური მოგზაურობიდან რომ დავბრუნდი — მახსოვს, ილია ახალი მოკლული იყო; წესდება კი მანამდე გვქონდა დამტკიცებული) და კირილეს კი ის რეფერატი ჭერაც არა ჰქონდა დაწერილი. შევეუთვალე, ამ ახალი საზოგადოების მუშეუმისათვის მაინც გამოგზავნე მეტჯი; მაგრამ უარი შემომითვალა, რეფერატისათვის მჭირდება და იმას კი იმიტომ ვერა ვწერ, რომ თბილისის არქეოლოგიური ყრილობის ოქმებიც მჭირია და ვერსად ვიშოვნეო. ავდექი და გავუგზავნე ის ოქმებიც, ქუთაისის მიმავალი ს. გორგაძის ხელით. კირილეს ძალიან იამა, მას შემდეგ ორ წელიწადს ვითომ კიდევ სწერდა რეფერატს, ის წიგნი მალღობით უკან გამომიგზავნა, მაგრამ ისე გარდაიცვალა, რომ არათერი დაუწერია.

ქუთაისშიც რომ გახსნეს საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოება, კირილე ჭერ კიდევ ცოცხალი იყო, აელო და სწორედ ის აბაშიძისეული ნივთები და ხელნაწერები დაედო საზოგადოების მუშეუმის ფონდად. იმ დროს უკვე ძალიან მოტეხილი და წელში მოკაკული იყო (ამ სიტყვის პირდაპირი მნიშვნელობით) ეს ერთ დროს მშვენიერი თვალ-ტანადი კაცი. იდეალურად პატიოსანი იყო, მაგრამ რაღაცა უშარეს, სულ ტყუილ-უბრალოდ აუტეხეს სასამართლო საქმე და სასამართლომ კი ყველა უფლების ჩამორთმევა მიუსაჯა, მაგრამ იქაურმა თავად-აზნაურობამ გამოიღო თავი და მისი ზატიება გამოითხოვა... ქუთაისის საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოებას რევოლუციამდე თითქმის არა გაუყეთებია-რა.

⁷¹ ეს ანგარიში დაიბეჭდა მხოლოდ 50-იოდე წლის შემდეგ, ე. თაყაიშვილისადმი მიძღვნილ კრებულში („აქადემიკოსი ე. თაყაიშვილი“, 1966, გვ. 191—204).

⁷² ეს ანგარიშიც დაიბეჭდა, ხელშეორედ, იმავე კრებულში (გვ. 208—212).

რევოლუციის წინა წლებში თბილისში დაარსდა კიდევ ერთი ახალი საზოგადოება — ქართული სიტყვა-კაზმული მწერლობისა (გ. რცხილაძის თაოსნობით). მისი გამგებლობა ს. გორგაძეს ჩააბარეს. საზოგადოების საქმიანობა უმთავრესად ჩვენი მწერლების ნაწარმოებთა გამოცემაში გამოიხატებოდა (მაგ., ბესიკის ნაწერების კრებული გამოსცეს).

შემდეგ მიზო მაჩაბელმა, თ. ჟორდანიას ერთ-ერთმა ვაჟმა (ხელობით იურისტმა, ერთხანს რომ ეთნოგრაფიაშიც დააპირა მუშაობა ჩვენი საზოგადოების ხაზით) და სხვებმა დააარსეს „Общество любителей грузинской культуры“, მაგრამ იმ საზოგადოებას, რამდენადაც ვიცი, შეკრება-საუბრების მეტი არა გაუქმებია-რა.

საბოლოო კაცაბაძემ რომ უნივერსიტეტი დაამთავრა, თავდაპირველად ჩვენთან გვიჩინა, საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოებაში და მომიტანა ივ. ჭავჭავიძელის მიერ მიცემული სარეკომენდაციო წერილი: „ნიჟიერი კაცია, უმადლესი სასწავლებელი ახალი დამთავრებული აქვს, გამოიყენეთ და ამუშავეთ“. ჩემს თანამშრომელს ალ. სარაჯიშვილს ისე გაუხარდა, თითქოს საკუთარი შვილი მოსვლოდეს. საერთოდ ისეთი დრო იყო ჭერ კიდევ, რომ თითოეული საიმედო კაცის გამოჩენა მართლაც გასახარელი იყო, იმდენად ცოტა გვეყავდა სპეციალისტი. დავაწყებინეთ მუშაობა ს. კაცაბაძეს საზოგადოებაში, მაგრამ მან ვერ მოახერხა იქაურ მუშაკებთან საერთო ენის გამონახვა... თუმცა მართლა ნიჟიერი მკვლევარი კი გამოდგა და ბევრიც წერა და ბეჭდა. სხვანაირი ადამიანი იყო მისი ძმა დავით კაცაბაძე. ახალგაზრდობაშივე მშვენიერად ხატავდა (სანამ, ევროპის გავლენით, ფუტურისმს, კუბიზმსა და სხვ. „მიიღებდა“) და კარგად გადმოიღო, ჩვენი საზოგადოების დავალებით, დადიანთა უქანსენელი (ჩიქვანების) ღინასტიის ფრესკული პორტრეტები, მაგრამ მერე აღარ ინდომა ამგვარი მუშაობა.

ვაჟა-ფშაველას პირველად გავეცანი პეტერბურგში რომ ჩამოვიდა უნივერსიტეტის თავისუფალ მსმენელად. ქართველ სტუდენტთა კრებებზე ვხედავდი ხოლმე. ის მაშინ პოეტად ჭერ არ იყო ცნობილი, თუმცა აუარებელი ფშაური ხალხური ლექსი იცოდა ზეპირად და ხშირად კითხულობდა, ძალიან კარგად. თბილისში რომ ჩამოვედი და წერა-კითხვის საზოგადოების გამგეობის წევრად ამირჩიეს, იმხანად ვაჟა გამწესებული იყო მასწავლებლად საზოგადოების სკოლაში, სოფ. დიდ თონეთს. იქაურებმა საჩივარი შემოიტანეს გამგეობაში: „ეს ვინ გადარეული გამოგიგზავნიათ, სატევარი აქვს და დაგჩიხა ყველაო“. სოფლის მამასახლისსა და თანამდებობის პირებს ვერ ეგუებოდა, ხალხის მიმართ მათი უმსგავსო საქციელი აშფოთებდა და მართლაც გაულახავს ზოგი მთგანი. საერთოდ, ვაჟას ძმა კი წერს, ძალზე ღონიერი და შეუპოვარი კაცი იყო და გარშემო ყველას ეშინოდა მისიო... როგორც უკვე აღვნიშნე, მან ნამეტნავად მას შემდეგ მოიხვეჭა კარგი პოეტის სახელი, ერეკლე მეორის შესახებ რომ დასწერა პოემა⁷³. მის პოპულარიზაციას დიდად შეუწყობ ხელი ილია ქავკავაძემ... მერე ციმბირის წყლული დაემართა ვაჟას: გაჭირვებით ცხოვრობდა ფშავეში და ჭირიანი საქონლის ხორცი შეეჭამა. ამის შედეგად ცალი თვალი დაუსახიჩრდა. საერთოდ, ამ-

⁷³ ივლისსმება „მოხუცის ნათქვამი“ (1683 წ.), რომელშიც 300 არაგველის გმირობაა მოთხრობილი, ერეკლესთან დაკავშირებით.

ბობდნენ (მე კი არ ვყოფილვარ იქ), რომ ისიცა და მისი ცოლიც ზოგჯერ ფეხშიშველანი დადიოდნენ სახლში, ისე უპირდათ... საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოება რომ დაეაარსე, ვაჟას წინადადება მივეცი დაეწერა ეთნოგრაფიული ნარკვევები ფშავის შესახებ და მართლაც მომიტანა „ფშაველი და მისი წუთისოფელი“, რომელიც დაიბეჭდა „ძველ საქართველოში“. თემა ასეთი განუესაზღვრე: „ფშაველი დაბადებიდან სიკვდილამდე“.

როგორც ცნობილია, მან ბრწყინვალედ განახორციელა დავალება და ის ვრცელი წერილი მისი შემოქმედების ერთ-ერთი შედეგრიცაა და ქართული ეთნოგრაფიული ლიტერატურისაც!.. რა თქმა უნდა, პონორარიც კარგი გადავუხადეთ, ისე რომ ერთ ხანს სულს მოითქვამდა. მერე ისეთივე წერილები უნდა მოეტანა ხევსურებისა და მოხვევების შესახებაც, მაგრამ ვეღარ მოიცილა... პირველი მსოფლიო ომის დროს ერთხელ თბილისში ჩამოვიდა, მძიმედ გახდა ავად და დაეწვინეთ ლაზარეთში, რომელიც სათავადაზნაურო გიმნაზიის ახალ შენობაში იყო მოთავსებული. ხშირ-ხშირად მივიდიოდი ხოლმე სანახავად... იქვე გარდაგვეცვალა საწყალი!

ძალიან უაღრესად ნიჭიერი კაცი იყო ვაჟა. თან ფსიქოლოგია ბოლომდე ნამდვილი მთიელია შერჩა, თუმცა კი ფართოდ განათლებული და კარგი ნაკითხი იყო: ევროპის გავლენა მის შემოქმედებას ოდნავადაც არ წაჰკარებია. საკვირველია, რომ ძმებიც ყველა ნიჭიერი პოეტი თუ პროზაიკოსი ჰყავდა. ერთმა მათგანმა, თედო რაზიკაშვილმა აუარებელი კარგი მასალა შეგვიგროვა ხალხური ზეპირსიტყვიერებისა. ისიც ძალიან კარგი, ზედმიწევნით პატიოსანი, სრულიად უანგარო ადამიანი გახლდათ. წინასწარ გეტხოვდა ხოლმე ფულს, მაგრამ გვეუბნებოდა: „კაცო, თუ არ დასვი გლეხკაცა და არ დააღვინე, ისე ლექსს არ გეტყვისო!“

საერთოდ ხომ ფშაველი ყველა პოეტი და მელექსეა, ქალებიც კი! მასსოვს, წინამძღვრიანთკარის სკოლაში ერთი ფშაველი ქალი ჰყავდათ მოსამსახურედ და რაც უნდა გეტქვა მისთვის, მაშინვე ლექსად გამოგითქვამდა. იმავე დროს ცნობილია, რომ, მაგალითად, გურიაში თითქმის სრულიად არ იყო ხალხური პოეზია და, რაც იყო (უფრო ფირალის ლექსები) ლექსად არ ვარგოდა. საერთოდ, ჩემი აზრით, კარგი ზეპირი პოეზია ჩამორჩენილი, მთიანი კუთხეების დამახასიათებელია და კულტურულად დაწინაურებულ კუთხეებში კი იგი აკარგება. ხევსურეთშიც ბევრია პოეტი, ოღონდ იქაური. ლექსები უფრო ნდარაა, ვიდრე ფშაური.

მინდა გავიხსენო ზოგი რამ ძმათა ქუთათელაძეთა შესახებ, რომლებთანაც ახლოს ვიყავი ცხოვრებაშიც და მუშაობაშიც და რომელთაც ბევრი გაუკეთებიათ ჩვენი კულტურის ძეგლების დაცვა-შესწავლისათვის.

არისტო (არისტობულ) ქუთათელაძე ბევრად უფროსი იყო თავის ძმაზე, დავითზე. მან დაამთავრა პეტერბურგის უნივერსიტეტის აღმოსავლური ფაკულტეტი და ჯერ გორის საოსტატო სემინარიაში იყო ქართული ენის მასწავლებლად, მერე კი თბილისის სათავადაზნაურო გიმნაზიაში.— ალ. ჭინაძის დროსაც და ჩემ დროსაც. მამამისი ვასილი ძველი დროის კარგად ცნობილი არქიმანდრიტი იყო... არისტომ კარგად იცოდა ხუცურის კითხვა და საეკლესიო გალობა. მშვენივრად კითხულობდა ქართულ ლექსებს და კარგად ამზადებდა ხოლმე მოწაფეებს სასკოლო ლიტერატურული საღამოებისათვის, შესაფერისი დიქციით კითხვაში წვრთნიდა. ძალიან გატაცებული

იყო ქართველმცოდნეობით, უყვარდა ჩვენი ძეგლები და მუშაობდა მათ-
დასაცავად. ზშირად ბეჭდავდა სათანადო შინაარსის წერილებს ჩვენ ეურ-
ნალ-გაზეთებში და მათ შორის საბავშვოშიც (მაგონდება, მაგალითად, ძალიან
კარგი ნარკვევი ნიკორწმინდის ეკლესიის სიძველეთა შესახებ — „მომამბე“-ში,
წერილი ძველი არმაზობის შესახებ „ნაკადულ“-ში და სხვ.); სულ ქართუ-
ლად წერდა, რუსულად არაფერი დაუწერია თუ დაუბეჭდავს. ბევრი წერილი
აქვს გამოქვეყნებული „ივერია“-ში საქართველოს ისტორიისა და სიძველე-
თა შესახებ. განსაკუთრებით აღსანიშნავი ისაა, რომ იქ მან პირველად გა-
მოაქვეყნა ამონაწერი იერუსალიმის ჯვარის მონასტრის ხელნაწერიდან —
„გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების“ ბოლოსიტყვაობა, გადმოწერილი იერუსა-
ლიმს ნამყოფი ქართველი მოგზაურის (გვარად, მგონი, ლორთქიფანიძის)
მიერ. სწორედ ამით გამომეყავნდა, რომ იმ მონასტრის ხელნაწერთა შორის
ყოფილიყო — და ალ. ცაგარელს კი შეუძნეველი დარჩენილია მათი აღწერი-
სას — ჩვენი ძველი მწერლობის ერთი უბრწყინვალესი ძეგლი, „ხანძთელის
ცხოვრება“. ასეთი რამის გამორჩენა ალბათ იმ არანორმალური პირობები-
თაც აიხსნება, რომლებშიც, როგორც უკვე აღვნიშნე, ცაგარელს მოხდომია იქ
მუშაობა, და აგრეთვე მისი მხედველობის სისუსტით. შემდეგ ის ხელნაწერი
ფოტოგრაფიულად გადმოიღო ნიკო მარმა და, როგორც ცნობილია, მშვე-
ნიერადაც გამოსცა, მაგრამ პირველი ცნობა იმ ნაწარმოების არსებობისა და
მნიშვნელობის შესახებ კი სწორედ არისტო ქუთათელაძეს ეკუთვნის...
მსგავსი მარცხი დაემართა თავის დროზე თ. ჟორდანიასაც (თუმცა კი ხელ-
ნაწერთა ამოკითხვა-გადმოწერაში სწორუბორად მიაჩნდა თავი): მას გა-
მორჩა საეკლესიო მუზეუმის სათანადო კრებულში ბასილის თხზულება
„სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრება“, რომელიც შემდეგ მოსე ჭანაშვილმა გა-
მოსცა და რომლის დიდი მნიშვნელობა აგრეთვე საყოველთაოდაა ცნობილი.

ამასთანავე არისტო ქუთათელაძემ გამოსცა კარგი სასკოლო სახელ-
მძღვანელოები, ქართული ენისა და გეოგრაფიისა. ამზადებდა მასალებს
აგრეთვე „სამშობლოსმცოდნეობის“ (მაშინ მიღებული იყო ასეთი სახელწო-
დება — „Родиноведение“) გამოსაცემად, მაგრამ აღარ დასცალდა. ენერ-
გიულად აგროვებდა სიგელ-გუჯრებს და მოჰქონდა ჩემთან, ჯერ წერა-კითხ-
ვის საზოგადოებაში და მერე კი — საისტორიო-საეთნოგრაფიოში.

არქეოლოგიურ ექსპედიციებში რომ დავდიოდი (ბორჩალოს მახრასში
და სხვაგანაც) არისტო თან დამყავდა და დიდ დახმარებასაც მიწევდა — მა-
გალითად, წარწერებისა თუ სხვა ტექსტების გადმოწერაში, რაც ძალიან
ემარჯვებოდა.

ჩვენი კულტურის ძეგლთა დაცვის მხრივ არისტო ქუთათელაძის
ღვაწლში ორი რამაა განსაკუთრებით აღსანიშნავი. უპირველეს ყოვლისა,
უშთაგრესად მისი წყალობითაა, ბეთანიის ტაძარი თუ გადაურჩა განადგუ-
რებას: თაოსნობა მისი იყო და მერე მეც და ზოგმა სხვადაც შევეწყეთ
ხელი. მოიწვია ერთი ხონელი ბერი და დაასახლა ბეთანიაში. სარჩოს ფულს
ჩვენ ვუგროვებდით. იმ ბერმა გაწმინდა, მიალაგ-მოალაგა ყველაფერი და
ჩვენივე საფასით შეუკეთა სახურავი, ისე რომ თამარ მეფისა და მისი ოჯახის
წევრთა ფრესკული პორტრეტების ჩამორეცხვა და წახდენაც შეწყდა. მარჯვე
და ყოჩალი კაცი გამოდგა ის ბერი (მგონი, კეთილაძე იყო გვარად).

გარდა ამისა, არისტო, როგორც ცნობის კარგად გამგები და დამფასე-
ბელი, იყო ერთ-ერთი მოთავე გურიაში მუსიკოს ფილიმონ ქორიძის ვაჯჯავ-

ნისა. იმ დროს ოზურგეთში იყვნენ კარგად ცნობილი გურული საეკლესიო მომღერლები — ამ საქმის ერთადერთი ნამდვილი სპეციალისტები იმდროინდელ საქართველოში. მათ შორის მთავარი იყვნენ გურიის ეპისკოპოსის მგალობელთა ხელმძღვანელი, მილიციის პრაპორშჩიკი (არა სასულიერო პირი) ღუმბაძე და მისი შვილი, ღეკანოზი დავით ღუმბაძე (სხვათა შორის, იმ დავითის ძმა იყო იალტის გენერალ-გუბერნატორი ივანე ღუმბაძე, ხოლო შვილი — ვასო ღუმბაძე, ცნობილი ავანტურისტი და თავისებური ადამიანი, პირველი მსოფლიო ომის დროს რომ სუხომლინოვთან ერთად მაქინაციებს ატარებდა და გამდიდრდა; ამ ბოლო დროს გარდაიცვალა ამერიკაში; ფანტაზიის მიმდევარი კაცი იყო და იმაზე ხარჭავდა ფულს, თითონ კი უბრალოდ ცხოვრობდა). ამ საქმეში, არისტოს და სხვებს გარდა, ვერაზე მე და მესტამზე მაქსიმე შარაძის ძმა (ილია ჭავჭავაძის მოურავი), ლეთისნიერი ადამიანი. შევაგროვეთ ფული და გავგზავნეთ ფლიმონ ქორიძე გურიაში. წელიწადზე მეტ ხანს დარჩა იქ და 12 ვრცელი ალბომი შეადგინა ძველი ქართული გალობისა. ძალიან დიდი საქმე გაკეთდა და პირდაპირ სულზე მოეწყო, თორემ ცოტა ხანს შემდეგ უკვე ველარ მოხერხდებოდა და იმ, ბედად კიდევ შემორჩენილ მგალობლებთან ერთად დაგვეპარგებოდა ძველისძველი, შესანიშნავი რთული საგალობლები... ბოლოს ის ნოტების ალბომები ყველა შეიძინა ჩვენმა საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოების მუზეუმმა (მანამდე ამხანაგები რაღაც ველარ მორიგდნენ ერთმეორეში და გაიყვეს ისინი).

არისტო ქუთათელაძე 70-ოდე წლისა გარდაიცვალა, პირველი მსოფლიო ომის წინ, 1910 თუ 1911 წელს. საერთოდ შესანიშნავი ჯანმრთელობა ჰქონდა, მაგრამ როგორღაც შეპყროდა ერთი მძიმე სენი და ვერ ემკურნალა რიგიანად. მე და ის ძალიან დაახლოებული ვიყავით, მაგრამ ჩემიც კი მოერიდა და არ მითხრა, თორემ ეგებ მეშველა რაიმე.

ძალიან კარგი კაცი იყო დედა გურული ქალი ჰყავდა და ხასიათიც ნამდვილი გურული გამოპყოლოდა: ერთ წამში აინთებოდა ხოლმე. იმავე დროს დიდი გულჩვილობა მოსდგამდა: ექსკურსიებზე ტყე-ტყე სიარულის დროს მოჰრილ ხეს რომ დაინახავდა, მაშინვე მოჰყეებოდა გლოვას და მომჰრელის ლანძღვას. კარგი ურთიერთობა ჰქონდა სათავადაზნაურო გიმნაზიის პასწავლებელ სეით იაშვილთან (რომელსაც აგრეთვე ჰქონდა, მოგვიანებით, გეოგრაფიის სახელმძღვანელოები) და ამ უკანასკნელს ბევრი რამ ეხსომება მის შესახებ...

დავით ქუთათელაძე ყველაზე უმცროსი იყო ძმებში. მე რომ ვსწავლობდი პეტერბურგის უნივერსიტეტში, ისიც მაშინ სწავლობდა იმავე უნივერსიტეტის მათემატიკურ ფაკულტეტზე, რომელიც დაამთავრა. ბინად ნიკო მართან ერთად ცხოვრობდა, ძალიან დამეგობრებული იყო მასთან და დიდადაც უწყობდა ხელს ყოველდღიური პრაქტიკული საქმეების (ცემა, ბანაობა, რეცხვა, წმენდა და სხვ.) მოგვარებაში, რაც ნიკო მარს სრულიად არ ეხერხებოდა: ბავშვივით უმწეო იყო ამისთანებში. დათიკო ჩემზე და მარზე უმცროსი იყო. მას, პირიქით, ემარჯებოდა პრაქტიკული საქმიანობა, ასე რომ ნამდვილად დიდი სამსახური გაუწია მარს, სანამ იგი სწავლობდა და ოჯახს ჯერ არ იყო მოკიდებული. თანაც დათიკო, როგორც ბევრი სხვა ხონელი, ენამახვილი და მხიარული კაცი იყო და ართობდა ხოლმე მუშაობისაგან დღალულ მარს. მარს ერთი ჩვეულება ჰქონდა: რაზედაც მუშაობდა,

ისე გაიტაცებდა, რომ უთუოდ უნდა ეცნობებინა გარემო მყოფთათვის ყველაფერი. შინ რომ ბრუნდებოდა, მთელ ლექციას წაუციხავდა ხოლმე დათიკოს. იმ ხანებში მარი ძველ ქართველ მეზობლებზე მუშაობდა და დათიკომაც მათი ლექსები ზეპირად იცოდა მარის გაუთავებელი ჩიჩინის წყალობით. ასე რომ, თუმცა მათემატიკას სწავლობდა, ქართულ ფილოლოგიასა და საქართველოს ისტორიაშიც კარგად ერკვეოდა და დიდი ინტერესიც ჰქონდა მათდამი — უმთავრესად, რა თქმა უნდა, მარის გავლენით. თითონაც ნიჭიერი კაცი იყო. მარი ძალიან პატივისცემით ეკიდებოდა დათიკოს და ყველა თავის სამეცნიერო საქმეშიც კი ეკითხებოდა ხოლმე რჩევას.

უნივერსიტეტის დამთავრების შემდეგ დათიკო ქუთათელაძე თბილისში ჩამოვიდა და ერთ ხანს ჩემთან იყო ბინაზე. მე მაშინ სათავადაზნაურო სკოლაში ვმუშაობდი მასწავლებლად. დათიკოს ძალიან უნდოდა თბილისში დარჩენა და ჩემთან მუშაობა ძეგლებზე და ხელნაწერებზე, ერთი სიტყვით, ისტორია-არქეოლოგიაში. სხვათა შორის, ფრანგული ენა იცოდა და კიდევაც „Chronique Armeienne“ თარგმნა (მერე ჩემთან იყო ის ხელნაწერი). მეც ავიღე და ახალ ჩამოსულს მივანდე იმ გათხრის მეთვალყურეობა, რომელიც მცხეთაში, ბაგინეთის კოშკზე წამოვიწყეთ, დ. ბაქრაძის ღია ფურცლით (იხ. ქვემოთ). ამ საქმეს მან რიგიანად გაართვა თავი⁷⁴. სამსახურის შოვნა გაუჭირდა და მე დაეუთმე კერძო გაკვეთილები საგინაშვილის ოჯახში, სადაც თვეში 50 მანეთს მძღვედნენ. დათიკო იმდენად თავმდაბალი იყო და უბრალოდ ცხოვრობდა, რომ ამბობდა, 50 მანეთი თუ მექნა, მეტი არც მინდა, მეყოფაო. სამსახური კი მერეც ვერა და ვერ იშოვნა. ერთ ხანს თელავში წავიდა და იქაც გვიგროვებდა ქართულ ხელნაწერებს. მერე საგადასახადო ინსპექტორი გახდა და ოლთისის ოკრუგში გაამწესეს. იქიდან მწერდა, ჩამოდი, აქაური ძეგლები ნახეო, მაგრამ სანამ ის იქ მსახურობდა, ვერ მოვახერხე, მხოლოდ მას შემდეგ ჩავედი და შევისწავლე ის ძეგლები. დათიკომ შეადგინა ოლთისის ოკრუგის რუკა, ქართულად, აღნიშნა ზედ ძეგლები და გამომიგზავნა (ის რუკა მერე, საფრანგეთში ყოფნისას გადაეხაზებინე ინჟინერ ციციშვილს სუფთად). ამას გარდა, დ. ქუთათელაძემ თავისი ხარჯით გამომგზავნა ოლთისის ციხის ეკლესიის ტრაპეზის ქვა, რომელსაც ქართული წარწერა ჰქონდა. ის ქვა საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოების მუზეუმში ინახებოდა და ახლა კი ს. ჭანაშვიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში უნდა იყოს.

ოლთისიდან დავით ქუთათელაძე ბაქოს გადაიყვანეს სამსახურში. რევოლუციის შემდეგ იქ ქართველმა კომერსანტმა ხოშტარიამ დააარსა ე. წ. „ამიერ-კავკასიის ბანკი“ და იმის თავმჯდომარედ იყო ლორთქიფანიძე, ხოლო ერთ-ერთ დირექტორად — დავით ქუთათელაძე (მეორე დათეშიძე იყო). თანდათანობით რომ მოსწყდა საზოგადოებრივ საქმიანობას, დათიკომ მიჰყო ხელი ქალაქის თამაშსა და სმას. საერთოდ ამრიგად, უსაპარეზობისა გამო იმ დროს ბევრი სასარგებლო, ნიჭიერი და პატიოსანი ადამიანი გველუპებოდა, რომლებიც დიდ ხანს კი მიისწრაფოდნენ, სულით და გულით, საზოგადოებრივი მოღვაწეობისაკენ, მაგრამ მერე ლუკმაპურის მოსაპოვარ საქმეს

⁷⁴ დ. ქუთათელიძის ნამდვილად საქმიანი „რაპორტი“ თხრის შედეგის შესახებ დიდხანს ინახებოდა ხელნაწერად ე. თაყაიშვილის არქივში და გამოქვეყნდა მხოლოდ 1966 წელს, ამ უკანასკნელისადმი მიძღვნილ კრებულში (საქად. ე. თაყაიშვილი“, გვ. 117—119).

პიედებდნენ ხელს და ბოლომდე ვეღარ გასდევდათ ხოლმე ეს მიდრეკილება-
თუ ნებისყოფა. კერძოდ დავით ქუთათელაძე, პირობებს რომ ხელი შეეწყო,
შესანიშნავი მოღვაწე და მუშაკი დაღვებოდა... საბჭოთა ხელისუფლების დამ-
ყარების შემდეგ ის თბილისში გადმოვიდა და მალე გარდაცვლილა კიდევაც აქ.

კარგი კაცი და კარგი პატრიოტი იყო კიდევ ანტონ ნატროშვილი (ნატ-
როვეი), რომელსაც მეტ. სახელად „ყინტურასა“ და „ყისერას“ ეძახდნენ.
რადგან ცალ მხარეზე ჰქონდა მოქცეული კისერი. მისი ნაშრომები, ცალკე
წიგნებად გამოსული, სვეტიცხოვლის შესახებ და ათონის ქართველთა მო-
ნასტრის შესახებ (ორივე რუსულად) გულმოდგინე ისტორიულ-არქეოლო-
გიური კვლევას შედეგადაა დაწერილი და დღემდე ინარჩუნებენ მნიშვნე-
ლობას. სასულიერო უწყებაში მსახურებდა და კარგად იყენებდა თანამდე-
ობას ასეთი, პატრიოტული საქმიანობისათვის (მასალებზე და წყაროებზე
ხელი მიუწვდებოდა).

ნიკო მარის დახასიათებისადმი სპეციალური ნარკვევები და წიგნებია
მიძღვნილი, მაგრამ მე, როგორც ბავშობიდანვე და ევროპაში ჩემ წასვლამდე;
მის მახლობელ ადამიანს, ბევრი რამ მახსენდება მის შესახებ ისეთი, რომე-
ლიც შეიძლება სხვამ არ იცოდეს ან ვერ შეამჩნიოს და ინტერესს კი არ
იყოს მოკლებული მისი პიროვნებისა და მუშაობის შესახებ წარმოდგენის-
შექმნის თვალსაზრისით. ზოგი რამ ზემოთ უკვე აღვნიშნე, სხვა საკითხებთან
თუ სხვა პირებთან დაკავშირებით, ზოგსაც ახლა გავიხსენებ.

ნიკოს ჭერ კიდევ რუსეთში წასვლამდე ძალიან მოსწონდა, უყვარდა
ერთი ქართველი ქალი, მაგრამ ეს უკანასკნელი ძალიან შორს იჭერდა და
არ თანაუგრძობდა, ეგებ სულაც ნიკოს აშკარად უცნაური ხასიათის გამო.
ნიკო გაუბედავი იყო სიყვარულის საქმეში და გულმოკლული გაემგზავრა
პეტერბურგს. სწავლა რომ დაასრულა და მეცნიერულ მუშაობას მიჰყო,
ხელი, გადაწყვიტა დაოჯახება და მომწერა: შენ კი იცი, ვინც მიყვარდა და
მიყვარს, მაგრამ მე მას არაფრად მივაჩნევარ და ახლა რა ვქნა? შევირთავ ამ
რუსის ქალს, მომივლის მაინც და მუშაობაში მაინც შემიწყობს ხელსაო.
თითქოს მეზოდინებოდა!.. ცოლი [უკუოვსკის ქალი] იმ მხრივ მართლაც
გამოადგა. მერე ორი ვაჟიშვილი ეყოლათ. ორივე ძალიან ნიჭიერი იზრდე-
ბოდა, მაგრამ ერთი სულ ყმაწვილი მოკვდა, ხოლო მეორე კი, როგორც
ცნობილია, თვალსაჩინო ირანისტი შეიქნა, თუმცა კლექმა იმასაც ნაადრევად
მოუსწრაფა დღე...

ვინ არ იცის, თუ რამდენი ნამდვილი გაუგებრობა შემოიტანა ბოლო წლებ-
ში ნიკო მარმა ენათმეცნიერებაში, თავისი თეორიების გადაწყიდემ, მაგრამ მა-
ინც არ შეიძლებოდა მის წინააღმდეგ ისე მკვახე ტონით წერა და ისე დაუზო-
გავად ამხედრება, რაც ჭერ კიდევ ილიამ დაიწყო... ნამდვილად უაღრესად ნი-
ჭიერი კაცი იყო და, აღრე მაინც, იმდენი და იმგვარი შესანიშნავი, სრულიად
ახალი აზრი გამოუთქვამს და ისეთი ბრწყინვალე გამოკვლევები დაუწერია, რომ
ბოლოდროინდელ ყოველგვარ ახირებულობას აპატიებს კაცი—ყოველ შემთხვე-
ვაში, უნდა ვაპატიოთ! რამდენიც არ უნდა შემცდარიყო, გენიალური წყობის.
მეცნიერი იყო... ერთ-ერთი მისი ახირება იყო ისიც, ქართული დამწერლობის
ლათინურ ანბანზე გადაყვანას რომ ლაშობდა. ისიც, თბილისში ქართული
უნივერსიტეტის გახსნის წინააღმდეგ რომ წერდა რუსულ პრესაში და აცხა-

დებდა, უნივერსიტეტი კი უნდა გაიხსნას, ოღონდ რუსულიო. ბოლო ხანებში საერთოდ ძალიან კირვეული და სხვათა აზრისა და თაოსნობის ველარ მომთმენი გახდა. რაკი საბოლოოდ მოსწყდა საქართველოს და სულ სხვა წრეში მოექცა, სულისკვეთებაც შეეცვალა. გიმნაზიის დროინდელი თავ-გადაკლული პატრიოტიზმის (ზემოთაც აღვნიშნე ზოგი რამე და ახლა ისიც მახსენდება, რომ ასეთი განწყობილებით გაელენთილ ხელნაწერ ეურნალს უშვებდა გიმნაზიაში) მაგიერ სულ სხვა, ზოგჯერ საწინააღმდეგო შეხედულება შეუმუშავდა. ამის ძირითადი მიზეზიც ის საოცარი მერყეობა იყო მისი ხასიათისა, რომელზედაც ადრე მქონდა საუბარი. ასევე დაემართა, სომხურ ფილოლოგია-არქეოლოგიაზე რომ დაიწყო მუშაობა (თავდაპირველად ძალა-უნებურად); ისე გაიტაცა იმ სამყარომ, რომ ბევრი რამ ქართულიც კი უკვე სრულიად მცდარად გამოჰყავდა იქიდან.

მე რომ „ოსმალეთის საქართველოში“ დავიწყე არქეოლოგიური მოგზა-ურობა, ყველა კუთხე მოვიარე, გარდა სწორედ შავშეთ-კლარჯეთ-იმერხევისა და ბათუმის მხარისა, ე. ი. კოროხის აუზისა, რადგან ის მხარე გულდაგულ ჰქონდა დავლილი ნიკო მარს და, — აბა ვისთვისაა საექვო, — მისი საუკეთე-სო, ყოველმხრივი და ნამდვილი მეცნიერული აღწერილობაც დაგვიტოვა, „ხანძთელის ცხოვრების“ გამოცემასთან დაკავშირებით. შესანიშნავი წიგნია და მაგის მეტი რომ არაფერი გაეკეთებინა ქართული კულტურის ისტორიი-სათვის (მაგრამ რამდენი კიდეც სხვა გააკეთა!), ისიც კმაროდა, რათა მუდამ მისი მადლიერი ვყოფილიყავით. მხოლოდ მარს შეეძლო იმ ძეგლების ისე გამოცემა. თან რომ იმერხეული და ოსმალური ზეპირსიტყვიერება თუ სხვა ტექსტებიცა აქვს დართული?! საოცარი გაქანების და გამჭირახობის მეცნი-ერი იყო პირდაპირ, იმ ხანებში მიანც! რამდენი ისეთივე კარგი რამის გაკე-თება შეეძლო ჩვენთვის, ბოლოდროინდელ უსაგნო ფანტაზიებს რომ არ გადაჰყოლოდა?! იმ „იაფეტრიდოლოგიური ენათმეცნიერების თეორიამ“ პირწმინდად მოუთავა ხელი, ნამდვილად შთანთქა მისი მეცნიერებაცა და სალი აზროვნებაც!

მახსოვს, პარიზში რომ ვიყავი, იქ ჩამოვიდა და წაიკითხა მოხსენება თავისი ახალი თეორიის შესახებ. ხალხი, რა თქმა უნდა, ბევრი დაესწრო. მაგრამ მეტი წილი, ცხადია, უქმყოფილო დარჩა. მოხსენების შემდეგ გარს შემოერტყენ ინდო-ევროპეისტი ლინგვისტები და ჰკითხეს: „ერთი, ლეთის გულისათვის, აგვიხსენით, ბოლოს და ბოლოს, სადღა იწყება და სადღა თავდება ეგ თქვენი იაფეტური ენებო?“ ამაზე მან ენამახვილობით უპასუ-ხა: „ჩერ თქვენ ამიხსენით, სად იწყება და თავდება წრეო?“ მერე ნიკოლოზ აღონცმა ჰკითხა, „Куда ты сейчас направляешься, Николай?“ როცა იმან უთხრა, აფრიკაში მივიღვარ და პოტენტატების ენა უნდა ვისწავლოო, აღონცმა წამოიძახა— „Ну, отныне уже там будет, наверное, пуп земли, не так ли?!..“ თავის დროზე, მახსოვს, მარს ძალიან სწყინდა ის ამბავი, რომ ივანე ჯავახიშვილმა არ წარადგინა პეტერბურგში სადოქტორო დისერტაცია, როცა აღონცმა დაიცვა („Армения в эпоху Юстиниана“). საქმე კი ჩემი აზრით, ის იყო, რომ ჯავახიშვილს არ მიუღიოდა გული ასეთი ნაშრომების არა ქართულად წერაზე...

ჯერ კიდეც სტუდენტობისას რომ შექმნა მარმა ერთი თავისი ყველაზე ადრინდელი „სენსაციური“ თეორია, ქართული ენა სემიტურ ენებს ენათესა-ვებაო („ივერია“—შპც კი დაბეჭდა), მიუტანია ის თავისი წერილი როზენთან

და წაუკითხავს მისთვის. როზენს საერთოდ ძალიან დიდ ანგარიშს უწევდნენ: ყველანი, ერთადერთი პროფესორი იყო აღმოსავლურ ფაკულტეტზე, რომელიც ნამდვილ ლექციებს უკითხავდა სტუდენტებს. იმას ეთქვა მარისათვის (თითონ მიაპბო მერე ნიკომ): „Что Вы, ведь это всё ерунда! Это же еще надо доказать! Если бы было так легко строить подобные теории, не ждали бы Вашего приезда в Петербург, а давно написали бы другие!“ ის იყო და მარმაც თანდათან მიატოვა თავისი „სემიტური თეორია“, ისე რომ მერე აღარც კი გახსენებია!..

კიდევ კარგი, რომ, როგორც უკვე აღნიშნული მაქვს, მარმა დაგვიჩვრა ამხანაგებს და მეცნიერულ მუშაობას მოჰკიდა ხელი და არა ჟურნალისა და სახალხო წიგნაკების გამოცემლობას, რასაც სრულიად სერიოზულად ფიქრობდა ერთ ხანს, რომ გაიძახოდა: „ხალხი გვეყავს გაუნათლებელი და გავანათლოთო!“ თავდაპირველად ხომ მან და მისმა პეტერბურგელმა მოწაფე ქართველებმა დააწინაურეს დიდად ქართული კულტურისა და, კერძოდ, ენის მეცნიერული შესწავლის საქმე!

მახსოვს, პეტრე მელიქიშვილს უამბენია ერთხელ ჩემთვის, ავსტრიელი ლინგვისტი რომ იყო პუგო შუხარტი, ქართული ენა რომ შესწავლა, იმის შესახებ. ის ძალიან მეგობარი ყოფილა მელიქიშვილისა და თურმე სწირად ეტყოდა ხოლმე: „ქიმიკოსები ევროპაშიც გვეყავს, თითო ქალაქში თითო მაინცაა გამოჩენილი მეცნიერი, და რაღა მაგ საგანს მოჰკიდებ ხელი ამ ნიჭიერმა კაცმა, ვინ უნდა გააკვიროვო ქიმიითაო? ის არა სჯობდა, რომ შენი დედა-ენა გეკვლიაო? მაგისთანა თავისებური, მდიდარი, საინტერესო და მსოფლიო მეცნიერებისათვის საყურადღებო ენა გაქვთ, იგი რაც შეიძლება მალე უნდა გაიცნოს მთელმა ქვეყნიერებამ და მისი შესწავლა კი ყველაზე უკეთესად ქართველებს შეგიძლიათო!..“ მერე ჩაგვაცვივდა ის შუხარტი, „ვინმე ნიჭიერი ახალგაზრდა გამომიგზავნეთ ვენაში, რომ მოემზადოს და მერე ქართული ენის შესწავლაზე იმუშაოსო!“ ჩვენც გავუგზავნეთ ერთი მართლაც ნიჭიერი ყმაწვილი, გვარად ბ... სტიპენდიაც კი დაეუნიშნეთ, მაგრამ ის თურმე ჩასვლისთანავე გაიტაცა ევროპულმა ფილროსოფიამ და ლიტერატურამ და ლინგვისტიკას აღარ გასდევნებია... ასე რომ საბოლოოდ ქართული ენათმეცნიერების შექმნა ჯერ პეტერბურგის სკოლის დამსახურებაა, და მეტადრე კი ჯავახიშვილის, ყიფშიძის, შანიძისა და ახვლედიანისა, თბილისში ჩამოსვლის შემდეგ, ახალდაარსებულ ქართულ უნივერსიტეტში.

მინდა ორიოდ სიტყვით გავიხსენო აგრეთვე არქიტექტორი ანატოლი კალგინი, რომელსაც თვალსაჩინო წვლილი მიუძღვის ჩვენი კულტურის წინაშე. იგი ძალიან ნიჭიერი არქიტექტორიც იყო, საერთოდ სერიოზული მუშაკიც და, კერძოდ, ძველი ძეგლების შესწავლა-გამოცემაშიც ნაყოფიერად მონაწილეობდა. ცოლად ჰყავდა ქართველი ქალი, რომელიც ვედრებისელის ფსევდონიმით მწერლობდა (საბავშვო ჟურნალებში ბეჭდავდა და, თუ არ ვცდები, სოფ. ყინცვისიდან პოე). საერთოდ საქართველოსა და მისი კულტურისადმი დიდი, საქმიანი პატივისცემით იყო გამსჭვალული კალგინი და ეს არ უნდა დავივიწყოთ.

1917 წელს რომ წავედი ტაო-თორთუმ-ისპირაში, ექსპედიციაში სხვათა შორის მხატვრებად წავეყვანე ლადო გუდიაშვილი (ახლა რომ ცნობილი მხატვარია) და მიხეილ ჭიაურელი (ახლა რომ ცნობილი კინო-რეჟისორია), ხოლო არქიტექტორად — კალგინი. საერთოდ ხომ თავისი საქმის ოსტატი

იყო და იქაც ისე კარგად იმუშავა. ოღონდ ხასიათი კი. მძიმე გამოაჩნდა და ჭამა-სმაც უყვარდა გადაძებებით. მანამდე ჯერ კიდევ პ. უჯაროვას დავალებით ვიყავით მე და ის, ბორჯომთან რომ დაბაა და იქ ერთი კარგი ძველი ეკლესია, იმის გადმოსაღებად.

ჩვენი საადგილმამულო ბანკი რომ გაიზარდა და ნივთიერად მოღონიერდა, გამგებამ გადაწყვიტა, საკუთარი შენობა აეგო მისთვის. მეც ვიხელთე დრო და შევიტანე წინადადება, რომ ქართული სტილის ნაგებობა აეშენებინათ: თბილისში არც ერთი ქართული შენობა არ იღვა და ასეთ შემთხვევას კიდევ როდისღა ვიშოვნოდი? ისიც ვუთხარი, რომ ბანკის ხარჯით გავეგზავნა მხატვარი და ხუროთმოძღვარი, რათა მათ დაეცლოთ საქართველოს თვალსაჩინო ძეგლები, ჩაეხატოს საუკეთესო გეგმისა და ორნამენტის ნიმუშები და მერე ამათ მიხედვით აშენებულყოფიყოს სახლი. ამ აზრს დიდი წინააღმდეგობა გაუწიეს თავმჯდომარემ გრუზინსკიმ, ერთ-ერთმა დირექტორმა (გვარი აღარ მაგონდება; ის მერე ილიამ გააგდო ბანკიდან) და სხვებმა. დიდი დავი-ღარაბა შეიქნა, მაგრამ ბოლოს მაინც გავიტანე ჩემი. მომცეს 3.000 მანეთი და გავგზავნე კალგინი და კიდევ ერთი მხატვარი⁷⁵. მივუთითე, თუ რომელი ძეგლები უნდა მოენახლებინათ. მათ შორის იყო ბოლნისიც, რომელიც ადრევე მქონდა ნახული (პირველად 1896 წელსა და შემდეგ კიდევ ორჯონის — ერთხელ მაშინ, როცა ცხენით შემოვიარე ჩათახი და მისი ბილიანობი), მაგრამ რომლის შესახებ არაფერი დამიბეჭდავს, რადგან დავით ეპისკოპოსის წარწერაში მამფალი იხსენიებოდა და ეს გარემოება შეუსაბამობად მიმაჩნდა; ბევრი ვეძებე ისტორიულ წყაროებში და გამოკვლევებში, მაგრამ ახსნა ვერსად ვიპოვე; ვიფიქრე, ალბათ უმეცრულად რაღაც არეულია მეთქი. გაგზავნილებმა კეთილსინდისიერად დაიარეს, გადმოხატეს ძეგლები და ჩამოიტანეს მშვენიერი მასალა, რომელიც შემდეგ კალგინმა მარჯვედა და ნიჭიერად გამოიყენა, ქართული ბანკის შენობის პროექტი რომ შეადგინა თითონვე. ერთ-ერთ ფასადზე დავით აღმაშენებლის სახეც გაუაკეთებინეთ, რელიეფურად. ამრიგად გამოგვივიდა ნამდვილი ქართული იერის შენობა, რომელიც დღემდე რჩება თბილისის არქიტექტურის ნამდვილ მშვენებად, თუმცა კი საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ აქ მრავალი კარგი სახლი აშენებულა და ბევრი მათგანი აგრეთვე ეროვნული სტილითაა ნაგები. ამჟამად ხომ იმ ბანკის შენობაში სახელმწიფო საჯარო ბიბლიოთეკაა მოთავსებული!

ბოლნისზე ასე იმიტომ განვავრცეე სიტყვა, რომ აკად. გ. ჩუბინაშვილის საფუძვლიან და დიდად მნიშვნელოვან გამოკვლევაში, ბოლნისის სიონის შესახებ, რამდენიმე არაზუსტი ცნობა შეჰპარვია ავტორს: ჯერ ერთი, წერს. ბოლნისის ტაძარი არც დ. ბაქრაძეს უნახავს და არც ე. თაყაიშვილსაო (მე კი ზემოთ განვმარტე, თუ რის გამო ვეღარ გამოვაქვეყნე ბოლნისში ჩემ მიერ ჩატარებულ ექსკურსიათა შედეგები, თორემ ისეთი ძველი როგორ დამრჩებოდა უნახავი?); მეორეც, მას ჰგონებია, რომ კალგინი და მხატვარი საკუთარი თაოსნობით წავიდნენ ძეგლების გადმოსაღებად, ჩამოიტანეს ნახაზები და ნახატები და მერე შევიძინე მე ისინი მათგან: ამ საქმის ნამდვილი ვითარება კი, ახლა რომ განვმარტე, დაწვრილებითაა მოთხრობილი მოსკოვის არქეოლოგიური საზოგადოების კავკასიური განყოფილების სხდომათა ოქ-

⁷⁵ საქართველოში დასახლებული და მომუშავე პოლონელი ქენრიხ პრინციპსკი. რომლის დასურათებულა, მაგ., ი. ქაჭავაძის კრებულის გლეჯანიშვილისეული გამოცემა.

მეზში, მაგრამ, ეტყობა, ვ. ჩუბინაშვილმა არ იფიქრა, რომ შეიძლებოდა იქ ყოფილიყო ამ საკითხზე მსჯელობა.

VII. ზოგიერთი მოგონება ანკეოლოგიური და, კერძოდ, ბათხრითი მუშაობის შესახებ⁷⁶

უნივერსიტეტი რომ დავამთავრე და თბილისში ჩამოვედი (1887 წელს), თითქმის სრულიად მიმკვდარი დამხვედა ჩვენში ერთ დროს (1870-იან წლებში და 1880-იანი წლების დასაწყისში) საკმაო გაცხოველებით მიმდინარე არქეოლოგიური თხრა, რასაც მაშინ ქუთაისის გიმნაზიაში სწავლისას ვადევნებდი ოვალყურს, შორიდან. როგორც ცნობილია, თხრა წარმოებდა უმთავრესად მცხეთაში, სამთავროს მინდორზე, სადაც ძველი ქალაქის სასაფლაო აღმოჩნდა გზის გაჭრისას და კავკასიის არქეოლოგიის მოყვარულთა საზოგადოებამ დააყენა უცხოეთიდან თბილისში ადრევე ჩამოსული ფრიდრიხ ბაიერნი იმ სამარხების თხრაზე, რაც 1871 წლიდან 10-ზე მეტი წლის განმავლობაში გრძელდებოდა და ნაყოფიერიც გამოდგა. ჩემ დროს აღარც ის მოყვარულთა საზოგადოება არსებობდა და აღარც მის მავიერ დ. ბაქრაძის მიერ დაარსებული „კავკასიის ისტორია-არქეოლოგიის საზოგადოება“, რადგან, რევოლუციური მოძრაობის გაძლიერების გამო, მთავრობას უკვე აკრძალული ჰქონდა სამეცნიერო საზოგადოებანი. როგორც აღვნიშნე, იმხანად ბოგინობდა მხოლოდ „ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოება“, სადაც უნდა მოეძებნა, ძალაუვნებურად, ბინა ჩვენს სიძველეთა-მცოდნეობასაც, მალე დაარსებულ საეკლესიო მუზეუმთან ერთად. ამ ორ საზოგადოებას ხელნაწერთა საკმაოდ მდიდარი კოლექციები კი მოეპოვებოდათ, მაგრამ თითქმის სრულიად არა ჰქონდათ მიწიდან ამონათხარი ნივთები. გარდა წ.-კ. საზოგადოების ბიბლიოთეკა-მუზეუმში დაცული თითო-ორიოა, შემთხვევით ნაპოვნი და ასევე მოტანილი ბრინჯაოს თუ სხვა მასალის საგნისა. შედარებით მეტი იყო იქ ნუმისმატიკური მონაპოვარი. მაგალითად, დიდომში თავად მუხრანსკის მამულში ეპოვნათ ქოთნიც დაფლული, თამარის ფულები და თავად შემეწიწრა ისინი წ.-კ. საზოგადოებისათვის. საერთოდ, იმ ხანებში არქეოლოგიური მონაპოვარი (მით უმეტეს, მეცნიერულად განათხარი) ჩვენში უმთავრესად ინახებოდა და თავს იყრიდა „კავკასიის მუზეუმში“, რომელიც რევოლუციამდე სულ არაქართველთა ხელში იყო და რომელშიც შეგნებულად არც იღებდნენ ქართველ მუშაკებს თანამშრომლებად. იქ ინახებოდა, მაგალითად, მცხეთაში ბაიერნის მიერ ამონათხარის მნიშვნელოვანი ნაწილი, ყაზბეგში სხვადასხვა არქეოლოგთა ამონათხარის ნაწილი (დანარჩენი ერმიტაჟში და მოსკოვის ისტორიულ მუზეუმში იყო წაღებული) და სხვ.

ბაიერნის შემდეგ ახალი, ისეთივე მნიშვნელოვანი მასშტაბის გათხრა კარგა ხანს არსად ჩატარებულა.

1881 წელს, როგორც ცნობილია, თბილისში მოეწყო რუსეთის არქეოლოგთა V ყრილობა, რომელზედაც რატომღაც არც ბაიერნი გამოჩენილა, არც მისი მცხეთას ნამუშევარი და საერთოდ არც ჩვენში წარმოებულ თხრის შედეგები. მაშინ მე გიმნაზიის VII კლასში ვიყავი და, როგორც ადრეც

⁷⁶ ზოგი რამ ჩაწერილია კარანახთ (ჩვენი თხოვნით), ზოგი კი ნაწყვეტ-ნაწყვეტ, სხვადასხვა შემთხვევასთან დაკავშირებითაა გახსენებული, საერთოდ 1948—1952 წწ.

აღნიშნე, პოლკოვნიკ ალექსანდრე მუსხელიშვილის ოჯახში ვცხოვრობდი და ვრეპეტიტორობდი: მათ ორ შვილობილს, ქალ-ვაჟს ვამეცადინებდო. ალ. მუსხელიშვილიცა და მისი ცოლიც, ანეტა ლოლობერიძის ასული (საზოგადო მოღვაწე ქალი ქუთაისში), ისევე როგორც ბევრი სხვა მოწინავე ქართველი. წამოვიდნენ თბილისში, ესწრებოდნენ V არქეოლოგიური ყრილობის სხდომებს და შინ რომ დაბრუნდნენ, ბევრი რამე გვიამბეს იმ ყრილობისა.

ზემოთ, ილიას შესახებ მოგონებებში უკვე გავიხსენე ინციდენტი პროფ. ხეოლსონის შემცდარი სიტყვისა გამო. შემდეგ ის ხეოლსონი გამოკამათებია პროფ. დ. ჩუბინაშვილს, რომელსაც პონტოს წელთაღრიცხვის შესახებ ჰქონდა მოხსენება და, სხვათა შორის, სამართლიანად აღნიშნა, რომ მითრიდატ პონტოელი ქართველი იყო, მის ვაჟიშვილს მახარე ერქვაო. ეს მოხსენება ყრილობის შრომათა კრებულში არ დაბეჭდილა, მაგრამ მერე გამოაქვეყნეთ ცალკე ქართველმა სტუდენტებმა პეტერბურგში. ხეოლსონის გამოკამათებაზე ჩუბინაშვილსაც გული მოსკოლა: „იმისათვის კი არ ჩამოესულვარ აქა, რომ ასე მჩატედ მოექნენ ჩემს მოხსენებასაო!“ (კი უნდა ითქვას, რომ ჩუბინაშვილი არ იყო მართალი იმ პონტოური წელთაღრიცხვის შესახებ). დ. ბაქრაძეს უნდა წაეკითხა მოხსენება ტაო-კლარჯეთში თავისი მოგზაურობის შესახებ, მაგრამ ქუთაისის სადგურში ფეხი იღრძო, გამოსვლა ვეღარ შესძლო და მის მაგიერ ის მოხსენება წაიკითხა ვლადიმერ (პროკოფი) მიქელაძემ, თბილისის რეალური გიმნაზიის ისტორიის მასწავლებელმა, რომელიც საერთოდ ჰკვიანნი, განვითარებული და მიხედვრილი კაცი იყო და თან სიტყვაც ერჩოდა. იმას ეთქვა, არაა სწორი, თითქოს ტაო-კლარჯეთში სომხური ოლქები იყო, და ამაზე ა. ვრიწოვი გამოკამათებოდა, როგორც ყოველთვის, როცა კი ასეთ საკითხზე ჩამოვარდებოდა სიტყვა.

სხვათა შორის, ის ვლადიმერ მიქელაძე ერთ ხანს ლექსებსაც სწერდა. ისე რომ არტურ ლეისტსაც კი აქვს ისინი გერმანულად ნათარგმნი. 1896/97 წლებში მან შიატოვა მასწავლებლობა და სამეურნეო ბანკი რომ დაეაარსეთ, იმის ერთ-ერთი დირექტორი გახდა. სხვათა შორის, 1905 წლის რევოლუციის დროს ის ბანკი გაძარცვეს. ერთი სამსახურიდან გადამდგარი ოფიცერი იყო, გუარად განძიელი, ოფიცრის გიორგის ჯვრით დაჯილდოებული, ის არ ანებებდა გაძარცვას და შეაკვდა კიდევაც. ძირს რომ ჩავიდნენ მძარცველები, კიდეც ერთხელ ისროლეს ბომბი. ბანკი იყო საარაჩიშვილის სახლში, კარგ შერობაში. ქარვასლის პირდაპირ, ახლა აღებულა. ვლადიმერ მიქელაძე სახელმწიფო სათათბიროს დეპუტატად გასულას ლამობდა. მენშევიკებს ებრძოდა საამისოდ, მაგრამ ვერ გავიდა. ექიმი პროფ. შ. მიქელაძე მისი შვილი იყო.

საერთოდ, როგორც უკვე ვთქვი. გათხრითი არქეოლოგია ძალიან მცირედ იყო წარმოდგენილი თბილისის ყრილობაზე. ქართველ მწერალთაგან მის მუშაობაში მონაწილეობდნენ: ილია ჭავჭავაძე, აკაკი წერეთელი, გიორგი წერეთელი, რაფიელ ერისთავი; პროფესორთაგან: დ. ბაქრაძე, დ. ჩუბინაშვილი, ა. ცაგარელი, ი. ოქრომჭედლიშვილი (ა. ხახანაშვილი ჯერ კიდევ არ იყო მაშინ და მოსკოვის უნივერსიტეტში ქართულის პროფესორად ილია ოქრომჭედლიშვილი ანუ სერებრიაკოვი მუშაობდა). ოქრომჭედლიშვილმა საერთოდ საინტერესო მოხსენება წაიკითხა ყრილობაზე, ქართული ანბანის შესახებ, თუმცა ზოგი რამ მცდარი ჰქონდა. სხვათა შორის, დ. ჩუბინაშვილის ლექსიკონი მისი საფასით იყო გამოცემული; იცოდა ხოლმე ასეთი საქმეები-

სათვის ფულის გაღება... ჩვენთაგან საუკეთესო გამომდგარიყო გ. წერეთლის მოხსენება. ის საერთოდ ერთადერთი იყო ჩვენ მაშინდელ ინტელიგენტებში, რომელიც სწორად კითხულობდა და გებულობდა ხუცურს, თუმცა ზოგჯერ ფანტაზიაც კი იცოდა ხოლმე.

ყრილობის წინა ხანებში ქუთაისის გიმნაზიის დირექტორს სტოიანოვს მინდობილი ჰქონდა ბაგრატიის ტაძრის ნანგრევთა გათხრა. იმას მიყვავდით ხოლმე იქ მასწავლებლებიცა და მოწაფეებიც და გვაზიდინებდა ქვებს. ჯაცმა რომ თქვას, ნამდვილი გათხრა თითქმის არც ჩატარებულა, უფრო ზერელე გაწმენდა და ნანგრევი ქვების შეგროვება წარმოებდა.

ეს სტოიანოვი, ჩამომავლობით ბულგარელი, ძალიან განათლებული ჯაცი და მოწაფეებისათვის კარგი დირექტორი იყო, მაგრამ მასწავლებლებს კი ძალიან უყვიროდა და სულ „მე, მეო“, გაიძახოდა: პატივმოყვარეობა როსდგამდა აშკარად. მასწავლებლები მეტსახელად „სტოიან-ფაშას“ უძახდნენ. ერთხელ სვანეთში იმოგზაურა და დაბეჭდა მოგზაურობის აღწერილობა, რომელიც შემდეგ დ. ბაქრაძემ გაუკრიტიკა. მცირეოდენი გათხრა-გაწმენდითი მუშაობა ვანშიც ჩატარა, იქაც ეკლესიის ნანგრევებზე. შესანიშნავი მონადირე იყო. ქალაქის თამაშსაც ეტანებოდა თურმე და, როგორც ამბობდნენ, ისეთი დაძაბული ყურადღებით თამაშობდა ხოლმე, რომ იშვიათად თუ მოუვიდოდა შეცდომა. ვაი მისი პარტნიორის ბრალი, თუ კარგად ვერ ჩამოვიდოდა ქალაქს, ერთ ამბავს აუტეხავდაო. სხვათა შორის, მის დროს გიმნაზიასთან არსებულს „შეუძლებელ“ მოსწავლეთა დამხმარე კომიტეტს გაბრიელ ებისკოპოსი (ჭიჭოძე) განაგებდა.

ყრილობის მონაწილენი ჯერ მცხეთაში წაიყვანეს და იქაური ძეგლები და სამთავროს განახლარი აჩვენეს (ფ. ბაიერნის თანხლებით), ხოლო მერე ქუთაისში ჩამოიყვანეს. იქ ექსკურსიას სტოიანოვი წაუძღვა, ჯერ ის აჩვენა, თუ რა გააკეთა ბაგრატიის ტაძრის ნანგრევებზე, ხოლო მერე გელათში აიყვანა. ამ უკანასკნელმა და მეტადრე მისმა ადგილმდებარეობამ დიდი შთაბეჭდილება მოახდინეს სტუმრებზე. პროფ. კოსტომაროვმა უსაყვედურა ალ. ცაგარელს: „ვერ მითხარი, თუ ასეთი შესანიშნავი ადგილი გქონდათ? ერთ ზაფხულს ჩამოვიდოდი და აქ გავატარებდიო!“ იმეამად კოსტომაროვი უკვე ძალიან იყო ხანში შესული და აღარ მსახურობდა.

რადგან სასტუმროებში ვერ სცემდნენ ჯეროვან პატივს ყრილობის მონაწილეებს, ქუთაისის მოწინავე ოჯახებმა იკისრეს მათი მასპინძლობა და დაინაწილეს სტუმრები. მუსხელიშვილის ოჯახს ერგო ჩუბინაშვილი, ცაგარელი და კოსტომაროვი.

აი, ესაა, რაც მავლენდება თბილისის არქეოლოგიური ყრილობის შესახებ.

რაც შეეხება საკუთრივ გათხრით საქმიანობას, მე მასში, ასე ვთქვათ, „ფეხი შევდგი“, მგონია 1889 წელს, როდესაც, ერთი შემთხვევითი აღმოჩენის შედეგად, მცხეთის ძეგლებმა (ოლონდ უკვე ბაგინეთში და არა ისევ სამთავროში) კვლავ მიიპყრეს ჩვენი მოწინავე მოღვაწეების ყურადღება და, რაკი სპეციალისტი არავინ ეგულეობდათ, მეც მომიხდა მონაწილეობა. საქმე ასე იყო:

იმხანად ილიასთან, როგორც გაზეთის რედაქტორთან, მისულიყო ერთი ბერძენი, მიეტანა იატაკის ლიგატურიანი ქვები და ეთქვა, რომ ცოტა გაეთხარე მცხეთის მიდამოებში, ერთ ძველ კოშკში (სწორედ იქ, სადაც ახლა მცხეთის ექსპედიცია თხრის, ბაგინეთში) და ესენი ვიპოვნეო. ის ბერძენი

უბრალო, არა ინტელიგენტი კაცი იყო, ჩანს, განძეულობას ეძებდა და უპირველეს ყოვლისა ძველ კოშკს მისდგამოდა. ილიას რომ შეატყობინა, თავისთვისაც გამოელოდა რამე ხეირს, თუ „განძი“ აღმოჩნდებოდა. ილიამ სთხოვა დიმიტრი ბაქრაძეს, გათხარეთ ის ადგილიო. დიმიტრის ჰქონდა თხრის ნებართვა საიმპერატორო არქეოლოგიური კომისიისაგან, „ლია ფურცელს“ რომ უწოდებენ. გათხრისათვის ფული (სულ 100 მანეთი) გამოიღო მოსკოველმა პროფესორმა ილია ოქრომჭედლოშვილმა. ბაქრაძემ უთხრა, მე არ შემძლია გათხრის წარმოება, მაგრამ თუ სხვა ვინმე იყისრებს, ნებას დავრთავ, რომ ჩემი სახელით, ჩემი „ლია ფურცლით“ თხაროსო. ბაქრაძემ მაშინ უკვე ხანში შესული კაცი იყო და მართლაც გაუჭირდებოდა ველზე ყოფნა და თხრის მეთვალყურეობა: ასეთი რამ მხოლოდ ახალგაზრდებს არ უძნელდებათ. მერე მე მთხოვა ბაქრაძემ, როგორც უკვე მის თანამშრომლობაში საკმაოდ ნაცადს, გათხარეო. მე მაშინ მასწავლებელი ვიყავი, გაკვეთილებს ვერ მივატოვებდი და რამდენიმე საათობით მცხეთაში სიარული კი საქმეს ვერ უშველიდა. მაშინ ჩემთან იყო და ჭერ არსად არ მუშაობდა დათიკო ქუთათელაძე, რომლის შესახებაც ზემოთ დაწვრილებით მქონდა საუბარი. მცხეთაში, სამთავროს დედათა მონასტერში, ნათესავი მოლოზანი ჰყავდა და შეეძლო მასთან დაედო ბინა. ვთხოვე და იყისრა გათხრის ხელმძღვანელობა. აიყვანა ორი-სამი მუშა (მეტი ვერც გაიმართებოდა იმ კოშკის ნანგრევში) და დაიწყო მუშაობა. ბაქრაძე ერთხელ იყო ადგილზე, მე კი დღე-გამოშვებით ავდიოდი ხოლმე. დ. ქუთათელაძე, ბროსეს მიბაძევით, მიწერდა „რაპორტებს“ იმის შესახებ, თუ რა გააკეთა. ის რაპორტები დანომრირლი ჰქონდა: № 1, № 2 და ა. შ.⁷⁷. მუშაობა, მგონი, სულ სამ კვირას გაგრძელდა და, რაკი ფული გამოილია, შეწყდა.

ამ მცირე მუშაობამ გამოარკვია, რომ ძველი სიმაგრე-კოშკის ქვედა სართული ორად იყო გაყოფილი; რომ იატაკი ყველგან ლიგატურის ქვებით იყო შედგენილი; რომ კედლები მოხატული იყო, ასე ვთქვათ, რომაული ტიპის სურათებით, წითელ-ყვითელი წამლებით. ერთი ნახატი, ქალ-ღმერთის მინიატურული თავი, კარგად შენახული აღმოჩნდა; დათიკომ მოსკრა იგი და წამოიღო, მერე წერა-კითხვის საზოგადოების მუზეუმში ინახებოდა, ახლა კი ხელოვნების მუზეუმში უნდა იყოს, „მეტეხს“ რომ ეძახიან, იმის ფონდებში⁷⁸. გარდა ამისა, დათიკოს ეპოვნა: რკინის ისრისპირები, მძივები; სხვადასხვა ფერის მინის ნატეხები; ერთიც მინის პატარა „საცრემლე“, რომაული ტიპისა; თინის პატარა კოჭობის შენახული ქათმის ძვლები და სხვა, ყველაფერი აღარ მახსენდება, შეიძლება ქუთათელაძის ანგარიშში ნახოს კაცმა. ესენიც იქვე უნდა ინახებოდეს.

ჩვენ დაგვებადა აზრი, რომ შესწავლილ კოშკ-სიმაგრეს უნდა კუთვნილობდა ის ქვა, რომელიც აღრე იპოვნეს მცხეთის მიდამოებში და რომელზედაც წერია, რომ რომის იმპერატორმა ვესპასიანემ იბერიის მეფე მითრიდატს ციხე აუშენა. ისეთი შთაბეჭდილება დაგვრჩა, რომ კოშკს ქვევით კიდევ ჰქონდა სართული. შიგ ველარ ჩავედით, მაგრამ ცხადი კი შეიქნა ჩვენთვის, რომ იქ რაღაცა იყო.

⁷⁷ ე. თაყაიშვილის არქივში კი შემონახულია ერთადერთი, დაუნომრავი და უტყუი „რაპორტი“: ბოლოს თუა დაწერილი. მოკლე-მოკლეთა შექაპებით? მასში მთელი გათხრის ანგარიში არსებობდა გადმოცემული (იხ. კრებული „აქად. ე. თაყაიშვილი“, 1966).

⁷⁸ ჩერჭერობით ვერ მოხერხდა მიკვლევა.

ილიამ ანგარიში მოგვთხოვა, ფულის შემომწირველს⁷⁹ უნდა ვუჩვენო, თუ რაში დაიხარჯაო. როცა წარუდგინეთ, კმაყოფილი დარჩა: „გამორკვეულა, რომ კოშკი რომაული დროისა ყოფილა, რამდენსამე სართულს შეიცავდა და თან კედლებიც მოხატული ჰქონიაო. ას მანეთად მარტო იმ ქალღმერთის თავის სურათი ღირსო!“

სამწუხაროდ, მაშინ არც მოცალეობა და არც ფული აღარ გვეყო და თანაც პირადად მე ჭერ ძალიან გამოუცდელი და „გემოგაუხსნელი“ ვიყავი არქეოლოგიურ თხრაში, თორემ ცოტა მეტი რომ მოგვენდომებინა და 100 მანეთსა და სამი კვირის განმავლობაში მცირე მუშაობას არ დაეჭვებოდით, ალბათ ჭერ კიდევ ამ 70-იოდე წლის წინ გამოვამზებუებდით იმ შესანიშნავ ციხე-სიმაგრეს, სასახლეებსა და აკლდამებს, რომლებიც საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ექსპედიციამ მხოლოდ მეორე მსოფლიო ომის მომდევნო წლებში გათხარა და რომლებსაც ს. ჯანაშია და მისი მოწაფეები სამართლიანად მიიჩნევენ არმაზციხის ნიშნებად. ჩვენ კი, ასე ვთქვათ, მხოლოდ საფარველის ერთი კუნძული ავხადეთ მცხეთის ძეგლების შესანიშნავ წყებას და მერე ისევ დიდი ხნით მივატოვეთ. ეს, რა თქმა უნდა, ჩვენს მაშინდელს, ყოველმხრივ უილაჯობას მოწმობს...

ბაგინეთში „წამუშავების“ თორმეტოდე წლის შემდეგ უკვე პირადად მე მომიხდა მცხეთაში გათხრის ჩატარება, ისევე მტკერის მარჯვენა ნაპირზე, ბაგინეთის დასავლეთით, მისგან 4—5 კილომეტრის მანძილზე. იმჟამად კი არქეოლოგიურ თხრაში უკვე საკმაოდ გამოცდილი ვიყავი და მრავალრიცხოვან საინტერესო მასალასაც მოვეუყარე თავი, ოღონდ, სამწუხაროდ, ის მასალა არქეოლოგიურმა კომისიამ წაიღო, იმჟამად არსებული წესისამებრ. ჩემი მუშაობის ანგარიში ვრცელდა მაქვს გამოქვეყნებული და აქ სიტყვას არ ვაფარძელებ. ბაგინეთში ჩატარებული საცდელი თხრის შედეგების შესახებ კი სულ მოკლე საგაზეთო ცნობები თუ დაიბეჭდა იმჟამად, თორემ ანგარიში (დათიკო ქუთათელაძის „რაპორტები“ მაინც, სხვა თუ არაფერი) დღემდე გამოუქვეყნებელია და ეს ცოდვაცა და მისი გამოსყიდვაც, რა თქმა უნდა, ჩემ კისერზეა.

ვაპირებდი, მეც მომესინჯა კიდევ ერთხელ სამთავროს ძველი სასაფლაოს უბანი და, რამდენიმე სხვა არქეოლოგივით, შემემოწმებინა ბაიერნის ირავალმხრივ ჰაეკვო დასვენები, მაგრამ იმჟამად ის მიწები კერძო იყო, პატრონებმა ძალიან ძვირად დამიფასეს გასათხრელად დათმობა და მეც დავანებე თავი.

ამით ამოიწურა ჩემი მონაწილეობა მცხეთის არქეოლოგიურ შესწავლაში. მაგრამ თავის დროზე ერთი კიდევ ვიმარჯვე და იქ შემთხვევით აღმოჩენილი, საინტერესო კოლექცია შეეძინე ჩვენს საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოებას. სამწუხაროდ, ისიც გამოუქვეყნებელი მიმრჩა და, თუ მოვახერხებ, ახლა უნდა გამოვასწორო ეს ხარვეზიც. კავკასიის სასწავლო ოლქის ნზრუნველმა მცხეთაში, სვეტიცხოვლის ვალავანში გახსნა კერამიკული სასწავლებელი-სახელოსნო, სადაც ქოთნებსა და ვაზებს აკეთებდნენ. ჰოდა, ისინი თიხას რომ თხრიდნენ, წააწყდნენ სამარხს, რომელშიც აღმოჩნდა: მინის მოხდენილი ჭურჭლები, ზოგიც სხვა ნივთი და ახალი წელთაღრიცხვის I

⁷⁹ სხვა დროს ე. თაყაიშვილს უთქვამს. რომ ფული რამდენიმე კაცმა მოაგროვა და არა ერთმა შემოსწირა.

საუკუნის ფული, მგონი ვესპასიანე იმპერატორისა—სწორედ იმისი, რომლის დროსაცაა გაკეთებული ზემოხსენებული დიდი წარწერა, მცხეთაში რომ აღმოჩნდა ამ ოთხმოცზე მეტი წლის წინ. კერამიკულ სასწავლებელს განაგებდა თბილისის ქალთა 11 თუ IV გიმნაზიის ყოფილი მასწავლებელი, ჩემი კარგი ნაცნობი. მას მოვატანინე იქ ნაპოვნი ნივთები, მინის ჭურჭელი დამტკრეულიყო და ირ. სონდულაშვილმა კოხტად შეაკოწიწა. ის ნივთები საისტორიო-საეთნოგრაფიო მუზეუმში დაეიტოვე: მზრუნველმა მოითხოვა, მაგრამ უკან აღარ მივეცი. ფოტოსურათიც გადავადებინე ერმაკოვს და მე მაქვს, იმ ივენ მუზეუმში დაცული სხვა შემთხვევითი თუ გათხრითი არქეოლოგიური მონაპოვრების სურათებთან ერთად. სულ 13 სურათია, საერთო სათაურად უკვლას „Грузинский музей“ აწერია. ქართულად ჩამოვწერათ სურათების დასახელებები: 1. ბრინჯაოს მრგვალი მედალიონი, ქალღმერთის თავი, დიამ. 7-8 სმ.; 2. ბრინჯაოს ორი აფურთხი ბალთა — ერთი სწორკუთხოვანია. ცხოველთა გამოსახულებიანი (№ 787), მეორე კი მრგვალი; 3. ბრინჯაოს გამოსახულება — ვენერას (?) საჩკე უჭირავს ხელში, დიამ. 12 სმ.; 4. ბრინჯაოს ძეწკვები, ორი დუგმა, ორი ცხოველის გამოსახულება, ერთი მრგვალი მედალიონი და სამი პირამიდული ზარაყი (ყაზბეგის განძში რომაა მრავლად. იმ ტიპისა); 5. ბრინჯაოს იმგვარივე ორი რთული საკიდი — მრგვალი მედალიონები, ძეწკვები, დუგმა, ფრინველი, კონუსური ზარაყები; 6. ბრინჯაოს ლაგამი (სწორი საყბეურები, მსხვილრგოლოვანი და წვეტებიანი); 7. ბრინჯაოს საკინძები, ძაღლისა და კურდღლის (?) გამოსახულებიანი; 8. ოცდაცხრა პირი ისრისა, შუბისა და სატევრისა (ორი), ჩინისა და ბრინჯაოსი. ნაკრები მასალა; 9. ქალღმერთის (იგივეა, რაც № 1) და ჰერმესის თავი; 10. ჰერმესის თავი (იგივეა, რაც №9); 11. მინის ოთხი „საყრემლე“, სამთავროში გავრცელებული ტიპისა, ერთი ყურიანი; 12. მინის ჭურჭელი — ორყურა, საინტერესო ფორმის ვაზა; 13. მინის ორი პატარა კოხტა სურა, შეკოწიწებული და ნაკლული (ან ეგებ ერთი სურა, ორი მხრით გადაღებული). ბოლო ორი ნომერი სწორედ ის ჭურჭლებია, რომლებიც სვეტიცხოველთან აღმოჩნდნენ.

პირველი ქართველი არქეოლოგი, რომელსაც ჩემამდე ჩეტარებინოს გათხრა საქართველოში, იყო ისევ ნიკო მარი⁸⁰. მან, როგორც ცნობილია. 1893 წელს გათხარა ძველი, წინარეკრისტიანული სასაფლაო მდ. დეზიდის ხეობაში მდებარე სოფ. ვორნაკში. (მაშინ ის კუთხე — „ლორე-ბამბაკი“ — თბილისის გუბერნიის ეკუთვნოდა, ხოლო საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ სომხეთს გადაეცა) და საკმაოდ საინტერესო ნივთები აღმოაჩინა, მაგრამ იმან მალე ანისში დაიწყო თხრა და მთელი გულისყური იქით გადაიტანა, ხოლო ვორნაკში თხრის გაგრძელება საიმპერატორო არქეოლოგიურმა კომისიამ (თუ სწორად მაგონდება, თვით ნ. მარის — იმეამდ უკვე ავტორიტეტული მკვლევარისა და, კერძოდ, არქეოლოგის რეკომენდაციით) მე შემომთავაზა და სათანადო ღირს ფურცელიც გამომიგზავნა, თანხმობა რომ შევუთვალე. ეს იყო 1894 წელს და მას შემდეგ უკვე ხშირად მიგზავნიდა კოპიისა ღირს ფურცელს (ბოლო დროს უკვე მითვლიდნენ, სადაც მიიჩნევთ საჭიროდ, იქ გათხარეთო), რადგან ვორნაკში ჩატარებულმა, უკვე ნამდვილად

80 აქ ავტორს ავიწყდება, ან სხვა რამ მიზეზით უგალებელყოფს მხოლოდს არქეოლოგისა და მ. ბროსეს ერთ-ერთი თანაშემწე-კორესპონდენტის დიმიტრი მედენიუთუბუცესიშვილის მიერ უფლისციხის ორიოდ ქვაბის გათხრას 1852 წელს, რის შესახებაც იმხანად წერდა ვაზ. „Кавказ“.

საკმაოდ დიდმა გათხრამ გამოიპარტლა: ბრინჯაოს ხანის სამარხები აღმოვაჩინე და შიგ მრავალი საინტერესო ნივთი იყო. მათ შორის განსაკუთრებით გამოირჩეოდა ბრინჯაოს მახვილი, რომელზედაც სვასტიკაა ამოკვეთილი და ერთი ცული, რომელსაც შემდეგ რომელიღაც რუსი არქეოლოგი აღნიშნავდა კიდევაც, როგორც თვალსაჩინო მონაპოვარს. ნივთებიცა და საველე დღიურებიც არქეოლოგიურ კომისიას გადავუგზავნე. ისინი მოკლელაა გამოქვეყნებული კომისიის ანგარიშებში. მას შემდეგ უკვე მით უფრო აღარ იყო სწორი ცნობილი რუსი „ნივთმცოდნე“ არქეოლოგის, იაკობ სმირნოვის განცხადება, თითქოს კავკასიის უმდიდრეს განათხარ მასალას გრაფინია უეაროვას პეტი არავინ პატრონობს და სწავლობსო... ვორნაის სამარხები მდიდარი გამოდგა, მათზე მუშაობამ გარკვეული გამოცდილებაც შემძინა, წამახალისა, დამაინტერესა და შემდეგ უკვე უფრო თამამად მივყავი ხელი თხრის წარმოებას, მით უმეტეს, რომ არქეოლოგიური კომისიაც მაქვსებდა და საჭირო თანხასაც მიგზავნიდა, არც თუ ცოტას (ასეულობით მანეთებს), ღია ფურცლებთან ერთად (ეს უქანასკნელები ახლაც შენახული მაქვს). შეიძლება ითქვას, რომ 1917 წლის რევოლუციამდე მე ვიყავი თითქმის ერთადერთი ქართველი არქეოლოგი, რომელიც არქეოლოგიური კომისიის დაეაღმარებინებოდათ ვაწარმოებდნენ თხრას საქართველოში. სამწუხაროდ, საშუალება არ მქონდა რომ ფართოდ გამეშალა ეს მუშაობა, რადგან მთელი იმ ხნის განმავლობაში ინტენსიურ პედაგოგიურ და საზოგადოებრივ მოღვაწეობას ვეწეოდი. არქეოლოგიისათვის მხოლოდ საზაფხულო არდადეგების დროს ვიცლიოდა და მაშინაც მთავარ ყურადღებას მიწისზედა ძეგლების აღწერა-შეგროვებას ვუთმობდი. ხოლო გათხრასაც მეტწილად იქ წამოვიწყებდი ხოლმე, უფრო სხვათაშორისად, სადაც მიწისზედა ძეგლთა შესასწავლად დავდიოდი (ჩემი გეგმისამებრ, კუთხე-კუთხე). ამრიგად ვაწარმოე თხრა და სათანადო დაკვირვება ბორჩალოს მახრის (თრიალეთის საბოქაულოსა და სხვ.) რამდენსამე ადგილას. რისი შედეგებიც აგრეთვე გამოქვეყნდა არქეოლოგიური კომისიის 1896 წლის ანგარიშებში. შემდეგ ცოტაოდენი ვთხარე ვანშიც და თან საკმაოდ დაწვრილებით აღვწერე იქაური შესანიშნავი ნაქალაქარი, ანტიკური დროისა, სადაც კვლავაც ბევრი რამ იჩენს თავს, დარწმუნებული ვარ. მცხეთაში ჩემი მუშაობის (სამწუხაროდ, ფრიად უმნიშვნელოსი და იმ ძეგლებისათვის არასაკმარისის) შესახებ ზემოთ უკვე მქონდა საუბარი. ზოგჯერ საიდანძმე რომ ჩამოვიდოდა ცნობა საინტერესო შემთხვევითი არქეოლოგიური აღმოჩენის შესახებ, მივაშურებდი ხოლმე იქით და ყოველ ღონეს ვხმარობდი, რომ აღმოჩენი დაკარგვა-დატაცებისა და გაფლანგვისაგან გადამერჩინა (თუ ძვარფასი ნივთები იყო, მაინც!), ხოლო ზოგჯერ ძეგლის ბოლომდე გამოსაკვლევად თხრასაც ჩავატარებდი ხოლმე (მაგ. საჩხერეში, სადაც 1910 წელს ვიმუშავე ნაწილობრივ უკვე გათხრილი ყორღანის შემდგომ გათხრაზე და ბრინჯაოს კულტურის ადრეული საფეხურის კუთვნილი, მანამდე უჩვეულა ტიპის ნივთებს მოვუყარე თავი). ბრინჯაოს საინტერესო ნივთები და სახელოსნოს ნაშთები აღმოჩნდა და შევისწავლე გორის მახრის დაბა ახალქალაქში. ვცადე, სოფ. ბორში აღმოჩენილი, უმდიდრეს სამარხებში ნაპოვნი ნივთებიც საქართველოში დამეტოვებინებინა აღმომჩენისათვის, მაგრამ იგი (აზნაური თ. მაჭავარიანი) ვერ მოიქცა პატრიოტულად და გონივრულად — ჯერ ერთი, ბევრი რამ ნათესავ-მოკეთებებში გაასაჩუქრა და მიმოაბნია, ხოლო მეტი წილი პეტერბურგში წაიღო, იქ მეტს მომცემენო, და, ხანგრძლივი ვაჭრობის

შემდეგ, მიჰყავდა არქეოლოგიურ კომისიას, ისე რომ ის კოლექცია, ერთი საუკეთესოთაგანი საქართველოში აღმოჩენილ ანტიკურ ნივთებს შორის, მას შემდეგ ერმიტაჟის საკუთრებაა. მე ისღა მოვახერხე, რომ მოკლე ცნობები გამოვაქვეყნე საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოების სხდომის ოქმებში ბორის აღმოჩენათა შესახებ და დაებეჭდე, მოკლე აღწერა-ლობითურთ, სურათი იქაური საუკეთესო (და მაშინ უნიკალური) ნივთისა — ვერცხლის ჭამისა, რომელზედაც ცხენია გამონატული და რამდენიმე წარწერაა ამოკაწრული (როგორც ამ ბოლო დროს გამოირკვა, პიტიაშის ვინაობაც წერია თურმე ზედ!). ის ჭამიც კინალამ ბაროს დე-ბაის არ ჩაუვარდა ხელში: ევაკრებოლა თურმე მაქაეარიანს, მაგრამ ვერ მორიგებულან, მაღლობა ღმერთს!

განსაკუთრებით რთული თავგადასავალი გადახდა ე. წ. „ახალგორის განძის“ შესანიშნავ, სწორუბოვარ ნივთებს და აგრეთვე მეც — როდესაც მათი აღმოჩენის ამბავი გავიგე და კვალდაკვალ მივდიე მათ შემსყიდველ-გადამყიდველებს, სანამ უმეტესობას თავი არ მოვუყარე და, საბოლოოდ, კავკასიის მუზეუმში არ დავაბინავე (ჩვენსას ისეთ მდიდრულ ნივთებს არ მისცემდნენ, რადგან სახელმწიფო მუზეუმი არ იყო). იმ მუზეუმის მაშინდელმა დირექტორმა კაზნაკოვმა ახალგორული ნივთების შესწავლა-გამოქვეყნება დაავალა იაკ. სმირნოვს, რომელიც პეტერბურგში მუშაობდა. იმანაც მოჰკიდა ხელი, მაგრამ, მიუხედავად დიდი ნიჭიერება-განათლებულობისა, აშკარად მძიმე და უფხო გამოდგა მუშაობაში და ისე მოხდა 1917 წლის რევოლუცია, რომ მას ახალგორის განძის აღწერა-ანალიზი ჯერ კიდევ არა ჰქონდა ბოლომდე მიყვანილი. ასე რომ საბოლოოდ სმირნოვი გარდაიცვალა და ნაშრომი სანახევროდაც დაუწერელი დარჩა. მერე გ. ჩუბინაშვილმა დიდი დეაწლი დაწლო იმ დაუმთავრებელ ნაშრომს, შეავსო და გამოსცა — „განძის“ აღმოჩენიდან თითქმის მეოთხედი საუკუნის შემდეგ. თითონ ნივთები კი, როგორც აღრე მაქვს მოთხრობლი, სხვა ჩვენ სამუზეუმო განძეულთან ერთად, საფრანგეთში იყო წაღებული და მხოლოდ 1945 წელს დაუბრუნდა საქართველოს... სხვათა შორის, არქეოლოგიურმა კომისიამ იაკ. სმირნოვი თავის დროზე მოაველინა სოფ. ბორში, იქაური აღმოჩენების ვითარების შესასწავლად და გათხრის ჩასატარებლად, მაგრამ ეს მივლინება სრულიად უნაყოფი დარჩა.

ბორჯომში რომ დიდი მთავარი ცხოვრობდა, იმას მოუტავად ჰყავდა აგრონომი თუ მეტყვეე (ვინოგარადოვ-ნიკიტინი). ამ უკანასკნელს ცოტაოდენი გაეთხარა (მაშინ დიდი მთავარი უკვე აღარ იყო იქ) და მეც ავედი, რომ შემემოწმებინა მისი ნათხარი. სხვა ნივთებთან ერთად ეპოვნა ბრინჯაოს ერთი საუცხოო, ნამდვილად მშვენიერი შუბისპირი. წამოვიღე და საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოების მუზეუმში გვექონდა. მე თვითონ ბორჯომში არ მიიხარია⁸¹.

ამის მეტი მე ვათხრობ არქეოლოგიაში თითქოს არა გამიკეთებია რა. როგორც უკვე ვთქვი, უმთავრესად საიმპერატორო არქეოლოგიური კომისიის დავალებითა და სახსრებით ვმუშაობდი და მონაპოვარიც მეტწილად პეტერბურგში მიდიოდა. აქ სიტყვას აღარ გავაგრძელებ, რადგან ჩემ მიერ ჩატარებული მუშაობის ანგარიშები მეტწილად გამოქვეყნებულია და მე ახლა აღარც გამახსენდება ისეთი სიზუსტით ფაქტები, როგორც ანგარიშებში მაქვს. ჩვე-

⁸¹ ეტყობა, ავტორს აქაც ღალატობს მეხსიერება: 1912 წელს მასაც უთხრია ბორჯომის განძობლად ჩამომდინარე ბანისხევის შესართავთან და ბრინჯაოს ხანის ქალის ინვენტარიანი სამარხი გამოუელუნია (ИКОМАО, № 111, 1913, ოქმი № 63).

ნებურ დაწესებულებებს კი — წერა-კითხვის საზოგადოებას, საეკლესიო მუზეუმს, კავკასიის მუზეუმსა და საქართველის საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოებას—არაფერი გაუკეთებიათ არქეოლოგიური თხრის წარმოების მხრივ: არც უფლება ჰქონდათ ამისი და არც სათანადო სახსრები. 1901 წელს თბილისში დაარსდა მოსკოვის არქეოლოგიური საზოგადოების კავკასიური განყოფილება, მაგრამ არც იმას უწარმოებია თხრა, თუმცა კი, წესდების მიხედვით, სწორედ თითქოს იქ უნდა ყოფილიყო თავმოყრილი ამ საქმის ხელმძღვანელობა მთელ კავკასიაში. ფაქტიურად ისეთი ვითარება შეიქმნა, რომ ჩვენი თაოსნობით ვერაფერს ვაკეთებდით გათხრის მხრივ, მოსკოვი საამისო ფულს არ გვაძლევდა. კაცმა რომ თქვას, თვით მოსკოვის საზოგადოებაც ვედარ თხრიდა, მისი დამაარსებლის, გრაფ ა. უვაროვის სიკვდილის შემდეგ: იმხანად ასეთ საქმიანობას საერთოდ მხოლოდ არქეოლოგიური კომისია განაგებდა და აწარმოებდა, ხშირად ადგილობრივი მუშაკების მეშვეობით (მაგ., მე რომ მათხრევივინებდა, ისე). იგივე ეუფლებოდა და თავისი შეხედულები-სამებრ ანაწილებდა რუსეთის (უმთავრესად პეტერბურგისა და მოსკოვის) მუზეუმთა შორის მონაპოვარს, რომელიც სახაზინო მიწებში აღმოჩნდებოდა ხოლმე.

ასეთი მდგომარეობა იყო ჩვენში არქეოლოგიური თხრის მხრივ 1917 წლის რევოლუციამდე. არც მას შემდეგ გაკეთებულა რამე, მენშევიკების დროს. 1921 წელს კი მე საზღვარგარეთ წავედი; დიდი ხნით ჩამოვშორდი საერთოდ აქაურ საქმიანობასა და, კერძოდ, არქეოლოგიასაც, ოღონდ ძველ მონაპოვარს ვიცავდი და, როგორც თავის ადგილასაც აღენიშნე, მას მართლაც სჭირდებოდა მუდმივ ფხიზლად დაცვა, რომ უტხოეთის მუზეუმებში არ მოხვედრილიყო...

მოსკოვის არქეოლოგიური საზოგადოების კავკასიური განყოფილების დაარსების თაოსნობა ეკუთვნის გრაფ ალექსი უვაროვის ქვრივს, გრაფინია პრასკოვია უვაროვას. შეძლებული ქალი იყო; ქმრის ხსოვნის ხათრით ყველგან ანგარიშს უწევდნენ; კარგი სპეციალისტები, მოსკოველი არქეოლოგები მხარში უდგნენ, თითონაც ძალიან ფხიანი, ენერგიული გამოდგა და მართლაც ბევრი რამ გააკეთა კავკასიის სიძველეთა შესწავლისა და გამოქვეყნებისათვის. სხვა რომ არა იყოს რა, ნამდვილად „Материалы по археологии Кавказа“-ს კაპიტალური ტომები ღირდა რამედ, ხოლო ერთი მათგანი (VIII) ხომ თვით მისი შედგენილია და ჩრდილო კავკასიაში ამონათხარ დიდძალ ძეგლებს შეიცავს (მათ შორის ჩვენი სტეფანწმინდა-ყაზბეგისასაც). შიგ დაწვრილებითაა ყველაფერი აღწერილი და მშვენივრად არის დასურათებული: იმნაირად ბევრი ახლაც კი ვერ ბეჭდავს არქეოლოგიურ გამოცემებს. ასევე კარგადაა გამოცემული იმ სერიის XII და XIV ტომები, რომელთაგან ერთში ჩვენი მესხეთ-ჭავჭავთის ძეგლები მაქვს გამოქვეყნებული, ხოლო მეორეში აღიშის სახარების ხელნაწერის ფოტოპირები.

კავკასიური განყოფილების ჩამოყალიბებისა და მუშაობის ამბავი დაწვრილებითაა დაბეჭდილი მის ორგანოში „Известия“ (მოკლედ ИКОМАО), რომელიც 6 წიგნად გამოვიდა და შიგ სხდომათა ოქმები ქვეყნდებოდა სრულად. როგორც ვთქვი, გათხრითი არქეოლოგიისათვის იმ საზოგადოებამ ვერაფერი გააკეთა და ძირითადად ისევ მიწისზედა ძეგლების—ტაძრების, წარწერების, საეკლესიო ნივთებისა და სხვ.—შესწავლა და გამოქვეყნება იყო მისი მუშაობის შინაარსი, თუმცა იქაც დაიბეჭდა ჩემ მიერ მცხეთის ნავთსადენში

ჩატარებული თხრის ანგარიში, უფრო ვრცლადაც კი, ვიდრე არქეოლოგიური კომისიის ორგანოში.

ქვის ხანის ნაშთები ხომ ჩვენში დიდხანს სრულიად არ იყო შესწავლილი! პირველი მსოფლიო ომი რომ დაიწყო, მომკითხვა ერთმა პოლონელმა უნტერ-ოფიცერმა (რა თქმა უნდა, რუსის ჯარისაჲმ), [შტეფან] კრუკოვსკიმ. მითხრა, რომ მისთვის მობილობაცია ექნათ, ჯარში წაეყვანათ და მერე თბილისში გამოეგზავნათ. შესანიშნავად განათლებული კაცი აღმოჩნდა, ქვის ხანის არქეოლოგიაში ნამუშევარი. მაშინ რუსეთში ისეთი კანონი იყო, რომ თუ სამხედრო ვალდებული პირი რაიმე სამეცნიერო დაწესებულებაში დაიწყებდა მუშაობას, ჯარისაგან გაათავისუფლებდნენ. კრუკოვსკიმ მთხოვა დახმარება: მოსკოვის არქეოლოგიური საზოგადოების კავკასიის განყოფილების არსებობა იცოდა და იქ იმედოვნებდა სამუშაოს შოვნაჲ. მაგრამ იქ საიმისო არაფერი გვექონდა და საერთოდ თანამშრომლის აყვანაც არ შეგვეძლო. ამიტომ მივუყვანე კრუკოვსკი კავკასიის მუზეუმის დირექტორს ა. კანაკოვს და იმან კი მიიღო თანამშრომლად, ჰქონდა ამის საშუალება (ქართველს არ მიიღებდა, თორემ სხვას — ყველას!). კრუკოვსკი მაშინვე შეუდგა მუზეუმში მუშაობაჲს. პირველად წავიდა მოწამეთაში, სადაც აღრეც მუშაობდნენ გამოქვაბულის გათხრაზე გერმანელი არქეოლოგი შმიდტი და ერთიცი სხვა (კოზლოვსკი. ვ. ლ.). ოღონდ ბოლომდე არ მიუყვანიათ საქმე. იმ გამოქვაბულში კრუკოვსკიმ კიდევ ბევრი რამ აღმოაჩინა. მერე კი უკვე მე გავგზავნე ქიათურისაკენ, სადაც (რგანთან, გვარჯილას კლდეში. ვ. ლ.) ბლომად იყო ცნობილი ქვის ხანის ნაშთები. კრუკოვსკიმ იქიდან შესანიშნავი კოლექცია ჩამოიტანა, ფუთობით ჩამოიზიდა მასალა და ის მასალა კავკასიის მუზეუმში დარჩა. სანამ კრუკოვსკი თბილისში იყო, მოკლე ანგარიშიც დაბეჭდა მუზეუმის ორგანოში. მაგრამ რევოლუციის შემდეგ სამშობლოში დაბრუნდა და ველარ დაასრულა თავისი მონაპოვრის შესწავლა-გამოქვეყნება... ძალიან მომზადებული ახალგაზრდა იყო და, რამდენადაც ვიცი, დღესაც ნაყოფიერად მუშაობს თურმე პოლონეთში. როგორც ქვის ხანის მკვლევარი; კარგი მეცნიერი დამდგარა. პარიზში ყოფნისას კიდევ ერთხელ შევხვდი... შეიძლება ითქვას, რომ შმიდტისა და უფრო კი სწორედ კრუკოვსკის მიერაა წამოწყებული ჩვენში ქვის ხანის შესწავლა. რასაც მანამდე ხელს არავინ ჰკიდებდა. ის კი არა და, თითქმის არც ეგულებოდათ აქ იმ დროის ნაშთები.

მასხენდება ერთი კურიოზი კავკასიური განყოფილების დაარსების დროიდან. ჩვენებურთაგან მეც ერთი აქტიური მონაწილე ვიყავი იმ საქმისა და უშუალოდ ვთანამშრომლობდი უვაროვასთან. როგორც ყველგან და ყოველთვის, მაშინაც ვცდილობდით, სპეციალისტებს გარდა, შეძლებულნიც იიგვეზიდა საზოგადოების წევრებად, რათა ფულით დახმარებოდნენ მის მუშაობას. ბევრ მათგანს ეს ძალიან ეხალისებოდა და პატივმოყვარეობას უკმაყოფილებდა. თბილისში ერთი ცნობილი ექიმი-ვენეროლოგი იყო, ბევრთაბეგნი-შვილი, უშვილო და დიდი შემოსავლის მქონე. ცოლი ძალიან ცოცხალი და საზოგადოებაში თავის გამოჩენის მოყვარული ქალი ჰყავდა. მან გულით მოინდომა ჩვენი საზოგადოებრივი წევრობა და ჩვენც დავასახელეთ მისი. როგორც სასარგებლო „შემონამატის“ კანდიდატურა წინასწარ სხდომაზე. უვაროვამ რომ გაიგონა, იყვირა: „ქალს რა უნდა საზოგადოებაშიო?“ ჩვენ შეეცბით და მერე ვილაცამ შეჰკადრა გრაფინიას შეკითხვა: „კი, მაგრამ განა თქვენ თითონ ქალი არა ბრძანდებით, ამ განყოფილების თავმჯდომე-

რეო?“ მან მაშინვე მიახლა პასუხად: „Это теперь, а то пока был жив мой муж, я не смела даже переступить порог его кабинета!“. ამის მერე რაღა უნდა გეეთქვა?.. საერთოდ, როგორც ბევრ იმდროინდელ არისტოკრატს — და მით უმეტეს, რაღაცა საქმის სათავეში მოქცეულ ქალს — ძალიან ახირებული და ზოგჯერ თითქმის გადარეული ხასიათი ჰქონდა: თუ რასმე დაიფინებდა, ძნელოდა იყო მისი დაჭერება. ბევრი ვერავინ ასერხებდა მასთან შეგუებას. რატომღაც სწყალობდა ალ. ხახანაშვილს, რომელიც მაშინ ზოსკოვის უნივერსიტეტის პროფესორი იყო... უფროვა ხშირად საქმისთვის არა სასიკეთოდაც სარგებლობდა თავისი მდგომარეობით. მაგალითად, გავუგზავნე ტბეთის ოთხთავის (ორი იყო, პეტერბურგში და თბილისში — ტრუბეცკოის ნაქონი) ოთხივე მახარობლის სურათები და არ დამიბეჭდა, „ევანგელისტები მე უნდა გამოვცე, ცალკეო“. არც თითონ დაბეჭდა და დარჩა ისე გამოუცემელი!..

ერთხელ უფროვას მიეწერა მთავრობისათვის, რომ რუსული ისტორიული ძეგლების (ტაძრებისა და სხვ.) უპირველესი მტრები თვით რუსი ბერები არიან, გადაკეთება-გადმოკეთებითა და ვითომ განახლებით, შეღებვით და ა. შ. აფუჭებენ ძველ შენობებსაო. მისულა მასთან სინოდის მრისხანე ობერ-პროკურორი, ცნობილი პობედონოსცევი, შეუღია კარი, არც გამარჯვება უთქვამს, არც არაფერი და პირდაპირ, მკვახედ უსაყვედურნია: „Что Вы, графиния, на нас жалуетесь, будто бы мы памятники портим?“ უფროვას უბასუხნია: „Порядочные люди прежде всего подают руку хозяйке, и потом начинают разговор!“ ამ ამბავს თითონ უფროვა მოგვიყვა.

კავკასიური განყოფილების ერთ-ერთ სხდომაზე წავიკითხე მოხსენება თეთრიწყაროს მიდამოებში ჩატარებული არქეოლოგიური მოგზაურობის შესახებ (რომელიც დაიბეჭდა კიდევაც განყოფილების ორგანოს I ტომში). ძალიან საინტერესო ძეგლები შემხვდა, ბევრი მნიშვნელოვანი წარწერა გადმოვიღე. განსაკუთრებული ადგილი ეჭირა სამშვილდის ძველი დიდი ტაძრის ნანგრევებსა და მშვენიერ ისტორიულ წარწერას, რომელშიც „ქართლის პიტიახშთა ნათესაეობი“ იხსენიება. მოხსენებას, რა თქმა უნდა, ფოტოსურათებიც დავურთე თან. კამათის დროს წამოდგა ა. ერიწოვი და გამოაცხადა: „Я был в Самшвилде, но там, кроме маленьких церквушек и часовень, ничего не видел; никакого кафедрального храма там нет!“ პირდაპირ გასაოცარი, ნამდვილად უტიფარი გამოსვლა იყო და მეც მკვახედ ეუბასუხე: „Он, правда, писал о Самшвилде, но, к сожалению, как говорится, слона не приметил, т. е. не увидел развалин прекрасного большого храма, который впервые был назван кафедральным не мною, а Бартоломеем, который мог отличить кафедрал от церквушки, если уж не верят мне!“ სხდომა რომ გათავდა, მეღერი მოვიდა და მითხრა: „Вот так он вечно умеет слепо спорить! Еще в Кавказском археологическом обществе, когда, бывало, докладывал покойный Бакрадзе, Ерицов обязательно встанет и начнет доказывать, что все памятники, которые Бакрадзе объявляет грузинскими, на самом деле есть памятники армянские. Теперь он и здесь продолжает то-же самое!“

საერთოდ, ერიწოვი სწორედ იმ არაკეთილსინდისიერ ისტორიკოს-არქეოლოგთაგანი იყო, ილია რომ ისე ამოთრახებს თავის „ქვათა ლაღდში“: „არ როგონა სამშვილდის დიდებული ტაძრის ვრცელი სამშენებლო წარწერა,

რომელიც უეჭველყოფს, რომ იგი ქართლის მმართველი წრის აგებულია, და გადაწყვიტა, ყოვლად უგუნური გამოხდომით „გაუქმებინა“ ის ძეგლი, რათა ხელი არ შეშლოდა მისი და მისი თანამოაზრეების თეორიას, რომ, რაკი მცირე ხნით ქვემო ქართლის ნაწილი და, კერძოდ, სამშვილდე საქართველოს მეფეთა სამფლობელოს ჩამოსცილდა, მაშ ქალაქი სამშვილდეც და მისი ყველა ძეგლიც ქართული აღარ უნდა ყოფილიყო. იმგვარი მეცნიერები, იმათიცა და ჩვენიც, ქართველთა და სომეხთა შორის უგუნური შუღლის დათესვის, ისტორიულად მომიჯნავე რაიონების კუთვნილებაზე გაუთავებელი და უნაყოფო დავის ატეხის მეტს ვერაფერს აღწევდნენ და ვერც მიაღწევდნენ. არაობიექტურობისა და ვიწრო-შოვინისტური მიდგომისა გამო. ახლანდელ ბეკლევართაგან იმ არაკეთილსინდისიერი გზით სვლას განაგრძობს, ეტყობა, ტოკარსკი, რომელიც თავის წიგნში, სომხეთის არქიტექტურის ისტორიაზე რომა აქვს, პირდაპირ შეგნებულად მალავს იმ ფაქტს, რომ მის მიერ სომხურად ჩათვლილ ძეგლებზე, ტაოში („ტაიკის სკოლას“ რომ ამბობს) მთელი წყება ქართული წარწერებისა; არ უნდა რომ იცოდეს დავით კურაპალატის ზიერ მოჭრილი ნამდვილი ქართული ფულის არსებობა და სხვ. მე კი, ახლა რომ ვამზადებ წიგნს ტაო-თორთუმ-ისპირის არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგების შესახებ, იმდენ ძეგლთა შორის იშხანში, ფრესკებზე აღმოჩენილ ერთადერთ სომხურ, მცირე და ნაკლებ წარწერას (აშხენისას), რაც შეიძლება ვრცლად და გულმოდგინედ განვიხილავ, რადგან ისიც საყურადღებო ისტორიულ ძეგლად მიმაჩნია და არა ხელისშემშლელ, „მისაჩქმალავ“ წერილმანად... ასევე იქცეოდა თავის დროზე XIX საუკუნის ერთი უპატიოსნესი სომეხი მკვლევარი, ბერი სარგის ნერსისიანი, რომელმაც ძალიან ბევრი რამ გააკეთა ტაო-თორთუმ-ისპირის ძეგლთა ქართული წარწერების გადმოღება-შემონახვისათვის — იმიტომ, რომ იგი, უპირველეს ყოვლისა, იყო ნამდვილი მეცნიერი და წესიერი მოქალაქე, რომელიც არასოდეს არ დაიჩრდილავდა ოვალს წინასწარ გამიზნული შოვინისტური შეხედულებითა და „სხვათა“, მეზობელი ერის კუთვნილი ძეგლის მიმართ ამრეხით.

ნიკო მარმა რომ ანისის ნაქალაქარის გათხრა დაიწყო, იქ ხომ შესანიშნავი მასალა ამომზეურდა — პირველ რიგში სომხეთის ისტორიისათვის, მაგრამ, არც თუ მცირედი აგრეთვე საქართველოსი და მისი სომხეთთან ურთიერთობის ისტორიისათვის. მარი აღნიშნავს თავის წიგნში („АНИ“), რომ იქ ორ ეკლესიაზე აღმოჩნდა ქართული წარწერა: ტიგრან ჰონეციისაზე (მონხატული რომაა) და მის გვერდით მდგარ დიდ ტაძარზე. მარსა და ივანე ჭავჭავაძის გულნაწილებიან ანისის ქართულ წარწერათა გამოცემის შრომა და ივანეს წილად ხედომია მეორე, დიდი ეკლესიის წარწერა. მაგრამ, სამწუხაროდ, არ გამოუტია — როგორც ჩანს, იმის გამო, რომ ყველა დაზიანებული ადგილის აღდგენა ვერ შეიძლო და ისე, ნაკლებად კი არ მოინდომა გამოქვეყნება. ახლა კი ანისი მიუწვდომელია ჩვენთვის, ხოლო ფოტოზე ისე კარგა არა ჩანს ის წარწერა, რომ გამოიკვს. ეს საერთოდ ახასიათებდა ივანეს და, რასაკვირველია, მისი მეტისმეტი მეცნიერული კეთილსინდისიერებისაგან მომდინარეობდა... ასევე მოექცა ის არჩილ მეფეს, რომლის წამებასაც აგვიწერს ჭუანჭერი და რომლის დროსაც ბევრი მნიშვნელოვანი რამ მოხდა ჩვენს ისტორიაში (მის დროს მოვიდნენ ქართლში ბაგრატიონები, მან მიათხოვა ერთ მათგანს თავისი ქალი; შვილები ჰყავდა და ა. შ.), თითქოს დიდი როლი აქვს ნათამაშევი იმ არჩილს და ივანე კი სრულიად არ ახსენებს მას

თავის „ისტორია“-ში. მე მგონია, აქაც იმიტომ, რომ მასალა საკმარისად არ მიაჩნდა... საერთოდ კი ის ძირითადად წერილობით წყაროებზე და საკუთრივ ისტორიის შექმნაზე მუშაობდა, არქეოლოგია-ეპიგრაფიკაში ცოტა რამა აქვს გაკეთებული: გამოაქვეყნა ერთი პატარა [საორბისის] ეკლესია (გორის ახალ-ქალაქის მიდამოებში რომაა) და ატენის სიონის მოხატულობა. ეს უკანასკნელი ძალიან კარგადაა გამოცემული და აშკარაა, რომ განეგრძო ასეთ ძეგლებზე მუშაობა, იქაც ბევრს გააკეთებდა სასარგებლოსა და საფუძვლიანს. მაგრამ, სამწუხაროდ, აღარ მოინდომა თუ ველარ მოიკალა ამეებისათვის. ამ მხრივ დ. ბაქრაძეს გაცილებით მეტი დარჩა გაკეთებული, თედო ქორდანიას — ძალიან ცოტა; ა. ხახანაშვილი ყოველ წელიწადს კი დადიოდა, მაგრამ წარწერების კითხვა არ ეხერხებოდა; ი. როსტომაშვილმა საკმაოდ ბევრი ძეგლი აღწერა. მაგრამ ყოველივე ეს ზინც არ კმაროდა და ხშირად ვერც იყო რიგიანად ჩატარებული. ამიტომ მოხდა, რომ ძალიან დიდხანს რჩებოდა ძირითად სახელმძღვანელოდ ბროსესა და ბაქრაძის ასეთი არქეოლოგიური ნაშრომები (თუმცა უნდა ითქვას, რომ ბროსეს ხშირად მოისუსტებდა წარწერების ამოკითხვაში) და როდესაც მეც მოვკიდე ხელი მუშაობას, თითქმის მთელი გულისყური სწორედ ტაძრებზე და წარწერებზე გადავიტანე.

ამ მუშაობაში რომ შევედი, საქართველო დავიარე და დავინახე, თუ რა უზარმაზარი მასალაა განწორული დავიწყებისა და ხშირად დაღუპვის-თვისაც, პირდაპირ ამიტანა ფანტიკურმა მისწრაფებამ, რომ რაც შეიძლებოდა მეტი მომესწრო, მით უმეტეს, რომ ჩემ თანამედროვეთაგან მაინც და მაინც აღარავინ მისდევდა ამ საქმეს, ან ჭეროვნად ვერ აკეთებდა მას. რუსები რომ იტყვიან, меня прямо подавлял этот материал! სულ იმას ვშიშობდი ყოველ ნაბიჯზე, აი, ეს არ დაიკარგოს, აი, ის არ წახდეს მეთქი! ეცილობდი, ყველაფერი ამეწერა, გადმომელო, ჩამეხატა; რაც შეიძლებოდა, მეტი გამომეცა, შემეძინა, შემომეწირებინა და, საბოლოოდ, მუზეუმი შემექმნა, რომ ის ყოველივე საიმედოდ ყოფილიყო შიგ შენახული. ასე მიმდინარეობდა ჩემი მუშაობა ათეული წლების მანძილზე — ისიც ძირითადი, პედაგოგიური საქმიანობისაგან თავისუფალ საათებში და არადადეგების დროს, მხოლოდ! ამიტომაც იყო, რომ არქეოლოგიურ თხრას ჭეროვან ყურადღებას ვეღარ ვუთმობდი და დროდადროდა ვუბრუნდებოდი, ისიც უფრო მწვავე აუცილებლობის შემთხვევებში... სამაგიეროდ, ახლა რომ ვუყურებ, საბჭოთა საქართველოში შესანიშნავი პირობებია შექმნილი არქეოლოგიური თხრის საწარმოებლად და იგი ძალიან ნაყოფიერადაც მიმდინარეობს. ჩვენმა ახალგაზრდა ნიჭიერმა არქეოლოგებმა უნდა ისარგებლონ ხელისუფლების ასეთი შემწეობით, რაზედ ჩვენ ძველად ვერც კი ვოცნებობდით, და აღარაფერი არ უნდა დასტოვონ გაუთხრელი და შეუსწავლელი!

ძალ-ღონის ასეთი დაძაბვისა და ამგვარ მუშაობაში თუ საზოგადოებრივ საქმიანობაში ღღე-ღამე ჩაფლულობის გამო, რა თქმა უნდა, აღარც დრო და აღარც საშუალება აღარა მრჩებოდა იმისათვის, რომ ჩაეჭდომოდ იმ მოზღვავებულ მასალას და დინჯად მეწერა ნამდვილი გამოკვლევები. ჩემი, როგორც მკვლევარის, ნააზრევი მხოლოდ ამა თუ იმ ძეგლის გამოცემისას დართულ შესავალსა და კომენტარში მკლავნდებოდა უმთავრესად, ნამდვილი თეორიული ნაშრომი თითქმის არც ერთი არ დამიწერია: ვეღარ ვიცილდი საამისოდ! ახლა რომ გადავხედავ ჩემს ცხოვრებასა და მუშაობას, ხშირად ისიც მიკვირს, თუ ძეგლების აღწერა-გამოცემის მხრივაც კი რამდენი რამ

მომისწრია: ერთმა კაცმა როგორ შევიძელი, მეთქი, ისეთი დაუდგრომლობა და უამრავი ძეგლისათვის ასე თუ ისე თავის გართმევა?! მერე და კაი მეძებარივით მაინცდამაინც მე უნდა წაეწყოლოდი ერთი მეორეზე საინტერესო ხელნაწერს, ნივთსა თუ სხვა ძეგლს: რომ იტყვიან, ბედიც მიჭირდა, ასე ვთქვათ!

მაგრამ, ეტყობა, საამისო, აშკარად ზედმეტ ძალ-ლონეს მანიჭებდა სწორედ ის ფანტიკური გრძნობა და ის გამუდმებული ძრწოლა, „არაფერი დაგვეკარგოს მეთქი“, ზემოთ რომ აღვნიშნე. თან იმის შეგნებაც მიმაგრებდა გულსა და მკლავს, რომ როდესაც ის მასალები საიმედოდ თავმოყრილი. დატული და პირველადი ინტერპრეტაციით გამოცემული იქნებოდა, მერე გამოგვიჩნდებოდნენ მკვლევარები, რომლებიც დარგობლივ, გულდაგულ დაადგებოდნენ მათ და გამართული, შეესებულნი ისტორიისა თუ მონოგრაფიული გამოკვლევების შესაქმნელად გამოიყენებდნენ. ბოლოს ხომ ეს მოლოდინიც გამიმართლდა და ესაა, რომ უდიდეს ზნეობრივ კმაყოფილებასა მგერის: ჩემი უმცროსი თანამედროვე თუ მომდევნო თაობის მკვლევარები, ივანე ჯავახიშვილით დაწყებული, ყველანი ხომ უხვად იყენებდნენ ჩემს გამოკვლევებს (წარწერებს, ტექსტებს და სხვ.) და ხომ კეცხნად არ ჩამომერთმევა თქმა, რომ ისინი რომ არა ჰქონოდათ საყრდენად, ეს ჩვენი დიდი მეცნიერებიც კი ძალიან ბევრს რასმე ისეთი სისავსით ვერ გააკეთებდნენ, როგორითაც გააკეთეს?...

მაგრამ ძეგლთა ჩემ მიერ გამოცემის საქმეს მე ჯერ კიდევ არა ვთელი დამთავრებულად. ძალაუვნებურად უცხოეთს გადახვეწამ, რაც მეოთხედ საუკუნეს გამიგრძელდა, დიდად შემეფერხა ასეთი მუშაობა. იქ მხოლოდ მცირე ნაწილი გამოვაქვეყნე თან წალეხული მასალებისა და ჩანაწერებისა, უდიდესი ნაწილი კი უკანვე ჩამომყვა და ახლა იმედი მაქვს, რომ იმ ორიოდვე წლის სიცოცხლეს, რომელიც დამრჩენია და რომლის გატარებაც, საბედნიეროდ, ისევ სამშობლოში მიწევს, ყოველმხრივ ზრუნვითა და ხელშეწყობით ნამდვილად გარემოცულს (უპირველეს ყოვლისა ჩვენი მეცნიერებათა აკადემიისა და უნივერსიტეტის მხრივ), მოვანხმარ ჩემზე დარჩენილი ვალის ბოლომდე მოხდას—ვეცდები, აღარც ერთი ჩემ ზელთ ნამყოფი თუ ჩემ მიერ დათვალიერებული ძეგლი აღარ დამრჩეს გამოუცემელი, მით უმეტეს, რომ ბევრი მათგანი უკვე რისხვერპლა ბუნების ძალებმა, დრომა თუ არევე-ღარევათ.

VIII. [ნაწყვეტ-ნაწყვეტი, ბზა და ბზა, სხვათა შორის]

ძალიან კარგი და მართებული წესია შემოღებული საბჭოთა ლიტერატურაში. რომ ადგილთა სახელწოდება რუსულადაც ისე იწერება, როგორც იქ ქვეყნის ენაზე. მაგალითად, „Ишхани“, „Ошки“, „Пархали“ და არა „Ишхан“, „Ошк“, „Пархал“, როგორც უწინ წერდნენ რუსები და ვწერდით ჩვენც. ოსმალები კიდევ უფრო ამახინჯებდნენ იმ ჩვენი ძეგლების სახელებს, თავიანთი ენის წესისამებრ: „იშ-ხანე!“, „ეოშქ“ და სხვა. „ეოშქ-ვანქ“-საც კი უწოდებენ ოშკის ტაძარს (სომხურის გაუღენით, ყველა ქრისტიანულ ეკლესიას „ვანქს“ უძახიან). ზოგიერთ სახელწოდებას თარგმნიან: მაგ., „ოთხთა ეკლესიას“ (ერთი ტაოშია და ერთიც კოლაში: რატომღაც სწორედ „ოთხთა“ წერია ქართულ წყაროებში,

თუმცა თითქოს მოსალოდნელი იყო „ოთხი ეკლესია“?! უძახიან „დორთ-ქი-ლისა“-ს, „ქაჯის ციხეს“—„შაითან-ყალას“, „მგლის ციხეს“—„ყურთ-ყალას“, „თეთრ ციხეს“—„აღჯა-ყალა“-ს, „ოქროს ციხეს“—„ალთუნ-ყალა“-ს და ა. შ. ერთ წყება სახელწოდებას კი უთარგმნელად ხმარობენ: მაგ., „ვაშლობი“ და ა. შ...

ნიკო მარმა ხომ სულ მთლად გადააქარბა, საქართველოს ისტორიული პროვინციების რუსული დამწერლობა რომ შემოიღო და ყველას აწერინებდა: „Кяхния“, „Кларджия“, „Шавшия“, „Месхия“ და სხვ.

ოშკის ტაძართან მდგარი ერთ-ერთი, აწ დანგრეული შენობა რომ სამონასტრო ბიბლიოთეკას წარმოადგენდა, ეს აზრი მე წამოვაცენე და, მგონია, საექვო არ უნდა იყოს. შენობის გეგმა გვეუბნება ამას: მთავარი ისაა, რომ შუაში გვირგვინი ჰქონია, გუმბათის მსგავსად, ტრომპეტზე დამაგრებული. ბაზილიკის დაბაზი სავსებით კარგად იყო შენახული ჩემ დროს, ისე რომ საქმარისი იქნებოდა იმ გვირგვინის ქვეშ მაგიდის დადგმა (სინათლე იქ ჩამოვიდოდა ყველაზე უკეთესად), ზედ ეტრატის გაშლა, საწერ-კალმის მომარჯვება და... თავისუფლად შეიძლებოდა მეთაე საუკუნეში იქ ბერების მიერ წარმოებული მუშაობის გაგრძელება. სწორედ იმ შენობაშია გადაწერილი ქართული „დაბადების“ ის ხელნაწერი, რომელსაც „ოშკური ბიბლია“ ეწოდება და რომელიც ათონზე ინახება, „ივერონის“ მონასტერში... ის შენობა რომ სხვა დანიშნულებისათვის ყოფილიყო აგებული, მაშინ კედლებში სარკმლები ექნებოდა დატანებული და ზემოდან კი არ მოუწყობდნენ სინათლის ჩასასვლელს!...

ათონის ივერთა მონასტერში დაცული ქართული ხელნაწერების ბედის შესახებ ამ ბოლო დროს აღარა ვიციოთ-რა. იქაური ბერძენი ბერები საერთოდ ძალიან აგრესიულად იყვნენ ჩვენ მიმართ განწყობილი და ეგებ ის ხელნაწერებიც განიავდა?!

ზოგს უკვირდა, ისე ინტენსიურად რომ ვმუშაობდი ქართული ხუროთმოძღვრების ძეგლების, საეკლესიო ნივთებისა და ხელნაწერების შესწავლაზე და მეკითხებოდნენ ხოლმე, პეტერბურგის უნივერსიტეტში დასაპეციალდი -მაგ საკითხებზეო? სრულიადაც არა! იქ მე პედაგოგად ვეშაბდებოდი (ასე მქონდა გადაწყვეტილი გიმნაზიის დამთავრებისთანავე, რამდენიმე ამხანაგთან ერთად) და თბილისში რომ ჩამოვედი, სწორედ მასწავლებლობით დავიწყე საქმიანობა. ხელოვნებისა და სხვა ძეგლებს კი მას შერე მოვიკიდე ხელი, როდესაც დავაკვირდი, რომ ისინი ნელ-ნელა ხელიდან გვეცლებოდნენ და შემსწავლელი კი აღარავინ ჩანდა, დ. ბაქრაძის უღროო გარდაცვალების შემდეგ. პირველად კი სწორედ ბაქრაძემ გამრია ამ საქმეში, თანამშრომლად გამოხიდა და გეზიც მომცა. მერე ჩავუჯექი სათანადო ლიტერატურას, შევისწავლე კვლევის ხერხები და ასე გავიწაფე. ახლა კი, საბედნიეროდ, ჩვენს აკადემიაში ცალკე ინსტიტუტია ქართული ხელოვნების ისტორიისა, მთელი სკოლაა შექმნილი, ათეულობით სპე--

ცილისტი სწავლობს, დარგობლივ და, რა თქმა უნდა, ღიდად გაღრმავებულ ჩვენი ძეგლების კვლევა.

თავის დროზე ბაქრადის გარდა ბევრი რამ გააკეთა ქართული ხუროთმოძღვრების შესწავლის მხრივ ნ. კონდაკოვმაყ. მეტად ნიჭიერი და მომზადებული კაცი იყო. ის, რითაც მან მკაფიოდ გამოასხვავა ქართული არქიტექტურა ბიზანტიურისაგან, რომლისაგან მანამდე არც არჩევდნენ და ვერც არჩევდნენ ქართულს, ღღესაც რჩება ძალაში, როგორც ძირითადი ნიშანი ჩვენი ხელოვნების თავისთავადობისა (განსაკუთრებით—ორნამენტი, „грузинское плетение“).

ქართული და სომხური ხუროთმოძღვრება, მიუხედავად აშკარა თავისთავადობისა, მაინც საგრძნობლადაა ერთიმეორესთან ნათესაურად გადახლართული—გარკვეული პერიოდისა და რაიონებისათვის მაინც! მაგრამ, მიუხედავად ამისა, მე ვერ გავიზიარებ, მაგალითად ჩვენშივე გამოთქმულ აზრს. თითქოს ბანის ტაძარი VII საუკუნისაა და სხვათა აშენებულია. ის ხომ X საუკუნის ძეგლია ნამდვილად! ასეთი რამე რომ ვინმე უცხოს ეთქვა თავის დროზე, ჩვენგან ღიდი წინააღმდეგობა შეხვდებოდა!...

საერთოდ კი უნდა ვთქვა, რომ ჭერ კიდევ არა გვაქვს მთლად და სავსებით ამოწურული ძეგლების დაწვრილებით შესწავლისა და ფიქსაციის სამუშაო და ამიტომაც რჩება ზოგი რამ სადავო.

ყველაფერს სჯობია წესიერი ანაზომების, ნახაზების, დეტალური ფოტოსურათებისა და ესტამპაჟების თავმოყრა და დაბეჭდვა. ესენი რომ გვექნებოდა გამოცემული ყველა ძეგლისა, მერე ბევრი რამ ცხადი გახდება.

იშხანის ტაძარი რომ იყო, ნერსეს აშენებული, ის თითქოს არაბებმა დაანგრიეს, წყაროების სიტყვით, მაგრამ თავისთავადაც სუსტად იყო ნაგები, ლამაზი კოლოფივით იყო დაღვმული, საყრდენი არა ჰქონდა და ამიტომაც დაინგრა ისე ადვილად. ბანა რომაა, რომლის მიბაძვითაც ააშენა ნერსემ იშხანის ტაძარი, ის კი მტკიცედ იყო დაფუძნებული და კიდევაც გასძლო ძალიან ღილ ხანს.

საერთოდ, რამდენ ხანს დარჩა რუსეთის მფლობელობაში არტაანი და სხვა ძველი ქართული ოლქები, სავსებით მისაწვდომი იყო სპეციალისტებისათვის, მაგრამ ვერავინ მოიფიქრა იქაური ძეგლების რიგიანად აღწერა და შესწავლა. საყვედური ეთქმის დ. ბაქრაძესაც კი, რომელიც ძალიან მოკლედ და სიტყვაძუნწად აღწერს ოლთისის ძეგლებს და არც დღიურში აქვს ბევრი რამ ნათქვამი მათ შესახებ. ხოლო იმ მხატვარს, ბ...ს, რომელიც ბაქრაძეს ხლებია თან, საოცრად უძწეო, პირდაპირ ბავშვური ნახაზები აქვს გაკეთებული: წრე და აქეთ-იქით ოთხი რაღაც. მაგრამ მეტი რა გზა გვექონდა, სხვა გეგმა აღარ აღმოგვაჩნდა, დაბეჭდვით ის სამარცხვინო ნახაზი... ვეიღენბაუმმაყ ინახულა ბანა. მაგრამ არც იმას მოუფიქრია, რომ ფოტოგრაფი მაინც წაეყვანა და საერთო ხელი მაინც გადაეღოთ! იმათ დროს ბანა ჭერ კიდევ მთელი იყო და რა ძვირფასო დოკუმენტები შეგვრჩებოდა, რომ მოეფიქრათ და რიგიანად ჩაეხატვინებინათ. აეზომათ და ფოტოგრაფიულად გამოეისახათ?... მე ბანა ორჯერ ვინახულე, 1902 და 1907 წლებში, მაგრამ მაშინ უკვე დანგრეული იყო. პირველად არქიტექტორი ს. კლდიაშვილი მყავდა თან, მაგრამ, სამწუხაროდ, იმანაც მთლად ვერ ივარგა ძეგლის აზომვა-გამოხაზვაში. სამაგიეროდ, მაშინ ფოტოგრაფი გამომადგა ძალიან მარჯვე და შესანიშნავად იმუშავა: ერმაკოვის მოწაფე იყო—ღიღმელი.

გვარად მამუჩაშვილი. 1907 წელს არქიტექტორად უკვე კალგინი წაიყვანე და კარგადაც გააკეთა თავისი საქმე, მაგრამ ფოტოგრაფი კი სულ არ მივარგოდა: თბილისის ერთი-ერთი გიმნაზიის მასწავლებელი იყო, ვინმე ლიოზენი, ლოთი; უეაროვამ დამაძალა, წაიყვანეთ. ისა და კალგინი დაუსრულებლივ ჩნუბობდნენ!.. საბოლოოდ, მე მაინც ძალიან კმაყოფილი ვარ, რომ ვნახე და შევისწავლე ბანა—თუნდაც უკვე დაქცეული. მახსოვს, კალგინს ვუთხარი, „აი ამ ტაძარში იკურთხენ ბაგრატ IV და მისი ცოლი-მეთქი“ და მან მიპასუხა, „რა ღიღებულის სანახავი ჟენებოდა დაუნგრეველი და გაჩირადდნებულო!“.

ნიკ. სევეროვი რომაა ახლა, ჩემი ძეგლების შესწავლის დამსახურებული მონაწილე, ისიც მე მოვიწვიე პირველად (მგონია, პირველი ომის დროს) და წაიყვანე ექსპედიციაში. მას მერე მიჰყო ხელი მან ქართული ხუროთმოძღვრების შესწავლას... ის კი არა და, საქართველოს მუზეუმის ფასადიც მას გაუკეთებია. ქართულ სტილზე, კარგად!

იშხნის ტაძრის ერთ-ერთ ფრესკულ წარწერაში იხსენიება ქართლის პირველი ქრისტიანი დედოფალი ნანა. ის წარწერა ძალიან მალა იყო, ქვევიდან ვერ ჩანდა და ჩემი 1917 წლის ექსპედიციის წევრი მიხ. ჭიაურელიც კი, მიუხედავად თავისი დიდი სიმარჯვისა, ვერ მიუღდა გუმბათიდან მთლად ახლო და ამიტომ როგორც მოჩვენა, ისე გადმოხატა. მეც კარგად შევამჩნიე თვალთ. წაშლილ ასოთაგან დარჩენილი კონტურების მიხედვით, და ისედაც არაა საეჭვო, რომ წარწერაში ნანა დედოფალზეა საუბარი, წმ. ნინომ რომ მონათლა. ამას ვამბობ ტექსტშიც, მაგრამ ნახატს იმ ზედა, საეჭვო ნაწილს ვაჭრი და მხოლოდ შექველს ვაქვეყნებ. არ ივარგებს, რომ ექსპედიციის ანგარიშის ილუსტრაციებში მკირადი სიყალბე მაინც შეიპაროს! არც ის ივარგებს, რომ ახლა აღვადგენინო მხატვარს — იმის მიხედვით თუ როგორ ვკითხულობ წარწერას.

იშხნის ტაძარში ჩემ მიერ აღმოჩენილი და მანამდე მეცნიერთათვის უცნობი დიდი ფრესკული წარწერა მართლაც ძალიან მნიშვნელოვანი ისტორიული ძეგლი გამოდგა და მეც დაწვრილებით განვიხილავ მას 1917 წლის ექსპედიციის ანგარიშში. ვფიქრობ, რომ ის ერთი ყველაზე უფრო საყურადღებო თავია ჩემი წიგნისა. შიგ ხალასი ფაქტებია, ზოგჯერ ახალიც, და ფაქტების წინააღმდეგ კი ვის რისი თქმა შეუძლია?... ის კი, გერმანელი მეცნიერი მარკვარტი, ადარნასეს ყველა შვილს, დავითის გარდა, ადარნასე კლარჯის შვილებად მიიჩნევდა და იქიდან გამოჰყავდა ქართველ ბაგრატიონთა გენეალოგია. ახლა ხომ საბოლოოდ დამარცხდა მისი ეს აზრი?!

საერთოდ გასაკვირია იმ მარკვარტის საქმე: კარგი მეცნიერი იყო; მშვენივრად იცოდა სომხური ენა და სომხურ მასალებს უხვდაც იყენებდა; მაგრამ სრულიად არ სარგებლობდა რუსული და ქართული წყაროებით, თუმცა რუსულთ სარგებლობა მაინც შეეძლო. იმ თავის ცნობილ ნაშრომს რომ წერდა, მაშინ ჩემი „Три хроники“ უკვე გამოსული იყო, რუსულადაც, და ის რომ გა-

მოეყენებინა, ხომ სულ სხვანაირად დაწერდა, შეცდომა ნაკლები მოუვიდოდა. ისე კი ძალიან ნიჭიერი კაცი იყო. თუნდაც ის რაღა ღირს, ბროსეს რომ ძალიან შეუსწორა, თვით ბროსესავე მასალების მიხედვით!... ის კი გადამეტებული მოსდიოდა, ყველაფერს რომ სომხებს აკუთვნებდა.

ნ. აღონციც უეჭველად ნიჭიერი მეცნიერი იყო. იმან კი იცოდა ქართული (თუმცა საქართველოდან არ ყოფილა და, ჩანს, პეტერბურგის უნივერსიტეტში შეისწავლა); ყოველ შემთხვევაში, კითხულობდა ქართულ ნაწერებს.

სამუსულმანო საქართველოში მოწყობილი ექსპედიციის ანგარიში ინგლისში უნდა გამოეცათ და იქ გაეგზავნე, პარიზიდან, რუსული ტექსტი, რადგან ქართულიდან თარგმნა გაუჭირდებოდათ. მაგრამ დამიკარგეს და ამიტომ ამჟამად ხელახლად შეგვექნა რუსულად სათარგმნი, თბილისში გამოსაცემად.

მიხ. კიაურელი რომ წაიყვანე მხატვრად 1917 წლის ექსპედიციაში, ძალიან ყოჩაღად ირჯებოდა, ყველაფერი ეხერხებოდა და თან აცოცლებდა და ამხიარულებდა მთელ ექსპედიციას. ის ხომ მრავალმხრივ ნიჭიერი კაცია და. სხვათა შორის, იმიტაციაც ძალიან ემარჯვებოდა. ერთხელ აიპარა მინარეთზე და ისე მიბაძა მოლას ძახილს, რომ იქაური მაჰმადიანები შეცდომაში შეიყვანა. სხვა დროს იშხანში მაჰმადიანებს ფერხული დაეხატა და თან დაიძღვროდნენ. ჩადგა ისიც მათ შორის და ისე ცეკვადა და მღეროდა, რომ ნამდვილი „თათარი“ გეგონებოდათ.

ძალიან სასარგებლო თანამშრომელი გამომადგა იმ ექსპედიციაში დ. შევარდნაძე, რომელიც დიდი ავტორიტეტით იყო მოსილი და დიდი პატრიოტული სულისკვეთებით მუშაობდა... მერე ხომ მან გამოიგონა მშვენიერი ქართული შრიფტი, რომელიც ბევრად ჯობდა ახლა გავრცელებულს. გაუგებარია, რატომღა სრულიად უკუგდებული ძველი, აკადემიური შრიფტი?

იშხანში იმ დიდ ფრესკულ წარწერას ალბათ ვერც მე შევამჩნევდი, ჩემი წინამორბედებით, მაშინ რომ ძალიან მჭრელი თვალი არა მქონოდა. სანამ ზედ არ მივიყვანე და თითებით არ მოვეხსაზე ასოები, ექსპედიციის სხვა წევრები ვერც კი ხედავდნენ წარწერას! ისიც უნდა ითქვას, რომ წვიმა არ წამოსულიყო და მერე მზეს ალმაცერად არ შემოეხედა ტამარში, მეც გამიჭირდებოდა დანახვა.

ტაო-თორთუმ-ისპირის ერთ-ერთ ხეობას წინათ მაქახელისა ერქვა. იგი თითქმის სულ გამოუკვლეველი დარჩა, რადგან ფირალებით იყო სავსე და უცხო

ვერაჲინ ბედავდა შიგ შესვლას. ჩემი ბავშვობისას გურიაში სულ „მაჭახელია თოფები“ ჰქონდათ ხოლმე და მერე-ღა გაჩნდა ევროპიდან შემოტანილი.

საზოგადოდ, გურია მუდამ ძალიან იყო ხოლმე დამოკიდებული ტაო-კლარ-ჯეთზე. მაგალითად, ჩემი აზრით, ხორუმი რომ ჰქვია ცეკვას, ის იქიდანაა შემოსული გურიაში და მისი სახელწოდება ადრე უნდა ყოფილიყო „ხონური“ (აქარისწყლის ხეობაშია სოფელი ხონი). ცნობილი საუკეთესო გურული სიმღერები „ალი-ფაშა“, „ხასანბეგურა“ და სხვები სულ ქობლეთიდანაა წამოსული.

იშხნელ ეპისკოპოსს, „ხელმწიფის კარის გარიგების“ მიხედვით, ყველაზე მეტი პატივი ჰქონია და ეს ნიშანდობლივია. იქვე რომ იხსენიება „გოლგოთელი ეპისკოპოსი“, მისი ადგილსამყოფელი გაუგებარია: შეიძლება პალესტინაში იყო ქართველი ეპისკოპოსი, შეიძლება ჩვენშივე იყო სადმე ასეთი სახელწოდების კათედრა და ჩვენ არ ვიცით. პალესტინაში ქართველი ეპისკოპოსის ჯდომაც საესებით კანონზომიერი იქნებოდა თავის დროზე.

გასაკვირველია, რომ „ხელმწიფის კარის გარიგება“, სანამ მე გამოვეცემდი, ნ. მარსაცა ჰქონდა ხელთ და ი. ჭავჭავიძელსაც; პეტროგრადში, თითქმის წელიწად-ნახევარს (უკვე დაბეჭდილიც კი), მაგრამ ვერც ერთმა ვერ შენიშნა, რომ იმ ტექსტში არის მითითება გელათში აკადემიის არსებობის შესახებ—ისე იხსენიება თანამდებობა. ამიტომ სრულიად უადგილოა ს. ყაუხჩიშვილის განცხადება (თავის წიგნაკში რომა აქვს), გელათის აკადემიაზე არც ჭავჭავიძელსა და არც სხვებს არაფერი აქეთო ნათქვამი: არ იცოდნენ და იმიტომ! ჭავჭავიძელთა თავის „ქართული სამართლის ისტორიას“ რომ წერდა, სწორედ იმ ჩემ გამოცემულ ტექსტს ეყრდნობოდა. მერე, პეტროგრადში რომ აღარ ეშველა „კარის გარიგების“ გამოქვეყნებას (სამოქალაქო ომის დროს), თბილისში გამოვეცი, ხელახლა დავაბეჭდინე. იმ წიგნში მაქვს მთელი თავი: „აკადემია გელათში“. ეს აღმოჩენა რომ გახმაურდა, ჩვენებს, რომ იტყვიან, „გაუტკბათ“ და მერე უკვე, საცა არა მგონია, ყველგან ეძებენ აკადემიებს. ასე მაგალითად, ირწმუნებიან, რომ, იყალთოშიც იყო აკადემია. ეს აზრი იმის გამო წარმოიშვა, რომ ცნობილია არსენ იყალთოელი და, მაშასადამე, მას იყალთოში დაუარსებია აკადემიაო, იფიქრეს. იმას კი აღარ უკვირდებიან, რომ „იყალთოელი“ იმ მოღვაწის სადაურობის აღმნიშვნელი, გვარივით სახელია (ისევე, როგორც „რუსთაველი“). მაგრამ მას სრულიადაც არ უმუშავნია იყალთოში, სულ გელათში იჯდა და იქ შრომობდა, ხელახლა თარგმნა მთელი „დაბადება“, კომენტარი გაუკეთა ტექსტებს და ა. შ.

ოშკმაც, იშხანივით, დიდძალი საინტერესო, პირდაპირ შესანიშნავი მასალა მოგვცა ჩვენი ისტორიისათვის, საკუთრივ ხელოვნების ისტორიაზე რომ აღარა ითქვას რა. ჩვენ ექსპედიციამდე არავინ იცოდა, თუ ამდენი რამე იყო იქ! პირდაპირ გაგვამდიდრეს იშხანმა და ოშკმა ახალ-ახალი ძეგლებით. ერთი კარგი მუზეუმის სამყოფი მასალები იყო მათში!

X—XI საუკუნეთა მთავარი ტაძრები რომა გვაქვს, იმათი აშენების თანა-
შიმდევრობა ასეთია: ჯერ ოშკი (958—961 წწ.), მერე ბაგრატის ტაძარი ქუთაის-
ში (1003 წ.), მერე სვეტიცხოველი მცხეთაში (1029 წ.) და ბოლოს—ალავერდ
კახეთში (როგორც პ. ინგოროყვა ამტკიცებს, იქაური წარწერის მიხედვით, XI
საუკუნის შუა ხანებში).

კოლა-ოლთისში რომ ვმოგზაურობდი, სოლომონისის მღვიმე-ეკლესიაზე ძა-
ლიან ძნელი ასასვლელი იყო და მესხებმა ამიყვანეს ხელით ეს ფეხმტკივანი
კაცი—ისინი ხომ თნებივით დაცოცავენ იმ თავის კლდე-ღრეებში! ფოტოგ-
რაფად მაშინ დიღმელი მამუჩაშვილი მყავდა, თავისი ხელობა კარგად იცოდა,
მაგრამ კლდეზე ამოცოცება ვერ გაბედა და დამრჩა ქვემოთ. მერე ვთხოვე
მესხებს, ისიც ამოიყვანეთ მეთქი, იმას შერცხვა და მაინც თითონ ამოვიდა.
ჩემს შემდეგ (ალბათ ჩემი გასაქირი რომ გაიგო), ოლთისის მაზრის უფროსს
საფეხურები ამოუჭრევიანებია იმ კლდეში და თავის დროზე სწორედ მიუღ-
გომელ ადგილას მოწყობილი ეკლესია უკვე ყველასათვის მისაწვდომი გამზ-
დარა; ბრალიანსა და უბრალოს დაუწყია იქ სიარული და ბევრი რამე გაუ-
ფუჭებიათ კიდევაც. ასე რომ გზის გაადვილება ხშირად ვნებს კიდევაც
ძეგლს!

შესანიშნავი წყაროა, ჰკვიანი კაცის დაწერილი, სუმბატ დავითის ძის
ქრონიკაც. ნამდვილად თითონაც ბაგრატიონია, ისე ენერგიულად იცავს და
კარგად გამოჰყავს ის ბაგრატიონები. თან სახელი და მამის სახელიც ტიპიური
„ბაგრატიონული“ აქვს. ასე რომ საეჭვო არაა იმ საგვარეულოსადმი მისი
კუთვნილება, ოღონდ კი არსად არა ჩანს, თუ რომლის შვილია. ეგებ უკანონო
შვილი იყო ვისიმე და იმიტომ?! ის კი ეტყობა, რომ ბაგრატი მესამის დროს
უცხოვრია. დ. კარიჭაშვილმა სცადა მამამისის ვინაობის გარკვევა და ასეთად
ერთ-ერთი დავითი მიიჩნია, მაგრამ ასე არ შეიძლება კვლევა, ზღაპარი გამოვა!
უკანონო შვილი რომ არ ყოფილიყო სუმბატი, ბაგრატი მესამეს ვერ გადაურ-
ჩებოდა. ეს უკანასკნელი ხომ ისეთი მედგარი გამაერთიანებელი იყო სამეფოსი
(„РЯНЫЙ СОБИРАТЕЛЬ ЗЕМЕЛЬ“, რუსები რომ იტყვიან), რომ ყველანი დახო-
ცა, ვინც გაქცევით არ უშველა თავს. ორი უკანასკნელი კლარჯიცი იმიტომ წა-
ვიდა კონსტანტინეპოლში, იქ შეაფარეს თავი. ბაგრატი არაფრის წინაშე არ
იხვედა უკან, ოღონდ კი გაერთიანებაში ხელისშემშლელი აღარავინ ჰყოლოდა
და იმიტომაც გაყლიტა თავისი სახლიკაცები, რომ სეპარატული მფლობელო-
ბის პრეტენდენტები აღარ ჰყოლოდა. ჩანს, ფეოდალური სამთავროების სხვა-
ნაირად გაერთიანება არც შეიძლებოდა; ბაგრატი მშვენივრად გაიგო და გა-
ითვალისწინა ესა და გამოიჩინა საკმაო ძალ-ღონეცა და შეუპოვრობაც, დაუნ-
დობლობა რომ აღარა ვთქვათ, რათა თავისი დიდი პოლიტიკური მიზნისათვის
ძიედღწია. უთუოდ გამოჩენილი ისტორიული პიროვნებაა, მიუხედავად თავისი
გულქვეობა-სისასტიკისა.

თამარ ლომოურს კარგი ნაშრომი აქვს დაბეჭდილი სუმბატ დავითის ძის შესახებ, გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებასთან პარალელურად რომ განიხილა. ს. კაკაბაძემ კი გაუყრიტია ძალიან, მაგრამ მის მიერ თანამედროვე ქართველი ისტორიკოსის ნაშრომის დაწუნება ხშირად ქებას უღრის, ისეთი მიდგომა აქვს ყველასადმი!..

სუმბატის ქრონიკის შესწავლამ გამოავლინა ორი ახალი ბაგრატიონი, რომელთაც მანამდე არ ვიცნობდით. მათი არსებობა ივ. ჭავჭავაძის ცხოვრებაშიც კი გამოჩნდა. ვერ დაკვირვებია კარგად!... ამიტომაც, რომ მინდა ხელახლა გამოვცე ეს ქრონიკა, ქართულადაც და რუსულადაც⁸².

აშოტის მკვლევებად რომ „ოროზ-მოროზის ძენი“ ჰყავს დასახელებული სუმბატს, მათი ვინაობა გაუგებარია. საყურადღებოა, რომ ერთ-ერთ ვარიანტში (ბარათოვისეულ თუ მინგრელსკისეულ ხელნაწერში) ამის მაგიერ „მეგრელები“ სწერია. ეს არცაა გასაკვირი, რადგან იმ ადგილებში მაშინ ქან-მეგრელები ცხოვრობდნენ და ეს შავშები და აჭარლები, მესხური მოღვმის ტომები, მერე არიან შექრილი მათ შორის. ახლაც კია იქ, ბათომის მახლობლად, ზემოთ ზღვის პირისაკენ, სოფელი „ეგრი“. აშოტის მკვლევები, ვინც არ უნდა ყოფილიყვნენ. რასაკვირველია, არაბთაგან იყვნენ მოსყიდული და მიგზავნილი.

ნათქვამი რომაა, აშოტი შეეშებმა „სიხარულითა და სიყვარულით შეიწყნარესო“, ეს იმის გამო მოხდებოდა, რომ იმხანად იმათ კაცი პატრონი აღარა ჰყავდათ და გაუხარდათ, რაკი გაუჩნდათ აშოტის სახით. ესეც არ იყოს, ეტყობა. ძველი ურთიერთობაც გაცოცხლდა: აშოტის წინაპრები იმ კუთხიდან უნდა ყოფილიყვნენ ქართლში წამოსული და ალბათ ამიტომაც მიაშურა აშოტმა იქაურობას!

ის ადარნასე საერთოდ, ეტყობა, შესანიშნავი პიროვნება და მოღვაწე ყოფილა. სხვა რომ არაფერი ექნა, მარტო ის რადა ღირს, ბანა რომ ააშენა?

ნ. აღონცი რომ ამბობს თავის ნაშრომში („Thornike le moine“), თორნიკე ერისთავი სომეხი იყო, რა თქმა უნდა, აჭარბებს. ფაქტიურად ხომ ისინი ქართველები იყვნენ და ეამთა ვითარებაში ენობრივ გასომხდნენ. რაკი ასე იყო, როგორც კი ისევ იმძლეა იმ მხარეში ქართულმა პოლიტიკურმა მფლობელობამ და ელემენტებმა, ისინიც კვლავ გაქართველდნენ და მერე რა თავგადასმკვდარი ქართველი პატრიოტები გახდნენ? მარტო გრიგოლ ბაკურიანი რად ღირს. ბულგარეთში რომ ქართული მონასტერი დააარსა, პეტრიწონს?! რა ფანატიკოსია საქართველოსი? თორნიკე ხომ შესანიშნავი ვაჟკაცი და პიროვნება იყო და

⁸² ქართულად გამოსცა (მესამედ) 1949 წელს. რუსულად გაამზადა, მაგრამ ვეღარ დაბეჭდა.

საშვილიშვილო საქმე გაუყეთა საქართველოს!.. საფიქრებელია, რომ იქაურებს მუდამ, თაობიდან თაობამდე, ახსოვდათ, რომ გასომხებული ქართველები იყვნენ და ამიტომაც შეეკედლენ ისე ერთბაშად და ხალისიანად ისევ ქართველებს. როცა საამისო დრო დადგა და პოლიტიკურადაც უფრო ხელსაყრელი გახდა ქალკედონიტობა ანუ დიოფიზიტობა. ვინც აქეთ დარჩა, ქალკედონიტი შეიქნა ვინც იქით—მონოფიზიტი... იმ კუთხეში ხომ საერთოდ ძველი დროიდანვე იყო ნარევი ქართულ-სომხური მოსახლეობა. ჯერ კიდევ ბერძნები უბახიან ხომ მაი „არმენო-ხალიბებს!“ შესაძლოა, ეს ისე უნდა გავიგოთ, რომ ხალიბები პოლიტიკურად ეკუთვნოდნენ მხოლოდ არმენიას. თუმცა, რა თქმა უნდა, ნამდვილი სომეხიც მრავლად ერეოდა მათში მუდამ, სხვანაირად არც იქნებოდა.

აღონცი იმავე ნაშრომში ურევს კიდევ ერთგან. ბიზანტიის იმპერატორი ბასილი ზოგიერთ წესს მაინც იცავდა, არ არღვევდა ხოლმე, და საერთოდ ხომ შესანიშნავი ხელმწიფე იყო?! პირველადაც მთლად კი არ დაუფლებია ტაოს! ტაო ხომ ორი იყო: იმიერ-ტაო, რომელიც ბიზანტიელებმა დაიპყრეს (წერია: „აონხრდა იმიერ-ტაო“) და ამიერ-ტაო, რომელიც დავით კურაპალატის მამის საკუთრებას შეადგენდა. მერეც, ბასილმა რომ თითქოს მთლად დააქცია და დაანგრია ყველაფერი, მხოლოდ იმიერ-ტაო წაუღია: ასე წერია ზავის პირობებში. ამრიგად, ბასილი არ ყოფილა ცბიერი კაცი, აღონცს რომ ჰკონია...

ბანა ხომ ამიერ-და იმიერ-ტაოს საზღვარზე მდებარეობს და იმ ზავის ძალით ისიც ჩვენებს დარჩათ, ისევე როგორც ტაოს უმთავრესი ციხე-სიმაგრე. ფანასკერტი, სადაც გარდაიცვალა მერე ბაგრატ III. ბასილმა წესიერად აასრულა ზავის პირობა: სამი წლის შემდეგ გამოუგზავნა ბაგრატს მძევლად წაუვანილი შვილი. ამასობაში ბასილი მოკვდა, მის მაგიერ გამეფებულმა თანამმართველმა კონსტანტინემ კაცი აფრინა, მძევალი უკან მოაბრუნეთო, მაგრამ ველარ მოუსწრო, რადგან, მათიანეს სიტყვით, იგი უკვე ბანაში, ე. ი. სათავისოში მოსულიყო. ერთი სიტყვით, სავსებით მკაფიოდაა გამიჯნული ამ ცნობებში იმიერ- და ამიერ-ტაო.

„ხელმწიფის კარის გარიგება“-ში რომ წერია, მტბევარს უკან საქურველთ-მტკირთველი უდგას და ხელში მახვილი უჭირავს, რადგან მტბევარი ეპისკოპოსი შეაშეთის ერისთავიც არისო, ეს ძალიან თავისებური მოვლენაა. კათოლიკურ სახელმწიფოებში კი ჩვეულებრივი იყო, მაგრამ ჩვენში ერთადერთი შემთხვევა ესაა, რომ სამღვდელს პირი იმავე დროს ადმინისტრაციული პირიც (ერისთავი) ყოფილიყო. როგორც ჩანს, ეს იმ გმირობის შედეგად დაწესებულა, რომლითაც დაიცვა საბა მტბევარმა კონსტანტინე იმპერატორის ჯარისაგან ტბეთის ციხე, თვით მისი და ანჩელი ეპისკოპოსის (მგონი, იოანეს) აშენებული. ბიზანტიელებმა ხომ ის ციხე ვერაფრით ვერ აიღეს, ამასობაში კონსტანტინეც მოკვდა და მისი მხედრობაც უკან გაბრუნდა. კონსტანტინემ ბასილის შემდეგ სულ ორ წელიწადს იცოცხლა (1205—1207 წწ.). სუმბატ დავითის ძე წერს. „ღმერთმა დასაჯაო...“ ასე, ბევრი რამაა ჯერ კიდევ გამოუცვლეველი: თითქოს წერილმანებია, მაგრამ გზადაგზა უთუოდ უნდა გაირკვეს.

ავიღოთ თუნდაც საკითხი, თუ ვის ეკუთვნოდა ბანა? ბაგრატ IV დედა პარიამ დედოფალი (ზოგი წყაროს მიხედვით — არწრუნის ქალი, ზოგის მიხედ-

ვით—სხვა). ეტყობა, ძალიან ჰკვიანი ქალი იყო, რაკი ისე კარგად შეუნახავს ჰვეყანა, სანამ 7 წლის ბაგრატი, მეფედ ხელდასმული, დაუაყაყადებოდა. თითოხ წაეიდა ბიზანტიაში და იმპერატორის ნათესავი ქალი, ელენე მოჰგვარა ვაჟიშვილს ცოლად. ჰოდა, „ქართლის ცხოვრება“-ში წერია (და, მგონი, სუმბატსაც უწერია). ბიზანტიიდან რომ მოუვიდა საღედოფლო, 13—14 წლის ბაგრატი ბანაში შეხვდა და იქ იუტოხა გვირგვინიო. მართალია, ანასეულ ნუსხაში ამ ადგილას წერია. „...გვირგვინი ბაგრატსაო“, მაგრამ ეს გადამწერის შეცდომაა და სხვა ნუსხებში რომ „იუტოხა გვირგვინი ბანასა“ არის, ისაა მართალი სწორედ იმის თქმა უნდა, ეტყობა, მემბტიანეს, რომ ბანის დიდებულ ტაძარში იუტოხეს მეფე-ღედოფალმა გვირგვინი. თორემ რაღა აზრი აქვს იმის თქმას, რომ „ბაგრატს უკუტოხეს გვირგვინი?“ ცხადია, რომ მას შერთავდნენ იმპერატორის ნათესავ ქალს და არა ვისმე სხვას.

•

•

მას შემდეგ, რაც შევიძელი სუმბატის ქრონიკის გულდაგულ შესწავლა, მოხერხდა პირველ ბაგრატიონთა გენეალოგიის დაზუსტება და გარკვევა: ამას ბევრი კირკიტი სჭირდებოდა, იე. ჭავჭავაძის არა ჰქონდა საამისო დრო და მოცალეობა და, ბროსესავით, ერთ და იმავე პირად მიიჩნია ორი დავითი. ახლა ისიც გასაგებია, თუ რამ შეიყვანა ისინი შეცდომაში, აშოტ V, სუმბატ I ძეს რომ არ აღნიშნავენ მის შვილთა შორის. მათ გაითვალისწინეს მხოლოდ ისინი, ვინც მამის სიკვდილის შემდეგ დარჩნენ და არ გაითვალისწინეს ის, რომელიც ნამამისზე ადრე გარდაიცვალა. ეს გარემოება არავის არ შეუმჩნევია და აღუნიშნავს.

•

•

ბიზანტიის იმპერატორის ლეონისა და ადარნასეს ურთიერთობა საინტერესოა. არაბებმა ერთი დიდებული დააწინაურეს, რომ თავისკენ მიემხროთ. ლეონმა რომ ეს შეიტყო, არაბების ჭიბრზე გამოუგზავნა ადარნასეს ინსიგნიები (ტანისამოსი და სხვ.), რომ ის თავისკენ მიემხრო, ამით ისარგებლა ადარნასემ და გახდა ქართველთა მეფე. ეს იყო „ლეონ ბრძენი“...

ტარონელები ბაგრატიონები იყვნენ, ტარონში მერე გადასახლებული და გასომხებული. ტარონელი იყო ჩვენი თორნიკე ბერიც, ბარდა სკლიაროსი რომ დაამარცხა. იმათში ბევრს ერქვა სახელად თორნიკე, მთელი დინასტია იყო. ს. ადონცსა აქვს ეს ამბები აღწერილი, მაგრამ ზოგ რამეში სცდება... გრიგორიკოსი ღალატობდა ბიზანტიელებს და იმპერატორმაც იცოდა ეს ამბავი; მაგრამ მაინც უყვავებდა, რომ გაეერთიანებინა...

სუმბატის ქრონიკის ეს ჩემი გამოცემა რიცხვით მეხამე იქნება (მეორე ჰქონდა მარიამისეულ „ქართლის ცხოვრებაში“). ყველა ურევდა იმ გენეალოგიას, სპეციალისტებიც კი, და აი ახლა უკვე საბოლოოდ იქნება გარკვეული... ბევრი რამ გამოვტოვე შიგ (მაგ., ერისთავების შესახებ; ს. კაკაბაძის შეცდომების კრიტიკა—შაბტერდის ვარიანტი ჰელენისაზე უფრო ძველიაო, რომ აცხადებს, და სხვ.) და მერე ცალკე წერილებად ვფიქრობ დაბეჭდვას.

აკად. ს. ჯანაშიას ფრიად საყურადღებო ნაშრომში („ფეოდალური რევოლუცია საქართველოში“) მშვენივრადაა გაშუქებული ქართლის აზნაურთა შეხმატებილებული ბრძოლა ქართლის მეფის წინააღმდეგ, მეფობის გაუქმება და ფეოდალიზმის საბოლოოდ გამარჯვება ქართლში, VI საუკუნეში... პირველ დიდ ერისთავს გუარამს იოანე საბანიძე ერისმთავარს უწოდებს და ს. ჯანაშიას მართებულად მიიჩნია ეს ტერმინი კველახე უფრო რეალურად.

საყურადღებოა მისი სხვა ნაშრომებიც, იმავე პერიოდს რომ ეხება.

გასარკვევია, თუ იხსენიება რომელსამე ეპიგრაფიკულ ძეგლში ან სხვა ტექსტში ცნება „ქართლი“ მცხეთის ჭვარის ტაძრის წარწერაზე უფრო ადრე? ამა და ამგვარ საკითხებთან დაკავშირებით საჭირო იქნებოდა, ისტორიის ინსტიტუტს ჩაეტარებინა მკიერ გათხრითი მუშაობა ზარზმისა და ერედვის ეკლესიათა გარშემოსაწმენდად: ეგებ იქაც აღმოჩენილიყო, ბოლნისისა და ჭვარის მსგავსად, რაიმე საყურადღებო ძველი წარწერა?

რატომ სულ არ ახსენებენ ქართული წყაროები იბერიას?

ეგებ სწორედ იმიტომ, რომ ძველი წყაროები დაკარგულ-მოსპობილია ქართლების მიერ იბერთა დაძლევისა და პოლიტიკურად დაჯაბნის შედეგად; გამარჯვებულთა მიერ დამარცხებულთა ხსენების აღმოფხვრის მიზნით, შეგნებულად? ამ საკითხზე ღირს შემდგომი დაფიქრება!

მე რომ მარიამისეული „ქართლის ცხოვრება“ გამოვეცი, იმას წინ უძღვის თხზულება, რომელსაც „განძთა ქვაბი“ ეწოდება. მაშინ იგი არ იყო სრული. შემდეგ აღმოვაჩინე, შევავსე და შესანიშნავი რამ გამოდის, ცალკე მინდა გამოცემა. ჩემი აზრით, ეს უნდა იყოს მთელი ჩვენი ისტორიოგრაფიის სათავე და მერეა შიგ შეტანილი ტენდენცია, ნებროთის წიგნი და სხვა...

ძველად წარწერების რიგიანად ამომკითხველი მეცნიერები ძალიან ცოტანი გვეყვდნენ და ახლა, ჩანს, მეტნი არიან. ა. შანიძეზე და ნ. ბერძენიშვილზე რომ აღარა ითქვას რა, უდროვოდ განსვენებულს, აშკარად მეტად ნიჭიერ მკვლევარს, ლ. მუსხელიშვილსაცა აქვს რამდენიმე რთული და ძნელად ამოსაკითხი წარწერა კარგად, დაკვირვებით და დამაჯერებლად ამოკითხული და განმარტებული (ბოლნისის, სამშვილდის, სვეტიცხოვლისა და სხვა). დმანისისა და ბოლნისშიც ბეჭითად უმუშავებია და ბოლნისის, უდიდესი მნიშვნელობის მქონე წარწერა აღმოუჩენია; დმანისისა და ბოლნისის მიდამოებშიც ნაყოფიერი ექსკურსიები ჩატარებია და უცნობი ძეგლებიც მიუკვლევია. ოღონდ ის კი მიკვირს, როგორ გამორჩა იმ რაიონში, უფრო ბოლნისისაკენ მდებარე საინტერესო ძეგლი, სათხეს ეკლესიის ნანგრევი, საიდანაც მე თავის დროზე ჩამოვიტანე მშვენიერი კანკელი, ახლა რომ ხელოვნების მუზეუმში ინახება. წარწერაც იყო იქ და საჭირო იქნებოდა მისი გულდასმით შესწავლა.

ახლა ამ საქმის გაკეთება შეეძლება ისტორიის ინსტიტუტის ექსპედიციას, რომელიც, აკად. ნ. ბერძენიშვილის მეთაურობით, შესდგომია ქვემო ქართლის სისტემატურ ისტორიულ-არქეოლოგიურ შესწავლას... სათხე მდებარეობს სოფ. კაზრეთს სამხრეთით, მისგან 3—4 კილომეტრზე. ეკლესიის ნანგრევი არის მთის ძირას, დაბურულ ტყეში. სარკმლის თავებზეა ამოჭრილი რამდენიმე მოკლე წარწერა. მათი გადმოღების გარდა, საჭირო იქნება თვით ეკლესიის გეგმის გაზომვა და ფოტოსურათებისა და აგრეთვე ესტამპაჟების გაკეთება და, ბოლოს, ნანგრევების გარშემოთხრა, რათა გამოჩენილ იქნას ის ქვები, რომლებიც აქლია.

იმ სათხეს რაღაც „ბედი არა სწყალობს“: კალგინი და მხატვარი რომ მიველინეთ ძეგლების დასავლელად, საგანგებოდ აუხსენი სათხეს მდებარეობაც. მაგრამ ვერ მიაგნეს. მერე კიდევ დ. გორდეეს უძებნია: მითხრა, ხუთ დღეს ვიარე და ვერ ვიპოვნეო. სათხეც, ფიტარეთიცა და წულრულაშენიც ლაშა გიორგის აშენებული ეკლესიებია და ამ ორის კიდევ ერთხელ შესწავლაც არ იქნებოდა ზედმეტი—ისევე, როგორც ნაქალაქარ ღმანისში მდებარე ბაზილიკაზე ლაშა გიორგისავე მიერ მიშენებული ეკედერის კედლის წარწერისა, რომლის წაკითხვასაც უსწორებს ლ. მუსხელიშვილი თავის წინამორბედებს, ბარტოლომეისა და ბროსეს...⁸³

გარდა ამისა, ხელახლა დასათვლიერებელი და შესასწავლია: კაზრეთის სამების ეკლესია (ყველა ფასადია გადმოსაღები, წარწერა ერთია, ზემოთ: „ავთანდილ“); ქვეშის ციხე; პატარა ეკლესია სამტრედლოში (საერთო ხედი და წარწერები); გუდარები⁸⁴; ლორისთავი (ეგებ მოინახოს ის წარწერა, რომელსაც ალ. ორბელიანი აღნიშნავს თავის ხელნაწერში; საფლავის ქვებიცაა საინტერესო) და პირღებული (გმირთკვეთილის ციხიდან უნდა ჩასვლა, პირდაპირ).

ყვარყვარე ათაბაგის გენეალოგიისათვის საყურადღებო მასალას იძლევა სადგერ-ჩხარის ჭვარის წარწერები. იმ ათაბაგთა—მზეკაბუჯისა და სხვათა — ცოლების შესახებ კი არაფერი ვიცით, მხოლოდ ერთგან იხსენიება, როდამი. არც ფრესკებზე არიან გამოხატული, რომ სახეები მაინც დაგვენახა იმ ათაბაგებისა, რომელთაც მნიშვნელოვანი როლი ითამაშეს სამცხის გვიანდელ ისტორიაში. ეგებ კი არის საღმე ასეთი ფრესკა, მაგრამ ჩვენ არ ვუწყით? საფარის ტაძარი იმ დროს უკვე ბევრი ველარაფერი იყო.

ყვარყვარეს დროს სამცხე ჭერ კიდევ კარგა შორს ჩადიოდა სამხრეთით. კლარჯეთი მაგათ ეკუთვნოდათ, მაგრამ ტაო—აღარა. აჭარისკენაც შორს გადიოდა სამცხის საზღვარი, მაგრამ ჭანეთი გურიელს ეჭირა. ის კი არა და, კარგა ხანს ზარზმაც გურიელს ეკუთვნოდა. ამითაც უნდა აიხსნებოდეს, რომ იქაური ტაძრის ფრესკებზე თითქოს გურიელთა ტიპებია გამოხატული (ბოლოდროინდლებს, XIX საუკუნის გურიელებსაც კი გვანან, ვახტანგსა და ჭაბას, ისევე, თმაგაჩეჩილნი არიან!).

⁸³ იმ დროისათვის გუდარები კარგად გათხრილ-შესწავლილი იყო უკვე და პირღებულიც საკმაოდ შესწავლილი, მაგრამ შედეგები ჭერ არ გამოქვეყნებინათ მკვლევრებს.

იკორთის წარწერები გადმოღებული და წაკითხული მაქვს, მაგრამ ზოგიერთი რამ გაუგებრად დამჩნა და ჩემი თხოვნა იქნება ახლანდელი ისტორიკოს-არქეოლოგებისადმი, ვისაც სიარულზე გული ერჩის და წარწერების კითხვა ემარჯვება (მაგ., ნიკ. ბერძენიშვილი), ინახულონ ის ძეგლი და შეამოწმონ წარწერა—სახელდობრ, მესამე, რომელიც ფოტოგრაფიისათვის მიუწვდომელი იყო და გადმოსაწერადაც ძნელი... საერთოდ, მახსოვს, ბევრი გვაწვალა იკორთაში: გავბეზრდით მზიანი დარის ლოდინით მე და ერმაკოვი, რომ რიგიანად გადმოგველო სურათები. ის მიუწვდომელი წარწერა კი ხელით გადმონაწერის მიხედვითა მაქვს ამოკითხული... კარგა ხნის განმავლობაში დადიოდნენ საქართველოს ყველა კუთხეში ე. წ. „საფილოქსერო დასები“. ერთი მათგანის წევრები იყვნენ ილია ნაკაშიძე და ექ. ვასილ წერეთელი. ილიას ძალიან ეხერხებოდა ასეთი რამეები და, იკორთაში რომ მივიდნენ, ჩემი თხოვნით გადმოხატა წარწერა. „დავითისა და დავითის გუჯარი“ რომა მაქვს გამოცემული, ისიც მისი გადმონაწერია.

კაცმა რომ თქვას, იკორთის იმ წარწერაში ერთადერთი სიტყვა, „პერებელ“—ლათინური და გამოსარკვევი, თორემ სხვა ყველაფერი ცხადია.

ერთ-ერთ წარწერაში დაქარაგმებული სახელი გავხსენი, როგორც „თვალის გუჯა“, მაგრამ ბევრი არ დამეთანხმა (1948 წელს ს. ჯანაშიას წლისთავის სესიაზე წავიკითხე მოხსენება იკორთის წარწერებზე). ასეთი სახელები კი იყო ჩვენში ძველად: ჩემს გამდელს ერქვა, მაგალითად, „თვალმისა“; ხახულის წარწერაში იხსენიება ოსტატის სახელი „თვალისი“; არის სახელი „თვალმშვენიერიც“. რა თქმა უნდა, ბუნებრივია, რომ ქართულში ხშირია სიტყვა „თვალ“—საგან ნაწარმოები სახელები.

საერთოდ კი ძალიან თავისებური წარწერებია: „ბესელიელი“, ესაო. ისაო; ბიბლიური ანალოგიების მოშველიებითა და საკმაოდ დაწვრილებით აღნიშნავს თავის ღვაწლს ამშენებელი. ასეთი სამშენებლო წარწერა კი ჩვენში ძალიან იშვიათია, ასე რომ ამ შემთხვევაში მადლობელი უნდა ვიყოთ იკორთის ამშენებლის მრავალსიტყვაობისა და თუნდაც კეხნისა, თორემ სხვა ჩვენი ძველი მშენებლები ნაკლებ თუ იჩენდნენ ხოლმე თავს და ამიტომ სამუდამოდაა ჩვენთვის დაკარგული მათი ვინაობა. სომხურ ძეგლებზე, პირიქით, ხშირად ძალიან დაწვრილებით არის აღნიშნული მშენებელთა ვინაობაცა და დამსახურებაც და ეს, რა თქმა უნდა, ძალიან ხელსაყრელია იქაური კულტურის შემოქმედთა ისტორიისათვის. ჩვენ კი, მაგალითად, ისიც არ ვიცით (და ალბათ ვერც ვერასოდეს გავიგებთ), თუ ვინ აგვიშენა და დაგვიტოვა ჭვარის ტაძარი, ბაგრატიის ტაძარი, სამთავრო და ბევრიც სხვა...

იკორთის ტაძრის აშენება ნამდვილად ღირდა თავმოწონებად! ისეთი მშვენიერი ნაგებობა, თამარის დროისა, ჩვენ სხვა არც მოგვეპოვება. რა შესანიშნავი დეკორი აქვს?.. მისი ტოლებია ბეთანიაც, კაბენიც, მაგრამ მასთან ვერც ერთი ვერ მოვა. დეკორით თითქოს XI საუკუნის ძეგლებს უფრო ჩამოგავს. მაგრამ მაშინ ჯერ კიდევ არ იცოდნენ ასე მრავალფეროვანი შემკულობა. სამთავისიც კი ვერ შეედრება ამ მხრივ იკორთას. იკორთა უნიკუმი და ასეთი ძეგლები განსაკუთრებით კარგად უნდა შევინახოთ!

ევროპის სიძველეთსაცავებში და ანტიკვარებთან რომ საქართველოდან გატანილი და გაყიდული სიძველეები ვნახე, მათ შორის რამდენიმე ხატი გორგი ორბელიანის ოჯახიდან იყო იქ მოხვედრილი, მისი ცოლის წყალობით. ვიორგი იყო ძმისწული გრიგოლ ორბელიანისა და დიდძალი ქონება ჰქონდა მისგან დარჩენილი. ალექსანდრეს ბალის პირდაპირ, მის ქვემოთ ჰქონდა მშვენიერი სახლი⁸⁴ და იქ ცხოვრობდნენ. გიორგი სამხედრო კაცი იყო, მაგრამ დიდი წოდება არა ჰქონია. ერთ ხანს ბორჩალოს მაზრის თავად-აზნაურობას წინამძღოლობდა. სწავლა ოქსფორდის უნივერსიტეტში ჰქონდა დამთავრებული და მშვენიერი ინგლისური იცოდა. საყვარელი, თავდაბალი კაცი იყო. ჩვენ გვეხმარებოდა არქეოლოგიურ მუშაობაში, მის მამულეებში მყოფი ძეგლების გაწმენდაში. მისი ცოლი, მგონია, ერისთავის ქალი იყო, ისიც დიდი მამულეების პატრონი. ერთი მოურავი ჰყავდათ, რომელმაც მეტისმეტი გავლენა მოიპოვა ჰათ ოჯახში. მას ქალების, ქალაღლის თამაშისა და დროს ტარების მეტი არაფერი აინტერესებდა და სულ ერთიანად გაუნიავით ქონება, ყველაფერზელთ იგდო, დასტყუა ქალბატონს... ამრიგად უნდა იყოს გაყიდული ის ხატებიც, თუმცა ქალბატონი თითქოს დიდი ღვთისმოსავიც იყო: რევოლუციის შემდეგ ყველაფერი დაჰყიდა, რომ გაუჭირდა, და იმით ცხოვრობდა, მაგრამ ხატებს კი ხელი არ ახლო, არც კი აჩვენებდა არავის.

*
* * *

იქ ვნახე კიდევ ნიკო ჭავჭავაძის ნაქონი ნივთებიც. ნიკო თავის დროზე გამოჩენილი პატრიოტი იყო. ერთხანს დაღისტანს მმართველობდა. მერე აქ გარდაიცვალა. ოპერაციის შედეგად. იური ჭავჭავაძე მისი ძმისწული იყო. ილიას ნათესავები არ ყოფილან, სხვა შტოს ეკუთვნოდნენ. ნიკო უცოლოდ იოკვდა, მაგრამ ისე კი ძალიან უყვარდა ლამაზი ქალები.

* * *

ჩემი პირველი არქეოლოგიური მოგზაურობა ის იყო, დ. ბაქრაძეს რომ წავყევი მცხეთაში და იქიდან სვეტიცხოვლის ხელნაწერები რომ ჩამოვიტანე. საეკლესიო მუზეუმში—1889 წლის 17 თებერვალს, თანახმად იმ მუზეუმის დასექცილი ანგარიშისა.

*
* * *

ამ ბოლო დროს რომ გავარდა ხმა, თითქოს ამერიკელებს აღმოუჩენიათ პალესტინის რომელიღაც გამოქვაბულში ქართული, სომხური და კობტური ხელნაწერები, თუ მოჭორილი არ გამოდგა, შეიძლება ძალიან მნიშვნელოვანი იყოს, კერძოდ ჩვენთვის. თუ იქ მართლა არის ქართული ხელნაწერები, უთუოდ ძველი იქნება. ასეთი რამელა გვიშველის, თორემ პირდაპირ სამარცხვინო საქმე

⁸⁴ ამჟამად „საქართველოს უცხოეთთან კულტურული კავშირის საზოგადოება“ იმ შენობაში დაბინავებული.

გეკირს: ხომ რამდენ ხანს იყო ჩვენი დამწერლობა ხანმეტი, XI საუკუნეში გიორგი მთაწმინდელმაც იცოდა, რომ გეკონდა ასეთი და ჭერ კი არც ერთი ხანმეტურად დაწერილი სახარება არ ჩაგვეარდნია ხელთ! საოცარია, როგორ უნდა მოსპობილიყო ასე პირწმინდად ის ძველი ხელნაწერები?... თუმცა, მეორე მხრივ, ეს რაღად უნდა გვიკვირდეს, როცა ჩვენ მეზობელ ალბანელებს X საუკუნეში ჭერ კიდევ თავიანთ ენაზე ჰქონდათ მღვდელთმსახურება და დღემდე არაა ნაპოვნი თუნდაც ერთი ნამცეცი ხელნაწერი. მხოლოდ ამ ბოლო დროს მიაკვლია ილია აბულაძემ ალბანურ ანბანს ეჩმიადინის ერთ ხელნაწერში. ახლა თითო-ოროლა ქვაზე დაწერილიც იპოვნეს აზერბაიჯანელმა არქეოლოგებმა, მაგრამ რა გამოვიდა, რომ ვერ კითხულობენ? ისე კი ზოგი ასო ქართულსა გავს და ზოგი—სომხურს. ეტყობა, ორივეთაგან ნასესხები და ნარევი: ალბათ სამივე ერთად წარმოიშვა, IV საუკუნეში. დიდი სურვილი კი გვაქვს პოვნის, მაგრამ ჭერ-ჭერობით არა ჩანს უფრო ადრინდელი ქართულ ნაწერი.

ჩემი ჩამოსვლის შემდეგ აქ დასრულებული, რედაქციამქმნილი თუ დაწერილი ნაშრომები გამოსაქვეყნებლად ასეა განაწილებული:

„სუმბატის ქრონიკა“—ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტში. [დაიბეჭდა 1949 წ.].

„1917 წლის ექსპედიცია ოსმალეთის საქართველოში“ — მეცნ. აკადემიის პრეზიდიუმში. [დაიბეჭდა: 1952 წ. (რუსულად) და 1960 წ. (ქართულად)]. მოხსენება „ოსმალეთის საქართველოს“ შესახებ—ცოდნის გამავრცელებელ საზოგადოებაში (ცალკე წიგნად უნდა დაიბეჭდოს) და ჟურნ. „მნათობში“, პ. ინგოროყვას მეშვეობით. III ტომში იბეჭდება. მოკლე შინაარსი „1917 წ. ექსპედიციისა“ (უმთავრესად წარწერები და სხვ.)—იქვე, ორივე ადგილას. [არ დაბეჭდილა].

„როდის გადაიქცა იბერთა სახელმწიფო ქართველთა სახელმწიფოდ?“ — წერილი ჟურნ. „მნათობში“. [დაიბეჭდა 1948 წ. № 8].

„არიან-ქართლი“ თუ „არან-ქართლი“? — აკადემიის მოამბეში	} ავ. შანიძის მეშვეობით [ყველა დაიბეჭდა, ზოგი—შეცვლილი სათაურით].
[1948, № 9—10].	
„იკორთის ნაქარვობანი“ — იქვე [1949, № 1].	
„ბარაკონის ჯვარი“ — იქვე [1949, № 6].	
„დავით აღმაშენებლის ჯვარი“ — იქვე [1949, № 8].	

„ბოცო-ბასილის გენეალოგია“—ს. ჭანაშვიას სახ. საქ. მუზეუმის მოამბეში. [იბეჭდება აქ, II ტომში].

„ჩხარის ეკლესიის ხატები და ხელნაწერები“—იქვე [დაიბეჭდა, საქ. მუზ. მოამბეში, ტ. XVI—B, 1950 წ.].

„ვერობაში ნახული ქართული სიძველეები“ (ანტიკვარებთან და მუზეუმებში)—იქვე [იბეჭდება აქ, II ტომში].

„ვატიკანის ქართული სახარება“ -- თბილისის უნივერსიტეტის შრომებში. [დაიბეჭდა, ტ. XXXIX, 1950 წ.].

„ქუაბი საგანძური“—იქვე სარ დაბეჭდილად.

„სომხით-საორბელოს წარწერები“, II ნაწილი—იქვე. [დაიბეჭდა, ტ. 43. 1951 წ.].

„ქსნის ხეობის მოსახლეობის აღწერა“—იქვე. [დაიბეჭდა, ტ. 45. 1951 წ.].

„როგორ იწყებოდა „ვეფხისტყაოსანი?“—ა. შანიძის მეშვეობით. სარ დაბეჭდილად.

„ქართული სამუზეუმო განძეულობის საზღვარგარეთ წაღებისა და დაბრუნების ისტორია“—წერილი. ჩიბეჭდება ამ ტომში].

ვცდილობ, ახლავე მოვაწესრიგო ჩემი ნაწერების ბიბლიოგრაფია, თორემ ისეთი რთული შესადგენია, რომ უჩემოდ ყველას ძალიან გაუძნელდება. საქმე ისაა, რომ ბევრი რამე მაქვს დაბეჭდილი სხვადასხვა, ზოგჯერ ნაკლებ ცნობილ ორგანოებში, ხშირად მერე ცალკეცა მაქვს წიგნად ამობეჭდილი, ზოგიც რამ ქართულადაცა და რუსულადაც, და ყოველივე ეს შეიძლება აირიოს ერთმანეთში.

გელათის სიძველეებიც გამოუცემელი დამარჩა, თუმცა ხელნაწერიც მაქვს და ფოტოსურათებიც. ერთ ამთვანზე გადაღებულია მარგალიტდაყრილი ქოშები. ისინი რომელიღაც ეპისკოპოსის საქონი უნდა იყოს (ეცვათ ხოლმე ასეთი ქოშები) და ჩვენებური ნაზღაპრის წყალობით კი მაინცდამაინც თამარ მეფის ქოშებადაა მიჩნეული. ასე სჩვევია ხალხს! (თამარ მეფის საფლავისა არ იყოს, ყველგან რომ ის ეგულებათ!).

გელათში არის დავით აღმაშენებლის დროის წარწერები და ისინი ცნობილია. ერთი მათგანი შემორჩენილია მერმინდელ ჭვარზე, რომელზედაც მიუკრავთ იგი, ვერცხლის ფირფიტაზე ზარნიშით გამოყვანილი: „ღმერთო, ყოვლისა დამბადებლო, აღიდგე შენ მიერ გვირგვინოსანი დავით აფხაზთა, ქართველთა, ჰერთა და კახთა მეფე, მზე ქრისტიანობისა, ამინ!“ ვინც ადრე გამოაქვეყნა ეს წარწერა, ისინი „ჰერთა“-ს მაგიერ „ლეკთა“-ს კითხულობდნენ (ასომთავრული „ლ“ და „ჰ“ გვანან ერთიმეორეს). მე ვასწორებ ამ შეცდომას: „ლეკთა“ არასოდეს არ ყოფილა მოხსენებული საქართველოს მეფეთა წოდებულებაში და ეს ისტორიულად არც იქნებოდა კანონზომიერი: ლეკები არასოდეს ყოფილან საქართველოს მეფეთა ყმანი. მეორე წარწერა ჭყონდიდელის ხატზეა. პალეოგრაფიულად ისიც საინტერესოა და გამოცემის ღირსი. მესამე წარწერისაგან (ფრესკაზე) შემორჩენილია მხოლოდ ერთი სიტყვა „დავით“. დანარჩენი ყველა განახლებულია.

საერთოდ, კიდევ რამდენი რამაა გამოსაკვლევი, მოსანახავი, გამოსაცემი. ვინ მოსთვლის?—მიუხედავად იმისა, რომ თითქოს უკვე ბევრი რამ გაკეთდა ამ მხრივ?

გულანი (სამღვთო წერილიდან ამოღებული და სხვა საკითხების კრებული, ხშირად ძალიან დიდი ხელნაწერი) საქართველოს ბევრ ეკლესიაში იყო შემორჩენილი: გელათში, შემოქმედში, ცაიშში, ქვემო ქალაში და სხვ. გელათის გულანი მე გადმოვწერე და მერე გამოსცა კ. კეკელიძემ. რომელმაც გამოარკვია, რომ იგი შეიცავდა სიმონ მეტაფრასტის თხზულებას, ბიზანტიოლოგიაში უცნობს.

3. ლარაძის „დილარიანის“ ხელნაწერთან დაკავშირებითაც ალ. ხახანაშვილს ერთი გაუგებრობა მოუვიდა...

...ის ლარაძე დიდი ავან-ჩავანი იყო თეიმურაზ [ალექსანდრე?] ბატონიშვილისა, იმან გამოიყვანა იგი სპარსეთიდან. მაგრამ. ეტყობა, ცბიერი კაცი ყოფილა. ტყუის, როცა აცხადებს, პირველად რომ დაეწერე დილარიანი, ის იოანე ბატონიშვილმა მთხოვა, მიითვისა და თავისი სახელი დააწერაო. არაფერი იმგვარი არაა იოანეს ნაწერებში.

ლარაძის მამა სამეგრელოდან გადმოსახლდა ერეკლეს დროს. იგი კარგი კაცი იყო და ერეკლეს დიდი მომხრე; იმან დაიცვა ქვეშის ციხე. ერეკლემ იმ კუთხეში მიუბოძა მამულები და ლარაძემ კიდევაც დააარსა იქ სოფელი „ეგრისი“, „ლარაძის სოფელი“...

იმ ლარაძეთა ერთ-ერთი უკანასკნელი შთამომავლის ცოლი ჩემ დროს გარდაიცვალა. დიდი მამულები ჰქონდა, გომარეთის მხარე სულ იმას ეკუთვნოდა და მართოდ მართო ცხოვრობდა თავის „ლარაძის სოფელში“ (ახალში). ერთი მოურავეი ჰყავდა მხოლოდ, სახელად სულხანა. იქაურობა სულ თათარ ყაჩაღებს ჰქონდათ აკლებული, სავსე იყო ის მიდამოები, მაგრამ ქვრივის მათი სრულიად არ ეშინოდა: პატუობდა, აქმევდა და ისინიც, ყველას რომ აწიოკებდნენ, იმას ხელს არ ახლებდნენ. ძალიან კარგი მეოჯახე ქალი იყო, მაგრამ დაუდევრად კი ცხოვრობდა, თუმცა ყველაფერი სავსებით საკმარისი ჰქონდა... მერე მისი მამულები გენერალმა გაბაშვილმა იგდო ხელთ. იმ მხარეს რომ ვიყავი ექსპედიციაში, ლარაძის ქვრივი ძალიან ყურადღებით მექცეოდა, საგზალსაც კი მიგზავნიდა ხოლმე...

გომარეთში რამდენჯერმე ვიყავი ექსკურსიაზე. იმ კუთხეში ერთადერთი ქართული სოფელი იყო და იქლა ცხოვრობდა ძველი ქართული მოსახლეობის ნაშთი. 200 კომლი იყვნენ და მათ შორის მხოლოდ ერთმა კაცმა იცოდა ხელის მოწერა. მომიკვდა გული იმათ ასეთ ყოფაზე და გაავახსენებინე სკოლა წერაკითხვის საზოგადოებას, რომ ცოტა მაინც შესულიყო განათლება გომარელებში. ჯერ არაფრის გულისათვის არ უნდოდათ სკოლა, მეუბნებოდნენ: „შენ ალბათ გვატყუებ, ეგ სკოლა რომ ჩვენთვის იყოს სახეირო, თავს არ შეიწუხებდი, ალბათ მერე ისევ ჩვენ დაგვაწევება კისერზეო!“ ერთი გორდელაძე გავგზავნე იქ მასწავლებლად (პართენ გოთუასთან ნამუშევარი) და რამდენიმეც სხვა. მერე კი გაუგეს გემო სწავლას გომარელებმა და კმაყოფილი იყვნენ...

იქ, მდ. ქციის სათავეში, ერთი სოფელია [რეხა] და იქაური ქართველები კიდევაც გაბერძნებულიყვნენ, სრული მოწყვეტილობა-მიტოვებულობისა და მათთან ბერძნების წამოსახლების გამო.

„დილარიანი“ გამოსცა მღვდელმა და ხალხოსანმა მწერალმა ზაქარია გულისაშვილმა, სწორედ იმ ლარაძის ქვრივის ხარჯით; მე მოვუწყე ის საქმე.

მეცნიერული მუშაობისათვის მარტო ნიჭი და განათლება თურმე არა კმარა: რაღაცა სხვაცაა საჭირო: ნებისყოფა, შეუპოვრობა, ენერჯია თუ სხვა... მაგალითად, ერთი... სვანია, შესანიშნავად იცნობს თავის სამშობლოს, სვანურიც კარგად იცის, ძალიან განათლებული და ნიჭიერი კაცია... ენებს ასწავლიდა და ახლაც მუშაობს უნივერსიტეტში... თავის დროზე ძალიან დაახლოებული იყო ნ. მართან და ბევრსაც ეხმარებოდა სვანური მასალებით. რამდენი არ ვუქადაგე, ვეხვეწე... მიინც ვერ გავაბედვინე მეცნიერული მუშაობისათვის ხელის მოკიდება. მერე და მაშინ როგორ გვიჭირდა განათლებული და კეთილსინდისიერი მკვლევარები?! სვანური ენისა და ეთნოგრაფიის მშვენიერი, სპეციალისტი დადგებოდა, მაგრამ რომ არა ქნა!..

ლუარსაბ ანდრონიკაშვილი, ჩვენი უნივერსიტეტის ერთი პირველ პროფესორთაგანი, ბრწყინვალე ნიჭისა და განათლების მქონე, მოწინავე იურისტი და და თან ზედმიწევნით ინტელიგენტი კაცი იყო. მაგრამ, სამწუხაროდ, არც ერთი ნაშრომი არ დაუწერია და როდესაც ჩვენი უნივერსიტეტის პროფესორად წამოვაყენეთ, ვერ მოეუნახეთ ვერაფერი, რომ წარგვედგინა და ისე ავირჩიეთ. მოლაპარაკე კი მშვენიერი იყო. თავის დროზე რევოლუციონერთა პროცესებზე გამოდიოდა ხოლმე დამცველად და ბევრსაც უშველა. აქარლების ცნობილი პროცესი რომ იყო ბათუმში, მაგას დაევალებათ მათი დაცვაც... უნივერსიტეტი ოდესაში გაათავა. სათავად-აზნაურო ბანკის სტიპენდიატი იყო და მე ვუგზავნიდი ხოლმე იმ ფულს. ერთი პირობა რაღაცა მოეჩვენა და უკანვე გამომიგზავნა: „გადავწყვიტე ჩემი შრომით ვირჩინო თავიო“. მე ისევ გავუგზავნე და მივწერე: „თუ არ დატკირდეთ, ბანკში შეიტანეთ და იქ იყოს შენახული მეთქი“. მალე დიდი მადლობის წერილი გამომიგზავნა: „როგორ მიხვდით? სწორედ ძალიან გამიჭირდა და კიდევაც გამოვიყენეო“.

ამ ბოლო დროს ჩვენი ძველი ლიტერატურის ბევრი ძველი არის ფილოლოგიურად შესწავლილი და გამოცემული, რაც ძალიან კარგი საქმეა. მაგალითად, ამ ცოტა ზნის წინ დაუცავს საკანდიდატო დისერტაცია მ. ჰაბაშვილს— „ქართული ფიზიოლოგიის ლექსიკონი“. ავტორეფერატი გამომიგზავნეს და ეტყობა, რომ კარგად გაუკეთებია. ასე უნდა გამოიციეს ყველა ძველი ტექსტის ლექ-

სიკონი და მაშინ ეგებ ეშველოს რამე ძველი ქართულის შესწავლას, თორემ უამისოდ არასოდეს არ გვექნება ქართული ენის ისტორიული ლექსიკონი და ეიკი სამარცხვინო ნაკლია ჩვენი.

აკაკი წერეთლისაგან შემორჩენილი რამდენიმე ნივთი ჩემთან ინახება და მინდა გადავცე ან ლიტერატურულ მუზეუმს, ან საქართველოს მუზეუმს, ან სხვიტორის სახლ-მუზეუმს.

კონსტანტინე გამსახურდია რომ ევროპიდან ჩამოვიდა, უნივერსიტეტში მომავითხა და მთხოვა, არქეოლოგიის კათედრაზე ამეყვანა სამუშაოდ. მაგრამ მაშინ მე მალე წავედი კიდეც ევროპაში და აღარ მოეწყო ეს საქმე, თორემ ავიყვანდი. მუშაობა და კირკიტი, ეტყობა, უყვარს და ნაკითხი კაციცაა. ამიტომაც, რომ ასეთი ნაყოფიერი მწერალი დამდგარა.

პირდაპირ ზღაპრულად გარდაქმნილი და გამშვენიერებული დამხვდა თბილისი, რომ ჩამოვედი. მართლაც ძალიან ენერგიულად და ინიციატივიანად უმუშავებდა საბჭოთა ხელისუფლებას მისი რეკონსტრუქციისათვის. თუნდაც მარტო სანაპირო, მთაწმინდის პარკი, ყოფ. თავისუფლების მოედანი (ქარვასლა რომ დაუნგრევიათ და გაუფართოებიან)⁸⁵ და კომკავშირის ხეივანი რადა ღირს? სანაპიროს ადგილას ხომ აშშორებული სანაგვე-წუმებები დავტოვე, როცა მივიღიოდი! მთაწმინდის თხემიდან ვადმოხედვას არაფერი შეედრება! არსად მსოფლიოში ასეთი ლამაზი ქალაქი არ მოიძებნება. პარიზში არაფერი ამის მსგავსი არაა. მთაწმინდის პარკი ხომ წინათ ჩემი ცოლოურის, პოლტარაკების საკუთრება (ვაბაშვილის ქალის ნაშთითი) იყო და იმ მამულ-ადგილებში ხშირად მივლია. მახსოვს, ერთხელ გამოჩენილი თურქოლოგი აკად. ოლდენბურგიც მყავდა სტუმრად ოქროყანაში—მშვენიერი ადამიანი იყო, რუსეთის აკადემიის უცვლელ მდივნად არჩეული,—და ძალიან მოეწონა იქაურობა, მაგრამ სად მაშინდელი ოქროყანა და მისი მიდამოები და სად ახლანდელი პარკი?! დიდი გაქანებითა და გემოვნებითა ყველაფერი გაკეთებული! მთაწმინდის პანთეონიც რა კარგადაა მოწყობილი და მოვლილი? ბევრი ღირსეული ნეშტიც გადაუტანიათ იქ. კარგია!⁸⁶..

ძალიან მსიამოვნებს, როცა ვხედავ, რომ ახალგაზრდა ისტორიკოსები. თავის ძირითად საკითხებზე მუშაობის გარდა, ხალისიანად პოულობენ დროსა და საშუალებას, რომ თავიანთი ღვაწლმოსილი მასწავლებლებისა და წინამორბედების ცხოვრება და შრომა გააშუქონ. კარგი მონოგრაფიებია გამოსული

⁸⁵ ახლა ლენინის მოედანი.

⁸⁶ ახალი ჩამოსული რომ იყო, ე. თაყაიშვილი საკმაოდ ხშირად დასეირნობდა თავისი ეტომანქანით თბილისსა და მის მიდამოებში, სანამ ჯანი ნებას აძლევდა.

დ. ბაკრაძის შესახებ (მ. დუმბაძისა), ივ. ჯავახიშვილის შესახებ (დ. გვრიტიშვილისა), ს. ჭანაშვიას შესახებ (მ. მესხიასი). ეს ნამდვილად კეთილშობილი საქმეა ძველთა მიმართ და თან კარგი აღმზრდელობითი გავლენა ექნება ახალგაზრდობაზე!...

ერთი ძმა მყავდა (ნიკო), ოზურგეთში ცხოვრობდა და იშვიათად ვხედავდი ხოლმე. ერთხელ დეპეშა მომცა, ავაღა ვარო, მაგრამ ვერც მაშინ წავედი, ჩემი პუდმივი მოუტლულობისა გამო. ოღონდ წამლები მივაშველე და თან ზომები მივიღე, რომ კარგ ექიმებს ემკურნალათ მისთვის. ნამეტანი ნაწყენი დამჩა და პერე, რომ შევხვდი, მითხრა: „სულელი ვარ, ჩემი ავადმყოფობა კი არ უნდა მეცნობებინა, არამედ უნდა, მომეწერა დეპეშა— „найдена археологическая жестуныка“ —და ენახავდი, კისრისტებით თუ არ ჩამოირბენდა ოზურგეთში!“.

...საფრანგეთში სამუზეუმო ქონებასთან ერთად წაღებული იყო დიდი მთავრის ბორჯომის სასახლიდან გადმოტანილი და თავის დროზე რის ვაი-ვაგლახით გადანარჩუნებული ბიბლიოთეკა, რომელშიც შესანიშნავი წიგნები და ალბომები იყო თავმოყრილი. განსაკუთრებით ნაპოლეონის ხანა ჰქონდა დიდ მთავარს ისე კარგად წარმოდგენილი იმ თავის ბიბლიოთეკაში, რომ ევროპის ყოველ უნივერსიტეტს შეეხარებებოდა და, თუ გაგვეყიდა, ნახევარ მილიონს მაინც ავიღებდით ულაპარაკოდ. მე ხომ ადრევე მოვწერე აქ, გამოგზავნეთ დეპუტაცია ნიეთებისა და წიგნების წამოღების თაობაზე მეტქი. დეპუტაცია კი არა და ერთი კაცი გამოგზავნეს, იმას გამოვატანე [უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკისათვის] და... როგორც შემდეგ შევიტყვე, ის კოლექცია დაუნაწილებიათ და გაურევიათ სხვა წიგნებში.

IX. ქართული სამუზეუმო ქონების ისტორიისათვის

1. [ხანძრულის საფრანგეთში ჩატანა]

[I ვარიანტი, სქემატური ჩანაწერებითურთ. დაწერილია საფრანგეთში]

ტფილისის დატოვებაზე ორი დღით ადრე მენშევიკური მთავრობის თავმჯდომარემ სალამოს გამომიცხადა, ხვალ დილით ჩვენ ხაზინის ქონებას ევაკუაციას ვუშვრებით და ქუთაისში ვგზავნითო; საქირაო მუზეუმების უძვირფასესი ნივთებიც გავხიზნათო...

შევატყობინე ეს ამბავი ყველა მუზეუმთა გამგეებს... მთელი ღამე დაუცხრომლად იმუშავეს და დილას ყუთები მზად იყო. გამოვითხოვეთ „გრუზაიკი“, ჩამოვუარეთ ყველა მუზეუმს და ყუთები გაიგზავნა ქუთაისში. სამუზეუმო ნივთების მეთვალყურედ ნ. ყ ი ფ ი ა ნ შ ა, საქართველოს (ყოფ. კავკასიის) მუზეუმის გამგემ გააყოლა ჩვენგან კარგად ცნობილი იონათამაშვილი. რომელმაც მოგვიტანა წერილობითი დამოწმება, რომ ქუთაისის ხაზინამ უკლებლად მიიღო გაგზავნილი სამუზეუმო ნივთები. ის დამოწმება ყიფიანმა მე მაჩვენა.

როდესაც შემდეგ ჩვენ, დამფუძნებელი კრების ყველა წევრი ჩავედით ქუთაისში, ფინანსთა მინისტრმა კ. კანდელაკმა მთხოვა გადამერჩია იქაურ ხაზინაში აგრეთვე შენახული, გელათის მონასტრის ნივთები და გამომეყო, თუ რა იყო მათში სამუზეუმო და რა—არა. ამის მუშაობას რამდენიმე დღე მოუწინადა. ბოლოს, როდესაც წითელი არმია ქუთაისის მოუახლოვდა, მთავრობისა და პარტიათა წარმომადგენლების დადგენილებით გადაწყდა ქონება ჩატარნილიყო ბათუმში, იქ მოათავსებულიყო საფრანგეთის კრიისერზე, ხოლო შემდეგ, თუ აუცილებელი გახდებოდა, საზღვარგარეთ ყოფილიყო წაღებული. დამფუძნებელი კრების მიერ მეთვალყურედ დავინიშნე მე, ხოლო მთავრობის მიერ—ფინანსთა მინისტრის თანაშემწე იოსებ ელიგულაშვილი. ქუთაისის ხაზინაში დიდძალი ქონება იყო დაგროვილი, წასაღები: ხაზინისა, მუზეუმებისა და ეკლესიებისა. მუზეუმთა ნივთები ქუთაისის ხაზინამ უკვე ჩალაგებული და გამზადებული მიიღო, ხოლო საეკლესიო ნივთები, კ. კანდელაკის თხოვნითა და ეკლესიისა და ხაზინის წარმომადგენელთა თანდასწრებით, გადაეარჩიე. რაც სამუზეუმო იყო—ჩავაწყე, რაც არა—მიტროპოლიტ ნაზარის მიერ დანიშნულ წარმომადგენელს ეკლესიისას ჩავაბარე სიით და ხელიც მოვაწერინე. რომ მიიღო.

კ. კანდელაკმა, მე, იოსებ ელიგულაშვილმა და ტფილისის ხაზინის გამგებ ბეკია მთელი დამე ვავატარეთ ქუთაისის ხაზინაში. რომ ნივთები ჩაკველავდებინა, დაკვებუქდა და ვაგზალზე გასაგზავნად გაგვემზადებინა. გადაწყვეტილი იყო, რომ ის მატარებელი, რომლითაც ნივთები იგზავნებოდა, ქუთაისიდან ბათუმის მიმართულებით უნდა გამოსულიყო დამე, გათენებამდის... ამიტომ დიდა მუშაობა დაგვიკრდა, რომ მოგვესწრო. ყუთებს ხაზინის საერთო ნუმერაცი: გაუკეთეს, რომ უფრო სწორი ანგარიში გექონოდა. შემდეგ ყუთები დაეთვალით და საერთო რიცხვი დავიჭირეთ. მერმე დავიწყეთ ყუთების გზავნა სადგურში „გარუზაიკით“, როდესაც ყველაფერი გავამზადეთ. ბეკი და ელიგულაშვილი სადგურზე იყვნენ, მათთან მიქონდათ ყუთები და ბარათები, თუ რამდენი იყო გაგზავნილი. ისინი ყუთებს იღებდნენ, ვაგონებში ათავსებდნენ და თან გვიგზავნიდნენ ბარათებს, თუ რამდენი ყუთი მიიღეს. ამ ოპერაციამ თითქმის გათენებამდის გასტანა. როცა მხოლოდ ორი რიგი დარჩა გასაგზავნი, მე და კ. კანდელაკმა დარჩენილი ყუთები დაეთვალით და მივემართეთ იმ რიცხვს, რომელიც, ბარათების მიხედვით, გაგზავნილად ჩანდა. დააკლდა ერთი ყუთი. ამის ანგარიში მოვთხოვეთ ხაზინის იქ დამსწრე მოხელეებს. შეიქნა მიქებნ-მოძებნა და ლაპარაკი, მაგრამ ყუთი არ აღმოჩნდა. შემდეგ მოხელეებმა გვაჩვენეს სხვა ანგარიში, საიდანაც თითქმის ჩანდა, რომ მეტი იყო გაგზავნილი. ამის მერე ყუთების ერთი პარტია გაიგზავნა და გასაგზავნი დარჩა კიდევ მხოლოდ ერთი პარტია. მაშინ კ. კანდელაკმა მთხოვა, საჩქაროდ წავსულიყავი სადგურზე და, როდესაც უკანასკნელი პარტია მოვიდოდა, დაუყოვნებლივ დაქპრულიყავით. მეც ასე მოვიქეცი, გავეშურე ბინაზე, სადაც ჩემი მეუღლე უკვე მზად იყო და მიცდიდა და წავედით სადგურში. იქ უკანასკნელი პარტიაც მისულიყო და ალაგებდნენ ვაგონში, მაგრამ ბეკია და ელიგულაშვილმა გამომიციხადეს, უკანასკნელის წინ რომ პარტია მოვიდა, იმის ბარათში 31 ყუთი ეწერა, მაგრამ ნამდვილად კი 30 იყო, ასე რომ ერთი ყუთი არ მიგვიღია. ამ ამბავმა შემამოფოთა. დავიწყეთ ძებნა და თვალერება, თუ რომელი ნომერი აკლდა. მეგულებოდა ერთი განცალკევებული ყუთი, რომელშიც ყველაზე უფრო ძვირფასი საეკლესიო ნივთები იყო და რომლის დატოვებაცაც მთხოვდა სამღვდელთა. დავიწყეთ მისი ძებნა და არსად არ აღმოჩნდა. ამას ნახევარი საათი მოვუნდით. მზე

ამოვიდა, ორთქლმავალიც მზად იყო, მაგრამ ვერ მივდიოდით. თავზარდაცემული დავრჩი: რაც საუკეთესო იყო, დაკარგული მეგონა. ზოგი სად გავგზავნე, ზოგი—სად, რომ კ. კანდელაკი მოენახათ. გადავწყვიტე, აღარ გამოვსულიყავი ქუთაისიდან, მანამ იმ ყუთს არ იპოვიდნენ. მომზიდველნი იქვე იყვნენ და როცა განვუცხადეთ, რომ მათ ერთი ყუთი არ მოუტანიათ, აურზაური ასტეხეს: ჩვენ წელში გავწყდით, მთელი ღამე ვიმუშავეთ და მადლობის მაგიერ ქურდობას გეწამებთო? რაც მოგვეცეს, ის მოვიტანეთ, გზაში დაკარგვა შეუძლებელიაო. ჩვენ მაინც გავგზავნეთ კაცები, რომ ის მანძილი, რომელიც „გრუზავიკმა“ გამოიარა. დაეთვალეობინათ, მაგრამ არაფერი აღმოჩნდა. წავედი კ. კანდელაკთან, გავაღვიძე, ვუთხარი ეს სამწუხარო ამბავი და თან განვუცხადე, რომ მე არ შემძლია, ველარ წამოვალ მეთქი. კოწიაბ მთხოვა უსათუოდ წამოვსულიყავი, თორემ მთელი ქონება დაგვეკარგება, მერე შეიძლება აღარ გავგიშვანო. დაპირდა, მე აქ კიდევ მოენახავ, გამოვიძიებ საქმეს და თუ ენახეთ, მოგაწევო. სხვა ღონე აღარ მქონდა, დავბრუნდი სადგურზე. ხალხი შეყრილიყო და ჩოჩქოლებდა...

როგორც იყო, გამოვედით ქუთაისიდან. მცველებად გამოგვატანეს ექვსი კაცი „განსაკუთრებული რაზმიდან“. ისინი გზაში უქმყოფილობას აცხადებდნენ. პირადად ჩემთან არაფერი უთქვამთ, მაგრამ ჩემდა გასაგონად და, ყოველ შემთხვევაში, გადმოსაცემად კი ელაპარაკებოდნენ სხვენს: „ამათ მიაქვთ ჩვენი საცხარებელი და ჩვენ კი მშვიერ ვცტოვებენ; არა, ამას ვერ მოვიტმენთ, ვერ გავუშვებთ“ და სხვ.

ბათუმში მთელი ოთხი დღე ვიყავით ვაგონში და ვცვიდით ჩვენ ნიეთებს. მანამ—მუხუთე დღეს — არ მოგვეცა საშუალება, რომ გადაგვეტანა კრეისერზე ჩვენი და აგრეთვე ის ყუთები, რომელნიც იმ დროს მოიტანეს ბორჯომიდან [ბიბლიოთეკა დიდი მთავრების სახლისა]. გადაზიდვის დროს ენახე ის ყუთი, რომელიც დაკარგული მეგონა და ჩემ სიხარულს საზღვარი აღარა მქონდა. იგი მოქცეულიყო მეორე ყუთს ქვეშ და მიტომ ვერ შეგვემჩინა ქუთაისში. მაგრამ ერთი მაინც აკლდა, ოღონდ რაკი ერთ ყუთს ორი ნომერი ეკრა, გვეგონა, რომ ამან გამოიწვია გაუგებრობა. ამით დავკმაყოფილდით, მით უმეტეს, რომ ქუთაისში ძიებამ დაკარგული ყუთისა ვერავითარი შედეგი ვერ მოგვეცა. ყუთები თვლით ჩაებაბრეთ კრეისერს და შემდეგ იმავე რიცხვით მივიღეთ სტამბოლში და გადავაბარეთ Bien Hoa-ზე. ასეთივე სათვალავით მივიღეთ მარსელში გემიდან მუზეუმის ყუთები, რიცხვით ცამეტი, და კი არ მანსოვდა, თუ ცამეტი კი არა, სულ თოთხმეტი იყო. საქმე ისაა, რომ ყუთები მართლა ცამეტი იყო და მეც ეს რიცხვი ჩამრჩა თავში, მეთოთხმეტე კი ორ ჯოხზე გვეთებული სურათები იყო, სამხატვრო გალერეიდან, და იგი გადამავიწყდა.

ასე რომ აქაც სრულიად გულდამშვიდებული დავრჩი, რომ არაფერი დაგვიკარგავს. ახლა კი, როდესაც ჩვენი შედგენილი ნუსხის ნომრები შევეუდარი ყუთების ძველ ნომრებს, რომელნიც ჩამოწერილი და ხელმოწერილი აქვს ქუთაისის ხაზინის გამგეს, აღმოჩნდა, რომ ერთი ყუთი—№ 102 [სურათების შემცველი]—ჩვენ მარსელში არ ჩამოგვიტანია, დაგვეკარგვია. უსათუოდ საქმე გვაქვს ბოროტმოქმედებასთან, რომელიც ქუთაისშია ჩადენილი, ხოლო გამოურკვეველია, ვინ იყო მისი ჩამდენი: ხაზინის მოსამსახურენი, რომელნიც ყუთებს აძლევდნენ სადგურზე წასაღებად მილიციონერებს, თუ მილიციონერები, რომელნიც ამ ნივთებს ეზიდებოდნენ სადგურზე?..

ჩვენი მარშრუტი

თებერვალი

- 18—19 პანიკა თბილისში
 20—21 სამუზეუმო ნივთების ქუთაისში გამოგზავნა
 24(?) თბილისიდან გამოვედით

მარტი

- 1—2 ქუთაისიდან წამოვედით
 3 ბათუმში მოვედით
 5 დავტვირთეთ გემი ჩვენი ინვენტარით
 6 მატარებლიდან გადავედით სასტუმროში
 11 გამოვედით ბათუმიდან
 14 მოვედით კონსტანტინოპოლში
 20 გამოვედით კონსტანტინოპოლიდან
 23 მერსინში მოვედით
 25 ალექსანდრეტაში მოვედით
 27 ბეირუთში მოვედით
 31 ბიზერტაში მოვედით

აპრილი

- 5 ბიზერტაში მოვედით
 8 ბიზერტა დავტოვეთ
 10 სალამოს მოვედით მარსელში
 11 დილას ჩამოვედით გემიდან და გადმოვალაგეთ ნივთები საფრანგეთის ბანკის მარსელის განყოფილებაში. მოვთავსდით სასტუმრო „რეჟინა“-ში. იქ დავგვხდენ ზ. ავალიშვილი და ანდ. დეკანოზიშვილი.

საფრანგეთის სამხედრო სატრანსპორტო გემი Bien Hoa.

კონსტანტინოპოლში მოვიტანეთ სულ, ბორჯომის ნივთებიანად, 236 ყუთი, ერთი დიდი კალათი და 12 ტომარა. მერმე გადავაწყვეთ ტომრის ნივთები ყუთებში და მარსელში მოვიტანეთ 248 ყუთი და ერთი კალათა, სულ 249. ამათში ქუთაისიდან წამოღებული იყო 175 ყუთი და 12 ტომარა, ბორჯომიდან ბათუმში ჩამოიტანეს 61 ყუთი, ხოლო ხობის მონასტრის ნივთები—ერთი პატარა ყუთი—იქვე ჩამოიტანეს ახალსენაკიდან.

ყუთები დაბეჭდილ იქნა, პარიზში საქართველოს წარმომადგენლობის წარწერით.

- 1) 1921 წლის თებერვალში გამოვედით ტფილისიდან.
- 2) ეუკოლ ბერიძეს გავუგზავნე წერილი 1935 წლის 5 აპრილს.
- 3) პასუხი მივიღე 1935 წლის 10 მაისს.
- 4) გაზ. „კომუნისტ“-ში, 1931 წლის № 45-ში, 22 თებერვალს დაიბეჭდა სია ტფილისიდან წამოღებული სამუზეუმო ნივთებისა.
- 5) მეორე ჩემი წერილი ეუკოლისადმი—1935 წლის 26 მაისს.
- 6) მარსელის ბანკი ნივთების (39 ყუთის) შენახვაში იღებდა წელიწადში 2500 ფრანკს. გადახდილია მხოლოდ ერთი წლისა.

7) სამინისტროს ჩავაბარე ჩემი რაპორტი 1935 წლის 15 მაისს.

8) წიგნები, 27 ყუთი ჩავაბარე 1935 წლის 1 ივლისს [თბილისის უნივერსიტეტში წასაღებად].

ჩემი გამგზავრება თბილისიდან საფრანგეთში

1921 წლის

- 24 თებერვალს თბილისიდან გამოვედი და მოვედი ქუთაისში.
2 მარტს ქუთაისიდან გამოვედი
3 მარტს ბათუმში მოვედი
5 მარტს დავტვირთეთ განძეულობა კრეისერ „ერნესტ რენან“-ზე.
6 მარტს გადავედით ვაგონებიდან სასტუმროში.
11 მარტს გამოვედი ბათუმიდან.
14 მარტს მოვედი კონსტანტინეპოლში.
20 მარტს გამოვედი კონსტანტინეპოლიდან, გემით „Bien—Hoa“.
23 მარტს მოვედი მერსინაში.
25 მარტს მოვედი ალექსანდრეტაში.
27 მარტს მოვედი ბეირუთში.
31 მარტს გამოვედი ბეირუთიდან
5 აპრილს მოვედი ბიზერტში.
8 აპრილს წამოვედი ბიზერტიდან
10 აპრილს მოვედი მარსელში
11 მაისს მარსელის ბანკში დატოვებულ იქნა 1ს7 ყუთი
26 მაისს მარსელის ბანკში დატოვებულ იქნა შესანახად სამუზეუმო განძეულობა, 39 ყუთი. სხვა ყუთები ზურაბ ავალიშვილმა მიიბარა პარიზის „გარდ-მებლ“-ში და იქ მან და იოსებ ელი-გულაშვილმა მთავრობის ვერცხლეულობა გადაადნეს და 1.200.000 მანეთად გაყიდეს.

ბანკში მიბარებული ყუთების №№ 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99 და 100, 101, 102, 103, 104.

1934 წლის 8 მაისს სასამართლომ გამოიტანა დადგენილება, რომ ჩვენი განძეულობა შესანახად გადასცემოდა დოჟონს, ვინაიდან მას პატრონი აღარ ჰყავდა. იმავე მოხელეს ებარა მეფის რუსეთის მთავრობის მიერ დატოვებული ქონებაც.

1935 წლის 5 მაისს უორდანიას „მთავრობისადმი“... [წარდგენილი განცხადების პასუხად]... მეცნობა მთავრობის დადგენილება, რომ უფლება მაქვს მივიღო ის ზომები, რომელსაც საჭიროდ დავინახავ.

ქრონოლოგიური ცნობები

1) ჩემი რაპორტი ჩავაბარე საფრანგეთის მთავრობას 1935 წლის 8 მაისს.

2) 1921 წლის 11 მაისს საფრანგეთის ბანკის ლიონის განყოფილებას ჩავაბარეთ 167 ყუთი, ხოლო 21 მაისს ზურაბ ავალიშვილმა და იოსებ ელიგულაშვილმა ბანკიდან გამოიტანეს 128 ყუთი. ბანკში. დარჩა 39, მუზეუმის ნივთების შემცველი ყუთი. მათში ერია ერთი თუჯის ყუთი—ყოფ. „კავკასიის მუზეუმი-სა“, რომელსაც შემდეგ „საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმი“ დაერქვა, და

აგრეთვე ერთი კალათი (რომელშიც ის ვერცხლის გვირგვინები ელაგა. თავის დროზე დავით სარაჯიშვილის კუბოს რომ ამკობდა) და ერთი, შეკვრა სურათები. მუზეუმების 13 ყუთი არ გაგვიხსნია. ზუგდიდის ყუთები იყო №№ 5, 18, 22, 24, 26, 27, 36.

3) 1936 წლის 2 ივლისს ჩავაბარე საბჭოთა კავშირის წარმომადგენლის (პოტიომკინის) მდივანს 27 ყუთი ბორჯომის ყოფ. სასახლის ბიბლიოთეკისა, წიგნები ჩვენი უნივერსიტეტისათვის გამოსაგზავნად. მათში ბევრი იყო აგრეთვე ჩემი შეწირული წიგნები, სამეცნიერო საზოგადოების „Société Asiatique“-ს გამოცემანი.

სამხედრო გემი—„Ernest Renan“.

სატრანსპორტო გემი—„Bien—Hoa“ („ბიენ-ჰოა“).

არასამუზეუმო ნივთები ყუთებით შესანახად მივაბარეთ Societé Nationale de Demonagement-ს, 1921 წლის 7 მაისს.

4) დამფუძნებელი კრების დეკრეტი, რომ სამეგრელოს მთავრის ქონება გადაირიცხოს საქართველოს რესპუბლიკის ქონებაში, გამოვიდა 1920 წლის 21 დეკემბერს.

მარსელში ჩვენ მიერ ჩამოტანილი ნივთები შეიცავდა: 236 ყუთს და 12 ტომარას. ეს ტომარებიც მოვათავსეთ ყუთებში და სულ გამოვიდა 249 ყუთი. ამ აღნიშნული ნომრებიდან 175 ყუთი და 12 ტომარა წამოღებული იყო ქუთაისის ხაზინიდან, 61 ყუთი ბორჯომიდან იყო ბათუმში ჩამოტანილი, ერთი პატარა ყუთი—ხობის მონასტრის ნივთები—ახალსენაკიდან. მარსელში კომისია მუშაობას შეუდგა 1921 წლის 25 აპრილს და დაამთავრა 11 მაისს. ხაზინის 112 ყუთი (ქარხნების ვერცხლი) და მუზეუმების 13 ყუთი არ გაგვიხსნია.

* * *

სასამართლომ 1934 წლის 8 მაისს გამოიტანა დადგენილება, რომ ნივთები დოქონს გადასცემოდა. დოქონმა ჩაიბარა ისინი 1934 წლის 30 ნოემბერს (?). დოქონის სია შედგენილია 1934 წლის სექტემბერ-ოქტომბერში.

ცნობები:

1) Monsieur Abel Chevalley, Ministre Plenipotentiaire, Haute Comissaire de France au Cauase.

2) Cruisseur Français „Ernest Renan“.

შემდეგ: Vapeur „Bien-Hoa“.

3) A. Tchenkeli—Envoyé Extraordinaire et Ministre Plenipotentiaire de Georgie en France.

4) ჩვენი ადვოკატი: Mr Ch. Pomaret, Deputé.

5) Madame Salomé de Mingrelie, veuve du Prince Alexandre Obolenski.

მუზეუმის ნივთების შესახებ

1921 წლის 11 მაისს საფრანგეთის ბანკის ლიონის განყოფილებას ჩავაბარეთ 167 ყუთი, ხოლო 21 მაისს ზურაბ ავალიშვილმა და იოსებ ელიგულაშვილმა გამოიტანეს 128 ყუთი და ბანკში დარჩა მუზეუმის ნივთების შემცველი 39 ყუთი (ამათში ერთი თუჩის ყუთი კავკასიის, შემდეგ საქ. სახელმწ. მუ-

ზეუმისა; ერთი კალათი დ. სარაჯიშვილის ვერცხლის გვირგვინებისა და ერთი ც სურათების შეკვრა). არ გავეიხსნია. ზუგდიდის ყუთები იყო შვილი: №№ 5, 8, 22, 24, 26, 27, 36.

ჩემი მოხსენება საფრანგეთის მთავრობისადმი 1935 წლის 8 მაისს ჩავაბარე მთავრობის კანცელარიას.

1935 წლის 1 ივლისს ჩავაბარე ტფილისში გასაგზავნად ბორჯომის ბიბლიოთეკის 27 ყუთი და ჩემი წიგნებიც.

კონსტანტინეპოლში ჩვენ მიერ მოტანილი ნივთები შეიცავდა 236 ყუთს და 12 ტომარას, სულ საერთოდ 249 ნომერს. იქ ტომარების ნივთები ყუთებში მოვათავსეთ და სულ მარსელში მოვიტანეთ 249 ყუთი.

ამ აღნიშნული ნომრებიდან 175 ყუთი და 12 ტომარა წამოღებული იყო ქ. ქუთაისის ხაზინიდან, 61 ყუთი ჩამოტანილ იქნა ბორჯომიდან ბათუმში და ერთი პატარა ყუთი (ხობის მონასტრის ნივთები)—ახალსენაკიდან.

მარსელში კომისია მუშაობას შეუდგა 1921 წლის 25 აპრილს, დაამთავრა—11 მაისს.

ხაზინის 112 ყუთი (ქარხნების ვერცხლი) და მუზეუმების 13 ყუთი არ გავეიხსნია.

არა მუზეუმის ნივთები მივაბარეთ შესანახად Société Nationale de Démonagement-ს 7 მაისს.

დეკრეტი სამეგრელოს მთავრის ქონების საქ. რესპუბლიკის ქონებაში გადარიცხვის შესახებ მიღებულია 1920 წლის 21 დეკემბერს.

2. განძეულის ბატონის, საფრანგეთში შენახვისა და დაბრუნების ისტორია

[II ვარიანტი, საქართველოში ჩამობრუნების შემდეგ დაწერილი]

1921 წელს, მენშევიკური მთავრობის ემიგრაციის წინ, განძეულობა ჩატანილ იქნა ბათუმში. ძალიან იმედი გვქონდა, რომ არ გახდებოდა საჭირო მისი წაღება საზღვარგარეთ, მაგრამ, სამწუხაროდ, ასე არ მოხდა და ყოფილმა მთავრობამ გადაწყვიტა, თან გაეყოლებინა განძეული. დამფუძნებელმა კრებამ, რომელიც მაშინ იკრიბებოდა ბათუმში, მე დამნიშნა განძეულის მეთვალყურედ და მთავრობამ კი თავის მხრით გამაყოლა მათი ფინანსთა მინისტრის ამხანაგი იოსებ ელიგულაშვილი. იმ დროს საფრანგეთის მთავრობის მიერ ამიერკავკასიაში სრულფულებიან მინისტრად დანიშნული იყო აბელი შევალიე. მისი განკარგულებით ის განძეულობაცა და მთავრობის ქონებაც მოთავსებულ იქნა სამხედრო გემზე, რომელსაც სახელად ერქვა „ერნესტ რენანი“. მე და ელიგულაშვილი კი არ აგვიშვეს იმ გემზე, ვინაიდან, მათი თქმით, გემი მოქმედებდა შავ ზღვაზე და ამიტომ მასზე არასამხედრო პირთა ყოფნა არ შეიძლებოდა. შევალიემ სიტყვა მოგვცა, რომ როდესაც გემი კონსტანტინეპოლში გაემგზავრებოდა, ჩვენ უსათუოდ მოგვათავსებდა ზედ. მაგრამ მან დაპირება არ შეასრულა: დანიშნულ დღეს ჩვენ ერთი საათით ადრე მივედით ნავთსადგურში, საიდანაც გემი უნდა დაძრულიყო და დავინახეთ, რომ კრეისერი უკვე საკმარის იყო ნავთსადგურს მოშორებული. ცდა, რომ კატერით დავწერიოდი, ამათ შეიქნა. მეტი ღონე აღარ იყო, პატარა კერძო გემით უნდა წავსულიყავით კონსტანტინეპოლისაკენ.

ღარი ცუდი შეგვხვდა. იმდენად შეარყია ლევამ გეპი, რომ კაპიტანს ხსნის იმედი დაეკარგა და ყველას გამოგვიცხადა, გადასარჩენი ფრთები წამოგვესხა. საბედნიეროდ, ორი საათის შემდეგ ამინდი შეიცვალა. ამრიგად, საშუალება მოგვეცა მიგვეღწია კონსტანტინეპოლისათვის. იქ დაგვხვდა ის კრეისერი „ერნესტ რენანი“. გვეგონა, რომ ჩვენცა და ჩვენი ნიეთებიც იმ კრეისერით მივიდოდით მარსელში, მაგრამ ეს ასე არ მოხდა: გამოსცეს განკარგულება, ნიეთები გადაეტანათ დიდსა და დაძველებულ სატრანსპორტო გემზე, რომელსაც „ბიენ-ჰოა („Bien-Hoa“)“ ეწოდებოდა. მისი დანიშნულება იყო მოველო მცირე აზიის. ეგვიპტისა და ჩრდილო აფრიკის ყველა ნავთსადგურით. რათა საფრანგეთში წაეყვანა იქ მყოფი დაჭრილები და ავადმყოფები. ეს ამბავი არ გვესიამოვნა, მაგრამ სხვა რა გზა იყო, უნდა [შევირგებოდით].

პირადად ჩვენ პატივით მიგვიღეს და კაპიტანს განკარგულება მისცეს, მასთან ერთად მიგველო საზრდო მე და ჩემს შეუღლებს. ეს მოულოდნელი იყო ჩვენთვის, ვინაიდან კაპიტანთან უცხოთა მიერ საზრდოს მიღება წესსა და დისციპლინას არღვევდა. საბედნიეროდ, კაპიტანი დიდად პატიოსანი და თავაზიანი კაცი აღმოჩნდა [გვარად ვანდერერი იყო]. ყველა ნავთსადგურში, სადაც კი მოვისურვებდით, კატერით გადაგვსამდა ხოლმე ქალაქის დასათვალიერებლად. ამინდიც კარგი შეგვხვდა. ტუნისში რომ მივედით, კაპიტანმა ჰაეროვანი ტელეგრაფით მიიღო ბრძანება, რომ წასულიყო კორსიკის კუნძულზე ერთი გემის გადასარჩენად. ამ ამბავმა ჩვენი კაპიტანი დიდად შეაწუხა და მან გვითხრა, სახიფათო იქნება, რადგან კორსიკასთან ბევრი წყალქვეშა კლდეაო. მაგრამ მეტი გზა არა ჰქონდა, გავმგზავრა. საბედნიეროდ, ნახევარი საათის შემდეგ მოუვიდა მეორე ტელეგრამა: იმ გემს, რომელიც ილუქებოდა, უკვე უშველესო.

ამრიგად, ტუნისიდან გასულნი პირდაპირ მარსელში გავემგზავრეთ და მშვიდობით ჩავედით.

ჩვენი გემის შესახებ თვით კაპიტანი ცუდი აზრისა იყო და ამბობდა. მეტიმეტად დაძველებულია, ერთი-ორი რეისის შემდეგ ხმარებიდან გამოვაო. როგორც შემდეგ გაზეთში წაეკითხე, მართლაც ასე მომხდარიყო.

მე ტელეგრამით ვთხოვე ა. ჩხენკელს, მენშევიკების მთავრობის წარმომადგენელს პარიზში, გამოეგზავნა მარსელში კომისია, რომელიც გამოყოფდა სამუზეუმო ქონებას „მთავრობის“ ქონებისაგან (ამ უკანასკნელში საკმაოდ იყო სახაზინო ნიეთები და ვერცხლეულობა). ა. ჩხენკელმა გამოგზავნა საქართველოდან გაქცეული „მთავრობის“ საქმეთა მმართველად დანიშნული ერთი დიპლომატი და აგრეთვე ანდრია დეკანოზიშვილი. ამრიგად, კომისიაში შევედით ოთხი კაცი. მე, იოსებ ელიგულაშვილი და ის ორი პარიზიდან გამოგზავნილი.

მანამ მარსელში მივიდოდით, კაპიტანმა გაუგზავნა ჰაეროვანი ტელეგრამა მარსელის მთავრობას, რომ დახევედრებინათ სამხედრო მცველები განძეულობის მარსელის ბანკში გადასატანად. მთავრობამ ამ საქმეში დიდი სიფრთხილე გამოიჩინა და გამოიწერა სენეგალის პოლიცი, რომელიც საფრანგეთის ხელისუფლების მიერ მიჩნეული იყო ყველაზე უპატიოსნეს სამხედრო ერთეულად. ისე რომ ისინი თავიანთი ქონების სადმე გადატანისას მხოლოდ იმ პოლიც ენდობოდნენ. ჩვენი ნიეთებიც სენეგალის პოლიცმა ალყამემორტყმით გადაიტახა გემიდან მარსელის ბანკში.

ამის შემდეგ დაიწყო კომისიამ მუშაობა, რამაც ერთ თვეს გასტანა. სამუზეუმო ნივთები მოვათავსეთ 39 ყუთში და ხელწერილით მივაბარეთ მარსელის ბანკს.

ამას რომ მოვრჩით, მე და დეკანოზიშვილი პარიზს გავემგზავრეთ, დანარჩენი ორი კაცი კი მარსელში დარჩა: მათ „მთავრობის“ დავალებით ლიკვიდაცია უნდა ექნათ სახაზინო ნივთებისა და ვერცხლეულისათვის და კიდევაც უქნეს.

სამუზეუმო ქონების შენახვის სასყიდლად მარსელის ბანკმა წელიწადში 2.500 ფრანკი მოითხოვა. მას მერმე ის ნივთები ხელუხლებლად ინახებოდა იმ ბანკში, სანამ საფრანგეთის მთავრობამ არ გააუქმა მენშევიკების ლეგაცია.

ჩვენს განძეულობას საფრანგეთში ბევრი მტერ-მოყვარე და ცილისმწამებელი აღმოუჩნდა. მოყვრებად მოჰქონდათ თავი მყიდველებს. რომელთაც უნდოდათ ცალკეული იშვიათი ნივთების შექენა.

პირველ ყოვლისა მოვიდა ნიუ-იორკის ხელოვნების მუზეუმის დირექტორი და დაუწყო მოლაპარაკება მენშევიკებს, რომ მიეყიდათ მათთვის მინანქრიანი ხატები და მედალიონები. ჩვენებურ მინანქართა ერთი დიდი კოლექცია იმ მუზეუმს აღრე ჰქონდა შექენილი ზვენიგოროდსკისაგან, რომელიც ალექსანდრე მესამის დიდი მოხელე იყო. ერთ დროს ვინმე საბინ-გუსმა ეგზარქოსის ნებართვით მოიპოვა უფლება განეახლებინა ძველი შემკულობა საქართველოს ეკლესიათა ხატებზე. მან ბოროტად გამოიყენა ეს უფლება, მოსპო ბევრი ძველი ხატი და მათი მინანქრიანი მედალიონები კი მიჰყიდა კოლექციონერ ზვენიგოროდსკის. როგორც ცნობილია, მინანქრის ხელოვნება დიდად იყო საქართველოში გავრცელებული და ჩვენებურ ხატებზე ზნირად ეკრა მედალიონები—ბიზანტიურიც და ქართულიც. თუმცა იციან მინანქრიანი ხატებისა და სხვა საეკლესიო ნივთების დამზადების რეცეპტი, მაინც ვერაფერს ახერხებს ამ ხელობის აღდგენას. ზვენიგოროდსკიმ ჩვენ მინანქრებში ნიუ-იორკის „მეტროპოლიტენ მუზეუმისაგან“ მიიღო 200.000 მანეთი, რაც იმ დროისათვის ერთობ დიდი ფული იყო. ახლა კი მუზეუმმა და მისმა დირექტორმა მოინდომეს ქართული მინანქრების კოლექციის უფრო მეტად შევსება.

დირექტორმა ჯერ ჰკითხა ყოფ. მთავრობის თავმჯდომარეს, რით ცხოვრობთ? თავმჯდომარემ უპასუხა, გეყავს მოყვრები, მაგრამ, რასაკვირველია, ეს არა კმარა და ხელმოკლედა ვართო. მაშინ დირექტორმა უთხრა, მაგ მდგომარეობას შევიმსუბუქებთ, თუ მინანქრების განძეულს მოგვყიდითო. ეს რომ ჩემ ყურამდის მოვიდა, განვუცხადე თავმჯდომარესაც და ნიუ-იორკის მუზეუმის დირექტორსაც, რომ გაყიდვაზე საუბარი ყოვლად შეუძლებელია. ბევრი წუწუნისა და ლაპარაკის შემდეგ მუზეუმის დირექტორმა ასეთი წინადადება მისცა ემიგრაციის ხელმძღვანელობას: მოგვეცით პირობა, რომ ამ ნივთებს არ გაჰყიდით და თუ დააპირებთ, ისევ ჩვენ მოგვყიდით, რა თქმა უნდა, შესაფერ ფასად, ზოლო ამ პირობის ძალით კარგა დიდ თანხას გასესხებთო. იმათ თითქოს მოეწონათ ეს წინადადება და მზად იყვნენ პირობის მისაცე მად. მე, რასაკვირველია, უარი ვთქვი: რა პირობა უნდა მოგცეთ? ნუთუ ის, რომ ჩვენ კრიმინალურ საქციელს არ ჩავიდენთ და სხვის მიერ დასაცავად მობარებულ ნივთებს არ გავყიდით მეთქი? ყველა პატიოსან კაცს მოეთხოვება ელემენტარული სინიდისიერება, რომ მობარებულ ნივთი ხელუხლებლად შეინახოს მეთქი! ვალის აღება ადვილია და გადახდა კი ძნელი მეთქი! ვინც მაგის-

თანა პირობასა ვთხოვთ, მან კარგად იცის, რომ თქვენ ვალის გადახდა არ შეგძლებათ და, ბოლოს და ბოლოს, იმ ვალს არ შეგარჩენენ მეთქი!

რაკი მე ხელი არ მოვეუწერე იმ პირობაზე, ეს კომბინაცია, რა თქმა უნდა, ჩაიშალა.

შემდეგ ბრიტანეთის მუზეუმმა დაუწყო მოლაპარაკება ყოფილ მთავრობას, რომ ქსნის [ახალგორის] იმ განხიდან, რომელიც ჩემ მიერ იყო შეკრებილი და მუზეუმისათვის შექმნილი, ერთი რომელიმე საუკეთესო ნივთი დაეთმო მისთვის. სამაგიეროდ პირდებოდნენ მთელი ჩვენი განძეულობა უსასყიდლოდ შეენახათ თავიანთთან და მისი ალბომები გამოეცათ. საამისოდ [ინგლისელი ისტორიკოსი ქართველთმცოდნე] ალენი მოღვაწენს და შეაკაცად ერთი ემიგრანტი პროფესორი აირჩიეს. უკანასკნელი, რა თქმა უნდა, ამ წინადადებით პირველად ჩემთან მოვიდა და ყველაფერი გამომიცხადა. ის თითქოს თანახმა იყო იმ კომბინაციისა, მაგრამ მე უარი ვუთხარი. ნივთები მუზეუმთან აუთენილებად ითვლება მეთქი. ამრიგად, კვლავ მოისპო ნივთების გაყიდვისათუ დათმობის საკითხი.

როგორც ვხედავთ, არ შეეფერებოდა სიმართლეს აქაურ პრესაში ერთ ხანს გამოსული ხმა, თითქოს მენშევიკებმა აიძულეს ე. თაყაიშვილი. განძეულის ყუთები გაეხსნა და ნივთები გაყიდესო. ეს ვერც მათ და ვერც სხვა ვერ მოახერხეს.

ჩვენს განძეულობას საფრანგეთშიც აღმოუჩნდა მტერი. იმ დროს იქ ცხოვრობდა გრაფ ობოლენსკის ქვრივი, სამეგრელოს უკანასკნელი მთავრის ნიკო დადიანის ასული [სალომე]. მან მოგვთხოვა დაგვებრუნებინა მისთვის სამეგრელოს მთავრის ოჯახიდან წამოღებული ნივთები. უნდა მოგახსენოთ, რომ მენშევიკურმა მთავრობამ გამოსცა დეკრეტი, რომლის ძალითაც სამეგრელოს მთავრის მთელი ქონება სახელმწიფოს კუთვნილებად გამოაცხადა. ჩვენიც, რა თქმა უნდა, უარით ვუპასუხეთ ობოლენსკის ქვრივს. მან სასამართლოს მიმართა და დაიწყო პროცესი, რომელიც 7 წელიწადს გაგრძელდა.

ობოლენსკისას ბევრი დამხმარე აღმოუჩნდა იქაურ არისტოკრატიაში. მის საჩივარს ირგვლივ მაგარი სპეკულაცია გაჩაღდა. მომჩივანმა ვაბერა დადიანების სასახლიდან წამოღებული ნივთების სია და ისე გამოდიოდა, თითქოს აქედან საფრანგეთში გატანილი განძეულის ნახევარი სამეგრელოს მთავრის ქონება ყოფილიყოს. საჩივრის საფუძველი ის იყო, რომ საქართველოს მენშევიკურ მთავრობას უფლება არ ჰქონდა დეკრეტის ძალით ჩამოერთვა ის ქონება, ვინაიდან სამეგრელოს მთავარი რუსეთის ქვეშევრდომი იყო და არა საქართველოსი. რა თქმა უნდა, სასამართლომ ეს მოტივი არ მიიღო. ვინაიდან საქართველო თავისუფალი სახელმწიფოდ იყო ცნობილი თვით საფრანგეთის მთავრობის მიერ. კომბინატორებმა დიდი ფული დახარჯეს ობოლენსკის ქვრივის დასახმარებლად—იმ იმედით, რომ პროცესს მოიგებდნენ და ერთი ათად მეტ თანხას მიიღებდნენ. ერთი მათგანი სიკვდილითაც კი მემუქრებოდა. პროცესი რომ საბოლოოდ წააგო, ობოლენსკის ქვრივმა გერმანიას მიაშურა და მისი დამქაში კომბინატორები ხელცარიელი დარჩნენ.

ეს პროცესი მაშინ ვათავდა, როდესაც მენშევიკების მთავრობა საფრანგეთის ხელისუფლების მიერ უკვე უარყოფილი იყო. ამიტომ სასამართლომ ობოლენსკის ქვრივს კი უთხრა უარი, მაგრამ თან დაადგინა: მენშევიკების მთავრობა რაკი აღარ არსებობს, საქართველოს განძეულობა უპატრონოდ გამოცხად-

დეს და შეანახად გადაეცეს მოსიე დოქონსო. იმ დოქონს უკვე ეპარა მეფის რუსეთის მიერ საფრანგეთში დარტყეული ქონება.

რაკი მენშევიური მთავრობა გაუქმებულად გამოცხადდა და მას განძეულრს პატრონობაც ჩამოერთვა, განუცხადე მის ყოფილ ხელმძღვანელებს. ამიერიდან მე გამოვდივარ მეთქი საფრანგეთის მთავრობის წინაშე, როგორც განძეულის მკველი და შენახვის მეთვალყურე. ეს განცხადება მოეწონათ, ვინაიდან თავიდან ეხსნებოდათ განძეულზე პასუხისმგებლობა: ისინი თითქმის დარწმუნებული იყვნენ, რომ მისი დაბრუნების იმედი დაკარგულია და გადმომცეს ამონაწერი ამ საქმის შესახებ გამოტანილი დადგენილებიდან. მაცნობებდნენ, რომ დამფუძნებელმა კრებამ და მუზეუმთა გამგეობებმა დამნიშნეს განძეულის მომვლელად და მეთვალყურედ: რომ უფლება მაქვს ისე მოვიქციე. როგორც საჭიროდ მივიჩნევ და რომ მე ვიქნები პასუხისმგებელი როგორც მუზეუმების, ისე საქართველოს წინაშე.

ამის შემდეგ შევადგინე მოხსენება საფრანგეთის მთავრობისადმი, რომელშიც ვწერდი: ის სამუზეუმო განძეული, რომელიც სასამართლომ დოქონს ჩააბარა, არ ეკუთვნოდა არც საქართველოს მთავრობას და არც, მით უმეტეს, რუსეთის ყოფილ მთავრობას; იგი შეადგენს ისეთ კერძო დაწესებულებათა კუთვნილებას, როგორიც იყო „ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოება“ და მისი მუზეუმი, ჩემ მიერ დაარსებული „საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოება“, საქართველოს სამღვდელთების „საეკლესიო მუზეუმი“ და კერძოდ დაარსებული მხატვართა საზოგადოება; ამ საზოგადოებებმა თავიანთი ქონება შესანახად და მოსავლელად მიაბარეს მთავრობას და ამიტომ იგი ამ უკანასკნელის სახელზე იყო შეტანილი მარსელის ბანკში. რადგან ეს მთავრობა ცნობილი იყო საფრანგეთის მთავრობის მიერ, როგორც დამოუკიდებელი ანუ თვითმპყრობელი სახელმწიფოს მთავრობა; ახლა რაკი იმ მთავრობას აღარ სცნობენ, განძეულიც უნდა დაუბრუნდეს თავთავიანთ მუზეუმებს.

საფრანგეთის მთავრობამ ამ ჩემ განცხადებაზე პასუხი არ მომცა. ჩვენი დამცველი შ. პომარე საფრანგეთის პარლამენტის ქვედა პალატის დეპუტატი იყო. ის მარწმუნებდა, მთავრობა ვერ შეიძლებს მაგ განძეულის მითვისებას, თუკა დაუმტკიცებთ, რომ ყოველივე ეკუთვნოდა კერძო საზოგადოებებსაო.

ჩემი მოხსენების პირი გამოვუგზავნე საქართველოში ვუკოლბერიძეს [იმჟამად მეცნიერების მთავარი სამმართველოს უფროსის], რათა გადაეცა ზესპუბლიკის მთავრობისათვის, ხოლო ამ უკანასკნელს მოევილინებინა პარიზში სათანადო დეპუტაცია და საბუთები, რომლებშიც აღნიშნული იქნებოდა. თუ რა დაწესებულებას რა ნივთები ეკუთვნოდა, აგრეთვე იმ დაწესებულებათა წესდებანი და კატალოგები. დეპუტაციას უნდა მოეთხოვა საფრანგეთის მთავრობისათვის განძეულის დაბრუნება. იგი უნდა შემდგარიყო ჩვენი უნივერსიტეტის პროფესორთაგან. მაგრამ საქართველოდან ასეთი დეპუტაციის მაგიერ გამოგზავნეს [დოლომატი] ვიქტორ კვიციანი — კარგი კაცი, ოღონდ განძეულის საქმეში ნაკლებ ჩაბედული. ამ უკანასკნელზე ზრუნვა მიანდეს საბჭოთა კავშირის წარმომადგენელს საფრანგეთში პოტიომკინსა და იმავე კიტიანივილს. პოტიომკინმა გამომიგზავნა თავისი მდივანი და მთხოვა გამეცნო მათთვის და კვიტიანივილისათვის საქმის ვითარება.

მეც ჩავედი ლევილიდან პარიზში და შევუდექით მუშაობას. გადავეცი ჩემი რაპორტები ანუ მოხსენებანი საფრანგეთის მთავრობისადმი და სხვა მასალები

ჩვენი მუშაობა გაგრძელდა თითქმის ერთ თვეს, მაგრამ ამოდ კი ჩაიარა: პოტიომკინმა მაცნობა, სამწუხაროდ ჭერ არაფერი გამოდისო.

ამის შემდეგ ვაპირებდი საჩივრის აღძვრას სასამართლოში, მაგრამ ამასობაში საფრანგეთის მთავრობის თავმჯდომარე ვახდა სოციალისტი ლეონ ბლიუმი. რომელიც დიდად დაახლოებული იყო მენშევიკების მთავრობასთან—შებენდრისას ერთმეორეს კოცნიდენ ხოლმე. ამიტომ იმედი მომეცა. ეგებ მან მაინც დაგვიბრუნოს განძეული მეთქი. მასაც გაეუზღავენ ჩემი რაპორტი და პირადად მოსალაპარაკებლად ვაახლე სიმონ მდივანი, რომელიც მენშევიკების მიერ თურქეთში იყო ელჩად გაგზავნილი. ბლიუმმა თქმით კუთხრა, განვიხილავთ მაგ საქმესაო, მაგრამ არც არა განუხილავს რა და არც პასუხი გაუტია ჩემთვის.

მერე დაიწყო [მეორე] მსოფლიო ომი და ფაშისტურმა გერმანიამ საფრანგეთი დაიპყრო. პირველად რომ მოვიდნენ პარიზში გერმანელები, მე დავებულდებინეთ მათთან, როგორც გერმანიის მოწინააღმდეგე. ამიტომ თავს დამადგენე გასაჩხრეკად. სამი კაცი იყო: ერთი სამხედრო პირი—პოლკოვნიკი, მეორე—საერო პირი, გამომძიებელი და მესამე—მათი დამხმარე. ჩემს ბინაში მედღა დიდი ყუთები, რომლებშიც საეკლესიო და სხვა არქეოლოგიური ნივთები ეწყო. პირველად მომთხოვეს გახსნა ერთი ყუთისა, რომელშიც სწორედ საეკლესიო საგნები აღმოჩნდა. პოლკოვნიკმა ერთი-ორი ნივთის გასინჯვის შემდეგ ხელი დამიქნია, დახურეთო. იმ დროს გამომძიებელი ათვლიერებდა ქალაღებს, რომელშიც იყო მენშევიკების მიმოწერა II ინტერნაციონალთან. ამან იგი დაინტერესა და დაარწმუნა, თითქოს, იმ სახლში მცხოვრებნი ყველანი [მენშევიკები] ვიყავით. მან უთხრა პოლკოვნიკს, მეორე ყუთიც გასინჯეთო. გავუხსენი ის ყუთიც და ვაჩვენე, რაც პირველი მომხვდა ხელში--ნაპოლეონ პირველის პატარა ქანდაკება. პოლკოვნიკმა ისევ გააქნია ხელი და თვითონვე დახურა ყუთი. მე ვუთხარი, მეორე ინტერნაციონალთან მიწერ-მოწერას ჩვენი ყოფ. მთავრობა აწარმოებს, შე კი მათ პარტიას არც ვეკუთვნი და მხოლოდ არქეოლოგიას ვემსახურები მეთქი. მათ სხვა ვერაფერი ნახეს და ისე წავიდნენ, აღარ შეეუწუხებიათ.

მაგრამ ნაცისტებს ბერლინში ზოგიერთი ქართველი მიმხრობოდა და ჰიტლერის თავყანისმცემელი გამხდარიყო. ისინი დაუფიქრებლად დარწმუნებული იყვნენ, ჰიტლერი საქართველოს თავისუფლებას მიანიჭებსო... მათ დააჯერეს და გერმანიაში წაიყვანეს პროფ. ზ. ავალიშვილი. რომელიც იქ უღროვოდ დაიღუპა კიდეც (ქალაქის დაბომბვისას) და მასთან ერთად დაგვეკარგა აუარებელი ისტორიული მასალა საქართველოს შესახებ, რომელიც ავალიშვილს ჰქონდა შეგროვილი.

ჰიტლერისადმი ბრმად მიმხრობილი ქართველი ემიგრანტები აღარ ითვისისწინებდნენ, რომ ის კაცობა რუსეთის დამარცხების შემთხვევაში არც საქართველოს დააყრიდა კარგ დღეს. რატომღაც ეგონათ. მკირე ავტონომიას მოგვეცემსო. მენშევიკების დროს ჩვენში გერმანიის ელჩად ნამყოფი დიპლომატიც ვითომ ცდილობდა ამის შთაგონებას „ფიურერისათვის“, ქართველები ძველი კულტურის ერია და ავტონომიის ღირსნი არიანო, მაგრამ ჰიტლერი ამას აინუნშიც არ აგდებდა. და აი, გასაოცარი ამბავი კი იყო, მაგრამ ბერლინელი ქართველები ზოგნი მაინც დაუფიქრებლად მისდევდნენ ჰიტლერს.

გერმანიაში გადასვლაზე გადაჭრილი უარი ეუთხარი: მე აქ ქართულ მუზეუმოა განძეულობის მეთვალყურედა ვარ გამოგზავნილი და აქვე უნდა დავ-

რჩე, სანამ მას არ მივიღებ მეტი. ამან მეორე საშიშროება წარმოშვა: ბოლოს და ბოლოს, გერმანელებმა მოინდომეს განძეულობის მოთხოვნა საფრანგეთის მთავრობისაგან და ბერლინში გადატანა და კიდევაც დაიწყეს მოლაპარაკება. ამ გასაქირში დაიხმარა ერთი დიდი საქმოსანი, ქართველი გ. ბ., რომელსაც... დიდი გავლენა ჰქონდა. მან მე დამიპირა მხარი და არ დაეთანხმა ზოგიერთ ემიგრანტს, რომლებიც განძეულობის გერმანიაში წაღებას საკუროდ მიიჩნევდნენ. მევე მომეხრო ზემოხსენებული პროფესორი, რომელიც არწმუნებდა გერმანელებს, ეს განძეული მართო საქართველოსათვის არის ღირებული. როგორც ისტორიული საბუთები, თორემ სხვებისათვის არაფერი სახარბიელოაო. ჩვენი ქონების მცველად ფრანგების მიერ აგაოყოფილმა დოქონმა მითხრა შემდეგ გ. ბ. რომ დათანხმებოდათ, გერმანელები უთუოდ გვაძლუბდნენ, მოგვეცა თქვენი განძეულობაო.

ამრიგად, როგორც იქნა, ეს განსაცდელიც ავაშორე თავიდან განძეულობას.

მისი საქართველოში დაბრუნების საკითხი გადაწყვიტა საბჭოთა კავშირის უმაღალითო გამარჯვებამ მეორე მსოფლიო ომში, რის შედეგადაც გერმანელებმა მიატოვეს პარიზი და ფრანგებმაც სული მოითქვეს. ამ გამარჯვებამ დიდი სახელი გაუთქვა საბჭოთა სახელმწიფოს... საფრანგეთში, ფრანგებმა მასზე „ლოცულობდნენ“...

იმ დროს პარიზში ჩამოვიდა სსრკ ელჩი ბოგომოლოვი. მე მაშინვე ვაცნობე, რომ მისი ნახვა მინდა და ვთხოვე დაენიშნა ჩემთვის შეყრის დრო. მან თავისი მანქანა გამომიგზავნა, რაც პირველად მეუხერხულა კიდევაც. ჩემ წასაყვანად იმ მანქანით მოვიდა პოლკოვნიკი ვ. ქართველი ემიგრანტი. მას პირადად არ ვიცნობდი, მაგრამ გაგონილი მქონდა, რომ ისა და მისი მეუღლე მოხერხებული საქმოსნები იყვნენ. გზაში მითხრა, ბოგომოლოვს მე დავპირდი, რომ ევგენი გეგეჰკორსაც მივეყვანდი, მაგრამ გეგეჰკორისათვის ეს არც გამომხელია, ვინაიდან კარგად ვიცი, ის საბჭოთა ელჩს ჯერ ვერ ინახულებსო. ამ განცხადებამ კიდევ უფრო დამარწმუნა, რომ პოლკოვნიკი სიყალბეს არ ერიდებოდა. მივედით ბოგომოლოვთან. მან დიდად თავაზიანად მიმიღო. განვეცხადე, რომ განძეულობის საქართველოში დაბრუნების თაობაზე ვიყავი მისული. მან მითხრა, ჯერ ვისაუზმოთ და საქმეზე კი, გინდათ საუზმის დროს ვისაუბროთ, გინდათ—შემდეგაო. მე საუზმობისას მოვახსენე ყველაფერი. მან მითხრა, მაგ საქმეში ჩახედული არა ვარო და რასაც მეტყვი, ყველაფერს აგისრულებთო. პოლკოვნიკი ვ. საუზმეზე გვერდით უჯდა ბოგომოლოვს. საუზმის ბოლოს ამოიღო უბიდან რაღაც დაწერილი და წაუკითხა. კარგად არ მესმოდა, რაში იყო საქმე, მაგრამ ერთს კი მივხვდი: ის თხოულობდა 50.000 ფრანკს, რომელიც ვითომც და დახარჯვოდა განძეულობის საქმეზე. ელჩმა ის დაწერილი გამოართვა და უბეში ჩაიღო. აშკარა იყო, ვ. რაღაცა მანქანებით დაახლოვებოდა ბოგომოლოვს, რომელიც მას სიმპათიით ეპყრობოდა.

ბოლომოლოვს, გარდა სიტყვიერი განცხადებისა, წერილობითიც წარუდგინე: ვთხოვდი, აღეძრა განძეულობის დაბრუნების საკითხი. იმ დროს საფრანგეთის მთავრობის სათავეში ახალი ჩამდგარი იყო გენერალი დე-გოლი და ის საკითხიც, რა თქმა უნდა, შას უნდა გადაეწყვიტა. ბოგომოლოვმა მითხრა. პირადად მე ვერ აეუხსნი დე-გოლის საქმის ვითარებას და ამიტომ კარგი იქნება, თუ მომცემთ ჯეროვან მოხსენებას, რომელშიც ყველაფერი განმარტებული იქნებაო. რა თქმა უნდა, დავწერე და გადავეცი ვრცელი მოხსენება დე-

გოლის სახელზე. ბოგომოლოვმა იგი მაშინ წარუდგინა, როდესაც ორივენი უნდა გამოფრენილიყვენ მოსკოვს, საბჭოთა მთავრობის მეთაურთან. ომი ყე რაც გრძელდებოდა და საფრანგეთის საბოლოო ხსნა და შეეღა დიდად იყო დამოკიდებული საბჭოთა კავშირზე. რასაკვირველია, დე-გოლს უარის თქმა არ შეეძლო და მანაც გასცა განკარგულება, რომ დაუყოვნებლივ დაგვბრუნებოდა განძეულობა. ამ საქმეზე ზრუნვა ბოგომოლოვმა მოგვანდო მე, კონსულს გუ-ზოვსკისა და საელჩოს საქმის მწარმოებელს.

მეორე დღეს გუზოვსკი მივიდა დოჟონთან, რომელსაც ებარა ჩვენი ნიე-თები და მოსთხოვა დაბრუნება. დოჟონი ამ მოთხოვნამ შეაშფოთა და მან განა-ცხადა, დე-გოლს ასეთი განკარგულების უფლება არა ჰქონდა, ეს საკითხი შინა-გან საქმეთა მინისტრს უნდა გადაეწყვიტათ. გუზოვსკიმ უპასუხა, რა ნება აქვს მინისტრს თავმჯდომარის წინააღმდეგ წაიღეს, ის ხომ მას ექვემდებარება? თუ ხვალ გადაჭრილი პასუხი არ ვაგაციით ამის შესახებ, ტელეგრა-მას გაუუგზავნი დე-გოლს, რომ თქვენ მის ბრძანებას არ ასრულებთო. ამის შემდეგ კი დოჟონმა, რაღა თქმა უნდა, ჩაგვაბარა მთელი განძეულობა მე და გუზოვსკის,.... მელაძისა და კ. ნიჟარაძის თანდასწრებით. გუზოვსკიმ დიდი ენერგიითა და მუყაითობით იმუშავა ამ საქმეში.

უპირველეს ყოვლისა, თავიდან მოვიშორეთ საქმოსანი ვ. გამოირკვა, რომ იგი დიდ სიყალბეს სჩადიოდა: დაერწმუნებინა ბოგომოლოვი, რომ განძეუ-ლობის დაცვის საქმეს დაახარჯა, ადვოკატს მისცა 50.000 ფრანკი. ბოგომო-ლოვს ეგონა, რომ იგი ჩვენ საქმეს იცავდა ობოლენსკის ქვრივის წინააღმდეგ, ნამდვილად კი ის ადვოკატი ქვრივს ესარჩლებოდა. ვუთხარი ე-ს, ეგ დამცვე-ლი ჩვენ წინააღმდეგ გიჭირავენია, საქმე წააგეთ, ამიტომ სასამართლოს ხარ-ჯის ანაზღაურება დაგეისრათ და ახლა გინდათ საამისოდ მიიღოთ 50.000 ფრანკი მეთქი?! ეს რომ გუზოვსკიმ გაიგო, მეტად გაუკვირდა და მაშინვე ჩამოიცილა ე..., ადარაფერი პასუხი არ გაუტია.

მთელი ჩვენი ქონება კარგად დაცული და მთლიანი აღმოჩნდა, ერთი ნემ-სიც არ დაგვკლებია. შეეუღდეკი ნიეთების ჩალაგებას ყუთებში, საქართველო-ში წამოსაღებად. 25 ყუთი ვავამზადე, მაგრამ შემდეგ ავად გავხდი და ნიეთე-ბის ჩალაგება შეწყდა. ამასობაში პარიზს ჩამოვიდნენ საქართველოდან გამოგ-ზავნილნი, მათ შორის პროფ. შ. ამირანაშვილი. იგი თბილისის უნივერსიტეტში ჩემი პროფესორობის დროს სტუდენტი იყო და, რასაკვირველია, კარგად მიცნობდა. მან მოათავა ჩემი დაწყებული საქმე — განძეულობის ჩა-ლაგება ყუთებში. შემდეგ მოსკოვიდან მოვიდა ორი ამერიკელი თვითმფრი-ნავი, რომლებზედაც მოთავსდა მთელი ჩვენი განძეულობა. ჩვენი ავიამარშრუ-ტი ასეთი იყო: პარიზიდან მარსელში, მარსელიდან—რომში, რომიდან—ბენ-გაზიში (ჩრდილო აფრიკა), ბენგაზიდან—ქაიროში (ეგვიპტე), ქაიროდან—თე-ირანში (ირანი), იქიდან კი—თბილისში. პარიზიდან გამოფრინდით 5 აპრილს და თბილისში ჩამოფრინდით 11 აპრილს 1945 წლისა.

თბილისში განძეულობის აღწერა დაეკისრა აკად. ს. ჯანაშიას, თვით ნიეთები კი მოთავსდა საქართველოს მუზეუმში და სამხატვრო გალერეაში.

განძეულობის... [წერილი დაუმთავრებელია].

X. ივანე ჯავახიშვილი. მისი ღვაწლი ქართული უნივერსიტეტის
დაარსების საქმეში

(მოგონების სახით)

ივანე ჯავახიშვილის საზოგადოებრივი და სამეცნიერო ღვაწლი ქართველი ერის მიმართ ფასდაუდებელია. იგი საოცარი, ერთობ რთული და საამაყო ყველა ქართველისათვის. მისი ჭეროვანად შეფასება და ამოწურვა არც ისე ადვილია. ამჟამად მე არა მაქვს საშუალება და შეძლება ვრცლად შევეხო მის ღვაწლსა და დამსახურებას. შევჩერდები მხოლოდ ქართული უნივერსიტეტის დაარსების ისტორიაზე.

მაგრამ ჯერ საკვიროდ მიმაჩნია ორიოდ სიტყვით გაეხსენო მისი პიროვნება და მისი ადამიანობა.

იშვიათია კაცი, რომელსაც რაიმე ნაკლი არ ჰქონდეს, თუნდა სულ მცირე. ივანე ჯავახიშვილს კი, სანთლით რომ გეძებნათ, ვერავითარ ნაკლს ვერ აღმოუჩენდით. ის სრული ღირსების მქონე ადამიანი იყო: ზნეობით სპეტაკი, ზრდილი, ალერსიანი, თავდაბალი, კაცთმოყვარე და გულშემატკივარი. ერთ უკადრის სიტყვას მისგან ვერ გაიგონებდით. ის შვილი გახლდათ ნამდვილი ქართველი ინტელიგენტი ოჯახისა, რომელიც გამსჭვალული იყო ქართული პატრიოტიზმით და საქართველოს კეთილდღეობისათვის შრომით. ივანე ჯავახიშვილს ბუნებით მომადლებული ჰქონდა დიდი ნიჭი, რის გამოც მან ჯერ კიდევ გიმნაზიაში და შემდეგ უნივერსიტეტში ადვილად შეითვისა ძველი და ახალი ევროპული და აზიური ენები. ამან მას მისცა საშუალება გასცნობოდა სათანადო ერების კულტურას და შეედარებინა იგი ქართულისათვის. უნარი მეცნიერული კვლევა-ძიებისა ივანემ სტუდენტობაშივე გამოიჩინა და მიიღო ოქროს მედალი.

უნივერსიტეტის გათავების შემდეგ მან მოხოვა ნება მიმეცა რუსულად ეთარგმნა ჩემ მიერ გამოცემული „სიბრძნე ბალავარისა“ და, რა თქმა უნდა, დიდი სიამოვნებით დავრთე. ის თარგმანი ოთხი წლის შემდეგ გამოვიდა.

1901 წელს ივანე ჯავახიშვილმა გამოცდები ჩააბარა და ქართული სიტყვაერების მაგისტრანტი გახდა. 1902 წელს ის ნიკო მართან ერთად გაემგზავრა სინას მთაზე ქართული ხელნაწერების აღსაწერად. ამან მისცა საშუალება ივანე ჯავახიშვილს გავარჯიშებულიყო ძველი ქართული ხელნაწერების კითხვაში. 1903 წელს მან დაიწყო ლექციების კითხვა, როგორც პრივატ-დოცენტმა. მის ლექციებს პეტერბურგის უნივერსიტეტის აღმოსავლურ ენათა ფაკულტეტზე ესწრებოდა მრავალი ქართველი სტუდენტი იქაური სხვადასხვა უმაღლესი სასწავლებლისა.

იმავ დროს ივანე დიდ საზოგადოებრივ მოღვაწეობას ეწეოდა უნივერსიტეტის გარეშეც.

ეს ის წლები იყო, როდესაც ივანე შეთანხმებულად მუშაობდა ნ. მართან. მაგრამ შემდეგ, როდესაც მარის „იაფეტურმა თეორიამ“ უქიდურესი, ფანტასტიური ხასიათი მიიღო და იწყო დღითი-დღე ცვალებადობა, მის შემქმნელს ჩამოშორდნენ არა თუ გარეშე, რუსი და ევროპელი მეცნიერები, არამედ მისი შეგირდებიც—ნ. აღონცი, ი. ჯავახიშვილი და სხვ. მართალია, მათ შორის, არ მომხდარა აშკარა კონფლიქტი, მაგრამ გულცივობა კი თანდათან გაძლიერდა...

1900-იან წლებში მოუხდა ივანეს მზადება თავისი დისერტაციისა „ძველი საქართველოსა და ძველი სომხეთის სახელმწიფო წყობილება“. ხელმძღვანე-

ლობა ნ. მარს არ გაუწევია, რადგან ივანეს არც უთხოვია. ნაშრომს, ბევრ ღირსებასთან ერთად, ზოგი ნაკლიცა აქვს; არ მოეპოვება ისეთი მტკიცე მეცნიერული ხასიათი, როგორც სხვა, შემდგომ გამოცემულ ნაშრომებს. ეს თვით ავტორმაც შენიშნა წიგნის დაბეჭდვის შემდეგ. ნ. მარმა მიაამბო, დისერტაციის დაცვისას (1907 წლის 13 მაისს. ე. თ.) ივანეს დიდად ჭენტლმენტურად ეჭირა თავი და თვითონვე გულახდილად აღნიშნა ნაშრომის დეფექტები, ისე რომ ოპონენტებს — მე და ბარტოლდს—ბევრი აღარათფერი გვექონდა მისამატებელი. ამიტომ მხოლოდ დადებითი მხარეები აღნიშნეთ და დავძინეთ, რაკი ავტორმაც აღიარა ნაკლოვანება, მომავალში იგი თითონვე გამოასწორებს, მეტადრე როცა წარმოადგენს სადოქტორო დისერტაციას, რომელიც უთუოდ უკეთესი იქნებაო.

მაგრამ სადოქტორო ნაშრომი სულაც არ წარუდგენია ივანეს და ამ გარემოებას მარი ვერაფრით ვერ ურიგდებოდა. ჩემთვის უეჭველი იყო, რომ ივანეს კარგად შეეძლო რუსულად წერა (ამას ამტკიცებდა მისი დაბეჭდილი სტატიები) [და არც მეორე დისერტაციის დაწერა გაუჭირდებოდა]. მაგრამ მას არ აინტერესებდა [იქ] სამსახურში დაწინაურება. მას უნდოდა დაეფუძნებინა სამეცნიერო კვლევა-ძიება ქართულ ენაზე, აღედგინა ქართული ეროვნული მეცნიერება; ქართულად ჰქონდა გამზადებული მრავალი ნაშრომი, რომლებიც ჩვენი უნივერსიტეტის გახსნის შემდეგ ზედიზედ დაიბეჭდა.

მართალია, ივ. ჭავჭავაძის 1903 წელს პრეზიდენტად მიიწვიეს, ხოლო 1907 წელს მას მაგისტრის ხარისხი მიენიჭა, მაგრამ შემდეგ პროფესორად აირჩიეს არა ის, არამედ ნ. აღონცი, რომელსაც დოქტორის ხარისხი ჰქონდა მიღებული. ამის გამო ერთ ქართულ გაზეთში გამოითქვა გაკვირვება, მაგრამ ის წერილი საქმის ვითარებას სისწორით ვერ ასახავდა და ივანე იძულებული შეიქნა, თითონვე გაეფანტა [სხვა გაზეთში] ეჭვი და აეხსნა ნამდვილი გარემოება⁸⁷.

ივანე ჭავჭავაძის სამოღვაწეო ასპარეზი საქართველო იყო და მისი პეტერბურგის უნივერსიტეტში დარჩენის საკითხი. თითქმის მოიხსნა.

ყველა ამის გამო მივმართე ივანეს ვრცელი წერილით⁸⁸ და შევთავაზე გადმოსულიყო თბილისში, მიეღო საქართველოს საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოების თავმჯდომარეობა და იმ საზოგადოების სახელით დაეწყო კითხვა ლექციებისა საქართველოს [ისტორიისა და] კულტურის ყველა დარგადან. თან ვატყობინებდი ჩემს განზრახვას დროებით საზღვარგარეთ გამგზავრებისა და ვწერდი, რომ საზოგადოებას იმხანად უკვე შეეძლო ნივთიერად მისი [თავმჯდომარის] უზრუნველყოფა. ივანემ წერილითვე მაცნობა, რომ ჩემი წინადადების შესახებ მომელაპარაკებოდა პირადად. როდესაც თბილისში ჩამოვიდოდა, რადგან საკითხი მისთვის რთული იყო და წერილობით მას საესებით ვერ ამოწურავდა.

ჩემი წინადადება გამოწვეული იყო იმ დიდი სიყვარულითა და თანაგრძნობით, რომელსაც იჩენდა ივანე ჭავჭავაძის საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოებისადმი: ჩვენ მიერ ყოველი საყურადღებო ძეგლის აღმოჩენა თუ

⁸⁷ წერილი რედაქციის მიმართ: პრივ.-დოც. ნ. გ. აღონცის პროფესორად არჩევის შესახებ გაზ. „საქართველოს“ რედაქციის შემდგარი მსჯელობა და საქმის ნამდვილი გარემოების განმარტება, გაზ. „სახალხო ფურცელი“, 1916, № 709. 26. X. გვ. 3—4.

⁸⁸ ის ჩემი წერილი დატულია ივ. ჭავჭავაძის პირად არქივში [ამჟამად არქივი იმყოფება ქ. კვეციანის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტში. გ. ლ.].

შეძენ. მისთვის ნეტარება იყო. კერძოდ, ძნელი გადმოსაცემია მისი სიხარული, როდესაც მე მოვიბოვე ხელნაწერი „ხელმწიფის კარის გარიგებისა“ და წაუყუ-
თხე მისი ზოგიერთი ადგილი. ივანე ყოველთვის ესწრებოდა საზოგადოების
კრებას. როდესაც თბილისში იყო; კითხულობდა რეფერატებსა და საჯარო
ლექციებს და ყველაფერში ხელს გვეწყობდა. თბილისში მისი გადმოსახლება
და ლექციების სისტემატურად კითხვა ჩვენს საზოგადოებას ერთგვარი სახალხო
უნივერსიტეტის ხასიათს მიანიჭებდა.

მეს შემდეგ რომ ჩამოვიდა თბილისში, მე და ივანემ, ჩემთან მოსულმა, დაწ-
ვრილებით მოვილაპარაკეთ ჩემი წინადადების შესახებ. ის პრინციპულად
ყველაფერში დამთანხმდა, მაგრამ წარმოადგინა ერთი გარემოება, რომელიც
მას დიდად აბრკოლებდა: თბილისში ვერ იშოვნინა მთელ იმ სამეცნიერო ლიტე-
რატურას. რომელიც მისი კვლევა-ძიებისათვის აუცილებელი იყო. ამაზე ეუ-
თხარა, რომ მას დროგამოძიებისათვის მიეცემოდა საშუალება პეტერბურგში მიე-
ლინებისა და, ამას გარდა, შეეცდებოდათ მისთვის საჭირო ახალი წიგნები გა-
მოგვეწერა, რაც კი რამე გამოჩნდებოდა, ხოლო ძველ გამოცემათა გამოჩნ-
ვა და შეძენა მიგვენდო საზღვარგარეთ მყოფი ჩვენი მეცნიერებისათვის. ივანემ
ყოველივე ამაზედაც თანხმობა გამომიცხადა, ოღონდ, გადაჭრით უარი
მითხრა საქართველოს საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოების გაძლოლა-
ზე, თავმჯდომარედ თქვენ უნდა დარჩეთ⁸⁹.

ამრავად, ივანე შეუდგა სამზადისს თბილისში გადმოსახლებისათვის. ამა-
სობაში რევოლუციური მოძრაობა კვლავ გაძლიერდა და ცარიზმი იძულებუ-
ლი გახდა გამოეცა, სხვათა გარდა, კანონი, რომლითაც ნებას რთავდა რუსე-
თის იმპერიაში კერძო უმაღლეს სასწავლებელთა დაარსების, არა-რუსულ
ენაზედაც. მაშინ კი პირდაპირ დაისვა საკითხი თბილისში კერძო ქართული
უნივერსიტეტის დაარსებისა და ივანემაც მიჰყო ხელი საამისო მოქმედებას.

1917 წლის თებერვლის რევოლუციამ ცარიზმი დაამსხვრია. სულ მალე
პეტერბურგში მყოფმა ივანე ჯავახიშვილმა მოიწვია უნივერსიტეტის გახსნის
საინიციატივო ჯგუფი. მასის პირველ რიცხვებში იგი გადმოვიდა თბილისში
და თან ჩამოიტანა უკვე მზა წესდება ქართული კერძო უნივერსიტეტისა. მო-
ვიდა ჩემთან, დაწვრილებით გამაცნო ყველაფერი და მთხოვა მონაწილეობა
უნივერსიტეტის დაარსების საქმეში. თან დასძინა, რომ როდესაც შედგებოდა
უნივერსიტეტის საბჭო, პირადად მე არჩეული ვიქნებოდი პროფესორად და
მომენიჭებოდა დოქტორის ხარისხი honoris causa.

მაშინვე გადაწყვიტეთ 12 მაისისათვის მოგვეწვია [საქართველოში არსე-
ბულ] კულტურულ საზოგადოებათა წარმომადგენლების დიდი კრება, რომე-
ლიც თავის თავს გამოაცხადებდა უნივერსიტეტის დამფუძნებელ კრებად და
შეუდგებოდა მისი გახსნის სამზადისს. იმ კრების თავმჯდომარეობა ივ. ჯავა-
ხიშვილმა არაფრით არ იყისრა: მე მომხსენებელი ვარ და თავმჯდომარე უსა-
თუოდ თქვენ უნდა იყოთო, მითხრა. კრებას მრავალი წარმომადგენელი დაეს-
წრო, ყველა დიდი სიხარულითა და აღტაცებით შეხვდა იმ საქმეს. დავიწყეთ
ბჭობა. ამ დროს გაიღო კარი და შემოვიდა ჩვენი მსოფიანი და დიდად დამსა-
ხურებელი მეცნიერი, ქიმიის პროფესორი პეტრე მელიქიშვილი, რომელიც
პირველად ნახული და გაცნობილი მყავდა ანასტასია თუმანიშვილ-წერეთელთან.

⁸⁹ ივ. ჯავახიშვილი იმ საზოგადოების თავმჯდომარედ არჩეულ იქნა ე. თაყაიშვილის საზღ-
ვარგარეთ გამგზავრების შემდეგ (1921 წ.) და 1927 წლამდე უძღვებოდა მას.

რასაკვირველია, მისი შემოსვლისთანავე შევეთავაზე კრებას, პროფ. მელიქიშვილი აგვეჩინა საპატიო თავმჯდომარედ და ყველანი ტაშის კვრით შეხვდნენ ამ წინადადებას. პეტრე გვერდით მომიჭდა, მაგრამ კრების გაძლოლა არ ისურვა და მთხოვა, მე გამეგრძელებინა.

ივანე ჯავახიშვილმა გააკეთა ვრცელი მოხსენება და წაგვიკითხა თავის მიერ შედგენილი წესდება მომავალი უნივერსიტეტისა. ამის შემდეგ კრებამ ერთხმად გადაწყვიტა დაარსება უნივერსიტეტის საზოგადოებისა და მისი წესდების შედგენაც ივანე ჯავახიშვილს მიანდო. კრებამ თავისთავი უნივერსიტეტის დამფუძნებელ კრებად გამოაცხადა და ამასთანავე დაადგინა უნივერსიტეტის გახსნა 1918 წლის დასაწყისში.

1917 წლის 22 ივნისის კრებაზე დამტკიცდა ივ. ჯავახიშვილის მიერ შედგენილი წესდება უნივერსიტეტის დამაარსებელი საზოგადოებისა.

იმ საზოგადოებამ გამოჰყო ორი—აკადემიური და ფინანსური—კომისია. ფინანსურს დაეკისრა უნივერსიტეტისათვის სახსრების გამოხაზვა, ხოლო აკადემიურს—მეცნიერული ორგანიზაციისათვის ზრუნვა. აკადემიურ კომისიაში შევიდნენ: პ. მელიქიშვილი, ივ. ჯავახიშვილი, ე. თაყაიშვილი, ი. ყიფშიძე, ა. შანიძე, შ. ნუცუბიძე, ფ. გოგიჩაიშვილი, კ. კეკელიძე, დ. უზნაძე და ა. რაზმაძე. კომისიამ სხვადასხვა დროს 9 სხდომა ჩაატარა.

1917 წლის 26 ნოემბრის სხდომაზე, რომელსაც დაესწრნენ ივ. ჯავახიშვილი (თამჯდომარე), ე. თაყაიშვილი, ფ. გოგიჩაიშვილი, ა. შანიძე, კ. კეკელიძე და დ. უზნაძე, გადაწყდა ჭეჩხნობით დაარსებულიყო ერთი—სიბრძნისმეტყველების ანუ ფილოსოფიური—ფაკულტეტი, რომელსაც შემდეგ წელს მიემატებოდა სხვები.

1918 წლის 13 იანვარს შედგა უნივერსიტეტის პირველი სხდომა, რომელზედაც იყო ბჭობა, თუ ვინ უნდა არჩეულიყო რექტორად, დეკანად და მდივნად. ყველას გვინდოდა, რომ რექტორი ივანე ჯავახიშვილი ყოფილიყო, მაგრამ იგი უარზე დადგა და წამოაყენა პეტრე მელიქიშვილის კანდიდატურა: „ცნობილი მეცნიერია, რუსეთშიცა და საზღვარგარეთაც, და მისი არჩევა დიდ პრესტიჟს შეუქმნის ჩვენს უნივერსიტეტსა“.

მისი წინადადების თანახმად, რექტორად არჩეულ იქნა პ. მელიქიშვილი. დეკანად აირჩიეს ივ. ჯავახიშვილი, ხოლო მდივნად—იოსებ ყიფშიძე. ფაქტიური რექტორი მაინც იყო ივ. ჯავახიშვილი, ურომლისოდაც პ. მელიქიშვილი არავითარ მნიშვნელოვან საკითხს არ გადაწყვეტდა ხოლმე.

ამის შემდეგ, 1918 წლის 26 იანვარს (ძვ. სტილით), უამრავი ხალხის დასწრებითა და დიდი ზეიმით გაიხსნა პირველი ქართული, კერძო უნივერსიტეტი, რომელშიც თავი მოიყარეს რუსეთის უმაღლესი სასწავლებლებიდან წამოსულმა ქართველმა პროფესორებმა.

1918 წლის 3 სექტემბერს თბილისის ქართული კერძო უნივერსიტეტი გამოცხადებულ იქნა სახელმწიფო უნივერსიტეტად. მაგრამ მენშევიკური მთავრობა ნაკლებ ყურადღებას აქცევდა ჩვენს უნივერსიტეტს, რომელიც მრავალ დაბრკოლებას განიცდიდა. მიუხედავად ამისა, პროფესორთა დაუღალავი მეცადინეობით ლექციების კითხვა მწყობრად და ჭეროვანად მიმდინარეობდა. ოღონდ ერთმა ინციდენტმა, ცოტა არ იყოს, შეაყვინძურა მდგომარეობა.

პირველი რექტორი, პეტრე მელიქიშვილი დიდი მეცნიერი და კარგი ქართველი კაცი იყო, მაგრამ ერთი ზნე სჭირდა: მოკამათების, მის საწინააღ-

მდეგო აზრს ვერ ითმენდა და განრისხებული მიატოვებდა ხოლმე კრებას. გული რომ მოუვიდოდა, სერთუკის ღილების შეკვრას დაიწყებდა და ეს იმის ნიშანი იყო, რომ წასასვლელად ემზადებოდა. ერთ კრებაზე (მე არ დავსწრებივარ. მაგრამ მისი მსვლელობა დაწერილებით მიაგმო ივ. ჭავჭავიძევილმა) პეტრეს შეტაკება მოსვლია ოდესის უნივერსიტეტიდან ჩვენთან ჩამოსულ მუშაკებთან, რომლებთანაც მას ოდესაშივე ჰქონია უთანხმოება; ძალიან გაჭავრებულიყო და განეცხადებინა, რომ სულ მიატოვებს თბილისის უნივერსიტეტს, რექტორობასაც და პროფესორობასაც. ივანე ჭავჭავიძევილმა მითხრა, ეს ღილი სკანდალი იქნება ჩვენი უნივერსიტეტისათვის და გვიშველე რამეო; მოელაპარაკე პეტრეს, შენი პატივისმცემელია და დაგიჭერებსო; ნუ გვიზამს ამ საქმეს, ნუ დაიჩინებს; რექტორობისაგან გავათავისუფლებთ, მაგრამ პროფესორად უნდა დარჩესო.

მივედი პეტრესთან, რომელსაც დიდად ეამა ჩემი დანახვა. ეტყობოდა. შეწუხებული იყო იმ ინციდენტის გამო. დავუწყე. საუბარი და აუხსენი, თუ რა ცუდ შედეგს გამოიღებდა უნივერსიტეტისათვის მისი მოშორება და ა. შ. ბოლოს ეუთხარი, თუ მიანცდამიანც საჭიროა, ეგების იმაზე კი დავთანხმობთ, რომ რექტორად აღარ იყვეთ, მაგრამ პროფესორად უთუოდ უნდა დარჩეთ და თქვენს ფაკულტეტს უნდა გაუძღვეთ მეთქი. ბოლოს დაქმინე: ჩვენი უნივერსიტეტის დამამშვენებელი ბრძანდებით, ყველანი ღილი პატივისცემით შემოგყურებთ; მენდგეთ, რომ ამას პირფერობით არ გეუბნებით და ნუ ინებებთ ისეთ საქმეს, რომელიც თქვენ არ შეგეფერებათ და უნივერსიტეტს კი ვნებას მოუტანს მეთქი.

წარმოიდგინეთ, პეტრეს გული ამოუჭდა, ცრემლები გადმოყარა და მითხრა: „ღილად გამდლობთ თანაგრძნობისათვის—თქვენი ყველაფერი მჭერაო“. აღვა და გადამკონა, მერე კი დასძინა, „რექტორობა არ შემიძლია და პროფესორად დავრჩებიო“.

მას შემდეგ ივანე ჭავჭავიძევილი ამოვირჩიეთ რექტორად და ისიც იძულებული გახდა დავთანხმებოდა, მიეღო ეს თანამდებობა.

ამრიგად დაარსდა ქართული უნივერსიტეტი. ამჟამად აღარა გვყავს მისი დაარსების მეთაური ივანე ჭავჭავიძევილი—უებრო აღამიანი, პირველხარისხოვანი საზოგადო მოღვაწე, ბუმბერაზი მეცნიერი, ფუძემდებელი ქართული სიბრძნისმეტყველების და, კერძოდ, ისტორიის ყველა დარგისა. მის მიერ უხვად დატოვებული მეცნიერული მემკვიდრეობა არის ქვაკუთხედი, რომელზედაც საბჭოთა ხელისუფლების მეოხებით, ასე ფართოდ და ღილი წარმატებით შენდება დღეს ქართული მეცნიერების ყველა დარგი. ეს მშენებლები კი უმეტეს ნემთხვევაში ივანეს მიერ გაწაფული პროფესორები ან მათი შეგირდები არიან.

ივანე ჭავჭავიძევილი უდროოდ მოშორდა საქართველოს მეცნიერებას, მაგრამ მისი ღვაწლი და სახელი ცოცხალია და ცოცხალი დარჩება.

დამატება

გაზეთ „დროების“ 1909 წლის მიწურულისა (29.XII) და 1910 წლის დადგენის (9.1) ორ ნომერში დაბეჭდილია პოლემიკური წერილები გიორგი გვაზავას წინააღმდეგ. ეს წერილები ხელმოწერილია ფსევდონიმით ახალი. პროფ. ს. კაკაბაძის ცნობით, ახალი ექვთიმე თაყაიშვილის ფსევდონიმი (ს. კაკაბაძე, შოთა რუსთაველი და მისი ვეფხისტყაოსანი, თბილისი, 1966, გვ. 154—155). სტილის მიხედვითაც დასახელებული წერილების თაყაიშვილისაღმომი მიკუთვნება ცილობას ვერ გამოიწვევს. ამიტომაც საჭიროდ დავინახეთ მათი აქ დამატების სახით გამოქვეყნება.

ა. ბ.

აკადემიკოსი მარრი და ბ-ნი გვაზავა

(მცირე შენიშვნა)

ათასჯერ დაწერილა, რომ საქართველოში რაღაც სენად გადაიქცა ქართველების მიერ რუსულ გაზეთების გამოცემა. გაიძახიან, გესურს ჩვენი თავი სხვა ხალხს გავაცნოთო, მაგრამ, ვეკვობ, რომ გარდა ქართველებისა, ამ გაზეთებს კიდევ ვინმე კითხულობდეს და თუ კითხულობს თქვენ მტერს, ჩვენ კარგად თავს ვერავის ვაცნობდეთ. აიღეთ მაგალითად, კვირის ნომერი გაზეთ „ნოვაია რეჩი“-სა და წაიკითხეთ ბ-ნი გვაზავას წერილი „მეცნიერება და შარლატანიზმი“, რომელიც პროფ. მარრს და მის მეცნიერულ შრომებს ეხება, და დარწმუნდებით, რომ უარესად ქართველების გაცნობა უცხოელებისათვის შეუძლებელია.

„ვინ არის პროფ. მარრიო?“ ასე იწყებს თავის წერილს ბ-ნი გვაზავა და შემდეგ მოჰყვება პროფ. მარრის გინებას. თურმე ნუ იტყვი, ჩვენი, ქართველების, უბედურება იმაშია, რომ რაც ჩვენი ხელიდან გამოდის, ყველაფერი რაღაც „ცალმხრივი, მხეცური და სულელური“; როდესაც ჩვენ რაიმე კარგ საქმეს ვაკეთებთ, მასთან ერთად უნდა ჩავიდინოთ ან „კოლოსალური სისულელე“ ან და „უაზრო იდიოტობა“. აი როგორ იხარჯება ბ-ნი გვაზავა პროფ. მარრის შესახებ.

მერე არ იტყვი, რას გაუბრაზებია ისე ბ-ნი გვაზავა, რომ ლიტერატურული ზრდილობაც კი დაუპარგვინებია? ბ-ნი გვაზავას წარმოდგენია, რომ ყველაფერს, რასაც კი ქართულ შემოქმედების და გენიოსობის ბეჭედი აზის, მარრი უარ-ჰყოფს. მაგრამ ეს კიდევ ცოტაა; თუ უარ-ჰყოფს, ამასთან ერთად ლანძღავს და ათრევს ქართველობას და მის წარსულს. თურმე პროფ. მარრი პირდაპირ მეცნიერულ შარლატანობამდის მიდის. ყველა მისი შრომა მხოლოდ იმ აზრით არის დაწერილი, რომ დაამციროს მისი წარსული და მით ასიამოვნოს სომხებს. ამ მიზნის მისაღწევად, თურმე, პროფ. მარრი არაფერსა ჰპოვავს. თავის გამოკვლევებში არ ერიდება არავითარ საშუალებას, თვით გადამახინებდასაც კი, ოღონდ წინდაწინვე დასახულ ტენდენციურ დასკვნამდის მიიყვანოს მკითხველი. საერთოდ ბ-ნი გვაზავას აზრით, პროფ. მარრის მეთოდი გამოკვლევისა სასაცილოა და ეჭვსაც კი ჰბადებს თვით პროფ. მარრის კუთვნილების სიმართლის შესახებ.

სასაცილოა, სამწუხარო და სამარცხვინო რომ არ იყოს ბ-ნი გვაზავას წერილი.

ადამიანმა, რომელსაც, როგორცა სჩანს, არა გაეგება—რა აღმოსაეღეთის წაღბთა ლინგვისტიკაში, არქეოლოგიასა და თვით ისტორიაში; ადამიანმა, რომელმაც, როგორცა სჩანს, არა იცის რა ისტორიულ გამოკვლევის თანამედროვე მეთოდებზე; ადამიანმა, რომელსაც, მგონია, არც კი გაუგონია, რომ პროფ. მარრი ერთ-ერთ საუკეთესო ორიენტალისტად ითვლება დღეს არა თუ რუსეთში. არამედ თითქმის ევროპაშიაც, ისეთ მეცნიერად, რომელმაც მეტად დიდუნარი გამოიჩინა მეცნიერულ შრომისა, მრავალი ძვირფასი გამოკვლევა გამოაქვეყნა და რომელიც დღეს აკადემიკოსად იქმნა არჩეული, რომლითაც უნდა ამაყოლებდეს ქართველობა როგორც თავის თანამოქმედთი,—ბ-ნმა გვაზავამ შარლატნად გამოაცხადა, მერე რისთვის? იმისათვის, რომ პრ. მარრი მუდამ იმის ცდაშია—ქართველობა და მისი წარსული დაამციროსო...

განა, მერე, მართალია ეს?

თუ არ წაუკითხავს, ნუ თუ გაგონებით მაინც არ გაუგონია ბ-ნ გვაზავას, რომ პროფ. მარრმა მრავალი ძველი ქართული ლიტერატურული ნაშთი გამოაქვეყნა, რომ მათ შესახებ მეტად სერიოზული გამოკვლევანი დასწერა და ქართულ ტექსტების საშუალებით აღადგინა მრავალი დეფექტი ბერძნულ, სლავიანურ და სხვა ხალხთა ფრაგმენტებში, ტექსტები მათთვის უკვე დაკარგული. და ამით სხვა ერებისთვისაც და მათ მეცნიერებისთვისაც ძვირფასად გაჰწაქართული ფილოლოგია? თუ არ წაუკითხავს, ნუ თუ არა გაუგონია რა ბ-ნ გვაზავას პროფ. მარრის გამოკვლევათა შესახებ ქართულ ძველ ლიტერატურიდან? ან იქნებ მხოლოდ ბ-ნ ჯანაშვილის წიგნაკებიდან იცნობს მათ? რომ წაეკითხა. ანდა მხოლოდ სხვისგან მაინც გაეგონა, მიხვდებოდა, რომ ეს გამოკვლევანი ძვირფასი განძია ჩვენის, მეცნიერულ შრომებით ესეოდენ ღარიბ, ფილოლოგიისათვის. ამას ეძახის ბ-ნი გვაზავა მეცნიერულ შარლატანობას?

მაგრამ ვსთქვათ, ყველა ამაზე ბ-ნმა გვაზავამ არა იცის რა, ნუ თუ პროფ. მარრის წიგნებს მაინც არ შეგხვედრია. თუ გინდა გურიის მოძრაობის შესახებ ან და დეკ. ეოსტორგოვის წინააღმდეგ დაწერილს? დაწმუნებული ვარ, მარტო ეს წიგნაკებიც რომ წაეკითხა ბ-ნ გვაზავას, ექვიც არ დაეზადებოდა პროფ. მარრის სიძულელი ქართველებისა და მათ წარსულისადმი. და გაიგებდა, რომ მის მიერ „შარლატანად“ მონათლულ პროფ. მარრს უფრო ძლიერ უყვარს საქართველო და მისი წარსული, ვიდრე ბევრს ჩვენგანს. ყოველ შემთხვევაში ბ-ნ მარრს უფრო მეტი დამამტკიცებელი საბუთი მოუცია ამ სიყვარულისა, ვიდრე ბ-ნ გვაზავას და მრავალ სხვას, რომელთაც საქართველო მარტო პირზე აყერიათ.

ახლა ნახეთ, რა კილოთია დაწერილი მთელი წერილი ბ-ნ. გვაზავასი და რა ეპიტეტებით იხსენიებს იგი პროფ. მარრს. ზოგიერთი მარგალიტი უკვე ზევით შოვისხსენიეთ. აქ მხოლოდ დაუუმატებთ, რომ ბ-ნ გვაზავას, განათლებით იურისტს და პროფესიით ადვოკატს, სასაცილოდ არა ჰყოფნის აკადემიკოსის მარრის მეთოდები ისტორიის გამოკვლევისა და შედარებით ლინგვისტიკისა და ბოლოს იმ კადნიერ აზრამდისაც-კი მიდის, რომ ექვი შეაქვს პროფ. მარრის ჭკუა-გონებაში...

სამწუხარო. და სამარცხვინო მოვლენაა: ჩვენ თვითონ ვერ ვაფასებთ ჩვენს მეცნიერებას! ორკეცად სამარცხვინოა ეს მოვლენა მით, რომ წერილი რუსულად არის დაწერილი და შესაძლებელია ვინმე უცხომ წაიკითხოს იგი, ისეთმა, რომელიც იცნობს პროფ. მარრის მოღვაწეობას. რას იტყვის ეს უცხო ადამიანი? ვის ჭკუა-გონების სიმართლეში შეიტანს ექვს?

ამგვარი წერილები სამწუხაროა თვითონ ჩვენთვის, თორემ პროფესორ მარრისათვის, ამ მართალ, ნიჭიერ და მშრომელ მეცნიერისათვის, არავითარი მნიშვნელობა არა აქვს. იგი, დარწმუნებული ვარ, ყურადღების ღირსად არ გახდის ასეთ წერილებს...

კიდევ ბ-ნ გვაზავას

ბ-ნი გვაზავა მაინც თავისას არ იშლის და კიდევ ცხარობს, თუმცა იმის მეორე წერილში ამ სიცხარეს ისეთი კადნიერი ხასიათი აღარა აქვს, როგორც პირველში ჰქონდა, კიდევ მეტი: ბ-ნი გვაზავა ღრმა მწუხარებასაც გამოსთქვამს თავის პირველ წერილის კილოს გამო. მოსაწონია, როდესაც ადამიანი თავის შეცდომას გულწრფელად აღიარებს. მაგრამ ბ-ნი გვაზავა მხოლოდ კილოზე ლაპარაკობს. დანარჩენში კი ისევ ჭიუტობს და რიხით გაიძახის: ფაქტიური მხარე ჩემი წერილისა არავის დაუბრუნებია, არსებითად ჩემი შენიშვნების სიმართლე ყველა მიიღოვო. ახირებული და სიმართლეს მოკლებული წარმოდგენაა! ჩვენ არსად არ დავსთანხმებივართ ბ-ნ გვაზავას, ვერც დავეთანხმებოდით, ვინაიდან ის მართალი არ არის, და რომ დავეთანხმებოდით, მაშინ ხომ არც საპასუხო წერილს დავსწერდით.

მაგრამ გავიხსენოთ ბ-ნ გვაზავას წერილი და ჩვენი საპასუხო მცირე შენიშვნა, გავიხსენოთ, თუ რაში გამოვეკამათეთ ბ-ნ გვაზავას.

პირველი იყო კილო, ის კადნიერი კილო, რომლითაც გააღვნილია მთელი პირველი წერილი ბ-ნ გვაზავასი. ჩვენ დავგმეთ ეს კილო და აღვნიშნეთ, რომ ამ მხრივ ბ-ნი გვაზავას წერილი ყოველგვარ ლიტერატურულ ზრდილობას არის მოკლებული. ეხლა თავის მეორე წერილში თვით ბ-ნი გვაზავა მწუხარებას გამოსთქვამს ამ კილოს შესახებ. მაშასადამე, არა ჩვენ დავეთანხმეთ ბ-ნ გვაზავას, არამედ ის დავეთანხმა ჩვენ.

მეორე იყო აზრი ბ-ნ გვაზავასი, თითქოს პროფ. მარრი, მეცნიერი კი არა, რაღაც შარლატანი იყოს. ჩვენ ამაზე ვუპასუხეთ, რომ პროფ. მარრი ნაპოვნი მეცნიერია და ამასთან მეტად სერიოზულ შრომების ავტორი და, თუ ეს ბ-ნმა გვაზავამ არ იცის, ეს მხოლოდ მისი სირცხვილია. ეხლა კი თვით ბ-ნი გვაზავა ამბობს, რომ პროფ. მარრს დიდი ღვაწლი მიუძღვის მეცნიერების წინაშე, რომ პროფ. მარრს თავის გამოკვლევებით გაკვირვებასა და აღტაცებაში შეუძლიან მოიყვანოს „არა მარტო «დროების» რედაქცია“ (აქ, ალბად, დიდი ენა-მახვილობაა!). მაშასადამე, ბ-ნი გვაზავა ეხლა უკვე სხვა აზრისაა პროფ. მარრზე, ვიდრე წინად იყო. აქაც არა ჩვენ დავეთანხმეთ ბ-ნ გვაზავას, არამედ ის დავეთანხმა ჩვენ.

დარჩა მესამე საკამათო საგანი—ეს აზრი ბ-ნ გვაზავასი, თითქოს პროფ. მარრი თავის მეცნიერულ გამოკვლევების საშუალებით განზრახ სცდილობდეს დამეციროს საქართველო და მისი წარსული. ჩვენ ამაზედაც ვუპასუხეთ, რომ ეს აზრი შემცდარია, რომ ბ-ნი გვაზავა ალბად ზერეულდაც არ იცნობს პროფ. მარრის მოღვაწეობას და შრომებს. თორემ ექვსაც არ შეიტანდა მის სიყვარულში საქართველოსადმი. საბუთებიც მოვიყვანეთ ამ სიყვარულისა და ბოლოს, შორს რომ არ წავსულიყავით ჩვენი აზრის დასამტკიცებლად, დავასახელებთ სულ უბრალო, ყველასათვის ადვილად მისაწვდომი, პატარა წიგნაკები პროფ. მარრისა, სადაც აშკარად გამოსქვივის ეს სიყვარული.

საუბედუროდ, ეს შემცდარი აზრი შესახებ პროფ. მარჩის სიძულვილისა საქართველოსადმი ბ-ნ გვაზავას არც ეხლა შეუცვლია. განვიხილოთ მას ის საბუთები, რომელიც მას მოჰყავს თავის აზრის დასამტკიცებლად. ასეთი ვითომ-და საბუთი ბ-ნ გვაზავას აქვს სამი; ორი მოყვანილია პირველ იმის წერილში და მ. ჭანაშვილისაგან არის ნასესხები, ერთი—მესამე—ბ-ნმა გვაზავამ ეხლა დაუმატა, თავისით.

პირველი საბუთი ეკუთვნის ისტორიისა და ლინგვისტიკის გამოკვლევათა მეთოდს. თუმცა ბ-ნი გვაზავა თავის მეორე წერილში გაიძახის, პე არქეოლოგია და ლინგვისტიკა კი არ მაინტერესებს, არამედ ნამდვილი ცხოვრებაო. მაგრამ თავის პირველ წერილში ის მაინც შეეხო ლინგვისტიკას და რამდენიმე მაგალითის მოყვანაც კი სცადა პროფ. მარჩის გამოკვლევებიდან. ეს სპეციალურ ცოდნას მოითხოვს, ბ-ნი გვაზავა კი თავის მეორე წერილში გაიძახის, რომ მას ამ დარგში სპეციალური ცოდნა არა აქვს. აი, სწორედ ამან შედეგ გამოიღო, რომ ისტორიისა და ლინგვისტიკის თანამედროვე მეთოდების ცოდნა საჭირო იმისათვის, რომ სასაცილოდ აიგდო ადამიანმა პროფ. მარჩი და მისი მეცნიერული შრომებიო. ჩვენ აზრადაც არ მოგველია გვესაყვედურებინა ბ-ნ გვაზავასათვის, რომ ის სპეციალისტი არ არის ისტორიისა და არქეოლოგიაში. ეს მას მხოლოდ წარმოუდგენია. ჩვენ მარტო იმას ვამბობდით და ვიმეორებთ კიდევ, რომ როდესაც ადამიანს ცოდნა არა აქვს რაიმე დარგში, როგორც ბ-ნ გვაზავას ისტორიასა, არქეოლოგიასა და ლინგვისტიკაში, მაშინ მან ამ საგნის შესახებ ხმა უნდა ჩაიკმინდოს და არა კადნიერად სიცილი აიტეხოს ცნობილი მეცნიერის გამოკვლევის მეთოდების შესახებ, როგორც ამას სჩადის ბ-ნი გვაზავა.

მეორე საბუთი ბ-ნ გვაზავასი ეხება რუსთაველს და მის „ვეფხისტყაოსანს“. ბ-ნ გვაზავას წარმოუდგენია, რომ რუსთაველისათვის დამამტკიცებელ ფაქტად უნდა ჩათვალოს პროფ. მარჩის მიერ გამოთქმული აზრი, რომ „ვეფხისტყაოსნის“ სიუჟეტი სპარსულიდან არის ნათარგმნიო. რა ნახა აქ სამარცხინო რუსთაველისათვის და სამწუხარო ჩვენთვის ბ-ნმა გვაზავამ, თუ გინდა ეს აზრი მართალიც იყოს და როდისმე დამტკიცდეს კიდევ? ნუთუ ბ-ნ გვაზავას ჰგონია, რომ „ვეფხისტყაოსანი“ ჩვენთვის უმთავრესად ფაბულით არის საინტერესო? ჩვენ კი გვგონია, რომ რუსთაველის გენიალურ პოემაში ჩვენთვის ძვირფასია არა ფაბულა, არამედ ის აზრები, რომელიც მასშია გამოთქმული XII საუკუნეში, აზრები, რომელნიც დღესაც, XX საუკუნეში, სავსებით არ არის განხორციელებული და მთელი მოწინავე კაცობრიობის იდეალებს წარმოადგენს; რომ რუსთაველის პოემაში ჩვენთვის ძვირფასია ის შესანიშნავი ფორმა, რომელშიდაც ჩამოყალიბებულია შედარებით უბრალო სიუჟეტი, ის მხატვრული ნიჭი, რომელიც გამოიჩინა უკვდავმა შოთამ. განა ფაბულით განიზომება მხატვრულ ნაწარმოების მნიშვნელობა? მას გიორტეს „ფაუსტი“ არაფრად ღირებულა, რადგან მისი სიუჟეტი ნასესხებია; მას არაფრად ღირებულა დიდებული შექსპირი, რომელსაც თითქმის ყველა თავის ნაწარმოებში ფაბულა აქვს ნასესხები? არაფრად ღირებულა... მაგრამ აღარ განვაგრძობთ, კიტა აბაშიძისა არ იყოს, „გებლოვნებაში სრულიად უვეცი უნდა იყოს და ლიტერატურაში არაფერი ვაგება არ უნდა ჰქონდეს კაცს, რომ სიუჟეტის სესხებით დააფასოს მხატვრული ნაწარმოები“. მაგრამ ესეც რომ არ იყოს, რათა სურს ბ-ნ გვაზავას გზა დაუხშოს მეცნიერს ქვეყნის კვლევა-ძიებაში?

რათა სურს რაღაც შეათანა საეკუნეთა ბორკილებით შებოკოს ამ კვლევადიების და ფაქტების შესწავლის შედეგად გამოთქმული აზრი, თუგინდ ეს აზრი ქართველების თავმოყვარეობისათვის რაღაც არა სასიამოვნო იყოს და ძველ ტრადიციულ შეხედულებას არღვევდეს? ნუთუ ბ-ნი გვაზავა ამით ქართველთა ამადლებას ფიქრობს? ნუთუ მასა ჰგონია, რომ რაღაც საშვილიანშილო საქმეს აკეთებს? ჰერასტრატის წარმოდგენა!

გადავიდეთ ეხლა ბ-ნ გვაზავას მესამე საბუთზე. ეს საბუთი ახალია. პირველ წერილში ამ საბუთზე კრიტიკ არ იყო დაძრული, ბ-ნმა გვაზავამ ის მხოლოდ ეხლა დაუმატა. ალბათ, პროფ. მარჩია წიგნაკის წაკითხვის შემდეგ, და უნდა მოგახსენოთ, რომ, რომ არ დაემატებინა—უკეთესს იქმნიდა. რადგან ეს საბუთი მეტად ახირებულია. ბ-ნი გვაზავა უსაყვედურებს პროფ. მარჩს, 1801 წლის მანიფესტის მოყვანის დროს რათ არ მოიხსენიე ის, რომ აღექვანდრე პირველმა რამდენჯერმე მოსთხოვა სახ. საბჭოს, ხელახლად განეხილა საქართველოს შეერთების საკითხი. ახირებული პრეტენზიაა, მეტი რომ არა ესთქვათ! თავის მესამე წერილში ბ-ნი გვაზავა ალბათ უსაყვედურებს პროფ. მარჩს, რათ არ მოიხსენია თავის მოკლე ვანხილებაში საქართველოს ისტორიისა კიდევ რაიმე ფაქტი. ეს კი იმის მიზეზია, რომ ბ-ნი გვაზავას ალბათ დავიწყებია, რომ პროფ. მარჩის წიგნაკი, რომელზედაც ბ-ნი გვაზავა ლაპარაკობს, საქართველოს ვრცელ ისტორიას ანდა თუგინდ საქართველოს ისტორიის სახელმძღვანელოს კი არ წარმოადგენს, არამედ — პოლემიკური წერილია, ცნობილ ვოსტროგოვის წინააღმდეგ მიმართული, და ამიტომ მასში უველადრის მოთავსება საქართველოს ისტორიიდან ყოველად შეუძლებელი იყო. ჩვენ კიდევ დავუმატებთ, რომ პროფ. მარჩის წიგნაკში კიდევ ბევრი ფაქტი არ არის აღნიშნული საქართველოს ისტორიიდან, მაგრამ განა ეს რასმეს ამტკიცებს? სრულიადაც არაფერს, ანდა, უკეთ რომა ესთქვათ, ამტკიცებს, მაგრამ იმას, რომ პროფ. მარჩს, გარდა მეტად სერიოზულ მეცნიერულ შრომებისა, მოკლე პოლემიკურ და კარგად დასაბუთებულ წერილების წერაც მშვენიერად ეხერხება.

მაგრამ კმარა: პასუხი მეტად გავვიგრძელდა, ვინაიდან ანბანურ ქეშმარიტების მტკიცება გავვიხდა საპიროდ. მიუხედავად ამისა, ჩვენ მაინც არ შეგვიძლიან ერთი რამ კიდევ არ აღვნიშნოთ ბ-ნი გვაზავას წერილში — ეს ის არალიტერატურული კილო, რომლითაც ბ-ნი გვაზავა ლაპარაკობს, რა სიტყვები არა აქვს ნახმარი: „სისულლე“, „тупое недомыслие“ და სხვ. ამა ასეთი სიტყვები ზრდილობიან წერილში რა მოსატანია? ანდა რად სჭირდება ბ-ნი გვაზავას ასეთ სიტყვების ხმარება? ნუ თუ იმისათვის, რომ შინაარსის სიღარიბე დაქვაროს და ამ შინაარსის სიმჩატე ვითომდა გააძლიეროს? გვეგონია, მართლაც ასე უნდა იყოს. ამის დასამტკიცებელ საბუთებს კიდევ ვპოულობთ ბ-ნი გვაზავას წერილში. რა სიტყვები და წინადადება არ არია იქ ნახმარი: „პსიხოლოგიური პლიუსი“, „ნაციონალური ორგანიზმის დადამბლებულ ნაწილის გაღვანოზაცია“ და კიდევ ბევრი სხვა. აკლია მხოლოდ გაღვანოზაციასთან — ფარადიზაცია, არსონველიზაცია, ელექტრეტონი და სხვა. მაგრამ იმედია ბ-ნი გვაზავა შემდეგში მოიხმარს ამაებს.

მხოლოდ ერთი კი არ შეგვიძლია არ ეუბრაიოთ ბ-ნი გვაზავას. პროფ. მარჩე, მის მეცნიერულ შრომებზე და მის მოღვაწეობაზე წერილის წერას თავი გაანებოს, ვინაიდან წელ-ზევით ვერ ახტება და სასაცილო კი გახდება.

შინაარსი

ნაწილი პირველი. მასალები ძველი ქართული მწერლობის ისტორიიდან	5
ექვთიმე თაყაიშვილი — ქართული მწერლობის მკვლევარი (აღ. ბარამიძე)	7
ვეფხისტყაოსანი	19
ელენე თარხან-მოურავისეული ვეფხისტყაოსანი	43
ომიანიანი	49
თამარიანი	57
აბდულმესიანი	58
[აღორძინების ხანის თაობაზე]	68
როსტომიანი	70
იოსებ-ზილიხანიანი	87
რუსუდანიანი	92
ბარამგურიანი	95
ბარამიანი	97
ქილილა და დამანა	109
კათალიკოზ-ბაქარიანი	137
თიმსარიანი	142
მირიანი	149
ზოგიერთი ძველი ხელნაწერების შესახებ	150
Рукописи Оксфордской библиотеки, приобретенные в Тифлисе Оливером Вардропом	153
ავტორი „საქართველოს ძველი დროის თავგადასავალისა“	164
მელის წიგნი	168
უნდა ეუშველოთ ქვარის მონასტერს	161
ნაწილი მეორე. ექვთიმე თაყაიშვილის ავტობიოგრაფიული ჩანაწერები და მოგონებანი	175
აკადემიკოს ექვთიმე თაყაიშვილის მემუარული და ავტობიოგრაფიული ნაწერების შესახებ (გ. ლომთათიძე)	177
I. ავტობიოგრაფია	182
II. მასალები ავტობიოგრაფიისათვის]	186
III. [ბავშვობა და სიყმაწვილე]	189
IV. მოგონებანი	240
V. მცირე მოგონებანი (სტუდენტობისა, პედაგოგიური, მეცნიერული და საზოგადოებრივი მოღვაწეობის შესახებ, თანამედროვეთა და თანამშრომელთა შესახებ)	290
VI. მოგონებანი	331
VII. ზოგიერთი მოგონება არქეოლოგიური და კერძოდ, გათხრითი მუშაობის შესახებ	368
VIII. [ნაწვევტ-ნაწვევტ, გზა და გზა, სხვათა შორის]	381
IX. ქართული სამღვდელმო ქონების ისტორიისათვის	400
X. ივანე ჭავჭავიძე, მისი ღვაწლი ქართული უნივერსიტეტის დაარსების საქმეში	414
დამატება	419
აკადემიკოსი მარტი და ბ-ნი გვაზავა	419
კიდევ ბ-ნი გვაზავას	421

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედაქციო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

•

გამომცემლობის რედაქტორი ე. შალაშვილი
ტექნოლოგიური ნ. ბოკერია
კორექტორი ო. სამსონია

გადაეცა წარმოებას 30.8.1967; ხელმოწერილია დასაბუქლად 17.4.1968;
ქაღალდის ზომა 70×108¹/₁₆; ნაბეჭდი თაბახი 26.62; საალტიტელო-საგამომცემლო
თაბახი 32.18; უფ 01264; ტირაჟი 2000; შეკვეთა № 1349;
ფასი 2 მინ. 77 კაპ.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 60, კუტუზოვის ქ. 15
Издательство «Мешниереба», Тбилиси, 60, ул. Кутузова, 15

გამომცემლობა „მეცნიერების“ სტამბა, თბილისი, 60, კუტუზოვის ქ. 15
Типография Издательства «Мешниереба», Тбилиси, 60, ул. Кутузова, 15